

В.О. СУХОМЛИНСЬКИЙ

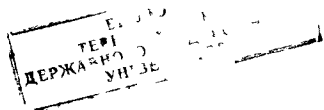
ТОМ ЧЕТВЕРТИЙ

*

ПАВЛИСЬКА
СЕРЕДНЯ
ШКОЛА

РОЗМОВА
З МОЛОДИМ
ДИРЕКТОРОМ

756199

Схвалено Міністерством
освіти УРСР
та Вченою радою
Науково-дослідного
інституту педагогіки
УРСР

★

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

ДЗЕВЕРІН О. Г.
(голова)
ГРИЩЕНКО М. М.,
ЗАВОЛОКА С. П.,
КИРИЧУК О. В.,
ЛАЗАРЕВСЬКИЙ В. В.,
САВЧЕНКО О. П.,
СМАЛЬ В. З.
(заст. голови),
СУХОМЛИНСЬКА Г. І.,
ЧЕРПІНСЬКИЙ М. В.

★

Текст і примітки підготував
М. В. ЧЕРПІНСЬКИЙ

**ПАВЛИСЬКА
СЕРЕДНЯ
ШКОЛА**

У цій книжці узагальнено багаторічний досвід навчально-виховної роботи Павлицької середньої школи. Розповідаючи про зусилля педагогічного колективу у вихованні всебічно розвинутої людини, автор прагнув показати цю працю по можливості з усіх боків, не тільки роз'яснити методи, що застосовуються, а й розкрити їх внутрішні зв'язки та взаємозв'язки.

Тридцять три роки педагогічної праці автора цієї книжки були сповнені напружених пошуків і роздумів. За ці роки наша країна досягла величезних успіхів як у внутрішньому житті, так і в міжнародних відносинах. Педагогіка соціалістичного суспільства, що склалася в нашій країні за роки будівництва соціалізму, вдосконалювалася й далі удосконалюється в тісному зв'язку з революційними перетвореннями в галузі економіки, політики, ідеології. «Виховання всебічно розвинутої особи — тривалий і складний процес, який залежить від матеріальних і культурних умов життя, від глибини і розмаху ідейно-політичної роботи», — записано в Тезах ЦК КПРС «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції»*.

Перед школою постало нове, небаченої складності завдання — дати середню освіту всьому молодому поколінню, формуючи своїх вихованців активними будівниками комуністичного суспільства, мужніми патріотами, непримиренними до буржуазної ідеології, готовими віддати всі свої сили і навіть життя в ім'я завоювань революції.

* 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС. К., Політвидав України, 1967, стор. 44.

Це завдання — невід'ємна складова частина загального комплексу завдань будівництва комунізму: створення матеріально-технічної бази комуністичного суспільства, удосконалення соціалістичних і формування комуністичних відносин та виховання нової людини.

Головна вихідна позиція радянської педагогіки — ідейно-педагогічна спадщина В. І. Леніна, який, за визначенням А. В. Луначарського, є могутнім основоположником радянської педагогіки¹. Усі роки своєї праці педагогічний колектив нашої школи прагнув до того, щоб ленінська ідейно-педагогічна спадщина визначала дух, основу нашої творчості і нашого досвіду.

Творчо застосовуючи педагогічні ідеї Н. К. Крупської, С. Т. Шацького, А. С. Макаренка, постійно уточнюючи і коригуючи набутий власний досвід, учительський колектив Павлівської школи прагнув знайти таке поєднання теорії і практики, яке б найповніше відповідало вимогам виховання підростаючого покоління в дусі комунізму, розкривало з найбільшою глибиною виховну силу таких факторів, як зв'язок школи з життям, з працею, а також із соціальним, моральним і науково-технічним прогресом суспільства.

Мету виховної роботи ми вбачаємо в тому, щоб кожному юнакові, кожній дівчині дати моральну, розумову, практичну і психологічну підготовку до праці, розкрити в кожному з них індивідуальні задатки, нахили і здібності. Ми прагнемо підготувати наших вихованців до високоморальних і естетичних відносин, побудованих на дружбі і товаришуванні, на повазі до всього справді людського в кожній чесній людині.

В основу своєї навчально-виховної роботи наш педагогічний колектив поклав такі погляди і переконання, що становлять його педагогічне кредо.

Специфічна риса педагогічної праці в тому, що ми, вчителі, працюємо на майбутнє. Те, що закладається в дитині сьогодні, стає фактором громадянського, морального, духовного обличчя зрілої людини через кілька років, іноді через десятиліття. «Майбутнє Країни Рад стане таким, яким його зроблять сьогоднішні жовтенята, піонери та комсомольці», — ці слова Л. І. Брежнєва з його доповіді на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС і Верховних Рад СРСР і РРФСР містять у собі яскраво виражену програму виховної роботи². Одне з найважливіших виховних

завдань наш педагогічний колектив вбачає в тому, щоб життя учнівського — піонерського, комсомольського — колективу було першою школою громадянськості, праці, ідейних і морально-естетичних відносин. Як закласти в дитині — майбутньому громадянину — міцне ідейне ядро громадянина, трудівника, будівника комунізму — це найважливіший критерій і головний вимірник нашої самоперевірки в процесі виховної роботи.

Ми піклуємося про громадянськість і творчу наснаженість праці школярів. З того часу, як дитина навчилася нести ложку від стола до рота, вона працює. У 10—12-річному віці вона вже бачить перше плодоносне дерево, вирощене власними руками.

Далі, щоб набуті молоддю знання стали реальним засобом підвищення продуктивності її праці, виховуємо в молодого покоління діалектичний погляд на працю, на взаємодію людини з природою. Учні в школі, діти, підлітки, юнаки і дівчата, розвиваються в атмосфері творчого ставлення до праці, бачать практичну потребу в оволодінні знаннями для праці, на практиці переконуються в можливості підкоряти сили природи людському розуму.

Соціальний і моральний прогрес суспільства вирішальною мірою залежить від того, як люди, що складають це суспільство, ставляться до праці, що вони знаходять у ній — лише засіб здобуття матеріальних і духовних благ чи умову повноцінного, змістовного, цікавого духовного життя. Саме тому ми взяли за основу нашої виховної роботи правило: дитина повинна знаходити радість у праці, в збагаченні своїх знань, у створенні матеріальних і духовних цінностей для людини, для соціалістичного суспільства.

Обстановці безкорисливої радості праці — праці для суспільства — ми надаємо дуже великого значення. Праця сама собою тішить дитину. У самому процесі праці дитина знаходить задоволення. Цілком очевидно, що для створення такої обстановки треба забезпечити інтелектуальну насиченість праці, проникнення науки і техніки в повсякденну трудову діяльність.

Але для цього необхідне однаковою мірою і моральне багатство відносно між членами колективу. Комуністична основа праці полягає в кінцевому підсумку не

в техніці, а в людині — в її ідеалах і прагненнях, у тих цілях, яких вона досягає своєю безкорисливою добровільною працею. Джерело радості праці і повноти духовного життя в праці ми вбачаємо в тому, щоб відносини між юними трудівниками були глибоко людськими, щоб творчою основою праці було створення щастя і радості для людей, для народу. Це і є висока моральність життя.

Важливою умовою здійснення школою своєї ролі в суспільному розвитку є зв'язок школи з життям, а також зв'язок розумового і морального виховання школярів.

Ідеї великих педагогів — Коменського, Песталоцці, Руссо, Ушинського, Дістервега, які спрямували школу, вчителя, учня на вивчення навколишнього світу, вчили досліджувати, пояснювати те, що людина бачить, — відбиваються в нашій роботі відповідно до наших завдань виховання. Важливо, щоб дитина не тільки бачила навколишній світ таким, яким він є, а й прагнула робити його кращим. Виховний сенс методу вивчення, що його обирає вчитель, набуває в зв'язку з цим особливо великого значення. Дістервег говорив, що поганий учитель лише повідомляє істину, хороший відкриває її³. Уміння вести учнів шляхом пізнання так, щоб вони відкривали істину, — це не тільки дидактична майстерність, а й виховання правильних поглядів на природу і суспільство, формування стійких переконань, вироблення необхідного для творчої праці дослідницького підходу до явищ природи і суспільного життя. Ми вбачаємо свою роль у розвитку учнів не тільки в тому, щоб допомогти їм набути певних знань, а й у тому, щоб виховати в них бажання набувати знання протягом усього життя. І ми прагнемо сформулювати в дітей переконання в тому, що знання, освіченість, інтелектуальна культура — це необхідна умова цікавого, повноцінного, духовно багатого життя, що без знань цікаве життя неможливе, бо неможлива творча праця. «Праця додає масла в лампу життя, а думка засвічує її», — ці слова англійського економіста Д. Беллєра наводить К. Маркс у «Капіталі»⁴. Ми добивасмося, щоб прагнення кожного вихованця виявити свої сили і здібності, утвердити свою гідність задовольнялося наполегливою, завзятою працею в оволодінні знаннями.

Моральні переконання тісно пов'язані з освітою, але певною мірою вони й незалежні від освіченості, від прак-

тичної готовності людини до створення матеріальних цінностей. Людина може мати знання, вміти працювати, але в моральному відношенні не бути підготовленою до життя. Моральне виховання — це не тільки формування світогляду й переконань у процесі оволодіння знаннями і діяльністю, а й особлива, специфічна виховна робота, яка має свої закономірності, потребує часу і певних форм та методів впливу на свідомість, характер, поведінку людини.

Чим ширше коло теоретичних знань, якими оволодіває молоде покоління, чим загальнішого характеру набуває високий рівень його освіченості, тим гострішою, очевиднішою стає необхідність у специфічній виховній роботі. Розкриття виховної суті знань, перетворення знаць у переконання великою мірою залежать від того, яка в школі ведеться виховна робота, не пов'язана безпосередньо з процесом навчання, які ідеї й переконання формуються у вихованців в їхній життєвій практиці, який моральний характер має їхня суспільна поведінка, тобто якою мірою підготовлено моральний ґрунт.

У змісті теоретичних знань, що вивчаються в радянській школі, є великі можливості для формування важливих рис морального обличчя нової людини: чесності, правдивості, принциповості, духовної мужності, безстрашності й стійкості в боротьбі з труднощами та перешкодами. Але тільки засвоєнням знань цих моральних рис не виховаєш. Ідеї комуністичної принциповості, духовної мужності, безстрашності, що проймають теоретичний матеріал, доходять до серця підлітка, юнака, дівчини тільки тоді, коли й для їхньої життєвої практики характерні принциповість, мужність, безстрашність. А велич духу справжніх героїв можна розкрити лише з позицій найпрогресивнішої революційної пролетарської моралі.

Вихованець, наприклад, глибоко схвилюваний мужньою поведінкою Джордано Бруно, стійкістю і неохитністю героя чеського народу Юліуса Фучика, хоробрістю і самопожертвуванням Олександра Матросова. Його душа прагне спробувати свої сили на високому, благородному поприщі. Майстерність і мистецтво виховання полягають у тому, що вчитель допомагає вихованцеві знайти реальні можливості для цього випробування в житті, в нашій соціалістичній дійсності, добивається, щоб іскра, яка зайнялася в юному серці, не згасла. Якщо цих реальних можливостей вихователь не знайшов, то

думка, що зародилася в голові вихованця, перетворюється в холостий постріл; чим більше цих пострілів, тим менш чутливим стає вихованець до тих засобів впливу на його свідомість і поведінку, до яких вдається вихователь. Ми створюємо можливості й умови для того, щоб одночасно з усвідомленням моральних понять здійснювалась моральна поведінка вихованців. Ці можливості є в самому укладі життя учнівського колективу, в тому, що і з якою метою роблять діти, в які взаємовідносини вступають вони одне з одним і з дорослими. Моральний зміст поведінки залежить також від того, яку участь беруть педагоги в житті вихованців.

Учитель повинен бути не тільки наставником, а й другом учнів, разом з ними переборювати труднощі, переживати, радіти і засмучуватися. Ми прагнемо так організувати життя учнівського колективу, щоб вихованці не розглядали моральну поведінку як своєрідну вправу, як навмисно організовані вчинки, потрібні вихователеві для здійснення його задуму. На відміну від буржуазної моралі, що орієнтує на придушення активності, на покірливість, наша соціалістична мораль всіляко стимулює творчість, активність, революційну боротьбу колективу й особи.

Молоді серця не терплять штучності. Благородні вчинки повинні бути для вихованця потребою, впливати із самого духу відносно у колективі. Найкращий учитель для дитини той, хто, духовно спілкуючись із нею, забуває, що він учитель, і бачить у своєму учневі друга, однокласника. Такий учитель знає найпотаємніші куточки серця свого вихованця, і слово в його вустах стає могутнім знаряддям впливу на молоду людину, що формується. Від чутливості вчителя до духовного світу вихованців саме і залежить створення умов, що спонукають до моральної поведінки, моральних вчинків. Особливо важлива ця якість педагога для виховання підлітків. Найважливішою причиною труднощів у вихованні підлітків є те, що виховна практика постає перед ними в оголеному вигляді, а людина в цьому віці за самою своєю природою не хоче відчувати, що її виховують.

Найбільш повноцінне суспільне виховання — це, як відомо, шкільно-сімейне. Сім'я з її взаємовідносинами між дітьми і батьками — перша школа інтелектуального, морального, естетичного і фізичного виховання. Батько,

мати, старші брати і сестри, дідусь і бабуся є першими вихователями дітей у дошкільному віці і лишаються ними, коли їхні вихованці пішли до школи. Духовне і морально-естетичне багатство сімейного життя — найважливіша умова успішного виховання дитини і в домашніх умовах, і в дитячому садку, і в школі. Дитина йде до I класу семи років, але бажано, щоб вона вже з п'ятирічного віку, за два роки до початку шкільного виховання, перебувала у сфері виховного впливу школи. Педагогічний колектив нашої школи надає великого значення моральній, інтелектуальній, естетичній обстановці, в якій перебуває дитина віком від двох до семи років. У перші роки життя в розвитку дитини вирішальну роль відіграють люди, що оточують її, з усім багатством і багатогранністю людських відносин. Науці відомі 32 випадки виховання дітей, викрадених у ранньому дитинстві різними звірами. «Диких» дітей, яких повернули в людське суспільство, в жодному випадку не вдалося зробити повноцінними людьми, бо вони провели перші роки свого дитинства не серед людей, не знали людських відносин у найчутливіший до зовнішніх впливів період. Цей єдиний у своєму роді факт, який дає можливість з'ясувати суть процесу людського виховання, незаперечно свідчить про те, що чим далі від народження, тим людина стає більш консервативною і важковиховуваною. Сама природа відвела для виховання дітей тривалий період дитинства їх нервової системи*; якщо цей період упущено, пізніше нічого не зробиш. Проте і в людському суспільстві не всі діти в цей період зазнають впливу всього багатства людських відносин, а тільки воно й може забезпечити повноцінний розвиток психіки дитини, її розуму, мислення, волі, почуттів, характеру. Тому ми вважаємо дуже важливим для виховання, щоб кожна дитина — майбутній школяр — дістала максимум того, що вона може одержати, знайти, побачити, відчути у людських стосунках. Досягаємо цього педагогічною освітою батьків.

Шкільно-сімейне виховання не тільки дає змогу добре виховати молоде покоління, а й одночасно є дуже

* «Тривалість дитинства нервової системи» — цей термін запровадив у науку член-кореспондент АН СРСР В. Л. Рижков (див. його статтю «Молекулярная основа памяти». — «Природа», 1965, № 7, стор. 2).

важливою умовою вдосконалювання морального обличчя сім'ї, батька і матері. Без виховання дітей, без активної участі батька і матері в житті школи, без постійного духовного спілкування і взаємного духовного збагачення дорослих і дітей неможлива сама сім'я як первинний осередок суспільства, неможлива школа як найважливіший навчально-виховний заклад і неможливий моральний прогрес суспільства.

Життя рішуче відкинуло твердження, що майбутнє належить відірваній від сім'ї школі-інтернату. Усе, що послаблює повсякденну участь сім'ї у вихованні дітей, послаблює і школу. Звідси виходить, що одне з найважливіших завдань школи — давати батькам елементарні знання з педагогіки. Школа повинна бути тісно зв'язана з батьківською громадськістю. Представники батьківської громадськості повинні брати безпосередню участь у навчально-виховному процесі як члени педагогічної ради, як учасники обговорення питань навчання і виховання.

Досвід переконує, що найбільш сприятливі умови для роботи школи створюються тоді, коли вона розташована на лоні природи, де багато зелені й води, і водночас недалеко від місця проживання сім'ї, щоб дитина не витрачала багато часу на дорогу і батьки у вільний від роботи час могли часто бувати в школі. А там, де рослини світ навколо школи бідний, треба поступово створювати зелений захист хоч би в її найближчому оточенні.

Важливе виховне завдання школи — приділяти максимум уваги фізичному вихованню дітей і насамперед зміцненню захисних сил їхнього організму, які запобігають захворюванню. Турбота школи про те, щоб дитина не хворіла, щоб її організм був несприйнятливий до хвороб, так само важлива, як і турбота про розумовий і моральний розвиток її вихованців.

Сила і можливості виховання невичерпні. Усі без винятку діти, які не мають патологічних відхилень у розумовому розвитку, можуть успішно оволодіти середньою освітою. Неуспішність, другорічництво — це результати поганої навчально-виховної роботи. Завдання школи не тільки в тому, щоб дати кожному знання, потрібні для трудової і повноцінної громадської діяльності, а й у тому, щоб дати кожному щастя особистого духовного життя. Щастя неможливе без повноти внутрішнього духовного

світу, без радості праці і творчості, без переживання почуття власної гідності, честі, гордості.

Виховний ідеал школи — всебічно і гармонійно розвинена особистість, активний учасник суспільного прогресу. Гармонійний, всебічний розвиток означає єдність праці, духовного багатства всіх сфер діяльності людини, моральну чистоту її поведінки, взаємовідносин з іншими людьми, фізичну досконалість, багатство естетичних запитів і смаків, багатогранність суспільних і особистих інтересів. Гармонія здібностей і потреб дає людині ту повноту духовного життя, яка усвідомлюється і переживається нею як щастя. Гармонійний розвиток означає, що людина розкривається, по-перше, як творець у сфері матеріального виробництва і в сфері духовного життя суспільства, по-друге, як споживач матеріальних і духовних благ, по-третє, як моральна і культурна особистість, як цінитель і дбайливий охоронець культурних цінностей, створених людством, по-четверте, як активний громадський діяч, громадянин і, нарешті, як творець нової сім'ї, побудованої на високій моральній основі.

У центрі гармонійного всебічного розвитку стоїть висока моральність. Життя, праця, навчання, взаємовідносини в колективі — усе це ми прагнемо одухотворити високими моральними ідеалами. Ми прагнемо до того, щоб у житті піонерського і комсомольського колективів янайповніше розкривався принцип: людина людині друг, товариш і брат.

Здійснення всебічного розвитку вимагає глибокого переплетення і взаємного проникнення розумового, фізичного, морального, трудового, естетичного виховання, щоб усі ці сторони виховання являли собою єдиний цілісний процес. Усе, що дається вихованцям і що вони дають суспільству, має єдину кінцеву мету: виховати людину з ясним розумом, благородним серцем, золотими руками, яка з повагою ставиться до інших членів суспільства, здатна цінувати, берегти, поважати працю, моральну гідність, розум, красу інших людей. Так, розумове виховання спрямовується не тільки на розвиток і збагачення інтелекту, а й на формування благородних моральних і естетичних якостей — готовності віддавати свої знання людям, працьовитості, почуття краси в природі і в суспільному житті. Учні не тільки споживачі й цінителі багатств, створених людством, а й творці

нових цінностей, які в тій чи іншій формі віддаються суспільству, приносять користь людям.

Для всебічного розвитку людини особливо важлива єдність праці та інтелектуального життя. Дух творчості, дослідження, дослідицтво, перетворення праці на основі досягнень науки і техніки — це дуже важлива риса духовного життя шкільного колективу. Дитина працює, думаючи, і думає, працюючи. Творче міркування в процесі праці — одно із джерел працьовитості. Важливе виховне завдання наш педагогічний колектив вбачає в тому, щоб із школи виходили в життя люди високої трудової культури, здатні не тільки створювати матеріальні цінності, а й перетворювати працю.

Кожному ступеню інтелектуального розвитку особистості відповідає певний рівень трудової майстерності, трудової зрілості. Учень, який на уроці математики розв'язує задачі із застосуванням тригонометричних функцій, стоїть високо за рівнем трудового розвитку: володіє порівняно складними вміннями і навичками електромонтажної справи і радіотехніки, управляє двигуном внутрішнього згоряння, налагоджує металообробні верстати, виготовляє інструменти для обробки дерева і металу тощо. В єдності інтелектуального і трудового розвитку ми вбачаємо практичне виконання важливого завдання школи: громадянин Країни Рад, який здобув середню освіту, вже в отрочстві і ранній юності оволодіває якомога ширшим колом порівняно складних умінь і навичок, щоб у зрілому віці йому не довелося оволодівати азами техніки.

Нині радянська школа вносить докорінну зміну в уявлення про сили і можливості людини в роки дитинства. Учні початкових класів (7—11 років) оволодівають значно ширшим колом знань і вмінь, ніж вони оволодівали раніше; навчання можна починати не з семи, а з шести років; початкову освіту можна дати не за чотири, а за три роки. Корінь цих можливостей — в єдності інтелектуального і трудового розвитку (9—10-річного учня можна навчити працювати на токарному верстаті, а це вміння значно розширює сферу його інтелектуальної праці). Чим складніші вміння і навички, якими оволодіває дитина вже в молодшому віці, тим вищого рівня досягає вона в своєму розумовому розвитку до закінчення середньої школи.

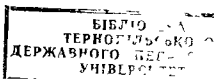
Справжнє виховання неможливо здійснити, якщо вихованці тільки споживають матеріальні й духовні цінності, що їх створює і дає школі суспільство. Виховання — в активній праці, у створенні й зміцненні матеріальної бази педагогічного процесу, у створенні матеріальних цінностей, потрібних для життя, праці, інтелектуального й естетичного розвитку. У цій праці — важлива передумова єдності інтелектуальної і трудової зрілості.

Розвиток науки, техніки, думки — основа технічного прогресу нашої країни. Завдання загальноосвітньої школи — виховувати в своїх вихованців любов до знань, книжки, науки. Це завдання здійснюється завдяки багатим науковим, інтелектуально-творчим інтересам учителів і учнів.

Шлях у науку починається в загальноосвітній середній школі. Це передбачає створення необхідних матеріальних умов. Кожен учень у старших класах має можливість виходити за межі програми з того предмета, який його найбільше цікавить, до якого в нього розкриваються задатки і розвиваються здібності. У зв'язку з цим, крім обов'язкової для всіх програми, доцільно створити окрему програму інтелектуального і трудового розвитку й удосконалення. Наш педагогічний колектив добивається того, щоб у кожному учневі розкрився його задаток, щоб кожен учень знайшов свою улюблену справу, став майстром у цій справі, пережив щастя творчої праці.

У процесі виховання розвиваються здібності й обдарування кожного вихованця. В майбутньому одні стануть ученими, мислителями, художниками, інші — інженерами, техніками, лікарями, педагогами, треті — слюсарями і токарями, механізаторами сільського господарства, але всіх їх ріднить спільна риса — провідна роль розуму, творчості в праці. Творчість слюсаря і токаря, електромонтера і будівельника, тварииника і рослинника — це така сама творчість, як і творчість математика-мислителя або конструктора, композитора або живописця. Відкрити в кожній людині її задатки і здібності, дати їй щастя цікавої, інтелектуально повноцінної творчої праці для суспільства, для щастя народу — таке завдання школи. Увага до кожної індивідуальності, піклування про кожного вихованця, чуйне, вдумливе ставлення до

756199

позитивних рис і недоліків кожної дитини — це основа основ процесу виховання.

Багатство інтересів, нахилів, здібностей в учнівському колективі багатогранне. Це багатство не можна підігнати під один шаблон. Впробниче навчання старшокласників, побудоване на тому, що всі учні даної школи оволодівають однією і тією ж самою спеціальністю, не виправдало себе на практиці. Середня загальноосвітня школа — це школа політехнічна; головне її завдання — дати учням глибокі, міцні знання основ наук, навчити орієнтуватися в найважливіших галузях сучасного виробництва; поєднувати теоретичні знання з практичними вміннями в такому напрямі, щоб повною мірою розкритися індивідуальні задатки, здібності й нахили.

Школа виховує тим, що в ній панує атмосфера цікавого, багатогранного інтелектуального життя. Не всі знання можуть знайти застосування в праці. Наша система навчально-виховної роботи ґрунтується на тому, що кожний вихованець, морально і практично готуючись до праці, водночас не ставить оволодіння знаннями в пряму залежність від того, якою конкретно трудовою діяльністю він займатиметься. В оволодінні знаннями діти вбачають не тільки обов'язок, а й потребу: без постійного інтелектуального зростання життя здається їм сірим, нецікавим. Виховання цієї духовної потреби — дуже важлива умова гармонії здібностей та інтересів. Проблеми науки і техніки, соціального, морального й естетичного розвитку суспільства обговорюються учнями старших класів на диспутах, у бесідах, на вечорах запитань і відповідей, юнаки й дівчата беруть їх близько до серця як справу глибоко особисту.

Всебічний розвиток особистості пов'язаний з оволодінням глибокими знаннями, активною громадською і трудовою діяльністю і можливістю вільно вибрати професію. Усе це передбачає поєднання особистих і громадських інтересів, а професія повинна відповідати задаткам і покликанню людини. У цьому велика відповідальність покладається й на нас, учителів. Розквіт людської особистості ми вбачаємо в тому, щоб кожний займався улюбленою працею, і чим глибше він вникне в цю працю, тим більше розвиватимуться його здібності й талант, тим щасливішим буде його життя.

К. Маркс писав: «...без обмеження сфери діяльності не можна ні в одній галузі здійснити щось видатне»*. Ми вбачаємо своє завдання в тому, щоб у роки отрочтва і ранньої юності кожний наш вихованець свідомо знайшов себе, розкрив себе, обрав собі той життєвий шлях, на якому його праця досягне найвищого ступеня майстерності — творчості. Найголовніше в розв'язанні цього завдання — помітити в кожній дитині її найсильнішу сторону, знайти в ній ту «золоту жилку», від якої починається розвиток індивідуальності, добитися того, щоб дитина досягла видатних для свого віку успіхів у тій справі, яка найбільш яскраво виявляє, розкриває її природні задатки.

Предметом особливої уваги педагогічного колективу є індивідуальна робота з дітьми, що мають нахил до того чи іншого виду інтелектуальної діяльності (або діяльності в галузі мистецтва). У методиці організації уроків, у системі позакласної роботи, у формуванні духовних інтересів колективу — скрізь здійснюється спеціальна спрямованість виховання: розвиток обдаровань, виховання розуму, творчих здібностей учнів, які стануть у майбутньому вченими, мислителями, письменниками, художниками. Майстерність педагога полягає в умінні побачити обдарованість дитини, визначити сферу застосування її інтелектуальних і творчих сил та поставити перед нею завдання, щоб, розв'язуючи їх, вона долала труднощі і щоб це сприяло дальшому розвитку її здібностей. Ми дбаємо про те, щоб учні жили в позаурочний час багатим інтелектуальним життям і щоб це життя позначалося на духовному розвитку колективу, підносило розумовий рівень усіх учнів, розвивало здібності менш обдарованих.

Однією з важливих умов розвитку індивідуальності є наявність вільного часу. Задатки й обдарованість дитини розкриваються лише за умови, якщо в неї щодня є час для заняття улюбленою працею, працею за своїм вибором. Тому ми розглядаємо надання учневі вільного часу як створення неоціненного багатства. Зокрема, одну із цілей удосконалення педагогічного процесу на уроках ми вбачаємо в полегшенні праці, потрібної для засвоєння програмного матеріалу, і, отже, у створенні вільного

* К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 23, стор. 350.

часу. У своїй виховній роботі ми взяли за правило: дитина повинна мати стільки вільного часу, скільки вона витрачає на уроки в школі. Особливо це важливо в старшому віці.

Найважливіший елемент шкільного виховання — самовиховання. Ми організуємо життя школярів так, щоб якомога більше часу, протягом якого відбувається гра інтелектуальних, моральних, вольових сил у колективі, йшло на добровільну, цікаву для кожного учня діяльність, яка породжує в нього нові інтереси і запити.

Багатогранне духовне життя колективу вихователів і вихованців — їх праця, моральний, інтелектуальний і естетичний розвиток, громадська діяльність — це не тільки об'єкт педагогічного керівництва з боку вчителів і директора школи, а й сила, що виховує. Майстерність виховання саме й полягає в умінні збудити цю силу до життя і надалі керувати нею. Духовне життя вихованців досягає при цьому такого високого рівня самостійності, що на певному етапі вихованці забувають про те, що вчитель — не тільки старший товариш, а й наставник.

Як відомо, педагогічний ефект будь-якого виховного явища тим вищий, чим менше дитина відчуває в ньому задум педагога. Цю закономірність ми вважаємо серцевиною педагогічної майстерності, основою вміння знайти шлях до серця дитини, підійти до неї так, щоб будь-яка справа, до якої її залучають, ставала для неї потребою, пристрастю, мрією, а вихователь — її товаришем, другом, однодумцем. Від того, наскільки глибоко володіє цією майстерністю керівник школи, залежить виховна цілеспрямованість усього шкільного життя, у цьому — запорука вміння директора об'єднувати виховні зусилля педагогів. Ця майстерність у поєднанні з любов'ю до дітей, всебічною освіченістю, загальною і педагогічною культурою — найголовніша умова успішного керівництва педагогічним колективом.

Самовиховання полягає в тому, що, пізнаючи навколишній світ — природу, працю, суспільне життя, вихованець пізнає й самого себе, оцінює свої переконання, вчинки, поведінку з погляду найвищих ідеалів — норм комуністичної моралі.

Самопізнання, самоствердження немислимі без ідеалу, без взірця, який хвилює, захоплює, дивує, надихає дитину, підлітка, юнака, дівчину. Натхнення, захоплення

ідеалом породжують прагнення бути добрим, пробуджують думки про самого себе, вчать бачити в собі добре й погане. Вихованець починає свідомо випробовувати свої вольові й моральні сили, піби перевіряючи себе.

На цьому етапі духовного розвитку, який збігається з переходом від дитинства до отрочтва, потрібно, щоб педагоги і шкільна адміністрація виявляли велику чуйність, увагу, тактовність, величезну повагу до особи вихованця. Підлітки хочуть керувати не тільки організаційною стороною діяльності свого колективу, а й духовними процесами, що зачіпають думки, почуття, переживання. Треба чуйно ставитися до внутрішнього духовного світу підлітків, не нав'язувати їм грубо своїх думок, терпляче вислуховувати їхні висловлювання (іноді навіть і неправильні!), вступати з ними в суперечку як рівний з рівним.

Педагогічне керівництво самовихованням — дуже тонка, копітка робота, зміст якої полягає в тому, що вже в роки дитинства й отрочтва треба навчити людину примушувати себе працювати, дотримувати певного режиму, переборювати труднощі, долати власні слабості. Треба також переконати вихованців у тому, що перевіряти свої вольові сили можна не тільки у виняткових обставинах, що незвичайні ситуації створюються активними зусиллями людини в звичайних життєвих умовах і вольовою людиною можна стати в звичайній праці, долаючи перешкоди, навіть борючись із власними слабостями.

Наше педагогічне керівництво самовихованням враховує, що загальноосвітня середня школа в нашій країні — різновікова школа. За нашим глибоким переконанням, це не тільки не утруднює виховну роботу, а, навпаки, полегшує її. Самовиховання в умовах різновікового колективу набуває характеру моральних суспільних відносин між старшими і молодшими. Ми вбачаємо своє важливе виховне завдання в тому, щоб юнаки, дівчата, підлітки були вихователями молодших школярів. Тільки за цієї умови можна повністю враховувати вікові особливості.

В умовах колективного самовиховання істотну роль відіграє, зокрема, те, що в молодшому віці моральні поняття, уявлення, оцінки утверджуються в свідомості завдяки яскравим, емоційно насиченим взаємовідносинам, а ці взаємовідносини створюються переважно тоді,

коли маленьких дітей і їх старших друзів об'єднують дружба, цікава діяльність. Вкладаючи духовні сили в своїх маленьких товаришів, підлітки, юнаки і дівчата в цій діяльності не тільки виявляють, а й пізнають себе.

Найважливішим завданням виховання як специфічного процесу, що певною мірою не залежить від навчання⁵, є формування свідомості — світоглядних, моральних і естетичних понять, поглядів, переконань, багатограних спонукань до морально значущих вчинків.

Формування свідомості — це перетворення знань у власні переконання, власну зацікавленість у торжестві істини.

Переконання формується тоді, коли вихованець усвідомлює істину в процесі активної діяльності, проймається глибокими інтелектуальними, моральними, естетичними почуттями, завдяки чому не тільки стають зрозумілі йому велич і краса ідеї, що захопила його, а й ці ідеї зумовлює велич і красу його власної душі, його власних вчинків. Цей процес — винятково важливий бік самовиховання. Ми прагнемо так організувати духовне життя колективу, щоб ідеї якомога глибше проникали в свідомість, оволодівали почуттями, помислами кожного вихованця, ставали його провідним вогником в особистому житті, а коли вихованець, захоплений новою ідеєю, прагнутиме втілити її в життя, обстановка шкільного життя повинна сприяти його активній діяльності.

Активна діяльність, вчинки, праця, боротьба з труднощами — це найважливіші передумови переконаності. Якими б далекими від повсякденної життєвої практики не були ті наукові істини, що розкриваються перед учнями — підлітками, юнаками і дівчатами — у процесі навчання (наприклад, нескінченність світу в просторі і часі, можливість розумного життя на інших планетах), їх інтелектуальне життя прагнемо спрямовувати так, щоб знання матеріалу, ніби й далекого від життєвої практики, служило їхнім земним інтересам, викликало в них бажання здійснювати добрі вчинки, віддавати всі свої сили в ім'я торжества істини.

Формування свідомості при оволодінні науковими знаннями вимагає включення в процес пізнання всіх сфер особистого духовного життя, особливо почуттів. Вихованець захоплюється величчю, мужністю, духов-

ною красою людей, які боролися за торжество наукових поглядів на світ; у нього пробуджується бажання глибше осмислити світ, що його оточує. Він пильно вдивляється в явища, події, вчинки людей. Він з тривогою доходить висновку, що на землі ще багато негідного високого імені людини, що треба покінчити не тільки із соціальною несправедливістю, війнами, загрозою атомного самознищення, а й з усім відсталим, вульгарним, що є в нашому повсякденному житті. Усі ці думки спонукають підлітка, юнака, дівчину щось робити, в чомусь виявити своє активне ставлення до світу.

Предметом особливої турботи педагогічного колективу і кожного вчителя є те, щоб добру і злу, які пізнаються в процесі навчання й суспільного життя, давалася чітка ідейно-політична оцінка. Наш ідеал — щоб із школи вийшли в життя люди з громадянською свідомістю, цілісним світоглядом, готові виявляти мужність у протистоянні злу. Ми завжди пам'ятаємо, що в світі відбувається жорстока класова боротьба між комунізмом і імперіалізмом. Найбільше зло нашого часу — це імперіалізм з його злочинними війнами та ідеологією людиноненависництва. Ми прагнемо до того, щоб душа підлітка, юнака обурювалася, повставала саме проти цього зла. Це благородне почуття — основа глибоких громадянських якостей — високої комуністичної принциповості, непримиренності до буржуазної ідеології. Знання, тісно пов'язані зі світом сучасності, стають дорогими для вихованця. Він дорожить ними як особистим духовним багатством. Він відстоює їх. Він готовий боротися за честь і велич своєї Батьківщини. Він бореться за Батьківщину своєю працею.

Знання стають переконаннями за умови, якщо учень використовує їх для набування нових знань, для розширення кругозору, для знаходження — самотійпо, своїми силами — відповіді на численні запитання, що виникають у нього в процесі праці, громадської діяльності, духовного життя.

Для формування переконань дуже важливо, щоб знання, набуті в ході вивчення обов'язкової програми, розширювалися й поглиблювалися шляхом позакласного читання додаткової наукової літератури. Це читання дає дитині значно більше відомостей, ніж треба обов'язково засвоїти за програмою, розширює її кругозір,

полегшує їй да йше навчання, тому що в неї з'являються нові інтелектуальні потреби. І чим більше цих потреб — дізнатися, пояснити, дослідити, заглибитися в те чи інше питання в процесі читання або експериментальним шляхом, тим багатше духовне життя учня, тим глибші його науково-матеріалістичні переконання.

Одне з центральних завдань школи — виховання благородних почуттів: моральних, інтелектуальних, естетичних. Високі, благородні почуття — це насамперед любов до Батьківщини, до людей, до праці, до культури, поважання людської гідності кожного свого співвітчизника і кожної чесної людини на землі, почуття дружби, товаришування і братерства до трудящих, радість пізнання і перетворення світу, безкорислива насолода культурними багатствами, створеними людством. Справжня людина немислима без добрих почуттів. Виховання, по суті, починається з формування душевної чуйності — вміння відгукуватися серцем, думками, почуттями на все те, що відбувається в навколишньому світі. Душевна чуйність — це той загальний фон гармонійного розвитку, на якому будь-яка людська якість — розум, працьовитість, талант — набуває справжнього змісту, дістає найбільш яскраве звучання.

У практиці нашого колективу виховання почуттів проймає все, що діти роблять, бачать, слухають. Одночасно з логічною розумовою оцінкою дитина дає всьому тому, що вона бачить навколо себе, що вона робить, також емоційну оцінку. Більше того, якщо пізнання не забарвлюється почуттям, дитина не до кінця бачить те, що постає перед нею. Насамперед емоційне ставлення виявляється до тих подій, фактів, у яких розкривається ідейно-політична суть добра і зла, справедливості і несправедливості, чесності і безчестя.

Нехай дитина переживає обурення, коли дізнається про негідний вчинок або бачить цей вчинок, — це одне з важливих правил нашого морального виховання. Хвилююче бажання бути хорошим, виявлення цього бажання в активній поведінці — найважливіша передумова виховання таких почуттів, як почуття обов'язку, любові до Батьківщини і до людини, дружба, повага до жінки; таких інтелектуальних почуттів, як чіткість думки, впевненість, почуття нового, а також естетичних почуттів — почуття прекрасного, героїчного, драматичного.

Велич духу, який ми виховуємо в молодому поколінні, саме й характеризується великою емоційною чутливістю до навколишнього світу.

Нехай дитина якомога частіше переживає радість добрих вчинків, нехай моральне й естетичне задоволення від цих вчинків дає їй повноту духовного життя, — це один з головних законів життя учнівського колективу. Сферою діяльності, в якій здійснюються ці вчинки, є турбота про людину. Емоційне благородство виховується за умови, коли дитина приносить радість іншим людям і сама дістає від цього моральну й естетичну насолоду. Той, хто лишається байдужим до горя чи негод іншого, не виконає обов'язку радяиської людини.

Людина не може готуватися до того, щоб пережити те чи інше почуття. Почуття наказувати не можна, говорив К. С. Станіславський⁶. Звідси зрозуміло, наскільки важливою є педагогічна майстерність, уміння впливати на виховання, щоб «підвести» його до виявлення почуттів.

Суть цієї майстерності — в умінні знайти, помітити, а іноді й створити психологічну ситуацію, що збудила б емоційне ставлення до явищ навколишнього світу. Багатство і різноманітність цих ситуацій залежить від того, наскільки глибоко вихователь зуміє проникнути в духовний світ дитини; збудити в дитині емоційну чуйність до того, що вона бачить; створити в ній емоційне ставлення до самої себе; спонукати її до виявлення благородних почуттів в активній діяльності.

Особливо велике значення має використання і створення такої психологічної ситуації, в якій думку, ідею глибоко переживає весь дитячий колектив. У цьому разі треба тільки дуже уважно стежити за тим, щоб жодна дитина не лишилась не охопленою виниклим поривом благородного почуття, що спонукає до дії.

Чим більше мета приваблює людину своїм моральним благородством, тим сильніше виявляються почуття, що супроводжують її вчинки. Розкриття цієї привабливості, пробудження моральних та естетичних почуттів і на їх основі прагнення до досягнення мети — важлива передумова педагогічної майстерності у вихованні в учня також і вольових якостей. Треба лише, щоб, пояснюючи учням зміст відповідної діяльності, вихователь створював у них уявлення про те, що їх зусилля, спрямовані на подолання труднощів, — це частина захоплюючої боротьби за

утвердженчя своєї особистості, особливо якщо в ній діяльність розглядається моти ви обов'язку перед суспільством. боротьби за утвердження комуністичних відносин між людьми.

Підлітки, а тим більше юнаки і дівчата прагнуть гартувати свою волю серйозними, як вони кажуть, справами: сама природа юності вимагає, щоб перед вихованцями виникали труднощі, які виходять за межі навчання. Для вольового загартування треба залучати підлітків, юнаків і дівчат до праці, що має велике суспільне значення, відіграє певну роль у створенні й зміцненні матеріально-технічної бази радянського суспільства. Ми вважали винятково важливим моментом формування свідомості учнів, виховання громадянськості, те, щоб в емоційній оцінці праці, яку виконує колектив, ясираво виступала суспільна, громадянська спрямованість. Найбільшу виховну силу має та праця, в якій підліток, юнак відчуває себе громадянином і борцем.

Моральна значущість мети підносить працю, учні вбачають у ній перевірку, випробування, утвердження своїх вольових сил. При цьому дуже важливо знайти для кожної дитини той ступінь фізичного, інтелектуального і вольового напруження, який дасть змогу їй досягнути мети, пережити радість успіху, але не вичерпає всіх її духовних сил, не дозволить їй остаточно видихнутись. Якщо вихователь не зуміє правильно розрахувати сили дитини, то вона або не знаходить праці для випробування своєї волі, або ж непосильна праця призводить до фізичного й духовного її виснаження — і в тому і в іншому випадку вона відступає перед труднощами. Додержання цього правила у використанні вольового фактора в навчанні і в суспільно корисній праці — дуже важлива умова єдності виховання і самовиховання. Ми уважно стежимо за тим, якою мірою вольове напруження дитини відповідає її внутрішнім духовним силам.

Уміння внести в працю учнів вольове начало — важлива риса педагогічної майстерності. Кожний наш вихователь старанно вивчає індивідуальні сили дітей і надалі уважно стежить, щоб вихованець, виконуючи ту чи іншу роботу, що вимагає від нього напруження фізичних і розумових сил, не тільки добивався мети, а й переживав у зв'язку з цим моральне задоволення. Не допускати розчарування дитини в навчальній праці, навчити

її якнайменше витратити свої сили даремно — це винятково важлива умова виховання в учня звички примушувати себе.

Важливе виховне завдання ми вбачаємо у формуванні в учнів корисних звичок і в запобіганні шкідливим.

Корисні звички охоплюють насамперед сферу праці, взаємовідносин у колективі. Формування корисних звичок ми пов'язуємо з вихованням почуттів і взагалі з емоційним життям дитини. Ми так організуємо життя і працю дітей, щоб діяльність, потрібна для утвердження корисних звичок, викликала й поглиблювала в них життєрадісні, світлі почуття, залишала слід у душі як щось приємне. Емоційно-естетичне спонукання робить працю, що повторюється день у день, духовною потребою. І тільки тоді, коли людина відчуває, переживає цю потребу, її власні вольові сили стають джерелом самовиховання — найважливішого фактора закріплення корисних звичок.

Чим більше повсякденна трудова діяльність учнів стає в них звичкою, тим ширші перспективи для дальшого їх морального розвитку, для формування в них нових моральних якостей, вироблення нових інтересів, запитів, потреб. У таких умовах перед вихователем відкриваються безмежні можливості для розкриття в кожному з підопічних його індивідуальної обдарованості, його покликання.

Такі педагогічні переконання нашого колективу. Вони сформувалися й утвердилися в процесі спільної цілеспрямованої творчої праці.

Завдяки єдиним педагогічним переконанням ми ввезнено добивасмося мети. Ця мета — якомога повніше розкрити здібності кожного юнака, кожної дівчини, що вступають у життя. Прагнення розвинути здібності і таланти всіх без винятку дітей, що прийшли до нас у школу, червоною ниткою проходить через усю нашу навчально-виховну роботу. На першому місці стоїть формування моральної і громадянської зрілості. Багаторічний досвід переконав наш колектив, що здібності, обдаровання, людська особистість розквітають лише на фоні ідейно-політичної, громадянської зрілості. Якщо в людини міцна громадянська позиція, їй буде доступна творчість.

Ми прагнемо дати правильний напрям розвитку людської індивідуальності, так будувати навчальну і

виховну роботу, щоб кожний вихованець не počував себе нещідним. Наприклад, юнак має досить посередні здібності до творчого мистецтва, але в нього можуть бути неабиякі здібності до якогось виду трудової діяльності, їх тільки треба розвивати. І ми добиваємося того, що він досягає майстерності, досконалості: один — у рослинництві, другий — у технічній творчості, третій — у будівельній справі, четвертий — у догляді за тваринами. Цілеспрямованість виховання в тому й полягає, щоб дати людині пізнати щастя праці і сьогодні, і в майбутньому.

У своїй роботі ми додержуємо правила не допускати, щоб навіть один день шкільного навчання був без успіху, без результату. З учнями, що з трудом опановують знання, ми проводимо копітку індивідуальну роботу. Розвиваючи індивідуальні нахили цих учнів, ми добиваємося, щоб кожний з них досяг успіху, якщо не в навчанні, то в праці. Цей успіх стає моральною підтримкою, яка падає на учня на подолання труднощів у навчанні.

Як правило, у нас немає другорічників: на другий рік залишаються лише окремі діти, які хворіли тривалий час. Наводимо дані про успішність за останні 12 років (див. табл.).

Ці цифри знов і знову ж нагадують нам про те, що серед факторів, які забезпечують підвищення якості

Навчальний рік	Навчалосся дітей у школі	Залишено на другий рік	У тому числі через хворобу (хворіли від двох до чотирьох місяців)	Успішність в %
1955/56	418	15	12	96,5
1956/57	406	14	12	96,6
1957/58	407	9	6	97,8
1958/59	422	6	4	98,5
1959/60	463	6	5	98,7
1960/61	477	5	4	99,0
1961/62	516	4	3	99,3
1962/63	560	3	3	99,5
1963/64	614	3	2	99,6
1964/65	640	2	2	99,8
1965/66	630	4	3	99,4
1966/67	570	2	2	99,7

шкільної підготовки підростаючого покоління, на першому місці — піклування про здоров'я дітей.

Здійснюючи навчально-виховну роботу в тісному зв'язку з життям, з практикою, ми прагнемо до того, щоб у виховний процес проникали найпередовіші явища суспільного життя. Кожний наш вихованець на власному досвіді переконається, що духовне, культурне зростання можливе лише при наявності творчої праці великої суспільної значущості і що праця стає цікавою, захоплюючою тільки тоді, коли вона осяяна громадянським почуттям, розумом і творчим задумом. Тому ми прагнемо зробити багатограними спільні інтереси, що об'єднують дітей у колектив: це й цікавий задум творчої праці, і захоплююча книжка, і соціальна моральна естетична проблема, що хвилює суспільство і через те схвилювала дітей, і дозвілля, подорож, туристичний похід, ігри тощо.

Спрямованість суспільства до перетворення науки в безпосередню продуктивну силу ми намагаємось якомога яскравіше відбити у виховній роботі. Сільськогосподарська праця учнів у нас насичена експериментуванням, дослідженнями. Творча думка дітей у технічних гуртках спрямована на те, щоб ручну працю замінити механізмом. Юні хіміки заклопотані проблемою підвищення родючості ґрунту хімічними засобами. Єдність фізичної праці і наукової думки — це одне з головних джерел самовиховання в процесі праці.

Зв'язок школи з життям ми здійснюємо також, формуючи в свідомості наших вихованців моральне переконання, що головне джерело матеріального добробуту і повноти духовного життя — це праця робітників і селян, тих, хто виробляє метал і вугілля, нафту і машини, електроенергію й добрива, хліб і м'ясо; праця — основа людського щастя. Уся наша система морального і трудового виховання спрямована на те, щоб утвердити в свідомості нашого вихованця, який вступає на шлях самостійного трудового життя, прагнення створювати матеріальні блага і цінності для якомога ширшого кола членів суспільства. З раннього дитинства наші вихованці дістають задоволення від того, що вони щось дають суспільству, людям, привчаючись вбачати в цьому моральне виправдання того, що вони одержують всілякі блага від старших поколінь.

У творчій праці такого педагогічного колективу велику роль відіграє переконання в тому, що без самовиховання немає справляного виховання. Учнівський колектив ми розглядаємо як самостійну, активну виховну силу, а педагогічне керівництво цією силою вбачаємо в тому, щоб, аналізуючи навколишню обстановку, знаходити в ній реальні можливості для активної участі в житті суспільств. Формування і розвиток суспільної самосвідомості колективу, виховання почуття колективної відповідальності перед суспільством — основа самодіяльності і самостійності. Неприпустимі організація заради організації, підкоряння заради підкоряння, керівництво заради керівництва. Так, наприклад, ніякого колективу і ніякої самодіяльності не буде, якщо вихованців не падишає єдина думка, якщо вони не відчувають, що їхня праця — це частка праці народу, що їхні ідеали — це ідеали народу.

Педагогічне керівництво учнівською самодіяльністю полягає також у тому, щоб використовувати численні можливості, які надає життя, для найрізноманітніших духовних зв'язків між вихованцями, щоб у єдиному загальношкільному колективі було багато колективів, в основі яких лежить спільність інтересів, діяльності, задумів, захопленя. Це питання має першорядну важливість для розвитку індивідуальності кожного вихованця.

Кожна людина має свої духовні потреби й іятереси, і немає такого універсального колективу, в якому всі вони могли б знайти повне задоволення. Задовольнити їх можна лише за умови, коли духовне життя кожного вихованця проходить у кількох колективах, до того ж кожний з них має свою специфічну мету і сферу діяльності. В одному колективі задовольняються іятереси, пов'язані з інтелектуальним розвитком; у другому вихованець розвиває естетичні смаки; в третьому його об'єднує з товаришами спільність творчої праці; четвертий колектив створюють самі школярі для організації дозвілля тощо. Одні колективи існують у школі, інші — за місцем проживання учнів. Одні об'єднують учнів різних вікових груп, в інші входять школярі одного віку. Багатогранність колективістських зв'язків забезпечує справжню самодіяльність. Але є виховна сила, яку нічим не можна замінити, — єдиний колектив як школа громадянського, ідейно-політичного виховання. Це комсомольський і піонерський колективи.

ДРУЖНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
КОЛЕКТИВ — ЗАНОРУКА УСПІХУ
НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОЇ РОБОТИ

*

РОЗДУМИ ПРО КЕРІВНИЦТВО ШКОЛОЮ

Добре керувати школою означає добре знати науку виховання, яка повинна стати основою наукового керівництва вихованням і освітою, організації роботи колективу школи — вчителів та учнів: бути майстром навчально-виховного процесу, володіти мистецтвом впливу на дитину, підлітка, юнака, дівчину. Адже виховання в широкому розумінні — це постійне духовне збагачення — оновлення як тих, хто виховується, так і тих, хто виховує. До того ж цей процес відзначається глибокою індивідуальністю: та чи інша педагогічна істина, правильна в одному випадку, нейтральна в другому й абсурдна в третьому.

Керівник школи буде хорошим, авторитетним наставником учителів і учнів лише доти, поки він удосконалює свою майстерність і майстерність вчителя й вихователя. Хороший директор — це насамперед добрий організатор, вихователь і дидакт не тільки щодо дітей, яких він навчає на своїх уроках, а й щодо всіх вихованців школи та вчителів.

Велика відповідальність, що покладається на директора, висуває ряд вимог до його духовного світу — моральності, інтелекту, вольових якостей. Перша, найголовніша і найважливіша якість, без якої педагог не може бути директором, як і не кожна людина може бути педагогом, — це глибока любов до дітей, органічна потреба в дитячому колективі, глибока людяність і здатність проникнути в духовний світ дитини, зрозуміти, відчувати в кожному з вихованців особисте, індивідуальне.

Ця здатність, що є в певному відношенні результатом високої педагогічної культури, визначається насамперед властивістю людини пізнавати світ серцем — розуміти

і відчувати радість й негоди іншого, відгукуватися на його заклик про допомогу.

Навчитися любити дітей не можна ні в якому навчальному закладі, ні з одних книжок, ця здатність розвивається в процесі участі людини в громадському житті, в її взаємовідносинах з іншими людьми. Але за самою природою своєю педагогічна праця — повсякденне спілкування з дітьми — поглиблює любов до людини, віру в неї. Покликання до педагогічної діяльності розвивається в школі, в процесі цієї діяльності.

Ця книжка побудована на власному досвіді. У ній певною мірою відбито підсумок 33-річної педагогічної роботи автора в Павлівській середній школі, у тому числі — директором школи 26 років. Робота в школі, виховання дітей стали моїм покликанням. До вступу в педагогічний інститут працював два роки вчителем початкових класів і піонервожатим. Вступаючи до педінституту (навчався три роки заочно і рік на стаціонарі), я був переконаний, що робота в школі найбільш цікава і захоплююча.

З великою теплотою згадую про Полтавський педінститут, який закінчив, про викладачів педагогіки, літератури, історії. Тут педагогіка була не засушеними висновками, а живою, яскравою розповіддю про мистецтво виховання, про методи впливу на свідомість і почуття. Тут навчили мене любити слово. Ніколи не забуду, як ми писали в інституті твори про вечірню заграву і січєву заметіль...

Закінчивши факультет мови і літератури, я з хвилюванням переступив поріг середньої школи. Працюючи із старшими вихованцями, водночас не міг жити без малюків; був вожатим в одному із загонів, допомагав старшій піонервожатій, ходив з дітьми в туристичні походи.

І ось тепер, роздумуючи про роботу педагога, приходжу до висновку: діти тягнуться до того, хто сам тягнеться до них, не може жити без них, знаходить щастя і насолоду в спілкуванні з ними. У перші роки педагогічної роботи я, звичайно, не замислювався над цією закономірністю, мене просто тішили діти. Коли закінчувався навчальний рік, разом з ними вирушав у похід — у поля, ліси, на берег річки. Для мене було щастям ночувати разом з дітьми під яскравими південними зірками,

варити кашу, розповідати зміст книжок, легенди, казки. Мабуть, тому і діти із задоволенням ішли під пекучим промінням сонця, несли важкі рюкзаки.

Літнього часу багато хто з малюків залишався без нагляду (дитячих ясел і садків у ті роки в селі ще не було); я збирав малят, грався з ними, влаштовував для них на березі ставка щось схоже на теперішній самодіяльний піонерський табір.

Підліткам хочеться поїхати влітку в «морську подорож» — плисти на човні через став у річку, висадитися десь на «безлюдному» острові... Я тільки тепер здогадався, що цю думку навів їм сам, а тоді мені здавалося, що вона з'явилася в них незалежно від моїх розповідей. Та човнів у нас не було, і от я з самого початку навчального року складаю гроші, навесні купую в рибалок два човни, третій купили батьки, і наша флотилія виходить у плавання. Може, хтось подумає, що автор хоче видати всі ці факти за його виняткове піклування про дітей. Ні, човни купувалися тому, що мені хотілося зробити радість дітям: дитяча радість була для мене найбільшим щастям.

Мене цікавила кожна дитина: хотілося дізнатися, чим вона живе, що її хвилює і цікавить, які в неї радощі і негоди. Коло моїх друзів з кожним днем ширшало, моїми друзями і, як зрозумів пізніше, вихованцями ставали й ті діти, яких я не вчив на уроках.

Як викладачеві мови і літератури мені доручили організувати літературний гурток. Дали брошуру з методичними вказівками, але з самого початку все пішло не так, як рекомендували вказівки. Я почав читати дітям свої вірші. Звичайно, не збирався збудити в дітей поетичні здібності, але якось само собою вийшло, що навколо мене утворилася група юних поетів і любителів художнього слова.

Тихими весняними вечорами, в ясні сонячні дні щонеділі і в свята ми йшли в поле, на берег ставка, в діброву, сідали десь на галявині і складали вірші та поетичні описи того, що бачили, чули, про що думали. З віршів і оповідань укладали збірники, які ми називали літературним журналом.

У декого з дітей відкрився справжній поетичний талант. Пам'ятаю, мене вразили вірш Олексія К., — в них змальовувались цілі картини. Як же я здивувався, коли

дізнався, що Олексій не встига з рідної мови, не хоче розв'язувати задачі на уроках арифметики... Усе це здавалося жахливим безглуздом. Чим ближче я пізнавав Олексія, тим більше переконувався, що нормальна людина не може не встигати. У кожній дитині відкривалась якась здібність, і в мене дедалі більше міцніло переконання, що немає дітей нездібних, бездарних, лінивих. У мене не було жодного невстигаючого; у перші роки роботи в школі дуже дивувався, що в деякого з учителів діти не вчать уроків, одержують двійки, залишаються на другий рік у тому самому класі. Головне, що повинно, здавалося мені тоді, змушувати дитину вчитися, — це повага до вчителя, віра в свої сили, інтерес до знань, жадаба пізнання.

Мені хотілося якнайповніше задовольнити різноманітні інтереси й прагнення дітей. Іншими словами, хотілося, щоб дітям було цікаво жити і вчитися.

У ті роки країну хвилювали перші далекі польоти радянських пілотів, далекі походи в Арктику, будівництво нових міст у тайзі. Ми з дітьми не тільки писали вірші про героїв, а й гралися у мандрівників та відкривачів нових земель. На околиці села стояла покинута, напівзруйнована хата; ми влаштували в ній щось схоже на каюту пароплава і назвали свій уявний корабель — «Північний Робізон». Тут ми читали книжки про видатних мандрівників, малювали карту наших уявних відкриттів.

Ніколи не забуду осінніх вечорів, коли за вікнами шумів вітер, по шибках-зілюмінаторах нашого корабля стукали краплі дощу, а ми, зібравшись біля палаючої грубки, затамувавши подих, переживали надзвичайні пригоди Амурдєєва і Міклухо-Маклая — пробиралися разом з ними у льодах Арктики і в тропічних лісах. Узимку ми споруджували снігові будиночки і тороси — гралися в челюскінців.

Тепер, чверть віку по тому, біля тієї самої напівзруйнованої хати (підремонтованої, але все-таки спеціально залишеної напівзруйнованою) діти моїх перших вихованців граються в космонавтів. Дух романтики продовжує панувати в кімнаті-каюті, як і раніше, тріщать дрова в печі довгими осінніми вечорами. Я глибоко переконаний у тому, що не можна виховувати дітей без романтики, без тієї сімейно-дружньої обстановки, в якій вони можуть

зустрічатися з учителем у таких от куточках, як наш «Північний Робінзон».

Перші роки роботи в школі (до призначення директором) були для мене роками щасливого, хоч нерідко й гіркого, важкого, відкриття тих потаємних куточків дитячої душі, в яких криється радість, безмежна віра в дорослих, довірлива готовність відкритися дорослому, а також інші, протилежні риси — настороженість, недовір'я, біль, образа, озлоблення, нарочита поровистість, впертість. Мене вражало багатогранне, іноді зовсім несподіване відбиття горя, а нерідко й злоби в дитячих серцях. Я переконався, що найстрашніше в житті — це скалічене, понівечене дитяче серце і що воно найбільше потребує любові, ласки, піклування, уваги, добра. Переді мною пройшло кілька життєвих доль, які заслуговують на те, щоб про кожну дитину написати книжку: Миколка Г., на очах якого сталося вбивство; Оксаїна Х., яка не знала ні батька, ні матері, виросла в далекої родички, котра не тільки змущалася над дівчинкою, а й прищеплювала їй нелюдські погляди на життя; Вітя К., який виріс у сім'ї куркуля, увібрав звички людиноненавистницької моралі; Надя З., «нічия» дівчинка, підкидьок, яка вибрала для захисту від насмішок озлобленість, насторожене недовір'я.

До цих дітей, як і до інших таких самих, скривджених долею, мене вабила звичайна людська жалість. І вже в перші два роки моєї роботи в школі багато таких важких дітей стали моїми друзями.

Отже, до призначення директором школи я був уже глибоко переконаний у тому, що виховання лише тоді стає реальною силою, коли воно ґрунтується на вірі в дитину. Без віри в дитину, без довір'я до неї вся педагогічна премудрість, усі методи і прийоми навчання й виховання руйнуються як картковий будиночок. Крім того, щоб дитина повірила в свої сили, звикла ніколи не відступати перед труднощами, вона повинна вірити в свого вихователя. бачити в ньому не тільки взірець, а й підтримку, допомогу.

Спілкування вчителя з дітьми під час занять — лише частина виховної роботи. Освіта дитини, її духовний розвиток, формування її морального обличчя — все це великою мірою залежить від роботи, яка проводиться у вільний від навчання час, не регламентується розкладами

і розпорядком. Учителю чпше тоді вихователь, коли він організатор і керівник колективів, в яких проходить духовне життя дітей, здійснюються моральні відносини між ними. Уже в ті роки життя переконало мене, що піонерський і комсомольський колективи — могутній засіб виховання громадянсько-борця.

Комсомольська організація класу, де я був вихователем, у 1938 році взяла зобов'язання виростити на гектарі врожай пшениці в 3 рази вищий, ніж тоді звичайно вирощували в колгоспі. Ця праця наша мала яскравий громадянський зміст. Ми не просто працювали, ми утверджували працею віру в те, що наука допоможе людині досягти високої продуктивності праці. Наша перемога (комсомольці виростили на гектарі 38 центнерів) підняла нас у власних очах; ми відчували себе учасниками соціалістичного будівництва.

Кожна дитина — це своєрідний світ думок, поглядів, почуттів, переживань, інтересів, радощів і тривог, прикрасів, турбот. Учитель повинен бачити, знати цей духовний світ своїх вихованців. Але він аж ніяк не повинен підходити до них як до об'єкта дослідження. Учитель повинен стати другом дитини, проїхтатися її інтересами, переживати її радощі і тривоги, забувши про те, що він учитель. І тоді дитина відкриється перед ним. Школа лише тоді осередок виховання, коли вона стала для дитини вогнищем радісного, цікавого життя, що кличе її до знань, науки.

Коли мене призначили директором школи, дуже зрадів, що матиму можливість здійснювати свої переконання разом з педагогічним колективом, що моїм вихованцем стане кожний учень. Це було напередодні Великої Вітчизняної війни, за плечима в мене був п'ятирічний досвід роботи вчителем, попереду все життя, яке не уявляв собі без дітей.

Радянська школа того періоду — довоєнних років — створила духовне багатство, що відіграло велику роль у долі нашої Батьківщини. Це багатство — любов молодого покоління до Батьківщини, готовність віддати за неї життя, віра в комуністичний ідеал, працьовитість, глибокий інтерес до знань. Кращі педагоги завжди вважали правильно організовану працю могутнім вихователем. У нас кожний клас ще до війни мав свою ділянку, на якій вирощував саджанці плодкових дерев, у шкіль

вій майстерні і в робочих кімнатах працювали юні техніки і конструктори, під час літніх канікул старшокласники працювали трактористами, комбайнерами.

Моральний потенціал молодого покоління, вихованого радянською школою, яскраво розкрився в роки Великої Вітчизняної війни. Із 147 юнаків і дівчат шести довоєнних випусків 42 чоловіка віддали своє життя на фронтах за свободу і незалежність Батьківщини. Дівчата, які лишилися на окупованій фашистами території, брали участь у підпільних молодіжних антифашистських організаціях. Одна з них, Віра Повша, керувала молодіжною групою, яка складала і розповсюджувала серед населення листівки. Дівчину було заарештовано і по-звірячому замучено. Обливаючись кров'ю, Віра в останню мить свого життя знайшла все-таки в собі сили вигукнути: «Хай живе Батьківщина!».

Я пішов на фронт на початку війни, брав участь у боях на Смоленському напрямку і під Москвою, потім на Калінінському фронті, у 1942 р. був тяжко поранений під Ржевом і кілька місяців лежав у госпиталі в селищі Ува, в Удмуртії. Коли я вийшов з госпіталю і мене демобілізували як інваліда, почав працювати директором Увипської середньої школи. Це був важкий час, але півтора року роботи в школі залишили в мене світлі спогади: у нас був дружний колектив учителів і школярів, ми піклувалися про кожну дитину.

Як тільки було звільнене від окупації наше село, я повернувся до рідної школи. Двадцять дев'ять місяців окупації залишили страшні сліди не тільки в економіці, а й у духовному житті. Усе, що з такою любов'ю створювали ми в довоєнні роки, — кабінети, бібліотека, багатий плодовий сад, — усе було знищене, навіть парти були спалені. Разом із старшими школярами ми, вчителі, з великим трудом підготували класні кімнати і кабінети до занять, взяли на облік усіх дітей шкільного віку.

Війна принесла дітям страшне горе — сирітство. Без справжньої дружби вчителя і дитини, без благородної моральної основи шкільного навчання не можна було навіть думати про те, щоб усі діти відвідували школу. Духовний світ багатьох дітей був понівечений не тільки страхіттями окупації, а й атмосферою безсердечності, байдужості до людської долі, що склалася в деяких

сім'ях. У селі з'явилося кілька дітей невідомо чинх, вони жили в убогих куточках, держава тоді ще не могла дати притулок у дитячих будинках усім, хто потребував цього.

Чуйність, дружба, колективізм — ці риси повинні вносити в духовне життя школи кожен учитель. Я вважав, що найголовнішим завданням того часу було добитися, щоб мої педагогічні переконання поділяли всі вчителі. Перед початком навчання і в наступні дні я прагнув переконати їх, що багато наших труднощів можна подолати тільки справжньою людяністю. Адже багато дітей, які прийшли до нас, не знають ласки і піклування. Вони пасторожені, недовірливі, деякі з них озлоблені. Хорошим вихователем може стати тільки той, хто вірить, що це, по суті, прекрасні діти, що добре в них обов'язково перемаже, треба лише допомогти їм у цьому. Не лякати дитину недовір'ям, підозрілістю, сумнівами в її чесності й добрих спонуваннях, радив я своїм товаришам, не розпитувати дітей про їхнє минуле, щоб не ярити їхніх серцевих ран, але обов'язково дізнатися про кожну дитину якнайбільше, особливо про тих, хто рано зазнав горя. Дізнатися про джерела цього горя, але тільки так, щоб дитина не помітила нашої цікавості.

Ці поради були й залишаться на все життя моїм переконанням. Віра в людину — найдорожче для мене. Я ревно беріг і бережу її від спалювання невір'ям, байдужістю.

У важких ситуаціях особливо важливі правдивість, чесність, відвертість вихователів. Я радив учителям: якщо ви сумніваєтеся в чомусь, скажіть відверто, не носіть у душі сумнівів, особливо невіри в дитину, для вихователя це дуже небезпечний вантаж. Побачивши в тому чи іншому вчинку, у словах педагога невіру в людину або в силу виховання, я прагнув — і продовжую це робити й тепер — довести йому його неправоту, переконати в тому, що він помчляється. Саме переконати, а не впливати адміністративним шляхом — заставити, примусити.

Ще і ще раз життя переконало в ті роки, яка величезна виховна сила колективу. Наша комсомольська організація шефувала над маленьким школярем, за яким дома не було постійного нагляду. Юнаки і дівчата створили в літній час самодіяльний піонерський табір.

Індивідуальна, дружня, відверта, душевна розмова — головний метод роботи директора з вчителем. Адже виховання — це найбільш тонка духовна діяльність. Вплив вихователя на вихованця я б порівняв із впливом музики. «Впливати на духовну діяльність силою, — писав Л. М. Толстой, — все одно що ловити промені сонця: чим би не затулили їх, вони завжди будуть зверху». Я пам'ятаю тисячі розмов з учителями, одні з них залишили в моєму серці радість, інші — прикрість. Мені не раз доводилося розмовляти з учителем годину, дві, три з приводу одного його слова, навіть посмішки або гнівного погляду. Якось під час перевірки домашнього завдання (в V класі) вчителька літератури викликала слабенького учня. Їй не сподобалося речення, яке він склав самостійно. Не сказавши ці слова, вона махнула рукою, а хлопчик плакав цілий вечір... Довелося довго розмовляти, доводити вчительці її помилку, пояснювати, що в її жесті виявилися із педагогічнi погляди — багдужність до учня, невіра в те, що він може зробити щось добре, примирення з думкою, що поганий учень так поганим і залишиться.

Тільки тоді, коли мені вдається переконати вчителя і він почне доводити свою переконаність практичною роботою (це досягається, звичайно, не однією бесідою і не тільки бесідами), лише тоді я вважаю, що виконав свою місію керівника. Я не писав жодного наказу, що стосується процесу виховання, в роботі директора школи це зовсім не потрібне. Так само щяких найскладніших суперечок з учителем я ніколи не виносив на засідання педагогічної ради.

Якмога глїкбше знати духовний світ дитини — це перша заповідь і вчителя, і директора. До школи прибув новий вихованець. Я придивляюсь до нього, шукаю такі засоби духовного спілкування з ним, які спонукали б його до активної діяльності, до яскравого виявлення своїх бажань, інтересів. Своєю поведінкою дитина повинна сказати про себе те, що мені треба дізнатися про неї, — такий одяг із принципів педагогічного керівництва дитячим колективом.

У школі десятки освітніх і самодіяльних колективів, у кожному з них — багатогранне духовне життя вихованців; директор активний учасник цих колективів і насамперед друг, товариш вихованців. Шлях до

серця дитини. Леда в через дружбу, через спільні інтереси, захоплення, почуття, переживання. Я міг би розповісти про добрий десяток випадків, коли серце, здавалося б, найбільш неприступної, позайливої дитини відкривалося тільки тому, що мене і ні обрадувала, надихнула одна й та сама діяльність, одна й та сама книжка, гра, подорож.

Пам'ятаю, до нас у школу, в V клас, вступив непокірливий, засмиканий, чимось дуже озлоблений хлопчик. Він робив усе наперекір учителям. Я порадив педагогам: треба знайти спільний інтерес із хлопчиком, і перед нами розкриється його серце, ми взаємо про дитину те, що нам треба знати. Починаються пошуки інтересів. Шукає весь колектив. Я був певен, що десь ми обов'язково зустрінемося із цим непокірливим п'ятикласником: або в літературно-творчому гуртку, або в гуртку юних дослідників природних багатств рідного краю, або в клубі юних мандрівників (ми час від часу збиралися в своєму «Північному Робінзоні»), або в зеленій лабораторії, у гуртку юних електротехніків і радіотехніків, юних мотористів, юних біохіміків, юних тваринників.

І я з ним зустрівся двічі: уперше — в гуртку юних дослідників природи, вдруге — у товаристві любителів наукової фантастики (у нас є й таке товариство). Нам довго не вдавалося акліматизувати в нашій місцевості південну благородну рослину — персик. Нарешті, ми спробували прищепити кілька бруньок цього теплолюбного дерева до морозостійкої абрикоси. Прийшла весна. Щодня найбільш нетерплячі бігали на ділянку дивитися, чи не розпускаються бруньки. Я ходив на ділянку райовранці. І ось одного разу я побачив хлопчика, що присів біля абрикоси. Мені здалося, що він затамував подих, боячись, як би не пошкодити блискучий зеленій паросток, що тільки-но з'явився з бруньки цього сонячного райку. Мене також схвилював цей перший паросток настільки, що відразу не подумав, хто ж прийшов у сад райіше за мене. Потім я підвів голову, мабуть, щоб поділитися радістю із цим іншим. Він у цю мить також підвів очі, певно, також хотів поділитися радістю зі мною. Наші очі зустрілися — це був він, Володя Н. Ми обняли один одного і з того часу стали друзями. Переді мною відкрилося не тільки серце цієї розумної, напрочуд чуйної, душевної дитини, а й те страшне, що вже встигло покалічити її душу, заронити зневіру в людину...

Про це не буду зараз розповідати, я згадав про зустріч, справжню людську зустріч з Володею тільки для того, щоб підтвердити своє переконання: підійдіть до дитини як людина до людини, зумійте знайти в її серці той куточок, який відгукується на ваш заклик, і вам легше буде перебороти те погане, що заважає вихованню. Я завжди прагнув переконати вчителів у тому, що, коли ти бачиш учня тільки із-за свого стола в класі, коли він іде до тебе тільки на виклик, коли вся його розмова з тобою — тільки відповіді на твої запитання, ніякі знання психології тобі не допоможуть. Треба зустрічатися з дитиною як з другом, однодумцем, пережити разом з нею радість перемоги і біль втрати.

Як лікареві для запобігання хвороби та її лікування треба докладно знати, що може зміцнити і що підірвати сили організму, так і головному вихователеві школи — директорові треба аналізувати, вивчати умови, в яких проходило життя дитини до вступу її в школу. У цьому відиошенні мене знову-таки найбільше цікавили найважчі діти. (Адже якщо вони не зміняться в школі на краще, то хороші діти зміняться на гірше, перейнявши від важких дітей погані звичаї і звички). Щотижня я буваю в сім'ях цих важких дітей, добираюся до джерел, в яких відбувається становлення їх моралі, розмовляю з батьками, сусідами батьків, з учителями, які виховували дітей раніше. Кожна важка дитина відкривається перед колективом як неповторний світ думок, почуттів, бажань, гармонія якого була знівечена черствими, егоїстичними людьми.

Ось прийшов до школи одинадцятирічний Миколка С. Хлопчик вразив усіх нас своєю відлюдністю, озлобленістю. У щиросердій доброті і ласці вчителя йому ввижалася підступність, пастка. Він прагнув до самотності, уникав спілкування з товаришами, не хотів працювати. Я поїхав на хутір, де жили батьки Миколки, і дізнався про приголомшливі речі. Виявилось, що хлопчик ріс у глухому, відірваному від людей маленькому світі, в якому панувала атмосфера нечесності, обману, злочинів. Моральні поняття, що їх старалася прищепити своїм вихованцям учителька маленької однокласної школи, де раніше вчився Миколка, адресувалися якомусь абстрактному учневі і сприймалися дітьми як матеріал, який треба тільки запам'ятати. Хлопчик був допитливим,

цікавим — він часто ставив «дивні», за словами вчительки, запитання.

Учителька відмахувалася від таких запитань, а дитяче серце було збентежене: з одного боку, розповіді в книжках, якою людина повинна бути, а з іншого боку, повчання вітчима: не обдурюй — не проживеш, дурня робота любить, а він роботу хвалить тощо, зло, про яке завжди якось говорилося наівголосно. Дитина втратила віру в усе світле, чисте, справедливе. У неї виникла підозра, що героїчні образи Павлика Морозова і Зої Космодем'янської — це такі ж казки, як казки про прекрасну царівну, про живу воду, про богатирів. Микола озлобився, став неслухняним, дратівливим, говорив грубощі вчительці і матері.

Я ще двічі їздив на хутір, знайомився з людьми, з життям його маленького трудового колективу, прагнув викинути в духовні інтереси людей, що оточували хлопчика. Педагогічний колектив присвятив не одну бесіду духовному життю Миколи. Ми прийшли до одностайного висновку, що є ще глухі куточки, в яких дітей оточує затхла атмосфера дрібновласницьких інтересів, жадаба наживи, користюлюбства. Якщо в таких умовах погано поставлена виховна робота в школі, то чуйна, вразлива дитина, яка жадібно прагне до світлого, доброго, справедливого, але не знаходить підтримки, стає розгубленою. Маленька людина не хоче миритися з несправедливістю, вона протестує, але цей протест далекий від свідомого протиставлення добра злу. Дитина озлоблюється проти всіх і всього. Виховання такого школяра — дуже складний і важкий процес. Його треба переконати, що добро, правда, краса в нашому суспільстві беруть гору, що людина — не порошок у вихорі долі, а активний борець за добро, правду, красу.

Такі бесіди про виховання важких дітей, про джерела їх моральності розвивають у нас, учителів, чуйність, уважність, педагогічну пильність і спостережливість.

Ми в Павлишах вивчаємо і знаємо духовне життя кожної сім'ї, але це лише початок шкільно-сімейного виховання. За моїм глибоким переконанням, педагогіка повинна стати наукою для всіх — і для вчителів, і для батьків. І ми прагнемо дати кожному батькові мінімум педагогічних знань. Для цього в нас є батьківська школа,

куди батьки записуються задва роки до вступу їхньої дитини в школу, відвідуючи потім заняття до закінчення нею середньої школи. Курс психології і педагогіки в батьківській школі розрахований на 250 годин. (До речі, це значно більше, ніж будь-який інститутський чи університетський курс). Слухачів батьківської школи розподілено на п'ять груп (за віком їх дітей): 1) дошкільна (від 5 до 7 років); 2) I—II класи; 3) III—IV класи; 4) V—VII класи; 5) VIII—X класи. З кожною групою заняття проводяться двічі на місяць. Основна форма занять — лекції і бесіди директора, завуча і найбільш досвідчених учителів. Теоретичні знання з психології і педагогіки тісно пов'язуються з практикою виховання в сім'ї.

Програма охоплює всі розділи інститутського курсу, але особливу увагу ми приділяємо віковій психології, психології особистості, теорії фізичного, розумового, морального та естетичного виховання. Ми прагнемо до того, щоб теоретичні знання, яких набувають у батьківській школі, кожний батько, кожна мати співвідносили з духовним життям своєї дитини. Це вимагає від нас, учителів, великого такту і чуйності. Ніколи ми не «вивертаємо душу» дитини, не розглядаємо гострих, болючих сторін сімейних взаємовідносин. Цих питань можна торкатися тільки в індивідуальних бесідах.

Без батьківської школи ми не уявляємо повноцінного шкільно-сімейного виховання.

Предметом постійної уваги директора є в нас також здоров'я дітей. Успішне виховання немислиме без постійної турботи про зміцнення здоров'я дитини. Хвора дитина (іноді тільки через нездужання) не піддається вихованню.

Щоб якомога краще знати здоров'я дитячого організму, я засів за спеціальну медичну літературу і з кожним місяцем дедалі більше переконувався, як важливо для педагога розуміти внутрішні фізіологічні, психічні, вікові, статеві процеси, що відбуваються в організмі вихованця. Від розуміння цього залежить дуже багато. Часто дитина починає відставати в навчанні лише тому, що вона нездужає, сама не знаючи про це. Педагог не має права не знати, що робиться з дитиною, чому вона нездорова, як стан здоров'я позначається на її розумовому і моральному розвитку.

У нашій країні атмосфера любові до науки, знань, навчання, освіти створюється всім устроєм суспільного життя. І виховання в дитини бажання вчитися залежить вирішальною мірою від учителя. Оволодіння знаннями повинно давати дитині радість і повноту духовного життя. Перше джерело, що живить дитячу любов до знань, — це висока інтелектуальна культура вчителів і насамперед директора школи. Немоżliво керувати навчально-виховним процесом у школі, не знаючи предметів навчального плану. З перших днів своєї роботи директором я взявся за вивчення фізики, математики, хімії, географії, біології, історії і за три роки самостійно вивчив усі шкільні підручники й основну методичну літературу. Особливо велику увагу я приділив математиці: розв'язав усі задачі за шкільними завданнями і багато задач за додатковими завданнями. Поступово в моїх записках задачі розподілилися за розділами й темами, і тепер кожний зошит поповнюється щорічно новими задачами.

Проте це було лише початком. Для мене стало правилом стежити за найновішими успіхами і досягненнями наук, що становлять шкільну програму. Особливо важливо знати про досягнення математики, фізики, біології, біохімії, електроніки. У моїй лабораторії, як я називаю свій робочий кабінет, лежать купки зошитів (кожній науці або науковій проблемі відведено окремий загальний зошит), у них — тисячі виписок з журналів, вирізок з газет. Мої інтереси й захоплення передаються вихованцям і безпосередньо, і особливо через учителів.

Ось, наприклад, мене захопили дослідження біохімічних процесів у ґрунті. Досліди в цій галузі, що проводяться в нас і за кордоном, відкривають винятково широкі перспективи підвищення врожайності. Цій цікавій проблемі я присвячую свої бесіди з учителями, які люблять рослинництво і садівництво. Поступово нею захоплюються біолог і кілька вчителів початкових класів, вони розповідають дітям про дивовижну картину життя ґрунту, про чудесні мікроорганізми, що допомагають створювати в ньому поживні речовини. Проблема захоплює дітей, вони ставлять досліди в кабінеті живої природи, у зеленій лабораторії, на навчально-дослідній ділянці, у теплиці. Для директора школи це ще одна галузь духовного спілкування з вихованцями, ще один шлях до серця найбільш важких дітей.

З великим інтересом я читаю наукову літературу з генетики, автоматики, електроніки, астрономії. Викладачі фізики знають, що жодна новинка не проходить повз нашу увагу. Кожна моя бесіда з фізиком — це новий задум, новий план. Мене тягне в робочі кімнати і кабінети, де працюють гуртки юних любителів автоматики і радіоелектроніки, юних радіотехніків і електротехніків, юних астрономів. З таким самим захопленням, як і діти, я складаю прилади і моделі, монтуючи фонетичний кабінет. Разом з вихованцями споруджую метеорологічну станцію і дитячу астрономічну обсерваторію, разом з ними хвилююся, розглядаючи планети і зоряні системи, мріючи про далекі світи.

Я з хвилюванням чекаю весняного пробудження ґрунту, руху соків дерев, перших листків і квітів. У нашому шкільному саду і на навчально-дослідній ділянці ставлять багато дослідів, вирощують десятки сортів зернових, технічних культур, плодових дерев. Навесні, влітку і восени в поля йдуть кілька експедицій юних мисливців за рослинами. Ми відбираємо посухостійкі колоски пшениці та інших злаків для селекції, збираємо зразки ґрунтів, шукаємо нові (можливо, невідомі до цього часу науці) види корисних мікроорганізмів, що збільшують родючість ґрунту. У зимові місяці в наших теплицях і в лимонарії пахнуть квіти, досягають золотаві лимони. Ці квітучі куточки приваблюють тих, кого треба зацікавити красою праці.

Я — викладач літератури і, признаюся, закоханий у свій предмет. В основі моєї системи викладання лежить уміня читати, розуміти, відчувати першоджерело. Вирішальною умовою успіху в викладанні літератури в нас у школі вважають любов до слова, почуття краси слова. Весь колектив постійно прагне підвищити рівень своєї мовної культури. Безграмотність, невиразність мови, недорікуватість у нас прирівнюють до невігластва. «Говори правильно: кожне слово має свій зміст, невміння вибрати потрібне слово — те саме, що замість гостро заструганого олівця на уроці малювання користуватися цвяхом» — ці слова увінчують маленький стенд, на якому в учительській вивішують різноманітні матеріали з розвитку мови (описи кращих уроків, вирізки з газет).

У мене багата бібліотека, до якої я відбираю лише те, що становить значну художню цінність. Хочеться, щоб ця

бібліотека була критерієм естетичної культури. У мене беруть книжки вчителі, учні, батьки. Кожна зустріч з читачем приносить мені велику радість: зав'язується бесіда, я дізнаюсь про цікаві життєві історії, це розширює мій педагогічний кругозір.

Велику насолоду дає мені і догляд за плодородним кущем винограду, і читання ліричних віршів про природу й людину. Я пишу, але не для опублікування, а для себе і для того, щоб навчити своїх вихованців дбайливо користуватися словом. За роки педагогічної праці я написав понад тисячу творів-мініатюр; кожний з них присвячений явищу природи, почуттям, переживанням.

Ось заголовки окремих мініатюр: «Краплі роси під час сходу сонця», «Сосячні промені в гілках звітучого персиака», «Персиковий сад», «Цвітіння сосяшника», «Цвітіння льону», «Кожушинове поле», «Бджоли вилітають з вулика», «В'янення природи восени», «Лісовий шелест», «Річка на світанку», «Захід сонця перед дощем», «Гроза в лісі», «Жаркий літній день», «Жайворонок у синьому літньому небі», «Голубі далі за Дніпром», «Повінь», «Достигаюча пшениця», «Кілька зустрічей з картиною Левітана «Березовий гай», «Сосячний день восени», «Перші ознаки осені в лісі», «Вечірня тиша в степу», «Музика лоників», «Спів солов'я», «Хуртовина в степу», «Осіній похмурий день», «Літній похмурий день», «Життя під сніговим покривалом», «Пробудження лісу на світанку», «Дорога в лісі», «Конвалії», «Літній день на березі Дніпра», «Київські каштани», «Могила Тараса Шевченка», «Букет польових квітів», «Юні мисливці за рослинами», «Зоряна ніч», «Перший осіній заморозок», «Іній на гілках верби», «Плачуча верба біля ставу», «Ліч біля вогнища», «Як хлопчик вригував цуценя», «Грона винограду в теплиці», «Міцний вранішній морозець», «Білоруська горобина росте на українській землі», «Зацвіла біла акація», «Цвітіння яблуни», «Серпнева ніч», «Перший осіній дощик», «Молоді сосни на березі Дніпра», «Пам'ятник загиблим воїнам на стародавньому скіфському кургані», «Зустріч з матір'ю героя», «Бузковий гай у яру», «Яри — рапи землі», «Перший крок дитини — радість матері», «Як мої діти знайшли пташеня в лісі», «Добрі люди — на кожному кроці навколо нас», «Як я непароком образив хлопчика», «Радість і смуток під час випускного вечора», «Зустріч з колишніми уч-

нями». «Книжка — мій друг», «Мрії біля книжкової полиці». «Посади своє дерево», «Залиши після себе добрий слід па землі», «Що таке справжня дружба».

Свої твори-мініатюри і вірші я читаю іноді учням. Мені радісно ділитися з ними думками, враженнями від навколишнього світу — природи, людей. Я бачу, що дітей особливо хвилюють ті твори і вірші, в яких вони знаходять щось переките ними самими. Коли до серця дітей доходить мій твір або вірш, вони самі беруться за перо, прагнуть вилити свої почуття. Мені здається, що у відчутті слова, в прагненні передати словом найтонші рухи людської душі — одне з важливих джерел справжньої людської культури.

Я не уявляю викладання мови без походів і екскурсій по рідному краю, без споглядання картин природи, без виявлення почуттів у словах. На березі річки, у полі, біля нічого багаття, у курені під тихий шум осіннього дощу я вчу дітей висловлювати думки про те, що їх оточує. Радію, що моя любов до слова передається дітям, захоплюю їхні думки і почуття. Вони відчувають красу, аромат, найтонші відтінки слова, складають оповідання-мініатюри про природу, пишуть вірші. Чуйність до краси слова — це величезна сила, що облагороджує духовний світ дитини. У цій чуйності — одне з джерел людської культури.

Я добиваюсь, щоб на першому плані в мене, директора, стояли не господарські питання, а виховні. Щодня рановранці, перед заняттями, я проводжу 10—15-хвилинну розмову із завгоспом і більше протягом дня до господарських питань не повертаюсь. Усе, що викликає в мене інтерес у господарських справах, я записую в блокнот (для наступної розмови, для ради з учителями; значна частина господарських справ у нас розв'язується у виховному плані силами дитячого і педагогічного колективу, підпорядковується завданням виховання).

Керівництво педагогічним процесом, участь у житті дитячих колективів, проникнення в духовний світ дітей — усе це вимагає від директора великої уваги до питань культури розумової праці. Виховні ідеї треба вміти втілювати в тисячі різноманітних справ і при цьому завжди намагатися бачити перспективу розвитку колективу. У житті школи — тисячі педагогічних явищ, і, чим

більше зачислюючись над кожним із них, над дітьми окремих учнів, над дівчинами, тим більше виникає практичних проблем, які треба розв'язувати колективом. Логічний аналіз педагогічного процесу найкраще вдається після закінчення робочого дня, найчастіше в розмові з кимось із вчителів або батьків, із завідуючим навчальною частиною, з учнями. Ось питання, яким присвячуються ці бесіди або роздуми:

Як добитися, щоб дитину тягло до колективу? Які внутрішні, духовні зв'язки — думки, почуття, переживання — можуть стати здоровою основою зміцнення колективу, дружби, товаришування? Як добитися, щоб особисте щастя, особиста радість кожної дитини гармонійно поєднувалися з інтересами колективу, суспільства? Чому в окремих дітей виникають індивідуалістичні звички, як цьому запобігти? Що зроблено і робиться для того, щоб дітей і вчителя об'єднували спільні думки, інтереси, прагнення? Якими шляхами духовні цінності, створені людством, передаються дітям? Як виховувати правдивість, чесність, принциповість, непримиренність дитини до зла, несправедливості, обману? Як добитися, щоб кожна дитина змалку почувала себе в боргу перед Батьківщиною, перед старшими поколіннями за одержані матеріальні й духовні блага, за щасливе дитинство? Як зробити працю органічною потребою? Як досягти гармонії морального, інтелектуального, трудового, фізичного, естетичного розвитку? Як добитися, щоб моральний елемент проймав усе життя вихованців? Чи знаходить кожний вихованець щастя, особисте задоволення в тому, що він робить, віддає суспільству? Чи досягається гармонія між тим, що людина одержує від старших поколінь, і тим, що вона віддає Батьківщині, суспільству або до чого готується в майбутньому? Чим живуть діти, доля яких повинна особливо цікавити і хвилювати нас, учителів? Наскільки багате інтелектуальне життя колективу? Чи все роблять учителі для того, щоб розвивати в школярів інтелектуальні інтереси? Які книжки читають вихованці? Які проблеми науки і техніки хвилюють старшокласників? Як застосовуються знання на практиці? Чи задовольняються індивідуальні потреби й інтереси вихованців? Як працюють ті, хто закінчив нашу школу?

Роздуми над цими питаннями — найважливіша основа практичного планування того, що треба зробити завтра,

через місяць і через рік, до чого повинен прагнути колектив. Кожне з перелічених питань час від часу стає предметом обговорення в педагогічному колективі. Ми добивасмося того, щоб усі працівники школи — від директора до сторожа — здійснювали педагогічні ідеї, щоб цими ідеями жив колектив.

НАШІ ВЧИТЕЛІ, ВИХОВАТЕЛІ

Що означає хороший учитель? Це насамперед людина, яка любить дітей, знаходить радість у спілкуванні з ними, вірить у те, що кожна дитина може стати доброю людиною, вміє дружити з дітьми, бере близько до серця дитячі радощі і прикрощі, знає душу дитини, ніколи не забуває, що й сам він був дитиною.

Хороший вчитель — це по-друге, людина, що добре знає науку, на основі якої побудований предмет, котрий він викладає, закохана в цю науку, знає її горизонт — найновіші відкриття, дослідження, досягнення. Гордістю школи стає вчитель, який, на доповнення до сказаного, сам небайдужий до проблем, над якими б'ється його наука, здатний до самостійного дослідження. Хороший учитель знає значно більше, ніж передбачає програма середньої школи. Навчальний предмет для нього — лише азбука науки. Глибокі знання, широкий кругозір, інтерес до проблем науки — усе це потрібне вчителю для того, щоб розкривати перед вихованцями притягальну силу знань, предмета, науки, процесу навчання. Учень повинен бачити в учителю розумну, знаючу, думаючу, закохану в знання людину. Чим глибші знання, чим ширший кругозір, ширша всебічна наукова освіченість учителя, тим більшою мірою він не тільки викладач, а й вихователь. Для вчителя початкових класів важлива не тільки всебічна освіта, а й особливий інтерес до якоїсь певної науки, галузі знань.

Хороший учитель — це, по-третє, людина, яка знає психологію і педагогіку, розуміє і відчуває, що без знання науки про виховання працювати з дітьми неможливо.

Хороший учитель — це, по-четверте, людина, яка досконало володіє вміннями в тій чи іншій трудовій діяльності, майстер своєї справи. Дуже важливо, щоб у школі був і чудовий садівник, і людина, закохана в машини, і майстер електротехніки, і столяр, і рослинник, який

любить, ворається на навчально-дослідний діянці. У добрій школі кожен учитель має яку-небудь грудову пристрасть.

Де ж знайти людей з таким всебіччя і розвитком? Хороші люди навколо нас. Їх треба вмію шукати. Я завжди добивався права цілком самостійно добирати вчителів і вважаю, що без цього школа неможлива.

Без морального схвалення всіма педагогами моєї директорської роботи я б не залишався в школі жодного дня. Щороку перед початком навчального року ми всім колективом розподіляємо обов'язки, тижневе навантаження між учителями, і колектив приходить тут до рішення, хто буде директором, завідуючим навчальною частиною, старшим піонервожатим, класними керівниками.

Хороший учитель не завжди приходить до школи з уже готовими якостями. Часто доводиться добирати людину, яка має лише відповідні дані для тієї всебічної підготовленості, про яку говорилося вище. Потім починається копітка робота з цією людиною, і вона стає хорошим учителем насамперед завдяки обстановці творчої праці педагогічного колективу й учнів.

Перш ніж оформити призначення нового вчителя через відділ народної освіти, я прагнув якомога краще пізнати його як людину, дістати уявлення про його інтереси, кругозір, духовне життя. Найкращий засіб для цього — певимушені дружні розмови. Ми знаходимо теми, які нас хвилюють, висловлюємо погляди, переконання. При цьому завжди з'ясовується, чим живе людина, що привело її до думки присвятити життя педагогічній діяльності. Найвищу оцінку даємо вчителям, в яких любов до дітей поєднується з творчим інтересом до проблем науки.

Учитель — це перший, а потім і головний світоч в інтелектуальному житті школяра; він пробуджує в дитини жадобу знань, повагу до науки, культури, освіти.

Багаторічний досвід переконує, що найважливішою умовою всебічного розвитку дітей є багате, різностороннє інтелектуальне життя педагогічного колективу, різноманітність інтересів, широта кругозору, допитливість, чутливість до нового в науці.

Колективне багатство складається з багатства індивідуального, особистого. Фундамент, на якому стоїть школа і будується все, що робиться в школі, — це різносторонні

знання, багате розумове життя. широта ґрунатору, постійне інтелектуальне зростання кожного вчителя. Через три-п'ять років після закінчення вузу вчитель повинен знати в три, у п'ять, у десять разів більше, ніж знав він у перший рік своєї роботи. Якщо цього нема, учні будуть приречені на нудне зубріння й отупіння, бо викладання, не зігріте і не осяяне прагненням учителя до знань, перетворюється для нього уважку повинність. у тягар, а в дитини відбиває будь яку охоту до знань і губить її інтелектуальні задатки й здібності. Інтелектуальне зростання, постійне збагачення, оновлення, поповнення, поглиблення, удосконалення знань — це питання життя вчителів, особливо тих, які працюють у школі 10, 20, 30 років. Небезпека душовного «окостеніння» загрожує такому вчителеві не менше, а іноді навіть більше, ніж молодому педагогові, запобігти цій небезпеці — справа колективу.

Кожний наш учитель керує одним, двома або кількома колективами, в яких виростає багатогранне душовне життя вихованців; він, учитель, для цього колективу джерело знань і приклад захопленості наукою. Кожний учитель своїм моральним обличчям, працею, інтересами, жаждою нових знань вносить особистий вклад у багатогранне душовне життя колективу. Я не уявляю собі вчителя, в якого не було б найтісніших зв'язків з душовним життям школярів — не тільки його учнів, а й взагалі членів загальношкільного колективу. У нас у педагогічному колективі 35 учителів, старший піонервожатий, бібліотекар. Кожного з них виділяє щось його особисте, неповторне.

Охарактеризуємо наш педагогічний колектив, покажемо, чим він живе, як учитель стає наставником, вихователем, натхненником душовного життя учнів.

З 35 наших учителів вищу педагогічну освіту мають 25, незакінчену вищу — 1, середню педагогічну — 7, загальну середню освіту — 2. У чотирьох педагогічний стаж від 25 до 35 років, у дев'яти — від 20 до 25 років, у сімох — від 15 до 20 років, у трьох — від 10 до 15 років, ще в п'ятьох — від 5 до 10 років і в чотирьох — до 5 років. У нашій школі працюють: двоє — від 25 до 30 років, 6 чоловік — від 20 до 25 років, 12 чоловік — від 15 до 20 років, 5 чоловік — від 10 до 15 років. Таким

чином, 25 наших учителів працюють у цій школі не менше 10 років. Стаєть колективу — одна з важливих умов того, що багатства педагогічної культури, нагромаджені протягом багатьох років, дбайливо зберігаються і передаються молоді.

Незважаючи на те, що в нашій школі багато вчителів з великим педагогічним стажем, у нас тільки двоє викладачів, старших 50 років, а середній вік наших учителів — 39 років.

Переважає більшість наших вчителів, які мають стаж 20—30 років, почали свою педагогічну роботу у віці 17—20 років, а дехто — 16-річними юнаками і дівчатами. Усі вчителі назавжди пов'язали свою долю із селом і зі школою, ні в кого не було і нема бажання кудись виїхати або залишити педагогічну роботу. Усі вчителі, за винятком двох чоловік, сімейні, у всіх є діти. Усього в 30 учительських сім'ях 69 дітей: з них 28 уже закінчили школу, 18 — дошкільнята і 23 вчать тепер у нашій школі. У колективі — 15 чоловіків і 20 жінок.

Ці цифри мають істотне значення для характеристики колективу, його якостей. Тепер ми виховуємо 276 дітей, батьки яких також були нашими учнями. Дивись, бува, на малюка або підлітка, спостерігаєш його роботу на уроці, як він думає, розв'язує задачі, чим цікавиться, і мимоволі порівнюєш його з батьком чи з матір'ю, які колись теж сиділи в цьому самому класі, іноді навіть за тією самою партою. До нас у школу починають приходити вже внуки тих учнів, яких колись виховували вчителі, що працюють у нашій школі понад 25 років. Ми прекрасно знаємо родовідию всіх сімей, на наших очах відбувається становлення духовного світу дитини — усе це допомагає нам у вихованні.

Має велике значення і те, скільки в колективі чоловіків і жінок. Суто жіночим учительський колектив не повинен бути. Ми прагнемо тут до рівноваги, вважаючи це важливою умовою правильного виховання підлітків — хлопчиків і юнаків, яким потрібні не тільки добрі поради і повчання, а й тверда чоловіча, батьківська рука.

Наш колектив складається поступово. Протягом останніх 20 років зі школи пішло 5 учителів, які не відповідали вимогам, що їх ставить колектив.

Питання про те, відповідає чи не відповідає людина званню педагога, залишатися їй у нашій школі чи піти,

вирішуються у нас суворо колегіально — рішенням педагогічної ради з обов'язковим додержанням правила: рішення вважаться дійсним, якщо воно прийняте одногосно, тобто коли і сам товариш, доля якого вирішиться, приходить до висповку, що педагогічна праця не його покликання. Важливо, щоб ця людина вибрала собі іншу роботу — за покликанням. Саме цього і вдалося добитися в усіх п'яти випадках.⁸ Не страшна дидактична, методична недосвідченість учителя: прогалини в знаннях також на перших порах не страшні, якщо людина працює, охоплена жаждою знань. Із 25 наших учителів з вищою освітою 12 чоловік закінчили педагогічний інститут або університет заочно, вже будучи вчителями нашої школи. З 10 вчителів, які не мають вищої освіти, 6 навчаються заочно в педагогічних вузах. Якщо в людини нема віри в дитину, якщо вона скиглить, розчаровується при найменшій невдачі, якщо вона переконана, що з дитини нічого не вийде, їй нічого робити в школі: вона й дітей калічитиме і сама все життя буде тільки мучитися.

Джерелом інтелектуального багатства колективу є на-самперед індивідуальне читання вчителя. Справжній педагог — книголюб: таке золоте правило життя нашого колективу, що стало традицією. Атмосфера любові до книжки, поваги до книжки, благоговіння перед книжкою — в цьому полягає суть школи і педагогічної праці. У школі може бути все, але, якщо нема книжок, потрібних для всебічного розвитку людини, для її багатого духовного життя, або якщо книжку не люблять і байдужі до неї, це ще не школа; у школі може багато чого бракувати, багато в чому ми можемо бути бідними і скромними, але, якщо в нас є книжки, потрібні для того, щоб перед нами завжди було широко відчинене вікно в світ, це вже школа.

У нашої бібліотеці 18 тисяч книжок, у власних бібліотеках учителів їх понад 49 тисяч. Наша шкільна бібліотека — одне з джерел самоосвіти всього колективу. В ній зібрано все найцінніше, що є в російській, українській, білоруській, болгарській, польській, чеській, німецькій літературі, багато творів східних письменників, а також книжок для дошкільного і молодшого шкільного віку, зокрема є всі твори, що ввійшли в золотий фонд світової літератури, той мінімум, який повинен бути

прочитаній в році діячства от оттва, ра'ньої юності.

Кожний наш учитель передплачує по кілька журналів, серед яких один-два літературно-художніх, по кілька газет. Ті, хто передплачує різні журнали й газети, обмінюються ними. В учительській є стенд, на якому виставляються нові книжки з галузі наукової, художньої літератури. Учитель, що зацікавився тією чи іншою книжкою, може придбати її для власної бібліотеки.

Окремі книжки обговорюються в колективі, за їх змістом нерідко розгоряються суперечки, що торкаються важливих питань комуністичного виховання. Ми доби-ваємось того, щоб жодна подія в суспільно-політичному, ідейному, науковому житті людства, і особливо нашої країни, не лишалася поза свідомістю й інтересами вчителів.

Особливо велике значення для всебічного розвитку вчителів і постійного поглиблення їх знань має ознайомлення з проблемами науки, техніки, мистецтва, духовного життя суспільства. Приблизно двічі на місяць учителі читають для своїх товаришів лекції з наукових проблем.

Були прочитані лекції на такі теми: «Мозок і свідомість»; «Біохімічні процеси і мислення»; «Фізіологічні основи пам'яті», «Суспільне життя і моральне виховання»; «Знання і моральність»; «Моральний ідеал молодого людини нашого часу»; «Поєднання розумової і фізичної праці й завдання школи»; «Науково-технічний прогрес, праця і завдання школи», «Класична генетика і шкільна біологія»; «Патологічні відхилення в психіці людини»; «Соціальні і побутові причини злочинності серед підлітків»; «Теорії походження життя та Землі»; «Космогонічні теорії»; «Енергетика майбутнього»; «Теорія відносності»; «Кібернетика і програмоване навчання»; «Електрична освіта має (слова В. І. Леніна) і завдання середньої школи»; «Біохімічні процеси в клітині»; «Краса в житті та в мистецтві» та ін.

До кожної лекції добирають і виставляють на стенді в учительській або в шкільній бібліотеці літературу. Кінцеву мету кожної лекції ми вважаємо досягнутою, якщо після ознайомлення з тією чи іншою проблемою починається поглиблене читання відповідної наукової літератури, журналів.

У розпорядженні вчителів наукові журнали: «Вопросы

философії», «Природа», «Знання — сила», «Техніка — молодіж», енциклопедичні посібники з окремих галузей знань («Філософська енциклопедія», «Фізическа енциклопедія», «Історическа енциклопедія», «Географическа енциклопедія», «Іскусство стран и народів мира», «Театральна енциклопедія», «Всеобща історія іскусств», «Всемирна історія», «Кратка літературна енциклопедія»), книжки із серії «Народи мира», «Дітяча енциклопедія», наукові журнали з математики, біології, хімії, автоматики і телемеханіки.

Чим більше знає вчитель, тим легше його учням засвоювати елементарні знання, тим більшим авторитетом і довір'ям користується він серед учнів і батьків, тим більше до нього, як до джерела знань, тягнуться діти.

Ми викликали б у дітей тільки відразу до повсякденного засвоєння певних «порцій» знань, якби вчитель обмежувався підручником і не розсував би перед ними горизонти науки, не показував би того, що ще не вивчене, що чекає втручання їхнього допитливого розуму і працьовитих рук. А щоб усе це відкрити і показати, вчителеві треба знати значно більше, ніж вимагає програма.

Зерна індивідуальних задатків, здібностей, нахилів, обдаровань, образно висловлюючись, починають виблискувати лише тоді, коли їх осясав світлом знань, науки, культури, допитливої і наполегливої праці.

Здавалося б, яке відношення до вчителя I—IV класів має лекція на тему «Що таке генетика» — можливо, лише для розширення загального кругозору? Це також дуже важливо, але справа не тільки в цьому. Немає жодної проблеми науки, техніки, мистецтва, яка не відбивалася б у практиці виховної роботи з учнями, не освітлювала б світлом знань розум дитини. Коли було прочитано лекцію на цю тему, кілька вчителів початкових класів, викладачів літератури, закоханих у садівництво і рослинництво, поставили нескладні, але дуже цікаві досліди, суть яких полягає у впливі різних хімічних речовин на зародок, на хромосоми зернових, технічних культур і плодових дерев. Це було глибоко особисте захоплення вчителів, але яке велике значення відіграло воно у вихованні учнів! (Мабуть, найпакішою іскрою, що запалює розум і серце дитини, і є якраз особисте захоплення, пристрасть, одержимість учителя). У школі

виникло кілька осередків дитячої захопленості — кілька гуртків, в яких юні дослідники природи виробовували вплив хімічних речовин на хромосоми. Цей вогник дослідження, допитливої думки осяяв, збудив сплячі задатки і здібності.

Чим більше знає вчитель, чим частіше й успішніше відкриває він перед учнями горизонт науки, тим більшу допитливість і жагоду до знань виявляють учні, тим більше в них запитань, неясностей, тим розумніші, цікавіші й важчі ставлять вони запитання. Ці запитання в свою чергу спонукають нас, учителів, думати, читати. «Якщо в камері космічного корабля, на якому облетіли земну кулю наші космонавти, в період вільного польоту по інерції всі предмети перебувають у стані невагомості, то як же дихали космонавти, як надходило повітря в їхні легені — адже частинки повітря також повинні бути в стані невагомості?» — щоб відповісти на це запитання, вчителеві фізики довелося прочитати не одну статтю.

Свій обов'язок наш колектив вбачає в тому, щоб усе, що стосується кожної дитини, — її мислення, емоції, задатки, здібності, інтереси, нахили, захоплення знали всі педагоги. Педагогічний колектив стає виховною силою тільки за тієї умови, коли кожна дитина відчуває на собі вплив багатьох учителів, причому кожний з них вкладає в неї наче частку своїх духовних сил. Кожний наш учитель знає кожного з 570 учнів, без цього ми не уявляємо повноцінного духовного життя колективу: знає середовище, в якому формувалася особистість дитини до вступу в школу і формується зараз; знає особливості її мислення, пізнання навколишньої дійсності, розумової праці; знає індивідуальні риси її характеру; знає сили, здібності, інтереси, захоплення, труднощі, радощі і прикраси. Вивчення дитини в сім'ї і в школі ми прагнемо поставити на наукову основу. Двічі на місяць по понеділках у нас проводять засідання науково-педагогічної ради або психологічного семінару, присвячені саме дитині. Немає нічого потрібнішого, кориснішого і цікавішого, ніж розмова про дитину.

Першу частину педагогічного понеділка становить розповідь кого-небудь із вихователів (класного керівника, керівника гуртка, піонервожатаго, організатора сімейного вогнища культури, знань, працьовитості, твор-

чої праці) про духовне життя свого колективу, про взаємний обмін цінностями і багатствами, про колективні прагнення, радощі, прикрощі, переживання. Потім вихователь спирається на одному чи двох вихованцях, характеризує їх особистість, вчинки, поведінку, причому все це будується на яскравих фактах. Про дитину висловлюють думки інші вчителі, які добре знають її або зустрічають труднощі в підході до неї, у взаємовідносинах з нею. Стає зрозумілим, чого ми ще не знаємо про дитину, що упустили або чого не помітили. Кінець кінцем колектив визначає, що повинен зробити той учитель, який уже є тією чи іншою мірою вихователем цієї дитини, а також хто з учителів може і повинен стати ще одним її вихователем і як слід зробити. Смысл усього цього в тому, щоб збагатити духовне життя дитини, виховати в неї морально цінні потреби, запити, інтереси, розкрити в ній усе добре, побачити ту золоту жилку, яка з часом — при належному шліфуванні, обробці — визначить достоїнство і багатство її особистості.

Найчастіше ми говоримо про дітей, непомітних у колективі, які нічим себе не виявили. Дитина, яка нічим не заявляє про свою індивідуальність, нічим не цікавиться, нікого не непокоїть, нікому не завдає ніяких турбот і прикрощів, — це найважча дитина. На одному педагогічному понеділку ми радилися про Миколу Н. — учня V класу. Усі добре знали хлопчика, його сім'ю, але всі говорили про дитину з тривогою, бо ніхто не міг сказати, чим цікавиться Микола, які в нього захоплення, до чого в нього виявляється нахил. Тихий, непримітний, завжди намагається триматися осторонь... Ніхто не міг пригадати жодного випадку, щоб хлопчик виявив наполегливість, відстоював щось своє. За ним не було помічено жодної витівки, і це хвилювало нас такою самою мірою, як і те, що до жодного предмета хлопчик не виявляв інтересу, був зовсім байдужим до навчання. Ми прийшли до висновку: треба ввести хлопчика в таку обстановку, де б він виявив наполегливість, відчув відповідальність за яку-небудь справу, пережив почуття особистого обов'язку. Треба знайти для дитини діяльність, яка була б для неї не тільки обов'язком, а насамперед захопленням, щоб вона вважала цю справу глибоко особистою, своєю і потім пережила почуття гордості. Ми домовилися, хто з учителів і наших перших

помічників — батьків повсякденно спілкуватиметься з хлопчиком, в які колективи треба буде його залучити. Триваючу, копіткою працею нарешті вдалося привести Миколу до особистого успіху, збудити в ньому певні нахили і викликати почуття гордості за свої творчі сили й успіхи.

Другою частиною педагогічного поведінка буває звичайно теоретична доповідь, присвячена одній з проблем, пов'язаних з навчанням і всебічним розвитком особистості. Доповіді готують директор, завуч, найбільш досвідчені вчителі. Кожна доповідь будується на яскравих фактах педагогічної роботи колективу і спрямована на поліпшення роботи. Після доповіді звичайно розгоряється дискусія, в ході якої вчителі висловлюють свої погляди на важливі питання виховання. І в доповіді і в суперечках у центрі уваги стоїть жива дитина, її духовний світ.

У доповіді аналізуються дані науки і досвіду з цієї чи іншої проблеми, висвітлюються успіхи і недоліки в роботі нашої школи, висловлюються думки, пропозиції про те, якими шляхами треба вдосконалювати виховання і навчання.

У доповіді використовуються також факти з навчально-виховної практики, описані в педагогічній літературі. У нашій школі стало правилом, що такі факти і висновки з них систематизуються в педагогічній бібліотеці, яка належить колективові. У цій бібліотеці зберігаються книжки, брошури, анотації до окремих книжок, написані вчителями, папки з газетними вирізками, журнальні статті. Усі наші педагоги зацікавлені в одержанні інформації про те, що робиться в школах країни і всього світу. Доповідь, що ґрунтується на цій інформації, спонукає педагогів до роздумів про те, що вже практично зроблено, що треба зробити, щоб запровадити запропоновані вдосконалення, чи всі умови є в нас для того, щоб запозичити передовий досвід.

Обмін думками, що розгортається після доповіді і набирає нерідко, як зазначалося, характеру палкої суперечки, ніхто не регламентує; кожний може брати слово кілька разів, виступ може не тільки узагальнювати досвід чи виявляти наше ставлення до даної наукової проблеми, а й ставити нове питання. Ми колективно аналізуємо питання, які ще тільки висуває життя (на-

приклад, акселерація — прискорення фізичного розвитку дітей). Оскільки в центрі дискусії завжди стоїть доля дитини, її інтелектуальний і моральний розвиток, то в процесі цього аналізу уточнюються педагогічні переко-
нання колективу.

На одному з педагогічних понедільків я зробив доповідь «Формування здібностей і потреб учнів». У доповіді аналізував педагогічні й психологічні аспекти проблеми здібностей і потреб. Наводив приклади, що показували, як передові вчителі кожної країни прагнуть розкрити багатогранні здібності на основі творчої праці, сформу-
вати багаті духовні потреби. Великий інтерес викликали дослідження видатного радянського психолога О. М. Ле-
онтєва з питань розвитку музичних здібностей у дітей, які не мають відповідних природних задатків⁹.

Аналіз досвіду передових учителів нашої та інших шкіл дав нашому колективу змогу прийти до висновку, що здібності розвиваються в процесі діяльності, що в слово «праця» треба вкладати глибший зміст, ніж ми звичайно вкладаємо: праця — це не тільки взаємодія людини з природою і пізнання на цій основі навколиш-
нього світу, а й пізнання людиною самої себе. Будь-яка праця виховання повинна бути не тільки створенням матеріальних цінностей, а й створенням цінностей у са-
мому собі на основі глибокого морального задоволення від свідомості свого духовного зростання, своєї творчості, майстерності. Органічна потреба в праці, про яку ми так часто говоримо, повинна впливати насамперед з ду-
ховної потреби в самовдосконаленні, у самовихованні. Завдання вихователя полягає в тому, щоб у праці, яка створює блага для суспільства, людина знаходила духов-
ний інтерес, щоб праця давала їй справжнє особисте щастя. Нехай в основі праці, якою зайняті наші вихо-
ванці, буде дослідницький, науковий, теоретичний задум. Яку б просту роботу не виконувала дитина, цією працею вона вносить крихітку своєї особистої творчості в процес взаємодії з природою. Тому нехай усі викладачі природ-
ничих предметів, керівники технічних і сільськогоспо-
дарських гуртків, усі педагоги, в кого є якесь трудове захоплення, нехай усі вони завжди думають про духовне зростання своїх вихованців у праці.

Я розповів про долю Петрика З., учня VI класу, за ду-
ховним розвитком якого вів спостереження п'ять років.

У хлопчика не тільки не було математичних здібностей, а й елементарні знання з арифметики давалися йому з великими зусиллями. У I і II класах він не міг розв'язати найлегшої задачі, бо не міг зрозуміти її умову. Вчителеві здавалося, що ця дитина ніколи не опанує таблицю множення. Але ось хлопчика зацікавила робота в гуртку юних математиків. Він захопився створенням математичної скриньки — приладу з математики, в якому в паочній формі узагальнювалося багато числових залежностей. Ця цікава праця збудила розумові сили дитини. У Петрика виникло палке бажання знати, пробудилися допитливість, любов до знань. Розумова праця, яка раніше була для нього обтяжливою, стала тепер потребою. Я висловив своє тверде переконання, що, коли в людини виникла потреба думати, коли в розумовій праці вона побачила мету, якої хоче досягти, інертність, скутість її думки обов'язково зникнуть. Так було і з Петриком. Згодом Петрик став кращим математиком у класі.

На закінчення я нагадав про те, що багато питань гармонії здібностей і потреб ще не розв'язано, над ними треба думати. Ось ці питання: як поєднувати процес пізнання, навчання з творенням, творчістю? Які закономірності розвитку багатогранних творчих здібностей — здібностей до кількох видів трудової діяльності, до естетичної творчості? Оскільки щастя в творчій праці, а творчість неможлива без постійного інтелектуального зростання, — як вкласти в дитину «духовний заряд» — жадобу до знань на все життя? Як у загальноосвітній школі побудувати виховну роботу, щоб творча праця наближалася до науково-технічної самодіяльності? Як добитися, щоб дитина відчувала себе творчою особистістю в тих випадках, коли способи розумової праці одноманітні?

Доповідь викликала жваву суперечку. Серцевиною роздумів і предметом суперечки було уявлення про суть творчості, про багатогранність здібностей, про сферу їх застосування. У процесі суперечки критикувалися давно усталені, «закостенілі» погляди, немов одні люди здатні до творчої діяльності, а інші цих здібностей не мають. Зазначалося, що комунізм — це щастя творчості, і право на це щастя має кожна людина. Як же підняти всіх без винятку вихованців на ступінь творчості в праці? Одні вчителі говорили, що на перший план треба поставити розкриття індивідуальних задатків, уже з раннього

дитинства плекати ту творчу жилку, яка виявляється в дитині. Інші, не заперечуючи ролі індивідуальних задатків до певного виду творчої праці, твердили, що задаток, індивідуальний нахил може розкритися лише в різноманітній праці. Колектив прийшов до висновку: справжнє навчання — це індивідуальне творче формування дитини. Дитина відчуватиме себе творчою особистістю лише за умови, коли розумова праця в процесі навчання захопить її емоційну сферу, коли досягнення істини уявлятиметься їй результатом її особистих зусиль. У досвідченого педагога учень — активний учасник процесу навчання, причому активний учасник не тільки з погляду педагога. У процесі пізнання навколишнього світу він пізнає себе. Розумова праця — це багатогранна сфера самовиховання, і тільки тоді, коли людина, пізнаючи світ, пізнає й саму себе, вона переживає радість відкриття, розвиваються її розумові здібності.

*

Наш педагогічний колектив — творча співдружність однодумців, в якій кожний робить свій індивідуальний внесок у колективну творчість, кожний, збагачуючись духовно завдяки творчості колективу, водночас духовно збагачує своїх товаришів.

У нашому педагогічному колективі люди старшого покоління посідають особливе місце. Майже всі вони почали своє трудове життя 12—13-літніми підлітками, віддавши багато сил тому, щоб здобути освіту. Вони — живе втілення, ідейна серцевина поглядів і переконань педагогічного колективу. Не все в колективі йде гладко й легко. Нам доводиться переборювати великі труднощі. Щоразу, коли колективові важко, організаторами подолання труднощів стають педагоги старшого покоління. Найбільша наша трудність — це зуміти знайти підхід до вихованця тоді, коли здавалося б усі засоби вичерпані. Старші педагоги вчать своїх молодших товаришів: ніколи не можна втрачати надію, виховання — це насамперед праця, праця неймовірно важка, але вдячна.

Від своїх товаришів, що пройшли велику життєву школу соціалістичного будівництва, наші молоді педагоги переймають повагу до старших поколінь, які завоювали для нас свободу, можливість учитися, жити багатим духовним життям. Добре знаючи сім'ї школярів,

старші товариші допомагають молодим учителям вникати в духовний світ дітей, правильно розуміти їх почуття, переживання. Я не випадково зазначав, скільки своїх дітей виховали і виховують учителі. Той, хто виховус чужих дітей, зобов'язаний насамперед виловати справжньою людиною свого сина, свою дочку. І вчителям старшого віку в нашому колективі у цьому відношенні с чим пишатися: їх діти стали добрими, чесними трудівниками.

Життєва мудрість, поглиблена знанням педагогічної теорії, допомагає старшим учителям передавати своїм молодшим товаришам не тільки педагогічну майстерність, а й душевність, людяність. Жінки-вчительки старшого покоління проводять бесіди з дівчатами про шлюб і сімейне життя, про виховання дітей, про честь і гідність дівчини. Учителі-чоловіки старшого покоління проводять з юнаками бесіди про чоловічу гідність і честь, про відповідальність чоловіка в його морально естетичних стосунках з дівчиною і жінкою, про батьківський обов'язок і виховання дітей.

У нас стало традицією, що кожний учитель улітку кілька днів проводить з дітьми в полі. Особливо подобаються дітям дні на сінокосі. Вони з нестерпним чекають вечора, коли під мерехтливими зірками, на арматному сіні слухатимуть розповіді про далекі країни, про далекі зоряні світи, вслухатимуться в нічне шарудіння. Мерехтіння зірок, смачна каша, тліючі жаринки вогнища, досвітній холодок, коли хочеться заритися в сіно, купання в річці — усе це залишає незгладимий, незабутній слід у душі дитини.

Спілкування з дітьми в усіх сферах духовного життя стало принципом виховної роботи в нашій школі. «Я не був би педагогом, і стежки до дитячого серця були б для мене наглухо закриті, якби я був тільки викладачем», — так думає і відчуває кожний з наших учителів.

Предмет великої турботи нашого колективу — ідейне та інтелектуальне зростання, розширення кругозору вчителів початкових класів. Той, хто вводить маленьких дітей у світ природи і людського суспільства, повинен бути знаючою, розумною, всебічно освіченою людиною. Духовний розвиток людини великою мірою залежить від того, як вона в роки дитинства навчилася думати, читати, писати, спостерігати навколишній світ, висловлювати свою думку. Найважливішим елементом духовного роз-

вигку молодшого школяра є формування основ моральних переконань. Втілення широкої моральної освіченості вчителя початкових класів у моральні відносини між дітьми, побудовані на міцній основі наукового світогляду, правдивості, чесності, принциповості, працьовитості, колективізму, вірності обов'язку перед народом, — таке головне завдання виховання в молодшому віці, розв'язання якого залежить від загальної і педагогічної культури вчителя. Вчителі початкових класів вбачають своє завдання в тому, щоб уже найперші поняття й уявлення про добро і зло, правду і неправду, честь і безчестя знайшли чітке відображення в моральних відносинах між дітьми. Тим самим кожний учитель початкових класів робить свій внесок у педагогічну культуру колективу.

Досвід наших учителів початкових класів твердо переконав колектив, що трудове життя дитини повинно починатися якомога раніше, що дитяча праця — найміцніша основа для формування в дітей перших моральних понять.

Праця вчителів початкових класів збагачує наш педагогічний колектив ще одним мудрим переконанням: виховання не є якоюсь безтурботною ідилією; воно на кожному кроці натрапляє на труднощі; педагогічна майстерність полягає в тому, щоб уміти їх бачити і долати. Наші вчителі початкових класів одноставно твердять, що пайбільша трудність виховання, яка приховує в собі багато «підводних каменів», — це вміння правильно визначити, що посильне і що непосильне для дитини, що від неї можна і чого не можна вимагати. Предметом особливої турботи вчителів початкових класів і всього колективу є постійне вивчення і розвиток розумових здібностей кожної дитини, а також вивчення рівня моральної вихованості, з якою дитина приходить до школи. І ось саме в тому, що не всі діти однакові, що не в усіх один рівень розумового розвитку і моральної вихованості, і полягають великі труднощі виховання. Тільки знання найтонших особливостей духовного життя дитини допомагає переборювати ці труднощі.

Міцно увійшла в духовне життя нашого шкільного колективу музика, її чути на наших шкільних святах, на піонерських зборах, у туристичних походах, у години відпочинку на польовому стані.

Фізичну культуру наш колектив розглядає як найважливіший елемент здоров'я, як джерело життєрадісності. Ми не допускаємо погоні за індивідуальними рекордами, спортивними досягненнями школи; для нас фізкультура — це боротьба за здоров'я, за зміцнення фізичних і духовних сил наших вихованців у їх єдності.

Разом з лікарем учитель фізкультури визначає режим і обсяг індивідуальних вправ для кожного школяра і дбає про їх додержання та виконання. Ми всі повністю поділяємо думку, що кожна людина повинна на все життя зберегти захоплення гімнастикою, що це один з найбагродніших видів спорту.

Для гімнастики в нас створено всі умови: спортивний зал і майданчики обладнано приладами й забезпечено інвентарем. На районних змаганнях спортивний колектив нашої школи займає щороку, як правило, перше місце.

Старшого піонервожатого — це стало в нашому колективі традицією — ми добирасмо з учнів, які закінчують нашу школу. Вибір падає, звичайно, на того, хто любить дітей, уміє співати, грати на музичних інструментах, любить красу в природі і в мистецтві.

У піонерській роботі найважливіше — вміти, образно кажучи, запалювати серця дітей іскрою романтики, надихати їх, вести за собою особистим прикладом.

Досягнутий результат зайвий раз переконує, що надихнути дитячий колектив можна тільки тоді, коли приклад душевного горіння показує керівник колективу, старший піонервожатий. Запалити інших, якщо сам лишаєшся холодним, байдужим, не можна. У піонерській самодіяльності цей принцип особливо важливий. І в нас кожний учитель бере участь у піонерській роботі, працює разом з дітьми, своїм натхненням запалюючи дитячі серця.

Вожаті піонерських загонів і жовтенятських груп — ваші перші помічники у вихованні дітей. Комітет комсомолу, за порадою вчителів, посилає вожатими саме тих комсомольців, які вміють збагатити духовне життя дітей. Вожата одного із загонів створила ляльковий театр. Разом з дітьми вона склалася маленькі п'єси на теми дитячого фольклору, і діти під її керівництвом розігрують ці п'єси для дошкільників. Під час екскурсій і походів, на привалах і біля нічного вогнища піонери читають цікаві книжки про сміливих, мужніх людей, про мандрівників. Вожата вважає, що кожному книжку треба читати

в певній обстановці. Є книжки, які, на її думку, можна читати тільки в дощовий осінній вечір, коли за стінами куреня шумить вітер.

Одним з важливих осередків, центром духовного життя в школі є шкільна бібліотека. Тут задовольняється багато дитячих інтересів, тут нерідко загоряється вогник, що пробуджує мрію.

У бібліотеці нерідко збираються вечорами «на вогник» любителі книжки. При бібліотеці — кілька гуртків юних книголюбів: діти читають цікаві книжки, опрацьовують, ремонтують їх. Разом з учителями бібліотекар добивається того, щоб жодна книжка, яка входить до золотого фонду світової культури, не лишилася непрочитаною нашими школярами. Немає дитини, яка б не прочитала казок Андерсена і братів Грімм, захоплюючих оповідань і повістей Гайдара. Немає підлітка, юнака і дівчини, які не прочитали б твори: «Подорож з Петербурга в Москву», «Святий Онсгін», «Війна і мир», «Тихий Дон», «Піднята цілина», «Молода гвардія», «Мати», «Як гартувалася сталь», «Фауст», «Гамлет», «Дон-Кіхот», «Розбійники», «Підступність і кохання», «Божественна комедія», «Жан Крістоф», «Репортаж з петлею на шиї». За кожним із цих творів у шкільній бібліотеці проводять виставки, готують монтажі. Через шкільну бібліотеку ми проводимо виховну роботу з тими учнями, яким через різні обставини сімейного життя загрожує порожнеча духовного життя. Ми добиваємося, щоб у кожного з них було своє життя в світі книжок.

СКЛАД І РОЛЬ ПЕДАГОГІЧНОЇ РАДИ

Державне керівництво школою з боку директора ми прагнемо поєднувати з колегіальністю обговорення і розв'язання важливих питань навчально-виховної роботи.

Ефективність колегіальності залежить від спільності поглядів на принципові питання, що визначають напрям, суть виховання. Ця спільність педагогічних поглядів і переконань дає змогу нашим учителям розв'язувати колективно — на засіданні педагогічної ради — практичні питання життя і роботи школи (педагогічна рада збирається сім-вісім разів на рік). Колективні рішення і рекомендації з конкретних питань обов'язкові для всіх працівників школи.

Наша педагогічна рада складається з учителів, старшого піонервожатого, бібліотекаря, вихователів груп продовженого дня, лікаря, керівників гуртків, директора школи, завуча, заступника директора по господарству, п'яти-семи членів батьківського комітету, яких обираємо щороку на загальношкільних батьківських зборах, представника комсомольської організації. Щороку обираємо голову, заступника голови і секретаря педагогічної ради. Головою, як правило, буває директор школи, його заступником — один з учителів.

Педагогічна рада обирає щороку директора, завідувачого навчальною частиною, розподіляє предмети і класи між учителями, затверджує класних керівників, керівників гуртків.¹⁰ З викладачів кожного предмета затверджуємо старшого вчителя — керівника методичного об'єднання. Затверджуємо також піонервожатих — учнів старших класів, яких рекомендував комітет комсомолу.

Педагогічна рада затверджує звіт школи, що подається в кінці року у відділ народної освіти. Щороку колектив приймає рішення про представлення кращих учителів до нагороди — грошової премії, почесної грамоти, значка «Відмінник народної освіти», а також до почесного звання — заслужений учитель. Відповідні характеристики складають члени педагогічної ради за її дорученням.

Розподіляючи уроки і позакласну роботу, педагогічна рада керується насамперед інтересами справи: кожний учитель повинен забезпечити високий рівень викладання предмета і виховання дітей. Тут беремо до уваги не тільки думку колективу вчителів, а й думку батьківської громадськості.

Під час розподілу уроків і позакласної роботи беремо до уваги й інтереси вчителя, зокрема його заробітну плату. Якщо немає можливості дати вчителю достатню кількість уроків (що забезпечувало б необхідну оплату праці), даємо йому позакласну роботу, яка оплачується. І цього правила додержуємо дуже суворо: педагогічна рада не затвердить розподілу уроків і класів, якщо порушено інтереси хоча б одного вчителя.

Педагогічна рада дбає про підготовку дітей до навчання в школі. Ми беремо на облік усіх дітей у селищі, починаючи з 4-річного віку. У сім'ї цих дітей ідуть педагоги, яким доведеться їх навчати, і лікар. Вони знайомляться з батьками, допомагають визначити правильний

режим, який забезпечує здоров'я і нормальний духовний розвиток дитини. Час від часу педагогічна рада заслуховує доповідь лікаря про стан здоров'я цих дітей.

Ми піклуємося про лікування хворих і про зміцнення здоров'я слабких. На подання педагогічної ради протягом 12 років (1955—1967) колгосп і профспілкові організації підприємств (вагонний завод, гідроелектростанція, автомобільний завод, маслозавод — на цих підприємствах працюють батьки наших дітей) виділяли кошти для додаткового харчування 45 дітей, направили на лікування 63 дітей. Завдяки цьому вдалося запобігти тривалим пропускам дітей через хворобу.

Педагогічна рада вирішує, кому з учнів потрібно видавати в шкільній їдальні додаткове безплатне харчування, молоко (за рахунок державних, колгоспних і профспілкових коштів)¹¹.

Педагогічна рада піклується про режим праці й відпочинку дітей і вчителів: затверджує режим дня, що рекомендується для учнів молодшого, середнього і старшого віку. Пам'ятки про цей режим роз'яснюємо на заняттях батьківської школи. Для окремих дітей (тих, що перенесли хворобу, кволих, схвильних до простудних захворювань) устанавлюємо спеціальний режим праці і відпочинку. Учителі, лікар, члени батьківського комітету вивчають стомлюваність дітей у школі, завантаженість домашніми завданнями; лікар робить висновки про стан здоров'я окремих дітей на початку і в кінці кожної чверті. Періодично лікар робить повідомлення про стан серцево-судинної системи, дихальних шляхів, зору і слуху учнів. Завдяки цьому протягом останніх 19 років (1948—1965) ми змогли в 28 випадках запобігти розвитку в школярів серйозних захворювань серця, легенів, очей. Раз на рік лікар і вчитель, якому доручено цю важливу справу, доповідають педраді про стан шкільних меблів, про відповідність розмірів парт зросту учнів.

Педагогічна рада розглядає і затверджує правила безпеки праці в шкільних майстернях, у робочих кімнатах і лабораторіях, на дитячій електростанції, на навчально-дослідній ділянці. Розглядаємо питання про повноту і тривалість суспільно корисної праці для кожного віку.

У погодженні з педагогічною радою затверджується розклад уроків і плани позакласних занять. Особливо

уважно розглядаються плани виховної роботи на канікулярний час: праця повинна так поєднуватися з відпочинком, щоб робота влітку не шкодила відпочинку. Плани виховної роботи на осінні, зимові, весняні й літні канікули складаємо з таким розрахунком, щоб кожний педагог, крім двомісячної відпустки, відпочивав щороку в канікулярний час не менше двадцяти днів. Праця вчителя вимагає величезної затрати сил, і без періодичного відпочинку його духовне зростання неможливе.

Педрада дбає про створення, поповнення, удосконалення матеріальної бази навчально-виховного процесу, а також про полегшення фізичної праці, про впровадження машин. Вчителі вносять на обговорення колективу пропозиції про те, які треба виготовити наочні посібники для учнів, інструменти, обладнання. При цьому головну увагу приділяємо педагогічному, методичному аспекту справи. Відповідні рішення педагогічної ради виконує весь колектив (наприклад, дитячі інструменти для молодших школярів і механізми для поливання дерев виготовили вчителі й учні старших класів).

У кінці року педагогічна рада обговорює якість книжкового фонду школи. Приймається рішення, які книжки треба придбати для бібліотеки і кімнат для читання.

Перед початком занять педагогічна рада щороку обговорює зміст програм, складає перелік практичних умінь і навичок, які неможливо в деталях передбачити програмою. Так, стало традицією затверджувати перелік орфограм, якими учні повинні твердо оволодіти в початкових класах. На основі своїх спостережень за учнями вчителі поповнюють, уточнюють перелік орфограм, що склався вже протягом кількох років. Розглядають також рекомендації вчителям математики, фізики, хімії, біології про те, які задачі, скільки їх треба розв'язати протягом року; які діючі моделі машин, механізмів, установок учні повинні виготовити як залікові практичні роботи; які гербарії і колекції вони повинні зібрати в дні літніх канікул тощо. Щороку обговорюємо й уточнюємо теми творчих письмових робіт — творів для кожного класу, а також теми рефератів, що їх складають учні старших класів.

Педагогічна рада обговорює доповіді директора і завуча, присвячені огляду відвіданих ними уроків за пев-

лий період. У цих доповідях аналізуються вузлові питання навчально-виховного процесу: активність розумової праці учнів, розвиток і поглиблення знань у процесі навчання, застосування знань на практиці, запобігання неуспішності, формування моральних переконань тощо. Однією з форм участі вчителів у колективному керівництві школою є короткі повідомлення — доповіді про досвід роботи. Учителі подають пропозиції, які нерідко мають дуже великий вплив на практичну роботу всього колективу.

Так, керівник методичного об'єднання вчителів початкових класів виступила з доповіддю на тему «Роль почуттів у моральному вихованні учнів молодшого віку». Ця доповідь містила яскраві, переконливі факти, що свідчили про виняткову важливість формування емоційної культури дітей. Досвід її сприйняв увесь колектив. Емоційна сфера духовного життя дітей стала спеціальною галуззю практичної роботи колективу.

Педагогічна рада обговорює також питання про естетичну обстановку в школі, її створення і збереження, про мовну культуру, про додержання норм і правил шкільної гігієни.

Рішення педагогічної ради є продуктом колективної думки, і кожний учитель виконує їх як волю колективу.

ЯК МИ РОЗПОДІЛЯЄМО РОБОТУ МІЖ ДИРЕКТОРОМ І ЗАВУЧЕМ

Разом із завідуючим навчальною частиною ми виконуємо одну й ту саму роботу — допомагаємо вчителям удосконалювати їх майстерність: відвідуємо й аналізуємо їхні уроки, організуємо позакласну роботу учнів, вивчаємо педагогічний досвід, стежимо за додержанням режиму праці і відпочинку, беремо участь у роботі піонерської і комсомольської організацій. У ході спільної роботи ми обговорюємо успіхи й недоліки, радімося. Для узгодженості перед початком навчального року, чверті й робочого тижня розподіляємо конкретну роботу, попередньо обговоривши те, що вже зроблено. Так, одного навчального року ми із завучем розподілили між собою роботу таким чином: протягом року я відвідував і аналізував систему уроків у семи вчителів, завуч — у восьми

(це означає, що в кожного вчителя ми відвідували кілька уроків, на яких вивчалась закінчена тема або розділ програми); я допомагав у роботі над творами вчителям I—VII класів, завуч — учителям VIII—X класів; я проводив індивідуальну роботу з двома молодими і малодосвідченими вчителями, завуч — також з двома вчителями.

Готуючись до нового навчального року, я допомагав вивчати програми вчителям початкових класів, викладачам математики, фізики, історії, малювання, креслення, співів; завуч — викладачам мови, літератури, хімії, біології, географії, праці. Я брав участь у роботі методичних об'єднань учителів початкових класів, викладачів фізики і математики; завуч — у роботі методоб'єднань учителів хімії і біології, історії і географії, мови і літератури. Я керував підготовкою і проведенням трьох, а завуч — п'яти відкритих уроків. Я контролював роботу 17 учнів, які потребують особливого і постійного нагляду, завуч — 14 учнів. Бесіди з питань позакласного читання і виконання домашніх завдань я проводив з учнями IV—VII класів, завуч — з учнями VIII—X класів. Я перевіряв знання (тексти контрольних робіт, ведення зошитів, виконання креслень, класні журнали) учнів I—VII класів, завуч — учнів VIII—X класів.

На початку кожної чверті ми домовлялися про те, в яких піонерських зборах братиму участь я, в яких — завуч.

Узагальнивши матеріали аналізу відвіданих уроків, я потім прочитав на засіданнях педагогічної ради доповіді на теми: «Розумова праця учнів у процесі вивчення нового матеріалу в класі», «Розвиток, поглиблення і застосування знань після їх первинного сприймання на уроці», «Уміння вчитися». Завуч за матеріалами аналізу уроків підготував доповіді на теми: «Індивідуальний підхід до учнів у процесі навчання», «Підготовка вчителя до системи уроків», «Наочність у викладанні», «Дидактична обробка матеріалу підручника під час підготовки до уроку».

Крім відвідування й аналізу системи уроків (це найбільш цінна форма вивчення праці вчителя і учнів), ми із завучем періодично відвідуємо уроки всіх учителів з тим, щоб у кожного педагога протягом року вивчити від 8 до 10—12 уроків (щотільня ми відвідуємо й аналізуємо в цілому по 10—12 уроків). Про періодичне відвідування уроків ми домовляємося приблизно двічі на місяць.

Щотижня ми із завучем відводимо дві-три години на бесіду — розповідаємо один одному про свої думки, що виникли в процесі аналізу уроків, вивчення праці учнів. Часто яка-небудь маленька деталь змушує замислитися над важливим питанням і висуває цілу проблему; обмінюючись думками, ми уточнюємо свої педагогічні погляди, поглиблюємо знання з дидактики. У цих бесідах народи у ються задуми, які потім розвиваються в творчій праці педагогічного колективу.

Аналізуючи уроки досвідчених учителів початкових класів і викладачів математики, я звернув увагу на деталь, яка здалася мені дуже важливою: досвідчений учитель час від часу повертається до вивченого матеріалу не шляхом простого повторення, а введенням вивченого в нову проблему, висвітленням вивченого за допомогою нових відомостей, понять, закономірностей. Я поділився спостереженнями із завучем. Роздумуючи над багатьма фактами, аналізуючи досвід багатьох учителів і свій власний, ми прийшли до висновку, що маємо справу з розвитком знань учнів. Продовжуючи далі спостереження, розмовляючи з учителями, ми дедалі більше утверджувалися в думці, що розвиток знань — ціла дидактична проблема, для успішного розв'язання якої потрібні спеціальні прийоми, спеціальний аналіз матеріалу вчителем. Обговорення цієї проблеми посіло важливе місце в роботі педагогічного колективу. Учителі діляться своїм досвідом розвитку знань; розпочинаючи роботу на початку навчального року, кожний педагог думає над тим, знання яких понять, фактів, закономірностей, правил треба розвивати.

Ми також домовилися про розподіл роботи між директором школи і організатором позакласної роботи. Організатор позакласної роботи керує технічними і сільськогосподарськими гуртками, допомагає вчителям у підготовці й проведенні факультативних занять, займається організацією суспільно-політичної роботи комсомольців. Я організую роботу батьківської школи, планую суспільно-корисну працю в колгоспі і керую нею, предметом моєї турботи є також робота піонерських загонів. Розподіляючи роботу на рік, ми — директор, завуч і організатор позакласної роботи — домовляємося, хто з нас бере на себе ділянку роботи, на якій у минулі роки було багато труднощів і невдач. Так, у 1967/68 навчальному році мені «дісталось» практичне керівництво роботою, що

забезпечує єдність теоретичних знань і практичних умінь; завучу — індивідуальна робота з дітьми із сповільненим мисленням; організаторові позакласної роботи — формування дитячих колективів у перших класах.

ДОПОМОГА ВЧИТЕЛЮ В УДОСКОНАЛЕННІ ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ

Завдання директора — допомогти кожному вчителеві в створенні індивідуальної творчої лабораторії.

Індивідуальна робота з учителем передбачає, з одного боку, вивчення тих методів виховання, які він застосовує, а з другого — надання йому практичної допомоги. Зміст, методи, характер такої роботи визначаються рівнем педагогічної культури педагогів, їхнім кругозором, інтересами, духовними запитами. Перед початком навчального року ми домовляємося, з ким проведитиму індивідуальну роботу я, з ким — завуч. Як правило, цю роботу проводимо протягом року паралельно з аналізом системи уроків; кожний з нас передає вчителеві не тільки свій досвід, свої педагогічні погляди, переконання, а й досвід інших педагогів, кожний має своїх вихованців — педагогів. Найголовніше в цій роботі — розкрити перед учителем залежність результатів його діяльності від його знань, культури, від того, що він читає, як вчиться, як збагачує свої знання.

Своїм педагогічним досвідом я зобов'язаний розумним, мислячим учителям. уроки яких я відвідував і аналізував. Коли переді мною відкривалася якась нова грань педагогічної справи і я, скільки не вдивлявся і не вдумувався в цю грань, ніяк не міг зрозуміти її суті, я відвідував підряд по п'ять—сім уроків цих учителів, прагнучи знайти відповідь на питання, що хвилювало мене.

Якщо вчитель вдумливо аналізує свою роботу, в нього не може не виникнути інтересу до теоретичного осмислення свого досвіду, прагнення пояснити причинно-наслідкові зв'язки між знаннями учнів і своєю педагогічною культурою. Логічний наслідок аналізу своєї роботи полягає в тому, що вчитель зосереджує увагу на якомусь боці педагогічного процесу, який, на його думку, відіграє в даному разі найважливішу роль, досліджує, вивчає факти, читає педагогічну і методичну літературу. Так починається вищий етап педагогічної творчості —

пов'язання практики з елементами наукового дослідження. В результаті після року, двох, трьох років роботи вчитель виступає на теоретичному семінарі або на засіданні педагогічної ради з доповіддю.

Кожна з таких доповідей є частиною колективної дослідної роботи. У школі випускається рукописний збірник «Педагогічна думка». 26 учителів школи опублікували свої доповіді у вигляді статей у педагогічних журналах і газетах.

Учителеві потрібний вільний час, щоб обдумувати нові досягнення науки, поповнювати свої знання, узагальнювати набутий досвід. У нашому колективі суворо дотримують правила: тільки один день на тиждень у вчителя може бути зайнятий роботою на теоретичному семінарі чи на засіданні педагогічної ради, чи на методичному об'єднанні. Усі інші дні вчитель використовує для самостійної роботи, для відпочинку, для того духовного спілкування з вихованцями, яке дає йому моральне й естетичне задоволення. І найголовніше, для чого вчителеві потрібний час,— це читання. Без читання, без духовного життя вчителя серед книжок втрачають сенс усі заходи підвищення його педагогічної кваліфікації.

Хочеться висловити кілька порад директорам шкіл. Якими б невідкладними не були завдання, що стоять перед учителем, їх не можна розв'язати одним махом. Чи є вчитель новачком на педагогічній ниві, чи вже має досвід, для керівника школи важливо визначити його можливості, рівень його педагогічної і загальної культури, його кругозір, ерудицію. Важливо якомога ретельніше запобігати всіляким недолікам і помилкам на уроках. Уже після перших відвіданих уроків треба робити висновки про те, що є необхідним для поліпшення якості роботи педагога.

Успіх індивідуальної роботи залежить головним чином від того, як завдяки порадам і рекомендаціям директора педагог оволодіває методом самостійного аналізу своїх успіхів і недоліків. Цій меті в нас відповідають характер і навіть тон порад та рекомендацій: вони впливають із спільного з учителем аналізу навчального процесу. На кожному уроці відкривається щось нове, думка заглиблюється в деталі, які до цього часу були непомічені. Важливо, щоб думка директора захопила вчителя, щоб директор і вчитель були запалені спільними

пошуками, стали дослідниками педагогічного процесу. Найдосвідченіший педагог ніколи не повинен спинятися на досягнутому, бо якщо нема руху вперед, то неминуче починається відставання.

В індивідуальній роботі з досвідченим педагогом завдання директора полягає в тому, щоб разом з ним (часто більше завдяки здібностям педагога, ніж директора) знайти ту сферу творчості, з якої починається дальше вдосконалення педагогічної майстерності. А вдосконаленню в нашій роботі немає меж.

Якщо ви працюєте з малодосвідченим педагогом, то відкрийте перед ним спочатку хоча б крихту майстерності. Але як прищеплена брунька не пробудиться доти, поки в підщепі не почнеться бурхливий рух соків, так і добрий досвід не приживеться, поки в того, хто хоче перейняти такий досвід, не буде для цього умов: загальної культури, кругозору, знань в педагогіки і методики, вміння зрозуміти духовне життя дитини. Створити педагогові ці умови важче, ніж показати йому готовий досвід і добитися, щоб він добре зрозумів суть досвіду.

У зв'язку з цим треба ще і ще раз порадити: ніколи не забувайте поцікавитися, що читає вчитель, як він ставиться до книжки, до науки. Учитель зможе перейняти досвід тільки за тієї умови, якщо читання стало для нього найважливішою духовною потребою, якщо в нього є не тільки книжки, а й час для читання. Час — це духовне багатство вчителя, його треба берегти, вміло організовуючи навчально-виховний процес.

У справжньому вихователі втілюється все-найкраще, чого досягнуто в галузі виховання підростаючого покоління. Для молодого покоління вчитель — приклад натхненної праці, служіння високим ідеалам, взірець багатогранного духовного життя.

КОЛЕКТИВНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ «ЄДНІСТЬ ДУМКИ І ПОЧУТТЯ»

Коли кожний учитель щодня дедалі більше заглиблюється в деталі, в тонкощі педагогічного процесу, аналізує свою роботу і розумову працю учнів, у колективі, образно кажучи, загоряється жива думка, колектив шукає відповіді на питання, які висуває життя. Адже педагогічна ідея — це крила, на яких злітає колективна творчість.

Ідея надихає колектив, і починається найцікавіше і найпотрібніше в шкільному житті — колективна дослідницька робота.

Років двадцять тому, аналізуючи один з відвіданих уроків, я замислився над тим, чому відповіді учнів бувають такі убогі, безбарвні, невиразні. Чому в словах дитини немає живої, його власної думки? Почав записувати відповіді, аналізувати словниковий запас, логічні й стилістичні елементи мови. Побачив, що багато слів і словосполучень, якими користуються учні, не пов'язані в їхній свідомості з яскравими уявленнями, з предметами і явищами навколишнього світу.

Аналізуючи спостереження на уроках у товаришів і на своїх уроках, я прагнув знайти відповідь на питання: як слово входить у свідомість дитини? Як воно стає інструментом мислення? Як дитина вчиться думати за допомогою слова? Як мислення в свою чергу розвиває мову? Які недоліки має педагогічне керівництво найскладнішим, найтоншим, що є в духовному житті школи, — мисленням дитини?

Я почав досліджувати насамперед свою роботу, свої уроки, відповіді своїх учнів. Ось дитина розповідає про подорож краплини води. Мова повинна йти про перший весняний струмочок, про весняний дощик, про веселку, про тихі сплески заснулого озера. Саме про це має говорити дитина як про світ, який її оточує, про світ, в якому вона сама частка живої природи. А що я чую? Вимучені, незграбні, заучені фрази, словосполучення, зміст яких для самої дитини туманний. Вслуховуюся, вдумуюсь у мову дітей, і в мене поступово міцніє переконання, що ми, вчителі, не вчимо дитину мислити. Ми з перших кроків її шкільного життя закриваємо перед її очима двері в чарівний світ навколишньої природи, і вона вже не вслуховується в дзюрчання струмочка, у дзвін весняних крапель, у пісню жайворопка. Вона заучує лише сухі, безбарвні фрази про всі ці дивні речі.

Я повів учнів V класу в сад. Півнеба було закрито сизою дощовою хмарою, сонечко запалило веселку, яблуні стояли в цвіті — молочно-білі, рожеві, червоні; тихо дзижчали бджоли... «Що ви бачите, діти, що вас хвилює, захоплює, дивує?» — звернувся я до своїх супутників. Радісно загорілися оченята, але дітям було важко висловити думку, знайти відповідні слова. Мені стало

боляче за дітей: слово входило в їхню свідомість без яскравого образу; із запаншної, живої квітки воно перетворилося на сухий, стиснутий між сторінками книжки листок, що лише зовнішнім виглядом нагадує про живе життя...

Ні, так не повинно бути. Забуваючи про найважливіше джерело знань — навколишній світ, природу, ми штовхаємо дітей на зубріння і цим самим отупляємо їхню думку. Те, чого вчили вчителів Ян Амос Коменський, Песталоцці, Ушинський, Дістервег, ми забуваємо.

Урок за уроком я почав водити дітей до невичерпного і вічно нового джерела знань — у природу: в сад, у ліс, на берег річки, в поле. Разом з дітьми ми почали вчитися передавати словом найтонші відтінки предметів і явищ.

У небі співає жайворонок, до самого горизонту вітер хвилює безкрайне пшеничне поле... У синьому серпанку далеко-далеко піднімаються скифські кургани... Серед столітніх дубів, у лісовій хащі дзюрчить прозорий струмочок, а над ним співає свою нехитру пісню іволга... Про все це треба сказати точно і красиво.

На моєму столі з'являються все нові й нові книжки; педагогічні твори про предметні уроки, словники, книжки з ботаніки, орнітології, астрономії, квітництва. Тихим весняним ранком я йшов на берег річки, у ліс, у сад, вдивлявся в навколишній світ, прагнув передати його форми, фарби, звуки, рухи якнайточніше. З'явився зошит з творами мініатюрами: про куц троянди, про жайворонка, про багряне небо, про веселку... Уроки серед природи я почав називати подорожами до джерела живої думки. Поступово вони ставали дедалі багатшими і багатшими за цілеспрямованістю і формами розумової праці дітей.

Свої твори-мініатюри і вірші я читаю іноді учням. Я дістаю радість, ділячись із ними думками, враженнями від навколишнього світу — природи, людей. Я бачу, що дітей особливо хвилюють ті твори і вірші, в яких вони знаходять щось таке, що пережили самі. Коли до серця, до душі дітей доходить мій твір чи вірш, вони самі беруться за перо, прагнуть вилити свої почуття. Мені здається, що в чутті слова, у прагненні передати словом найтонші порухи людської душі — одне з важливих джерел справжньої людської культури.

Наводжу як приклад два таких твори-мініатюри,

Осінь.

Прийшла осінь. Стоять теплі золоті дні. Повітря стало чистим, прозорим. Відкрилися степові далі, далекі скифські кургани у неясковому сяйві ласкавого сонця здаються попелясто-сірими. Край дороги — яскрава квітка ромашки. Ранком на чистих пелюстках блищать смарагдові крапельки — це розтанула перша паморозь. А квітка живе, не силе своїх пелюсток на землю.

Увечері небо стас сірувато рожевим. На фоні оранжево попелястої зорі чорні силуети ворон, що летять на нічліг з розпрстертими крилами, здаються якимись фантастичними істотами. Ліс стоїть задумливий, тихий, тільки листя де-не-де тріпоче від тривожного подиху осіннього вітерцю. Поле щохвилини все більше темнішає: здається, наче сутінки, розтікаючись хвилями з балок і ярів, вкривають землю, застилають ліс. На сірому небі покотилася, впала зірочка.

Схід сонця.

Небо палахкотить зорею. Я стою біля квітучого поля конюшини. Велетенський барвистий килим його тріпоче, переливаючись, щохвилини міняючи своє забарвлення, немов по ньому пересидуються тисячі різнокольорових камінців — блакитних, лілових, рожевих, жовтогарячих, багряних, золотих. Ось розсипалися блакитні камінці. Та тільки по око вловило цей відтінок, як блакитне перетворилося у лілове, лілове переливається, переходить у рожеве, але ось немає і рожевого, — усе поле немов оповите полум'ям. А там, удаліні, де земля стикається з небосхилом, сяє сліпучим блиском золота смуга. Тут скоро зійде сонце.

Жайворонок випурхнув з конюшини, злетів угору, зушніввся. І ось уже тремтяча сіра грудочка стала в променях сонця золотою. Незабаром сонячні іскорки заграли і в краплях роси на квітках конюшини. Над розкритими чашечками квіток задзижчали бджоли. Здавалося, усе поле співає, весь світ співає, чудова музика розливається по землі.

Потім я звернувся до шкільних занять. Проведені мною уроки були насамперед уроками мислення. Ось на одному з уроків ми з дітьми почали міркувати про явище, причину і наслідок. За мою пропозицією діти підшукували в навколишньому світі причинно-наслідкові залежності й описували їх.

І на моїх очах думка моїх дітей поступово ставала все яскравішою, багатшою, виразнішою, слово набувало емоційного забарвлення, починало грати, переливатися. Переді мною відкрилася напрочуд багата, невичерпна за красою грань педагогічної майстерності — вміння вчити дітей думати. Це відкриття надихало мене, я переживав надзвичайне щастя творчості,

Я розповідав товаришам про свої роздуми і спостереження, вони почали приходити до мене на уроки серед природи. Я читав їм свої твори-мініатюри, а одного разу ранньої осені ми з учителями пішли в діброву милуватися відтінками барвистою вбрання дерев, щоб потім язогома яскравіше, виразніше розповісти про цю красу.

Учителі зацікавилися цими подорожами до джерела живої думки і самі почали водити дітей у такі мандрівки й походи. Навесні і восени майже третину уроків ми почали проводити серед природи, і ніхто не скаржився на брак часу. Вчителі початкових класів почали змагатися зі мною, хто краще складе твір-мініатюру.

Поступово свідомістю нашого педагогічного колективу оволоділа ідея єдності слова і думки. Ми почали збиратися, щоб поговорити про цю цікаву проблему, багато сперечалися, і в цій суверечці поступово народжувалася істина: кожний учитель незалежно від того, який предмет він викладає, повинен бути словесником.

Слово — наш найважливіший педагогічний інструмент, його нічим не замінити.

Природа, її невичерпне багатство і різноманітність — головне джерело думки, головна школа розвитку розумових здібностей.

Ці істини поступово ставали педагогічним переконанням колективу. У вчителів початкових класів з'явилися зошити із творами-мініатюрами.

Проникнення в таємниці дитячого мислення — ця колективна дослідницька праця духовно об'єднала нас. Разом з учителями початкових класів ми почали працювати над книжкою — описом подорожей до джерела живої думки. Кожну подорож присвячували якому-небудь явищу природи або порі року (наприклад, «Живе і неживе в природі», «Усе в природі змінюється», «Сонце — джерело життя», «Природа пробуджується від зимового сну», «Пташки в лісі взимку» тощо). Описи пішли по руках, читалися, обговорювалися, критикувалися. Цікаво, що ці подорожі виявилися дуже потрібними і для фізика, і для математика, і для хіміка. Ось уже п'ятнадцять років триває ця цікава колективна праця. Ми склали книжку «Триста сторінок книги природи» — опис трьохсот уроків. Ми вчимо дітей мислити, продовжуємо колективно досліджувати цю проблему,

Тепер наші вчителі захоплені новими пошуками: ми досліджуємо емоційне забарвлення слова, що народжується в процесі спостережень за природою. Нас хвилює проблема єдності думки і почуття. Дедалі глибше проникаємо ми і в дидактичні деталі уроку — досліджуємо прийоми мислення на різних етапах навчання.

Творчість педагогічного колективу невіддільна від наукового дослідження власної праці і глибокого вивчення дитини.

НАШІ ТРАДИЦІЇ

Про дитинство, отроцтво і ранню юність у наших вихованців на все життя лишається, безперечно, найтепліші і найщиріші спогади. Окремі явища шкільного життя вже тепер передаються від одного покоління до іншого, стають традиціями.

Снинямося на найважливіших традиціях.

Зустріч піонерів з 5-річними дітьми, які через два роки придуть до I класу. Проводимо в середині серпня. Дітей зустрічають ті піонери, які через два роки будуть організаторами жовтеньгських груп — керівниками ігор, екскурсій та інших цікавих дитячих справ. Піонери ведуть своїх маленьких друзів у сад. На зеленій галявині перед виноградником малята дивляться виставу дитячого лялькового театру, слухають пісні, вірші. Потім піонери приносять своїм гостям кілька кошиків винограду, починають частувати.

Зустріч семирічних малюків — майбутніх першокласників. Проводимо на початку червня. Дітей зустрічають їхні давні друзі — піонери, тепер уже учні VI—VII класів. Кожній дитині вручають подарунок: книжку для позакласного читання — збірку віршів О. С. Пушкіна або маленький «Кобзар» Т. Г. Шевченка. Малят пригощають фруктами з шкільного саду. З цього дня вони щоденно приходять до школи і вже вважаються нашими учнями.

Свято першого дзвоника для першокласників проводимо в перший день занять. Учні випускного класу поздоровляють дітей із вступом до шкільної сім'ї, дають кожній дитині книжку з дарчим написом, ведуть малят на шкільну ділянку і передають під нагляд нових школярів деревця, посаджені ними в перший день їхнього приходу

до школи, десять років тому. Після цього справляється традиційний обряд — садіння дерева вчимої шкільної дружби: випускники разом з малятами садляють яблуньку.

Ми прагнемо поглибити і розвинути романтичну думку, яка з'явилася в когось, про те, що доти, поки на шкільній ділянці зеленіють дерева шкільної дружби, наша дружба, товаришування, братерство розвиватимуться і міцнітимуть.

Свято останнього дзвоника для випускників. Проводимо в останній день заняття випускників. Випускники і першокласники шикуються — клас навпроти класу. Кожному випускникові першокласники підносять квіти і книжку з дарчим написом (стало традицією дарувати на цьому святі збірку віршів Пушкіна, «Кобзаря» Шевченка, «Фауста» Гете, «Дон-Кіхота» Сервантеса, «Іліаду» або «Одіссею» Гомера, збірки віршів Адама Міцкевича, Шапдора Петсфі, Христо Ботева, «Чайльд Гарольда» Байрона, «Зпедолених» Гюго, «Божественну комедію» Данте, «Старовинні чеські легенди» Ірасека, «Витязя в тигровій шкурі» Руставелі, «Давида Сасунського» (вірменський епос), японські, арабські народні казки). На свято приходять батьки, які закінчили школу багато років тому, і навіть старі. Подарунки малят — книжки, на яких великими дитячими літерами написано зворушливі побажання, немов символізують вічність, неминущий характер шкільного колективу. Одне із малят підходить до столу, накритого блакитною скатеркою (така традиція), бере дзвоник, перев'язаний блакитною стрічкою (також традиція). У ту мить, коли лунають звуки дзвоника, з ряду старшокласників виходить юнак чи дівчина і від імені колективу звертається з коротким словом до вчителів. Це слово готують тривалий час, але до свята тримають у таємниці.

Урочистий акт, присвячений випуску учнів середньої школи (врученню атестатів). Найстарший учитель звертається до випускників з напутнім словом. Це напуття готує, продумує заздалегідь весь педагогічний колектив. У ньому наш виховний ідеал і наші колективні педагогічні переконання. Ми падаємо дуже великого значення як змістові, так і формі напутнього слова.

Враження від напутнього слова посилюють урочиста обстановка, ті переживання, які цього дня хвилюють юнаків і дівчат. Напуттє слово педагогічного колективу

лишається в пам'яті тих, кому воно адресовано, на все життя — про це свідчать спогади людей, які давно закінчили школу. Виховка сила слова величезна.

Традиційними стали щорічні зустрічі випускників минулих років, що проводяться 30 січня. До школи приходять учні випускного класу, студенти, трудівники промисловості і сільського господарства. Ці зустрічі виховують повагу до своєї школи, підбивають підсумки роботи за рік, показують педагогічному колективу наслідки праці.

Свято матері. До нього довго готується кожний учень. Напередодні свята, увечері 7 березня, матерям підносять подарунки: альбоми з малюнками і віршами або скромні вироби рукої праці, обов'язково зроблені власними руками. Багато дітей у цей день підносять матері як подарунок квітку або квітучу гілочку абрикоса, вирощені в шкільній теплиці. Цінність подарунка вимірюють тими духовними порухами, які вклала в свою працю дитина. У день свята, 8 Березня, дитина повідомляє матері щось радісне, приємне про свою працю, про навчання в школі. Наприклад, показує твір, за який учитель поставив найвищий бал, розповідає про успіхи в гуртковій роботі. Ця традиція утверджує в дітей правильний погляд на джерела радості, яку одна людина приносить іншій: радість насамперед у добрій справі, в утвердженні честі і гідності сім'ї.

Свято дівчат. Проводимо в першу неділю зимових канікул. Хлопці в цей день вручають дівчатам подарунки — квіти, малюнки.

Урочисте передавання восьмикласниками (15-річними підлітками) піонерських галстуків дітям, які вступають у піонери. Ця подія відбувається в нас у день пам'яті В. І. Леніна — 22 квітня. Восьмикласники, які в цей день вибувають з піонерської організації, проводять свій останній збір. Від імені восьмикласників до третьокласників звертається один із піонерів. Розповівши про життя свого загону, він закликає юву зміну дбайливо берегти честь червоного галстука. Коли третьокласники виголошують останні слова урочистої обіцянки юного ленінця, восьмикласники підходять до них, кожний зав'язує галстук молодшому товаришеві. Збір закінчується виконанням піонерської пісні. Цього дня до школи приходять багато дорослих. Урочиста церемонія вручення

галстуків поступово стає важливою подією і в сімейному житті: батьки переживають подію як певний крок, який зробили в житті їхні син чи дочка. Завдяки цій традиції нам вдалося подолати байдуже ставлення до піонерської роботи підлітків, що вступають у вік ранньої юності.

Весняні свята — Свято пісні, Свято квітів, Свято птахів. На Святі пісні шкільний хор, невеликі колективи співаків, окремі школярі співають нові пісні — це їх подарунок колективу. Свято квітів проводимо наприкінці травня. Кожний учень приносить кілька квіток, які виростив на спеціальній грядці (на присадибній ділянці батьків) або зібрав у полі, в лісі, показуючи своє вміння зробити невеликий, але гарний букет. Після занять діти заходять до товаришів подивитися їхні квіткові клумби, кімнатні квіти. Гурток юних квітників у цей день влаштовує огляд куців троянд, квіткових клумб. До школи приходять батьки, кожен може вибрати в теплиці або на грядці квіткову розсаду. Проводимо й осіннє Свято квітів — наприкінці вересня. Це своєрідне змагання в мистецтві вирощувати осінні квіти.

Свято птахів проводимо, коли прилітають ластівки. Це свято маляр. Вони випускають на волю птахів, яких підбрали взимку напівзамерзлим і виходили потім у пташиній лікарні. У цей день діти також дарують одне одному голубів. Ці традиції виховують добрі почуття — моральні й естетичні, поглиблюють відносини дружби і товаришування, виховують любов і дбайливе ставлення до природи.

День пам'яті Зої Космодем'янської, ім'я якої носить наша піонерська дружина. У день героїчної загибелі Зої проводиться збір дружини¹². У центрі залу — великий портрет героїні, обрамлений вінком з осінніх квітів. Піонери читають вірші про її подвиг. За традицією збір закінчується виступом комсомольця чи комсомолки, які народилися того місяця, що загинула Зоя, в листопаді.

Рапорт друзям. У нашого шкільного колективу давня дружба з білоруськими школярами Корм'янського району Гомельської області. Раз на рік, звичайно у вересні, на початку занять, складають колективний лист друзям, в якому кожний піонерський загін розповідає про все

добре, що зробив, пережив. Ця традиція — добрий засіб виховання почуттів інтернаціональної дружби.

День Невідомого героя. На площі, в центрі села, поряд з братською могилою героїв, які загинули в боях у роки Великої Вітчизняної війни, знаходиться могила Невідомого героя. До цієї могили в день визволення нашого села від фашистських окупантів приходить один з піонерських загонів (звичайно найстарші піонери). На могилу покладаються квіти. Хвилиною мовчання юні зенінці вшановують пам'ять тих, хто віддав життя за свободу і незалежність Радянської Батьківщини.

Новорічна ялинка для найменших. До школи на ялинку запрошують найменших громадян, які тільки-но навчилися ходити і говорити. Їх приводять мами. Дітям вручають подарунки, для них організують виставу лялькового театру, виступ художньої самодіяльності їхніх старших товаришів — першокласників. (Це, мабуть, найцінніше і найцікавіше в даній традиції: першокласники виступають у ролі старших, вони заздалегідь готують своїх маленьких друзів до майбутнього свята, вчать їх читати вірші. Кожний малюк читає тут вірш уперше).

Зимове свято снігового містечка. У цьому святі беруть участь не тільки малюки і підлітки, а й старшокласники. На узліссі, в лузі діти споруджують із снігу містечко діда-мороза — будиночки, вежі. Стало традицією цього дня обідати в сніговому містечку, біля будиночків, лодний обід завжди здається дуже смачним. Потім у сніговому містечку граються дошкільники, поки сонце його не розтопить.

Важливим завданням колектив нашої школи вважає виховання в учнів товариської взаємодопомоги, прагнення до взаємної підтримки і виручки. Ми прагнемо збудити вже в маленьких почуття неспокою про долю товариша; навчити сприймати його горе як горе всього колективу; виробити колективне почуття солідарності і готовності до взаємодопомоги — найважливіша умова попередження егоїзму. У воєнної дитини за роки її перебування в школі буває яке-небудь горе: одна захворіла, в іншій захворіла мати, у третій буревій зруйнував гніздо голубів, у четвертій зник песик — в усьому цьому потрібне товариське співчуття. З малих років ми привчаємо дітей робити добро товаришу, в якого трапилося не-

щастя. В одній дівчинки два тижні тяжко хворіла, а потім померла бабуся. Діти попросили вчительку не перевіряти завдань, не викликати до дошки цю дівчинку, поки вона не заспокоїться. Але весь цей час товариші — хлопчики і дівчатка — щодня працювали з нею, щоб вона не відстала.

«Якщо вмієш сам, а товариш твій не вміє, навчи товариша», — цю думку ми прищеплюємо дітям з перших кроків їхнього шкільного життя. У робочих кімнатах, майстернях, лабораторіях є спеціальні столики для товариської взаємодопомоги.

Особливе місце в житті нашого колективу посідають трудові традиції, завдяки їм праця набуває романтичного забарвлення, супроводиться яскравими почуттями і переживаннями. Духовне піднесення, яке переживають діти в процесі праці, приносить радість; праця і щастя зливаються, стають моральним багатством.

Перед літніми канікулами діти виготовляють у подарунок школі наочне приладдя і прикраси для класів та піонерської кімнати. Так, діти після закінчення I класу подарували школі «Альбом оповідаць у малюнках про те, що найбільше подобається»; на кожній сторінці — оповідання одного учня. Після закінчення II класу подарували картину-інкрустацію «Хлопчик біля квітучої троянди», зроблену з маленьких кусочків соломи різних хлібних злаків. Наприкінці третього року навчання вони зробили маленьку модель будиночка, «справжнього, як будують дорослі». Ще через рік вони подарували колекцію зернових і технічних культур у добре оформленій коробці, обклеєній, як перламутром, тоненькими дерев'яними пластинками.

Чим старші діти, тим цінніші подарунки виготовляють вони школі. Сам процес праці в середньому і старшому віці набуває характеру святкової події, пов'язаної з чеканням того урочистого моменту, коли робота буде завершена і виріб побачить колектив. У роботі учнів середніх і старших класів виявляються й вікові інтереси, і нахил до того чи іншого виду праці. Ось які подарунки зробили школі учні різних класів напередодні закінчення 1963/64 навчального року. Шестикласники подарували рамки для портретів Зої Космодем'янської і Олега Копового, вишили їх портрети на тканині. Шестикласники зробили діючу модель парової турбіни для фізичного ка-

бінету, вишили картину за сюжетом народної казки. Семикласники зробили діючу модель сівалки. Восьмикласники збудували діючу модель теплоелектростанції, вишили портрет В. І. Леніна. Дев'ятикласники виготовили діючу модель підвісної електричної залізниці, передали школі кілька лимонних дерев, вирощених протягом трьох років. Десятикласники зробили модель автомобіля, яким управляють по радіо, і ламповий радіоприймач.

Почуття прихильності до школи, прагнення віддячити їй за виховання і навчання, сумні переживання в зв'язку з майбутньою розлукою з учителями — усе це особливо хвилює десятикласників. Вони хочуть лишити після себе в школі щось важливе, яке завжди нагадувало б новим поколінням учнів про працю їхніх старших товаришів. Випускники в 1964/65 навчальному році виготовили два подарунки школі: модель блюмінга, побудовану за принципами автоматики, і вишивку картини на тему українських народних казок.

Друга трудова традиція — виготовляти під час літніх канікул наочні посібники для біологічного кабінету: колекції ґрунтів, насіння, гербарії рослин, засушені в піску квіти, які зберігають свою форму і забарвлення, ботанічні преси тощо. Свої подарунки діти приносять до школи в перший день занять.

Третя трудова традиція — прикрашати перед початком навчального року і перед початком екзаменів класні кімнати і шкільний двір. В останній канікулярний день, 31 серпня, учні і вчителі приходять до школи, і кожний класний колектив надає святкового вигляду своїй кімнаті. Плетуть вінки з живих квітів і прикрашають ними портрети, на стіл учителя ставлять букет живих квітів, причому кімнату першокласників прикрашають старшокласники. Потім учні працюють у дворі, вирівнюють алеї у шкільному саду, розпушують ґрунт на клумбах, поливають квіти. Через три-чотири години школа набирає святкового, нарядного вигляду, а увечері всі збираються на піонерське вогнище. Ті, хто закінчив школу багато років тому, приходять зі своїми дітьми. День початку навчального року — визначна подія в житті дітей, яка дає їм багато радісних переживань.

Четверта традиція — праця під час весняного й осіннього Тижня саду. У неділю, якою починається Тиждень

саду, до школи приходять всі учні. Кожен клас викопує в шкільному розсаднику саджанці, готує ями, розчин для підживлення і воду для поливання. Саджають дерева всі школярі, починаючи з I класу. Першокласникам допомагають учні IV класу — це також традиція. Учні I класу саджають щороку на шкільній ділянці одно-два дерева, середні класи — по три чотири дерева на клас, старші — по сім-вісім. Кожен клас записує сорт посаджених дерев і дату садіння в спеціальну «Книгу Тижня саду». Учні старших класів переглядають записи, зроблені ними кілька років тому: іхні яблуні, вишні, черешні, груші вже плодоносять. Думка про це пробуджує почуття гордості за працю.

Завдяки тому, що виконання звичайної сільськогосподарської роботи обставляється деякими урочистими обрядами, діти переживають піднесені естетичні почуття, краса праці збагачує моральні відносини в колективі.

Далі діти працюють групами та індивідуально на громадських ділянках і на присадибних ділянках батьків. Кожен учень саджає деревце там, де воно принесе радість і користь не тільки його сім'ї, а й іншим людям (наприклад, на узбіччі дороги). Стало традицією, як я вже говорив, що кожен першокласник саджає дома в першу весну свого шкільного життя яблуню матері, яблуню батька, яблуню бабусі, яблуню дідуся, надалі він же й доглядає за цими деревами. Через кілька років деревця починають давати плоди. Перші яблука, а також перші плоди винограду, посаженого тієї самої весни, дитина несе матері, батькові, бабусі, дідусяві. Це добрий засіб виховання людяності.

Стає традицією колективна праця учнів на громадському винограднику і в громадському саду, закладених кілька років тому. Діти переживають радість, створюючи цінності і блага, що належать усім.

З Тижнем саду пов'язана і така традиція: учні обмінюються саджанцями плодкових дерев, саджаючи їх на пам'ять. Один учень приносить до школи, наприклад, саджанець горіхового дерева, інші — саджанці черешні, сливи, яблуні, персика... Обмінявшись деревами, вони саджають їх дома або на шкільній ділянці. Дерево, посажене в шкільні роки, є для кожного живим нагадуванням про товариша, про міцну дружбу.

П'ята традиція — День першого снона. У перший день збирання врожаю рано вранці до школи приходять усі учні. Вчителі вітають їх із святом. Юнаки, дівчата, підлітки виїжджають у поле, працюють у бригадах механізаторів, тваринників. Молодші школярі збирають найбільш колоски пшениці та інших культур для висівання на навчально-дослідній ділянці. Увечері всі приходять до школи. На столі, застеленому вишитою скатеркою, ставлять сніп — символ достатку, поряд із снопом — хліб, що його випекли учениці старших класів. Учні старших класів співають, танцюють.

Шоста традиція — Свято першого хліба. Це свято молодших школярів. Зібравши пшеницю на своїх маленьких ділянках, обмолотивши зерно на маленькій молотарці, діти здають його до млина, одержують борошно, і матері допомагають їм випекти хліб. Діти запрошують до школи матерів і пригощають їх своїм першим хлібом. У цьому святі особливо яскраво виявляється єдність праці і краси. Дні підготовки до свята сповнені глибокими естетичними переживаннями.

Сьома традиція — літня косовиця. На початку липня юнаки і дівчата на світанку їдуть на заплавні луки. Працюють тиждень, косять механічними косарками і ручними косами, згромаджують сіно, складають його в копиці. В окремі дні працюють і піонери, вони заготовляють вітамінне сіно для телят. Приваблюють у цій праці дружнє життя в колективі, ночівля просто неба, ловіння риби, готування їжі на вогнищі, схід сонця, літні сутінки, мерехтіння зірок.

Восьма традиція — благоустрій села. Щороку шкільний колектив робить щось для озеленення села. Почали цю роботу в першу післявоєнну весну, коли школярі обсадили тополями одну із сільських вулиць. З тих пір робота з благоустрою набула характеру колективної праці всіх жителів села. Ми розбили новий парк, обсадили деревами кладовище, обладнали спортивний майданчик для сільської молоді, озеленили садибу дитячих ясел, заклали два громадських плодових сади і два виноградники.

Дев'ята традиція — трудова допомога класних колективів батькам своїх однокласників. Ця традиція зародилася також у важкі воєнні і перші повоспітні роки, коли багато хто потребував матеріальної і трудової допомоги

Батько одного з учнів, розпочавши будинок, тяжко захворів, сама мати не могла справитися з будівництвом. На допомогу сім'ї свого товариша прийшли старшокласники. Кілька днів на будівництві працювали всі учні IX класу, поки основні роботи не було завершено. Потім таку допомогу надавали своїм товаришам колективи інших класів: допомагали посадити город, заготовити паливо, зібрати врожай тощо. Подаючи цю допомогу, учні вкладають у свою працю благородні почуття й думки. Два дев'ятикласники, 16-річні юнаки, в зимовий мороз, уночі, в заметіль відправили до лікарні за 10 кілометрів тяжко хвору літню людину. Завдяки швидко наданій допомозі їй врятували життя. Таких фактів багато. Найголовніше в цих вчинках те, що їх здійснюють за велінням совісті, зовсім безкорисливо.

Пов'язуючи з працею радісні, піднесені почуття, ми облагороджуємо душі наших вихованців.

МАТЕРІАЛЬНА БАЗА ШКОЛИ І
ОБСТАНОВКА, ЩО ОТОЧУЄ ДІТЕЙ

*

ВИХОВАННЯ ДБАЙЛИВОГО СТАВЛЕННЯ
ДО ПРИРОДНИХ БАГАТСТВ

Матеріальна база школи (сюди ми відносимо й обстановку, що оточує дітей)¹³ — це, по-перше, необхідна умова повноцінного педагогічного процесу, а по-друге, засіб впливу на духовний світ вихованців, засіб формування їх поглядів, переконань і звичок. Усе, що оточує дитину, ми використовуємо для її фізичного, розумового, морального та естетичного виховання.

Наша Радянська держава надає для виховання молодого покоління великі матеріальні і духовні цінності.

Мистецтво виховання полягає в тому, щоб виховували не тільки людські відносини, не тільки приклад і слово старших, не тільки традиції, що дбайливо зберігаються в колективі, а й речі — матеріальні і духовні цінності. Виховання середовищем, обстановкою, створеною самими учнями, речами, що збагачують духовне життя колективу, — це, на наш погляд, одна з найтонших сфер педагогічного процесу.

Матеріальну базу школи ми розглядаємо в нерозривній єдності з обстановкою, до якої входять природа, праця і суспільна діяльність навколишніх людей. Багато предметів, що знаходяться тут і створені самими школярами або їх старшими товаришами і в певному розумінні одухотворені їх любовним ставленням, стають дорогими для кожного з них, поєднуються в їхній емоційній пам'яті з подіями, людськими відносинами, почуттями, переживаннями. Переді мною десятки листів наших колишніх вихованців, усе дитинство, отрочество і рання юність яких пройшли в дорогій їх серцю обстановці затишку, гостинності школи — їхнього другого рідного дому. Колишні наші вихованці просять написати, що нового відбулося в школі, чим живе колектив. І в кожному листі хвилюючі

рядки: «Як росте яблуня, посаджена мною напередодні свята на іменин на атестат зрілості!»¹⁴ Як почувас себе троянда, що, пам'ятає, почала було сохнути, але ожила, після того як ми її пересадили? Чи прийнялися горобини, які прислали нам білоруські друзі?»

Завдяки цій одухотвореності предметів, любовному ставленню до них, матеріальні цінності, предмети обстановки входять у духовне життя кожної дитини, зміцнюють колективістські відносини.

У шкільному саду росла яблуня, посаджена в далекі часи: старожилин говорили — сто років тому. Під цим розкішним деревом завжди відбувалися найщиріші розмови, вимовлялися перші слова юнацького кохання. І ось старе дерево почало вмирати. Діти вирішили прищепити бруньку від старої яблуні до маленького саджанця, коли-небудь він виросте таким же великим. У листах колишніх наших вихованців тепер нерідко можна читати запитання про те, як почувас себе «наша яблуня». Це не тільки любов до природи, а й дуже бережливе ставлення до того, що колись влило в їх духовний світ.

Створювані дітьми предмети обстановки, які тепер їм тільки практично корисні й потрібні, згодом будуть для них дорогими як пам'ять про їхнє минуле колективне життя.

Наша школа розташована на околиці великого села, що знаходиться за 15 кілометрів від міста Кременчука. Шкільна ділянка площею близько 5 гектарів межує з лісом, з родючими колгоспними полями, з річкою Омельник — невеличкою притокою Дніпра, що огинає цю ділянку з південного боку. Тут річка загачена: створено велике водоймище.

Село потопає в садах. Між шкільною ділянкою і колгоспними полями ми заклали кілька полезахисних дібров і гаїв. Поряд із школою — спортивний стадіон, обсаджений яблунями. З північно-західного боку шкільної ділянки чорнів яр. Ми обсадили його дубками, а на схилах посадили кущі бузку. Виросли діброва і чудовий бузковий гай.

Місцевість, де розташована шкільна ділянка, трохи горбиста. Якщо піднятися на один із пагорбів, відкриваються чудові красиви на придніпровські далі. З високого степового кургану в ясну погоду видно поля Полтавщини за Дніпром, синю гладінь Кременчуцького моря, на обрії — обриси гідроелектростанції, у туманному

серпанку — корпуси вагонобудівного та автомобільного заводів. На заході і на півдні простяглися широкі поля з розкиданими по них стародавніми скіфськими курганами.

Школа стоїть на тихій околиці села, серед природи, поблизу великих водойм — це добре впливає на фізичний розвиток і здоров'я дітей. Поля, що оточують школу, засіяні пшеницею, конюшиною, гречкою, луговими травами. Наука довела, що над квадратним кілометром, не вкритим зеленими насадженнями, в повітрі постійно знаходиться 500 тонн пилу, а над зеленою рослинністю — не більше 40 тонн. У кубометрі міського повітря — понад 5 тисяч мікробів, а у повітрі місцевості, де переважає рослинність, — їх лише 400—500*.

В організмі дитини, яка дихає повітрям, насиченим киснем лісів і полів, активізується обмін речовин, запобігаючи захворюванням. Із свого боку ми робимо все для того, щоб повітря було насичене фітонцидами, які вбивають мікроорганізми. Шкільна садиба цвіте в горіхових, вишневих, абрикосових, каштанових, ялинових насадженнях — вони особливо насичують повітря фітонцидами; у ліщині, наприклад, ніколи нема мух. Усе це створено руками наших дітей, і все це можна створити в кожній школі.

Фітонциди багатьох сільськогосподарських рослин (особливо злакових) очищають дихальні шляхи і кровеносні судини від збудників простудних захворювань, ревматизму, туберкульозу. Той, хто провів два місяці на косовиці, на збиранні пшениці, до того ж поблизу водоймища, протягом наступних шести місяців не захворів ні на грип, ні на ангіну. Діти, які дихали всю весну і все літо повітрям, насиченим фітонцидами дерев, злакових культур і лугових трав, при правильному режимі і доброму харчуванні ніколи не захворюють на туберкульоз.

Ряснота зелених насаджень на шкільній ділянці і навколо неї створює специфічний лісовий мікроклімат. У найжаркіші місяці температура в нас на 3—4 градуси нижча, а в найбільші морози на 2—3 градуси вища, ніж

* Див.: В. Мунтян. Дажбог у небезпечі. «Літературна газета». Київ, 5 травня 1961 р.; Большая советская энциклопедия, т. 15, стор. 327—329.

по сусідству на відкритих місцях. Як улітку, так і взимку в нас випадає більше опадів, ніж у навколишній місцевості, особливо у вигляді роси, що очищає зелень від мікроскопічних частинок пилу. Наші спеціальні дослідження* показують, що роса, яка рясно випадає на рослини поблизу водойм, знімає з рослин і несе в ґрунт за одну ніч понад 70 кілограмів пилу на одному гектарі. Звідси зрозуміло, яке велике значення має правило не допускати, щоб хоч один квадратний метр шкільної ділянки був неззеленим. Ми разом з лікарем уже багато років систематично спостерігасмо за дітьми, які поступили до школи з ознаками закритої форми туберкульозу або суглобового туберкульозу. Повітря, насичене фітонцидами, в поєднанні з добрим харчуванням і правильним режимом робить чудеса, діти буквально змінюються, стають квітучими, життєрадісними. Життя серед природи — це такий самий важливий фактор, як свіжа, багата на вітаміни і фітонциди їжа. Типу, вечірню і нічну прохолоду, вранішню свіжість ми також підпорядковуємо режиму праці і відпочинку.

Гадаємо, що школа майбутнього повинна якнайповніше використовувати для гармонійного розвитку людини все, що дає природа і що може зробити людина для того, щоб природа служила їй. Уже через це ми повинні берегти і поповнювати природні багатства, які маємо. Піклування наших дітей про збільшення природних багатств протягом порівняно короткого часу — двох десятиліть — істотно змінило, перетворило навколишню обстановку. За ці 20 років ми перетворили в тучні ниви і квітучі сади 40 гектарів неродючого, глинястого ґрунту.

Школа не повинна бути далеко і від промислових центрів. Так, наприклад, сусідство з нашою школою великих машинобудівних підприємств (вагонобудівний, автомобільний заводи), гідроелектростанції, дослідної сільськогосподарської станції — цих осередків науки, знань, трудової майстерності — великою мірою визначає рівень

* Методика дослідження. Було зважено пил на злакових рослинах з одного квадратного метра. Для цього увечері, перед тим як випаде роса, рослини зрізали і зважили. Уранці, після того як роса випарувалася, зрізали стільки ж рослин, обмитих рососою від пилу, і також зважили. Різниця у вазі показала, скільки пилу було змито рососою.

трудової культури і запитів наших вихованців, зміст і характер їх позакласної роботи, зокрема технічного конструювання і моделювання.

ОБСТАНОВКА КЛАСНИХ ЗАНЯТЬ І ПОЗАКЛАСНОЇ РОБОТИ

Навчальні заняття в нашій школі проводяться в чотирьох будинках. Головний будинок з десятима класними кімнатами призначений для V—X класів (V—VII класи — на першому поверсі, VIII—X класи — на другому). У трьох розміщених поряд будинках — класні кімнати I, II, III і IV класів. У кожному будинку — вчительська.

У кожному будинку живе немов невелика сім'я, в якій усі діти знають одне одного, поступово вони входять у життя і загальношкільного колективу. Нема метушні, штовханини, від яких маленька дитина швидко стомлюється. Із свого будинку дитина вибігає відразу в сад, на зелені лужки; бетонованими доріжками вона в будь-яку погоду, буквально не замочивши ніг, може добратися до будь-якого будинку — до своїх старших чи молодших товаришів.

Прийшовши до школи, учень залишає пальто на вішалці і одягається, лише йдучи додому. Скільки б разів не переходив він з будинку в будинок (а переходить йому доводиться кілька разів), він не надягає пальта.

У кожному будинку, призначеному для молодших вікових груп, і на кожному поверсі головного навчального корпусу є кімната для читання — куточок постійного інтелектуального, морального, естетичного розвитку дитини. Тут вона знаходить комплект літератури, який постійно обновлюється: науково-популярні і наукові книжки, журнали і брошури, дитячі хрестоматії з науки і техніки, Дитячу енциклопедію, художню літературу. Стенди з літературою, розрахованою на певний вік, є також у коридорах. Розкладають і прибирають ці книжки самі учні — це їхні піонерські і комсомольські доручення. Кожний може користуватися книжкою в школі чи брати її додому. Усе, що є в кімнатах для читання, розраховано на те, щоб учень поступово виходив за межі навчальної програми, щоб читання ставало для нього улюбленим заняттям. Виділення окремої кімнати для читання і систематичне піклування про розвиток

індивідуальних інтересів — це дуже важливі сторони інтелектуального виховання.

Продумуючи, що характерне в даний момент для духовного життя дітей, за чому ґрунтується їх інтелектуальний розвиток, вихователі добирають книжки і кладуть їх у шафлі, в яких для кожної галузі знаєь виділено окрему полицю. Наприклад, у кімнатах для читання I—IV класів літературу розкладають по таких полицях-розділах: нежива природа; жива природа; квіти; плодові дерева; птахи; праця; людина; мистецтво; минуле нашої Батьківщини і людства; народи світу; життя видатних людей; життя і подвиги героїв-піонерів; техніка; казки народів світу; ігри, загадки, прислів'я, приказки.

У кімнаті для читання V—VII класів книжки розміщено за такими розділами: світ рослин і тварин; природа нашої Батьківщини; квіти; плодові дерева; птахи; нежива природа; країни і народи світу; минуле нашої Батьківщини; життя видатних людей; людина людині друг, товариш і брат (книжки про колективізм, дружбу і взаємодопомогу); математика і фізика; механіка; електротехніка; хімія; автоматика і радіоелектроніка; наукова фантастика; спеціальності і професії; казки народів світу; книжки про героїзм; ігри, загадки, прислів'я, приказки.

У кімнаті для читання VIII—X класів назви розділів, за якими ґрупується література, відображають юнацьке прагнення олонити всю багатогранність світу, причому особлива увага приділяється проблемам переднього краю науки. Наводимо ці назви: особистість і колектив; суспільство майбутнього; що таке моральність; людина людині друг, товариш і брат; великі мрійники — соціалісти-утопісти; борці за соціальний і моральний прогрес усіх часів і народів, видатні вчені, письменники, композитори, скульптори, художники, артисти; видатні люди праці; матерія, речовина, енергія; світ елементарних частинок, поле, гравітація, електроніка, кібернетика, телемеханіка, біоніка; хімія; біохімія; астрономія, астронавтика; наш ровесник — молодий сучасник нашої країни і зарубіжних країн; у житті завжди є місце для подвигу; проблеми, які ще не розв'язала наука; журнальні і газетні статті, присвячені дискусіям з актуальних питань суспільного життя, літератури, мистецтва; фантастика, світ пригод; любов і дружба; професії, майстерність; Мала радянська енциклопедія, словники, довідники.

Крім того, в кожній кімнаті лежать журнали: «Знание — сила», «Техника — молодежи», «Юный техник», «Юный натуралист», «Знания та праця», «Природа», «Вокруг света», «Новый мир», «Октябрь», «Проблемы физики», «Искусство», «Юность», «Молодь і техніка» (німецькою мовою), «Дружба» (французькою мовою), «Естетичне виховання» (чеською мовою).

Без позакласного читання навчання на уроках перетворилося б у зубріння.

Книжки для поповнення розділів купусмо на кошти спеціального книжкового фонду. Не поповнювати літературу в кімнатах для читання — це означало б підрубати коріння, що явить розумову працю на уроці.

Наводимо перелік книжок і брошур з розділу «Нежива природа» в кімнаті для читання V—VII класів: «Чому річки в море течуть» Ганейзер, «Вода навколо нас» Мезенцева, «Про просте залізо» Мара, «Вітер і його використання» Кармишина, «Подорож краплини води» Архангельської, «Оповідання про атмосферу» Ляпунова, «Від скіпки до електрики» Сидорова, «Холод» Комарова, «Таємниці моделей» Морозова, «Прилади і моделі з неживої природи» Павловича, «Досліди і саморобки з фізики» Смирнова, «Грізні сили» Арманда, «Вулкани» Заварицької, «Землетруси» Горшкова, «Земля — небесне тіло» Баєва, «На чому земля тримається» Огородникова, «Сонце і його сім'я» Івановського, «Початки світознавства» Баєва і Шишакова, «Загадки Землі», «Земля і маятник», «Будова і склад Землі», «Багатства Землі» Бублейнікова, «Цікава геохімія», «Цікава мінералогія», «Оповідання про самоцвіти», «Спогади про камінь» Ферсмана, «Кристали» Шаскольської, «Чудесний атом» Буянова, «Кам'яне вугілля» Жемчужникова і Гора, «Оповідання про нафту» Тихонравова, «У світі каменю», «У похід за корисними копалинами» Яковлєва, «Як визначати мінерали» Разумовського, «Вода та її застосування» Сулова, «Повітряний океан» Дзердзеєвського, «Загадка іоносфери» Честнова, «Блискавка і грім» Стекольнікова, «Людина і стихія» Ільїна, «Велика хімія» Вольпера, «Атом-гігант» Бема і Дорге, «Земля і небо» Волкова.

У головному навчальному корпусі, крім класних кімнат, є також математичний кабінет, кабінет мови і літератури, кабінет іноземних мов з фонотекою, радіолабораторія (з шкільним радіовузлом), музична кімната,

піонерська кімната, комсомольська кімната, шкільний музей, методичний кабінет, куточок для батьків, фотолaborаторія, куточок образотворчих мистецтв, спортивний зал, тихий куточок (тут учень може побути на самоті, щоб подумати, помріяти, поговорити з товаришем, почитати книжку чи газету), склад інвентаря для самообслуговування.

Учні V—X класів навчаються весь час у головному навчальному корпусі, за винятком уроків фізики, хімії, біології і трудового навчання, які проводяться в кабінетах і майстернях, що знаходяться в інших приміщеннях. Уроки фізкультури в теплу погоду проводяться на спортивному майданчику під відкритим небом.

У математичний кабінет у вільний від уроків час приходять учитися учні різного віку. Тут працюють гуртки юних математиків. Тому в шафах можна знайти для молодшого і середнього віку математичні ігри, для старшого віку — книжки з історії математики, збірники задач, лічильні прилади і пристрої. У математичному кабінеті зосереджено екзаменаційні роботи за всі роки існування школи.

У кабінеті мови і літератури — двісті художніх творів, які потрібно прочитати кожному в шкільні роки, щоб бути художньо освіченим. Це значно менше, ніж прочитує звичайно людина до вступу в зрілий вік, але добитися того, щоб учні прочитали саме ці книжки (а окремі з них перечитали кілька разів), — нелегке виховне завдання. Тут же списки літератури, рекомендованої для читання в кожному віці; окремо — список книжок, які треба перечитати кілька разів; без цього ми не мислимо повноцінного морального і естетичного виховання. Тут анотації на кращі художні твори, складені учнями, поради юним читачам, зошити з кращими творами, написаними за роки існування школи, окремі номери стінних літературних газет, архів рукописного журналу «Наша творчість».

Списку творів, які ми рекомендуємо прочитати кілька разів, передусє таке звернення:

«Юнаки і дівчата. Перед вами назви книжок, що ввійшли в художню скарбницю людства. Їх треба прочитати кілька разів. Ці книжки навчать вас жити, відкриють перед вами красу мистецтва».

До списку включені:

«Подорож із Петербурга в Москву» Радищева; «Лихо з розуму» Грибосдова; «Герой нашого часу» Лермонтова; «Євгеній Онегін» Пушкіна; «Батьки і діти» Тургенєва; «Війна і мир» і «Воскресіння» Толстого; «Російські жінки» Некрасова; «Мертві душі» Гоголя; «Що робити?» Чернишевського; «Пани Головлєви» Салтикова-Щедріна; «Степ» Чехова; «Стара Ізергіль» Горького; «Тихий Дон» і «Піднята цілина» Шолохова; «Як гартувалася сталь» Островського; «Молода гвардія» Фадєєва; «Повість про справжню людину» Полевого; «Російський ліс» Лєонова; «Вершники» Яновського; «Прапорonosці» Гончара; «Король лір» і «Гамлет» Шекспіра; «Дон-Кіхот» Сервантеса; «Фауст» Гете; «Вільгельм Телль» Шіллера; «Німеччина» Гейне; «Чайльд Гарольд» Байрона; «Знедолені» Гюго; «Легенда про Уленшпігеля» Шарля де Костера; «Овід» Войнич; «Шагрєнева шкіра» Бальзака; «Жан Крістоф» Роллана; «Мартиї Іден» Джека Лондона; «Пан Тадеуш» Міцкевича; «Під ігом» Вазова; «Старовинні чеські легенди» Ірасека; «Витязь у тигровій шкурі» Руставелі; «Кобзар» Шевченка; «Давид Сасунський» (вірменський епос); «Репортаж з петлею на шиї» Фучика; «Серце, що вручене бурі» Хосрова Рузбєха.

Зі змістом прочитаних і перечитаних книжок час від часу проводимо бесіди, цим ми добиваємося, що в учнів поновлюється інтерес до прочитаних книжок.

У кабінеті іноземної мови — література для позакласного читання двома мовами, що вивчаються в школі (французькою і німецькою), а також література англійською мовою, яку кожний учень може вивчати факультативно (в гуртку). Тут же фонотека, що містить магнітофонні записи уроків, художнього читання віршів і прози; записані на плівку виступи вчителів, письменників, інженерів, громадських діячів. Окремий розділ фонотеки — запис учнівських відповідей на уроках іноземних мов з фонетичним аналізом вимови. У папках зберігаються колективне листування з учнями зарубіжних країн (іноземними мовами), а також карта з позначенням міст і країн, де живуть зарубіжні кореспонденти наших учнів.

Радіолабораторія має устаткування для практичних робіт з радіотехніки: набори радіодеталей для конструювання нових радіоприймачів, радіопередавач, передавальну установку для управління моделями механізмів, що приводяться в рух по радіо. Тут же радіоприймачі,

з яких одним користуються для слухання передач і запису їх на магнітофонну плівку, а другий стоїть па стенді; телевізор (інший телевізійний апарат — у фізичному кабінеті, де учні колективно дивляться передачі). У радіолабораторії міститься також шкільний радіовузол для трансляції по радіо щотижневого радіожурналу (у кожній класній кімнаті, у майстернях і робочих кімнатах встановлено репродуктори), установка для запису па магнітофонну плівку (виступів колективів художньої самодіяльності, індивідуальних виступів, звернень до дітей гостей школи, батьків). Учні змонтували дві радіостанції: одна з них знаходиться в радіолабораторії, інша — у фізичному кабінеті.

У музичній кімнаті проводять позакласну роботу з музики і співів. Тут є обладнання і наочне приладдя для вивчення музичної грамоти, фонотека творів класичної і сучасної музики. Ми добиваємося, щоб слухання цих творів стало духовною потребою наших вихованців: у вільний від занять час учні приходять сюди слухати музику. У музичній кімнаті зберігаються народні інструменти.

У піонерській кімнаті — господарство і атрибути піонерської дружини (прапор дружини, прапорці загонів, галстуки кубинських, німецьких, чехословацьких піонерів, вручені нашим дітям, горн, барабан), папки з урочистими обіднянками, що їх написали діти, вступаючи в піонери. Буває, що батько, присутній при вступі в піонери свого сина, показує йому і всій дружині свою обіднянку, написану двадцять-тридцять років тому назад. Звернення батька до сина, до всіх дітей викликають хвилюючі переживання, торкаються потаємних куточків дитячих сердець. У піонерській бібліотечці, дібраній для цієї кімнати, — біографії видатних людей; на окремій полиці — книжки про життя і подвиги дітей — героїв нашої Батьківщини та інших народів. Тут же книжки про дружбу і братерство народів, про їхню боротьбу за мир, про життя дітей зарубіжних країн. Наші діти добре розуміють, що в дітей трудящих усіх країн єдині думки і прагнення.

У піонерській кімнаті поряд з портретами наших піонерів-героїв висить портрет японської дівчинки Саадако Сасаки з Хіросіми, яка потерпіла від вибуху американської атомної бомби. Як і всі діти світу, наші піонери,

дівнавшись що маленькій дівчинці загрожує смерть, надсилали їй паперових журавликів, які, за японським повір'ям, приносять людям щастя. Невідправлені журавлики, — коли їх збиралися надіслати, прийшла звістка про смерть дівчинки, — лежать під портретом. Тут же плакат-стенд з гнівними словами: «Вічне прокляття тим, хто кидав і збирається кидати атомну бомбу на мирні міста і села. Ми, радянські діти, хочемо, щоб над землею завжди сяяло мирне синє небо».

У піонерській кімнаті — портрети наших почесних піонерів — кращих робітників, селян, їхні подарунки — книжки, малюнки. Тут також є фонотека із записами музичних творів для дітей. Ми прагнемо до того, щоб було якомога більше куточків, де дитина могла б послухати улюблену музику, помріяти, побути з другом чи подругою або залишитися на самоті.

У комсомольській кімнаті можна задушевно поговорити з другом, почитати і, як і в піонерській кімнаті, послухати музику. Для читання тут дібрано книжки із серії «Життя видатних людей», книжки з історії комсомолу; на спеціальній полиці — книжки про подвиги в ім'я благородних ідей, полум'яні, вогняні сторінки про життя людей великої душі і високих ідеалів. Ці книжки мають таке символічне значення, як і свіжі квіти перед червоним транспарантом, на якому написані слова про мету життя, що належать мужнім борцям за соціальний прогрес — Джордано Бруно і Кампанеллі, Яну Гусу і Гарібальді, Костюшко і Кошуту, Ернсту Тельману і Христу Ботеву, Сен Катаямі і Патрісу Лумумбі, Юліусу Фучику і Миколі Островському, Чернишевському і Олександрі Ульянову, Марксу і Леніну. У хвилини самоти тут юнаки і дівчата читають, думають про життя.

Музичні твори в комсомольській кімнаті дібрано з урахуванням почуттів і переживань, властивих здебільшого молоді.

У шкільному музеї по крихтах збирають усе, що шкільний колектив розуміє і переживає як честь, гідність школи, що об'єднує всіх нас в єдину сім'ю. Тут і окремі предмети, що втілюють майстерність праці вихованців (діючі моделі, прилади, малюнки тощо), і портрети вихованців, які здійснили подвиги на славу Батьківщини, портрети вчителів, що пішли на пенсію, їх звернення до учнівського колективу, записані на плівку. Тут же

зберігаються літописи добрих справ класних колективів, кращі твори з літератури, зошити учнів, що закінчили школу багато років тому. У шкільному музеї зберігаються також вирізки з газет — дописи, в яких хтось із жителів села згадує добрим словом про школу, про окремих учнів або вчителів.

Методичний кабінет — кімната, в якій вчитель може попрацювати, почитати, подумати; у педагогічній бібліотеці — книжки з теорії навчання і виховання, психології, етики, естетики; енциклопедичні словники, довідники. Тут же зберігаються вирізки з газет і журналів, статті з питань виховання і навчання, розподілені за такими розділами-папками: теорія і практика морального виховання; інтелектуальне виховання; фізичне виховання; естетичне виховання; політична освіта і навчання; виховання працьовитості; виховання індивідуальних нахилів і покликання; духовне життя вихованців; психологія процесу оволодіння знаннями; психологічні особливості дітей молодшого, середнього і старшого віку: вибір професії; хлопчики і дівчатка в колективі; методика викладання основ наук (для кожного предмета окрема папка); навчально-виховна робота в початкових класах; творчі письмові роботи учнів; повини науки і техніки (з розділами «Гуманітарні науки» і «Природничі науки»). Окремі матеріали, які зберігаються в папці, наклеєно на великі аркуші паперу, щоб їх можна було використовувати як стенди. Стенд «Використовуйте у виховній роботі» пропонує педагогам замітки, нариси, статті про моральне обличчя людини, про подвиги, які можуть бути прикладом для молодого покоління. На стенді «Книжкові повинки» виставляємо нову педагогічну літературу.

У куточку для батьків — усе, що характеризує працю, навчання, творчість дітей. Кожний батько, кожна мати знаходять тут щось хороше про свою дитину: зразково виконану письмову роботу; інструмент чи діючу модель, зроблені нею в майстерні; зошит, креслення, малюнок. Тут учитель може поговорити з батьком, матір'ю учня (самота в цьому разі особливо важлива).

В учительській, крім розкладу уроків, немає нічого, що нагадувало б шкільну обстановку: на столі — акваріум; поряд — зелений куточок, рослини, які знаходяться в ньому (лимонні дерева, лавр), освіжають повітря; навколо стола — м'які стільці, на столі — журнали, шахи.

Куточок образотворчих мистецтв — класна кімната і частина коридора на другому поверсі. Тут влаштовують виставки малюнків юних художників. У шафі — книжки та альбоми з мистецтва, що дають уявлення про скарби найважливіших музеїв світу. На стенді «Новини мистецтва» — вирізки з газет і журналів.

Тихий куточок — невелика затишна кімната. Тут на стінах висять копії картин видатних художників (дві копії, вони періодично замінюються; наприклад, протягом останніх трьох років вивішували картини Левітана «Золота осінь», Кунджі «Березовий гай», Васнецова «Альонушка», Васильєва «Перед дощем», Трутовського «В місячну ніч», Похитонова «Зимові сутінки»). На столі альбоми репродукцій і фонотека із записом творів, що спонукають до роздумів, спогадів, мрій.

Куточок для дівчат — маленька кімнатка, де виставляємо книжки і брошури (фонд їх постійно поповнюється) з анатомії і фізіології, про гігієну дівчини і жінки, про материнство. Ці книжки і брошури дівчата охоче беруть читати

У кожному навчальному приміщенні є склад інвентаря для самообслуговування. Кожний клас має своє відро, поливальницю для квітів, щітки для стирання пилу із стін, ганчірки. На кожний поверх — пилосос. Кожна річ має своє місце.

Перед входом до школи учень двічі має взуття: спочатку біля паркану, в басейні для миття взуття, потім, пройшовши бетонною доріжкою, в другому басейні, перед входом у будинок школи, начисто. Чергові перевіряють чистоту взуття: учень стає на білу полотнянку і витирає підошви, якщо на полотнянці не лишається сліду, то можна заходити до школи. Якщо полотнянка забруднюється, учень йде знову мити взуття, забираючи із собою для прання і забруднену полотнянку. На все це (миття взуття, перевірка чистоти) кожна дитина витрачає не більше двох хвилин на день. Водночас ці дві хвилини значно скорочують і полегшують працю учнів з самообслуговування і працю прибиральниць.

Доріжки, якими діти переходять з приміщення в приміщення, завжди ідеально чисті, а якщо в сльотаву погоду вони мокрі від дощу, то учень несе на ногах тільки вологу, але не бруд і не порошок.

У ко́жній кімнаті кімнати — господарський куточок, де є голки, нитки, гудзики, ганчірочки, клаптики тканини.

У приміщенні, де навчаються I—II класи, є кімната для ігор і кімната казок. У кімнаті для ігор зібрано іграшки для малят, розраховані на розвиток кругозору, кмітливості, на формування практичних умінь і навичок, а найголовніше — на утвердження літеративного ставлення до навколишнього світу. У холодну погоду діти тут граються.

Значна частина іграшок приводиться в рух електрикою; є іграшки, що їх виготовили старшокласники за принципами автоматки. У доборі іграшок і в користуванні ними ми додержуємо принципу: гра повинна бути засобом всебічного розвитку, зокрема розвитку інтелектуальної, «електричної освіти» (В. І. Ленін)*.

У кімнаті казок декорації і макети створюють казкову обстановку. В одному кутку, наприклад, ліс, хатинка на курячих ніжках, дупло — житло пугача, що нагадують російську народну казку про бабу-ягу; в другому кутку — фанерні макети, що створюють обстановку української казки про хлопчика, якого понесли на крилах гуси; у третьому кутку — обстановку однієї з казок Андерсена; у четвертому — обстановку японської казки. Усе це створено для емоційного й естетичного впливу на дитину. Тут проводяться окремі уроки читання і розвитку мови. Читання і розповідання казок у цій обстановці в позаурочний час залишає в дитячій душі незгладимий слід.

У кожному навчальному будинку є живі куточки, де стоять вирощені дітьми квіти і де діти проводять досліди із сільськогосподарськими рослинами та з ґрунтом.

Деякі уроки в початкових класах вчителі проводять серед живої природи, в теплиці, на навчально-дослідній ділянці. Теплими осінніми і весняними днями заняття з учнями I—II класів проводяться в зеленому класі. Узимку заняття із старшокласниками проводять іноді в зимовому класі, спеціально обладнаному для цього.

Кожний клас має своє господарство: один чи два вазони з квітами, шафу (із зошптамп, олівцями, наочним

* Див.: В. І. Ленін. Повне зібр. тв. Т. 42, стор. 152.

приладдям, матеріалами для ручної праці), лінійку або метр (для роботи на дошці), циркуль, указку, ящикок з кольоровою крейдою, арифметичну або логарифмічну лінійку. У столі зберігають класні цінності (бібліотечку тощо).

Для кабінетів, робочих кімнат відведено окремих будинок, за 30—40 метрів від головного навчального корпусу. Тут є кабінети: фізичний, хімічний, біології і ґрунтознавства, машинознавства та електротехніки (для старших класів); робоча кімната з електротехніки для середнього і молодшого віку; робоча кімната з радіотехніки; робоча кімната юних конструкторів, юних майстрів автоматичної і радіоелектроніки; робоча кімната для занять з ручної праці учнів I—IV класів. Окремий вхід (з протилежного боку будинку) веде до шкільної електростанції і до маленького «ливарного цеху». Хімічні реактиви, небезпечні для здоров'я, зберігаються в сейфі у підвалі. Для підготовки вчителів фізики і хімії до уроків є окремі лаборантські кімнати.

У фізичному і хімічному кабінетах по 20 двомісних столів, екрани для демонстрування навчальних фільмів (кіноапарати — в сусідніх лаборантських кімнатах), класні дошки, електрифікована таблиця періодичної системи Менделєєва. На кожному столі — раковина для зливання води і залишків під час проведення лабораторних робіт. До кожного робочого місця підведено електрику і воду. У шафах — набори приладів і матеріалів для індивідуальних лабораторних робіт, а також для електро- і радіомонтажних робіт. Кожне робоче місце забезпечено «кишеньковою лабораторією» — невеликим індивідуальним набором сухих реактивів, тигельками, пальником, пінцетами, ступочками, скляними паличками, совочками, піпеткою, фільтрувальним папером, соляною кислотою, паяльною трубкою, запасом сулого спирту і уротропіну. Кишенькові лабораторії, які укомплектовані самими учнями, відіграють велику роль в їх самостійній роботі, особливо під час походів юних геологів.

У біологічному кабінеті — екран для демонстрування кінофільмів і діафільмів; кожне робоче місце забезпечено мікроскопом, набором луп і препаратів, гербаріями і колекціями, що їх збрали учні.

У фізичному, хімічному, біологічному кабінетах — папки «Новини науки і техніки», куди вкладають вирізки

з газет і журналів та переклади з іноземних дитячих і юнацьких науково-технічних журналів, зроблені вчителями та учнями.

За останні три роки фізичний кабінет збагатився трьома установками для програмованого навчання. На столі вчителя — пульт управління, з'єднаний електроканалом з кожним робочим місцем. На кожному робочому місці — установка для приймання завдань від пульта управління. Учитель має можливість давати одночасно завдання в 36 варіантах — кожний учень одержує окрему індивідуальну роботу. Виконавши завдання, учень повідомляє результат на пульт управління, одержує оцінку і нове завдання. Цю установку використовують на уроках математики і фізики. Такі установки змонтовано для математичного кабінету і кабінету іноземної мови.

Навчальні кабінети розраховані не тільки на учнів, які оволодівають програмою, а й на тих із них, найбільш здібних, які ознайомлюються з окремими проблемами науки за рік або за два до вивчення на уроках. Чим більше коло знаць, що їх набуває учень, виходить за межі програми, тим багатше інтелектуальне життя колективу, вищий рівень розумового розвитку менш здібних учнів, менша небезпека відставання, неуспішності.

У навчальних кабінетах є також папки-стенди (їх можна в разі потреби виставляти для колективного читання) на теми: «Фізика на кожному кроці», «Хімія на кожному кроці», «Біологія і біохімія на кожному кроці», «Математика на кожному кроці». До окремих із цих матеріалів дібрано прилади й установки, демонстрування чи дія яких розкриває в яскравій, цікавій формі суть закономірностей природи.

У кабінеті машинознавства й електротехніки для старших школярів — діючі моделі електродвигунів, установка для зарядження акумуляторів, перетворювачі, діюча модель електрифікованої залізниці, моделі машин і механізмів, макети, схеми. Тут же робочі місця для занять групи учнів (для 15 чоловік, тобто для половини класу), а також робочі місця для колективної роботи. Учні старших класів монтують тут діючі моделі, механізми, електричні прилади і установки.

У робочій кімнаті з електротехніки для учнів молодшого і середнього віку працюють гуртки юних електротехніків і електромонтажників. Тут обладнані робочі

місця для 15 учнів; на окремих столах — моделі машин і механізмів, які приводяться в рух електрикою. На кожному робочому місці — запас матеріалів і деталей, потрібних для конструювання і моделювання електроприладів, а також інструменти з електрослюсарної справи. Моделі машин і механізмів у цій робочій кімнаті дібрані з таким розрахунком, щоб учні бачили перетворення енергії в механічних, теплових, хімічних процесах. Поряд з механізмами та установками, що пояснюють початки електротехніки, тут є механізми й установки, які відображають перспективу, завтрашній день (термоелектричні установки, побудовані на використанні напівпровідників, принципова модель установки, що ілюструє безгенераторне одержання електроенергії). У цій же кімнаті матеріальна база для молодших школярів, які захоплюються електротехнікою: стіл, кілька робочих місць із спеціальним набором інструментів. Діти виготовляють тут маленькі моделі генераторів, монтують моделі агрегатів з готових вузлів, деталей і окремих механізмів.

У робочій кімнаті з радіотехніки 12 робочих місць, тут працюють тільки ті учні молодшого і середнього віку, які виявляють нахил до радіосправи. Майже всі апарати, прилади, установки, які знаходяться тут виготовили своїми руками гуртківці під керівництвом найбільш здібних учнів VIII—X класів. Кожне робоче місце забезпечене матеріалами та інструментами для виконання трудових завдань різної складності (монтування радіоприймачів, виготовлення установок для управління моделями по радіо). Робота тут розрахована на тривалий час і об'єднані зусилля колективу.

У робочій кімнаті юних конструкторів і юних майстрів автоматики і радіоелектроніки — механізми та інструменти для обробки металів і дерева (лещата, два токарних, свердлильний, фрезерний, стругальний верстати), електроплавильна піч, електропаяльники, електросблизки. Для найменших тут відведено куточок з мініатюрними двома свердлильними, двома токарними та одним фрезерним верстатами. Світ машинної техніки, що оточує дітей, розвиває в них нахил до технічної творчості.

Іншу частину робочої кімнати відведено для гуртка автоматики і радіоелектроніки. Тут 5 робочих місць для виконання точних, точних робіт з обробки металів, вимірвальні прилади, електропаяльники, набір матеріалів

для виготовлення різноманітних реле, а також для виготовлення моделей машин і механізмів, діючих за принципами автоматики. У центрі — токарний верстат з програмним управлінням для обробки деталей з пластмаси і м'якого металу. У самій обстановці цієї кімнати багато що нагадує про характер праці гуртківців: світло вмикається і вимикається автоматично, шафа для видалення газів під час роботи цаяльником, годинник, що фіксує час роботи гуртківців, також вмикаються і вимикаються автоматично.

У кімнаті ручної праці для I—IV класів — робочі місця для цілого класу, шафа з матеріалами та інструментами, електролобзика, два токарних верстатки по дереву. До закінчення IV класу всі наші діти вміють точити на цьому верстатку, це така сама азбука праці, як і вміння користуватися ножицями. Цю робочу кімнату не випадково розміщено поряд з робочими кімнатами гуртків: учень молодшого віку щоразу бачить, що роблять його старші товариші, буває і в юних конструкторів, і в юних майстрів автоматики та радіоелектроніки, і в юних електротехніків. Вони переконується на власному досвіді, що одного бажання зайнятися якою-небудь цікавою справою мало, треба навчитися добре пиляти, стругати, клеїти, точити. Взагалі молодші діти повинні якомога частіше бачити, як вчаться і працюють старші.

Шкільна електростанція складається з двох відділень і має також навчальне призначення.

У першому відділенні розміщена силова установка з генератором змінного струму потужністю 4,5 кіловата, силова установка з генератором постійного струму — 2 кіловати, термоелектрогенератор, установка для заряджання акумуляторів, гальванічна ванна, електрошлавильна піч, електрозварювальний апарат, фрезерний верстат, гострильна установка, циркулярна пилка — вони розміщені тут, щоб у разі навчального запуску електростанція не працювала вхолосту.

У другому відділенні — дитяча електростанція. Тут стоїть силова установка з генератором змінного струму низької напруги і невеликої потужності. До генератора можна приєднувати діючі моделі. Старші школярі зробили тут кілька установок, які автоматично вмикають струм і зупиняють маленький двигун внутрішнього згоряння — це забезпечує нещасним випадкам.

приладів та діючих виробів, що приводяться в рух електроенергією.

Робочих місць у кожному відділенні трохи більше, ніж потрібно для уроків. Це зроблено з розрахунку на те, що в школярів середнього і старшого віку є маленькі друзі, а в основі цієї дружби — спільність інтересів, зацікавленість, нахилів. Де б не працювали старші, завжди передбачено й працю молодших. Ось чому в кожному відділенні є також і маленькі верстати.

Тепер біля входу до майстерні змонтовано металеву сітку, під якою влаштовано невелику камеру, з'єднану з витяжною трубою. Тієї миті, коли людина стане на сітку, автоматично вмикається вентилятор і потік повітря очищає її взуття від пилу.

У тому самому будинку, де майстерні, знаходиться шкільна бібліотека (до неї веде окремий хід). Тут зберігаються книжки, з якими діти ознайомлюються і які вони частково читають у кімнатах для читання, у кабінеті мови і літератури, у піонерській і комсомольській кімнатах. У нашій бібліотеці є будь-яка книжка, яку вивчають за програмою. Бібліотечний гурток веде журнал обліку прочитаних книжок. У цьому журналі — список учнів, а по вертикалі зазначено назви книжок, які кожний школяр повинен прочитати. Коли книжку прочитано, учень робить про це відмітку.

Кілька шаф відведено відділу «Безсмертні твори світової літератури». Тут зберігається потрібна кількість примірників книжок, які увійшли до скарбниці світової літератури. Список цих книжок — у вестибюлі головного навчального корпусу. Не прочитати цих книжок вважається ознакою безкультур'я і невігластва. Якщо учень з тієї чи іншої причини мало читає книжок з цього списку, цю «подію» обговорює педагогічна рада.

Наукову літературу в бібліотеці для старших класів підібрано за предметами — література, історія, математика, фізика, хімія.

Постійно поповнюється відділ для батьків.

ШКІЛЬНА ДІЛЯКА І ЇЇ ВИХОВНА РОЛЬ

Південну, західну і північну частини шкільної ділянки займає плодовий сад площею два гектари, у ньому ростуть усі види плодівих дерев, які культивуються на Україні

(яблуна, груша, слива, абрикоса, персик, вишня, черешня, горіх). Закладений учнями 20 років тому сад з кожним роком розширюється. Поряд з головним навчальним корпусом виноградник (його площа — 0,2 гектара) — улюблене дітище учнів і педагогічного колективу. З травня по листопад діти милуються спочатку морем густого листя, потім досягаючими гронами.

Усі шкільні приміщення потопають у зелені вишневих, абрикосових, яблуневих, грушевих, горіхових насаджень. Багато персиків, катальпи, є рідкісні для нашої місцевості дерева і кущі — горобина, плакуча верба, сосна, ялина, кедр, мигдаль тощо.

Завдяки великій кількості зелені в жаркі весняні і осінні дні в школі завжди чисте, прохолодне повітря.

Між плодовим садом і виноградником теплиця № 1 і зелена лабораторія. У теплиці вирощують квіти і овочі, ставлять досліди. Один із стелажів розміщений у центрі теплиці, навколо нього складані лави, робочі місця для класу. Теплицю збудували учні, вони ж провели сюди центральне опалення і водопровід. У найхолодніші зимові дні температура в теплиці не нижча 27 градусів.

Над доріжкою до теплиці № 1 — ряд металевих дрітних арок, по яких в'ється морозостійкий виноград.

Один кінець цієї доріжки виходить до шкільної їдальні, що міститься в головному навчальному корпусі.

Зелена лабораторія — центр дослідницької роботи юннатівських і науково-предметних гуртків. Тут є світла кімната для занять і дослідів, а також маленький склад інвентаря. У кімнаті — стелажі з ящиками для зразків ґрунтів, на складі — посуд, зразки ґрунтових сумішей, інвентар (лопати, санки, граблі, поливалки, обприскувачі, садові ножиці). З південного боку — зашклена веранда. Узимку тут ставлять досліди, які потребують зниженої температури для загартовування рослин; навесні — це ще одна теплиця для вирощування квіткової россади. З веранди — хід до погребя. Тут у льодовні проводять біологічні та біохімічні досліди, зберігаються насіння і саджанці деяких рослин, для розвитку яких необхідне тривале видержування при низькій температурі.

У зеленій лабораторії є сушильна камера для висушування насіння і плодів та для засушування окремих органів рослин (листя, гілок, коренів). У двох шафах — гербарії, колекції ґрунтів і мінеральних добрив. У зелену

лабораторію, як і в усі інші шкільні приміщення, надходить вода з центрального водонапірного бака. У бак вода нагнітається насосом. У водонапірному баці поплавкове реле для регулювання потрібного рівня води, з'єднане з пристроєм, який автоматично запускає і зупиняє мотор. Цей пристрій зробили учні старших класів під керівництвом викладача фізики. Зелену лабораторію також збудували своїми руками учні.

Поряд із теплицею № 1 парники, ґрунт яких зігрівається біологічним паливом.

Поряд з приміщенням навчальних кабінетів — теплиця № 2, яку також збудували учні: вона призначена для вирощування цитрусових — лимонарій.

За парниками, в зелені плодового саду, будиночок навчально-дослідної кролівницької ферми. Будівництво цього приміщення було своєрідною школою праці для учнів: вони вчилися тут виконувати цегляне мурування, готувати розчин, підготовляти залізобетонні панелі. У будиночку — клітки для кролів, годівниці, склад інвентаря. Підлогу в будиночку зроблено так, що рідина, яка витікає з кліток, йде через прокладену в землі трубу на навчально-дослідну ділянку і використовується для підживлення рослин.

Своєю матеріальною базою ми вважаємо й невелике відділення молочнотоварної колгоспної ферми, розташованої недалеко від школи. Члени гуртка юних тваринників доглядають тут за коровами й телятами.

На фермі високий рівень культури праці. Механізми полегшують працю, роблять її цікавою. Так, гноївка подається механізмами на город, на якому учні вирощують високі врожаї овочів, вчать управляти тракторами і поливальними установками.

Між кролятником і приміщенням навчальних кабінетів — персиковий гай. Навесні, коли ці дерева цвітуть, здається, що частина плодового саду вкрита рожевою хмарою. Юнаки і дівчата приходять сюди помилуватися красою природи. Робота стає цікавішою і бажанішою, якщо поряд така краса.

Поряд з виноградником, у затінку дерев, — пасіка. Це один із найтишших куточків, де учні можуть лишатися на самоті, розмовляти, мріяти.

Недалеко від шкільної пасіки — каштанова і ялинова алеї. Маленькі ялини привезли нам у подарунок наші

білоруські друзи — учні Корм'янської школи-інтернату Гомельської області. Разом з нашими дітьми вони заклали ялинову алею — алею дружби.

З північного боку шкільної садиби приміщення дитячого театру і кінозалу. Тут же кімната для занять драматичного гуртка — в ній ставляться п'єси, виступають учасники гуртків художньої самодіяльності, демонструють фільми. Вибором фільмів керує педагогічна рада: учні повинні бачити тільки кращі твори кіномистецтва.

Поряд із дитячим театром — дубовий гай, який поступово переходить у зарості чагарника. Тут чудове місце для ігор і відпочинку молодших школярів. За гасм спортивний майданчик, бігові доріжки, обладнання для гри у волейбол, баскетбол, теніс, хокей.

На ставку маленька водна станція школи. Став переходить у заливні луки — чудове місце для літнього відпочинку і екскурсій у природу.

На західному боці шкільної садиби будиночок гуртка юних будівельників. З весни до осені гуртківці виготовляють тут залізобетонні плити, блоки, труби та інші деталі для господарства школи. Поряд із цим будиночком географічний майданчик і метеорологічна станція з апаратурою для визначення атмосферного тиску, сили і напрямку вітру, температури повітря, кількості атмосферних опадів. Поряд з географічним майданчиком невелика вітроелектростанція, що дає струм невисокої напруги для маленьких діючих моделей.

Поряд із садом — навчально-дослідна ділянка площею 2 гектари. На ділянці поля сівозміни зернових і технічних культур, плодородсадники, дитяча фабрика добрив. На шкільній ділянці ставлять досліди, досліджують умови життя рослин. Урожай зернових використовується на насіння і передається колгоспу та іншим школам. Урожай плодового саду і виноградника майже повністю роздаємо дітям як нашої школи, так і інших шкіл (вони часто приходять до нас у гості).

У плодородсаднику вирощують саджанці плодкових дерев. Є також розсадники для вирощування саджанців винограду і цінних порід декоративних дерев (каштан, горіх катальпа). Приблизно половину вирощених саджанців щороку передаємо безплатно сусіднім школам, батькам наших учнів та іншим людям, які люблять природу і хочуть займатися садівництвом. У дні осіннього і весняного

Тижня саду вчителі біології проводять тут бесіди з населенням про догляд за деревами. Половину саджанців продаємо. Гроші йдуть на поповнення матеріальної бази (зокрема, на придбання електромоторів для метало і деревообробних верстатів, які виготовляються в школі).

Фабрика добрив — це ділянка площею 0,03 гектара. Тут учні готують різні суміші органічних і мінеральних добрив, вивчають їх вплив на структуру ґрунту, на життєдіяльність корисних мікроорганізмів. На фабриці добрив побудовано бетоновану камеру, в якій органічні відходи також перетворюють у добрива.

За навчально-дослідною ділянкою — приміщення кабінету машинознавства і гараж для двох навчальних автомашин і двох тракторів. Тут стоять також сільськогосподарські машини і механізми (сівалки, плуги, культиватор, обприскувачі плодових дерев тощо). Приміщення кабінету і гаражі (крім основного, є маленький гараж для двох мікролітражних автомашин, сконструйованих гуртківцями) побудували також учні старших класів. При малому гаражі — робочий куточок гуртка юних мотористів; тут же зберігаються інструменти для ремонту двигунів, матеріали для моделювання. У робочому куточку йде захоплююча робота — тут створюють малу механізацію, конструюють і монтують механізми, які використовують електричну енергію для заміни ручної праці.

Квартира директора в головному навчальному корпусі; директор повинен бути якомога ближче до дітей, відчувати загальний тон життя колективу. Квартира має вихід до алеї. За мовчазною домовленістю учні ніколи не порушують самотності цього куточка, як і директор та педагоги не порушують меж тих відлюдних куточків, які необхідні учням.

Шкільна ділянка — царство зелені. Школі не потрібен величезний двір, з якого вітер ніс би у вікна хмари пилу. У нас багато зелених лужків, затишних куточків, вкритих травою. Зелені так багато, що, хоч, буває, учні ходять по траві і сидять на ній, вони ніколи не зможуть її витоптати.

На ділянці багато квітів, квіткових алеї, гаїв. Дорогу від головного навчального корпусу до приміщення навчальних кабінетів, робочих кімнат і до вбиральні обса-

джено кущами троянд. Ця алея троянд — улюблене місце прогулянок. У саду, у персиковому гаю, у дубовому гаю не менше 30 затишних куточків, де пахнуть квіти і можна помріяти, поговорити. Усе, що пов'язане з життям людини, повинно бути гарним, от чому ми приділяємо таку велику увагу красі зовнішньої обстановки.

У затишних куточках, призначених для самотності, відпочинку, бесід, квіти і дерева посаджено не випадково, а з урахуванням того естетичного й емоційного забарвлення, якого надає духовному життю людини кожна квітка. Створення нових трояндових насаджень, догляд за ними, прищеплення троянди до шипшини — праця всього учнівського колективу; до неї залучають і малят, які прийдуть учитися до нашої школи через рік (вони збирають насіння шипшини для вирощування підщепи).

Є кілька мальвових гаїв. Мальва — квітка радості, до неї йдуть у хвилини роздумів і смутку. В одному з таких гаїв — великий кущ винограду, лоза в'ється по стовбуру вишні. У поєднанні з яскравими квітами мальви грона винограду створюють особливо життєствердну картину, нагадують тому, хто прагне розвіяти сум, про вічне оновлення природи.

Левкої, гвоздики, айстри, гладіолуси, маки — кожна з цих квіток переважає в своєму затишному куточку. В одному з найглухіших куточків — галявина конвалій, їх посадили підлітки, тут вони милуються красою смарагдової трави і білими дзвіночками квітів. Квіти рідко зривають для букетів. Взагалі великі букети у нас підносять дуже рідко, а для прикрашання квіти використовують тільки тоді, коли вони вже дозрівають. Створюючи живу красу, людина зазнає насолоди від неї. Павесні діти втішаються квітучим деревом, улітку і восени — плодами вишень, слив, яблунь, груш, персиків.

В одному із затишних куточків зберігаються незаймані лісові нетрі. Сюди учні йдуть зустрічати ранню весну, помилуватися першими пролісками. Два куточки являють собою альтанки, створені вітами плакучої верби (один з цих куточків став улюбленим місцем солов'їв). Сюди приходять юнаки і дівчата посумувати і порадуватися. Кожний вік має своє емоційно-естетичне забарвлення думок, переживань. Малят приваблюють голосні,

жваві галявини, світлі, немов прозорі гаї. Кілька таких галявин і гаїв ми віддали в розпорядження маленьких дітей. Тут вони влаштували пташині їдальні — розвісили годівниці для синців та інших пернатих друзів людини. Є також кілька «таємних» куточків, де малята ховають свої скарби, граються. Є навіть старий напівзруйнований курінь, куди не має права заходити ніхто, крім учнів молодших класів. Тут вони граються в індіців, у космічних мандрівників та в інші ігри.

Підлітки прагнуть до яскравого, незвичайного, романтичного; їх захоплює гра, що вимагає напруження сил, подолання труднощів. Вони створили кілька куточків у бузковім гаю, у байраці, зарослому деревами, у пісі; до куточків цих важко добиратися. Тут кілька таємничих печер, стара, напівзруйнована будівля — колишній склад цегли. В одній з них зроблено грубку; підлітки збираються тут у непогожі осінні вечори і в неділю, розповідають казки, у мрії здійснюють подорожі. Ми робимо вигляд, що не знаємо про ці затишні куточки, але всіляко допомагаємо підліткам. Соромлячись, готові наперед придумати що-небудь для обгрунтування свого незвичайного прохання, вони одного разу запитали мене, де вони можуть взяти залізну димову трубу. Я не розпитував, для чого це їм потрібно, — вони все одно нічого б не розповіли. Так само поводяться в нас у подібних випадках і інші педагоги. Зате кожний вчитель, коли підлітки запрошують його до однієї із своїх «печер», вважає цей день щасливим. Це щастя випадає не кожному.

В іншому глухому куточку — будиночок для тварин, маленька хатинка, в якій стоїть кілька кліток. Тут живуть маленькі друзі дітей: лисеня з перебитою ланкою; двоє зайчат — з підбитим оком і з надірваним вушком, яких випадково врятували діти; вуж, їжак; кішка з котенятами, що невідомо звідки взялася; цуценя, викинуте кимось безсердечним і підібране дітьми. Восени тут можна побачити дику качку з підбитим крилом. Є ясла для пташенят ластівок і горобців, що випадково випали з гнізда, за всіма ними дбайливо доглядають.

Іноді малюкам удається взяти на колгоспній фермі безнадійно хворе, на думку тваринників, ягня; тоді в цьому відлюдному будиночку з'являється особливо багато юних захисників природи. Ця скромна хатинка — одне з вогнищ морального виховання. Підібрати горобця,

що винав з гнізда, виходити його і потім випустити — цей вчинок утверджує в душі дитини добрі почуття.

У центрі саду — голубник. Майстерно зроблений будинок, прикрашений різьбою, піднімається серед дерев на високому стовпі.

Є на шкільній садибі і ластівчин розплідник: під дощатим навісом, який поставили діти, ластівки звили багато гнізд. Місця для ластівчиних гнізд створили й на шкільних будинках. Для синиць на деревах розвішали дуплянки. Турбота про ластівок і синиць виховус людяність.

З настанням перших осінніх днів листя дерев, що ростуть у саду і в сусідньому лісі, набирає найрізноманітніших відтінків — жовтогарячий, жовтий, багряний, фіолетовий. Щотижня гра барв змінюється. Листя на багатьох деревах затримується до зими, а одна з дібров цілу зиму стоїть вкрита багряно-червоним і жовтогарячим листям.

Кожний куточок за традицією належить одній віковій групі. До виноградної альтанки приходять найменші, трояндові і мальвові гаї люблять восьмикласники, серед плакучих верб — алея юності. Ми, вчителі, дбайливо оберігаємо право підлітків, юнаків і дівчат на своє глибоко особисте, інтимне, недоторкане. Учитель вважає безтактним піти до куточка, що став традиційним місцем самотності старшокласників. На подяку за це старшокласники також оберігають наше право на спокійний відпочинок і самоту. На шкільній садибі є кілька куточків, куди учні ніколи не заходять, а одне відлюдне місце призначене спеціально для молодих педагогів. Усе це склалося не в результаті якоїсь спеціальної домовленості, а само собою. Основа стосунків між цими колективами — взаємна повага педагогів і вихованців, особливо повага до почуттів один одного.

Для того щоб середовище, яке створюють і в якому живуть діти, формувало їх морально-естетичні погляди, поглиблювало моральні відносини, потрібна, якщо можна так сказати, господарча творчість. Наприклад, для великої кількості зелені і квітів потрібно багато води. Ї в нас створено ряд пристроїв, завдяки яким буквально жодна крапля з атмосферних опадів, що випадають на шкільній садибі і поблизу неї, не пропадає марно. Біля будинків — баки для дощової води, яку витрачають на

поливання рослин. На шкільних ділянці — мережа проти-ерозійних і водозатримуючих валиків, завдяки яким дощова вода повністю йде в ґрунт. Під час злив потоки води з території, що оточує школу, з дороги ринуть канавками на навчально-дослідну ділянку, в плодовий сад. Лишки води зберігаємо в цементованих басейнах-сховищах. Шкільна ділянка одержує за рік вологи приблизно в п'ять разів більше, ніж випадає опадів. Багато вологи дає снігозатримання: цілу зиму діти збирають сніг на дорозі, а в саду створюють величезні кучугури. Ця праця облагороджує дітей, тому що її мета — людська радість.

ВИХОВНА РОЛЬ ОБСТАНОVKИ В ШКІЛЬНИХ ПРИМІЩЕННЯХ

У формуванні духовного обличчя дитини велике значення має те, що вона бачить навколо себе — на стіні в шкільному коридорі, у класі, у майстерні. Тут нічого не повинно бути випадкового. Обстановка, що оточує дитину, повинна її до чогось закликати, чогось учити. І ми прагнемо до того, щоб кожний малюнок, кожне слово, яке прочитає дитина, пробуджували в неї думки про саму себе, про товаришів.

Обстановка в кожному навчальному корпусі, на кожному поверсі відповідає інтересам, духовному життю дітей даного віку.

У коридорі будинку, де вчаться перші і другі класи, увагу дітей привертає стенд з малюнками (вони час від часу змінюються), зміст яких зрозумілий без підписів, — вони розраховані на дітей, які тільки-но переступили поріг школи.

На початку навчального року діти бачать малюнки, з яких дізнаються, якими цікавими справами можна займатися в школі найменшим. Це свосвідний «Світ у малюнках», що ознайомлює дітей з їх найближчим оточенням. Малята з цікавістю розглядають малюнки, що зображають таких самих, як і вони, дітей у кімнаті ігор, у живому куточку, в зеленій лабораторії, в теплиці, у робочих кімнатах — біля маленького свердлильного чи токарного верстата, біля маленьких лещат, з мініатюрними пилочками і лобзиками. Далі — малюнки, які зображують дозвілля, відпочинок і працю піонерів — учнів початкових класів. На цих малюнках діти бачать, як їх однолітки або майже однолітки управляють

мікролітражною автомашиною. Це ще цікавіше. Так світ, змальований на картинках, починає відкриватися перед дітьми як реальна дійсність.

На іншому стенді — малюнки, об'єднані темою «Якщо кожний першокласник нашої країни...». На цих малюнках зображено працю, посильну для дітей, та її наслідки, яких можна досягти в масштабі всієї країни. Якщо кожний першокласник підніме із землі один колосок, Батьківщина одержить п'ять вагонів пшениці. Якщо всі малюки посадять кожний по одному маленькому деревцю і доглядатимуть за ними, виросте ліс площею 200 гектарів. Завершуються ці малюнки словами: «От яка велика твоя праця. Працею, створи багатства для своєї Батьківщини».

Як тільки діти починають оволодівати читанням, вони прагнуть прочитати кожний підпис під цими малюнками. Розбираючи ці підписи, багато дітей вчиться читати.

Для маленьких дітей ми вивішуємо також малюнки, що допомагають їм осмислити навколишню дійсність. Наприклад, малюнки під заголовком «Чому це так буває?» На цих малюнках зображено звичне, знайоме дітям — природу і працю, але водночас на кожному є щось незвичайне, таке, над чим не можна не замислитися, що викликає подив. Гілочка верби, яку віткнули у вологий ґрунт, дає паростки, перетворюється в дерево, а гілочка дуба засихає. Чому? Холодної весняної ночі, коли з півночі насуваються хвилі холоду, що обпалюють квітучі дерева, у садах розкладають багаття і дерева не ушкоджуються. Чому? І т. ін.

Друга серія малюнків відповідає на запитання: «Навіщо так роблять?» Взимку в товстому льоді ставка роблять ополонки. Навіщо? У сильну спеку ґрунт, що пересихає, навколо овочевих рослин посинають дрібним перегноєм. Навіщо? У літні дні глечики з молоком обмотують мокрим рушником. Навіщо? Збираючись зробити з куска заліза сокиру, молоток, залізо розжарюють до червоності. Навіщо? І т. ін.

Малюнки третьої серії об'єднують запитання: «Що тут неправильно зображено?» На малюнку навмисно допущено помилки, наприклад: під густою тінню дуба дозрівають червоні помідори; повз квітучу яблуню колгоспники везуть з поля кавуни; тівь від тополь падає на той самий бік, з якого світить сонце; вулики з бджолами

вивезли в поїзді і поставили на дитячій пристані. засіяній пшеницею. І т. ін. Ці малюнки змушують дітей мріяти про явища природи і про працю.

Четверта серія: «Де це відбувається?» На малюнках зображено явища, знайомі дітям з книжок, прочитаних старшими, з розповідей старших, з кінофільмів, наприклад: літак сідає на невеликий майданчик, оточений крижаними торосами. Де це відбувається? Селяни саджають рис на полі, залитому водою. Де це відбувається? Оточена зірками, у космосі мчить ракета, в ілюмінаторі — знайоме дітям усміхнене обличчя першого радянського космонавта. Де це відбувається? І т. ін.

Чим менші діти, тим більше їх дивує, вражає те, що вони бачать на малюнках, запропонованих їм для розширення їх уявлень про навколишній світ. З подиву починається мислення. Наші малюнки викликають в дітей інтерес до навколишнього світу, пробуджують допитливість.

У коридорі, де проводять дозвілля учні I—II класів, вивішують вирізки з дитячих газет і журналів. Учителі і вожаті жовтеньських груп допомагають дітям вибрати матеріал, який ознайомлює їх з життям трудящих у нашій країні і за рубежом, зокрема матеріал про життя дітей. Іноді зібрані документи вирізки на широку тему використовують для оформлення куточків, присвячених дітям, наприклад: сину героя-борця за свободу Греції Нікоса Белояніса, розстріляного фашистськими правителями; маленькій японській дівчинці Саадако Сасаки з Хіросіми.

Окремий стенд і маленький столик відведено під постійну виставку дитячих робіт (рукоділья, конструювання і моделювання, вироби з паперу і пап'є-маше). На стенді, розміщеному в центрі коридора, виставляють дитячі малюнки.

У найзатишнішій частині коридора — ленінський куточок. Тут стоїть бюст Володі Ульянова і мальовничо оформлений стенд з розділами: «Як учився Володя Ульянов», «Що заповідав нам Володимир Ілліч Ленін», «Хто такі жовтєнята». Поряд з ленінським куточком — намальована на полотні картинка: «Чи прочитав ти ці книжечки?» — маленька дівчинка вказує пальцем на список книжок, які повинен прочитати учень II класу. Назви книжок час від часу підновлюються.

У кожній власній кімнаті «робоча дошка» класу, на якій вивішують список чергових учнів, список книжок для позакласного читання. Кожний клас має свою виставку учнівських зошитів, оформлену заголовком «Пиши гарно і грамотно».

У приміщеннях, де навчаються III—IV класи, також значне місце займають малюнки, які допомагають дітям пізнавати світ, розвивають в них інтерес до природи і праці. Матеріал тут розміщено так само, як і призначений для I—II класів, — від близького до далекого, від простого до складнішого.

Один із стендів, наприклад, називається «Зверни увагу, як це відбувається, і подумай, чому». На малюнках показано, як бджола підлітає до квітки конюшини, доторкається до неї, потім високо злітає і лише після цього сідає на квітку й бере нектар. Чому? Соняшник своєю квіткою повернений до сонця. Чому? Може, ти зможеш визначити, де знаходиться орган квітки, який «стежить» за сонцем? Іноді на нижніх листках гілок плакучої верби з'являються краплинки вологи. Що діється в цей час з рослиною і чому?

Ці запитання змушують замислитися над явищами навколишнього світу, пробуджують донитливість.

На стенді «Для чого так роблять» під малюнками підписи: Для чого на зиму металеві частини машин змащують маслянистими речовинами? Для чого після дощу днів через два поле боронують? Для чого бульби картоплі перед садінням гріють на сонечку? Для чого кам'яне вугілля перед спалюванням змочують водою? І т. ін.

Серію інших малюнків об'єднує запитання: «Як дізнатися...». Скільки років плодівому дереву — як це визначити, не спилюючи жодної гілки? Чи буде цвісти навесні яблуня — як дізнатися про це взимку? Який літак летить — з гвинтовим чи з реактивним двигуном?

Під малюнками, на яких зображено деталі й вузли найрізноманітніших машин (комбайна, молотарки, культиватора тощо), запитання: «Подумай, деталь якої машини тут намальовано? Яка роль відводиться цій деталі? Чому машина не може нормально працювати без цієї деталі? Якщо ти цього ще не знаєш, простеж, подумай!».

Серію портретів видатних людей — борців за свободу і незалежність Батьківщини, письменників, художників, учених, мандрівників — об'єднано підписом: «Кого

зображено на цих портретах? Що ти знаєш про життя і діяльність цих людей?»

На стенді з написом «Подумай, як розв'язати цю задачу» час від часу вміщують задачі (з малюнками), що потребують кмітливості, глибокого осмислювання залежностей між явищами природи чи праці. На іншому стенді вміщують задачі — головоломки з технічної творчості, конструювання і моделювання. Наприклад, на малюнку кілька розрізаних вузлів, а під малюнком запитання: «Яку діючу модель можна змонтувати з цих вузлів?»

На малюнках, об'єднаних запитанням: «Подумай, у якій країні живуть ці діти?», зображено дітей різних народів — японців, турків, негрів, арабів та ін. Вони граються, працюють, причому їхня діяльність має специфічний характер, властивий лише даному народу.

«Наші друзі в усьому світі» — під таким написом виставляють фотокартки, листівки, малюнки, марки, книжки, що їх наші діти одержують із-за кордону.

У будинку III—IV класів — стенд під назвою «Прокляття паліям війни і поневолювачам народів». Тут вивішують вирізки з газет і журналів (з малюнками), що розповідають про криваві злочини імперіалістів, правителів країн з фашистським режимом, про нелюдські задуми торговців смертю — монополістів, які виробляють зброю.

У ленінських куточках III—IV класів час від часу виставляють нові книжки про життя В. І. Леніна, про героїв-піонерів.

На робочих дошках у цих класах, крім матеріалів, спільних для всіх перших чотирьох класів, час від часу вивішують матеріал під рубриками «Поради юним технікам», «Поради юним натуралістам» вирізки з дитячих газет, креслення, описи дослідів. Класні виставки дитячих робіт тут значно багатші, ніж у двох початкових класах: найбільш здібні юні конструктори вже виставляють зроблені ними з дерева і металу діючі моделі.

Оформлення навчального корпусу V—X класів враховує особливості духовного життя підлітків, юнаків і дівчат, їх інтелектуальні інтереси і запити.

Оформлення коридора першого поверху, розраховане на учнів віком 12—14 років, є наче обличчям школи, відображає виховні ідеї педагогічного колективу, стиль його роботи, погляди, культуру праці вчителів і учнів.

Напроти входу — яскраве панно. На блакитному фоні виділяються слова, звернені до учня:

«Найголовніше, що ти повинен знайти в школі, — це мету життя. Задумайся над словами видатних людей».

Під цим зверненням — портрети видатних людей, а поряд з портретами — їхні висловлювання.

Підлітки, юваки і дівчата читають і перечитують ці слова, замислюються над ними, записують їх у свої щоденники. До роздумів, до огляду в думці свого поки що короткого життєвого шляху, до мрії про майбутнє спонукають і запитання, звернені до юнаків і дівчат: чи замислювався ти над метою свого життя? Яку мету ти поставив перед собою і чого досяг? Які труднощі подолав? Чи намагався ти випробувати свою волю, загартувати характер в якій-небудь справі, потрібній людям? Чим згадаєш свої молоді роки? Бійся, щоб потім, підсумовуючи пройдений шлях, ти не переживав докорів совісті за безцільно прожиті роки.

Інше яскраве панно присвячене темі праці. В обрамленні пшеничного колосся, виноградних грон і дубового листя портрети видатних людей і їхні висловлювання.

Думки видатних людей про працю спонукають учнів до критичної оцінки своєї поведінки, до самовиховання.

Великий виховний зміст закладено в панно «Подвиг юних літ». На цьому панно портрети вчених, громадських діячів, письменників, які вже в юні роки досягли видатних успіхів, що внесли помітний вклад у духовне життя людства.

Внизу на панно написано: «Працюй, дерзай, давай щастя іншим — у цьому джерело твого щастя. Знай, що можна стати поетом, художником, відкривачем у будь-якій праці. Не бійся мріяти про вершини науки, мистецтва. Тут, у стінах нашої школи, у комусь сидять Рафаелі і Чайковські, Шолохови і Едісони. Праця, праця і ще раз праця — ось що допоможе тобі розкрити свої задатки і здібності. Великі люди — це насамперед великі трудівники. Вибери своїм ідеалом трудове життя».

Біля цього панно затишний куточок (диван, кілька стільців, квіти, шаховий столик). Нехай спиниться в роздумі юнак чи дівчина, нехай подумає про мету свого життя.

У глибині коридора ленінська піонерська кімната. У кімнаті — бюст В. І. Леніна, на стіні портрети піонерів-героїв, які віддали своє життя за Батьківщину. На столику

фарфорова ваза, в яку дбайливі дитячі руки ставлять свіжі квіти. На плакаті-монтажі — слова, що в паче безпосереднім зверненням потеглих героїв до тих, хто готується вступити в життя:

«Піонер, комсомолец, спинися тут! Вшануй нашу пам'ять хвилиною мовчання! Ми віддали життя за твоє щастя. Ми були такими ж веселими, життєрадісними, як і ти, так само любили бігати, гратися, купатися, шустувати. У грізний для Батьківщини час кожний з нас знайшов у своєму серці мужність здійснити подвиг. Ми загинули за Батьківщину. Подумай у цю хвилину про своє життя. Згадай, якою дорогою ціною здобуто твоє щастя. Чи вмієш ти дорожити ним? Чим ти наповнюєш своє життя? Чи готуєшся ти до подвигу в праці? Чи готовий ти віддати всі свої сили, а якщо треба буде, і життя за Батьківщину?»

Уся обстановка цього куточка спонукає до того, щоб на хвилину забути про буденне, повсякденне і проїнятися відчуттям героїчного, незвичайного — бюст В. І. Леніна, портрет Зої Космодем'янської, далі плакати на теми: «Що заповідав нам Ленін», «Закони юних ленінців».

На першому поверсі яскраво оформлений плакат: «Знання — велике багатство. Оволодівай знаннями наполегливо, вперто, щоб зробити світ кращим, бути щасливим і приносити щастя іншим». Під цим зверненням портрети і висловлювання видатних учених, письменників, громадських діячів про науку і знання.

Ми прагнемо до того, щоб у школі й стіни говорили. Відтворені на плакатах і панно глибокі думки проникають у духовне життя учнів, породжують відповідні переживання насамперед тому, що вони — частка системи нашого морального, інтелектуального, естетичного виховання. Якби зміст висловлювань не пов'язувався з тим, чим живе тепер колектив, усі ці слова проходили б повз розум і серце наших вихованців, лишалися для них пустим звуком. Усі ці стенди, плакати час від часу змінюємо залежно від змісту виховної роботи.

У вестибюлі першого поверту в нас розміщено також плакати-монтажі, які розраховані спеціально на дітей середнього віку і мають на меті розвивати допитливість, інтерес до знань. В одному з таких монтажів-плакатів дано звернення до підлітків: «Подумай, чи може людина

внє використати си і і природи, які ще не використовуються». Під дивчи словами ряд картинчиків: ве плещи морські хвилі розбиваються об берег; блискавка проиизус змару; простори пустні осяяні пекучим сонячним промінням; у глибині земних надр — гаряча вода... «Прочитай книжки про ці сили природи» (їде список рекомендованих книжок).

У другому монтажі-плакаті — на тему «Чи знаєш ти мехавіку?» — вміщено серію малюнків, на яких зображені механізми, що приводяться в рух двигуном внутрішнього згоряння або електромотором (молотарка, каменедробарка, січкаря, сепаратор, круподеря, насос тощо). Під кожним механізмом — задача-звернення: «Подумай, які зміни треба внести в конструкцію механізму, якщо збільшити обертання вала двигуна на стільки-то обертів. Подумай, який діаметр маховика повинен бути в робочій машини, якщо діаметр маховика двигуна такий-то». І т. д.

Третій монтаж називається «Математика на кожному кроці». Тут угорі зображено трудові процеси (ручні й машинні), для виконання яких треба знати математику. Учням пропонується подумати, яку формулу треба знати для розрахунку того чи іншого трудового процесу, для вибору інструмента тощо. Другу частину цього плаката-монтажу становлять задачі-головоломки, задачі на кмітливність і уважність (цей матеріал час від часу змінюють).

На четвертому плакаті-монтажі, що називається «На кожному кроці «чому?»», — малюнки, що зображають звичайні природні явища і виробничі процеси, які стали звичними, хоч при уважному розгляді в них є щось таке, що потребує пояснення, а поряд запитання: «Чому з дна глибокого колодязя в ясний деиь видно зірки? Чому взимку дуже рідко буває гроза? Чому в сиру туманну погоду в лісі не чути лупи? Чому на крутому повороті водій зменшує швидкість?» і т. ін.

На п'ятому плакаті-монтажі — «Чи прочитав ти ці книжки?» — поряд з назвами книжок, які повинен прочитати учень V—VII класів, вміщено пам'ятку юному читачеві (поради про те, як читати книжку, як вести щоденник читача, як складати виписки з прочитаного).

Шостий плакат-монтаж — «Як працювати над творами» — містить поради про підбір матеріалу для складання творчих письмових робіт, про культуру розумової праці. Тут же виставлено кращі твори, вірші, нариси.

Поряд з невеликою картою півкуль стенд «Світ за тиждень». Учні вивішують тут вирізки з газет і журналів про найважливіші події, що відбулися за тиждень і зачіпають долю світу. Від кожного повідомлення — нитка до того пункту на карті, з яким пов'язана подія. Над повідомленнями про події звернення до учня-читача: «Подумай, які причини цих подій? До чого воєни можуть привести?» Цими плакатами ми прагнемо спонукати підлітків, юнаків і дівчат до роздумів про долю людства.

На плакаті-монтажі «Люби рідну мову. Говори правильно, виразно, зрозуміло» наведено приклади, як треба і як не треба говорити. Час від часу ці приклади замінюють новими — за цим стежать учасники літературно-творчого гуртка.

В одному з куточків вестибюля стенд з виставкою новинок науково-популярної літератури з механіки, електротехніки, радіотехніки, біології, астрономії, хімії, геології. Тут же учні ознайомлюються з новими номерами літературно-художніх і наукових журналів.

У куточку юних краєзнавців — карта району з позначенням місць, де відбулися визначні історичні події. Карту поступово поповнюють новими знахідками краєзнавців. Ця праця збагачує знання, виховує любов до Батьківщини.

На першому поверсі розміщено також загальношкільну виставку дитячих малюнків.

На стіні вздовж сходів, які ведуть на другий поверх, панно, що зображає життя і працю піонерів: дівчинка-п'ятикласниця саджає деревце, хлопчик-восьмикласник веде трактор тощо.

Обстановка, в якій перебувають наші учні, є частиною виховуючого середовища. Це середовище треба створювати, добиваючись того, щоб моральний досвід людства, переданий в яскравому образі, в малюнку, в мудрих думках видатних людей, провивав у духовне життя вихованців. Ми глибоко віримо в силу слова, в силу безпосереднього звернення до духовного світу людини. Але ми при цьому не забуваємо, що таке звернення зачіпає розум і серце лише тоді, коли той, до кого це слово звернене, допитливо шукає відповіді на питання, що хвилюють його, хоче навчитися жити, прагне пізнати істину, а ці пошуки, прагнення, бажання залежать від того, чим живе колектив, якими ідеалами запалюється в колективі особистість.

ПІКЛУВАННЯ ПРО ЗДОРОВ'Я
І ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ

*

ЗДОРОВ'Я І ДУХОВНЕ
ЖИТТЯ ШКОЛЯРІВ

Добре здоров'я, відчуття повноти, невичерпності, фізичних сил найважливіше джерело життєрадісного світосприймання, оптимізму, готовності подолати будь-які труднощі. Хвора, квола, схильна до захворювань дитина — джерело багатьох негод.

Протягом 20 років ми вивчаємо, що являють собою невстигаючі учні, які причини неуспішності. Наукове дослідження фізичного і розумового розвитку невстигаючих і відстаючих дітей привело мене до висновку, що у 85 процентів невстигаючих і відстаючих головна причина відставання, незнання, незадовільної роботи на уроках і дома, другорічництва — поганий стан здоров'я, якесь захворювання чи нездужання, найчастіше зовсім непомітне для лікаря, таке, що піддається діагностуванню тільки в результаті спільних зусиль матері, батька, лікаря і вчителя. Перед нами відкрилися непомітні з першого погляду, замасковані дитячою жвавістю і рухливістю захворювання серцево-судинної системи, дихальних шляхів, шлунково-кишкові. З кожним роком нам стає дедалі зрозумілішою і зрозумілішою залежність духовного життя дитини — інтелектуального розвитку, мислення, уваги, пам'яті, посидючості — від «гри» її фізичних сил. Спостереження переконали нас, наприклад, що так зване уповільнене мислення — це в переважній більшості випадків наслідок не яких-небудь фізіологічних чи функціональних змін клітин кори півкуль головного мозку, а результат загального нездужання організму — нездужання, якого й сама дитина не усвідомлює. Діти з такими нездужаннями на початку уроку старанно працювали, але через 10—15 хвилин у них згасали очі, погляд звертався в простір, вони не могли напружувати думки, не могли уважно

слухати вчителя. Приховані хвороби і нездужання ставали особливо помітним, коли вчитель прагнув наповнити кожную хвилину уроку напруженою розумовою працею, добиваючись, щоб не пропала жодна хвилинка уроку. Прискорений темп уроку, цей галоп (наприклад, коли на уроці арифметики учням пропонують розв'язувати одну з однією п'ять-шість неслегких задач) призводив до того, що окремі учні буквально надривалися: у них тьмяніли очі, руки ставали м'яві. У зв'язку з цим треба с'язати прихильникам методів так званого ефективного, прискореного навчання: не грайтеся здоров'ям дітей.

Коли нам стало зрозуміло, наскільки розумова праця і все духовне життя дитини залежать від її здоров'я, наш колектив вирішив починати вивчати дитину саме з вивчення її здоров'я. Про стан здоров'я дітей, які вступають до I класу, після ретельного їх медогляду недраді розповідає лікар. За дітьми, в яких виявлено слабкість серцево-судинної системи, дихальних шляхів, порушення обміну речовин, ми встановлюємо постійний педагогічний нагляд.

Ми старасмося запобігти розвиткові хвороби; зміцнити захисні сили організму: разом з батьками дитини ми встановлюємо для неї режим праці і відпочинку, режим харчування. І ми добилися того, що діти, в яких уповільненість розумових процесів є наслідком загальної слабкості організму, а звідси й м'явості, пригніченості клітин кори півкуль головного мозку, навесні, влітку і восени сплять просто неба, одержують їжу, особливо багату на вітаміни і фітонциди (мед, молоко, масло, яйця, м'ясо, фрукти). Усе це справді чудодійно впливає на їх здоров'я і розумовий розвиток.

З кожним роком ми все більше переконуємося, що запобігання хворобам і схильностям до захворювань, зміцнення організму — головна умова повноцінної розумової праці і всього духовного життя дитини. І якщо в нас сьогодні ще лишаються на другий рік двоє-троє учнів, то це означає, що поліпшити стан здоров'я цих дітей ми не можемо через глибокі патологічні аномалії, здебільшого спадкового характеру (наприклад, внаслідок м'явості клітин кори півкуль головного мозку в дітей алкоголіків).

Ця проблема має й зворотний бік: здоров'я величезною мірою залежить від духовного життя, зокрема від

культури розумової праці. Ми не допускаємо захоплення тими прийомами «ефективного», «прискореного» навчання, в основі яких лежить погляд на голову дитини як на електронний механізм, здатний без кінця засвоювати і засвоювати. Дитина — жива істота, її мозок — найтонший, найніжніший орган, до якого треба ставитися дбайливо і обережно. Дати початкову освіту за три роки можна, але за умови постійного піклування про здоров'я дітей і нормальний розвиток дитячого організму¹⁰. Джерело повноцінної розумової праці не в темпі і напруженості розумової праці, а в правильній, продуманій її організації, у здійсненні багатогранного фізичного, інтелектуального, естетичного виховання. Особливо пильної уваги вихователя потребують душовне життя і здоров'я в підлітковому віці.

Джерелом духовних сил підлітків, юнаків і дівчат є відчуття життєрадісності, бадьорості, невтомності. Ми говоримо — відчуття, тому що в цьому віці ніколи не замислюються над станом свого здоров'я, не дорожать ним. Турботу педагога про здоров'я вихованців ми уявляємо собі тактовною і тонкою, такою, що не знижує благородного нехтування його підопічних товаришами, яких батьки занадто оберігають і які бояться простуди та втоми. Те, що напруження фізичних сил, навіть ризик для свого здоров'я підлітки, юнаки і дівчата вважають доблестю, — це аж ніяк не відчайдушна відвага, як здається іподі людям старшого покоління, а сама суть глибоких моральних процесів, пов'язаних із самоствердженням особистості, з формуванням моральної зрілості. Ми прагнемо мати багато точок зіткнення, спільних інтересів з вихованцем, щоб тонко і душевно піклуватися про його здоров'я.

Юності властиве прагнення до інтимності, недоторканності всього, що пов'язане з фізичною, фізіологічною сферою. Найменший нетактовний дотик до їх чутливої і сприйнятливої душі, в якому юнаки і дівчата вбачають неповагу, докір, глузування над тим чи іншим боком свого фізичного розвитку, вони розглядають як посягання на їхню духовну гідність. Особливо неприпустимі згадування про фізичні недоліки, що їх хтось із юнаків, дівчат намагається приховати.

Чутливість до вторгнення, до зачіпання того, що становить сферу її глибоко особистого, інтимного життя, — одна з якостей духовної краси людини.

Ми старасмося всіляко розвивати в підлітків, юнаків і дівчат фізичну самостійність, товариські відносини, а головне — почуття власної гідності. Особливо важливо це для дівчат. Чим з більшою гідністю тримається дівчина, тим благородніше, цнотливіше почуття кохання до неї юнака, тим сильніший виховний вплив дівчини на моральне обличчя юнака.

Треба враховувати й те, що підлітки, юнаки, дівчата прагнуть загартовувати свої морально-вольові сили, загартовуючи сили фізичні. Наслідуючи своїх улюблених героїв — Овода, Павла Корчагіна, Юліуса Фучика, Мусу Джаліля, Зою Космодем'янську, — вони постійно прагнуть чимось перевірити, випробувати свої фізичні й духовні сили. На цьому ґрунті між друзями і подругами навіть відбувається свосрідне мовчазне змагання.

Підлітки, юнаки і дівчата дуже вразливо переживають і естетичний бік свого фізичного розвитку. Вони близько до серця беруть думку інших людей про свій зовнішній вигляд. Для них турбота про красу так само важлива, як і турбота про здоров'я. І в кожному поклінні школярів ми бачимо дедалі уважніший їх погляд на самих себе.

Характеризуючи тяжке життя в експлуататорському суспільстві, К. Маркс писав: «Пригнічена турботами, нужденна людина несприйнятлива навіть до найпрекраснішого видовища»*. У нашому суспільстві матеріальні потреби людини задовольняються з кожним роком дедалі повніше, батьки ці в чому не відмовляють дітям, і це розвиває естетичні потреби молодшої людини нашого часу. Краса зовнішніх рис стає для неї такою самою духовною потребою, як і моральне благородство. У зв'язку з цим ми велику увагу приділяємо тому, щоб ця потреба учнів гармонійно поєднувалася, зливалася з працею, з творчістю. Не можна допустити, щоб у людини була потреба тільки в красі своєї зовнішності, — це спустошує її душу.

Бурхливий фізичний розвиток у підлітковому і юнацькому віці потребує, щоб вихователь багато піклувався насамперед про гармонію фізичної і розумової праці його вихованців. Багаторічні спостереження привели наш

* К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів. К., Політвидав України, 1973, стор. 552. — *Ред.*

колектив до висновку, що в підлітковому віці велику небезпеку становить загроза підірвати сили людини, яка ще формується, непосильною, потворною розумовою працею — зубрінням. Ми не припускаємо, щоб 12—15-річний підліток сидів щоденно по чотири-п'ять годин над домашніми завданнями (крім п'яти-шести годин шкільних занять), — це його калічить, на все життя згубно позначається на його здоров'ї, півечить його красу: фігура стає сутулуватою, вузькогрудою, з'являється короткозорість. У цій книжці мова йде про те, як ми, керуючи розумовою працею, піклуємося про здоров'я і красу людини.

Ми не допускаємо, щоб дівчата переносили велику вагу, брали участь у фізичній праці, яка потребує надмірного напруження сил. Одна з традицій нашого колективу полягає в тому, що і вчительки в нас звільнюються від таких робіт. Ця традиція — добрий приклад для юнаків.

**САНІТАРНО-ГІГІЄНИЧНІ ВИМОГИ
ДО ЗОВИШНІХ УМОВ ЖИТТЯ
І ДО РЕЖИМУ ПРАЦІ
ТА ВІДПОЧИНКУ ШКОЛЯРА**

Режим фізичної і розумової праці та відпочинку — дуже важлива умова міцного здоров'я і бадьорого духу. Свідоме додержання режиму — серйозний фактор вольового самовиховання.

Покажемо, як додержання санітарно-гігієнічних вимог і норм режиму праці та відпочинку сприяє єдності фізичного і духовного розвитку школяра.

На нашій шкільній садибі на кожного учня припадає більше десяти дерев, і ця «фабрика кисню» з року в рік розширюється. У весняні й осінні місяці частину уроків у I—II класах проводимо в зелених класах — на відкритому повітрі, на зелених лужках, оточених з усіх боків виноградом. Тут проводимо заняття з групами продовженого дня.

Ми не припускаємо, щоб учні молодших класів займалися розумовою працею в закритому приміщенні більше трьох годин на день. У нашому селі в кожній сім'ї батьки і старші діти будують для молодших зелені альтанки, в яких малята читають, пишуть, малюють, займаються ручною працею. Для цього в нас є спеціальний розсадник

дичого винограду, чубуки і садьянці якого ми охоче роздасмо всім, хто цього потребує.

На засіданнях педради ми часто радимося: що ще зробити для того, щоб учні дихали свіжим, чистим повітрям, багатим на кисень і вільним від мікробів. Колектив виріпив створити зелений бар'єр навколо майстерень. Уздовж стін посадили виноград, пагони якого закрили їх від землі до даху. Вікна майстерень тепер відчиняються в море зеленого листа, яке розсіює яскраве сонячне світло і пропускає до майстерень лише чисте повітря. Повітря насичується киснем і очищається від вуглекислоти й узимку: у школі багато цитрусових рослин.

Заняття в нас відбуваються в одну зміну, отже, всі уроки проводяться при природньому освітленні. Незалежно від цього в нас встановлено лікарський контроль за зором дітей. Якщо в дитини помічено хоч найменшу ненормальність у розвитку очей, вживаються заходи для зміцнення всього організму, щоб запобігти захворюванню очей чи слабкості зору. Дитина одержує посилене харчування, багате на рослинні і тваринні вітаміни; для дітей із слабким зором встановлено особливий режим роботи з книжкою, частіші перерви, урізноманітнено види розумової праці. Окремі діти виходять серед уроків на кілька хвилин погуляти.

Крім періодичної перевірки відповідності парт зросту школярів, для сутулуватих дітей у конструкцію парти вносимо окремі зміни, що мають індивідуальний характер. Про ці зміни не знають ні учень, ні класний колектив. Від режиму роботи за партою залежить гармонійний розвиток тіла і постави. Вчителі і батьки добиваються, щоб учень сидів за партою в школі і біля столу — дома (виконуючи завдання) в цілому не більше двох годин у I класі, двох з половиною годин у II, трьох годин у III, трьох з половиною годин у IV, чотирьох з половиною годин у V—VI, п'яти з половиною годин у VII—X¹⁶.

Центральний момент режиму — правильне чергування праці і відпочинку, неспання і сну. Вивчення праці дітей показало, що саме в цій галузі багато небезпек, які можуть згубно позначатися на здоров'ї і настрої. Нерівномірність праці, чергування періодів бездіяльності з періодами надмірного, неприпустимого напруження — серйозний бич не тільки здоров'я, а й моральності. На заняттях батьківської школи і в бесідах нам

довелося довго доводити батькам і матерям неприпустимість того, щоб дитина пізно лягала спати. Недосипання, млявість, що переходить у хронічне нездужання, негативно позначаються й на самопочутті, і на розумовому розвитку.

Відновлювальна роль сну залежить не тільки від його тривалості, а й від того, яку частину ночі людина спить, як і коли вона працює протягом дня. Найкраще почувують себе ті, хто рано лягає спати, спить достатню кількість часу, рано прокидається і займається інтенсивною розумовою працею в перші п'ять-десять годин після пробудження (залежно від віку). У наступні години неспання інтенсивність праці повинна слабшати. Абсолютно неприпустима напружена розумова праця, особливо заучування, в останні 5—7 годин перед сном (а для тих, хто ослаб і переніс хворобу, ця праця неприпустима протягом 8—9 годин перед сном). Перенесення на ці години праці, яка потребує значного розумового напруження, призводить не тільки до різкого зниження результатів роботи, а й до нездорового сну, що в свою чергу робить неможливим включення дитини в інтенсивну розумову працю після пробудження. На багатьох фактах ми переконалися, що, коли дитина протягом кількох годин перед сном сидить за уроками, вона стає невстигаючою. Пасивність розумової праці на уроках — це найчастіше наслідок того, що дитина сидить над книжкою в ті години, коли їй треба бути на повітрі — в саду, гратися в сніжки.

Якщо дитина молодшого віку встає, наприклад, о 6 годині ранку, то після 12—13 годин напружена розумова праця для неї вже неприпустима. Для середнього і старшого віку тривалість інтенсивної розумової праці при тому самому часі пробудження можна збільшити на дві-три, іноді на чотири години*.

Ці висновки зроблено на основі 30-річних спостережень. Спостерігаючи, наскільки ефективна розумова праця в різні періоди неспання, ми переконалися, що інтенсивна розумова праця дитини молодшого віку після

* Цього правила ми суворо додержуємо і в групах продовженого дня. Учні I—IV класів, які лишаються після занять у школі, бувають зайняті розумовою працею в класі не більше 20—30 хвилин. Решту часу вони проводять на повітрі — в саду, в полі.

12—13 годин (якщо вона прокидається о 6 годині ранку), а учня середнього і старшого віку після 14—16 годин згубно позначається на здоров'ї та інтелектуальному розвитку: послаблюється пам'ять і яскравість сприймання, уповільнюються розумові функції, погіршуються сон і апетит. У нашому розпорядженні — записи спостережень за розумовою працею 32 учнів, які, як це було доведено пізніше, тривалий час не встигали лише тому, що при слабкому здоров'ї вони засиджувалися над підручником до пізнього вечора. Усунення цієї ненормальності, встановлення здорового режиму харчування, збільшення часу перебування на свіжому повітрі сприяли тому, що розумова праця стала для цих дітей посилюючою, вони почали встигати (8 з них закінчили семирічну і восьмирічну школу з відмінними оцінками, 12 — з добрими і відмінними); усі вони успішно закінчили середню школу (з 19 учнів, які закінчили середню школу, 4 нагороджені медаллю, а 5 мали відмінні і добрі оцінки).

Ми добиваємося того, щоб діти молодшого віку (від 7—8 до 11—12 років) спали 10 годин, діти середнього і старшого віку — 8—8,5 години; щоб 40—45 процентів цього часу припадало на кінець доби (до 12 години ночі), решта — на початок наступної доби (після півночі).

Такий розподіл відпочинку в поєднанні з інтенсивною розумовою працею в перші 7—11 годин після пробудження (за правильної постановки розумової праці! — на цьому питанні ми спинимося нижче) — важлива умова здорового сну в наступну ніч і повного відновлення сил. Рапо лягати спати і рано вставати, відразу після зарядки братися за роботу, не ледарювати — одна з головних, принципових вимог режиму в нашій системі виховної роботи. Ми надаємо особливо великого значення тому, що сну, який відіграв величезну захисну роль для центральної нервової системи і організму в цілому, протягом усієї історії розвитку людини самою природою відведено ніч. Змістити це прастосування — означає завдати організму дитини великої шкоди.

За два роки до того, як дитина почне вчитися, ми на заняттях батьківської школи рекомендуємо батькові й матері раціональний режим для їхньої дитини — рано лягати спати і рано вставати. І діти, що вступають до школи, вже якоюсь мірою підготовлені до нашого режиму. З батьками продовжується робота: ми вчимо їх добива-

тися того, щоб діти самі лягали і самі вставали. Маленькі діти з інтересом вчаться вставати з дзвінком будильника. Це не важко, якщо сон достатньо тривалий і якщо 40—45 процентів сну припадає на кінець доби. Потім раннє пробудження стає звичкою. Ми спостерігаємо за розумовою працею і здоров'ям багатьох дітей, які встають рано в один і той самий час протягом усіх 8 чи 10 років навчання в школі. Вони почувають себе бадьоро, активно сприймають матеріал на уроці.

Молодші школярі лягають спати, як правило, о 8 годині вечора і встають о 6 годині ранку (в канікулярні місяці вони лягають спати і встають ранком на годину пізніше); учні середніх і старших класів лягають о 9 годині і встають о 5 годині 30 хвилин ранку (під час канікул режим дещо змінюється залежно від умов життя, праці, відпочинку, але принцип раннього пробудження зберігається). Після ранкового туалету, зарядки і сніданку (на все це йде не більше 20 хвилин) учень береться до роботи. Протягом півтори-двох годин до відходу в школу (той, хто живе близько, протягом двох з половиною годин) він виконує домашні завдання. Отже, робочий день починається з найважчого. У виконанні домашніх завдань переважає не заучування, а читання, обмірковування, аналіз фактів. Переважна більшість домашніх завдань пов'язана з творчою працею. Ранок — найсприятливіший час для цього. Інтенсивність розумової праці в наступні години робочого дня поступово знижується — це дуже важлива вимога, здійснення якої сприяє бадьорості, життєрадісності. При цьому періоди інтенсивної праці чергуються з періодами відпочинку. Перший значний відпочинок — це дорога від дому до школи. Вона забирає в учнів нашої школи від 5 до 30 хвилин. Тих, хто живе дуже близько від школи, ми поступово привчаємо до 10—15 хвилиних прогулянок перед класними заняттями.

Різноманітність видів розумової праці, чергування праці і відпочинку мають особливо велике значення для здоров'я й інтелектуального розвитку молодших школярів. Тривалість уроку в першокласників така сама, як і в інших класах, — 45 хвилин, але протягом одного уроку діти займаються різними видами діяльності: пишуть, лічать, читають. Посередині уроку вчитель дає їм таку справу, яка змушує їх виходити чи до столу, чи в двір,

що-небудь розглядати, спостерігати. У I класі в нас немає уроків, які були б повністю присвячені лише письму, лише арифметиці. Перехід до «чистих» уроків арифметики, письма, читання поступово здійснюємо в кінці першого півріччя. Періоди набування знань, пов'язані з напруженням пам'яті, чергуються з періодами активного застосування знань. Так, після розв'язування задачі учні що-небудь вимірюють, лічать, обчислюють, визначають. Після кількох годин інтенсивної розумової праці на уроках учні цього дня більше не беруть у руки підручник. Домашні завдання виконують лише рановранці, перед уроками. Досвід переконує, що при правильній постаповці всієї навчально-виховної роботи (особливо процесу вивчення нового матеріалу на уроках) за півтори-дві години (іноді за дві з половиною) розумової праці вранці можна зробити вдвічі більше, ніж за такий самий час після уроків. Учні I—II класів виконують уроки всі домашні завдання за 20—25 хвилин, учні III—V класів — за 40—45 хвилин. Без домашніх завдань, як переконує практика, обійтися не можна. Роботу, для якої треба багато часу (твори, виконання складних креслень), розподіляють на кілька днів (про те, як це зробити, учням дають поради викладачі). Розумова праця дитини вранці починається з повторення того, що треба завчити, запам'ятати, назавжди зберегти в пам'яті.

Серед режимних вимог дуже важливо правильно чергувати уроки за ступенем складності і за характером розумової праці. На останні години ставлять, як правило, уроки малювання, співів, фізичного виховання, ручної праці, праці в майстернях і на шкільній ділянці. Заняття з трудового навчання виносять на кінець тижня. Уроки пояснювального читання, літератури, які за метою і характером значно відрізняються від уроків з інших предметів, проводять в середині робочого дня. На перші уроки виносять математику і граматику, природничі предмети — фізику, хімію, біологію.

Під час 30-хвилинної перерви посередині навчального дня учні обідають і перебувають на свіжому повітрі.

Другу половину дня, після уроків, діти проводять здебільшого на свіжому повітрі, займаються цікавою, інтелектуально насиченою творчою працею, що задовольняє індивідуальні запити. Робочі місця для монтажних, слюсарних, електрослюсарних робіт часто переносять

з приміщення у двір. Дома кожний також має робочий куточок на свіжому повітрі. У дні канікул (і у вихідні) режим по суті не змінюється. Відрізняється він лише тим, що учні цілий день (а влітку цілу добу) проводять на повітрі.

Як у дні занять неприпустима непосильна розумова праця, так і в канікулярний час неприпустима відсутність інтелектуального життя. Розумова праця наших учнів у канікулярний час пов'язана з дослідями в природі — на ділянці, на колгоспному полі, в плодовому саду, на пасіці, фермі, а також з конструюванням і моделюванням, керуванням машинами.

Чим більше часу відводиться на інтенсивну фізичну і розумову працю на свіжому повітрі, тим гармонійніше функціонують і розвиваються всі органи, здоровіша втома, більша відновлююча роль сну. Учні сплять при відчиненій кватирці, а влітку — тільки у дворі, на сіннику, біля посівів зернових культур, поблизу лугових масивів. Фітонциди злакових і лугових рослин вбивають хвороботворні мікроби — збудників легеневих захворювань. Якщо учень ціле літо дихав повітрям, насиченим фітонцидами злакових і лугових рослин, він ніколи не хворіє на простудні хвороби (запалення горла, бронхів, слизових оболонок дихальних шляхів).

Улітку наші учні відпочивають, як правило, у своєму селі, нікуди не виїжджаючи спеціально для відпочинку. Вони щодня кілька разів купаються (у ставку, в річці, під душем). Більшість учнів дома має душ, який використовується з весни до глибокої осені. Хлопчики ходять улітку в майках, до 12-річного віку в трусах. З дошкільного віку до 13—14 років діти ходять босоніж з весни до осені, у будь-яку погоду. Загартування ніг — це дуже важлива умова вироблення захисних сил організму проти захворювань. У моєму розпорядженні медичні картки 980 дітей, які з 7 до 14 років усе літо ходили босоніж, не боячись ні дощу, ні спеки. Ніхто з них ніколи ні разу не хворів.

Виконання домашніх завдань перед класними заняттями, звільнення другої половини дня від інтенсивної навчальної розумової праці — вирішальні умови, завдяки яким не тільки зміцнюється здоров'я, а й створюються можливості для багатого духовного життя, для всебічного розвитку. Це і є джерело неоціненого блага, без

якого неможливе повноцінне людське життя,— вільного часу.

Проте друга половина дня проходить без інтенсивного розумового напруження аж ніяк не для того, щоб звільнити від розумової праці взагалі, а саме для того, щоб в учня було повноцінне, багате, багатогранне інтелектуальне життя. Виховати розумних, всебічно розвинених людей можна лише тоді, коли діти використовують щодня не менше п'яти-семи годин вільного часу за своїм бажанням, за своїм вибором. Без цього міркування про всебічний розвиток, про виховання задатків, нахилів, здібностей, покликання лишається пустим звуком.

Ми не припускаємо, щоб наш учень сидів за підручником після кількох годин інтенсивної розумової праці в класі — це сушить мозок, притупляє розумові здібності, відбиває бажання вчитися. Після уроків наші учні зайняті творчою працею в гуртках (за їх бажанням і вибором), іграми, екскурсіями, прогулянками, походами, читанням художньої і науково-популярної літератури (знову таки за їх вибором), художньою самодіяльністю, причому не менше 90 процентів усього цього часу — на свіжому повітрі.

У групах продовженого дня учні в нас також не сидять за підручником — домашні завдання виконують рано-вранці дома. Група продовженого дня допомагає сім'ї, але не замінює її. І взагалі ніщо не може замінити сім'ю. Виховання, позбавлене постійного, повсякденного духовного спілкування дітей з батьками,— ненормальне, потворне виховання, як ненормальне, потворне життя батьків без постійної турботи про дітей.

Спостерігаючи протягом ряду років фізичний і розумовий розвиток багатьох дітей, ми дійшли висновку, що здоров'я людини в зрілі роки великою мірою залежить від того, як поєднується повноцінне харчування з працею, відпочинком (сном), повітрям, розумним і постійним загартовуванням організму. Харчування повинно бути не тільки достатньої калорійності, а й багатим на легкозасвоєвані продукти (молоко, масло, цукор) і компоненти, що відіграють велику роль у формуванні організму (особливо білки і вітаміни).

Особливо велике значення в харчуванні дитини мають молоко і цукор, зокрема фруктовий цукор. Уранці, прокинувшись, дитина випиває склянку молока (холодного), їсть

хліб з маслом — ми добиваємося цього, проводячи постійну роз'яснювальну роботу з батьками. У кожній сім'ї — наша пам'ятка про нормальне і здорове харчування, в якій враховано індивідуальні особливості дитини. Для харчування дітей батьки спеціально готують продукти (зокрема, в кожній сім'ї створюють запас сухих фруктів, щоб дитина взимку була забезпечена фруктовим цукром).

Після виконання домашніх завдань — добрий сніданок (перед відходом до школи). Після двох уроків, під час 30-хвилинної перерви кожна дитина одержує в шкільній їдальні склянку молока, після занять — хліб з маслом і чай або молоко (для дітей, які потребують посиленого харчування). Дитина ніколи не повинна відчувати «ссання під грудьми». Дома (після повернення із школи) — обід. Після обіду — прогулянка або праця на свіжому повітрі (що не потребує великого напруження).

Велике значення в зміцненні здоров'я мають гімнастичні вправи і купання. Крім зарядки після пробудження (дома), у школі проводяться гімнастичні вправи перед уроками — спеціально для вироблення постави. Перед 30-хвилинною перервою вчителі проводять фізкультурну хвилинку (за спеціальним комплексом для кожного віку). На ставку обладнано кілька майданчиків для купання.

Ми добиваємося, щоб додержання режиму стало предметом самовиховання (особливо в чергуванні праці і відпочинку розумової і фізичної праці, проведенні індивідуальної зарядки після пробудження). У бесідах, присвячених самовихованню, ми даємо моральну характеристику повного додержання вимог режиму. В учнів утверджується погляд на самодисципліну як на моральну гідність. Цьому сприяє ряд загальношкільних режимних норм, додержання яких передбачено розпорядком роботи всього колективу. Так, за годину до сну всяку позакласну роботу припиняємо. Ми добиваємося того, щоб у вечірній час діти були в сім'ї.

ПРАЦЯ ЯК ЗАСІБ ЗМІЦНЕННЯ ЗДОРОВ'Я

Фізична праця відіграє таку саму важливу роль у формуванні фізичної досконалості, як і спорт. Без здорової втоми людині не може бути повною мірою доступна насолода відпочинком.

Є багато трудових процесів, у яких гармонійні, красиві, злагоджені рухи людського тіла можна прирівняти до гімнастичних вправ. За динамікою та естетичною виразністю рухів така праця стоїть нарівні з гімнастикою (косіння сіна вручну, мурування цегляних стін). Молодь виконує таку фізичну роботу з великим задоволенням, особливо в колективі. Порівняно із спортом така праця має навіть переваги: в ній більше відтінків, що виявляються в різноманітному поєднанні фізичної сили і майстерності, вміння. До виїзду на цю роботу юнаки і дівчата в нас готуються як до свята. У дні літніх канікул старшокласники кілька днів косять вручну сіно. Важко переоцінити всі привабливості цієї роботи на сіножаті — з ночівлею, приготуванням їжі. З великою любов'ю ставляться учні до колективної ручної праці в дні деревонасадження, окуліровки плодкових дерев, прикривання кущів винограду на зиму. Щорічно учні старших класів беруть участь у ручному муруванні цегляних стін господарських і культурно-побутових споруд.

Вихованці, які займаються такою працею протягом усього часу перебування в школі, відзначаються чудовим фізичним розвитком, красою, гармонійною пропорційністю органів, пластичністю рухів, умінням докладати фізичних зусиль відповідно до мети руху. Характерною рисою їх фізичного розвитку є поєднання стрункості, краси постави, пластичності рухів і фізичної сили. Вони шукають красу в усякій фізичній праці, прагнуть до естетичної досконалості будь-якого трудового процесу.

Якщо ми говоримо про радість праці, то джерелом цього почуття є насамперед краса праці, в процесі якої людина створює свою власну красу.

З перших днів перебування в школі всі наші учні працюють фізично — в кабінеті живої природи, в робочій кімнаті, на навчально-дослідній ділянці. Посильну роботу знаходимо вже для 7-річних дітей: догляд за плодovими деревами і виноградом, вирощування саджанців, збирання насіння декоративних і плодкових дерев, відбір насіння зернових і технічних культур.

У середньому і старшому віці щоденна праця на повітрі триває дві-три години.

Улітку піонери протягом двох-трьох тижнів живуть у самодіяльному піонерському таборі, де праця поєднується з відпочинком (тут вони працюють дві-три години

щодня), — вони здебільшого доглядають полезахисні лісові полоси поблизу водойм. Працюють вони вранці й у вечірні години, коли повітря чисте і прохолодне. Їдять і сплять на відкритому повітрі.

Учні старшого віку влітку не менше трьох-чотирьох тижнів живуть і працюють у полі, на повітрі (збирають і сушать сіно, збирають урожай зернових).

Узимку при помірному морозі (до 15 градусів) старші школярі протягом 10—12 днів працюють на відкритому повітрі. В ці дні вони не тільки працюють на повітрі, а й їдять, відпочивають, проводять дозвілля, лише вночі вони — в кімнаті. До такої праці ми починаємо залучати дітей уже в молодшому віці. Вона має дуже велике значення для розвитку органів дихання і кровообігу, для посилення обміну речовин. У поєднанні з добрим харчуванням така праця стимулює всі функції організму, зміцнює нервову систему. Посилюється живлення нервових клітин, зокрема клітин мозку, підвищується відновлююча роль сну. Це чудовий засіб загартування організму. Навесні, коли день збільшується, багато учнів старших класів виконують домашні завдання в саду (в альтанках). Читають на свіжому повітрі за хорошої погоди і взимку.

Простудні захворювання в нас стали рідкістю. У нашому розпорядженні є матеріали про фізичний розвиток 26 учнів, які протягом перших двох-трьох років навчання часто простуджувалися. Завдяки спеціальному режиму, особливо цілодобовому перебуванню на свіжому повітрі поблизу зелених масивів, сонячним ваннам і купанню, висококалорійному харчуванню, у них значно поліпшився стан легенів; у всіх випадках ознаки захворювання зовсім зникли.

Тепер щодо дітей, схильних до легеневих захворювань і взагалі кволих, у нас здійснюється система своєрідного лікування. Насамперед для цих дітей (як правило, молодших; до вступу в роки ранньої юності хворих уже не буває) призначаємо повноцінне, багате на тваринні вітаміни харчування. Не допускається, щоб вони спали взимку при зачиненій кватирці, а влітку в приміщенні. Три місяці — з червня по вересень — вони живуть у полі, добре харчуються, загоряють, купаються. І без будь-яких ліків діти стають міцними, життєрадісними.

Зміцнити здоров'я людини в дитинстві, не допустити,

щоб дитина вступала в юність квіткою і м'явою, — це означає дати їй всю повноту життєвих радощів.

Праця на відкритому повітрі цілюще впливає на дітей з великою нервовою збудливістю — дратівливих, неспокійних. Окремі діти приходять до школи з функціональними розладами нервової системи, джерело яких — неправильне домашнє виховання, найчастіше надмірне піклування й опіка. Усунення цих розладів і недоліків — важливе завдання школи. У нашому розпорядженні є матеріал про 27 дітей, які прийшли до школи з явними ознаками неврозів. Переважна більшість цих дітей не могла нормально вчитися. Найважливішим елементом системи лікування цих дітей була праця на відкритому повітрі, в спокійній обстановці, що потребувала не стільки фізичних зусиль, скільки зосередженості, уважності (наприклад, виготовлення різних виробів з лози та інших матеріалів). Особливо великий зміцнюючий вплив має окуліровка плодкових дерев. Нервових, дратівливих дітей ми спеціально навчаємо окуліровки. Під час цієї роботи дитина забуває про все, що її оточує, її нервова система перестав хворобливо дратуватися.

ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ НА УРОКАХ І СПОРТ

Заняття фізкультурою і спортом відіграють певну роль у всебічному розвитку учнів лише тоді, коли вся навчально-виховна робота пройнята турботою про здоров'я.

Ми добиваємося того, щоб виконання гімнастичних вправ давало насолоду, стало потребою організму. Людина повинна займатися спортом не тільки для досягнення успіху в змаганнях, а й для формування своєї фізичної досконалості.

Уроки фізичної культури проводять у нас на спортивному майданчику, а коли погана погода, — в спортзалі. Спортзал і майданчик забезпечені всіма необхідними приладами для легкої атлетики, ігор, лазіння та інших вправ. Як головні види занять з фізичної культури школа вибрала гімнастику і легку атлетику, а для VIII—X класів, крім того, вправи на снарядах. Мета таких вправ — виховати почуття краси рухів, силу, гармонійність, спритність, витривалість. Під час розучування рухів на заняттях з фізкультури велику увагу приділяємо

естетичній досконалості, красі. Самовиховання краси постави — один із головних стимулів, що спонукають учнів щодня робити ранкову гімнастику.

Під час медичного огляду всіх школярів розподіляють на три групи — основну, підготовчу і спеціальну. Кожна група займається за окремою програмою, при цьому головну увагу приділяють не тим, хто може досягти рекордних показників у змаганнях, а дітям із слабким здоров'ям (спеціальна група). Для них час від часу для кожної вікової групи, окремо для хлопчиків і дівчаток, складають комплекс коригуючої гімнастики. Ми добиваємося, щоб до вступу в отроцтво якнайбільше дітей перейшло із спеціальної групи до підготовчої, а потім до основної. Цієї мети вдається досягти щодо всіх дітей, слабкість здоров'я яких пов'язана з функціональними недоліками окремих органів або із перенесеними захворюваннями.

Особливу увагу приділяємо дітям, що мають органічні недоліки серця і системи кровообігу, центральної і периферичної нервової системи. Для цих дітей, за участю лікаря, складаємо комплекс вправ, які сприяють поступовому зміцненню їхнього здоров'я. Час від часу ці вправи змінюються — відповідно до стану здоров'я дітей.

Ми прагнемо привести вихованців до переконання, що завдяки регулярним вправам у них не тільки розвивається краса тіла, гармонія рухів, а й формується характер, гартується сила волі.

Організуючи виконання таких вправ, як біг, ходьба на лижах, плавання, ми надаємо великого значення естетичному задоволенню. З цих та інших видів спорту в нас стало правилом проводити змагання на першість з краси, граціозності, гармонії рухів, а швидкість вважаємо другорядним елементом. Тут не тільки демонструється, а й створюється краса, фізична досконалисть, тобто досягається головна мета фізичного виховання. Взагалі ми вважаємо неприпустимими змагання, де єдиним критерієм успіху є швидкість рухів. Це прищеплює нездоровий азарт, честолюбство. У таких змаганнях часто немає краси, відсутні естетичні вимоги і, що особливо неприпустимо, немає справжньої масовості і не враховуються індивідуальні можливості. Не можна перетворювати спорт із засобу фізичного виховання всіх дітей у засіб боротьби за особистий успіх, не можна ділити

дітей на здібних і нездібних щодо занять спортом, не можна розпалювати нездорові пристрасті ажіотажем боротьби за уявну честь школи.

Спорт стає засобом виховання тоді, коли він — улюблене заняття кожного.

ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ І ПРОБЛЕМА ВІЛЬНОГО ЧАСУ ТА ВІДПОЧИНКУ

Відпочинок може бути і неробством, і активною діяльністю. Неробство в кращому розумінні цього слова необхідне як розрядка після інтенсивної, напруженої праці — розумової чи фізичної. Але в житті людини не повинно бути жодної хвилини, коли вона не набувала б духовних багатств. Для того, хто вміє відпочивати, навіть споглядання природи і творів мистецтва є творчістю. Відпочинок лише тоді відпочинок, коли уявне неробство є активною грою духовних і фізичних сил. Не можна без тривоги дивитися на те, що влітку в багатьох піонерських таборах діти стають курортниками: відпочинок вбачають у тому, щоб максимальну частину потреб, які людина в звичайних умовах задовольняє своїми силами, тут виконував за неї хтось інший.

У відпочинку вихованець повинен бачити один із засобів не тільки зміцнення здоров'я і фізичних сил, а й розвитку сил духовних. Привчання до активного, діяльного відпочинку з дитинства — одне з найважливіших правил нашої системи виховання. Відпочинок ми вбачаємо в розумному чергуванні видів діяльності, в праці, що задовольняє естетичні потреби, у творчій, активній насолоді красою природи. При такому підході дитина відпочиває повсякденно, що має велике значення для її нормального фізичного і духовного розвитку. Джерело вільного часу для такого відпочинку — правильна організація розумової праці на уроках і до уроків, правильний режим праці взагалі, і зокрема віднесення головних, найбільш інтенсивних розумових зусиль на першу половину дня*.

* Неробство на уроках, відсутність розумової праці там, де вона повинна бути, — головна причина відсутності вільного часу. По-справжньому людина може дорожити вільним часом і втішатися відпочинком лише тоді, коли вона знає смак праці, коли праця для неї — життєва потреба. При такому погляді на працю вихованці прагнуть до активного відпочинку — читають художню літературу, займаються працею на свіжому повітрі.

У нашому самодіяльному піонерському таборі, де влітку відпочивають діти, немає дорослих, які працювали б для «обслуговування» їх відпочинку. Піонери, які відпочивають, обслуговують себе самі. Відпочинок поєднується з посиленою працею. Одні із загонів, наприклад, влаштовують свій табір у плодовому саду. Відпочиваючи, діти доглядають за деревами, збирають урожай. Інші загони розміщуються в лісі: діти охороняють дерева, збирають рослини для гербаріїв і колекцій, заготовляють насіння.

Чудовим відпочинком є туристичні походи: в них загартовуються фізичні сили, формуються моральні переконання й естетичні погляди. Учні бачать природу в усій її різноманітності, такий відпочинок особливо відчутно поєднується з діяльністю.

У туристичних походах діти в нас беруть участь з восьми-дев'яти років. Спочатку вони під керівництвом учителів і учнів старших класів здійснюють одно-, дво-денні походи по полях і лісах, по берегах Дніпра. Чим старші діти, тим більший радіус походів. Комсомольці здійснюють три-, чотириденні походи на відстань 100—150 кілометрів. У походах діти самі варять їжу, розкидають намети для ночівлі.

У нас розроблено перелік умінь, потрібних для участі в поході (визначити сторони світу без сонця і зірок, добути вогонь без сірників, розвалити вогнище в дощову погоду, спорудити курінь тощо). Перед кожним походом ставимо освітню мету: в ньому треба про що-небудь дізнатися. Кожний похід є немов поштовок, початком, стимулом нового інтересу, що збагачує духовний світ вихованців. Це й розумові, й трудові, й громадські, й естетичні інтереси. Діти дізнаються про що-небудь цікаве з минулого свого краю. Під час одного з походів учні IV класу зустрілися з учасниками Великої Вітчизняної війни — героями битви за Дніпро. Почалося листування з робітниками і колгоспниками Росії, Білорусії, Грузії, Узбекистану, Вірменії, які брали участь у звільненні України від фашистів. Діти створили куточок історії рідного краю, зібравши для нього багатий матеріал — фотографії воєнних років, унікальні видання багатотиражок, що виходили підпільно в окупованих ворогом районах. Усе це дбайливо зберігається, вивчається.

В одному з походів, присвяченому пошукам природних багатств, діти знайшли залізну руду. Після цього почалося поглиблене вивчення багатств рідного краю.

Години відпочинку — найскладніший період духовного життя, коли людина користується цінностями культури, що їх створили інші люди. Майстерність виховання ми вбачаємо в тому, щоб година, вільні від навчання і фізичної праці, були сповнені живої, хвилюючої думки, глибоких моральних, інтелектуальних та естетичних почуттів. Чим багатші духовні інтереси в години відпочинку, тим більше приваблюють дитину навчання, розумова праця на уроках, тим більше вона відчуває красу в творах мистецтва.

Багатство думок і почуттів у години відпочинку залежить від характеру діяльності. Інтелектуальне життя в ці години повинно відрізнятися від навчання. Читаючи книжку, виступаючи з доповіддю перед товаришами, розучуючи роль у п'єсі, беручи участь у гуртку художньої самодіяльності, учень відчуває, що він створює якісь цінності для колективу. Активне задоволення багатогранних духовних інтересів у години, вільні від обов'язкових занять. — цілюще джерело повноти духовних сил, оптимізму, бадьорості. Відпочинком стає навіть розумова праця за бажанням, якщо в процесі цієї праці учень наче відкриває в собі нові сили, здібності. У нас є науково-хімічний гурток старшокласників. Юні хіміки ставлять цікаві досліди, що розкривають перспективи пізнання дедалі нових і нових таємниць природи (особливо великий інтерес становлять досліди, що стосуються впливу хімічними речовинами на хромосоми). Нерідко це дуже напружена праця, але вона дає не втому, а відпочинок від навчання на уроках.

Збагачуючи свій духовний світ під час відпочинку, створюючи в самому собі нові цінності, учень виловує сам себе.

МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ

*

ГРОМАДЯНСЬКЕ НАЧАЛО — ОСНОВНА
ЛАНКА МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ

У практичній роботі з морального виховання наш педагогічний колектив вбачає насамперед формування ідейної серцевини особистості — громадянських поглядів, переконань, почуттів, поведінки, вчинків, єдності слова і діла. Програма високої комуністичної ідейності відображена в моральних принципах будівника комунізму; вони — найвище досягнення моральної культури людства. Але комуністичними ідеями треба одухотворити особистість — у цьому, на нашу думку, полягає азбука і водночас найвища майстерність педагогічної культури.

Комуністичні ідеї, говорячи словами Маркса, повинні перетворитися в «узи, з яких не можна вирватись, не розірвавши свого серця»*. Одним з найтонших «секретів» виховання моральності, за переконанням нашого педагогічного колективу, є те, що комуністична, громадянська ідея живе в пориваннях і прагненнях чуйного дитячого і юнацького серця, у вчинках, у взаємовідносинах у колективі, у тисячах ниток, що зв'язують педагога з дітьми і дітей одне з одним.

«Для дітей ідея не відокремлена від особи, — писала Н. К. Крупська. — Те, що говорить улюблений учитель, сприймається зовсім по-іншому, ніж те, що говорить людина, чужа для них, яку вони зневажають»**.

Ось чому ми вважаємо винятково важливим правилом виховання те, щоб наші відносини з вихованцями мали яскраво виявлену моральну, громадянську основу.

Моральне виховання починається з перших кроків свідомого життя дитини, задовго до того, як вона зможе

* К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 1, стор. 112.

** Н. К. Крупська. Педагогічні твори у 10-ти т. Т. 3, стор. 256.

усвідомити ту істину, що комуністичний ідеал — це вершина моральної культури людства. Саме в молодшому віці, коли душа дуже піддатлива до емоційних впливів, ми розкриваємо перед дітьми загальнолюдські норми моральності, вчимо їх азбуки моралі. Загальнолюдську азбуку моральності ми прагнемо одухотворити громадянською активністю і самодіяльністю. Не просто знати, що таке добре і що таке погано, а діяти добре в ім'я величчя і могутності Батьківщини, в ім'я справи Комуністичної партії.

Засвоєння молодого людиною загальнолюдських норм моралі ми вважаємо дуже важливим етапом формування моральної культури особистості. Привчаючи дітей додержувати азбучних істин моралі, ми добивасмося того, щоб кожна дитина могла щасливо жити і працювати, виховуємо в ній перші громадянські спонукання, першу турботу про інтереси колективу, суспільства. У зв'язку з цим важливе значення має єдність роз'яснення, повчання, переконання, спонукання до діяльності. Загальнолюдські норми моральності стають особистою совістю людини лише за тієї умови, якщо ця активна діяльність має яскраво виражений характер суспільних вчинків. Учити жити в суспільстві, серед людей — це означає вчити здійснювати суспільні вчинки, тобто вчити передавати своєю поведінкою ставлення до людей.

Які саме загальнолюдські норми моральності ми розкриваємо перед дітьми як азбуку моральної культури, як початкову школу громадянськості?

1. Ти живеш серед людей. Не забувай, що кожний твій вчинок, кожне твоє бажання позначається на людях, що тебе оточують. Знай, що є межа між тим, що тобі хочеться, і тим, що можна. Перевірй свої вчинки, запитуючи сам себе: чи не робиш ти зла, незручності людям? Роби все так, щоб людям, які тебе оточують, було добре.

Роз'яснюючи це моральне повчання, ми показуємо на прикладах, як поводити себе серед людей: ти щось хочеш, подумай, чи не завдаси ти людям неприємностей, зробивши так, як хочеш. Ось, наприклад, на алеї цвітуть троянди, і тобі захотілося зірвати квітку. Подумай, що буде, якщо кожний учень задовольнить таке саме бажання. Квітучий кущ перетвориться на оголене пруття.

Дітяче серце надто чутливе до прищеплювання цих думок, дитяча душа глибоко переживає радість здій-

снення добра для людей. Якщо таке моральне повчання підкріплюють добрими настановами, спонуканнями до добрих справ для людей, у серці з малих років утверджуються внутрішні духовні сили, що обмежують бажання і вередування. А це дуже важливо для формування громадянської порядності. Хто в дитинстві бачить лише себе і не бачить людей, керується лише своїми бажаннями і не хоче визнавати інтересів колективу, той виростає себелюбцем, egoїстом. Вміти керувати своїми бажаннями — елементарне правило, перший рядок першої сторінки букваря моральної поведінки. Криклива, нишномовна фраза про мораль незрозуміла дитині. Якнайменше цих фраз, якнайбільше дбайливого шліфування людських вчинків, відточування звичок, що формуються.

2. Ти користуєшся благами, створеними іншими людьми. Люди дають тобі щастя дитинства. Плати їм за це добром.

Насамперед дитина усвідомить, що вона громадянин свого суспільства і що це покладає на неї великі обов'язки, вона повинна навчитися платити добром за добро. Її совість не повинна дозволити їй бути тільки споживачем благ і радощів. І ми говоримо нашим дітям: «У тихий передсвітанок, коли ви ще спите, доярки давно вже працюють на фермі — вони готують вам свіже, поживне молоко. Кухар розпалює піч на шкільній кухні, щоб у вас був смачний сніданок. Шахтар спускається в шахту, в забій і добуває там вугілля, щоб у класі, де ви навчаєтесь, було тепло. У холоднечу і мороз тракторист їде в поле за кормом для корів, молоко яких ви п'єте. Ваші батьки, матері пішли на роботу, щоб у вас були і одяг і взуття, щоб ви могли радіти сонцю і синьому небу. Вам щедро дають усякі блага, але й від вас чекають добра».

Ми вчимо дітей, як робити добро людям. Ми говоримо: «Ось місце відпочинку тваринників на фермі. Посадимо тут, діти, куці троянд і бузку, хай це буде куточок краси і радості для наших матерів і сестер». І коли малюта розпочинають саджати дерева, а надалі організують догляд за ними, ця їхня праця дає їм багато радощів, тому що вона одухотворена благородними почуттями.

Від однієї доброї справи діти переходять до другої, потім до третьої; ми ведемо їх немов сходишками моральної культури. І діти переживають щирю радість від

можливості творити для людей добро. Повторюю, це почуття може утвердитися в серці людини лише тоді, коли вона багато разів пережила його в дитинстві.

3. *Усі блага і радощі життя створюються працею. Без праці не можна чесно жити. Народ вчить: хто не працює, той не їсть. Назавжди запам'ятай цю заповідь. Нероба, дармоїд — це трутень, що пожирає мед працюючих бджіл. Навчання — твоя перша праця. Йдучи до школи, ти йдеш на роботу.*

Щоб утвердити в дітей звичку до праці, виховати в них справжню працюваність — як перший громадянський обов'язок, ми створили в школі атмосферу праці і суворої непримиренності до лінощів, недбайливості, неробства, нехлюйства. Маленький нероба — це живучий корінь дармоїдства і паразитизму. Не можна допускати, щоб у суспільстві були маленькі нероби. Зрозуміти ту істину, що життя без праці неможливе, дитина може лише тоді, коли вона живе в колективі радощами праці, а ці радощі ні з чим не зрівнянні. Напружуючи свої сили, людина робить не те, що їй хочеться, а те, що треба, і зрештою, переживаючи радість за зроблене для людей, хоче робити те, що треба для загального добра. Вже в сім-вісім років діти в нас закладають маленькі сади і виноградники, перетворюють пустирі в квітучі куточки. Ми добиваємося, щоб у 12—13 років підлітки вже бачили сад, створений їхніми руками, — ось де джерело радості праці. Так уже з дитинства вони відчувають себе трудівниками. Кожен з них у роки отрочтва і ранньої юності бачить у результатах своєї праці, як у дзеркалі, самого себе — свою майстерність, силу волі, думку, наполегливість, і в серці в нього утверджується почуття: жити без праці неможливо. Передавання іншому, утвердження в свідомості працюваності — процес глибоко індивідуальний. Тому ми добиваємося, щоб кожний учень уже в роки дитинства втілював у працю сили своєї душі, пишався тим, що він особисто зробив: виростив дерево, збудував діючу модель машини для кабінету. Якщо цього не було досягнуто в дитинстві, починати таке виховання в роки отрочтва і ранньої юності в тисячу разів важче. Азбука моральності засвоюється в дитинстві.

4. *Будь добрим і чуйним до людей. Допмагай слабким і беззахисним. Допмагай товаришу в біді. Не заедавай людям прикрасі. Поважай та шануй матір і батька —*

вони дали тобі життя, вони виховують тебе, вони хочуть, щоб ти став чесним громадянином, людиною з добрим серцем і чистою душею.

Утвердити в кожній людині доброту, сердечність, чуйність, готовність прийти іншому на допомогу, чутливість до всього живого і красивого — елементарна, азбучна істина шкільного виховання, з цієї істини починається школа. Безсердечність породжує байдужість, байдужість породжує себелюбність, а себелюбність — джерело жорстокості. Щоб запобігти безсердечності, ми виховуємо дітей у душі сердечної турботи, тривоги, неспокою про живе і красиве — про рослини, про квіти, про птахів, про тварин. Дитина, яка бере близько до серця, що в зимову холоднечу синичка беззахисна, і рятує її від загибелі, оберігає деревце, ця дитина ніколи не стане жорстокою, безсердечною і щодо людей. І навпаки, якщо маленька людина ламає, безжалісно нищить живе, прекрасне, вона може стати маленьким тираном, що знущається над близькими. Скільки таких тиранів є в житті... Ось семирічний малюк збирається до школи: він ніяк не зашнурує черевик, сердито рве шнурок, кидає взуття. Йому хочеться, щоб мати стривожилася, занепокоїлась, навіть заплакала... І коли він доводить матір до сліз, то відчуває полегшення. Це і є те «невинне» тиранство, проти якого треба тактовно, чуйно, але нещадно боротися. Дитина повинна відчувати, що в кожній людині є серце, яке треба берегти, що завдавати їй болю — велике лихо. Нехай дитяче серце хвилюється за долю живого і красивого; йому тоді буде чуже розбещене почуття солодкого задоволення від думки, що чиясь серце страждає через нього.

Ми добиваємося, щоб кожна дитина піклувалася про квіти і рослини, про птахів і тварин, про рибок в акваріумі. Ця праця відточує сердечну чуйність, пробуджує бажання робити добро. Ми спонукаємо дітей до виявлення турботи про людей, насамперед про матір і бабусю, про батька і дідуся. Уже в перший день занять ми розповідаємо малюкам-першокласникам про те, як важко буває їх батькам, який нелегкий життєвий шлях пройшли їхні дідуся і бабусі. Цього ж дня дитина саджає на домашній присадибній ділянці яблуню матері, яблуню бабусі, яблуню батька, яблуню дідуся. Вона доглядає деревця (звичайно, про це їй доводиться часто нагадувати,

буквально вести за руку). Настає день, коли на цих деревах досягають плоди, дитина песе їх своїм рідним (цього також треба навчити, тисячу разів нагадати). Якщо вам вдалося добитися того, що ці миттєвості стали для дитини найрадіснішими в її житті, отже, ви вклали в її серце моральні цінності. Ми не віримо в те, що моральні пороки — це наслідок лише пережитків капіталізму в свідомості. Моральні пороки виявляються і там, де нема справжнього виховання, де маленька людина росте як маленький божок, якому все дозволено, чи, навпаки, як бур'яц, — її ніхто не вчить ні доброго, ні поганого. Щоб не було поганого, треба вчити тільки доброго.

5. Не будь байдужий до зла. Борись проти зла, обману, несправедливості. Будь непримиренним до того, хто прагне жити за рахунок інших людей, завдає лиха іншим людям, обкрадає суспільство.

Ми вбачаємо важливе завдання у вихованні громадянської непримиренності, активності в боротьбі із злом, неправдою. Не можна допускати, щоб діти мовчки дивилися на марнотратство, лінощі, недбайливість, нелюдськість. Та оскільки посіями зла часто бувають дорослі, у виховній роботі в цьому напрямі потрібні великий такт, вдумливість.

У школі є піонерський пост охорони зелених насаджень. Це одне з вогнищ громадянського виховання. Якщо діти побачили, що дорослий знищує або хоча б псує дерева, то боротьба проти зла не повинна обмежуватися тільки розмовами. Дитячому серцю боляче, якщо зло лишається безкарним. Тому ми добиваємося, щоб людину, яка спричинила зло, громадськість примусила попрацювати — відшкодувати заподіяні нею збитки. Коли діти бачать, що добро торжествує, вони з більшим ентузіазмом включаються в працю для суспільства. Якщо дитина обурюється злом, яке побачила в житті, висловлює своє обурення, — це добре. Але вона повинна також уміти робити добро, вміти утверджувати в житті добро своїми вчинками. В противному разі вона може стати пустопорожньою базікою, демагогом, «викривачем», що нічого не робить для торжества добра і правди.

Така азбука моральної культури, оволодіваючи якою діти осягають суть добра і зла, честі і безчестя, справедливості і несправедливості. Одночасно з цими азбучними істинами ми поступово розкриваємо перед учнями суть

і таких моральних цінностей, як любов до Батьківщини, героїзм, непохитність, мужність у боротьбі за свободу, честь, незалежність, велич і могутність Батьківщини. Майстерність і мистецтво виховання полягають у тому, щоб ці моральні цінності розкрити перед юними серцями в яскравих образах, які захоплюють думку і хвилюють душу, пробуджують прагнення до морального ідеалу. *Verba docent, exempla trahunt* — говорить мудре латинське прислів'я (слова вчать, приклади захоплюють). Ми добиваємося, щоб світ моральних багатств захоплював дітей. Для виховних бесід ми використовуємо найяскравіші вияви духовної краси, величі, мужності, вірності народу і його ідеалам.

Завдання школи — на основі моральних цінностей, створених, здобутих, завойованих старшими поколіннями, створювати реальні моральні, високоідейні, громадянські відносини в колективі. Моральні цінності повинні стати особистим духовним багатством кожного вихованця. Цього досягають за умови, коли моральна ідея, розкрита перед розумом і серцем вихованця в яскравому образі, пробуджує в нього глибокі морально-естетичні почуття. От чому для бесід, мета яких — донести моральні цінності нашого суспільства і всього людства до свідомості і серця учнів, ми вибираємо такі факти, ситуації, взаємовідносини між людьми, які дивують, вражають дітей величчю, красою того, що зробила людина в ім'я загального добра.

У нас створено своєрідну хрестоматію моральних цінностей — описи подвигів, що їх здійснили люди, вірні своїй Батьківщині, ідеалам трудового народу, своїм переконанням. Як результат багаторічної праці, ця хрестоматія увібрала моральні цінності, створені людством з найдавніших часів до наших днів, але на головному місці в ній, звичайно, сторінки, що відображають героїчну боротьбу нашого народу за визволення від експлуататорів, за свободу і незалежність нашої Батьківщини в роки революції, громадянської і Великої Вітчизняної воєн. Яскраві сторінки хрестоматії моральних цінностей присвячені людям праці, чий героїчний подвиг особливо важливо розкрити перед свідомістю молодого покоління для того, щоб переконати, що велич людини розкривається не тільки у виняткових обставинах. На прикладах життя та боротьби кращих синів і дочок нашої

Батьківщини ми вчимо наших вихованців бути справжніми громадянами.

Ми добиваємося, щоб наші вихованці прагнули робити своє життя схожим на життя тих людей, які в праці для народу вбачають честь, гідність, особисту гордість. Перед кожним поколінням підлітків, юнаків і дівчат ми розкриваємо сторінки хрестоматії моральних цінностей, присвячені видатному будівельнику-електрозварнику, двічі Герою Соціалістичної Праці Олексію Улесову. Ця людина збудувала за своє життя кілька міст. Ми прагнемо донести до кожного юного серця слова Олексія Улесова з його листа нашим школярам: «Варто тільки раз у житті відчути щастя того, що ти творець на землі. Варто раз побачити, як виростають і заселяються твої будинки, як твоя електростанція, твій перший агрегат дадуть струм. Або — як уже йде по землі твій канал, у твій дитячий садок пішли дітлахи. Для мене це таке почуття, що ніяка премія чи слава його не перекриють».

Одна із сторінок хрестоматії присвячена знатному твариннику нашої країни Станіславу Івановичу Штейману. Наших вихованців захоплює, вражає життєвий шлях цієї людини: наймит-пастух у селі Караваєво в перші роки Радянської влади, який ніколи не вчига за партою, дитинство його було дуже важким, він став доктором наук, вивів нову породу корів. Слова, що їх написав цей учений, який вийшов з народу, його звернення до молоді ми прагнемо вкласти в кожне юне серце як величезну моральну цінність:

«Більшу частину свого життя я провів на скотних дворах і в телятниках. Але коли згадую своє прожите життя і працю, мені здається, що, наче мандрівник, я не раз пробирався невідомими стежками, не раз відчував себе альпіністом, який піднімається на могутні вершини».

Кілька десятків сторінок нашої хрестоматії моральних цінностей присвячені людям, що, як Олексій Маресьєв, подолавши свої недуги, виявляють справжню духовну мужність, досягають видатних успіхів у праці, в інтелектуальній і естетичній творчості. Життя і трудові подвиги цих людей — надзвичайно сильний, незамінний у своєму роді засіб формування переконання, що моральність, сила духу — це серцевина громадянськості. Це також засіб своєрідного духовного потрясіння слабких, нері-

і не говориться, але, по суті, вся розповідь — це безпосереднє звернення до нього. Якнайменше прямих звинувачень у лінощах, недбайливості, взагалі в аморальності, такі докори приносять дуже мало користі порівняно з тим впливом, який справляє на людину позитивний приклад.

Людам, що є взірцем громадянського служіння Батьківщині, ми присвячуємо комсомольсько-молодіжні вечори. Вони так і називаються: «Вчися бути справжнім громадянином».

Моральні, громадянські, ідейні цінності — неминущий і нічим не замінний засіб виховання. Водночас виховання на громадянських, духовних цінностях — дуже дійовий засіб самовиховання юнацтва. Осягаючи громадянську мужність, обов'язок перед Батьківщиною, юний громадянин вчиться міряти себе вищою міркою моральної гідності. Він немов бачить себе очима суспільства, вдумливо і вимогливо аналізує свої вчинки, свою поведінку. Проте ефективність цього засобу цілком залежить від того, як думки і почуття юнацтва пов'язуються з активною діяльністю, на якій громадянській ниві людина розкривається як патріот, як борець за ідеї комунізму.

ПЛЯХ ВІД МОРАЛЬНОГО ПОНЯТТЯ ДО МОРАЛЬНОГО ПЕРЕКОНАННЯ

В. І. Ленін вчить: «Школа повинна давати молоді основи знання, уміння виробляти самим комуністичні погляди»*. Оволодіння знаннями про природу і суспільство, осмислювання явищ і закономірностей навколишнього світу — це лише початок виховання. Далі йде тривалий, складний процес формування особистих моральних переконань. Особисті моральні переконання — це кінцевий результат морального виховання, головний показник, що характеризує духовне обличчя людини, єдність думки і вчинку, слова і діла в її поведінці.

Про моральне переконання можна говорити тоді, коли знання істини, поняття глибоко позначається на особистому духовному світі людини, стає її власним поглядом, пробуджує глибоке почуття, зливається з її волею і виявляється в її діяльності, в лінії поведінки, у вчинках, у ставленні до інших людей і до самої себе.

* В. І. Л е н і н. Повне зібр. тв. Т. 41, стор. 299.

задоволення тільки від того, що я творю добро, — таким правилом керуємося ми в практиці виховної роботи, добиваючись єдності поведінки і свідомості.

Життя наших учнів (особливо важливо це для маленьких дітей) проходить в атмосфері високоморальних вчинків, які стають звичкою. Ми вчимо маленьких дітей здійснювати вчинки, моральна суть яких формує їх особисте ставлення до громадянського обов'язку — прагнення робити добро суспільству і бути непримиреним до зла.

На шкільній садибі — сотні плодкових дерев. З перших днів перебування в школі ми спонукаємо дітей до такого: якщо ти побачив, що на деревці надламана гілочка, дбайливо підв'язи її, змаж рау; якщо це зроблено вміло і своєчасно, гілочка приживеться, деревце залікує пошкодження. Ми вчимо, як це робити, але це лише один бік справи. Головне в тому, щоб у дитини заболіла душа, коли вона побачила пошкоджене деревце. Ми досягаємо цього, виховуючи в дітей гаряче прагнення стверджувати красу життя і боротися проти руйнування, безплідного животіння. І якщо ми бачимо потім, що діти, помітивши надламану гілку, біжать у клас чи додому за мотузкою або, якщо їм самим зробити це не під силу, з тривогою повідомляють учителеві чи старшому товаришеві, що вітер надламав деревце, гілку, ми вважаємо мету досягнутою, для дітей деревце стало живою істотою, яку треба оберігати.

Поступово ці вчинки входять у звичку. Підліток, юнак, дівчина вже не замислюються над тим, що треба підв'язати надламану гілку, прикрити ґрунтом оголені зливою корені дерева, допомогти бабусі, що несе важкий чемодан; вони просто не можуть бути байдужими, пройти мимо, не звернувши уваги, не можуть не попрацювати, коли це стосується іншої людини чи суспільства. Багато разів пережите почуття радості, що супроводжує добрі вчинки в дитинстві, з часом переходить у той голос совісті, який свідчить про високу моральну свідомість. Людина не може не зробити добро не тому, що не хоче почути похвалу (заохочення в моральному вихованні дуже тонка і небезпечна річ), а тому, що, коли б вона пройшла мимо, це завдало б їй гірких переживань.

Перші вчинки, в яких ми вбачаємо основу для формування високоморальних звичок, відображають у багатьох

Процес формування переконань передбачає свідоме ставлення дитини до своїх бажань — керування бажаннями. Не випадково в нас багато квітучих троянд: дитині іноді хочеться зірвати квітку, але її утримує думка, що цим вчинком вона принесе зло людям. Поступово думка про це забувається, але назавжди лишається почуття відрази до зла. Дитина вже не роздумує, можна чи не можна зірвати квітку, ця думка навіть не приходить їй у голову. У тому й суть моральної звички, що поведінкою людини керує голос совісті, а в цьому голосі головна нота належить почуттю. Моральна культура — це не сума знань, які треба зберігати в пам'яті, а те, що відклалося в людській душі від знань — глибоко осмислених, пережитих.

Багаторічний досвід виховної роботи переконав нас у тому, що підлітків, юнаків і дівчат уже пізно вчити (і дуже важко переучувати), щоб вони оберігали дерева і квіти — цю радість для людей; розпушували ґрунт під кущем троянди, хоч їх і не примушує ніхто робити цього; відремонтували обкладинку книжки перед тим, як повернути її в бібліотеку. Їм буде зрозуміла суспільна потреба цих і аналогічних вчинків, але вони не робитимуть так, якщо в дитинстві і ранньому отроцтві в них не сформували глибоких моральних звичок, якщо думка, що спонукає до моральної поведінки, не була ними пережита, не лишила сліду в їхній душі. Моральні звички, що відбивають ставлення наших підлітків, юнаків і дівчат до речей і через речі до людей, у роки старшого отроцтва і ранньої юності тільки закріплюються. Це дуже важлива умова успішного морального виховання. Розв'язати складніші завдання морального виховання в підлітковому і юнацькому віці (формування переконання про життєвий ідеал, усвідомлення найважливіших істин наукового світогляду тощо) можна лише завдяки тому, що в дитинстві й ранньому отроцтві були сформовані більш елементарні звички моральної культури.

Уже в процесі формування моральних звичок, що відображають відношення до речей і через речі до людей, у дітей створюються перші уявлення про добро і зло, честь і безчестя, справедливість і несправедливість, обов'язок, щастя, гідність. Але це лише початок формування моральності. Найвищим ступенем цього процесу є спонукання до вчинків, що містять у собі безпосереднє ставлення

до людей, до самого себе, до суспільних інтересів. Мета цих вчинків — пробуджувати переживання думки, що свої вчинки мені треба узгоджувати з інтересами навколишніх людей, що моє щастя не повинно завдавати їм горя і нещастя. Вчинки, що вчать жити серед людей, — це, образно кажучи, той фундамент моральної культури, на якому надалі будуватиметься все. Емоційно яскраве переживання моральних понять, істин, норм, принципів, що лежать в основі цих вчинків, залежить від багатства духовного життя шкільного колективу. Покажемо, як на основі вчинків формуються моральні переконання, пов'язані з повагою до інтересів людей. Ми вчимо дітей:

Говори про людину, вчинок, явище, подію те, що ти думаєш. Ніколи не прагни вгадати, яких слів від тебе хтось чекає. Це прагнення може зробити з тебе лицеміра, підлабузника і зрештою — негідника.

Ти побачив, що на твоїх очах чинять несправедливість, обман, принижують людську гідність тощо. У твоєму серці загорілося обурення, тобі хочеться втрутитися, довести чи відновити правду... А розум підказує тобі: не втручайся, це не твоя справа. Знай, що це голос бязгуства. Роби так, як підказує перша спонука — почуття, голос совісті, — воно звичайно буває найблагороднішою. Холодне, розсудливе ставлення до зла, несправедливості, безчестя може зробити з тебе байдужу, безсердечну людину.

Не виступай з критикою недоліків товариша перед колективом, якщо перед цим ти не сказав товаришеві про його недоліки віч-на-віч, не постарався переконати його, що він неправий. Якщо тобі вдалося його переконати, критика також не потрібна, воно перетвориться в базікання.

Якщо ти почув якісь слова про людину, вчинок, подію, не повторюй цих слів, як папуга, подумай про те, що ти почув. Про все май свою думку, на все — свій погляд. Але якщо ти переконався, що інші говорять правильно, підтримуй їх думку, відстоюй її.

Не забувай про те, що тобі треба зробити сьогодні (уроки, праця в майстерні чи на ділянці, в гуртку тощо). Коли ти прокинувся, перша твоя думка повинна бути про працю, яку ти повинен сьогодні виконати. Ніколи не відкладай на завтра те, що треба зробити сьогодні. «Завтра» — це мати лінощів, розпущеності. Щоб совість

твоя була спокійна, зроби сьогодні хоч маленьку частку того, що треба зробити завтра. Хай це стане правилом твого життя.

Знання здобувай своїми силами. Користуватися результатами праці товариша безчесно. Несамостійне виконання навчальних завдань — перший крок до дармоїдства.

Закінчився день, подумай: що я зробив для того, щоб принести радість і щастя людям, щоб самому стати розумнішим, — це також радість для людей. Якщо думка твоя ні на чому не спинилася, виходить, день прожито даремно і завтра тобі треба напружувати зусилля вдвічі більше, щоб надолужити втрачене.

У робочій кімнаті або в майстерні ти бачиш зразок того, що тобі треба зробити, — деталь, модель, інструмент тощо. Який би досконалий і красивий не був зразок, постарайся зробити краще. Знай, що в праці немає меж майстерності і досконалості.

Якщо твій друг відстає в навчанні чи в праці, навчи його, як подолати відставання. Якщо тебе не турбує відставання товариша, отже, ти байдужа людина. Чим більше душевної теплоти, доброти, турботи, тривоги, неспокою, ласки, віддаєш ти своєму другові, тим більше радості приходить у твоє життя.

Не перекладай своєї праці на батька і матір. Поважай їх працю і відпочинок ділом, вчинками. Твоє добре навчання, добра праця — це радість твоїх батьків. Принось їм цю радість. Не засмучуй їх нічим. Не допускай, щоб усе краще вони віддавали тобі.

Поважай жінку. Твоє ставлення до жінки — це дзеркало твоєї моральності. Кохати дівчину — це означає насамперед приносити їй радість, створювати радість. Якщо на твоїх очах хто-небудь ображає жінку, зупини кривдника, захисти її.

Як же практично спонукаються вихованці до цих вчинків, що є джерелом переживання ними правдивості, моральної ідеї, як зароджуються і міцніють їхні переконання?

Ми розкриваємо перед вихованцями ті сторінки хрестоматії моральних цінностей людства, які присвячені благородним, мужнім борцям за торжество правди, за свободу народу. Образи їх запалюють у серцях вихованців гаряче прагнення бути такими ж мужніми. Це пере-

живання, це почуття — перший зародок переконаності. Але ідея по-справжньому оволодіває душею людини, коли вона відчуває власну велич і красу. Дитина стоїть немов на перехресті ідейних впливів, в її житті виникають ситуації і обставини, коли вона відчуває, бачить зло. Велич моральної поведінки людей, в яких варто вчитися жити, є для дитини немов яскравим світлом, яке осяває те, що вона бачить навколо себе. І людина, яка стоїть на порозі життя, вступає в боротьбу проти зла. У багатьох випадках при цьому виникає конфлікт, але так і повинно бути, тому що переконаність народжується в боротьбі ідей. Дуже важливо, щоб маленька людина побачила, відчула зло, вступила в боротьбу з ним і вийшла переможцем — переконалася, що в нашому суспільстві торжествують добро і справедливість.

Піонери допомагали дорослим навантажувати в кузов автомашини насінні качани кукурудзи. Вони відбирали пайбільші качани. Раптом хтось із дорослих порадив: «Діти, кидайте вниз що попало, покладемо найкраще зверху. Треба скоріше кінчати». А перед цим вони з хвилюванням, затамувавши подих, слухали розповідь про мужність Олександра Ульяпова. «Як же так? Чому ж ми повинні когось обманювати?» — промайнуло в них у голові. І вони з обуренням розповіли про все вчителю. Це був їхній перший бій за справедливість, який залишив у юних серцях глибокий слід.

Ланками і групами виходять члени дитячого комітету захисту природи в поля і ліси, на луки, на берег ставка, дивляться, чи не піднімає хто руку на зеленого друга, чи не появились шкідники лісу і саду, чи не крадеться браконьєр до води ловити рибу під час нересту. Іноді ці походи закінчуються успіхом: піонерам удасться відвернути щось погане або, в гіршому разі, установити істину...

Ми не допускаємо, щоб діти тільки бачили зло і тільки оцінювали його з погляду норм моральності. З дитини, яка добре розуміє, що на її очах чиниться лихо, запам'ятовує винуватців, розповідає про них старшим (нехай розбираються, притягають до відповідальності), виросте людина, байдужа до всіх і до всього. Усе в ній буде підпорядковане холодній безпристрасності, а потім і обачливості. Вона думатиме — обурюватися їй чи не обурюватися, коли на очах коїться лихо, навчиться лицемірити.

Такі люди страшні: протягом свого життя вони роблять тисячі зрад, і ці зради жахливі тим, що вони з першого погляду стосуються речей, начебто незначних. Побачивши хулігана, який ображає дівчину, така людина не завжди пройде мимо: вона зупиниться, подивиться, почне навіть обурюватися тим, що відсутні міліція і дружинники, але сама не втрутиться. А це саме і є мерзенна зрада, коріння якої сягає в невинну байдужість дитинства.

Духовне життя дитини відзначається великою тонкістю сприймання тих явищ, які впливають на почуття. Це насамперед горе, страждання, загодіне однією людиною іншій. Кожному вчителеві доводиться часто вислуховувати скарги малюків, які розповідають про вчинки своїх товаришів чи старших школярів. Найчастіше в цих розповідях мова йде про те, що хтось когось образив. Скаржник розповідає про своє обурення вчителеві, більше він поки що нічого зробити не спроможний. Як важливо прислухатися уважно до слів маленьких скаржників! Адже дитина не просить покарати винуватця навіть тоді, коли образили її. Вона хоче, щоб учитель розділив її горе, обурення. Образа найчастіше буває, з погляду дорослих, дуже маленькою, але в дитини свої масштаби, своє вимірювання добра і зла. Треба не тільки спуститися до світу дитячих інтересів, а й глибоко проникнути в думки дитини, пережити її почуття, схвилюватися її тривогами. Заохочувати скарги не можна, але дитина, коли вона йде зі своїм горем, менше всього вбачає в своєму вчинку скаргу. Вона прагне, щоб її почуття знайшли відгук у серці іншої людини.

Важливо не охолодити пристрасть дитячої душі, не уразити найчутливіших її куточків, не допустити, щоб дитина стала байдужою. Поділяючи обурення дитини, переживаючи її горе, ми розвиваємо в дитині гостроту моральних почуттів. Ми вчимо її знаходити дійсний вихід почуттям — не тільки обурюватися злом, а й самій боротися проти нього, не тільки йти до когось за правдою, а й самій утверджувати правду. Важливо дати дитині іскретну пораду, як бути в тому чи іншому випадку.

Джерело дитячого егоїзму — у невихованості почуттів. Дитина відчуває себе безсилою перед злом, яке здається їй непереборним. А де є почуття безсилля, там виникає й думка про самотність. Якщо ж маленька

людина віддає пристрасть своєї душі іншим людям, вона не замислюється над тим, що в єдиноборство із злом вона вступає сама.

Ми прагнемо поступово підвести дитину до переконання, що робити щось добре, корисне і потрібне для суспільства — це моральна доблесть, думати тільки про себе — безчесно. Дуже важливо, щоб вчинки, які розкривають суть цих ідей, були насичені моральними почуттями, щоб дитина переживала особисту непримиренність до безчестя.

У нас уже 9—10-річна дитина набуває перший емоційно-моральний досвід суспільно корисної діяльності: бачить перші результати своєї праці для суспільства, наприклад вирощені саджанці винограду, переживає в зв'язку з цим радість. Раннє переживання цього почуття — надзвичайно важлива умова формування моральних переконань. Це почуття породжує в дитини тривогу, якщо вона нічого не зробила для інших людей. На момент вступу в підлітковий вік учні бачать результати своєї тривалої суспільно корисної праці: плодовий сад, вирощаний на пустирі, тучне поле на тому місці, де був неродючий ґрунт. Вступаючи в ранню юність, учень уже має моральне багатство — радість від думки, що своєю працею він прикрасив землю. Це почуття — джерело справжнього патріотизму, свідомості громадянського обов'язку.

Великого значення ми надаємо моральному змісту самостійної праці в процесі оволодіння знаннями. Ми добиваємося, щоб у навчанні дитина пережила почуття власної гідності. З перших днів навчання ми пробуджуємо в дітей відчуття радості від набування знань. Емоційна оцінка успіхів стає важливою рисою розумової праці. Учителі і учень захоплюються спільною інтелектуальною метою — пізнати, відкрити істину, подолати труднощі. Коли учень бачить, що вчитель радіє з його успіхів і засмучується його невдачами, ці почуття передаються і йому, і таким шляхом він на досвіді переконується, що праця, пов'язана з набуванням знань своїми силами, приносить задоволення. Тому ми й добиваємося, щоб з двох шляхів набування знань — легкого й безтурботного, але такого, що не дає радості подолання перешкод, і важкого, тернистого, який дає радість творчості, — дитина свідомо обирала другий шлях. Вибір цей залежить від того, наскільки яскраво вихователь зумів розкрити

перед дитиною мету праці — не тільки зробити справу, а й утвердити свою моральну гідність, довести, на що здатний. Чим частіше дитина робить правильний вибір, **тим** глибше вона переживає, що виконати роботу чи не виконати, завершити її чи залишити на півдорозі — це справа особистої честі, гідності. Розкривати перед дитиною смисл навчальної праці — ціла галузь творчості педагога. І в нас багато видів завдань мають яскраво виявлену спрямованість на переживання дитиною почуття честі трудівника.

На уроках арифметики в нас дітям дають, як правило, кілька варіантів задач і прикладів для самостійної роботи; кожний варіант відрізняється ступенем складності. Учень надається можливість вибирати будь-який варіант. Діти дуже чутливі до цієї свободи вибору, вони вбачають у ній можливість утвердити свою гідність. Розумова праця набуває характеру живого, цікавого змагання.

Багато завдань, які ми даємо учням, складаються з двох частин: одна обов'язкова, друга додаткова, добровільна, розрахована на прагнення зробити більше, ніж вимагається. Додатковий матеріал тісно пов'язаний з обов'язковим. Самостійна праця набуває морального змісту: за своїм бажанням учень робить те, що його приваблює можливістю випробувати силу волі. Прагнення вибрати найскладніший шлях поступово стає моральною звичкою. Моральна культура — це і є моральні звички, що стали емоційним стражем поведінки: вихованій людині голос совісті не дозволить навіть роздумувати над тим, можна чи не можна списати в товариша. Для неї це так само неприпустимо, як неприпустимо з'явитися голим перед людьми.

Так формується певна лінія поведінки, характерна органічною нетерпимістю до обману, нечесності, легкого шляху до успіхів. Добитися того, щоб кожний виробив цю лінію поведінки, — це завдання можна розв'язати лише за умови, коли моральні переконання будуються на міцній основі моральних звичок.

Моральні звички, пройняті переживаннями ідеї, що надихає на добрі вчинки, — це азбука моральної культури. Як письменна людина читас слово, не спивляючись у думці на кожній букві, так для морально вихованої людини благородний вчинок не потребує логічного обґрунтування ідеї, суть якої передає цей вчинок. Але як це можна

читати слово, не знаючи літер, так і моральна переконаність неможлива без вчинків, без моральних звичок.

Моральна культура людини характеризується тим, що переконання стають в її житті самостійною духовною силою, що спонукає на нові моральні вчинки. Становлення цієї самостійності залежить від того, чим наповнені життя колективу й особисте життя кожного вихованця. Один день, одна година, в які людина виявила силу духу, можуть відіграти в її житті більш значну роль, ніж роки життя, в які вона нічим не виявила себе. Завдання школи — добитися, щоб переконання якомога раніше стали самостійною духовною силою її вихованців. Цей період духовного життя можна назвати моральною зрілістю. Основа маса наших учнів вступає в нього в підліткві роки і в роки ранньої юності. Розглянемо детально, як відбувається моральний розвиток школяра в цей період.

ЯК РОЗВИВАЮТЬСЯ І ЗМІЦНЮЮТЬСЯ ПЕРЕКОНАННЯ В ПЕРІОД МОРАЛЬНОЇ ЗРІЛОСТІ

Ідеї стають твердим переконанням тоді, коли людина не тільки усвідомила, а й здобула, завоювала їх, коли вона вклала в торжество цих ідей свої духовні сили. Формування ідейних, моральних переконань — це активний процес, в якому виховуваній є не пасивним об'єктом виховання, а активним борцем за те, що утверджується в його душі. Моральне обличчя людини в роки отрочтва і юності визначається світоглядною спрямованістю діяльності, вчинків, поведінки. Ми добивасмося, щоб підлітки, юнаки і дівчата витрачали духовні сили на досягнення мети великого суспільного значення. Людина повинна яконайбільше робити в ім'я ідеї. Праця, справа, якими наповнене її життя, повинні бути для неї засобом досягнення високої мети, а не кінцевою метою.

Молодість дуже чутлива до морального змісту кожної справи, яку пропонують, кожного вчинку, що здійснюється. Скажіть юнакам і дівчатам, що в холодну осінню погоду їм треба збирати буряки, не пояснюючи, в ім'я чого треба долати труднощі, і ви зустрінете байдужість і небажання працювати. Юнаків і дівчат завжди цікавить моральний зміст роботи, яку вони мають виконувати. Якщо вони бачать, що напруженням своїх сил їм

доводиться розплачуватися за чийсь недбайливість і безгосподарність, то їхня праця втрачає виховну цінність. Залучати до роботи, яка за своїм характером є наслідком чийсь лінощів і недбайливості, можна лише колективи, які вже мають значне моральне загартування. У таких випадках метою є не тільки виконання певного обсягу праці, а й ідейна боротьба із злом, лінощами, недбайливістю, байдужістю, егоїзмом. Тільки за такої умови свідомість перемоги над труднощами піднімає учнів у їх власних очах. Якщо ж юнаки і дівчата в праці не відчують себе борцями проти зла, переможцями в цій боротьбі, то їх ні в якому разі не можна залучати до праці, мета якої — виправляти чийсь бездіяльність.

Розкрити перед учнями моральний зміст праці особливо важливо в зв'язку з тим, що за своїм характером багато трудових процесів одноманітні, самі собою нецікаві, пов'язані з великими труднощами. Ми прагнемо завжди доносити до розуму і серця вихованців думку, в ім'я чого вони працюють, щоб у результаті праці їхні переконання не тільки не похитнулися, а, навпаки, стали стійкішими.

Ми ведемо вихованців від благородних вчинків, проїнятих світлими почуттями, до переконання, що людина своєю працею може перетворити лице Землі і саму себе, що буденна, проста праця в ім'я блага народу — це і є той патріотичний подвиг, до якого так тягнеться юність. Ми добиваємося, щоб це переконання стало внутрішньою силою, яка спонукає на нові благородні вчинки, священним, неспорушним правилом особистої поведінки кожного учня.

У роки отрочтва і юності наших вихованців запалює праця, яка має, можна сказати, символічне значення: вона стає немов матеріальним втіленням великої суспільної ідеї, доказом того, що цю ідею можна здійснити.

Кілька років тому на схилі яру, що являв собою пустир, ми заклали виноградник. Починаючи роботу, підлітки, юнаки і дівчата побачили, що ґрунт цього пустиря — чудовий чорнозем. Схил до півдня, багато сонця, можливість затримувати весняні й дощові води — усе це говорило нам, що сама природа відвела тут місце для виноградника. Ми посадили дози на тридцяти сотих гектара. Працювали по чотири-п'ять днів на рік, і за цю

скромну працю природа щедро обдарувала нас: кожні 100 квадратних метрів дають не менш як 4 центнери плодів.

Восени, коли на нашій ділянці досягають, наливаються янтарні грона, нам буває особливо важко дивитися на сусідні кілька гектарів схилу, випалені сонцем, порослі бур'яном. Якби посадити виноградні лози і на цих гектарах, кожний житель села одержав би по 100 кілограмів винограду на рік. А виноград — це здоров'я, краса, радість життя. Людина, яка щодня їсть три жмені виноградинних ягід, живе довше середнього віку. До того ж, щоб створити на цьому схилі виноградник, не треба ніяких затрат. Кожному працездатному — від 16 до 60 років — треба попрацювати всього чотири дні на рік. Наче й легко, але поки це неможливо. Руки готові, але душі всіх людей ще не готові до того, щоб розкрити багатства природи. Нам до болю прикро, ми глибоко переживаємо цю непічготовленість до щастя (це слова наших юнаків і дівчат). Наш маленький виноградник, наші 120 центнерів плодів — це втілення нашої мрії. Наприкінці серпня — на початку вересня до нас ідуть матері з маленькими дітьми, старі, хворі, ми всіх пригощаємо виноградом. Кожного, хто приходить до нас, ми переконали, кожному розповідаємо про те, що може дати людині земля, якщо докласти до неї рук.

За що і в ім'я чого ми боремося? За щастя людей. Комунізм для нас — це насамперед щастя, радість усіх людей. Ми боремося за те, щоб кожний не тягнув щастя до свого власного куточка, не обгороджував його високим парканом і не стеріг цепними собаками, а створював його разом з іншими людьми, йшов за ним до своїх товаришів, знаходив його в спільній праці. Поруч з виноградником — розсадник, де вирощують сотні саджанців. Приємно, що багато колгоспників просять дати їм саджанець, що люди вже милуються гронами. Але дуже тривожно, що окремі колгоспники заводять собі виноградник, щоб зібрати копійку. Можливо, ми б занепали духом, якби не інші, радісні факти: три сім'ї заклали колективний виноградник, знищили огорожі між своїми ділянками, разом доглядають за рослинами, створюючи спільну радість. Дві сім'ї на межі, що ділять їхні присадибні ділянки, посадили груші і яблуні. Ми радіємо, що саме ці нічий дерева дають людям найбільшу радість.

Комуністична моральність, комуністична переконаність не означають самозречення і аскетизму. Потік матеріальних багатств, про які писав Маркс,¹⁷ ми створюємо для власного щастя. Але повнота щастя — це не тільки матеріальні багатства, які створюються для людини і служать їй. Повнота щастя в тій духовній творчості, захоплення якою дає можливість людині утверджувати свою моральну гідність, своє добре ім'я громадянина. Своє найважливіше виховне завдання ми вбачаємо у формуванні в підлітків, юнаків і дівчат переконання, що сенс життя саме в цій духовній творчості.

Як це завдання здійснити практично? Це, на наш погляд, одна з найскладніших і найтонших сфер виховного процесу. Складна і тонка тому, що кожна людина живе в певній конкретній обстановці, кожна перебуває під різними, іноді суперечливими ідейними впливами. Майстерність виховання полягає в тому, щоб людина, прагнучи до творчості в ім'я повноти свого власного духовного життя, виявляла це прагнення в своїй діяльності, у вчинках, у поведінці, у взаємовідносинах з людьми, у життєвих конфліктах. А де джерело цього прагнення? Воно в тому переживанні радості творчості для людей, яке породжує працю, одухотворену високою ідеєю. Надзвичайно важливо, щоб людина в роки отрочтва і юності щодня, образно кажучи, черпала все нові й нові сили в цьому джерелі. Якщо це джерело є, ваш вихованець не пасивний об'єкт виховання, а активний борець, який виховує в собі переконання. Переконання — це не абстрактні істини, що існують самі собою, незалежно від конкретної, живої людини. Переконання — це биття серця і осяяння розуму; вони стають реальністю лише тоді, коли людина сама утверджує їх у собі і тільки тому утверджує себе в суспільстві.

Геннадій С. з дитинства любив техніку. Сім'я, в якій він жив, — мати, бабуся, молодша сестра — була недостатньо матеріально забезпеченою. Бабуся водила хлопчика до церкви, розповідала цікаві казки про могутнього громовержця, що потрясас небо, про відьом і домових. Ми ніколи не говоримо дітям: не вір бабусиним казкам, вона обманює тебе. Це одна з найтонших сфер духовного життя сім'ї, і доторкатися до неї треба надзвичайно обережно. Ми спрямували хлопчика таким шляхом, щоб він, набуваючи знання в школі,

водночас ніс вогник науки, знань, культури в сім'ю, щоб поступово ця ідея запалила його і освіта народу стала метою його життя.

Коли Геннадій вчився в IV класі, ми допомогли йому спорудити маленьку вітроелектростанцію, і в селянській хаті на глухій околиці села засвітилася електрична лампочка. Потім Геннадій змонтував радіоприймач (усе це було задовго до електрифікації села, за 12 років до запуску першого супутника Землі; зрозуміло, з якою цікавістю йшли до хати матері Геннадія сусіди на вогник електролампочки, на голос чудової пісні, що народжувалася в маленькому ящику радіоприймача).

У душі хлопчика пробудилася пристрасть боротьби за світло знань, науки, розуму. Підліток став юним просвітителем. У хаті його матері створився своєрідний центр освіти — клуб природничонаукових знань. Вечорами тут збиралися колгоспники. Геннадій розповідав про досягнення науки, показував діючі моделі механізмів, установок (багато що спеціально створювалося для цього в школі). Він завжди щось доводив, у чомусь переконував своїх співрозмовників. Юнак не міг залишатися спокійним, коли бачив неуптство, забобони. Одного разу, коли морозного зимового дня на небі з'явилось друге, несправжнє сонце, 90-річний сусід почав переконувати Геннадія: «Бачиш зпамення боже? Це тобі знак, що, як би людина не вірила в силу розуму, що б вона не говорила, все пізнати їй не дано. Доведи, що це не так».

Усю пристрасть свого серця юнак уклав у те, щоб похитнути переконання в безсиллі людини. Перед здивованими стариками він продемонстрував дослід, який у мініатюрі відтворює оптичні «чудеса». Незабаром у селі з'явився і перший телевізор — Геннадій сам змонтував його.

Закінчивши школу, юнак став електромонтером на одному із збудованих поблизу промислових підприємств. Як і раніше, працює його клуб природничонаукових знань. Тепер у ньому вже кілька секцій — старі, люди середнього віку, молодь. Юнаки і дівчата вивчають радіотехніку і електротехніку, монтують радіоприймачі. Старих цікавить усе — від життя в глибинних водах океану до космічних кораблів. Геннадій розповідає їм про досягнення науки і техніки, показує через проекційний ліхтар малюнки, картинки, схеми. Для колгоспників

середнього віку він організував гурток з вивчення електротехніки. Його хвилює, що в селі ще є люди, які не вміють керувати електродвигуном, приєднувати до нього робочі машини. Його мати склала іспит із спеціальності кваліфікованого робітника і працює змінним черговим на електричній підстанції.

А В. Луначарський говорив, що комуністична особистість — це яскраво виражена особистість¹⁸. У цих словах — мудре передбачення глибоких процесів, які характеризують становлення особистості людини нашого часу. Виховати яскраво виражену особистість — означає добитися, щоб благородні моральні переконання розкрилися в кожній людині в живих людських пристрастях, в індивідуальних прагненнях, захопленнях, пориваннях. Немає людини, в якій внаслідок умілої виховної роботи не розкрився б самобутній талант, немає сфери діяльності, в якій людська індивідуальність не досягла б розквіту, якщо тільки ми, вихователі, зуміємо захопити людину найблагороднішою творчістю — створенням радості для людей. Збудити в такої людини прагнення жити в ім'я ідеї, принципів, переконань особливо важливо; адже без натхнення ідеєю, без розуміння і переживання сенсу життя людина не знайде свого покликання, та й покликання — це не річ, на яку людина може випадково натрапити; воно формується, створюється в людині завдяки діяльності, переконаності.

Кілька років тому нашу школу закінчив Василь Б. Він саме й був одним з байдужих. Та ось ми помітили: підліток з великою любов'ю, душевністю, добротою ставиться до маленьких дітей. Він любив гратися з малюками, робив для них іграшки, його радувало, що діти звертаються до нього по допомогу. Ми допомогли йому обладнати на присадибній ділянці батьків майданчик для ігор з малятами. Хлопчик посадив для них садок і виноградник. Тут збиралися маленькі діти з його вулиці. Вони із захопленням слухали казки й оповідання. Василь почав вчити дітей доглядати за деревами, і тут у ньому відкрився талант садівника.

Свій дружний колектив і садок діти назвали добрим словом — Радість. З нетерпінням чекали малята, коли Василь прийде із школи і вийде до них у садок. Потім, навчаючись уже в IX класі, юнак обладнав для своїх малеєьких друзів куточок казки в старому сараї.

З настанням осені дні в садку Радості були сиравжним святом. Увечері кожний піс подарунок матері чи маленькому братові, чи сестрі, які не могли прийти в садок.

Василь давно став дорослою людиною, в нього сім'я, двос дітей. Він працює трактористом. А садок Радості, як і в роки його ранньої юності, приносить щастя ювим поколінням малят. Як і раніше, з ранньої весни до пізньої осені в садку лунають веселі дитячі голоси. Василь влаштував для дітей душ, спортивний майданчик. У вихідні дні він іде із своїми маленькими друзями до лісу — куточок казки тепер уже в лісі, у печері, яку вони обладнали спільними силами.

Яскраво виражене в людині виникає лише тоді, коли переконання стає серцевину її вчинків, поведінки.

Як леміш плуга очищається від іржі і стає дзеркально чистим, коли плуг щодня оре землю, так і душа людини світлішає, коли людина працює, переборює труднощі, мужньо зустрічаючи невдачі і не тішачись успіхами. Труднощі, перешкоди, знегоди — це пробний камінь переконань. Від того, як ставилась людина до трудисщів у роки отрочтва і ранньої юності, залежить стійкість її духу, вірність принципам.

Соціалістична дійсність звільнила молоде покоління від багатьох труднощів і нестатків, на які прирікав людину експлуататорський лад. Але це не означає, що життя при соціалізмі і комунізмі буде без труднощів і конфліктів. Труднощі, необхідні для духовного загартування, у самій природі творчої праці, у підкоренні сил природи в ім'я блага народу. Того, хто віддає тепло своєї душі, щоб зігріти інших, хто в боротьбі за щастя суспільства знаходить своє особисте щастя, приваблює перспектива зробити щось непросте. У цій праці людина піднімається на вищій ступінь морального розвитку, ніж вона була раніше. Показати юнакам і дівчатам благородство цього духовного зростання — важливий бік формування переконань.

Яку б роботу не виконували наші вихованці, ми прищеплюємо їм думку, що в цій і в будь-якій іншій роботі є простір для більш яскравого розквіту творчих сил. Ніколи людина не може сказати: я вже досягла межі. Ми вирощуємо, наприклад, колоски пшениці, у кожному

з яких по 55—60 зернин, але можна виростити колосок із сотнею зернин. На практиці ніколи не вирощують саджанців груш і яблунь з живців, але якщо докласти розуму і майстерності, то можна, посадивши в землю гілочку яблуні, виростити з неї дерево, воно матиме цікаві особливості. Звичайно родючий ґрунт, коли вносять найкращі добрива і доглядають за рослинами, дає не більше 40 центнерів пшениці з гектара, але якщо повністю розкрити природу рослини, то можна одержати 90—100 і навіть 150 центнерів з гектара (ми поставили такий дослід поки що на невеликій площі). У нашій місцевості звичайно збирають один урожай зернових культур, але можна одержати два врожаї і т. д.

Усе важке, але можливе, приваблює молодь своєю незвичайністю, романтикою пізнання і творчості. Учні прагнуть іти в праці тим шляхом, яким ще ніхто не йшов. У нашій системі виховної роботи є спеціальні трудові завдання, мета яких — формувати і розвивати переконання. Ці завдання виконуються тривалий час: міцність переконання перевіряється часом. Ми добираємо трудові завдання так, щоб робота починалася в ранньому віці і завершувалася в ранній юності.

У 1960 р. ми зацікавили групу учнів перспективою виростити врожай пшениці 90—100 центнерів у переведенні на гектар. Щоб діти глибше переживали додання труднощів, ми взяли для цього досліду ділянку глинястого, неродючого ґрунту, — цей ґрунт треба було спочатку перетворити у ґрунт високої родючості. У майбутній нелегкій праці приваблював романтичний виклик сплам природи: стихія зруйнувала ґрунт, а ми його створимо — це так само прекрасно, як будівництво гідростанції в тайзі чи створення нової машини.

Ми взялися за роботу: розкопали в балці родючий мул, привезли відповідну кількість його на глинясту ділянку, а щоб у мертвій глині швидше розвинулося життя, внесли в неї також органічні речовини, що являють собою сприятливе середовище для життєдіяльності корисних мікроорганізмів. Усе це було важко — але ж без напруження сил в жодній серйозній справі не обійдешся! Духовною підтримкою для нас була думка про те, що ми створюємо нове, немов відкриваємо віконце в майбутнє: якщо можна створити 10 соток родючого ґрунту, то можна створити багато тисяч гектарів.

Через півроку ми посіяли на нашій ділянці рослини, що збагачують ґрунт азотом. Потім знов зорали землю, знову внесли мул. Так повторювали три роки; при цьому кожної осені аналізували склад ґрунту, визначали, готовий він чи ні до висівання озимої пшениці. Але щоразу не вистачало якихось речовин, і ми наполегливо шукали добрива, що компенсують цю нестачу. Чим більше було зроблено, тим з більшою наполегливістю долалася нова трудність, бо досвід уже переконав нас: якщо сьогодні важко, завтра буде радісно. Ця радість цілеспрямованої праці, яку переживав кожний, немов зливалася по крапельці в єдине джерело, яке й живило нашу переконаність, що мети буде досягнуто. Якщо хочете, щоб труднощі гартували духовні сили, утверджували переконання, пов'язуйте ці труднощі невидимим ланцюжком з якою-небудь значною справою, для виконання якої потрібно багато сил, часу, духовної, ідейної єдності колективу.

Коли черговий аналіз показав, що ґрунт готовий, ми на кілька днів вирушили в поле: серед мільйона колосків вибрали найбільші, що свідчило про особливу стійкість цих рослин проти посухи (рік був посушливий), а після обмолоту ретельно перебрали зерна, вилучивши всі дрібні й недорозвинені.

Перед висіванням знову внесли в ґрунт органічні речовини, що активізують діяльність корисних мікроорганізмів. Сіяли не суцільним рядковим методом, а гніздовим, залишаючи широкі міжряддя, щоб кожна рослина розвивалася на просторі й мала велику площу живлення. Узимку на цих ділянках провели снігозатримання.

Виросли могутні кущі. Ми їх підживлювали, після кожного дощу розпушували міжряддя. І кожний такий кущ дав у п'ять-шість разів більше колосків, ніж звичайно, а в кожному колоску було вдвічі більше зерен, і кожне зернятко було вдвічі важче від звичайних. Радість сповнила наші серця. Збирання врожаю було своєрідним святом: 10 соток дали 10,5 центнера (у переведенні на гектар це становить 105 центнерів). Такого врожаю ніхто ніколи не бачив.

У 1965 р. ми виростили 137 центнерів у переведенні на гектар. Але наші учні вважають цей результат недостатнім — вони поставили за мету виростити 150 центнерів. Кожний — і дорослі і діти — із захопленням гово-

ривать про те, що вже скоро-скоро на безкрайніх полях усі наші колгоспи і радгоспи вирощуватимуть такий самий багатий урожай, який ми збираємо на маленькій ділянці. Зерна пшениці будуть великі й важкі, як рис.

Виховати переконання неможливо без праці, без того напруження моральних і вольових сил, в якому людина виявляє саму себе. Праця — могутній засіб формування ідейних переконань, але тільки за тієї умови, коли своєю працею людина щось доводить, утверджує ідею, що стала невіддільною часткою її душі. У результатах своєї праці людина повинна бачити живе втілення тих істин і принципів, якими вона дорожить.

Праця — поняття багатогранне. Свої духовні й фізичні сили людина може вкладати не тільки в створювані нею матеріальні цінності, а й в іншу людину. Розуміючи моральний зміст цієї праці, людина піднімається на високий щабель моральної культури: виховуючи іншого, вона по-справжньому виховує саму себе.

Предметом великої турботи нашого колективу є створення моральних відносин, за яких саме така праця сприяла б формуванню яскраво вираженої особистості. Ми добивасмося, щоб кожний підліток, кожний юнак, кожна дівчина мали в шкільному колективі свого вихованця — маленького друга, піклувалися про нього, переживали його успіхи й невдачі. Майстерність виховання полягає в тому, щоб допомогти старшому знайти точки зіткнення своїх інтересів і інтересів малюка.

У шестикласниці Олі Н. ми збудили інтерес до долі Валі К., шестирічної дівчинки, батько якої на очах дочки вчинив тяжкий злочин і був засуджений на тривалий строк тюремного ув'язнення. У житті маленької дівчинки стався душевний надлом, вона не вірила в добро, не любила матір, в неї не було близької людини. І ось 12-річна Оля стала другом Валі.

Становлення цієї дружби було нелегким: Валя довго ставилася до Олі з недовір'ям. Оля часто приходила до дівчинки, поблизу якої вона жила, приносила їй іграшки, а потім, коли Валя стала ученицею, створила вдома у неї куточок казки — вирізала з картону і розмалювала фігурки казкових персонажів, принесла й поставила на полицю кілька цікавих дитячих книжок. Чуйність, співчужливість збудили в маленькому серці віру в людей.

Кілька років, аж до закінчення нею школи, Оля вчила Валю любити книжку. Цю дружбу ми так і називали в колективі — виховання книжкою. На зароблені в кол госпі гроші Оля купувала багато книжок — ця бібліотека стала їхнім спільним багатством.

Коли людина в праці виховує саму себе, коли вона відчуває, що все добре, морально прекрасне, що є в ній самій, утверджується і в іншій людині, коли ця інша людина стає їй близькою, дорогою, — це і є процес формування моральних переконань.

**СОЦІАЛЬНА ОРІЄНТАЦІЯ — ОДИН
З НАЙВАЖЛИВИШИХ ЕЛЕМЕНТІВ ПРОЦЕСУ
ФОРМУВАННЯ ПЕРЕКОНАНЬ**

Глибина, міцність моральних переконань великою мірою залежать від того, як у процесі морального виховання учні виробляють власну ідейну, соціальну орієнтацію. Вироблення такої орієнтації — це процес втілення, переходу, переведення знань у переконання.

У чому ж полягає вироблення соціальної орієнтації, яка практика виховної роботи в цьому напрямі?

Знання, розуміння суті моральних цінностей є немов фундаментом, основою вироблення ідейних переконань. Джерело цих знань — та хрестоматія моральних цінностей людства, про яку йшлося вище. Сторінки цієї хрестоматії відтворюють життя видатних людей, які боролися за інтереси трудящих, виявили вірність народу, відданість Батьківщині, героїзм, стійкість, мужність, вірність своїм переконанням, готовність піти на будь-які випробування і навіть на смерть в ім'я благородних ідей — свободи, торжества розуму, дружби народів. Наш педагогічний колектив виявляє велику турботу про те, щоб у нашій хрестоматії яконайповніше відображалися моральні цінності людства. Зміст хрестоматії моральних цінностей — це, по суті, програма формування соціальної, класової орієнтації. З морального багатства всього прогресивного людства ми вибрали для своєї хрестоматії найяскравіше.

У хрестоматії змальовано життя й боротьбу за соціалізм і комунізм основоположників марксизму-ленінізму, видатних діячів міжнародного комуністичного руху, соратників В. І. Леніна, видатних діячів КІРС, леген-

дарних героїв Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської і Великої Вітчизняної воєн. У хрестоматії є також матеріали про великих соціалістів-утопістів, гуманістів-просвітителів, революційних демократів, великих вчених, письменників, поетів, художників, композиторів.

Найяскравіші і найсильніші у виховному відношенні сторінки нашої хрестоматії моральних цінностей — це сторінки, присвячені героям, що віддали своє життя в ім'я боротьби за комуністичні ідеї: за перемогу пролетаріату в роки революції і громадянської війни, за свободу й незалежність нашої Батьківщини в роки збройної боротьби з контрреволюцією та іноземними загарбниками, за перемогу соціалізму та комунізму.

Над хрестоматією моральних цінностей людства — її складанням і використанням у вихованні — працюють у нас піонерські і комсомольські організації. Так, протягом останніх п'яти років піонери і комсомольці створили цілий розділ хрестоматії — «Люди з палаючим серцем». Це хвилюючі розповіді про комуністів — з дня зародження Комуністичної партії до наших днів. З великою любов'ю дібрали підлітки, юнаки і дівчата журнальні й газетні матеріали про Іваца Бабушкіна, Фелікса Дзержицького, Якова Свердлову, Артема, Сергія Лазо, Миколу Баумана, Сергія Кірова, Олеко Дундича, Степана Шаумяна, Миколу Островського, Камо (С. А. Тер-Петросяна), Мусу Джаліля, Миколу Гастелло та ін.

Героїчному життю і боротьбі комуністів присвячують комсомольсько-молодіжні вечори і піонерські ранки. Підлітків, юнаків і дівчат надихає, вражає, захоплює духовна мужність, вірність комуністичним переконанням справжніх людей — комуністів, готовність їх віддати життя в ім'я ідеї. Протягом 1965—1968 років наші старші піонери і комсомольці поповнили хрестоматію моральних цінностей яскравими новими матеріалами про подвиги комуністів у роки Великої Вітчизняної війни і мирного будівництва. Ці сторінки піонери і комсомольці називають *вогненними*. Вогненні вони не тільки в переносному, а й у прямому значенні. Тут розповідь про героя Сталінградської битви Михайла Панікако. В його руках загорілася пляшка із запалювальною рідиною, і весь він перетворився в живий факел, але він знайшов

у собі сили кинутися на фашистський танк і підпалити його самим собою. Тут розповідь про молодого комуніста Володимира Корнійчука, який першого ранку війни, щоб урятувати життя друзів і дітей радянських військовослужбовців, палаючий, як факел, кинувся назустріч фашистському танку. Свій змочений бензином халат він підпалив і кинув на фашистський танк і сам, також палаючи, як факел, кинувся під танк. Танк вибухнув. Життя жінок і дітей було врятовано. Тут також розповідь про *вогненних трактористів* Миколу Грибова і Володимира Котюшкова, які, рятуючи тисячі гектарів пшениці від пожежі, героїчно боролися з вогнем, перемогли стихію, але самі померли від опіків (див. «Известия», 25 вересня 1962 р.).

Про кожну людину, приклад якої наші вихованці повинні взяти за основу свого життя, є книжки в шкільній бібліотеці, в кімнаті для читання: одні — для молодшого, інші — для середнього і старшого віку. Індивідуальне читання, роздуми над книжкою — це вже початок ідейної орієнтації. До цього можна віднести й піонерські збори, присвячені дітям-героям. На цих зборах школярі не тільки дізнаються про моральні цінності, а й переживають їх красу. Естетична обстановка, в якій збираються піонери, пробуджує почуття героїчного і драматичного. До кожного збору, присвяченого герою, готують плакат-стенд, зміст якого безпосередньо звернений до думок і почуттів кожного піонера — кличе кожного з них задуматися над життям. Безпосереднє звернення до серця, почуттів використовується як засіб розкриття моральної доблесті. Інтерес до цього звернення посилюється урочистістю обстановки.

Ось, наприклад, яке звернення було адресоване дітям перед збором, присвяченим Павлику Морозову:

«Юний друже! Вороги вбили Павлика Морозова за те, що він говорив правду. Перед світлим образом вічного ровесника піонерів подумай, як ти додержуєш своєї урочистої обіцянки. Чи завжди говориш те, що підказує совість? Чи пробуджують гнів у твоїм серці неправда, зло? Знай, що в твоїх руках найсильніша зброя, яка перетворює світ,— ленінська правда».

Це звернення прозвучало і в словах старших товаришів, які виступали перед дітьми на зборі,— комсомольця, комуніста, учасника Великої Вітчизняної війни.

Виступили і піонери: вони читали вірші, присвячені Павлику Морозову, співали пісні про героя.

Виховна мета цього збору — переживання дітей. Усе, що піонер тут чує, про що дізнається, про що він думає, залишає глибокий слід у його свідомості, пробуджує почуття захоплення подвигом, кличе наслідувати приклад однолітка-героя. Це почуття — дуже важлива складника на шляху до соціальної орієнтації. Воно підказує юному громадянину, що робити, коли життя вимагатиме, щоб він виявив свою позицію. Не треба штовхати дітей на те, щоб вони тут-таки, на зборі, говорили, що вони зроблять у житті за тих чи інших обставин. Вчинок буде, якщо є почуття. Не треба привчати дітей до пишномовного виливання почуттів, не слід вчити їх випромінювати жар почуттів, коли немає конкретних обставин, що вимагають віддачі духовних сил. Вправляючи у виявленні заданих почуттів, можна виховати хвалькуватих базик, безпринципних пустомель, балакучих демагогів, тобто в кінцевому підсумку людей байдужих, безпристрасних. Ми не припускаємо, щоб піонери, вітаючи, наприклад, урочисті збори дорослих, говорили про те, що вони не зовсім чітко уявляють, чого самі не пережили. Дитина повинна говорити лише про те, що її хвилює, а не про те, що хочуть виразити її словами дорослі.

Протягом 10 років виховання кожний наш учень слухає в школі яскраві переконливі розповіді про тих людей, життя і боротьба яких входять у нашу хрестоматію моральних цінностей. Ми надаємо дуже великого значення спрямованості цих розповідей: у них червоною ниткою проводимо думку про моральний обов'язок і честь; ми прагнемо на яскравих фактах розкрити поняття про те, що людина обов'язку — це справді досконала людина.

Одночасно з набуванням знань про моральні цінності здійснюється і складніший етап вироблення ідейної орієнтації — втілення, перехід, переведення знань у переконання. Переконання — це багато разів переосмислені знання, що стали органічною частиною суб'єктивного світу людини. Але що означає переосмислити знання? Це означає бачити моральний зміст своєї діяльності — своєї праці, поведінки, вчинків стосовно свого колективу, суспільства.

Знання про моральні цінності переосмислюються тільки в палких суперечках, у зіткненні думок. У піонер-

ських загонах VI—VIII класів проводяться збори-диспути, у комсомольців є клуб комсомольсько-молодіжних дискусій. Досвід переконує, що, коли поступово, послідовно розкривати перед дітьми, підлітками, юнаками і дівчатами зміст моральних цінностей людства, коли праця, якою захоплені вихованці, має в своїй основі моральну ідею, в колективі неминуче виникають різні, часто зовсім суперечливі думки. Так, у піонерському загоні VII класу предметом суперечки стало питання: «Чому в людині ніхто не бачить якихось особливих рис до того, як вона стала героєм? Чому в її житті знаходять виняткове, героїчне лише після того, як вона стала героєм?»

Рада загону звернулася до піонерів з пропозицією:

«Поміркуємо над цим питанням, присвятимо йому збір-диспут. Пишіть свої запитання, передавайте раді загону».

Через тиждень рада загону одержала десятки записок. Усі вони були вивішені із закликом:

«Ось які запитання подано до збору. Поміркуймо над ними.

Чи можна стати героєм у мирний час?

У чому виявлятиметься героїзм, коли буде побудоване комуністичне суспільство?

Що в героях звичайне, як у всіх людей, і що незвичайне, виняткове?

Чи може людина бути без жодних недоліків у своїй поведінці?

Я розбив у теплиці скло і довго боявся зізнатися в своєму проступку. Розповів батькові, а він оголосив, що я боягуз. Якби я відразу зізнався, розказав товаришам, хіба можна назвати це сміливістю?

Якщо день у день одне й те саме — уроки, зошити, контрольні роботи, мабуть, не можна виховати в собі стійкість, мужність. У яких справах треба брати участь, щоб загартувати свій характер?

Яку рису особистості вважають у наші дні найгіршою?

Кого з наших земляків можна назвати видатною людиною?

Що найкраще в Героях Соціалістичної Праці?

Чи може учень дружити з учителем?

Вчитель говорить мені: скажи, хто посадив чорнильну пляму на стіні? Якщо я скажу, мене звинуватять, що я виказав товариша. Як же бути?

Я хочу стати поетом. За що і проти чого боротиметься поет при комунізмі?»

На такі збори-диспути звичайно приходять багато піонерів з інших загонів, комсомольців. І завжди є хто небудь з учителів чи інших людей старшого покоління, хто міг би розібратися в сміливих, різких, нерідко нерозважливих і часто суперечливих судженнях та прийняти рішення: чи слід давати розгорятися суперечці далі, щоб підлітки пішли додому з новими тривогами і роздумами, чи розумною порадою, вдало взятим з життя прикладом утвердити учасників диспуту в правильному переконанні.

Керує збором-диспутом звичайно обраний дітьми піонер, який уміє слухати (підлітки тонко підмічають у товаришах цю рису).

На зборі, про який ми розповідаємо, кожний прагнув не стільки відповісти на яке-небудь з поставлених товаришами запитань, скільки запитував і висловлював свої роздуми, сумніви. Отроцтво і рання юність дуже допитливі, цікаві, невгамовні в пошуках істини, тому кожне твердження, кожне судження породжують безліч нових «чому?». Починається суперечка, в якій ланцюжок думки розвивається так швидко й несподівано, що ніколи не можна передбачити, яка буде в ньому наступна ланка. Ось які думки висловили піонери на зборі, про який ми розповідаємо.

Доти, поки людина не здійснила героїчного вчинку, вона нічим не відрізняється від інших. Але чи означає це, що кожний у певних обставинах може стати героєм? Ні. Адже за одних і тих самих умов один стає героєм, а інший — боягузом. Так чому все-таки до здійснення подвигу не видно нічого героїчного в людині, яка стала героєм? Мабуть, тому, що героїчне розкривається тільки в боротьбі і напруженій діяльності. Чи можна стати героєм у мирний час? Як у наші дні виявити силу духу? Адже всі герої, усі видатні люди, яких ми знаємо, — це борці. Павлик Морозов боровся проти куркулів. Петро Клипа — проти фашистських загарбників у Брестській фортеці. Тофик Гусейнов, рятуючи дітей, які тонули, боровся проти сліпих сил стихії і загинув у цій боротьбі. Джон Браун боровся за визволення негрів від рабства. Нансен боровся за те, щоб підняти прапор своєї батьківщини на далеких куточках Землі. Кулібін боровся за

честь російської думки, її винахідливості, кмітливості. Нам хочеться стати справжніми, добрими людьми, отже, треба боротися. Проти чого і за що? Наприклад, боровся все своє життя наш земляк Марко Озерний за те, щоб земля давала врожай у сім, вісім разів вищий, ніж збирали діди-прадіди. Отже, він побачив, знайшов те поле, на якому треба було прокласти борозну, щоб стати щасливим.

Як же кожному з нас знайти, побачити своє поле боротьби? Адже це головне питання життя. Ось ми вирощуємо саджанці плодкових дерев і винограду, а треба не просто вирощувати, а боротися. Як же зробити цю працю боротьбою? Можливо, те, що ми вважаємо найзвичайнішим і нерідко нудним, — уроки, вправи, контрольні роботи — також треба зробити боротьбою? Ми не розуміємо цього, нехай старші допоможуть нам розібратися...

Що в мені добре і що — погане? Ось я розбив скло в теплиці, боявся сказати... Чому боявся, я й сам не знаю. Батько назвав мене боягузом. Але хіба було б добре, якби я зізнався в своєму проступку спеціально для того, щоб набути слави сміливця? Адже так би й подумали про мене товариші. Тут щось не так. А що — я не знаю... Мабуть, за таку «відвертість» не треба хвалити, як іноді в нас роблять...

Чи може бути людина без жодної поганої риси? Ні, не може бути людини, в якій все було б добрим. І в нас у школі немає жодної людини без поганих рис. Але як кожному з нас стати добрим? Як самому визначити, що в мені добре і що — погане? Мабуть, треба постійно радитися з видатними людьми, читати про них, вдумуватися в кожен рисочку їхнього життя. Найголовніше — навчитися боротися (знов починається суперечка про те, яка може бути боротьба в наші дні)...

Ми записали лише головну цитку думок підлітків, випустивши численні приклади, докази.

Такі палкі суперечки підлітків якраз і є переосмислення знань, перехід, переведення знань у переконання. І саме в ці напружені хвилини дуже велике значення має слово авторитетного представника старшого покоління — людини, якій діти довіряють. На зборі-диспуті, про який я розповідаю, до дітей звернувся старий комуніст, учасник громадянської війни. Він розповів, як у важкі для країни роки перші комсомольці оголосили

боротьбу неписьменності, як у цій боротьбі гартувалася юність: «Ви шукаєте — де поле боротьби? Але ж навчання ваше — це теж боротьба. Боротьба за те, щоб наша країна була найпередовішою, щоб у нас було розумних, освічених людей більше, ніж будь-де».

Заклик учитися так, як учився Ленін, знаходить гарячий відгук у серцях підлітків. Тут треба особливу увагу звернути на те, що тоді, коли підлітки переосмислюють свої знання про моральні цінності, виробляють у суперечці власну етичну орієнтацію, їхні серця дуже чутливі до заклику, до роз'яснення суті того чи іншого життєвого питання. У зв'язку з цим треба вміло вибирати момент, коли слово вчителя, старшого товариша падає, образно кажучи, у підготовлений моральний ґрунт. Таким ґрунтом є палка суперечка, зіткнення думок, допитливі, іноді болісні пошуки відповіді на некучі життєві питання. Проте, якщо цього ґрунту не створено всією системою морального виховання, учні лишаються глухими до звернення вчителя.

У роки ранньої юності вироблення суспільної життєвої орієнтації набуває особливо великого значення. Від того, наскільки глибоко переосмислюють юнаки і дівчата знання про моральні цінності людства, залежить твердість їхніх життєвих переконань. Ми добиваємося, щоб кожний юнак, кожна дівчина шукали в житті видатних людей відповіді на питання про власний життєвий шлях, які їх хвилюють.

У роки ранньої юності переосмислювання моральних знань виливається в роздуми про такі широкі проблеми, як: смисл життя і буття людства; суть героїзму і мужності; гармонія суспільного й особистого; знання і моральність; суть і шляхи самовиховання. Як і в роки отрочства, юнаки і дівчата знаходять істину в суперечці — у диспуті на моральну тему. Але якщо піонерський збір-диспут є, висловлюючись образно, нестримною лавиною, в якій кожна відповідь, кожна істина породжує кілька нових запитань, то на юнацькому диспуті інша картина. Тут також вирують пристрасті; юнаки і дівчата прагнуть, як сказала одна наша вихованка, заглянути в очі істині і піямати її погляд, та ще й так, щоб вона не дивилася вбік. Але тут прагнуть обмежити предмет суперечки певною проблемою. Якщо підлітки-піонери, переконавшись в істинності тієї чи іншої думки, немов зупиняються,

вражені, захоплені, а потім цю думку відразу беруть для походу на недоговорене і сумнівне (слова 15-річного піонера), то комсомольці наче навмисно беруть під сумнів те, що вже давно, здавалося б, доведено. Заперечують для того, щоб ще більше утвердитися в справедливості дорогої їм істини. У цій юнацькій схильності до заперечення, молодій непокірності, позірному недовірі немає нічого небезпечного. Усе це благородні порухи юних сердець.

Наш клуб комсомольсько-молодіжних дискусій відіграє дуже важливу роль у виробленні в молоді моральних відносин, тим більше, що теми суперечки (диспуту) часто виявляють з моральних відносин колективу.

В одному з десятих класів виникла суперечка про мужність. Одні вважали, що мужніми можуть бути лише окремі люди, що наші дні — це дні трудової доблесті, а для мужності потрібне зіткнення ідей. «Про мужність мова може йти лише тоді, коли бути вірним своєму обов'язку рівнозначно готовності віддати життя в ім'я ідеї, а де і коли це потрібно буде від людини, що працює біля верстата, в полі, на фермі?» Інші були впевнені, що мужнім можна бути за будь-яких умов.

Так визначився головний вузол спірних питань. Цей вузол комсомольці вирішили розв'язати на диспуті про мужність. Диспут почався із зіткнення протилежних поглядів. 17-річний комсомолец Сергій В. був закоханий у тих учених, мислителів, поетів, які віддали перевагу злигодням, мукам, навіть смерті перед відмовою від істини.

«Коли Джордано Бруно вели на страту, — сказав Сергій, — на вулиці вийшли тисячі людей, щоб подивитися на людину, в яку «вселився диявол». На нього плювали, смикали надітий на нього розмальований халат смертника. Яку переконаність, яку мужність треба було мати, щоб витримати розлючені погляди фанатиків і обивателів!

Мене хвилює ось що: чи є в наші дні ще не відкриті істини, які треба відстоювати, доводити? І чи є в нашому суспільстві ворожі сили, які могли б протистояти цим істинам? Коли Сеченов сказав, що ніякої душі нема, що всіма процесами в організмі керує центральна нервова система, його звинуватили в боговідступництві, загрожували засланням, якщо він не відмовиться від своїх думок. Але він не відмовився і вийшов переможцем. Муса Джаліль

в останню ніч перед стратою кинув в очі катам гнівні слова презирства. Тарас Шевченко в ім'я ідеї пішов на боротьбу проти сили, яка в ті роки здавалася всім непере-
можною.

Мій ідеал — люди, що віддали життя в ім'я переконань. Я хочу бути схожим на них. Але як виявити мужність у наші дні? Заздрю тим, кому випало щастя потрапити в такі умови, де потрібна сила духу... Що не кажіть, але щастя стати мужнім випадає в нашому суспільстві лише одиницям. Можна іноді чути: майте мужність сказати правду, наприклад вказати товаришеві на його недолік перед усім колективом. Мені стає смішно від таких повчань. Виходить так: ось я побачив, що Гепнадій курить. Це ж недолік,— давай, мовляв, випробую силу духу, скажу на зборах про негідну поведінку Гепнадія... Але хіба мужність виковується на таких дрібницях? Тут щось не так, зовсім не так. Мабуть, тому в нас ніхто і не критикує на зборах товаришів... Покажіть шлях до великого...

І розкажіть, як запалити своє серце від факела мужності. Не всі можуть бути такими, як Тарас Шевченко, Томмазо Кампанелла, Олександр Ульянов, Муса Джаліль. Але кожний хоче лишити після себе слід на землі. І не якусь подряпину, яку занесе піском перший же бітерець, а глибоку борозну. Як же стати мужнім? Гарні слова: у житті завжди є місце для подвигу... Можливо, ми просто не вміємо розпізнати той свій час, коли треба виявити особливу силу духу?»

З цього виступу видно, що юнацький дух протиріччя — це гарячий пошук правди, істини. Виступ Сергія В. товариші слухали то з палким трепетним співчуттям, то із запереченнями у формі жарту, гострого слівця. Його слова зачепили за живе тих неспокійних юнаків і дівчат, які шукають смислу життя і які не змогли б жити на світі, якби не вірили, що в нашому суспільстві перед кожною людиною відкритий шлях мужнього життя (слова одного комсомольця).

«Отже,— сперечалася з ним (і, мабуть, сама з собою) Віра П., 15-річна комсомолка, яка два роки тому проплакала кілька годин, коли їй, 13-річній, відмовили прийняти в комсомол,— отже, по-твоєму, чим щасливіше життя, тим менше ідей? Як же це так? Якби ти був правий, то це означало б, що при комунізмі зовсім не буде мужніх людей,

тому що не буде проти кого боротися... Або, якщо люди забудуть про війни, про труднощі, значить, вони стануть зніженими? Це може цього бути! При комунізмі мета і характер боротьби будуть інші. І, мабуть, мірка мужності буде інша.

Ось я уявляю собі, що Олеко Дундич, Сергій Лазо, Олександр Радищев, Леся Українка, Шандор Петефі, Христо Ботев, Гарібальді живуть у наші дні. Та хіба вони були б спокійними і безтурботними? Вони знайшли б проти чого і за що боротися? (Репліка: «Олександр Радищев став Олександром Радищевим саме тому, що він жив не в наші дні»). У наші дні мужніми стають тисячі! Можливо, тому мужність і не так помітна?

Недавно я читала про Чаганака Берсісва — казахського колгоспника, який виростив 201 центнер проса на гектарі. Він помер, і ніхто після його смерті ще не зміг добитися такого результату. Це такий самий подвиг, як і подорож Тура Хейєрдала. Безстрашний виклик природі. А ти, Сергію, занепав духом: де ж та ідея, в ім'я якої варто боротися? Ідеї навколо нас, у нас самих, на кожному кроці.

Тепер земля дає в найурожайніший рік 40 центнерів пшениці, а для комунізму цього мало, треба втричі більше. Ось тобі ідея: кидай виклик природі, доведи, що ти справжня людина.

Щороку яри пожирають у нашому колгоспі більше гектара родючого ґрунту. Якщо сидіти склавши руки і мучити себе думками, що при комунізмі не буде проти чого боротися, то й комунізму не діждешся: через двадцять років усі поля будуть порізані ярами. Ось тобі інша ідея: зупини руйнівні сили природи. Зроби так, щоб жодна краплина води не покинула поля. Наука вчить, як це зробити, але, щоб зробити, треба бути мужнім.

І ще ідея: у заплаві однієї з приток Дніпра чудоеий родючий ґрунт. Але луки перетворилися на зарості бур'янів. А там можна вирощувати по 50 центнерів пшениці з гектара. Замість того, щоб мучитися над питанням, що таке мужність, піди працювати в тракторну бригаду, розори гектарів двадцять заплави, доведи, яка ти людина...»

З Вірою сперечаються, вимагають, щоб вона не повчала інших, а сказала, що може сама зробити. Зіна Г., зокрема, не згодна з таким спрощеним розумінням мужності.

«Дай людині машини, добрива і вона підвищить родючість ґрунту, припинить ерозію, перетворить покинуту зашляву в чудову ниву, — говорить Зіна. — Причому тут мужність? Тенер у робітника, у колгоспника на службі думка вчених. Коли в нього була лише мотика і соха, він складав легенди про богатирів, які виривають із землі дуби і сосни. Якими могутніми, сильними уявлялися ці билинні герої людині, що боялася грому і блискавки! А хіба ми вважаємо мужнім машиніста екскаватора? Мужність — не те, що дають тобі наука і досвід людства. Це щось своє, особисте, що йде з глибини душі. Якщо людина зробила неможливе можливим — тільки це мужність».

Ці слова слухають з напруженою увагою, але вони також викликають гарячу суперечку, заперечення, зміст яких зводиться ось до чого:

«Отже, у праці не можна бути мужнім? (Зіна в прямій формі не твердила цього, але така вже природа юності, вона шукає щонайменше «слабке місце» в твердженнях опонента). Значить, мужні льотчики літали тільки на світанку авіації, коли літаки були ще дуже ненадійними? Якщо небезпека аварії зараз майже зникла, то, виходить, летіти в надхмарних висотах з Москви в Гавану це все одно, що вести трамвай? Не може бути цього. Які б складні машини не служили людині, головне — її розум, воля. Без людини машина — купа металу. Але як стати мужнім у простій праці — не всім же бути льотчиками? Нам хочеться нести в своєму серці хоч іскорку того вогню, який вічно осяває імена Кампанелли, Юліуса Фучика, П'єра і Марії Кюрі, Зої Космодем'янської, Муси Джаліля, Камо, Нікоса Белояніса. Що і як треба зробити, щоб стати щасливим, адже справжнє щастя — в боротьбі; ми це, може, ще не до кінця розуміємо, але чудово відчуваємо, — говорить Віра Г. і після хвилини напруженого мовчання продовжує:

— Треба боротися за ідею. Якщо любиш справу, то й скромні купчики полезахисної лісової смуги будуть для тебе тійсястою алеєю столітнього парку. Головне — любов до справи. Правильно сказала Зіна: мужність — це сила, що йде з глибини душі. Я прочитала книжку про польського лікаря і педагога Януша Корчака. Він лікував і вчив дітей. І помер він за дітей. Разом із сиротами, які були під його опікою, його забрали в фашист-

ський табір Треблїку. Він загинув, хоч міг урятуватися. До останньої хвилини піклувався він про своїх сврит, стараючись, щоб вони не зрозуміли, яка страшна доля їх чекає. Це була людина ідеї. Ось такою хочу стати я. Я назвала три ідеї, за які варто боротися. У мене, мабуть, не вистачить сил для такої боротьби. А боротися хочеться. Поставлю перед собою скромнішу мету: скільки буду жити на світі, щороку буду саджати десять плодових дерев і доглядати за ними. Я підрахувала: якби кожна людина виростила за все своє життя десять дерев, то вся наша країна стала б квітучим садом. Я зроблю те, що всім ще не доступне. Може, моя праця й буде крапелькою мужності?»

Диспут на цьому закінчується, але вироблення власної життєвої позиції триває й після диспуту — у читанні, у роздумах про життя. Цінність суперечки, дискусії в тому, що, переосмислюючи моральні знання, молода людина не збоку бачить зіткнення протилежних поглядів, істин, а сама вступає в ідейну боротьбу, ця боротьба захоплює її розум і почуття, вона не може лишатися байдужою.

За останні два роки в нас проведено диспути з таких питань: «Що означає життя в ім'я переконання?», «Що таке правда?», «За взірцем кого нам робити життя?», «Від Олександра Ульянова до Муси Джаліля», «Дорожи своєю честю», «Про людей, чия серце горіло, осяваючи дорогу до комунізму», «Що таке подвиг?», «Чи можливий подвиг у мирний час?», «Чому в нашому суспільстві є ще ледарі і дармоїди?», «У чому мета нашого життя?», «Чи може людина жити й боротися без помилок?», «Що означає віриість людини людині?», «Що означає чесність у великому і в малому?», «Як лишити після себе слід на землі?», «Що таке принциповість?», «Як виховувати самого себе?».

Вироблення соціальної орієнтації — найважливіша умова формування моральної зрілості, ідейної стійкості особистості. Сьогодні юнак — за партією, завтра йому вступати на самостійний трудовий шлях; ідейні впливи, з якими він зустрінеться, будуть найрізноманітніші. І якщо в нього не буде стійких, міцних моральних переконань, якщо він не виробив у роки своєї юності ясної ідейної позиції, його на кожному кроці підстерігатимуть ті небезпеки, про які писав А. В. Луначарський: іноді

ідейні впливи заволодівають людиною поперемінно — і тоді ми маємо перед собою тип первертїтя; іноді вони поєднуються в ній одночасно — тоді перед нами тип еклектика.¹⁹

Ідейна стійкість, ясна політична орієнтація потрібні не тільки для того, щоб захистити людину від чужих ідейних впливів. Вони потрібні насамперед для того, щоб людина була борцем за комуністичні ідеали.

ВИХОВАННЯ ЧУТЛИВОСТІ І ЧУЙНОСТІ

У моральному вихованні велику роль відіграє формування найтонших моральних почуттів — людського обов'язку, чутливості, чуйності. Здійснення принципу: людина людині друг, товариш і брат — вимагає того, щоб кожний з малих років був чутливим і уважним до духовного світу іншої людини, щоб джерелом особистого щастя для кожного були моральна чистота, краса, благородство глибоко особистих, інтимних відносин.

Азбука виховання людяності в тому, щоб дитина, віддаючи тепло своєї душі іншим людям, знаходила в цьому особисту радість. Головне ж у цій найтоншій сфері виховної роботи, як показує досвід, — переживання дитиною горя, турбот, страждань іншої людини, особисте піклування про долю того, хто потребує допомоги, співчуття.

Для виховної роботи в цьому напрямі найбільш сприятливий молодший вік: маленькі діти особливо чутливо реагують на горе інших людей. Оскільки ж в навколишньому житті завжди є горе, турботи, страждання, вдумливий і чуткий педагог, уміло розповідаючи про це, завжди може створити в дитячій уяві яскраві картини, що впливають на почуття маленьких слухачів.

Ми розповідасмо дітям про людей, які потребують допомоги, співчуття, душевної турботи. Одного разу я розповів малюкам-першокласникам про 7-річного хлопчика Мишка К., який вже два роки був прикутий хворобою до ліжка і тому не міг ходити до школи. Дітям відразу ж захотілося піти до хлопчика. Перше відвідування хворої дитини лишило глибокий слід у душі дітей. Вони розповіли йому про школу, подарували іграшки, малюнки, через день понесли азбуку-шкатулку. Подальші відвідування хворого хлопчика стали для кожної дитини не по-

винністю, а душевною потребою, внутрішнім обов'язком. Кожний ішов до Мишка, коли хотів. Мишко вивчив азбуку, навчився читати, у шкільній майстерні діти зробили столик, на якому він міг писати. Кожний учень — вже не тільки першокласники, а й старші — прагнув бути причетним до успіху Мишка. Зі свого боку хлопчочкові хотілося чимось віддячити товаришам. У нього виявилися неабиякі здібності до малювання. Він малював картинки і дарував їх товаришам.

Настало літо. Мишко проводив цілі дні на повітрі — його ліжко ставили в затінку дерев. Діти допомагали йому провести курс сонячного лікування. На лужку, перед його ліжком, вони гралися, розповідали казки, розігрували інсценівки народних казок. Мишко виявився добрим читцем: він також читав товаришам вірші, казки.

Минув ще рік, знову діти провели літо з Мишком. У навчанні він не відставав, перейшов до III класу. Хлопчик зміцнів, його хворі ноги, за словами дітей, «прокинулися». Коли Мишко став на ноги і ступив кілька кроків, кожний з його друзів переживав це як особисте щастя. Кілька місяців діти привозили Мишка до школи в маленькій колясці. Павесні хлопчик почав ходити значно краще, і, коли настав перший день занять, він сам пішов до школи. З кожним роком його здоров'я поліпшувалося. Він закінчив середню школу, працює слюсарем на машинобудівному заводі.

Турбота про товариша відіграла велику роль у духовному житті дітей. Кожний відчував, що він вклав свої сили в людину, повернену до життя. У всіх, хто дружив з Мишком і допомагав йому, виробилася риса, яку можна назвати душевною лагідністю, ласкавістю.

Горе людське багатогранне і неповторне. Важливо, щоб діти вміли приносити радість іншим людям, тоді вони й самі відчують горе інших людей, самі знайдуть шляхи найбільш радісної і трудової творчості — людяності.

Я розповів тим самим першокласникам про долю колишнього партизана Андрія Степановича Н. Під час Великої Вітчизняної війни фашисти вбили дружину партизана, а двох малолітніх синів (двох і чотирьох років) вивезли в Німеччину, надрукувавши в місцевих газетах повідомлення про те, що сини партизана будуть виховані в арійському дусі, стануть ворогами комунізму.

Коли закінчилася війна, Андрій Степанович почав шукати дітей. Але пошуки були безрезультатними. Він не міг забути страшного лиха. Працював електротехніком у радгоспі, жив замкнено, уникав спілкування з людьми. Допомога в таких випадках потрібна особлива: чуйне, делікатне проникнення в світ почуттів людини, пригніченої горем. Людина, що потребує такої допомоги, відчуває найменшу фальш, найменшу удаваність. Я прагнув пробудити в серцях малят такі почуття, щоб їх допомога, співчуття не ярили душевних ран, а зігривали ласкою. Треба було просто дати людині радість. Глуху вуличку, де жив Андрій Степанович, ми очистили від бур'янів, посадили яблуні. Андрій Степанович довго не звертав на нас уваги, і ми були дуже засмучені. Але потім він почав виходити до нас із свого дому. Ми бачили, як він вслухався в дитячі голоси. Потім він попросив принести кілька виноградних ліз. Це прохання нас дуже обрадувало.

Андрій Степанович посадив виноград, запросив нас у дім, пригостив яблуками.

Почалася жвава розмова. Андрій Степанович розпитував дітей про шкільні справи. Із свого боку, діти розповідали про ігри, про прогулянки до лісу, поділилися таємницями: про маленьку лісову печеру, в якій вони ховають свою іграшкову зброю; про таємничий куточок на березі ставка, де плавають щуки.

Андрій Степанович пішов у неділю з дітьми до лісу. Це був незабутній день. Андрій Степанович умів захоплююче розповідати про природу, він показав дітям гніздо зайчихи, лисячу нору, білку, біля греблі ставка — ондатру.

Здавалося, людина кілька років чекала, коли до неї прийдуть люди, які по-справжньому співчують її горю, ні словом не нагадуючи про горе. Андрій Степанович перестав бути самотнім, у ньому пробудилася згасла була потреба в спілкуванні з людьми. Щонеділі діти йшли з ним до лісу, на берег річки і озера, у степ — скрізь перед ними відкривалося щось нове, невідоме. На весняні й літні канікули висаджувалися на острові, вибирали відлюдний куточок, варили обід, збирали колекції і гербарії. За десять років дружби ніхто не порушив даної обіцянки: не було сказано жодного слова про партизанське минуле Андрія Степановича, ніхто не просив

розповісти що-небудь про суворі дні війни. Учні стали дорослими людьми, і їхня дружба з ним ще більше зміцніла.

Роки дружби, наповнені взаємним створенням радості один для одного, виховали в дітей чуйність до духовного світу людини, потребу в людині. Той, у кого є ця потреба, якимось невідомим почуттям знаходить людей, яким треба робити добро. Знайшли таких людей і мої вихованці, коли навчався в IV класі. Повертаючись якимось додому з лісу, вони побачили дідуса. Був жаркий день, дідусь також ішов додому. Діти допомогли йому нести одяг. Душевна чуйність підказала дітям, що дідусь чимось засмучений. «У нього велике горе», — сказали дівчатка. Від батьків вони дізналися, що їхньому новому знайомому 70 років, він лікар-пенсіонер, переїхав недавно із сусіднього села. Кілька місяців тому він поховав там дружину, з якою прожив майже 50 років, і він виїхав звідти, щоб ніщо не нагадувало йому про дорогу людину. Тепер він щонеділі носить на могилу дружини квіти, які вирощує в маленькій оранжереї.

Діти відчули, що стара людина потребує співчуття, дружби. Напередодні неділі вони понесли лікареві букет троянд. Старий був зворушений. Діти попросили в нього дозволу супроводжувати його в сусіднє село, але старий лікар не погодився. Вони провели його тільки до лісу і там чекали повернення. З тих пір так було щонеділі, дітей не зупиняли ні негода, ні холод.

Діти почали допомагати новому знайомому в догляді за квітами, а він відкривав їм секрети квітництва. Його тішило, що дітей ваблять квіти. Він передавав дітям своє захоплення красою, вчив відчувати найтонші відтінки красивого.

Дітям хотілося принести Петру Панасовичу — так звали старого лікаря — якусь радість. Вони дізналися, коли день народження його покійної дружини і напередодні віднесли на її могилу букет квітів. Петро Опанасович був дуже схвильований і надалі всіляко намагався довести свою вдячність. Навесні він допоміг закласти в школі розсадник гладіолусів і новий бузковий гай. Догляд за квітами приніс дітям нові радощі. Кожий з учнів створив квітник (а окремі учні і оранжерею) на присадибній ділянці батьків, квіти ввійшли в духовне життя родин. Батько й мати Віри Т. жили недружно,

між ними часто були сварки. Віра посадила на клумбі перед вікном квіти, що утворили дві початкові літери імені батька й матері. Це справило на батьків велике враження. Сварки в сім'ї припинилися, запанував мир.

...Через два роки старий лікар помер. Його смерть була для нас великим горем. Поховали його поряд з дружиною. На двох могилах час від часу з'являються букети живих квітів: молоді люди не забувають того, хто відкрив перед ними ще один відтінок людської краси й добра.

Ці уроки людяності ми розглядаємо як найважливіший елемент морального виховання. Тут ми маємо справу з вихованням позитивних емоцій. Багаторічний досвід дає підставу твердити, що виховання емоцій — це не окреме вузьке завдання, а сама суть усього процесу становлення морального обличчя людини.

Протягом двадцяти років я проводив спостереження за тим, як сприймають, осмислюють, переосмислюють учні моральні поняття, істини, норми, що становлять моральні цінності нашого суспільства. Ці спостереження показують, що чуйність, реакція думки, особисте ставлення дитини до слів учителя, які розкривають суть моральних цінностей, залежать від того, наскільки розвинуті в неї позитивні емоції. Байдужим до слів учителя залишається той, у кого не розвинуті позитивні емоції. Якщо ж учень близько бере до серця горе, нещастя, страждання інших людей, якщо він багато разів пережив палке прагнення прийти комусь на допомогу і виявив своє бажання в діяльності, слово вчителя він сприймає як безпосередньо звернений до нього заклик, навіть коли особисто про нього вчитель нічого не говорив.

Ми глибоко переконалися, що емоційна чуйність, емоційна вихованість є наче поштовхом, що спонукає думку до роздумів над суттю моральних повчань, порад. Дослідження радянських учених давно довели, що діяльність кори півкуль головного мозку стимулюється підкірковими центрами — центрами емоцій. «Головний імпульс для діяльності кори йде з підкірки, — говорив І. П. Павлов. — Якщо виключити ці емоції, то кора втратить головне джерело сили*». Наука про вищу нервову діяльність

* Павловские среды. Протоколы и стенограммы физиологических бесед. Т. 1. М.-Л. Изд-во АН СССР. 1949, стор. 268.

людини допомагає не тільки пояснити все те, що відбувається в найпотаємніших куточках дитячої душі, а й направити тим шляхом, який необхідний для правильного виховання.

Серед найскладніших процесів духовного світу наших вихованців на першому місці стоїть процес формування особистих переконань, особистих поглядів, процес перетворення істин у живу плоть і кров вчинків, поведінки. Цей процес, безперечно, залежить величезною мірою від емоційного виховання, від формування позитивних почуттів. Виховання почуття людяності — одна з найважливіших сторін становлення моральної культури.

Гуманність неможлива без чуйності до людини. Любити все людство простіше, ніж одну людину. Допомогти одній людині важче, ніж заявити: «Я люблю свій народ».

Кожний, хто вступає в життя, повинен бути не тільки прекрасним умільцем, майстром, творцем матеріальних цінностей, а й душевною, чуйною, чутливою людиною. Ніколи не втрачать свого значення слова В. Г. Белінського, сказані ним більше ста років тому: «Будемо теслярами, будемо слюсарями, будемо фабрикантами; але чи будемо людьми — ось питання!»*.

Найважливіше і найважче саме в тому й полягає, щоб наші вихованці вступали в життя справжніми людьми. Людина епохи будівництва комунізму в нашій країні не зможе жити без того, щоб це робити людям добро.

ВИХОВАННЯ В ДУСІ ПРАВДИВОСТІ Й ЧЕСНОСТІ

Деякі вихователі вважають, що дітям недоречно говорити про ледарів, дармоїдів, розкрадачів народного багатства. Ми з цим у корені не згодні. Ми вважаємо, що такі спроби створити навколо дитини обстановку якоїсь ідейної стерильності будуть тільки нівечити дитячу душу.

Не можна пригладжувати, прикрашати дійсність. Не можна допускати, щоб у відвертій бесіді з товаришами, дома в сім'ї дитина говорила одне, а на зборах, в офіційній обстановці — інше. Не можна допускати,

* В. Г. Белінский. Полное собрание сочинений. Т. II М Изд. АН СССР, 1953, стор. 47.

щоб дитина вчилася кривити душею, лицемірити. Неприпустимо прищеплювати дитині потворне уявлення про те, що ця фальш нібито необхідна.

Пригладжування життя породжує догматизм у судженнях і сковує думку, є джерелом скептицизму, невіри у високі комуністичні цілі й принципи, обеззброює людину в боротьбі за комунізм.

Ми радимо вихователям: найбільше бійтеся фальші, «роздвоєння» душі, співіснування двох «правд»: однієї для повсякденного життя, а іншої для виступу на зборах, для передових статей у стінгазеті, бійтеся лицемірства, оковамилювання, байдужості, брехні, що прикриваються якимись удавано високими цілями. Коли в якійсь школі на навчально-дослідній ділянці щось тільки зеленіє, а в той же час на піонерському зборі виголошують гучні слова про дослідництво і дітей цєї обман не обурює, у такій школі, ми вважаємо, з виховною роботою негарзд.

Щоб молодь вірила в комуністичні ідеї, щоб комуністичні переконання стали для неї такими ж дорогими, як особиста честь, треба говорити їй чесно і прямо всю правду і вчити її говорити тільки правду. Духом правдивості, чесності, непримиренності до зла, неправди, обману, фальші, оковамилювання ми прагнемо наповнити все життя школи. Прищеплюємо вихованцеві переконання, що перед єдиною правдою — правдою комуністичних ідей — усі рівні. Ми добиваємося, щоб ця правда була єдиною призмою, через яку розглядаються всі явища життя, моральне обличчя всіх людей. Чим яскравіший, глибший у свідомості учня зв'язок між високими принципами комуністичної етики і буденними справами та вчинками людей, тим гостріше, уважніше буде звернений його погляд усередину самого себе, тим вимогливіший він буде до себе. Якщо на його очах, у його присутності дихання єдиної правди — правди комуністичних ідей, образно кажучи, овіває кожний життєвий факт, кожну подію, це формує чисту, чутливу совість.

Починати в цій справі треба з малого, з найпростішого, з чим повсякденно стикаються діти. Ми не допускаємо, щоб гострі кути життя згладжувалися, пом'якшувалися, ховалися від життя колективу. Якщо, наприклад, працюючи разом з дорослими, діти бачать марнотратство, дізнаються про крадіжку соціалістичної власності, то ми

прагнемо побудувати взаємини в колективі так, щоб активна діяльність виховувала непримиренність, нетерпимість до цих явищ.

Весь уклад шкільного життя в нас продумано так, що учень на кожному кроці стикається з цінностями, які належать колективу. Користування цими цінностями стає звичкою. Якщо дитині потрібний новий зошит, вона бере його в шафі з колективних запасів. Із стенда в класі чи в коридорі бере книжку, яка її цікавить, читає її тут же або несе додому. Користуючись книжкою, дитина відчуває, що й інші хочуть почитати, чекають її. У молодших школярів цікаві книжки переходять буквально з рук у руки, і побачити їх на стенді можна лише тоді, коли всі їх прочитали.

В умовах використання матеріальних цінностей для задоволення духовних запитів колективу нечесний, негідний вчинок відразу ж зустрічає загальний осуд. Якщо хтось привласнив або зіпсував книжку, яка всім потрібна, діти самі знаходять винуватця, і він відчуває на собі колективний гнів, обурення. Лише тоді, коли є це почуття, має силу й покарання: колектив обмежує право того, хто завинив, користуватися якими-небудь духовними благами.

Колективне використання духовних благ і цінностей, що задовольняють запити, велику роль відіграє і в середньому і, особливо, в старшому віці. На ставленні особистості до інтересів колективу перевіряються, утверджуються чесність і правдивість. У нас кожний учень у вільний час бере, нікого не питаючи, платівки із записом музичних творів, книжки в кімнаті для читання. У фізичному кабінеті на столах стоять прилади, які кожний може використовувати в будь-який час. Бережливе ставлення наших учнів до матеріальних цінностей, поважання інтересів колективу — це результат моральної звички, яку ми формуємо в дитини з перших днів її перебування в школі.

Дух правдивості, чесності, непримиренності до фальші і обману проймає й працю наших учнів. З малих років ми прищеплюємо їм думку, що результати праці, зокрема сільськогосподарської, залежать не тільки від людини, а й від стихійних сил природи. Вважай своєю заслугою лише те, що ти зробив своїми руками, розумом, творчістю; не приписуй собі того, що дала природа, — додержання

цих правил утверджує непримиренність до всього показного, фальшивого. Для об'єктивної оцінки зусиль, працьовитості, старанності ми спеціально добираємо трудові завдання, в яких на перше місце ставимо долання труднощів. Виростити високий урожай на доброму ґрунті — в цьому великої заслуги немає. Та коли учень перетворює неродючий ґрунт у ґрунт високої родючості, плоди праці втілюють духовну боротьбу, пошуки; він дорожить ними. У зв'язку з цим часто буває так, що похвали, заохочення дістають учні, які виростили порівняно невисокий урожай, а не ті, хто зібрав значно вищий.

У початкових класах у нас твердо додержують правила: доти, поки результати роботи учня (диктант, твір, задача, вирава) не заслуговують позитивної оцінки, йому не ставлять ніякої оцінки. Оцінки заробляють у цю чолу — до такого переконання діти приходять поступово. Якщо дитина не має оцінки, значить, вона або ще не може справитися з роботою (врятуватися від цього лиха допомагає наполегливість), або ж не хоче працювати (це також лихо, але зовсім іншого роду). У переважній більшості випадків ми маємо справу з лихом першого роду. Ніхто не хоче працювати даремно; тому дитина прагне подолати труднощі, відчуває моральний сенс оцінки, дорожить нею. Діти, які навчилися в молодшому віці добувати знання власними зусиллями, ніколи не намагаються йти легким шляхом.

Велике виховне значення має правдива оцінка поведінки, особливо в старших класах. Користуючись п'ятибальною оцінкою поведінки²⁰, ми не допускаємо того, щоб «відмітно» («5») мав учень, який мовчки сидить на уроках, не нагадуючи про себе ніякими складнощами духовного життя. Така безлика поведінка — вкрай небажане явище. В оцінці поведінки ми виходимо з таких вимог: вміння виховувати самого себе, сумлінна праця — навчальна і суспільно корисна, збереження і примноження народного добра, чесність, повага до людей праці, до батьків і взагалі до старших, повага до жінки, непримиренність до зла, участь у вихованні молодших школярів і дошкільників, вміння робити добро, корисне людям.

Дуже важливо, щоб у кожному віці дитина розуміла, як ці вимоги здійснювати на практиці. Такому розумінню сприяє активна участь кожного класного колективу

в оцінці поведінки за чверть, за рік. Колектив сам приходить до висновку, якої оцінки заслуговує кожний учень: обговорює його працю, навчання, громадську діяльність. Оцінку виставляє класний керівник на зборах класу, при цьому в нас майже не буває розходжень між думкою вчителя і колективу учнів. Коли ж розходження є, то питання розглядає педагогічна рада, і оцінку з поведінки в такому разі затверджують лише тоді, коли з нею згодні і представник класного колективу, і той учень, про якого зайшла суперечка.

Особливо суворо, нещадно ставляться наші учні до лінощів, недбайливості. З малих років ми прищеплюємо дітям думку, що використання результатів чужої праці (шпаргалка, списування) — велика ганьба. Тут немає поблажливості до будь-яких слабостей: якщо ти сів за парту, ти вже трудівник, ти відповідаєш за свою працю перед сім'єю, перед колективом, громадськістю. Прізвиська зловлених на лінощах, недбайливості, обмані називають на батьківських зборах, при цьому у вчинках дітей звинувачують батьків. Щоб не зганьбити себе і свою сім'ю, учні виконують усі завдання самостійно.

Якщо педагогічний колектив переконаний, що випускник може успішно вчитися у вузі, ми посилаємо у вуз лист-рекомендацію за підписами голови педради і голови батьківського комітету. У цьому листі ми характеризуємо інтереси, нахили, здібності, захоплення юнака чи дівчини. Такі листи-рекомендації записуємо в книгу протоколів педагогічної ради. Надалі ми перечитуємо її щороку, щоб перевірити, наскільки правильно ми оцінюємо сили, здібності, нахили тих, кому дали путівку у вуз.

На почесному місці — в куточку для батьків — яскраво оформлений стенд «Вони — гордість сім'ї і школи». Тут портрети вчителів, інженерів, лікарів, агрономів, зоотехніків — наших вихованців. Тут же цифри (їх щорічно міняють), які свідчать про кількість тих, хто вступив до вузів і закінчив їх (з розподілом за фахом). Це наш звіт перед батьками.

Дуже важливою умовою виховання в душі чесності і правдивості є право юнаків і дівчат говорити те, що вони думають, без побоювання зустріти окрик замість терплячого роз'яснення і допомоги.

Молодь пильно придивляється до всього, що відбувається в навколишньому світі; в юності загострена

чутливість до відповідності життєвої практики комуністичним ідеям і принципам. Щонайменше розходження між словом і ділом спричиняє безліч запитань, від яких не можна відмахнутися, яки не можна вважати якоюсь помилковою думкою, критикамством. Ці запитання народжуються в найгірших ситуаціях — утвердитися в істинності, справедливості того, що ми, вихователі, розкриваємо перед свідомістю наших вихованців як святиню, високі ідеали комунізму.

З тим, що їх непокоїть і хвилює, юнаки і дівчата йдуть у клуб комсомольсько-молодіжних дискусій. Жодне запитання, що хвилює молодих людей, не лишається без відповіді, не «повисає в повітрі». Ми прагнемо до того, щоб юнаки і дівчата, які звернулися до колективу, до старших товаришів із своїми сумнівами, роздумами, пішли глибоко вперевиди в ідеології комуністичних ідей. Далеко не завжди вони можуть розв'язати свої сумніви власними силами, тому в дискусіях обов'язково беруть участь старші товариші, які пройшли великий життєвий шлях. Ми, люди старшого покоління, прагнемо відповідати на запитання юнаків і дівчат, сперечатися з ними так, щоб вони самі знаходили яскраві життєві факти, які переконували б у тому, що комуністична правда непереможна, що місія справжньої людини не пасивне спостереження, а боротьба, долаючи труднощі в ім'я правди і справедливості.

Дискусію проводимо в міру визрівання питань, що хвилюють юнаків і дівчат. У призначений комітетом комсомолу час до школи запрошують старшокласників, а також учителів і старих комуністів — учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції і Великої Вітчизняної війни. Дискусію звичайно відкриває секретар комітету комсомолу. Він формулює питання, яке хвилює юнаків і дівчат. Виступають комсомольці, висловлюють свої думки і тривоги; виступають старші товариші, допомагають їм знайти відповідь, розв'язати сумніви.

З глибоким хвилюванням слухають юнаки і дівчата розповідь про комуністів, які воліли вмерти, а не відмовитися від того, в справедливості чого вони були переконані. Юнаки і дівчата говорять у своїх виступах про те, що стійкість і мужність, здатність відстоювати правду незважаючи ні на які погрози, — це найважливіша риса справжнього комуніста.

Важливе завдання школи ми вбачаємо у вихованні чистоти, благородства морально-естетичних відносин — дружби, товаришування, любові.

Грубість, вульгарність, цинізм окремих молодих людей мають своїм корінням невихованість почуттів, байдужість, безсердечне ставлення людини до людини насамперед у сім'ї, потім у школі, у піонерській і комсомольській організаціях. Циніки, наскудники, донжуани виростають у см'ї, де любов епоганена чи то зрадою обов'язку, чи то цинічним виявом тваринних інстинктів, чи то обачливими пошуками матеріального благополуччя. Одна з причин злочинності серед молоді полягає в тому, що багато молодих людей вступає в життя енутошеними байдужістю і безсердечністю батьків. Наш педагогічний колектив знає долю двох «випадкових» дітей — Олі і Олександра Д., які вирости без батька, не знали ласки і любові матері і тільки й чули від неї щодня, що вони — її покарання. З тих пір як вони навчилися взагалі щось розуміти, вони тільки й думали про те, що десь на світі живуть дві людини, які дали їм життя, але не дали щастя, що вони невідники, але таких негідників багато; ніякої любові немає, є тільки хитрість, уміння обдурити. Така «життєва мудрість» визрівала в свідомості Олі й Олександра з раннього дитинства. Підозрілість, настороженість, невіра в людину — з такими рисами цих дітей зустрілися ми, коли розпочалося їхнє шкільне життя.

Запобігти цим порочним явищам треба задовго до того, як людина зможе створити нове життя. Одне з найтонших виховних завдань ми вбачаємо в тому, щоб молодь суворо і цнотливо ставилася до створення нового людського життя, щоб народження нової людини чекали, як щасливого свята, щоб першою думкою в голові кожної дитини була думка: я прийому радість своїм батькам, вони не можуть жити без мене, у цій радості має власне щастя; за те, що його дали мені батько і мати, я повинен бути безмежно вдячний їм. Любов — це, образно кажучи, квітка, яка увінчує благородство всього людського, і про красу цієї квітки треба думати задовго до того, як до людини сам собою прийде статевий потяг, треба облагороджувати її почуття.

Моральна підготовка школярів до того, щоб кожний з них з часом став добрим чоловіком, жінкою, батьком, матір'ю, полягає не в розтлумачуванні їм питань взаємин статей, посвяченні їх у те, що їм поки що не слід знати. Треба, щоб усе життя дитини, усе, що вона бачить, робить, відчуває, — усе це утверджувало в ній переконання, що найдорожче в житті — це людина; що найвища гордість, честь, моральна доблесть — давати щастя іншій людині, створювати для неї красу і водночас самому бути добрим, красивим. Джерело нещастя, іноді справжніх трагедій, пов'язаних з морально-естетичними відносинами, якраз і полягає в тому, що деякі молоді люди вбачають у любові лише те, що можна брати, а не обов'язок давати людині щастя і радість. Справжня любов, зокрема любов чоловіка до жінки, юнака до дівчини, — це величезна затрата духовних сил, творчість, яка будує щастя.

Задовго до того, як у молодій людині виникне потяг до особи протилежної статі, треба навчити її більше віддавати, ніж брати, віддавати іншому все тепло своєї душі і вже від одного цього діставати задоволення. Давати радість іншій людині — незрівнянно складніше, ніж принести в клас вазон з квітами чи зробити клітку для пролів. Високоморальний вчинок, що зачіпає серце, — дуже тонка річ. У ньому опредмечуються справжні порухи душі — прагнення. Найгірше, коли добро роблять, розраховуючи на похвалу. Якщо дитина з малих років звикла «відпускати порції» доброти лише тому, що її за це похвалять, вона виросте холодним, обачливим, безсердечним себелюбцем. Ми пам'ятаємо 12-річного хлопчика, якого вожатий часто хвалив за допомогу самотній бабусі. Як з'ясувалося трохи пізніше, відрепортувавши вожатому про те, що він приніс бабусі води, хлопчик ішов додому, кидав на підлогу забруднені взуття і пальто, а його хвора бабуся цілий вечір відмивала і відскрібала з них бруд... Нам довелося немало попрацювати над тим, щоб роз'яснити цьому хлопчикові всю непорядність його поведінки. Допомогло те, що йому було лише 12 років, а також одноставність, згуртованість колективу.

Моральна підготовка до чистого, красивого кохання починається із закріплення в душі дитини добрих почуттів — сердечності, чуйності, чутливості до іншої, дорогої для неї людини. Чим менша дитина, тим легше збу-

дин в неї добрі почуття і надихнути її на добрі справи. Малечки діти прагнуть розкрити свою душу у вчинках, їхні почуття живуть у вчинках, що виявляють ставлення до інших людей.

Кожному поколінню малюків, що приходить до нас у I клас, ми ось уже протягом двадцяти років розповідаємо про зворушливий, вражаючий приклад вірності однієї людини іншій. Одружилися двоє молодих людей, Через три місяці дружина тяжко захворіла: у неї були паралізовані ноги. Двадцять три роки чоловік доглядав хвору жінку, возив її до лікарів. Він вірив, що дружина одужає. І вона стала на ноги. У них народився син.

Розповідаємо і про нашого друга — старого лікаря Петра Панасовича, який щотижня носив квіти на могилу дружини в сусіднє село. Ці розповіді зачіпають чутливі куточки дитячих сердець. Діти відчують, що найдорожче — це людина. Повторюю, головне тут — почуття; дитина ще не все може глибоко осмислити, важливо, щоб вона відчула красу людяності. Якщо нам удалося яскравою, емоційно насиченою розповіддю досягти того, що в хлопчика з'явилися сльози на очах, коли він дізнався, що його сусідка по парті захворіла і не може прийти до школи, цей хлопчик, ставши юнаком, зрілою людиною, буде люблячим, дбайливим батьком і чоловіком: голос совісті ніколи не дозволить йому заподіяти зла дівчині, жінці, матері. Добрі почуття — перший сторож совісті.

Розповідаючи про людяність, ми пробуджуємо чуйність до чужого горя і запобігаємо жалості до себе — одного з джерел егоїзму. Добрі почуття спонукають до добрих справ; дитина поділяє горе, лихо, незгоду товариша або навіть зовсім незнайомої людини. У неї народжується бажання приносити радість людям. І дитина охоче віддає тепло своєї душі тому, хто, на її думку, потребує моральної підтримки (для нас, дорослих, ця підтримка часто непомітна).

Миколка і Галика, 7-річні діти, були захоплені підготовкою до новорічної ялинки; розучували пісні, готували костюми. Мама пошила Галинці гарний головний убір, накрохмалила його. Дівчинка приїхала цей убір на новорічний ранок, бережно поклавши його в картонну коробку. Перед самим початком танцю хтось сів на коробку і все зім'яв. Для нас, дорослих, це був би малень-

квій, не вартий уваги епізод але для дівчини це було велике горе. Миколка помітив, що Галинка стоїть збоку із схиленою головою, а поряд — зім'ята коробка, і не встигли ми втрутитися, як він підійшов до Галинки, не сказавши ні слова — він не вмів виражати співчуття словами, але на очах у нього виступили сльози, — взяв Галинку за руку і став у позицію. Через секунду пара танцювала, ніби нічого не сталося.

Ніяких слів не треба, коли є живе, трепетне почуття. Для дівчинки співчуття хлопчика стало світлим променем, що освітив її душу: значить, є на світі людина, для якої моє горе — м. горе. І ось уже замість сліз в очах у Галинки — промінці радості, дівчинка грає, танцює, і ніхто не помічає, що в ній на голові немає гарного головного убору.

Скільки в дитячому житті таких от подій, коли щире почуття виявляється тією казковою живаю водою, що жене смуток, полетіває горе, повертає радість. Дати людині тепло свого почуття, проїнятися її тривогами, увібрати в своє серце її турботи — це і є перше джерело того благородного почуття любові, яке робить юнака мужчиною і вірним чоловіком, а дівчину — ласкавою, відданою і водночас твердою, суворою, непреступною. Як важливо, щоб у житті наших дітей, підлітків, юнаків і дівчат не було нерозділених горя, болю, образи, страждання. Як необхідно для морального вдосконалення людської природи, щоб хлопчики, підлітки і юнаки якнайбільше тепла своєї душі віддавали дівчаткам і дівчатам. Чисті, благородні почуття — це, образно кажучи, духовна енергія моральності. Усе, що ми створюємо, створюється в ім'я людини і для людини. І ніякі матеріальні й духовні блага не принесуть щастя, якщо людина людині не приносить щастя.

У суспільстві, що знищило всі корені економічного і політичного гноблення, людяність, повага до людини починається з поваги до жінки. Ми прищеплюємо дітям думку, що в дівчинці, дівчині, жінці найяскравіше втілена людська краса, бо вона творець нового життя. Тепло душі, яке віддає майбутній чоловік майбутній жінці, відточує його духовну красу. І знову ж головне тут — почуття і ще раз почуття. Важливо, щоб хлопчики і юнаки переживали радість від того, що вони приносять радість дівчаткам і дівчатам.

У першу неділю першої половини січня наші учні святкують День дівчаток. Життя сповнене в ці дні хвилюючими почуттями: кожен хлопчик готує подарунок своїй сестрі чи подрузі. Подарунок роблять тільки своїми руками, створюють працюю. Хлопчики випилюють лобзиком, клеять, шиють... Найчастіше їхні подарунки — це вирізані в фанері фігурки персонажів дитячих казок, тварин, птахів, а також ляльки, шкатулки, малюнки. Багато хлопчиків вирощує до цього дня квіти або квітучі гілочки дерев. Виростити взимку квіти проліска, конвалії, добитися, щоб у січні зацвіла гілочка бузку, важче, ніж випилити найхимернішу фігурку. Хлопчики працюють, дбайливо зберігають у теплиці кореневища кризантем, конвалій, проліска, розраховують час, коли треба почати вигонку, щоб квіти зацвіли в строк. І все це в ім'я того, щоб принести радість дівчаткам.

У вихованні хлопчиків і юнаків великого значення ми надаємо благородству, чистоті морально-емоційних відносин у сім'ї. Зокрема, ми добивасмося, щоб син ставився до матері як до найдорожчої людини. Турбота про яблуню матері — одна з найбільших турбот нашого хлопчика, кожного юнака. У багатьох хлопчиків і юнаків є виноградник матері. З хвилюванням несуть сини вирощені ними яблунка і виноград своїм матерям. У День матері син несе мамі квітку конвалії. Крім того, матерям дарують малюнки, вишивки. Старші в цей день дарують матерям твори, вірші, написані в зошиті, прикрашеному малюнками (не треба розкішних альбомів).

У вихованні юнаків дуже важливо спрямувати духовні сили майбутніх мужчин і чоловіків на те, щоб вони прагнули бачити дівчат духовно красивими, щоб у насолоді цієї красою — красою, в створення якої вклали часточку своєї творчості і вони, юнаки, — народжувалися духовна спільність, потреба в людині, що є справжньою любов'ю. Дуже важливо, щоб юнаків і дівчат об'єднували й спільні інтереси, й спільні почуття. У всіх видах діяльності, яка захоплює, хвилює, надихає, поруч з хлопчиком — дівчинка, поруч з юнаком — дівчина. Перш ніж покохати в дівчині жінку, юнак переживає почуття шанобливості перед красою дівчини як людини.

Життя підлітків, юнаків і дівчат у нашій школі проймає зматанням творчих здібностей, духовної краси, сили волі, наполегливості. (Звичайно, це згадання не

обставляється ніякими заходами, воно відбувається приховано, ніби потай). Поприщем для цього змагання може бути і праця, і громадська діяльність, і художня творчість. У цьому змаганні утверджується почуття гордості дівчини за своє місце в суспільстві, за свою працю. Дівчата, як і юнаки, набувають у технічних гуртках складних умінь і навичок, прагнуть випередити юнаків у творчій праці.

У хорових, музичних, драматичних гуртках юнаків і дівчат об'єднують не тільки спільні нахили, а й спільні почуття. У цій творчості топ задають дівчата і дівчатка, але юнаки і хлопчики прагнуть не відставати від них. Таке прагнення ще більше спонукає дівчаток і дівчат іти попереду, облагороджує взаємний потяг, оточує романтичним ореолом роки юності.

Змагання в творчій праці, у художній самодіяльності, у розвитку розумових запитів збагачує дівчат інтелектуально, створює духовне багатство, без якого немає краси. Дівчина повинна бути розумною, всебічно розвиненою, повинна не тільки ні в чому не поступатися перед юнаком, а йти попереду нього — це основа дівочої гордості. Чистота любові двох сердець зберігається багато років лише тоді, коли в роки юності створено багатство духовної краси, яке в житті вони віддають один одному. Кожному учневі ми прагнемо дати в роки юності багатогранне духовне багатство, щедрої віддачі якого вистачило б на все життя. Кожний чимось пишається, у чомусь виявляє свою індивідуальність. Перш ніж створювати нову людину, любов повинна навчити створювати те, що підносить весь рід людський, — мудрість, красу, творчість, майстерність.

До пробудження почуття взаємного статевого потягу кожний знаходить щастя життя в улюбленій праці і не намагається заповнити любов'ю порожнечу своєї душі. У розквіті здібностей, талантів, обдарувань, у тому, що кожний почуває себе поетом в якій-небудь справі, ми вбачаємо підготовку до морально чистого сімейного життя. Коли в людині загоряється вогник творчості, світло цього вогника ніби ізсередини освітлює обличчя, очі, рухи, і краса зовнішніх рис одухотворюється, облагороджується внутрішньою красою — розумом, мудрістю. А де ця краса — там і гордість. Як важливо створювати таку красу в дівчині! У цій красі — джерело власної

гідності, тієї недоступності, щотливості, гордої і суворої жіночності, яка облагороджує морально-естетичні відносини жінки і чоловіка.

Ідейне благородство у великому, загальнонародному неможливе без благородства в особистому. Людина повинна бути другом, товаришем і братом іншій людині не тільки в боротьбі за щастя народу, за велич і могутність Батьківщини, а й у створенні особистого щастя, у вихованні дітей, у насолоді радощами життя. Кожний хлопчик, кожна дівчинка, які тепер сидять перед нами за партою і старанно виводять палички й літери,— це не тільки майбутні творці матеріальних і духовних благ, а й завтрашні батьки і матері.* Усе краще, досягнуте людством, повинно наповнювати їхні серця.

РОЗУМОВЕ ВИХОВАННЯ

★

СУТЬ РОЗУМОВОГО ВИХОВАННЯ
І ЙОГО ЗАВДАННЯ

Розумове (інтелектуальне) виховання — одна з найважливіших ланок системи комуністичного виховання. Воно передбачає набування знань і формування наукового світогляду, розвиток пізнавальних і творчих здібностей, вироблення культури розумової праці, виховання інтересу й потреби в розумовій діяльності, у постійному збагаченні науковими знаннями, в застосуванні їх на практиці.

Розумове виховання відбувається в процесі набування наукових знань, але не зводиться до нагромадження певного їх обсягу. Процес набування знань і якісне їх поглиблення будуть фактором розумового виховання лише тоді, коли знання стають особистими переконаннями, духовним багатством людини, що позначається на ідейній спрямованості її життя, на її праці, суспільній активності, інтересах. Формування світогляду — це серцевина розумового виховання.

«Дійсає духовне багатство індивіда цілком залежить від багатства його дійсних відносин»*, — писав К. Маркс. Розумове виховання означає постійне збагачення учнів усіма духовними цінностями суспільства; таке збагачення гармонійно поєднує навчально-виховний процес у школі і життя суспільства.

К. Маркс говорив, що уми людей завжди пов'язані невидимими нитками з тілом народу**. Розум людини, що формується, вбирає в себе ідеологію і психіку народу, його переконання, традиції, інтелектуальну, моральну і естетичну культуру.

Навчання — найважливіший засіб розумового виховання. Успіх розумового виховання в процесі навчання

* К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. Т. 3, стор. 34.

** Див.: «Маркс, Інтернаціонал, Росія». — «Правда», 1964, 25 вересня. ²¹

визначають такі фактори, як: багатство всього духовного життя школи; духовне багатство вчителя, широта його кругозору, його ерудиція, культура; зміст навчальних програм; характер методів навчання; організація розумової праці учнів на уроках і дома.

У процесі навчання здійснюється головна мета розумового виховання — розумовий розвиток. «Ми повинні прагнути до виховання гнучкої, жвавої думки, — думки, що відображає рух самого життя»*, — писав А. П. Пінкевич. Як без знання азбуки людина не може читати, так без розумового розвитку, без гнучкої, жвавої думки неможливе розумове виховання.

Як практично здійснювати розумове виховання? Піколи не можна забувати про багатство дійсних відносин, про яке писав К. Маркс.²³ Учень розумово виховується лише тоді, коли його оточує атмосфера багатограних інтелектуальних інтересів і запитів, коли його спілкування з навколишніми людьми пройняте допитливою думкою, пошуками. Турбота про інтелектуальне багатство всього шкільного життя — вирішальна умова повноцінного розумового виховання.

Кожний учитель повинен бути вмілим, вдумливим вихователем розуму учнів. Розумове виховання в процесі навчання здійснюється лише тоді, коли нагромадження знань, розширення обсягу знань учитель розглядає не як кінцеву мету процесу навчання, а лише як один із засобів розвитку пізнавальних і творчих сил і гнучкої, допитливої думки. У такого вчителя знання, що їх набувають учні, виступають як інструмент, за допомогою якого учень свідомо робить нові кроки в пізнанні навколишнього світу. Перенесення засвоєних методів пізнання на нові об'єкти стає в такому разі закономірністю розумової діяльності учнів: яддалі вони вже самостійно досліджують причинно-наслідкові зв'язки нових явищ, процесів, подій. У зв'язку з цим найважливішим елементом розумового виховання стають: при вивченні предметів природничого циклу — продуктивна праця, дослідження, експеримент; при вивченні гуманітарних предметів — самостійне вивчення життєвих явищ, літературних джерел, літературно-творчі сгроби.

* А. П. Пінкевич. Введення в педагогіку. М., «Работник просвещения», 1930, стор. 58.

Розумове виховання потрібне людині не тільки для того, щоб вона застосовувала знання в праці, а й для повноти духовного життя — для того, щоб уміти цінувати багатства культури і мистецтва. Людині треба дати щастя насолоджуватися культурними й естетичними цінностями. Зміст освіти треба розглядати не тільки з погляду практичного застосування знань у праці. Останніми роками в окремих статтях проскакувала думка про надмірний інтелектуалізм шкільного навчання і виховання. Розумове виховання завжди було і буде однією з головних ланок навчально-виховного процесу.

РОЗУМОВЕ ВИХОВАННЯ І СВИТОГЛЯД

Світогляд — не тільки система поглядів на світ, що панує в даному суспільстві, чи ідеологія даного класу, а й суб'єктивний стан особистості, який виявляється в її думках, почуттях, волі, діяльності. У світогляді — єдність свідомості, поглядів, переконань і діяльності.

Формування наукового світогляду залежить від того, наскільки глибоко усвідомлюють учні головні, провідні ідеї основ наук: матеріальність і пізнаваність світу, взаємний розвиток і обумовленість явищ; можливість і закономірну необхідність перетворення навколишнього світу людиною; пізнаваність суті і причин суспільних явищ, зокрема таких, як війни, революції та інші соціальні і економічні потрясіння і перетворення; непримиренність інтересів гнобителів і гноблених в усіх експлуаторських суспільствах; благородство боротьби за визволення від експлуатації, від соціального і національного поневолення; історичну неминучість переходу від капіталізму до соціалізму; класову, соціальну обумовленість поглядів на добро і зло, справедливість і несправедливість; боротьбу за свободу і незалежність Батьківщини, за визволення від експлуатації людини людиною як вищу моральну доблесть; перетворення праці в комуністичному суспільстві в органічну потребу людини.

Ми вбачаємо важливе виховне завдання в тому, щоб погляд на світ виявлявся не тільки в умінні пояснювати суть явищ, а й у практичній діяльності, у праці. Досліджуючи факти, явища навколишнього світу, пізнаючи закономірності природи, переконуючись в істинності, правдивості наукових поглядів, учень водночас прагне щось довести, утвердити, відстояти. Мислення в процесі

навчання стає процесом самостійного формування наукового світогляду за тієї умови, коли розумова праця зачіпає інтереси особистості. Науковий світогляд — це сплав думки, почуття і волі; світогляд формується тоді, коли пізнання є водночас боротьбою за підкорення сил природи і осмислення навколишнього суспільного життя. У нашій системі розумового виховання є трудові завдання, головна мета яких — формування світогляду. Наприклад, працюючи на навчально-дослідній ділянці, учень доводить, що грунт — це особливе середовище життєдіяльності мікроорганізмів. Доведення цієї істини — лише перший крок до самостійної діяльності, що формує світогляд. За цим кроком — створення ґрунту, що забезпечує високий урожай. У цій праці саме й розкривається те багатство дійсних відносин людини, про яке писав К. Маркс²³. Формування світогляду, особистого погляду на явища навколишнього світу зачіпає всі сфери духовного життя учня — мислення, почуття, волю, діяльність. У дитини молодшого віку знання, якими вона оволодіває, особливо тісно злиті з її суб'єктивним досвідом. Це злиття, єдність думки і суб'єктивного досвіду значною мірою зберігається й у середньому і навіть у старшому віці.

Для формування світогляду дуже важливо, щоб розумові операції знаходили відображення в практичній діяльності учня. Досвідчені вчителі не приурочують роз'яснення тієї чи іншої ідеї наукового світогляду до вивчення якого-небудь одного чи кількох розділів програми. Вони прагнуть до того, щоб ідея виявлялася багаторазово в особистій діяльності. Матеріалістична ідея стає особистим поглядом дитини тоді, коли думка набуває яскравого емоційного забарвлення: супроводжується почуттям подиву, радості відкриття істини. Особисте ставлення до наукової ідеї, до матеріалістичної істини можливе лише за тієї умови, коли є особисте ставлення дитини до праці, що виражає ідею, розкриває її.

Ми надаємо виняткового значення дослідницькому характеру розумової праці: спостерігаючи, думаючи, вивчаючи, зіставляючи, діти знаходять істину або ж бачать, що для відкриття істини потрібні нові спостереження, потрібне читання, експериментування. Так, перед тим як вивчати будову насіння зернових і бобових культур, учні в нас пророшують насіння, звертаючи при

цьому увагу на особливості кожного виду, роблячи перші спостереження за загальними і специфічними властивостями. Перед вивченням двигуна внутрішнього згорання кожний учень розбирає і складає мініатюрний компресорний авіаmotorчик, запускає його, досліджуючи при цьому залежність між його будовою і процесами, що відбуваються, коли він працює. В учнів виникає багато запитань. Вже ці пошуки самі собою пробуджують позитивні емоції, що становлять психологічну основу особистого ставлення дитини до істини.

Дослідницький характер розумової праці важливий не тільки там, де учні мають справу з наочними сторонами предметів і явищ. Для процесу мислення учні залучають весь наявний у них запас узагальнюючих думок (висновків, законів, формул тощо) про предмети і явища. Наприклад, на уроці фізики дається наукове поняття про потужність. Учитель спонукає учнів до того, щоб вони замислилися над особливостями роботи, що її виконують машини і тварини. Об'єктом думки є вже не лише наочні сторони предметів, а й узагальнюючий висновок про здатність виконувати більшу і меншу кількість роботи за одиницю часу — цей висновок сформувався в свідомості учнів у процесі життєвої практики. Оперуючи цим висновком, вони досліджують явища, безпосередніми спостерігачами яких їм не доводилося бути.

Мета будь-якого досліджу, лабораторної чи практичної роботи — не тільки розкрити ту чи іншу причинно-наслідкову залежність, зв'язок, а й добитися, щоб учні виявляли розумову і волюву активність, прагнули зробити хоч би маленькій крок на шляху використання сил природи. Виростити дерева, яких у даній місцевості ростуть тисячі, — означає лише бачити світ таким, яким він є, а дістати плоди винограду на півночі або ж виростити два врожаї пшениці — це означає не тільки розуміти природу, а й підкоряти дедалі нові й нові її сили людині. У процесі таких дослідів ще глибше пізнається дійсність, але водночас людина пізнає і сама себе, переконується, що вона не іграшка в руках сліпих сил природи. Дослід, експеримент, праця, в ході яких ідея стає особистим переконанням, поглядом, — це сама суть багатства дійсних духовних відносин учня. Кожний учень за роки перебування в школі виконує в нас кілька трудових завдань, в яких він підкоряє собі сили природи (напри-

клад: вирощує два врожаї зернових культур, прискорює досягання рослин, вносячи спеціальні добрива; за допомогою селекції виводить морозостійкий сорт пшениці, перетворює кілька десятків квадратних метрів неродючого ґрунту в родючий, збільшує процент цукру в буряках тощо). Цінність цієї праці не тільки в тому, що вона розвиває інтерес до науки, пробуджує допитливість. Головне — це світоглядна суть розумових зусиль. Учень у цій праці переживає глибоке особисте ставлення до істини.

Люди, які в роки отроцтва і ранньої юності виконували трудові завдання, що мали світоглядну спрямованість, у зрілі роки відзначаються тим, що в них є свої погляди на важливі закономірності природи і праці; ці люди працюють творчо, своєю працею вони щось доводять, щось перевіряють. Так, наш колишній учень, молодий агроном Віктор Щ., своїми дослідженнями довів залежність енергії проростання насіння пшениці від внесення в ґрунт мікродобрив під час вирощування насіння. За його пропозицією на насінних ділянках почали вносити в ґрунт мікродобрива, що прискорюють досягання насіння.

Ці люди допитливі й цікаві. Вони прагнуть зрозуміти складні переплетення причинно-наслідкових зв'язків у явищах природи, люблять фізичну працю й прагнуть внести в неї інтелектуальне начало (ведуть щоденники спостережень, порівнюють результати діяльності за кілька років). Вони переконують своїх товаришів по праці в тому, що жодне явище не може лишитися невідомим, невивченим.

Навчити дитину активно бачити світ, керуватися в праці переконаннями — одна з головних передумов того, щоб знання виховували. Ми вбачаємо одне з найважливіших виховних завдань у тому, щоб світоглядні переконання формувалися в процесі активної діяльності. Одним з головних переконань, в яких розкривається активне бачення світу, є переконання в тому, що людина не тільки пізнає навколишній світ, а й своїм розумом, своїми творчими силами, працею підкорює сили природи, перетворює життя.

Доказів правильності, істинності цього дуже багато. Дитина з цікавістю слухає розповіді про життя видатних учених, які своїми відкриттями, дослідженнями довели великі можливості розуму, думки, волі. Вона бачить тучну ниву, створену старшими товаришами на місці

безплідного пустиря. Вчитель покажус їй, як у лабораторії без ґрунту — на водному розчині мінеральних речовин — виростає овочева рослина. Але *пізнання* всього цього ще не є переконанням. Активне бачення світу полягає в тому, що дитина не тільки повинна добути істину особистою працею, а й осмислити її, пережити як радість відкриття і подолання труднощів. Тоді істина стає для неї чимось дорогим, близьким.

Чим молодша дитина, тим яскравіші, безпосередніші почуття, що забарвлюють її мислення в процесі праці. Ось чому ми надаємо молодшому віку виняткового значення у формуванні світоглядних переконань. Активне формування світоглядних переконань починається одночасно з пізнанням перших закономірностей природи. Єдність розумового виховання і процесу формування світогляду ми вбачаємо в тому, що, пізнаючи, наприклад, закономірності розвитку рослин, закономірності створення органічної речовини, дитина водночас перекопується, що людина може впливати на життєві процеси і в ґрунті, і в живому організмі рослин. І перекопується в цьому завдяки власній праці та пізнанню.

Наші школярі своєю працею доводять, що можна виростити високий урожай зернових і технічних культур; зібрати врожай пшениці, в кілька разів більший, ніж звичайно одержують колгоспники; одержати достигле зерно кукурудзи на 20 днів раніше, ніж звичайно; виростити пшеницю, в зерні якої міститься білка на 2—3 проценти більше, ніж у найкращих сортах; примусити яблуню плодоносити не на шостий-сьомий рік, як це звичайно буває, а на третій рік; дістати насіння соняшнику з вмістом олії на 5 процентів більшим, ніж у кращих сортах нашої місцевості; добитися, щоб озима пшениця витримувала 30-градусний мороз.

Пізнаючи — доводити і доводячи — пізнавати — в цій єдності думки і праці саме й полягає єдність розумового виховання і світогляду. У наслідках своєї праці людина бачить не тільки матеріальні цінності, а й саму себе — свою наполегливість, силу волі. Дуже важливо, щоб це активне бачення світу почалося в молодшому віці, щоб у ранню юність людина вступила вже з міцною основою світоглядних переконань.

Чим старші учні, тим значніші їхні сили і можливості, тим потрібніша для їхнього розвитку діяльність,

пов'язана з утвердженням світоглядних переконань. Ми надаємо дуже великого значення діяльності юнаків і дівчат, в якій випробовуються, перевіряються, загартовуються їхні духовні сили. Дуже важливо спрямовувати їх молоді сили так, щоб вони не витрачалися даремно.

«На цій ось ділянці площею 3 гектари ніколи не вирощували врожай зернових культур вищий 12 центнерів, — говоримо ми комсомольцям. — Але цей бідний ґрунт можна зробити родючим, як майстер робить тонкий інструмент з куска іржавого заліза. Будемо боротися за це». Юнаки і дівчата вступають у боротьбу і пермагають: вирощують по 36 центнерів пшениці з гектара. У цій боротьбі їх надихас висока мета: довести, що людина не піщика у Всесвіті. Вони створюють родючий ґрунт. Ми добивасмося, щоб кожний у роки ранньої юності пройшов таку школу боротьби за загальну справу, за ідею.

**ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ
НАУКОВОГО СВІТОГЛЯДУ.
ОВОЛОДІННЯ ОСНОВАМИ НАУК.**

Науковий світогляд означає активне ставлення людини до того, що вона бачить, пізнає, робить. Знання перетворюються у фактор світогляду лише тоді, за тієї умови, коли за ставленням до знань людина обирає свою особисту життєву позицію, коли знання, що здобуваються, знаходять відображення в її життєвій практиці, визначають лінію її поведінки. Особисте ставлення людини до знань, які вона здобуває, до висновків з цих знань — це і є переконання.

Одне з найважливіших завдань виховуючого навчання — не допустити байдужого ставлення учня до знань, які він здобуває, такого ставлення, коли йому немає ніякого діла до їх змісту. Формування наукового світогляду — це вдумливе проникнення вихователя в душу дитини, уміле педагогічне керівництво її мисленням, процесом пізнання навколишнього світу, трудовою діяльністю. Знання лише тоді стають фактором формування наукового світогляду, коли процес навчання є частиною багатогранного інтелектуального життя вихованця, коли починається «гра» його інтелектуальних і вольових сил, коли навчання відкриває йому вікно у світ і в цьому світі йому відкривається багато цікавого, захоплюючого, коли він шукає в книжках, у природі, у навколишньому

світі відповіди на питання, що його хвилюють. Жадоба знань — це не тільки результат умілого організованого викладання, а й сама сутність процесу формування наукового світогляду.

Дитина оволодіває науковими знаннями з перших днів перебування в школі. І хоч на початковому етапі навчання коло знань, якими оволодівають діти, здається нам, дорослим, суцього елементарним, проте саме цьому етапові досвідчені педагоги відводять особливе місце у формуванні наукового світогляду. Саме в роки раннього дитинства перед учнем уперше розкривається багато сторін і явищ навколишнього життя. Він уперше дізнається багато про що, і від того, який підхід дитини до світу, що відкривається, з його тасмницями і закономірностями зумів забезпечити вчитель, залежить особисте ставлення дитини до знань.

Досвідчені вчителі початкових класів прагнуть до того, щоб з перших кроків свого шкільного життя дитина стала активним учасником процесу оволодіння знаннями, щоб процес відкриття світу давав дитині глибоке, ні з чим не порівнянне почуття радості, схвилюваності, емоційної піднесеності. Цей етап — дуже важливе джерело бажання знати, джерело жадоби знань.

Ось діти прийшли в школу, вчитель ознайомлює їх з навколишнім світом, явищами живої і неживої природи. Учитель іде з дітьми в ліс, у поле, на луки, на берег річки. Діти бачать розкішні ниви, луки і безжиттєву, мертву глину на схилі яру. Ось росте виноградник, достигають грона «сонячних ягід», а поряд — безжиттєва ділянка глинистого кам'янистого ґрунту, на якій не росте нічого. «Чому не росте?» — запитують діти. Учитель пояснює, діти починають розуміти причинно-наслідковий зв'язок явищ, але це ще не формування світогляду — це лише фундамент, база. Теплого осіннього дня вчитель приходить разом з дітьми на ділянку неродючого ґрунту. Діти розчищають кілька квадратних метрів ґрунту, приносять у кошиках родючий ґрунт і добрива, викопують яму, готують живильне середовище для рослини, саджають свій перший кущ винограду. Так починається зв'язок теоретичних знань з практичною діяльністю, і своє найважливіше виховне завдання ми вбачаємо в тому, щоб цей зв'язок ніколи, ні на жодний день не припинявся. Пізнавши на власному досвіді перетворюючу силу

знань — побачивши, як на безжиттєвому ґрунті зазеленів кущ винограду, — дитина обирає активну позицію щодо знань. Вона хоче більше знати про те, як підготувати ґрунт до вирощування культурних рослин, як підвищити її родючість, як уберегти рослини від пошкоджень. Із знаннями цікавіше працювати: дитина відчуває гордість від того, що завдяки здобутим знанням вона робить щось потрібне людям, красиве.

Почуття є наче родючим ґрунтом, на який падає насіння знань. Насіння дає паростки: чим більше дитина зробила пізнаючи, чим глибше пережила хвилюючі почуття радості праці, тим більше вона хоче знати, тим глибше переживає жаждобу знань, цікавість. Тому дуже важливо, щоб це почуття радості творця ніколи не згасало, а, навпаки, ставало дедалі міцнішим, підтримувалося і живилося новими і новими успіхами в праці. Розпочатий з перших днів перебування дитини в школі процес оволодіння знаннями про живу природу, про рослини і тварини, про середовище, в якому відбуваються життєві явища, постійно супроводжується застосуванням знань — це найважливіша умова формування наукового світогляду. При цьому праця не просто ілюстрація до того, про що дізналася чи дізнається дитина. Праця відкриває перед дитиною дедалі нові й нові таємниці природи, утверджує її, дитину, в ролі активного відкривача.

У ході вивчення основ науки про природу — ботаніки, зоології, анатомії і фізіології людини, основ загальної біології — учні поступово заглиблюються в розуміння дуже важливої ідеї, на якій ґрунтуються світоглядні переконання: у навколишньому світі відбувається вічна взаємодія живого і неживого, яка ніколи не припиняється; сили природи творять з неживого живе, створюють органічні речовини — джерело життя; живе бере з неживої природи первинний матеріал для створення органічної речовини, відбувається обмін речовин; людина, як частина природи, не просто спостерігає, вивчає, пізнає цей дуже складний процес, а й сміливо втручається в нього, створює умови, що сприяють посиленню життєвих явищ, змінює і створює середовище для організмів.

Для поглиблення, утвердження в свідомості учнів прагнення проникати в таємниці навколишнього світу ми будемо викладання основ науки про природу так,

щоб день у день перед школярем відкривалися все нові й нові деталі, які розширюють уявлення про матеріалістичну суть світу. Посадивши в штучно створеному середовищі кущ винограду, учні дістали перше уявлення про родючий і перодючий ґрунт, і з цього часу для них починається новий етап пізнання взаємодії живого і неживого.

У початкових класах діти осмислюють перші поняття про рослину і ґрунт, про життєві процеси, про мінеральні й органічні добрива, про роль праці в створенні умов для життєвих процесів. Але осмислювання понять — лише один бік розумового розвитку дітей. Дитина повинна думати, працюючи руками, і працювати руками, думаючи. Лише за цієї умови знання стають переконаннями, цього потребує сама природа дитини: інтелектуальні операції в неї відбуваються пайбільш яскраво в процесі праці; поняття, що підтверджуються її власною працею, пробуджують глибокі емоції — цей дуже сильний стимул людської поведінки.

Вже в початкових класах наші учні створюють у теплиці й на навчально-дослідній ділянці ґрунтові суміші, беруть для них різноманітні компоненти, досліджують вплив на родючість ґрунту різних мінеральних і органічних речовин. На водних розчинах учні II, III і IV класів вирощують зелену масу ячменю і вівса, переконуючись при цьому, що навіть без ґрунту можна створити умови, в яких відбуваються життєві процеси. Із розширенням теоретичної бази знаєть стас складнішою праця, що розкривас таємниці взаємодії живого і неживого. У V, VI і VII класах учні створюють умови, що сприяють розвитку в ґрунті корисних мікроорганізмів. У VIII, IX і X класах вони впливають різними способами на біохімічні процеси в мікроорганізмах. Ґрунт виступає перед ними як середовище, в якому відбуваються складні життєві явища, маючи знання, людина підкоряє хід цих явищ своєму розуму і волі.

У процесі оволодіння знаннями про життєдіяльність організмів учні створюють умови для розвитку, поліпшення природи рослин у напрямі, бажаному для людини. На уроках біології вони дізнаються про дослідження вчених, які шляхом селекції виводять нові сорти зернових і технічних культур. Знання застосовуються в праці: учні на дослідній ділянці школи і на колгоспному полі випробовують різноманітні способи обробітку ґрунту

і вирощування сільськогосподарських рослин. Так, діти вирощують озиму пшеницю методом хлібного куща: кожна посаджена в землю зернина дістає достатню площу живлення. Міжряддя при цьому обробляють, як у просяних культур, рослини кущаться, кожний кущ дає значно більше великих колосків, ніж при звичайному способі висівання. Врожай при цьому способі висівання в три-чотири рази вищий, ніж при звичайному рядковому висіванні. Ця праця є для учнів маленьким дослідженням: вони вивчають склад ґрунту, створюють біохімічні умови для розвитку корисних мікроорганізмів.

У старших класах, вивчаючи основи агротехніки, біохімії, учні набувають знань, що становлять світоглядну основу творчої праці: про мінеральне живлення рослин, про фотосинтез, дихання, про якісні особливості обміну речовин під час проходження основних стадій розвитку, про фізіологію росту і розвитку та методи керування ними процесами, про біологічні основи сівозмін і фізіологічні основи насінництва, про методи селекції рослин, про спадковість, про хромосоми і гени. Ці знання здобуваються в тісному зв'язку з працею на навчально-дослідній ділянці, на колгоспних полях.

Єдність знань і праці переконує учнів у тому, що явища, які пов'язані з життєдіяльністю організмів і відіграють велику роль у підвищенні продуктивності праці, мають матеріальну основу; цими явищами можна управляти, але для цього потрібні широкі знання. Наші старшокласники мають свою навчально-дослідну ділянку, де проводиться дослідницька робота, що відіграє дуже велику роль у формуванні наукового світогляду. Протягом останніх 15 років тут проводять безперервні дослідження з таких питань, що становлять великий науково-практичний інтерес: хімічні і біологічні способи прискорення росту і розвитку пшениці та сояшнику; збільшення вмісту олії у насінні сояшнику; стимулювання життєдіяльності корисних мікроорганізмів, які збагачують ґрунт гумусом; збільшення вмісту білка в пшениці. Ми називаємо цю роботу дослідницькою, бо вона входить до плану наукової роботи — дослідної сільськогосподарської станції.

Широкі можливості для формування наукового світогляду відкриваються в ході викладання фізики, хімії, астрономії, математики. У процесі спостереження фізичних

і хімічних явищ та пізнання їх суті вже на першому етапі навчання — у восьмирічній школі. — перед учнями відкриваються дуже важливі наукові істини: про вічність, нестворюваність, незнищуваність матерії, про безмежність Всесвіту, про матеріальність руху, часу і простору, про людську свідомість як найвищий етап розвитку матерії. Учні роблять перший крок на шляху до пізнання в тих галузях науки, де ще не все пізнано і вивчено, наприклад елементарні частинки, матерія й енергія, космічні промені, походження Всесвіту, електромагнітні коливання і хвилі, хвильові і квантові властивості світла, біохімічна основа життєвих процесів тощо.

Досвідчені вчителі фізики, хімії, математики, астрономії прагнуть так побудувати процес навчання, щоб знання цих наукових істин і закономірностей природи було паче знаряддям, інструментом, ключем розв'язання завдань творчої праці, ключем проникнення в таємниці природи, дальшого пізнання навколишнього світу. Цього досягають тим, що дослідження, експеримент надають процесу пізнання характеру вдумливого, допитливого, емоційно напруженого пошуку істини. Пізнаючи істину таким шляхом, учень одночасно пізнає й самого себе, в самому собі він відчуває, переживає творчі сили людини, — це і є емоційна та інтелектуальна основа світогляду.

Так, у восьмирічній школі учні дістають уявлення про різні види енергії — механічної, теплової, електричної. Поглиблюючи ці теоретичні знання, вони конструюють діючі моделі, в яких перетворюється енергія з одного виду в інший. Кожний учень прагне внести в конструкцію моделі щось своє, що відрізняло б його задум і його працю від задуму і праці інших учнів. В учнів, які захоплюються цією працею, не тільки зростає інтерес до знань, а й виробляється особистий погляд на єдиність знань і праці: у гуртках електротехніки, автоматики, радіоелектроніки вони конструюють такі моделі, прилади, установки, в яких на основі перетворення одного виду енергії в інший здійснюються найскладніші процеси. Це світоглядне переконання в дії. Той, хто пройшов цю чудову школу праці, відзначається глибоко розвиненою потребою в творчості: у своїй трудовій діяльності вони прагнуть знаходити нові можливості для застосування електрики.

У світ суспільного життя дитина входить через колективну працю. Ми добивасмося того, щоб колективна праця, яка має суспільне значення, переживалася вже в молодшому віці як глибоко особиста справа, захоплювала розум і серце. Кожне покоління наших вихованців у молодшому віці закладає сад для людей; в 11—12-річному віці дитина вже бачить плоди праці, розпочатої в ранньому дитинстві. Вона наче оглядає в думці той невеличкий життєвий шлях, який пройшла, ціннається вробленим для людей. Чим глибша радість створення для народу, тим яскравіше багатство справнних відношень дитини, тим ближче вона бере до серця інтереси суспільства. У 14—15-річному віці юний пионер з гордістю дивиться на свою родючу ниву, на ту ділянку, де він кілька років працював, щоб перетворити мертвий, неродючий ґрунт у ґрунт високої родючості. Він радіє, що виноградник, закладений його руками, вже дає плоди людям. Він хоче працювати для блага суспільства, бо вже вклав у відну землю багато сил.

Єдності звань і праці сприяє обстановка, яка виховує, поглиблює інтелектуальні, трудові, творчі інтереси, пробуджує прагнення до оволодіння науковими знаннями. Ми маємо на увазі широке значення слова «обстановка»: це і багате інтелектуальне життя вчительського колективу, і обмін духовними багатствами (знаннями, вміннями, досвідом) в учнівському колективі, і захоплення дитячих інтересів та захоплень. Ми прагнемо до того, щоб у шкільній році «наука справді входила в плоть і кров»*. Наша навчально-дослідна ділянка — це лабораторія праці, побудованої на науковій основі. Горизонти наукових знань відкриваються перед учнями тим ширше і далі, чим більше цікавиться педагогічний колектив проблемами науки і техніки, чим більше вчителі читають, думають, обмінюються інтелектуальними цінностями. Наш педагогічний колектив прагне бути в нурсі сучасної науки. У лекторії природничо-наукових знань вчителі прочитали доповіді на такі теми: «Нове в науці про елементарні частинки», «Квантові генератори», «Проблема прямого перетворення теплової і хімічної енергії в електричну», «Матеріальність електромагнітного поля», «Нове в науці про космічне проміння», «Теорія відносності і її

* В. І. Л е н і н. Повне зібр. тв. Т. 45, стор. 370.

дальший розвиток у наші дні», «Космогонічні теорії про походження сонячної системи», «Матерія і енергія», «Біохімічні процеси в ґрунті», «Органічний синтез», «Внутрішньоклітинні процеси», «Досягнення генетики», «Життя у Всесвіті», «Вітаміни і фітоциди», «Електроніка в народному господарстві», «Що таке біоніка», «Нові дані науки про доісторичні культури і праця Ф. Енгельса «Діалектика природи».

Постійне поповнення наукових знань учителів — дуже важлива умова багатого інтелектуального життя учнівського колективу, передумова високого наукового рівня викладання основ наук.

На заняттях науково-предметних гуртків старшокласники вивчають наукову літературу, ознайомлюються з проблемами природознавства. Гуртківці створили спеціальні бібліотеки, читають цикл лекцій для своїх товаришів з питань природознавства. Ці лекції узагальнюють світоглядні проблеми. Так, було прочитано лекції на теми: «Утворення органічних речовин з неорганічних у природі», «Матеріалістична біологія про походження життя», «Мозок — найвищий ступінь розвитку матерії», «Сучасні уявлення про будову атома», «Електромагнітні коливання і хвилі», «Хвильові й квантові властивості світла», «Матеріалістична суть теорії відносності», «Проблема надпровідності», «Плазматичний стан речовини», «Синтетичні матеріали в народному господарстві», «Походження нафти», «Природа космічного простору», «Сонячна система», «Речовина і антиречовина».

Учні старших класів — члени науково-предметних гуртків — є помічниками вчителів у формуванні наукового світогляду школярів середнього віку. Вони читають піонерам статті, оповідання, нариси з науково-популярних журналів, проводять піонерські ранки науки і техніки. Комітет комсомолу і рада піонерської дружини організовують зустрічі учнів з агрономами, інженерами, лікарями, зоотехніками. Люди інтелектуальної праці розповідають школярам про наукові і технічні проблеми. Ці зустрічі розширюють кругозір учнів, сприяють професійній орієнтації школярів.

Великого значення у формуванні наукового світогляду ми надаємо висвітленню історичного шляху розвитку науки, боротьби матеріалізму проти ідеалізму, невігластва, забобонів, за торжество розуму. Учні внев-

нюються в тому, що шлях людства до знань був пелегким і тернистим, багато вчених виявили на цьому шляху справжній героїзм, увійшли в історію як подвижники в боротьбі за прогрес. Біографіям учених-борців відводиться значне місце на уроках. Яскраві приклади, що розкривають ідеологічну боротьбу в науці, доносять до свідомості учнів правоту і гуманізм діалектико-матеріалістичних ідей, пробуджують емоційне ставлення до знань, культури. У школі проводиться цикл вечорів і ранків «Герої наукового подвигу». Червоною ниткою через них проходить ідея боротьби за торжество розуму — це боротьба за краще майбутнє трудящих. У школі проведено вечори і ранки, присвячені Джордано Бруно, Галілею, Копернику, Дарвіну, Коху, П'єру і Марії Кюрі, Лобачевському, Мічуріну, Павлову, Тімірязєву, Сечєнову, Ціолковському, Зелінському, Гамалії, Курчатову, Бардіну, Корольову.

Найважливіша мета вивчення гуманітарних предметів у школі — виховати громадянина, стійкого і мужнього патріота, борця за ідеали комунізму. Вивчаючи історію, суспільствознавство, літературу, людина повинна усвідомити закономірності суспільного розвитку в минулому, сьгоднішньому і майбутньому, пізнати і полюбити духовні багатства, створені людством. Людство, народ і особа, її внутрішній духовний світ, її прагнення і радощі, надії і тривоги — це надзвичайно багатогранна сфера пізнання; учень пізнає і найвидатніші події, що позначилися на розвитку людства, і водночас він пізнає душу, думки, почуття, переживання людської індивідуальності. Специфіка об'єкта пізнання визначає й специфіку переходу, переведення знань у переконання при вивченні гуманітарних предметів. Успіху на цьому шляху досягають тим, що учень сприймає, осмислює наукові знання про суспільство не як сторонній спостерігач, а як особистість, кровно зацікавлена у розквіті своєї соціалістичної Батьківщини, у збереженні миру, у зміцненні дружби між народами, в утвердженні краси людських взаємин, у знищенні всього потворного, вульгарного, що принижує гідність людини в наші дні. Позиція особистості щодо знань, яких вона набуває, відіграє тут винятково важливу роль.

Наші вчителі початкових класів і викладачі гуманітарних предметів розкривають зміст знань так, що

дитину хвилює доля людства, і душу зачіпає доля рідного народу в минулому, сьогодні в майбутньому. Вміння збудити особисті почуття, особисту зацікавленість особливо важливе в початкових класах — у цьому вищі, об'язково важливі, почуття є тєю вершиною, підшмаючись на яку, дитина бачить навколишній світ.

Наприклад, учитель розповідає учням II класу про події далекого минулого — про боротьбу крішаків проти поміщиків. Перед очима дітей постають яскраві картини: обурені сваволею експлуататорів, крішаки спалюють поміщицьку садибу, розгравляються з катами-наглядачами. Вчитель звертається безпосередньо до свідомості учнів: «Це ваші предки, діти, повставали проти поневолювачів, ви можете пишатися героїчним минулим свого народу».

Ще глибші почуття переживають діти, коли вчитель розповідає їм про боротьбу за свободу і незалежність Батьківщини, за визволення від експлуататорів у роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн. Учитель веде дітей на околицю села, показує місце, на якому в роки громадянської війни розігралася трагедія: білогвардійці розстріляли групу селян — червоних партизанів, які, поранені, потрапили до рук ворогів. Учні йдуть на берег річки, бачать купу каміння — це безмовні свідки героїчного подвигу радянських воїнів, що перетрапилися через річку і захвищали цей шматок нашої рідної землі до останнього подиху. «Кожний куточок нашої землі рясно политий кров'ю борців за свободу і незалежність Батьківщини в роки Великої Вітчизняної війни, — говорить учитель. — Люди віддали життя за те, щоб ви жили вільними, щоб над нашою головою завжди сяяло сонце, щоб майбутні покоління не знали горя, злиднів, несправедливості. Дорожіть, діти, тим, що завоювали для вас діди і прадіди. Найкращим пам'ятником героям буде тучна, родюча нива, золота пшениця, квітучий сад. Не забувайте, діти, кому ви зобов'язані своїм життям і щастям».

Це звернення зачіпає дитячі серця, пробуджує почуття вдячності до тих, хто відстояв свободу і незалежність Батьківщини, щастя сім'ї. А вдячність — це корінь почуття обов'язку.

Ідея обов'язку перед Вітчизною, перед народом, який створює всі умови для щастивого, безхмарного дитинства, червоною ниткою проводиться через усі уроки, на яких мова йде про минуле і особливо сьогоднішнє і май-

бутинь. Вчителі присвячують окремі уроки праці радянських людей. Перед очима учнів розгортається картина трудового подвигу мільйонів людей, при цьому дитина не сторонній глядач, а активний учасник суспільного життя, тісними узами зв'язаний з тими, хто працює. Чим яскравіше даєся діяльність героїв творчої діяльності людей старших поколінь, тим глибше в неї почуття готовності віддати Батьківщину за все, що вона дає, звичайно, якщо поряд з навчанням іде праця, яка дає дітям громадянське почуття гордості за те, що вони вже в роки дитинства і отрочства хоч би частково повертають Вітчизні те, що дають їм старші покоління.

Що б не вивчали школярі на уроках історії, літератури, суспільствознавства, якою б далекою від сучасності не була подія, про яку розповідає вчитель, і інші думки завжди звернені до сучасності, до проблем, що хвилюють весь народ, — таке одне з правил нашого виховання в процесі навчання. Мета безпосереднього звернення до духовного свату вихованця, до його думок і почуттів — спонукати його до роздумів над власною долею, над долею сім'ї.

Але як пов'язувати в свідомості учня особисте із суспільним, як звертатися до розуму і серця людини під час вивчення подій далекого минулого, під час вивчення проблем, що визначають долю людства?

Історичні закономірності не залежать від волі людей, проте історію творять живі люди, і досвідчені викладачі цього важливого світоглядного предмета завжди пам'ятають, що перед юним розумом і серцем треба розкривати історичний процес не тільки як об'єктивні закономірності, а й як боротьбу добра і зла, боротьбу, в якій люди люблять і ненавидять, радіють і страждають. Ми прагнемо до того, щоб перед свідомістю учнів історичний процес розкривався як яскраві, сповнені людських пристрастей, думок, почуттів зіткнення живих людей. Якщо учень відчуває образ живої людини на уроці історії, якщо ідеї розкриваються перед ним у плоті й крові, якщо вчитель найменше говорить про ідеї, а ідея усвідомлюється, переживається як пристрасна боротьба живої людини за щастя, учень ніколи не буде байдужим «специ вачем знань» — йому буде не байдужий наслідок тисячи інших історичних подій, він співчуватиме добру і ненавидітиме зло.

Олюднення історії особливо важливе тоді, коли предметом аналізу й усвідомлення є гострі питання сучасності. Показуючи суперечності капіталістичного світу, досвідчені вчителі добиваються того, щоб учні не заучували суспільні істини, а робили висновки самі. Олюднюючи поняття про експлуатацію в капіталістичному суспільстві, вони створюють в уяві учня яскравий образ живої людини, яку пригноблює не праця сама собою, а нелюдськість системи, при якій головна мета виробництва — не добробут населення, а нажива капіталістів. Досвідчений учитель історії головну увагу приділяє тому, щоб учень зрозумів, що таке гноблення людської праці в капіталістичному суспільстві.

Знання історичного процесу лише тоді перетворюється в переконання, коли учень має власне, глибоко особисте ставлення до подій, фактів, явищ і висновків з них, коли одними ідеями він дорожить, готовий захищати, відстоювати їх, а інші — ненавидить, непримирений до них.

Ми прагнемо розкрити історичний процес як пристрасну боротьбу живих людей. Це неможливо без яскравих, захоплюючих розповідей учителя про видатних людей. За період навчання в VII—X класах кожний учень слухає бесіди про основоположників марксизму-ленінізму, видатних революційних діячів Дзержинського, Бабушкіна, Свердлова, Тельмана, Димитрова, Камо (Тер-Петросяна), Фучика, Нікоса Белояніса, Гарібальді, Олександра Ульянова, Степана Халтуріна, Перовської, Желябова та ін. Кожний з цих уроків — сторінка з історії героїчної боротьби за новий, справедливий світ. Життя і боротьба цих людей є факелом, що запалює юні серця, пробуджує бажання присвятити життя великим ідеалам людства.

Один з важливих засобів формування комуністичного світогляду — художня література. Ставлячи перед собою мету добитися того, щоб література стала «підручником життя» (М. Г. Чернишевський)²⁴, наші вчителі головну увагу приділяють єдності естетичного, ідейно-політичного і морального ідеалу, що виявляється в художніх образах. Ідеал добра, честі, правди, втілений у художньому образі, привертає увагу вихованців і як ідеал краси, пробуджуючи в них прагнення жити правдиво, чесно, красиво. За роки навчання в середній школі кожний учень читає твори, які в художніх образах вті-

любють моральні багатства людства. Протягом ряду років наш педагогічний колектив склав список творів, що входять у золотий фонд світової, російської літератури і літератури народів СРСР. Ці книжки — наша програма інтелектуального, морального й естетичного виховання. Усі книжки, що входять до цього фонду, є в достатній кількості в шкільній бібліотеці; крім того, кожна сім'я комплектує свої бібліотеки.

Урок літератури — це лише початок роботи з формування комуністичного світогляду. Збудивши в серці учня почуття захоплення ідеалом добра, честі, правди, краси, почуття ненависті до зла, несправедливості, потворності, викладач літератури добивається того, щоб кожний учень самостійно читав художні твори, замислювався над суспільними, моральними, естетичними проблемами, над майбутнім свого народу і своїм особистим майбутнім. Твори, які за своєю ідейно-художньою цінністю є вчителями життя, стають пастильною книгою юнаків і дівчат.

ЗМІСТ ЗНАТЬ І РОЗУМОВЕ ВИХОВАННЯ

Повноцінне розумове виховання можна здійснити за тієї умови, коли надбанням учнів стануть найбільш цінні інтелектуальні багатства людства. Практичне завдання школи — добитися того, щоб у розумовому розвитку учнів належне місце посіли основи наук про природу і працю, про людський організм і мислення, про суспільство і духовне життя людини, про мистецтво. Незважаючи на те, що геологія і мінералогія, біохімія, космогонія, психологія, стилістика, етнографія не входять до навчального плану, без ознайомлення з основами цих наук немислиме повноцінне розумове виховання.

Серед основ наук найважливіше місце посідає математика. Це предмет, який вивчають у середній школі з першого до останнього класу. З перших кроків навчання поняття і закономірності в галузі математики — важливий засіб пізнання й освоєння світу, розвитку свідомості. Роль математики в розумовому вихованні виняткова. Математика — світоглядний предмет, що проникає в науки, які вивчають і природу, і суспільне життя. Математичне мислення — це не тільки розуміння кількісних, просторових, функціональних залежностей між числами, величинами, геометричними фігурами, а й

своєрідний підхід до дійсності, метод дослідження фактів і явищ природи, суспільного життя, праці, економіки, спосіб аналізу причинно-наслідкових зв'язків між явищами.

З I класу наші вчителі вчать дітей бачити за числами їх відношення, за абстракцією — відношення фактів і явищ реальної дійсності. У I—IV класах діти розв'язують задачі, що їх самі складають у процесі спостережень, у процесі дослідження просторових, функціональних, причинних зв'язків між явищами і предметами.

Поки учні не осмислили джерела, походження математичної задачі, їм не дають готових задач. У середніх і старших класах учні складають геометричні задачі за фігурами, які роблять своїми руками; алгебраїчні рівняння складають на основі залежностей, встановлених у процесі праці. Усе це не можна передбачити детально в програмі; тут відіграє вирішальну роль творчість учителя.

Математичне мислення потрібне для успішного вивчення всіх предметів; математичні здібності — це яскравий вияв якостей розуму, що відіграють велику роль у пізнавальній і творчій трудовій діяльності. Завдання школи — дбати про розвиток математичних здібностей в усіх учнів. Викладачі математики вилковують в учнів культуру наукового вияву думки, вчать обґрунтовувати і виводити наслідки з даних посилок. Культура мислення, якою діти оволодівають, вивчаючи математику, позначається на всій розумовій праці в процесі навчання, на характері спостережень за явищами природи при вивченні біології, фізики, хімії, астрономії. Ідеї функціональної залежності і змінної величини, що відіграють велику роль у вивченні математики, розвивають діалектичне мислення, полегшуючи розуміння причинно-наслідкових зв'язків під час вивчення інших предметів. Математичні методи доведення наші учні застосовують, аналізуючи явища природи, зокрема під час спостережень, пов'язаних з вивченням механіки. Застосування прийомів математичного мислення при пізнанні світу і в праці — одна з головних ліній зв'язку теорії з практикою в процесі вивчення математики. Застосовуються методи математичного доведення і під час вивчення хімії, під час проведення лабораторних робіт. Окремі лабораторні роботи мають характер задач. Ми розробили систему творчих письмових робіт з математики, фізики і хімії, головне

тут — уміння учня застосовувати теоретичні знання для виконання роботи, пов'язаної із конструюванням і моделюванням, з рослинництвом, ґрунтознавством, агрометеорологією. Великого значення ми надаємо використанню математичних методів для правильного вибору шляхів досягнення кінцевої мети праці, для порівняння достоїнств і недоліків окремих шляхів. Наприклад, учні складають таблиці і графіки, на основі яких роблять висновки про доцільність внесення того чи іншого добрива в різні ґрунти.

Великого значення ми надаємо математиці у вихованні ініціативи, працьовитості, акуратності, критичності. Наприклад, у кожного вчителя математики є система задач, які можна розв'язувати кількома способами; вибір способу саме і є виховним стимулом.

Вечори математичної творчості, олімпіади, вікторини проводимо, починаючи з III—IV класів. Учні старших класів читають доповіді на заняттях математичних гуртків молодших і середніх класів, випускають математичний журнал. З учнями, які мають природну обдарованість до математичного мислення, проводимо індивідуальну роботу — бесіди, заняття. За 18 років 59 наших випускників дістали вищу математичну освіту, з них 8 стали конструкторами, 6 навчаються в аспірантурі, 5 мають учений ступінь, 26 працюють у лабораторіях науководослідних інститутів, 14 викладають математику в середній школі.

Виховна роль знань з фізики, хімії, астрономії визначається тим, наскільки глибоко в процесі вивчення властивостей і законів матерії, речовини, енергії, руху розкриваються ідеї єдності матеріального світу і творчих, перетворюючих сил розуму. Осмислення цих ідей, особливо під час вивчення таких питань, як будова речовини, радіоактивність, атомна енергія, елементарні частинки, термоядерні реакції, полімери, проблеми штучного синтезу білка, походження зірок і планетної системи, взаємозв'язок між мікросвітом і макросвітом тощо, пробуджує в учнів жаждою знань. Чим більше прагне людина проникнути в джерела знань — будову матерії і речовини, походження життя, біохімічні процеси в живих організмах. — тим глибший у неї інтерес до знань. Досвід переконав нас у тому, що, коли в процесі вивчення фізики, астрономії, хімії зусилля розуму спрямовуються на

пізнання прихованих тасмниць матерії, учні виходять із стін школи допитливими, жадібними до знань, ніколи не припиняють самоосвіту, прагнуть підвищити інтелектуальний рівень праці і водночас зробити багатим своє духовне життя. Наші досвідчені вчителі фізики, астрономії, хімії мають перед собою наче дві програми: одну — з обов'язковим матеріалом, другу — розраховану на поступове прилучення учнів до ширших проблем науки і техніки. Щодо природничого циклу це особливо важливо: тут знання потрібні не тільки для розуміння навколишнього світу; вони — інструмент творчої праці, а в праці знання, здобуті в школі, на кожному кроці сти-каються з тим, що не вивчалось.

Для кожного питання з обов'язкової програми ми створюємо своєрідний інтелектуальний фон матеріалу не-обов'язкового. Так, перед вивченням, у процесі вивчення і після вивчення законів електричного струму в школі проводяться науково-технічні вечори цікавої електротехніки, вікторини, мета яких — розкрити перед учнями якомога ширшу картину успіхів науки, пов'язаних з використанням електричних властивостей матерії. У ході вивчення хімічних і фізичних властивостей елементів проводиться цикл бесід — «Розповіді про елементи». У цікавій формі перед учнями розкриваються закономірності будови речовини. Оскільки в програмі немає геології і мінералогії, ми проводимо вечори, бесіди, читання, присвячені цим галузям науки. Учні старшого і середнього віку дізнаються про гіпотези і теорії походження мінералів, про освоєння природних багатств. Чим більше факторів, явищ, закономірностей осмислює, продумує учень, тим свідоміший у нього інтерес до знань. Матеріал, який захоплює учня лише через те, що він цікавий, полегшує мимовільне запам'ятовування обов'язкового матеріалу. Досвідчений педагог прагне вивести учнів за межі програми, щоб полегшити її засвоєння. Виходячи за межі програми, учні глибше усвідомлюють світоглядні ідеї. Чим більше, наприклад, ознайомлюються вони із сучасними космогонічними теоріями, тим зрозумілішою стає їм ідея відносності.

Роль ботаніки, зоології, анатомії і фізіології в інтелектуальному вихованні визначається тим, наскільки глибоко утверджуються в свідомості учнів наукові переконання про суть життя як найвищої форми руху матерії,

про матеріальність життєвих процесів і, що особливо важливо, про можливість людини активно впливати на ці процеси. У цих переконаннях — стимули глибоко особистого ставлення підлітків, юнаків і дівчат до наукових істин, знань, творчої праці, джерела допитливості, цікавості, віри в силу розуму. Ми переконалися, що ставлення до праці, зокрема в сільськогосподарському виробництві, великою мірою залежить від того, як учень у шкільні роки ставиться до матеріальної основи життєвих процесів.

Кожний учень, який захоплюється біологією, у шкільні роки ставить біологічний експеримент — не тільки для того, щоб переконатися в правильності істин, добре відсміх науці, а й для того, щоб, образно кажучи, зробити хоч би маленький крок по тій стежці, де наука ще лише робить розвідку. Кожному, хто захоплюється біологічною наукою, відводиться місце на навчально-дослідній ділянці для експериментування. Юні біологи досліджують залежність життєвих процесів у ґрунті і в рослині від фізико-хімічних умов середовища, яке створює і регулює людина. Розуміння цієї ідеї — стимул, що пробуджує інтерес до проблем, які виходять за межі програми. Так, багато учнів ставлять досліди на підсилення життєвих процесів на окремих стадіях розвитку рослин (наприклад, на прискорення визрівання плодів, овочів). Ці досліди спонукають глибоко вивчати суть біологічних процесів, що відбуваються в насінні, листках, коренях.

Експеримент у школі — незамінний засіб інтелектуального збагачення праці, поєднання праці з мисленням, аналізом. Ми вважаємо значним успіхом виховної роботи те, що багато юнаків і дівчат «захворіли» на мрію, пов'язану з глибоким проникненням у таємниці життя рослин, тварин, ґрунту. Ось проблеми, над якими працюють старші школярі: підвищення вмісту білка в зерні; створення умов для розвитку мікроорганізмів, що утримують вологу в ґрунті; біохімічні способи приготування кормів для тварин. Особливо захоплюють юнаків і дівчат досліди, що стосуються збільшення білка в пшениці. Ділянка, на якій ставлять ці досліди, стала одним із джерел багатого, інтелектуального життя.

Зміст знань з історії повинен відкривати якомога більше можливостей для безпосереднього звернення вчителя

до особистого духовного світу вихованця. Розумовий розвиток у процесі вивчення історії більше, ніж при вивченні будь якого іншого предмета, залежить від того, наскільки широке коло фактів, явищ усвідомив учень. Багато усвідомлювати — це не означає багато запам'ятовувати і зберігати в пам'яті. Успіх розумового виховання у процесі вивчення історії порівняно з іншими предметами меншою мірою залежить від обсягу знань, що зберігаються в пам'яті. Тут важливо, щоб в учнів утвердилися наукові матеріалістичні погляди на історичний процес; щоб ці погляди стали особистими переконаннями, потрібний широкий інтелектуальний фон; учень повинен багато що продумати, осмислити, тільки тоді з багато чого в його свідомості відкладеться головне, а в душі утвердиться особисте емоційно-моральне ставлення до минулого, сучасного і майбутнього, до проблем, які хвилюють людство. Для цього треба ознайомлювати учнів із значно більшим фактичним матеріалом, ніж передбачено програмою з історії.

Якщо порівняти історію з іншими предметами, то друга, необов'язкова програма, що створює фон для інтелектуального і морального розвитку, тут значно ширша, ніж з будь-якого іншого предмета. Вже дітей молодшого віку ми ознайомлюємо з широким колом історичних подій. Для малят проводяться історичні читання: їм читають невеликі оповідання про минуле людства, про боротьбу проти соціального зла в минулому і сьогодні, про народні повстання і війни проти гнобителів. Ці оповідання розраховані на емоційний вплив і виражають ідеї: трудовий народ ніколи не мирився із соціальною несправедливістю; боротьба трудящих за визволення завжди породжувала благородних людей, відданих народові.

Боротьбі передових соціальних сил проти сил реакційних ми присвячуємо спеціальні цикли бесід і читань. Один з таких циклів: «Великі гуманісти — борці за щастя людства» розрахований на 5—6 років. Кожний учень віком від 10—11 до 16—17 років дізнається про життя видатних гуманістів: Петрарки, Данте, Боккаччо, Леонардо да Вінчі, Мікеланджело, Бруно, Галілея, Рабле, Монтеня, Мюнцера, Дюрера, Гуски, Коперника, Джона Болла, Томаса Мора, Шекспіра, Уїнстенлі, Вівеса, Сервантеса, Еразма Роттердамського, Радищева, Герцена, Бєлінського, Добролюбова, Чернишевського,

Горького, Шевченка та інших. Життю і боротьбі цих людей присвячуються вечори, читання уривків з художніх творів. Особливо при цьому підкреслюється зародження ідей соціалізму задовго до оформлення марксизму як соціальної науки.

Велике виховне значення мають цикли вечорів і читань на теми: «Попередники наукового комунізму», «Народні повстання з найдавніших часів до XX століття», «Перші комуністи», «Життя, віддане справі свободи».

Значне місце в позакласній роботі посідають у нас питання матеріальної і духовної культури людства. Проводяться вечори, присвячені культурі народів Африки, Стародавньої Греції, Єгипту, Китаю, Індії, індіанських племен Америки, народів Латинської Америки, народів Сибіру

Оволодіння рідною мовою визначає багатство, широту інтелектуальних та естетичних інтересів особистості. Ми добиваємося того, щоб викладачі всіх предметів збагачували активний словниковий запас дітей, вчили їх правильно думати, користуватися внутрішньою мовою, правильно передавати свої думки усно і на письмі. Ми спрямовуємо думку дітей на те, що вони бачать, роблять, спостерігають. Прагнення до чіткості, точності думки спряє більш точному, правильному відображенню дійсності: учень прагне краще осмислити зв'язки між фактами і явищами, осмислити свою роль у навколишньому житті. Навчити правильно говорити — це ціла галузь виховної роботи, від успіху якої великою мірою залежить духовне життя колективу.

Беручи до уваги, що мовна культура в нашому суспільстві дедалі тісніше пов'язується з культурою праці, із загальною культурою людини, ми надаємо великого значення оволодінню практичною стилістикою літературної мови і виробленню індивідуального стилю. Для цього заохочуємо поглиблену роботу над стилем твору як на літературні, так і на вільні (абстрактні) теми. На літературно-творчих вечорах учні читають свої твори, оповідання, нариси, вірші. Надаючи виняткового значення вмінню передавати думки, точно і образно розповідати про те, що нас оточує, ми поряд з літературними темами даємо змогу учням писати екзаменаційні твори і на теми, які вимагають висловлення власних думок, поглядів, суджень (наприклад: «Мої думки на порозі самостійного

життя», «Як я уявляю собі щастя», «Суспільне й особисте в житті людини», «Обов'язок нашого покоління перед Батьківщиною і людством», «Чи може бути людина ідеальною»).

Література, за висловом О. М. Горького, насичує ідеї плоттю і кров'ю²⁵. У знанні літератури особливо важливий суб'єктивний фактор: наскільки глибоко соціальні і моральні ідеї та естетичні принципи, втілені в художній формі, відображаються в особистому духовному світі, у переконаннях, у поведінці людини. Знання літератури тісно пов'язане з моральним вихованням людини. По-справжньому знає літературу лише той, для кого художні твори стали підручниками життя, критерієм моральності. У зв'язку з цим набувають великого значення два фактори: по-перше, правильний відбір творів для читання і вивчення; по-друге, викладач літератури повинен бути водночас і вихователем, який розуміє і відчуває правильний шлях морального розвитку учнів. Суворий відбір творів для читання — серйозна передумова формування багатих духовних інтересів, запитів особистості, морального ідеалу. Завдяки такому відбору в учнів формується уявлення про найважливіші етапи духовного життя людства.

Ми вже говорили про те, що список книжок, які увійшли в скарбницю культури людства, оформлено у вигляді яскравого художнього плаката: дві сторінки, обрамлені портретами великих письменників (Гомер, Шекспір, Пушкін, Шевченко, Гете, Гюго, Драйзер, Ірасек, Міцкевич, Нексе, Руставелі). Перед списком — звернення: «Юнаки і дівчата. Перед вами назви книжок, що стали безсмертними, увійшли в скарбницю світової культури. Людство читатиме їх вічно. Ви повинні це тільки прочитати ці книжки, а й перечитувати їх, шукати в них мудрість і красу, знаходити радість і естетичну насолоду. Надаючи виняткового значення відбору літератури для читання в роки отрочтва і ранньої юності, ми наводимо повністю цей список.

Російська література і література народів СРСР: «Слово о полку Ігоревім»; «Витязь в тигровій шкурі» Руставелі; «Давид Сасунський» (вірменський епос); українські думи; «Калевіпоег» (естонський епос); «Недоросток» Фонвізіца; «Подорож з Петербурга в Москву» Радищева; «Світлана» Жуковського; байки Крилова; «Горе

з розуму» Грибоєдова; «Євгеній Онегін», «Мідний вершник», «Полтава», «Руслан і Людмила», ліричні вірші Пушкіна; «Герой нашого часу» Лермонтова; «Пісні» Кольцова; «Вечори на хуторі поблизу Диканьки», «Миргород», «Мертві душі», «Петербурзькі повісті» Гоголя; «Лист до Гоголя» Белінського; «Батьки і діти», «Рудін», «Дворянське гніздо», «Весняні води», «Записки мисливця» Тургенєва; «Обломов» Гончарова; «Хто вишен?» Герцена; «Кому на Русі жити добре», «Залізниця», ліричні вірші Некрасова; «Що робити?» Чернишевського, «Що таке «обломовщина?» Добролюбова; «Пани Головльови», «Історія одного міста», казки Салтикова-Щедріна; «Гроза» О. М. Островського; ліричні вірші Тютчева; «Злочин і покарання» Достоевського; «Війна і мир», «Анна Кареніна», «Воскресіння», «Смерть Івана Ілліча» Л. Толстого; «Кобзар» Шевченка; «Вишневий сад», «Три сестри», «Дядя Ваня», «Степ», «У яру», «Палата № 6» Чехова; «Сліпий музикант», «Ліс шумить» Короленка; «Лейла і Меджнун» Нізамі; «Фархадт і Ширін» Навої; «Борислав сміється» Фрапка; «Вій, вітерець» Яна Райліса; «Лісова пісня» Лесі Українки; «Фата моргана» Коцюбинського; «Бідняк» Айні; «На дні», «Матя», «Дитинство», «В людях», «Мої університети» Горького; вірші Олександра Блока; вірші Сергія Єсеніна; «Молох», «Поєдинок» Купріна; «Пісні» Муси Джаліля; «Тихий Дон», «Піднята цілина», «Для людини» Шолохова; «Як гартувалася сталь» М. Островського; «Молода гвардія» Фадєєва; «Ходіння по муках», «Аеліта» Олексія Толстого; «Буря», «Син рибалки» Лацєса; «Весна світла» Пришвіна; «Російський ліс» Леояова; «Ленін», «Добре!» Маяковського; вірші Ованеса Туманяна; «Прапороносці» Гончара; «Загибель ескадри» Корнійчука; «На розстанях» Якуба Коласа; «Педагогічна поема» Макаренка; «Цусіма» Новикова-Прибоя; «Севастопольська страда» Сергєєва-Ценського; «Повість про справжню людину» Бориса Полевого; вірші Сулеймана Стальського; вірші Джамбула Джабаєва; вірші Галактіона Табідзе; «Далекі країни», «Голуба чашка», «Доля барабанщика» Гайдара; «Повість про дитинство» Гладкова; «Незвичайне літо» Федіна; «Живі і мертві» Симонова; «Плутонія» Обручева; «Туманність Андромеди» Єфремова; «Стрибок у ніщо» Беляєва; «Аргонавти Всесвіту» Владка; «Колеги» Аксьонова; «Денні зірки» Берггольц; «Тиша» Бондарєва; «Жорстокість» Ніліна; «Владимирські путівці»

Солоухіна; «Не підійшов» Тендрякова; «Таня» Арбузова; «Льодова книга» Смуула; «Зоя» Алігер; «Сині гусари» Ассєва; «Кров і попіл» Марцинкявічюса; «Людина» Межелайтіса.

Зарубіжна література: «Іліада» і «Одіссея» Гомера; «Прикутий Прометей» Есхіла; «Цар Едіп» і «Антигона» Софокла; «Медея» Евріпіда; «Вершники» Арістофана; «Рамаяна» (індійський епос); «Пісня про Роланда» (французький епос); «Пісня про Нібелунгів» (давньонімецький епос); «Калевала» (фінський епос); «Едда» (ісландський епос); ірландські саги; «Шахнаме» Фірдоусі; «Божественна комедія» Данте; «Ремап про Трістана і Ізольду» Бельє; «Гаргантюа і Пантагрюель» Рабле; «Дон-Кіхот» Сервантеса; «Король Лір», «Гамлет», «Отелло», «Ромео і Джульєтта» Шекспіра; «Сонети» Петрарки; «Емілія Галотті» Лессінга; «Овеча криниця» Лопе де Вега; «Сід» Корнеля; байки Лафонтена; «Тартюф», «Скупий», «Міщанин у дворянстві» Мольєра; «Втрачений рай», «Повернений рай» Мільтона; «Робінзон Крузо» Дефо; «Мандрі Гуллівера» Свіфта; «Фауст», «Страждання молодого Вертера» Гете; «Розбійники», «Підступність і кохання», «Вільгельм Телль», «Валленштейн» Шіллера; «Гріх пана Антуана» Жорж Санд; «Пісні» Беранже; «Айвенго», «Квентін Дорвард» Вальтера Скотта; «Чайльд Гарольд», «Шильонський в'язень», «Дон-Жуан» Байрона; «Знедолені», «Собор Паризької богоматері», «Людина, яка сміється», «Трудівники моря» Гюго; «Червоне і чорне», «Пармський монастир» Стендаля; вірші Фрейдлінграта; вірші Вєрста; «Гобсек», «Батько Горіо», «Шагрєнєва шкіра», «Євгенія Гранде» Бальзака; «Записки Пікквікського клубу», «Олівер Твіст», «Давід Копперфілд» Діккенса; «Ярмарок пихи» Теккєрея; «Пан Тадеуш» Міцкевича; «Книга пісень», «Німеччина» Гейне; «Бранд», «Ляльковий дім», «Пер Гюнт» Ібсєна; «Синій птах» Метерлінка; «Витязь Янош» Петєфі; «Лєгєнда про Улєншпїгєля» Шарля де Костєра; «Старовинні чєські лєгєнди» Ірасєка; «Імператор і пролетар» Емінєску; «Виховання почуттів», «Мадам Боварі» Флєбєра; «Агасфєр» Ежєна Сьє; «Вогняний стовп» Кїносіта Нає; «Жєрміналь», «Пастка» Золя; «Життя», «Любий друг», «Пампушка» Мопассана; «Тартарєн із Тараскона» Доде; «Бєз сім'ї» Гєктора Мало; «Пргоди Тома Сойєра» Марка Твєпа; казки Андерсєна; «Хатина дядька Тома» Бічєр-Стоу; вірші Уолта Уїтмєна; «Звіробій», «Слідопит», «Останній з мєгїкаєн», «Пїонєри», «Прєрїя» Купєра; «Вєр-

шник без голови», «Морське вовчечя» Майн Ріда; «П'ятнадцятирічний капітан», «Двадцять тисяч лье під водою», «Діти капітана Гранта» Жюль Верна; «Острів скарбів» Стівенсона; «Пан», «Вікторія» Кнута Гамсуна; «Боротьба світів» Уеллса; казки Шарля Перро; «Дитячі і сімейні казки» братів Грімм; казки Вільгельма Гауфа; казки Гофмана; «Катастрофа» Рабіндраната Тагора; «Справжня історія А-Кью» Лу Сіня; «Овід» Войнич; «Пісня про Гайявату» Лонгфелло; «Американська трагедія» Драйзера; «Вірнопідданий» Генріха Манна; «Острів пінгвінів» Франса; «Будденброки» Томаса Манна; «Сага про Форсайтів» Голсуорсі; «Мортен Червоний», «Діте — дитя людське» Нексе; «Мартін Іден», «Північна Одиссея» Джека Лондона; «Жан Кристоф», «Кола Брюньон» Роллана; «Вогонь» Барбюса; «Бравий солдат Швейк» Гашека; «Мати», «Війна з саламандрами» Чапека; «Гра з вогнем» Пуйманової; «Сім'я Оппенгейм», «Сини», «Іудейська війна» Фейхтвангера; «Сьомий хрест», «Мертві залишаються живими» Ани Зегерс; «Репортаж з петлею на шиї» Фучика; «Старий і море» Хемінгуея; «Спартак» Джованніолі; «Легенда про Габрієла Пері» Луї Арагона; вірші Пабло Неруди; вірші Ніколаса Гільєна; вірші Йоганеса Бехера; «Серце, вручене бурям» Хосрова Рузбеха; «Пригоди Вернера Хольта» Нолля; вірші Ю. Тувіма; «Німці» Л. Кручковського; «Добра людина із Сезуана» Бертольда Брехта; «Три товариші» Ремарка; «Земля людей» Екзюпері; «Хлопчик з Джорджії» Колдуелла; «Зима тривоги нашої» Стейнбека; «Над прірвою у житті» Селінджера.

Переважна більшість наших учнів у роки отроцтва і юності прочитус ці книжки.

Сила впливу художнього образу залежить не тільки від викладання, а й від того, чим живе колектив. Якщо духовне життя колективу багате і багатоградне, якщо учні вміють по-справжньому читати, то дає свої наслідки і творча праця вчителя: готуючись до уроку, він думає над тим, які думки і почуття повинні хвилювати учня, над чим він повинен замислюватися. Вивчення художнього твору розпочинається з самостійного читання першоджерела. Найбільш яскраві уривки, частини великих творів читаються на уроках уголос.

Література вчить жити, стає підручником життя завдяки тому, що сприймання художнього образу пробуджує

естетичні й моральні почуття в їх тісній єдності. Читання, слухання художнього твору — своєрідний творчий процес: учень, який читас літературний твір, наповнює слово пристрасстю свого серця — віп або захоплюється красою, благородством, моральною величчю, або ж переживає почуття обурення. Ось чому ми надаємо ви-
няткового значення читанню художніх творів на уроці і дома. Читання і вголос, і про себе — головний стап естетичного та ідейного сприймання художнього образу. Учитель навчає не тільки читати, а й сприймати. Сприймаючи найтонші відтінки думок і почуттів, учень проходить своєрідну школу виховання почуттів.

Особливо великого значення ми надаємо читанню вголос на тих уроках, де вивчаються художні образи, що стали невмирущим втіленням достоїнств і вад людства, — образи Дон-Кіхота, Гамлета, Отелло, Фауста, Чайльд Гарольда, Тіля Уленшпігеля, Жана-Крістофа, Мартіна Ідена, Тартюфа, Ромео і Джульєтти, Жана Вальжана, Горіо, Овода, Онєгіна, Печоріна, Обломова, Павла Власова, Грнгорія Мелехова, Павла Корчагіна. Найбільш яскраві, виразні уривки, в яких втілюється естетичний і ідейний зміст художнього образу, на одному і тому самому уроці читають нерідко кілька учнів. Процес сприймання і емоційної оцінки глибоко індивідуальний, тому дуже важливо, щоб кожний учень проник у задум автора, відчув звучання авторського тексту в своїй власній передачі.

Юнаки і дівчата повинні знати самих себе, свій духовний світ, виховувати свою волю і характер, розвивати пам'ять. У зв'язку з тим, що психології у навчальному плані немає, для учнів від 14 до 17 років ми в позаурочний час читасмо цикл лекцій про психіку людини. Завдяки самоосвіті, самостійному читанню літератури про мислення і мову, про почуття, волю, характер, темперамент наші учні оволодівають значним колом знань з психології.

Значне місце в розумовому вихованні належить іноземній мові. Нашим ідеалом є те, щоб учні відчували живе слово іноземної мови, вкладали в слова і словосполучення, якщо їх вони вивчають, ті уявлення, почуття, думки, які вклав у них народ. Виховну роль іноземної мови ми вбачасмо і в тому, щоб слово мови іншого народу жило в думці дитини, щоб для усвідомлення змісту про-

читаючого або почутого не завжди був потрібний переклад. Ось чому ми прагнемо до того, щоб словами і словосполученнями діти оволодівали в живому спілкуванні, в розмові.

Як же ми наближасмося до цього ідеалу? До слова діти йдуть від фрази, речення. Перше півріччя вивчення іноземної мови в V класі (у нас вивчають французьку мову) присвячується розмовній мові. Діти вчаться пояснювати по-французьки те, що вони бачать і роблять, ставити запитання і відповідати на них, запам'ятовувати прислів'я і приказки. Поступово в мовній практиці закріплюються фрази, які не потребують перекладу, а в свідомості відкладається дух мови — емоційне забарвлення слів і словосполучень. Такого рівня досягають знання найбільш здібних учнів — ось чому ми говоримо про ідеал, до якого прагнемо. Учні VII—X класів, які полюбили французьку мову, керують гуртками вивчення іноземної мови в I—IV класах. Це дуже цікава форма шкільної самодіяльності.

Великого значення ми надаємо мовній практиці — як читанню і усній мові, так і письму. Слово іноземної мови повинно жити в думках і почуттях, лише тоді воно розвиває розум. Ми добивасмося, щоб діти полюбили читання художніх творів іноземною мовою. Для цього в нас проводять вечори іноземною мовою, випускають газети. Учні листуються з дітьми Франції, НДР, В'єтнаму, африканських країн, населення яких розмовляє французькою мовою.

ПРОЦЕС ОВОЛОДІННЯ ЗНАНЯМИ І РОЗУМОВИЙ РОЗВИТОК

Не можна вбачати мету навчання в тому, щоб будь-якими способами добитися засвоєння учнями програмного матеріалу. Не можна ефективність способів, методів навчання оцінювати лише на основі того, яким обсягом знань оволоділи учні. Мета навчання полягає в тому, щоб процес опанування знань забезпечував оптимальний рівень загального розвитку, а загальний розвиток, якого досягають у процесі навчання, сприяв успішному оволодінню знаннями. Ми в нашій школі оцінюємо ефективність методів навчання на основі того, наскільки вони сприяють процесу загального розумового розвитку дитини, якою

мірою процес навчання є водночас процесом розумового, морального, ідеологічного, естетичного виховання.

Багатьох учителів хвилює питання: чому дитині, яка в початкових класах училася добре, опанувала знання без особливого напруження, у міру переходу з класу в клас стає все важче і важче? Чому запас знань, яким оволоділа дитина, стає ніби важким тягарем, який вона несе дедалі з більшими зусиллями? Тому, що між опануванням знань і розумовим розвитком часто утворюється розрив, оскільки оволодіння обсягом знань учитель часто розглядає як мету навчання, не бачачи в навчанні засобу виховання розвиненого розуму, якому в міру опанування нових знань учитися ставало б дедалі легше. Заобігти відриву процесу навчання від розумового розвитку — в цьому ми вбачаємо чи не найважливіше виховне завдання.

Виховна робота, мета якої — забезпечити єдність процесу навчання і розумового розвитку, починається з вивчення розвитку дитини. Наші вчителі знайомляться з майбутніми першокласниками задовго до їх вступу в школу. У літні й весняні дні вони проводять з дітьми екскурсії в ліс, у поле, в сад. Узимку в спеціально відведених кімнаті малюки граються. Учителі з'ясовують, вивчають особливості мислення дітей, пробуджують їх інтелектуальні інтереси.

Думка дитини виявляється в її активному ставленні до навколишнього світу. Дитина думає про те, що бачить, спостерігає, робить. Для майбутніх першокласників у нас є кілька куточків, де навколишня обстановка пробуджує їхню думку; ми бачимо, як дитина пізнає світ, і передбачаємо, як вона вчитиметься, в чому може зустріти труднощі. В одному з куточків зібрано десятки рослин — дерев і плодівих кущів; діти спостерігають за їх розвитком з весни до осені, у них виникає багато запитань «чому?». Другий куточок — кімната з десятками діючих моделей і механізмів, третій куточок — картинки про життя і звички тварин, четвертий — картинки про життя народів земної кулі.

Ця дошкільна підготовка допомагає виявити, вивчити, побачити специфіку мислення кожної дитини. Ми виходимо з того, що процес навчання — це робота мозку, і, щоб мати уявлення про індивідуальні риси, особливості розвитку дитини, нам треба побачити цю роботу за-

довго до того, як дитина сіла за парту. Робота мозку дискретна, мозок умиє відключатися від однієї думки і переключатися на другу, третю, потім — знову повертається до першої і т. д. Від швидкості переключення думки залежить здатність осмислювати об'єкт пізнання.

І в кожній дитині це переключення відбувається по-своєму — в одній дуже швидко, в іншій дуже повільно. Усе це ми вивчаємо, думаючи про те, як краще розвивати мозок тієї чи іншої дитини — виховувати в неї здатність зосереджувати думку на одному об'єкті і відразу переключати її на інший. Це дуже важливий процес розумового розвитку. Здатність швидко переключати думку саме і є кмітливість, яка визначає якість розвинутого розуму. Для розвитку цієї здатності ми проводимо з дошкільниками, а потім і з школярами уроки мислення: діти досліджують, осмислюють предмети і явища навколишнього світу.

Уже в 5—6-річному віці виділяється група дітей, яких ми називаємо дослідниками. Вони досліджують рослинний світ у саду, на городі. Ось малюки приходять у березні до школи, а починати їм учитися ще через півтора року. Вони збираються через день-два, а потім і щодня в шкільній теплиці, у саду. Висівають насіння зернових культур (пшениці, гречки, ячменю, проса) і плодівих дерев (яблуні, груші, персика, вишні, черешні), висаджують чубуки винограду і живці троянд. Поливають ґрунт за допомогою насосів, спеціально зроблених для них, малят. Невдовзі з'являються перші сходи зернових культур, потім — плодівих дерев, з'являється листя на живцях.

Чим значніші результати цієї праці, тим більше в дітей запитань: чому одна рослина дає врожай уже першого року, а інша — тільки через кілька років? Чому персик за літо виростає на метр, а на дубку виростають лише чотири листочки? Чому колос пшениці не схожий на волоть проса? Чому в кавуна насіння в «солодкій коморі», а в пшениці ніякої «комори» немає? У хвилину напруженого мислення над кожним з цих запитань думка дитини тисячі разів умиє переключатися, предмет досліджується з усіх боків. Дитина вчиться думати, спостерігаючи, і спостерігати, думаючи, — в цьому й полягає зміст уроків мислення. Перш ніж почати вчитися, дитина вчиться думати.

Друга група дітей досліджує рослини в лісі, у степу, на луках; третя спостерігає життя ставок й озера; четверта захоплюється діючими моделями; п'ята споруджує будиночки, фабрики, заводи, електростанції з маленьких дерев'яних деталей; шоста розводить рибок в акваріумі; сьома вирощує квіти; восьму приваблює світ незвичайних явищ. Скрізь запитання, запитання: що, як, чому? Кожна дитина про щось думає, щось запитує в учителя, у керівника гуртка, в учня старшого класу. У кожного пробуджується до чогось інтерес; без інтересу немає радості відкриття, немає здібностей, нахилів, немає живої душі, людської індивідуальності. Вже в дошкільному віці серед дітей виділяються теоретики, мрійники. Теоретики заглиблюються в деталі явищ, докопуються до їх суті; в їхніх думках помітний потяг до розмірковувань, логічних доведень. Мрійники, поети бачать предмет або явище в його загальних рисах; на них справляють велике враження краса заходу сонця, грозова хмара; вони захоплюються грою барв, тоді як теоретики ставлять запитання: чому небо в одному і тому самому місці в один час буває блакитним, а в інший червоним? Чому сонце в зеніті золоте, а над горизонтом багряне?

У кожної дитини думка розвивається своєрідними шляхами, кожна розумна і талановита по-своєму. Немає жодної нормальної дитини нездібної, бездарної. Важливе, щоб цей розум, ця талановитість стали основою успіхів у навчанні, щоб жодний учень не вчився нижче від своїх здібностей. У кожному класі, у кожному поколінні дітей, які приходять до школи, з'являються талановиті математики, талановиті механіки і моделісти-конструктори, талановиті рослинники, а пізніше — талановиті хіміки, філологи та історики. Вогник цих здібностей ми прагнемо запалити уже в дошкільні роки.

Кожний учень дає в навчанні те, на що він здатний, — здійснення цього принципу дає допомогу нам добитися всебічного інтелектуального розвитку всіх учнів, запобігти неуспішності. Ми не допускаємо, щоб талановиті, обдаровані діти працювали нижче від своїх можливостей. Якщо учень, який повинен бути дослідником природи, юним натуралістом, майбутнім ученим, скочується до рівня посереднього зубрила, то не повною мірою розкри-

вають здібності й тих, у кого немає ~~яскраво виражених~~ задатків талановитості, обдарованості. Запобігання неуспішності слабких учнів ми вбачаємо в тому, щоб талановиті, обдаровані виходили за межі програми з тих предметів, тих сфер творчої діяльності, до яких у них є великі здібності, задатки. Якщо, наприклад, учень VII—VIII класів виявляє нахил до вивчення ботаніки, то він у нас не обмежується підручником середньої школи, а вивчає біохімію, досліджує мікрофлору ґрунту. Це має великий вплив на розвиток здібностей і слабкіших учнів, бо інтелектуальне життя колективу — це єдиний процес. Ми переконалися, що невстигаючих з фізики ніколи немає в тому класі, де кілька учнів вивчають не програмний матеріал (вони ним давно оволоділи!), а сьогоднішні проблеми науки: напівпровідники, квантові генератори, електронні прилади. Під час вивчення літератури навіть найслабкішим учням допомагає близьке ознайомлення з таким складним розділом літератури, як творчість В. Г. Бєлінського, літературно-критичні статті якого, що не згадуються в програмі, студіюють здібніші товариші, готують на їх основі реферати, які містять елемент дослідження. Один талановитий юнак вивчив статті Луначарського та інших учених про великого критика, написав реферат на тему «Еволюція світогляду Бєлінського». Тепер він викладач літератури в інституті, молодий учений. Вплив сильніших, розвиненіших, обдарованих учнів на слабких, посередніх — це дуже складний процес постійного духовного спілкування. Велику роль у цьому спілкуванні відіграє робота предметних і політехнічних гуртків, а також багатогранна позакласна робота — вечори науки і техніки, олімпіади, вікторини.

Викладачі математики дають учням завдання кількох варіантів складності. Кожному надається можливість вибрати те, що йому під силу. Оскільки ж розумова праця відбувається в колективі, вона набуває характеру змагання творчих здібностей: ніхто не хоче бути слабким, кожний прагне випробувати свої сили на складному завданні. В атмосфері змагання розкриваються таланти. У кожному випуску (40—50 чоловік) у нас буває 2—3 талановитих математики. Уже в середній школі вони починають вивчати матеріал і розв'язувати задачі з курсу вищої математики.

Якщо вчитель виводить найбільш здібних учнів за межі програми, інтелектуальне життя колективу стає багатим, багатогранним, і завдяки цьому не відстають і найслабкіші учні. За принципом: «від кожного за здібностями» працює в нас викладач фізики О. О. Філіпов. Під час вивчення кожного розділу програмного матеріалу він визначає теоретичні питання, проблеми, вивчення яких розраховане на найбільш здібних учнів. Ознайомлення з цим матеріалом починається на уроках і продовжується в позакласній роботі. Так, у процесі вивчення електрики та атомно-молекулярної теорії найбільш здібні учні ознайомилися з такими проблемами: безгенераторне виробництво електричного струму; термоядерні реакції; властивості плазми; електромагнітний стан плазмової речовини; електромагнітні поля планет сонячної системи; електрогідралічний ефект (відкриття радянського вченого Л. А. Юткіна); застосування напівпровідників у сучасній техніці; надпровідність речовини; магнітогідродинамічний генератор; фізико-хімічні процеси, що відбуваються в глибинних шарах Землі; речовина і енергія; елементарні частинки, відомі науці в наш час; світло і матерія; проблеми, пов'язані з вакуумом; походження космічних променів; будова синхрофазотрона; пояса радіації Землі та їх походження.

Ознайомлюючи учнів з цими проблемами на уроці, вчитель збуджує в них інтерес до позакласної роботи, до читання. На стендах, присвячених новинам науки і техніки, у кімнаті для читання, у шкільній бібліотеці, у фізичному кабінеті виставляються відповідні наукові книжки і брошури; проблеми науки і техніки стають предметом бесід, суперечок; а в суперечках народжується не тільки істина, а й інтелектуальна зрілість. Це дуже важливий етап виходу за межі програми. Коли вчитель переконаний, що для цього визріли умови, він доручає найбільш здібним учням готувати доповіді, реферати, випускати стінну газету науково-технічного гуртка, складати анотації. Проводяться вечори й ранки науки і техніки, читаються лекції — у ролі лекторів виступають учні. Окремих проблемам присвячуються заняття гуртка. В атмосфері багатого інтелектуального життя найбільш слабкі учні багато про що дізнаються, чують, багато що проходить через їхню думку; це спонукає їх до зосередженої праці. Завдяки знанням, не обов'язковим для

запам'ятовування, їм легше зрозуміти, вивчити те, що обов'язкове.

Дуже важливо, щоб читання давало учневі інтелектуальну радість. Якщо с інтерес до читання того, що не обов'язкове для вивчення, то учень з інтересом читає й підручник. Читаючи, він відволікається від процесу читання і живе думками про те, що читає. Для того щоб читання стало для людини якомога раніше джерелом багатого інтелектуального життя, треба дати їй міцні практичні вміння. Уже в початковій школі дитина повинна добре навчитися читати, писати, думати, спостерігати, висловлювати думку. Не може бути встигаючим учень VIII класу, якщо твір він уявляє лише як процес переписування завчених фраз, а не як вияв власних думок. Ми добиваємося того, щоб уже в V—VII класах діти відволікалися від процесу письма і зосереджували всю свою увагу на змісті того, про що вони пишуть. Більшість творчих письмових робіт у початкових і середніх класах — це розповіді про те, що учень бачить, спостерігає, думає, робить.

Читання того, що просто цікаве і не обов'язкове для заучування, запобігає перевантаженню навчальними завданнями. Перевантаження — поняття відносне. Матеріал непосильний тоді, коли учень не може осмислити його через свої вікові особливості. Обсяг засвоюваного матеріалу, посилюючого для даного віку, може бути різний, залежно від інтелектуального життя колективу й особистості. Навіть дуже незначний, скромний обсяг знаць стає для учнів непосильним, якщо бідний, вузький фон інтелектуального життя, на якому проходить навчання.

Ми добиваємося, щоб наш учень читав журнали, науково-популярну літературу: чим більше він читає внаслідок свого інтересу до книжки, до науки, тим легше він оволодіває основами наук, тим менше часу йде в нього на підготовку домашніх завдань.

Читання наші учні поєднують з роботою в технічному чи юніатівському гуртку, слуханням лекцій старших учнів, спостереженням явищ природи, постановкою дослідів та іншою позакласною добровільною роботою. Учень, який займається такою роботою, не зустрічає в навчанні непереборних труднощів: чим більше він читає, пише, думає, спостерігає, тим легша для нього

навчальна праця. Перевантаження ж масмо там, де розумова праця має однобічний характер: учень лише заучує. Усунення перевантаження залежить не від механічного зменшення кола знань, передбачених програмою, а від змісту, характеру інтелектуального життя учня, від багатства інтелектуального фону, на якому проходить навчання. Перш ніж почути на уроці фізики пояснення матеріалу про будову атома, наш учень уже начитався захоплюючих, цікавих статей і заміток про елементарні частинки; нехай багато чого в цих статтях йому ще не зрозуміле, але це не послаблює, а, навпаки, посилює його інтерес до матеріалу, що вивчається на уроках. Перед вивченням на уроках літератури художнього твору наші учні вже прочитали його, а головне — пережили відповідні моральні й естетичні почуття. Ми доби-ваємося того, щоб озпайомлення з найскладнішими питаннями програми з фізики, хімії, геометрії завжди починалося з позакласної, необов'язкової роботи.

Ми стежимо за тим, щоб у кожного нашого учня були книжки, які захоплювали б його розум і серце, старший друг, з яким він ділився б своїми думками і переживаннями. Якщо учень виявляє нахил, наприклад, до технічної творчості, то, починаючи з молодших класів він щороку одержує від піонерської організації, комітету комсомолу, директора школи, правління колгоспу (у вигляді премії чи подарунка) відповідні книжки з галузі науково популярної літератури. До закінчення школи в нього комплектується особиста (домашня) бібліотечка. Ці книжки збагачують матеріальну базу духовного життя сім'ї.

Важливою формою розвитку розумових інтересів є наші науково-предметні гуртки — науково-технічний, науково-математичний, науково-хімічний, науково-біологічний, науково-біохімічний, науково-фізичний, науково-етнографічний, науково-астрономічний. Можливо, в терміні «науковий» тут є певна частка перебільшення, але саме ця назва відображає рису творчої діяльності старших учнів — дослідження, експеримент. Учнів радує, надихає, що вони певною мірою прилучаються до наукових методів розумової праці.

Учні в цих гуртках цікавляться питаннями, що далеко виходять за межі елементарних знань, являють собою матеріали з досягнень науки. Наприклад, у науково-

біохімічному гуртку юнаки і дівчата вивчають біохімічні процеси, що відбуваються в ґрунті, а також проблеми стимуляції росту зернових і технічних культур. У науково-астрономічному гуртку протягом кількох років вивчають теорії утворення зірок, природу космічних променів.

Заняття науково-предметних гуртків проходять у формі жвавих, насичених яскравими, цікавими фактами повідомлень, доповідей, рефератів. Велике місце в діяльності науково-технічного гуртка посідають конструювання і моделювання. Так, члени гуртка автоматики і радіоелектроніки протягом останніх п'яти років змонтували понад 35 пристроїв, що ґрунтуються на принципах радіоелектроніки.

Душею кожного наукового гуртка є вчитель, який глибоко цікавиться найновішими досягненнями науки. Одним з науково-технічних гуртків автоматики і радіоелектроніки керує викладач фізики. І він не тільки керівник гуртка, тут же він і працює разом з гуртківцями — в їхній кімнаті в нього є свій робочий куточок.

Інтелектуальне заглиблення учня в певну галузь науки сприяє тому, що з відповідного предмета він знає значно більше, ніж вимагає шкільна програма. А чим більше це заглиблення, тим ширше коло інтелектуальних інтересів учня. Більше того, ми переконалися, що таке випередження програми — з певної галузі знань окремими учнями — необхідна умова багатого розумового життя колективу і умова розвитку задатків кожної особистості. Розумний, розвинений учень завжди з одного чи кількох предметів випереджає програму. Глибокі, ґрунтовні знання з усіх предметів у поєднанні з розвитком особливого інтересу до одного предмета, до однієї галузі знань — у цьому важлива умова всебічного розвитку людини.

Залежно від індивідуальних задатків, здібностей і нахилів учні одного і того самого віку, класу можуть оволодіти не одним і тим самим обсягом знань з даного предмета. Для тих у кого немає нахилу до теоретичного мислення і практичної діяльності, пов'язаних з даною наукою, внаслідок чого вони із значними труднощами оволодівають матеріалом, — навчальна програма з даного предмета — максимум. А для тих, хто без труднощів оволодіває теоретичними питаннями, що виходять за

межі програми, виявляє нахил до теоретичного мислення, до розумової праці, в якій є елементи наукового дослідження, вчитель визначає ширше коло знань. Правильно визначити сили, здібності, задатки, нахили кожної дитини, визначити, на що вона здатна, — одне з важливих завдань навчально-виховного процесу.

Постаєвова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР (листопад 1966 р.) поставила перед учительством серйозні вимоги в справі розумового виховання школярів.²⁶ Труднощі переходу на нові програми ми вбачаємо насамперед у тому, що треба глибоко знати індивідуальні особливості мислення, розумової праці кожного школяра, враховувати ці особливості в навчанні.

ФОРМУВАННЯ РОЗУМОВИХ ЗДІБНОСТЕЙ УЧНІВ

Найважливіша риса розвинутого розуму — спостережливість, «уміння *бачити* розумовими очима нашими предмет в центрі всіх його відношень»²⁷. Із спостережливістю тісно пов'язані інші риси розумового розвитку: допитливість, тобто активне ставлення до явищ навколишнього життя, прагнення пізнавати і знати; системність, тобто цілеспрямований відбір об'єктів пізнання, понять, висновків; місткість, тобто вміння зберігати в пам'яті знання й орієнтуватися в інтелектуальних багатствах; дисциплінованість, гнучкість, самостійність, критичність.

Розумові здібності розвиваються в процесі оволодіння знаннями. Але треба брати до уваги складність і багатогранність цього широкого поняття «знання». По-перше, ми вбачаємо в ньому постійне зберігання в пам'яті елементарних істин (фактів, правил, числових даних, різноманітних характеристик і залежностей, співвідношень, визначень), які на кожному кроці застосовуються в житті і без уміння користуватися якими, без уміння знайти в своїй пам'яті в потрібний момент необхідне неможливі даліше навчання, розумовий розвиток, інтелектуальна праця; по-друге, знання — це розуміння того, що не обов'язково зберігати в пам'яті, уміння використовувати безмежні, неосяжні скарби, які нагромадило людство і які зберігаються в книжках.

Це два взаємозв'язані, але все-таки різні елементи знань. Щодо конкретного матеріалу дуже важливо здій-

снювати різні настанови: те, що має завжди зберігатися в пам'яті, що є піби ключем до пояснення все нових і нових фактів, явищ, або, образно кажучи, інструментом мислення, — усе це назавжди треба запам'ятати і, що особливо важливо, усім цим вміти користуватися і користуватися частіше, щоб інструмент не заіржавів і не перетворився у важкий тягар. Ми добиваємося того, щоб факти, явища, визначення, характеристики тощо, які треба зберігати в пам'яті, глибоко запам'ятовувалися саме завдяки використанню знань, застосуванню їх на практиці, для здобування нових знань, для творчої праці. Кожий викладач у системі свого предмета визначас шляхи застосування знань, які треба зберігати в пам'яті. Викладачі математики сконструювали прилад, за допомогою якого учні, розв'язуючи алгебраїчні рівняння, повторюють формули скороченого множення. При цьому формули застосовуються для розв'язування задач.

Аналізуючи програми, ми визначасмо коло елементарних знань, обов'язкових для постійного зберігання в пам'яті (формули, закони, правила, метричні міри; орфографічні правила; загальна характеристика речовин, рослин, тварин; географічна термінологія, розміщення географічних об'єктів на карті тощо). Запам'ятовуються ці знання і внаслідок спеціального заучування, і в процесі практичної роботи — застосування знань. Для запам'ятовування таблиці множення у нас є спеціальний математичний ящик, що являє собою цікаву гру. З метою запам'ятовування географічних об'єктів і відстаней ми використовуємо серію ігор — подорожей по карті. На навчально-дослідній ділянці рослини дібрано в такому порядку, що для переходу від догляду за однією рослиною до догляду за іншою треба пригадати деякі важливі характеристики, які зберігаються в пам'яті. Усе це засоби, що створюють умови мимовільного запам'ятовування, значення якого довела наука. Мимовільне запам'ятовування — дуже важливий шлях полегшення навчальної праці. Від того, яку інтелектуальну працю виконав учень, ознайомлюючись із даним теоретичним питанням, залежить ефективність мимовільного запам'ятовування*. Якщо, наприклад, учень прослухав цікаву доповідь про

* Див.: П. И. Зинченко. Непроизвольное запоминание. М., Изд-во АПН РСФСР, 1961, стор. 477, 481, 517, 519.

будову речовини. прочитав цікаву книжку, це вже створює умови для мимовільного запам'ятовування даного матеріалу в процесі його вивчення на уроці. Ми прагнемо до того, щоб багато понять (особливо абстрактних, таких, як держава, нація, рух, функція тощо) входило в пам'ять внаслідок мимовільного запам'ятовування. Чим більше знань дістала дитина без спеціального заучування, тим легше їй завчити те, що інакше запам'ятати не можна.

Наука стрімко йде вперед, знання нагромаджуються, а можливості людської пам'яті обмежені. Інтелектуальний розвиток людини в наші дні дедалі більше визначається тим, як вона вмис орієнтуватися в безмежному морі знань, користуватися словищами знань — книжками. Не можна вимагати від учня неможливого: щоб він завжди пам'ятав увесь курс предмета. Ми вчимо учнів користуватися книжкою під час підготовки відповіді на уроці, у процесі роботи над твором.

Ще раз ми підкреслюємо виняткову важливість того, щоб на кожному етапі навчання учень глибоко, назавжди запам'ятав те, що обов'язково треба пам'ятати. Особливо великого значення ми надаємо запам'ятовуванню матеріалу в початкових і середніх класах. У молодшому і середньому віці створюється настільки міцний фундамент знань, що в старшому віці найважливішою рисою навчання стає розумовий аналіз, застосування знань для оволодіння новими знаннями. Так, у початкових класах ми визначасмо мінімум орфограм, написання яких учень повинен запам'ятати настільки міцно, щоб уже не зберігати в пам'яті граматичних правил. Цьому моменту ми надаємо винятково важливого значення, добиваючись певного ступеня автоматизму в написанні слів і речень. У старших класах учень може успішно вчитися лише за тієї умови, коли в процесі письма він не думає, як правильно написати те чи інше слово, а всі його зусилля спрямовуються на обдумування змісту того, про що він пише. Велике значення має також оволодіння в початкових класах автоматизмом читання. Підготовлений до навчання в середніх і старших класах лише той, хто, читаючи, зосереджує розумові зусилля не на процесі читання, а на змісті матеріалу.

Мимовільне запам'ятовування — найважливіша умова розумового розвитку; воно вивільнює сили розуму для думки, для глибокого запам'ятовування, для глибокого

мисленого проникнення в суть фактів і явищ, запобігає одному з найстрашніших лих — зубрінню. Наші вчителі найбільше бояться заучування незрозумілого. Учитель математики, починаючи вивчення нової теореми, добивається, щоб учні зрозуміли змістові залежності між елементами, фактами, явищами, закопомірностями, що становлять суть теореми. Учні пояснюють, як вони розуміють теорему (при цьому використовують малюнки, наочні посібники). Чим більше думає учень над змістом теореми, тим краще запам'ятовує її. Запам'ятовування, що ґрунтується на розумінні, найміцніше.

Викладачі гуманітарних предметів не допускають, щоб учні зачували за підручниками і переказували завчене. Це сковує розумові сили дитини, особливо тоді, коли вона дістає перше уявлення про ту чи іншу залежність, закономірність. Щоб запобігти механічному заучуванню, під час перевірки знань учням ніколи не ставлять запитань, які б вимагали переказувати текст підручника. Відповідаючи на запитання вчителя, учень міркує, зіставляє, порівнює, пояснює. Учні не вчать параграф за параграфом, а вдумливо добувають знання з різних джерел — підручника, додаткової літератури. Припустимо вони повторюють революційні селянські рухи, повстання, війни в певний історичний період. Цей матеріал висвітлено на кількох десятках сторінок, прочитати які за один раз — непосильна, а тому й безглузда праця. Враховуючи це, вчитель пропонує учням подумати над питаннями: «Які революційні і реакційні сили протистояли одна одній під час селянських рухів, повстань, воєн, вивчених нами? Чим пояснюється, що всі селянські рухи в експлуататорських суспільствах кінцеві кінцем зазнавали поразок? Які вимоги ставили селяни? Хто був їх головним противником?». При такому повторенні учень досліджує, обдумує, порівнює, зіставляє; він не читає нічого підряд, а шукає відповідь на запитання. Відповіді після такого повторення стають не монотонним переказуванням, а палкими суперечками, роздумами. Учні сперечаються з книжкою в руках, доводять свої думки посланнями на джерела. При такій постановці запитань відповідати за допомогою книжки значно важче, ніж без неї.

Знати — це означає насамперед уміти користуватися знаннями; причому під час вивчення різних предметів це вміння виявляється по-різному.

На уроці історії в VII класі вивчають тему «Нідерландська буржуазна революція», на уроці фізики — тему «Одиниці для вимірювання теплоти — калорія і кілокалорія». І в тому і в тому випадках велику роль відіграє мимовільне запам'ятовування: чим більше учень мислено заглиблюється в предмет вивчення без настанови на запам'ятовування, тим глибше закарбовується в його пам'яті суть фактів і явищ та зв'язків між ними.

Але якщо кінцевою метою вивчення матеріалу з фізики є, крім глибокого розуміння суті фізичних явищ, уміння користуватися узагальненнями, які треба міцно зберігати в пам'яті, то кінцева мета вивчення нідерландської буржуазної революції зовсім інша. Розумовий розвиток, розуміння історичного процесу, формування ідейних переконань — усе це залежить від того, наскільки глибоко осмислили учні суть закономірностей, що стосуються не тільки даної історичної події, а й багатьох інших. Якщо на уроці фізики важливо пов'язати в свідомості учнів уявлення про одиниці вимірювання тільки з явищами теплоти і ні з чим іншим, бо саме в цьому зв'язку, в умінні користуватися узагальненнями і полягають міцні знання, то на уроці історії вирішальне значення має ряд закономірностей, які ніби абстрагуються від даної історичної події: зародження елементів капіталістичного способу виробництва в надрах феодального ладу, використання буржуазією, що народжується, незадоволення народних мас для боротьби проти феодалізму в своїх класових інтересах, підвищення продуктивності праці і посилення експлуатації на мануфактурах тощо. Чим яскравіше розкрив учитель ці закономірності на живих історичних подіях, на деталях, на особливостях нідерландської революції, що відрізняють її від інших революцій, тим глибше усвідомлюють учні загальні історичні закономірності, тим меншою стає потреба в настанові на заучування і тим глибше деталі й подробиці запам'ятовуються самі собою.

Знання закономірностей історичного процесу назавжди зберігається в пам'яті без спеціального заучування. Учень знає, що вдосконалення виробництва в умовах експлуататорського ладу веде до посилення експлуатації, як знає він і те, що нагромадження поживних речовин у ґрунті сприяє підвищенню врожайності, що вуглець

повітря за допомогою сонячних променів перетворюється в листках рослини в органічну речовину тощо.

Причинно-наслідкові зв'язки, вивчені на уроці фізики (нагрівання тіл, виділення теплоти тощо), також ніколи не забуваються, але самі одиниці вимірювання можуть забутись, для збереження їх у пам'яті потрібна спеціальна робота: це і заучування, і використання одиниць вимірювання для аналізу конкретних явищ; і чим більше цієї роботи, тим менший обсяг праці заучування.

Після нідерландської революції учні ознайомлюються з багатьма буржуазними революціями, і щоразу знання закономірностей історичного процесу поглиблюється. Але чим глибше знання загальних закономірностей, тим краще орієнтується учень у конкретних фактах, тим більше він їх знає, хоч і не ставить за мету запам'ятати, завчити факти.

Розвитку допитливості, системності, гнучкості, самостійності розуму сприяють такі прийоми впливу на внутрішні психічні процеси, при яких учень у думці оглядає, досліджує широке коло фактів, явищ для вивчення проблеми. Найбільш ефективний прийом — постановка проблемних запитань. Ось які запитання, наприклад, було поставлено учням на уроці історії в процесі вивчення теми «Падіння кріпосного права в Росії»: що відбулося б у Росії, якби царський уряд і далі не звільняв селян? Які суспільні сили були за звільнення селян, а які були зацікавлені в збереженні кріпосного права й чому? Як за ставленням до питання про звільнення селян можна зробити висновок про місце тієї чи іншої соціальної групи в суспільній боротьбі? Чому після реформи 1861 р. в Росії збереглися залишки кріпосництва, хто був зацікавлений в їх збереженні і чому? Позиції яких суспільних груп посилювалися в зв'язку з реформою 1861 р.? Як залежав дальший розвиток промисловості в Росії від реформи? Яким шляхом пішов би розвиток капіталізму в сільському господарстві Росії, якби не було збереження велике поміщицьке землеволодіння? Як змінилося б внаслідок цього становище селянства? До якого висновку в зв'язку з цим приводить порівняння звільнення селян у Росії з ліквідацією кріпосництва в інших країнах, наприклад у Німеччині? Чому господарство деяких поміщиків після реформи занепало, а господарство інших почало швидко розвиватися? Як ви розумієте

порівняння Некрасовим реформи 1861 р. з розривом «великого ґачу», який, розірвавшись, ударив «одним кінцем по панові, одним — по мужику...»?²⁸ Якщо реформа не поліпшила становища селян, то чому ми говоримо про прогресивну роль скасування кріпосного права?

Відповіді на ці запитання неможливо без залучення широкого матеріалу, і, чим більше фактів аналізується, зіставляється, тим глибше усвідомлюється кожне запитання як проблема. Думаючи над проблемою, учень у думці звертається до інших відомих йому фактів і явищ з цієї галузі. Отже, учитель повинен знати значно більше, ніж треба повідомити учням за програмою. Суміжні, аналогічні факти і явища, не обов'язкові для запам'ятовування, є ніби фоном, що відтіняє обов'язковий мінімум знань, полегшув мимовільне запам'ятовування цього мінімуму. Створюючи проблемну ситуацію, учитель збуджує найважливішу рушійну силу розумової активності — перехід від досягнутого рівня знань і розумового розвитку до нової сходинки, на яку треба піднятися в процесі оволодіння новими знаннями. Цю залежність радянський дидакт М. А. Данилов називає суперечністю*. Майстерність керівництва розумовим розвитком полягає якраз у тому щоб, образно кажучи, правильно визначити дистанцію між досягнутим і тим, чого треба досягти, щоб процес подолання труднощів спирався на аналіз фактів, явищ.

Багато можливостей для розвитку розуму відкривається при вивченні художньої літератури. У знаннях з літератури ми ставимо на перше місце розуміння ідейних і естетичних критеріїв цінності художніх творів. Основа глибоких знань з літератури — глибоко особисте емоційне ставлення до естетичних цінностей, а також до явищ суспільного життя і до духовного світу людини. Це ставлення формується на основі безпосереднього сприймання — читання художнього твору. Ми надаємо великого значення колективному слуханню: один учень (який добре володіє технікою виразного читання) читає, колектив слухає. Учні заучують, запам'ятовують найбільш яскраві уривки з художніх творів. Зберігання в пам'яті цих цінних багатств збагачує світ думок і почут-

* Див.: М. А. Д а н и л о в. Умственное воспитание. — «Советская педагогика», 1964, № 12, стор. 81.

тів, облагороджус емоційне ставлення до навколишнього світу, полегшус мислення. Не можна уявити повноцінного розумового, морального, естетичного та емоційного розвитку учня, якщо він не знає напам'ять монологів Гамлета і Фауста, уривків з поетичних творів Гейне і Байрона, уривка з «Мертвих душ» Гоголя, в якому Русь порівнюється з летючою тройкою. «Пісні про вічного Олега», «В'язня», «Я пам'ятаю мить чудову», «Чи серед вулиць гомінливих» Пушкіна, чудових ліричних віршів Кольцова і Нікітіна, Лермонтова і Некрасова, Шевченка і Лесі Українки, уривків з творів Тургенєва і Чехова, Короленка і Пришвіна. У нашій школі суворо дотримують правила: у кожному класі учень вивчає певний обсяг текстів. Час від часу проводимо вечори і ранки художнього читання. Це свосвідні змагання, переможців нагороджуємо книжками. У своїх виступах на диспутах, зборах, читацьких конференціях учні використовують те, що знають напам'ять.

Наші викладачі літератури ніколи не допускають, щоб учні вчили матеріал за підручником, не прочитавши першоджерела. Лише після того як в їхній свідомості на основі читання першоджерела склалося уявлення про художні образи, сформувався особисте емоційно-моральне ставлення до героїв, подій, допускається читання підручника. Завдання дають у такій формі, що хоча б учень і намагався завчити матеріал за підручником, він не зміг би відповісти на жодне запитання. Усі запитання вимагають лише читання першоджерела. Тільки при такому підході до вивчення предмета література стає для школярів підручником життя.

Дуже важливою умовою розвитку місткості і гнучкості розуму є така єдність знань і вмінь, при якій знання переходять в уміння, настільки глибоко трансформуються в уміннях, що у використанні знань виявляється певний автоматизм. Є предмети, в яких знання тісно зливаються з уміннями і виявляються насамперед в уміннях. Передусім це стосується граматики. Знати граматику — це не означає обов'язково наводити в кожному випадку правило. Багато грамотних людей давно забули точне формулювання правил, але пишуть без помилок. Знати граматику — це означає осмислити правило на численних фактах живої мови. Якщо правило завчене без усвідомлення достатньої кількості фактів, учень на

деякий час запам'ятас його, але знати не буде, а через те швидко забуде. Досвід переконує, що запам'ятовувати граматичні правила треба поступово, і чим більше різноманітних фактів живої мови узагальнює те чи інше правило, тим тривалішим має бути період мимовільного запам'ятовування.

Особливо важливо це для початкових класів. У молодших класах учні на багатьох уроках викопують вправи, мета яких — аналіз фактів живої мови: записують слова і речення, думають над закономірностями написання, порівнюють нове з відомим, виконують творчі роботи. Правило (визначення, висновок) осмислюється багато разів на все нових і нових фактах; і от настає момент, коли учень запам'ятовує правило не тому, що він завчив його, а тому, що багато разів думав над ним, вдумувався в нього, застосовував правило для пояснення фактів, явищ, зосереджуючи думку на його суті. Добитися того, щоб учень твердо запам'ятав правило (визначення, висновок) без спеціального заучування, — у цьому одна з цінних рис педагогічної майстерності. У початкових класах ми взагалі не припускаємо заучування правил, як не допускаємо і перевірки знань опитуванням формулювання правил. Якщо учень не знає, не запам'ятав того чи іншого правила (без заучування), йому треба ще й ще виконувати вправи, аналізувати факти. Виконувати для того, щоб, зрозумівши, нарешті, суть правила, вдуматися в нього і лише на основі розуміння запам'ятати його. Не допустити, щоб дитина завчасно завчила правило, так само важливо, як і добитися розуміння матеріалу. Іноді треба, щоб учень забув, викинув з голови формулювання, яке він не розуміє, і почав усе спочатку — вдумався в суть фактів, явищ. Якщо цю роботу добре поставлено в початкових класах, то учні й пізніше, у середніх і старших класах, свідомо ставляться до запам'ятовування узагальнень (правил, теорем, формул, визначень, висновків), не заучують їх доти, поки узагальнення не осмислені на основі аналізу фактів.

Керівництво розумовою працею, в якій такого великого значення надається оволодінню знаннями без спеціального заучування, ставить певні вимоги перед структурою уроку і підготовкою вчителя до уроків. Переважаючим типом уроків у початкових класах і уроків граматики, алгебри, геометрії, фізики, хімії в середніх

класах у нас є урок практичного застосування знань для набування, розвитку і поглиблення нових знань. Успішна робота на такому рівні потребує вдумливої підготовки до системи уроків — до вивчення теми, розділу. Робота учнів при цьому розподіляється так, щоб вони час від часу поверталися до аналізу фактів і явищ для глибшого осмислення узагальнень (правил, формул). Так, на уроці математики учні виконують вправи, потрібні для розуміння формул скороченого множення. Для вправ щоразу відводиться кілька хвилин. З кожною новою вправою учні дедалі самостійніше використовують знання, набуті на попередніх уроках. Уважно вивчаючи роботу учнів, учитель дає індивідуальні завдання, добиваючись при цьому насамперед розуміння, усвідомлення. Ніякі програми не в змозі передбачити, коли, скільки і які треба виконувати вправи, — усе це бачить лише вчитель, який знає сили, здатність до розумової праці кожного учня.

Важлива умова активної розумової праці — зв'язок думки з її першоджерелом — навколишнім світом. Навчання стає працею там, де здатність думати розвивається на основі живого спостереження за предметами і явищами. Перші думки дітей, які щойно прийшли до школи, про явище, причину, наслідок, особливості того чи іншого предмета наші вчителі розвивають у процесі спостережень.

Ми даємо учням спеціальні завдання на мислення, побудовані на спостереженнях. Це не тільки метод вивчення матеріалу, а й метод розумового розвитку, виховання розуму. Наприклад, діти спостерігають за змінами в саду, що відбуваються восени; визначають причини окремих явищ; продумують, у чому полягають і до чого приводять наслідки; як наслідки стають причиною нових явищ. Діти замислюються над причинами явищ, починають розуміти загальний зв'язок у природі, вчать аналізувати і синтезувати, роблять припущення і перевіряють їх на практиці. Так, учні II класу, спостерігаючи пожовтіння листя на деревах і листопад, задумуються над такими питаннями: чому в одних дерев листя опадає у вересні, в інших у жовтні, а в деяких лише навесні? Яка залежність між листопадом і часом весняного розвитку бруньок в окремих видів дерев? Чим частіше співвідноситься думка з конкретними явищами, чим більше явищ осмислюється, тим глибше розвивається спостережливість. Учень, який навчився правильно

Мислити в процесі спостережень, пов'язаних з його власною працею (наприклад, догляд за деревом, виготовлення діючої моделі), прагне збагатити працю інтелектуально.

Для середніх і старших класів завдання на мислення пов'язуються з працею, результати якої залежать від найрізноманітніших об'єктивних умов і причин (наприклад, від пори року, від погоди). Так, учням VII класу даються завдання: продумати причини, від яких залежить посилення енергії проростання насіння і прискорення розвитку рослин у період плодоношення. Виконання цього завдання пов'язане з працею: учні вносять добрива, обробляють насіння хімічними речовинами. Це і праця, й одночасно дослідження процесу праці та явищ природи.

Якщо думка пов'язується із спостереженнями, в дитини виробляється певний стиль розумової діяльності: зусилля думки спрямовуються на ті сторони явищ, в яких є щось приховане, незрозуміле з першого погляду. Перед нею розкриваються закономірності, які неможливо бачити безпосередньо, але про які можна зробити висновок на основі видимих предметів, явищ. Досліджуючи причинно-наслідкові зв'язки в процесі спостереження, учень поступово оволодіває абстрактним мисленням. Той, хто навчився думати, спостерігаючи, вміє в думці аналізувати факти і явища, що не впливають безпосередньо на органи чуття.

Розумовий аналіз результатів спостережень ввійшов у систему вивчення предметів природничого циклу, особливо ботаніки, зоології і фізики. Цей аналіз може мати подвійну мету: в одних випадках ілюструвати новими фактами вже вивчені закономірності, в інших — готувати учнів до вивчення нових закономірностей. У процесі спостереження явищ, які вивчатимуться, в дітей виникають запитання. Окремі сторони, особливості предмета, явища, на які дитина раніше не звертала уваги, постають перед нею як загадка. Чим більше виникає запитань, чим яскравіше вимальовуються в уяві учня ті сторони явищ, в яких виявляється щось нове, незрозуміле, тим більшою мірою процес навчання перетворюється в активну розумову діяльність, тим глибше переживається потреба в знаннях. Учнім с над чим думати на уроках, у них нагромаджується достатній запас уявлень про предмети і явища і, що особливо важливо, запас запитань, бо без запитань немає мислення.

Завдання на спостереження, що передують вивченню нового матеріалу, даються і на один чи кілька уроків, і на певну частину всього курсу. Так, учні, які закінчили IV клас, під час літніх канікул спостерігають за рослинами, що вивчатимуться в V класі. Матеріали спостережень і запитання, які виникають при цьому, вони записують, роблять зарисовки.

Велике значення мають спостереження за працею як взаємодією людини з природою, за керуванням машинами, механізмами, технологічними процесами. Перед вивченням законів механіки учні спостерігають за роботою трактора, сівалки, культиватора, зерноочисних машин, механізмів будівельної техніки.

Використання матеріалу живих спостережень при вивченні нових закономірностей і явищ природи сприяє тому, що учні усвідомлюють, переживають свої розумові зусилля та їх результати, у них формується уявлення про якість розумової праці (про те, що розумові зусилля залежать від волі людини).

Самостійність, творчий характер розуму формуються завдяки тому, що в розумовій праці учнів на уроці — і в процесі первинного сприймання, і, особливо, в процесі розвитку, поглиблення знань — є елементи дослідження. Так, починаючи вивчати властивості нової геометричної фігури чи тіла, учні виконують малюнки або виготовляють схематичну модель, складові частини, їх залежності. Особливо великого значення ми надаємо дослідженню після того, як учні дістали перше уявлення про суть явищ, подій, закономірностей. На переважній більшості уроків відводиться час на обдумування — учні осмислюють залежність між складовими частинами, елементами матеріалу, що вивчається, аналізують факти, пояснюють причинно-наслідкові зв'язки. Тут відбувається немовби далі заглиблення в матеріал: усвідомлюючи істотні сторони предметів, явищ, фактів, учні знаходять нові зв'язки і залежності; у них виникають у зв'язку з цим запитання, відповідь на які в свою чергу спонукає до заглиблення в суть предметів, явищ, фактів.

Визначити характер роботи, мета якої — осмислювання, продумування матеріалу, поставити завдання для самостійної роботи з цією метою — справа великої педагогічної майстерності. Досвідчені вчителі, готуючись до уроку, аналізують зміст матеріалу, знаходять у ньому

залежності і зв'язки, усвідомлення яких після пояснення суті фактів і явищ розкриває перед учнями в матеріалі щось нове. Для цього в розповіді, поясненні, лекції вчитель не розкриває всіх сторін матеріалу, який вивчається, щоб учням було що досліджувати самостійно. Педагогічна майстерність саме й полягає в умінні залишити для обдумування якийсь істотний аспект матеріалу.

Один з уроків хімії під час вивчення теми «Розчини» присвячується тепловим явищам при розчиненні — зниженню температури в одних випадках і виділенню тепла — в інших. Пояснюючи матеріал, учитель характеризує це явище як єдність двох процесів — фізичного і хімічного, як перехід матерії з однієї форми в іншу. Перед лабораторною роботою, мета якої — продумування фактів і явищ, учитель ставить ряд запитань, які вимагають пояснення процесів у світлі молекулярної теорії. Цю сторону причинно-наслідкових зв'язків учитель свідомо не висвітлює під час пояснення. Досліджуючи самостійно теплові явища, учні продумують молекулярну теорію і закон збереження маси речовини. Одне із запитань звичайно ставиться так, що відповідь на нього породжує в учнів нове запитання: чому при розчиненні в одних випадках переважає зниження температури, а в інших — виділення тепла? Саме на це запитання і розраховував учитель. Починається розумове дослідження властивостей різних речовин, їх природи. Учні використовують додаткову літературу, довідники.

Дослідження суті фактів, явищ, закономірностей, причинно-наслідкових зв'язків — дуже важливий стимул впливу на внутрішні психічні процеси. Ми глибоко переконані, що саме «думання», розумове дослідження матеріалу, про який уже здобуто перше уявлення, якраз і є суть вивчення нового матеріалу — активна психічна функція розумових сил. Чим більша питома вага думання в процесі вивчення нового матеріалу, тим більш осмисленим, вдумливим стає підхід учня до всього, що він спостерігає, слухає, робить, бачить навколо себе. Чим більше учень, думаючи, досліджує і, досліджуючи, думає, тим легше йому вчитися в міру оволодіння новими знаннями.

Допитливість, самостійність, гнучкість, місткість, творчий характер розуму формуються завдяки тому, що в середніх і старших класах учні самостійно вивчають

окремі розділи (теми) програми. Ця робота є незамінним розумовим вихованням. Починаючи з VI—VII класів, учні самостійно вивчають окремі закономірності природи, види рослин і тварин, художні твори, формули, історичні події тощо. Ця робота проводиться на спеціальних уроках, їй передусє уважна підготовка вчителя. Для самостійного вивчення вибирається матеріал, вивчаючи який учень застосовує здобуті раніше знання. Уже в VI—VII класах учитель приносить на урок, що відводиться для самостійного оволодіння знаннями, додаткову літературу (науково-популярні книжки, журнали). Чим старший учень, тим більшого значення ми надаємо додатковій літературі, умінню користуватися нею, знаходити її. У шкільній бібліотеці є полиці, на які ставлять додаткову літературу з окремих предметів. Наприклад, літературу з фізики розподіляють на кілька відділів — механіка, гази, рідини, електрика, оптика, атомна фізика. Учням старших класів перед уроками самостійного вивчення нового матеріалу дають коло питань, за якими вони добирають літературу. З одного і того самого питання добирають різні джерела. Ця робота виховує самостійність думки, вчить копатися в книжках.

Перед уроками математики, присвяченими самостійному вивченню матеріалу, старшокласникам дають задачі практичного характеру, розв'язати які можна, тільки вивчивши теорему, формулу. Наприклад, перед вивченням одного з розділів тригонометричних функцій учні знаходять відстань до неприступної точки на місцевості (при цьому кожному учневі дається окрема задача).

Під час вивчення математики, фізики, хімії одним з прийомів виховання творчого характеру розуму є самостійне складання задач та їх розв'язування. У середніх і старших класах задачі складають у процесі практичної діяльності — використовують досвід технічної творчості і продуктивність праці. Складання і розв'язування задач інтелектуально збагачують працю (наприклад, учні складають задачі, що ґрунтуються на даних хімічного аналізу ґрунту).

Велику увагу ми приділяємо самостійному вивченню матеріалу, коли учні одночасно з читанням наукової літератури виконують лабораторні й практичні роботи. Наприклад, у процесі вивчення фізики у VIII—X класах вони самостійно виконують такі лабораторні й

практичні роботи. складають і читають графіки, що показують залежність механічних величин від часу; встановлюють співвідношення між силою, масою, прискоренням; перетворюють механічну енергію в інші види енергії; визначають коефіцієнт лінійного та об'ємного розширення твердих тіл; визначають питому теплоту плавлення льоду; досліджують паралельне з'єднання провідників; визначають тепловий еквівалент роботи струму за законом Джоуля—Ленца; складають електричне коло з електромагнітним реле; визначають оптичну силу лінзи; досліджують явища інтерференції і дифракції світла; досліджують фотоелектричний ефект; практично застосовують фотоелементи у фотореле, фотоопорах; конструюють кишеньковий радіоприймач на напівпровідниках.

До кожної з цих робіт добирається література, довідники. Уроки самостійних лабораторних робіт вимагають від учителя доброї підготовки.

Набуваючи досвіду самостійного вивчення матеріалу на уроках, старшокласники поступово переходять до самоосвіти — самостійного оволодіння теоретичним матеріалом і практичними вміннями — дома, у бібліотеці, у кімнаті для читання, у навчальному кабінеті. Кожний викладач виділяє одну з тем (розділів) річного курсу для самоосвіти. З цього розділу учень добирає літературу, визначає види практичних завдань. Результати самостійної роботи викладаються в рефератах, які читаються на спеціальних уроках — семінарських заняттях. Учень не тільки розкриває зміст вивченого матеріалу, а й розповідає, як він здобував знання. Так, учні X класу самостійно вивчають з хімії два розділи — «Соли вугільної кислоти» і «Фізичні та хімічні властивості кремнію», з фізики — розділ «Двигун внутрішнього згоряння», з алгебри — «Логарифмування частинами», з літератури — трилогію О. Толстого «Ходіння по муках».

Крім матеріалу, що входить в обов'язкову програму, вчителі дають окремим учням для самоосвіти теми, питання, проблеми, що вивчаються у вищій школі. Так, з біології учні X класу самостійно вивчають питання: життєдіяльність рослинних клітин сільськогосподарських рослин у різні періоди вегетації; вплив хімічних речовин на хромосоми цукрових буряків, гречки і соняшнику; вплив ультразвуку на насіння зернових і технічних культур; енергія проростання насіння пшениці.

У випускному класі для самоосвіти виділяють кілька днів на чверть (у ці дні немає уроків). З найбільш складних розділів учителі складають методичні поради старшокласникам.

Знання, здобуті самоосвітою, дуже міцно зберігаються в пам'яті. Учні активно і свідомо використовують їх у навчанні й практичній роботі. Без самоосвіти ми не уявляємо собі формування розумових здібностей школяра. У процесі самоосвіти формуються інтелектуальні риси особистості, виробляється індивідуальний стиль розумової праці.

У розвитку здібностей велике значення мають твори, в яких діти пишуть про те, що вони бачать, думають, відчувають, переживають. Написання творів — це загальнопедагогічна проблема, від розв'язання якої залежить розумовий розвиток учнів, багатство їхнього духовного життя.

З перших днів перебування дітей у школі ми вчимо їх думати про те, що вони бачать, і говорити про те, про що вони думають. Спостерігаючи явища природи, діти складають, а потім записують твори з природи. Наприклад, учитель веде учнів на берег річки, вони спостерігають, як сідає сонце за горизонт, в які кольори забарвлюються вода, поле, луки. Педагог допомагає учням знайти потрібне слово для висловлення думки, побудувати фразу. Протягом року в кожному з перших чотирьох класів діти складають п'ять-шість творів з природи, у V—VII — по сім-вісім, у VIII—X — по три-чотири. Складати твори діти починають ще в період дошкільної підготовки, а записувати їх починають у третій чверті першого року навчання. У V—VII класах даємо теми, пов'язані з літературними творами, що вивчаються в школі. У цих творах діти висловлюють свої думки, своє особисте ставлення до життя, до людей, до навколишнього світу. Деякі твори розвивають, поглиблюють думку, висловлену видатними людьми — письменниками, художниками, вченими. З великим інтересом пишуть учні твори, в яких дається простір дитячій фантазії. Щороку вони пишуть твори за картинами видатних художників.

Надаючи виняткового значення творам у розумовому розвитку учнів, наводимо теми творів, що їх пишуть наші вихованці з I по X клас.

I клас. Шкільний сад. Квіти біля школи. Коли сонечко заходить за хмару. Як ми ходили в ліс. Вечірня

зоря Хто живе в нашому ставку Перша весняна квітка
Як літають голуб, ластівка і горобець Сутинки Рибки
в акваріумі

II клас. Літо і осінь Журавлі в синьому небі. Шпаки
відлітають на південь Ізак готується до зими Ластівка
в'є гніздо Як ми приваблюємо пташок Коти пригріє
сонечко в зимовий день І під снігом у лісі життя Ка-
вуни достигли Наш виноградник Як зерно стає хлібом.
Захід сонця перед вітром Захід сонця перед ясною по-
годою Ласкавий вітерець Холодний вітер Ласкаве вес-
няне сонечко. Гаряче літнє сонце

III клас. Як колоситься пшениця Цвіте гречка.
Схід сонечка. Осінь у саду Осінь у лісі Як працюють
бджоли Поле і луки (порівняння) Птахи — наші друзі.
Весняні квіти Літні квіти Осінні квіти Світ квітів
серед зими (в теплиці) Перший сніг Присмерк У по-
вітрі пливуть сніжинки Дятел на дубі Веселка Коли
цвітуть яблуни Наш персиковий гай Летять птахи з теп-
лого краю Моє цуденя Моє кошеня Мій акваріум.
Твір за картиною Шевандронової «У сільській бібліотеці».
Весняний дощ Голубе небо ясного дня і похмуре небо
перед дощем

IV клас. Ставок і річка (порівняння) Коли починає-
ться осінь Сонячна галявина в лісі За вікнами холодний
вітер Перша крига на ставку Падає листя з дерев Пта-
шеня випає з гнізда (спогади про літні канікули) Почи-
нається хуртовина Зимові замети під час сходу сонця.
У страху очі великі Що посієш, те й пожнеш (твори
за прислів'ями) Якби я став невидимкою (фантазія).
Що таке правда Якби в мене була чарівна паличка .
(фантазія) Вночі Горобцева сім'я Звідки падає іній.
Найкрасивіше і найпотворніше Явище, причина, наслід-
док (логічна вправа) Весняна повідь Куди відлітають
лелеки? Настає вечір Моє деревце Твір за картиною
Васнецова «Богатир» Якою людиною я хочу стати

V клас. Хто і за що покараний у казці «Морозко»
Як засуджує Пушкін зло і несправедливість у «Казці
про мертву царівну» Літній ранок (після читання вірша
Нікітіна «Ранок») Якого лиха завдала Герасиму пані
(за оповіданням Тургенєва «Муму») Вранішня і вечірня
зоря За вікном осінній дощ Дерева вкрив іній Що
освітили перші промені сонця Багряний захід сонця.
На снігожати (спогади про літні канікули) Перший осін-

ний заморозок Птахи влітають у вирій Вечір у лісі Лелеки Явище, причина, наслідок (логічна вправа) Для чого людина живе на світі Світ через краплю води. Світ через голубе скельце Твір за картиною Левітана «Березень» Твір за картиною Саврасова «Граки прилетіли» Друзів пізнають у біді (твір за прислів'ям) Лист ровесникові за кордон (після читання статті чи замітки в газеті) Нехай небо буде завжди чистим — нехай ніколи не буде війни

VI клас. Кого захищає і проти кого бореться билинний богатир Ігтя Муромець Що приваблює мене в Дубровському (за повістю «Дубровський» Пушкіна) Вірний син народу Остап і зрадник Андрій (за повістю «Тарас Бульба» Гоголя) Лежневі і сонце невчасно сходить Під лежачий камінь вода не тече (твори за прислів'ям) Яка людина є для мене прикладом (мій ідеал) Яких кольорів і відтінків набуває листя, що опадає Як змінюється степ пізньої осені У лісі взимку «Є в осені першій коротка, на диво прекрасна пора» (Тютчев) Весняні струмки Бузковий гай Твір за картиною «Українська ніч» Кундзи Твір за картиною «Тройка» Перова Твір за картиною Бакшесва «Голуба весна» Чи можна виявити стійкість, мужність умирний час Що для людини найдорожче в житті Хто для мене дуле зла, недобра людина Мрію про політ у космос Діти трудящих усього світу — мої друзі

VII клас. Як розумів обов'язок і честь Гриньов і як розуміємо ми (після читання «Капітанської дочки» Пушкіна) Як зображує Гоголь тупість, невігластво, хабарництво чиновників у п'єсі «Ревізор» Як зображує Некрасов долю селян Прокла і Дар'ї в поемі «Мороз, Червоний ніс» Чи є хамелеони в наші дні (після читання оповідання «Хамелеон» Чехова) Полковник на балу і після балу (за оповіданням Л. Толстого «Після балу») Коли достигли яблука Деянь «бабиного літа» Зимовий дець у лісі Степ восени Уночі ми під'їжджаємо до міста на Дніпрі Перші заморозки «Аж північ хмари наганяє, завилла враз, — і от сама йде чародійниця — зима» (Пушкін) «Зажурлива пора! Очей зачарування!» Вечірня зоря зимового дня Твір за картиною портретом «Дівчина з волошками» Венеціанова Твір за картиною «Бурлаки» Рєпина Твір за картиною «Нічліг» Маковського Мої думки про людей, що загинули за свободу і незалежність

свої батьківщини (Спартак, Жанна д'Арк, Шандор Петефі, Іван Сусанін, Олександр Матросов, Зоя Космодем'янська). Про подвиг піонера-героя, який загинув у роки Великої Вітчизняної війни. Шила в мішку не сховаєш. Куй залізо, поки гаряче (твори за прислів'ям). Для чого нам потрібні знання. Коли наші перші космонавти висадяться на Марсі... (фантазія-мрія). Хто такий Дон-Кіхот (за позакласним читанням). Пелай ніколи не буде війни.

VIII клас. «Без матері немає ні поста, ні героя» (Горький). «Народжений повзати літати не може» (за «Піснею про Сокола» Горького). «Перемагають тільки сильні духом» (М. Островський). Що приваблює і надихає мене в образі Павла Корчагіна («Як гартувалася сталь» М. Островського). За що віддали життя молодогвардійці (за «Молодою гвардією» Фадєєва). Життя без мети — як човен без руля (індійська мудрість). Мої думки про людей, які віддали життя в ім'я переконань (Джордано Бруно, Олександр Ульянов, Микола Кибальчич, Сергій Лазо, Юліус Фучик, Ерист Тельман). Історія діда Каширіна (за повістю «Дитинство» Горького). Образ радянської людини в оповіданні «Доля людини» Шолохова. «Воля і праця людини дивнії дива творять» (Некрасов). «Варто жити, щоб в землю врізати слід поглибше і помітніш, щоб твоє лишилось діло, наче дуб тисячолітній» (Муса Джаліль). «Неробство породжує розумову і фізичну кваліть» (Шисарєв). Веселка. Цвітуть яблуні. Літня ніч. У лісі пізньої осені біля вогнища. Місячна ніч на Дніпрі. Весняний день. Жайворонок у блакитному небі. Як росте трава. Мої думки після читання роману «Овід» Войнич. Твір за картиною «Лютнева блакить» Грабаря. На кого я хочу бути схожим (мій життєвий ідеал). Мій улюблений герой у художній літературі і в житті.

IX клас. Образи Ігоря і Святослава в «Слові о полку Ігоревім». Жорстокість, свавілля і невігластво поміщиці (за комедією «Недоросток» Фонвізіна). Що бачив О. М. Радищев під час своєї подорожі з Петербурга в Москву 200 років тому і що бачить мандрівник у наші дні. «Справжня людина і син вітчизни є одне й те саме» (Радищев). Причина розчарування Чацького на батьківщині (за п'єсою «Горе з розуму» Грибоєдова). Чому Опсгін і Печорін були щасливими людьми? Дорослі і ми. «Мій друже, краю віддамо душі прекрасні пориван-

ня!» (Пушкін). Чи зустрічаються чичикови і плюшкіни в наші дні? (Після читання «Мертвих дум» Гоголя). Чи зустрічаються обломови в наші дні? Промінь світла в темному царстві (після читання п'єси «Гроза» О. М. Островського). Який характер суперечностей між батьками і дітьми в наші дні (після читання роману «Батьки і діти» Тургенєва). Мої думки про «нових людей» — героїв роману Чернишевського «Що робити?» В ім'я чого жив і боровся народний заступник — герой поеми Некрасова «Кому на Русі жити добре»? Чому в наші дні ще є премудрі піскарі? (Після вивчення казки «Премудрий піскар» Салтикова-Щедріна). «Жалюгідний той, хто живе без ідеалу» (Тургенєв). «Найближче до великого стоїть чесність» (Віктор Гюго). «Правда переможе, але їй треба рішуче допомагати» (Юліус Фучик). «Один, якщо він і великий, усе-таки малий» (Горький). Осінь у плодовому саду. Кургани в степу. Сонячний зимовий день. «Ніяка велика перемога не дається раніше від маленької перемоги над самим собою» (Леонов). «Попіл Клааса стукає в мої груди» (мої думки про книжку «Легенда про Уленшпігеля» Шарля де Костера). Пам'ятний день мого дитинства. У чому щастя? Твір за картиною «Березовий гай» Куїнджі. Джек Лондон — співець мужності. Коли людина полетить до зірок (фантазія). На кого я рівняюсь у житті (мій ідеал).

Х клас. Хто головний герой роману Л. Толстого «Війна і мир» (роздуми про народ і особистість). Загибель вишневого саду — загибель дворянства... Але чому ми сумусмо, бачачи загибель саду (після вивчення «Вишневого саду» Чехова). У чому вбачав зміст життя Фауст. Себелюбець Ларра і борець за щастя народу Даико (після вивчення «Старої Ізергіль» Горького). Чому розумні, талановиті люди опинялися на дні суспільства (після вивчення п'єси «На дні» Горького). Як проста російська жінка стала революціонеркою (образ Нилівни за романом «Мати» М. Горького). Ленін — вождь і Ленін — людина (поема «Володимир Ілліч Ленін» Маяковського). Семен Давидов і наш голова колгоспу (після вивчення «Піднятої цілини» Шолохова). Чого вчить нас життя письменників — борців за щастя народу (Радищев, Шевченко, Байрон, Чернишевський, Шандор Петєфі, Христо Ботев, Горький, Муса Джаліль, Юліус Фучик). «Хоробрі пізнаються в битві, сім'я і діти — в біді, а друзі — в нещасті»

(індійська мудрість). «Знищення дармоїдів і звеличення праці — ось постійна тенденція історії» (Добролюбов). «Клянуся вам, що пізщо на світі я не хотів би мати іншої історії і іншої батьківщини» (Пушкін). «Бережи честь змолоду» (твір за приказкою). «Немає нічого вищого і прекраснішого, ніж давати щастя багатьом людям» (Бетховен). Мій життєвий ідеал. Для чого я живу на світі. Що я люблю і що ненавиджу. Твір за картиною «Дівчина з персиками» Ссрова. Твір за картиною «Дошит комуністів» Йогансона. Весяні краплі. Птахи відлітають у вирій. Солов'ї в бузковому гаю. Перший день жнив. Степ літнього дня. Літній ранок. «Людина створена не для того, щоб носити ланцюги, а для того, щоб, широко розправивши крила, парити над землею» (Гюго) — роздуми юнаків і дівчат про долю людства. «Про людину роблять висновок не з того, що вона про себе говорить чи думає, а за її справами» (Ленін)²⁹. «Всякий бездіяльний громадянин є злодієм» (Жан-Жак Руссо). «Росія без кожного з нас обійтися може, але ніхто з нас без неї не може обійтися» (Тургенєв) — роздуми напередодні перших кроків трудового життя.

Завдяки тому, що ми з малих років вчимо дітей відчувати красу, аромат слова, вони в нас люблять писати твори. У початкових класах твори складають, як правило, серед природи, під час подорожей до рідного слова. Чуття краси природи — це, образно кажучи, той струмочок, який несе в дитячу душу красу слова. Творчість засобами слова входить у духовне життя дитини, стає такою самою потребою, як потреба слухати музику. Дитина хоче сказати якомога красивіше, яскравіше про те, що вона бачить, відчуває, переживає.

Як приклад наводимо кілька творів, розміщених у шкільних рукописних журналах «Наша творчість» і «Наша думка».

Коли сонечко заходить за хмару (I кл.)

Під промінням сонечка — поле золоте. Колоски грають, квіти усміхаються синьому небу. Сонечко, яке ти радісне, веселе! Твої промінчики в кожній квітці, у кожній билинці. Але ось припливає хмара. Закрила сонечко. Засумували колосочки, стривожилися квіточки, схилилися билинки. Поле стало сірим, небо — похмурим. Ніби хтось накрив золоту ниву сірою ковдрою. Ой, як хочеться, щоб сонечко швидше випливало із-за хмари! Хочеться і мені, і колосочкам, і квіточкам, і билинці.

Журавлі в синьому небі (II кл.)

Ось і заграли луки весняною музикою. Співають птахи, дзюрчать струмки, б'ють качки. Зедшиють топи гілки плакучої верби, гудуть бджоли. А під деревом лежить жменька снігу. Небо синє синє, чисте, ясне. Перед заходом сонця з'явився в синьому небі журавлиний ключ. Летять вони, срібні птахи, і курлякають. Де ви були, птахи, і куди летите? Ви наче пливете. Блакитна хвиля вас голубить. Сонечко заходить, посилає вам привіт. За лісом-прайсом голубе озеро, кристалева вода, смарагдовий берег. Там ваші гнізда. Я іду туди, і ви дасте мені краплинку води на щастя.

Присмерк (III кл.)

Сонечко йде відпочивати за гору. Потемніли поля. З яруги вийшов Присмерк. Це маленький дідок, сивенький, з паличкою. Йде тихенько по землі. Заглядає в хати. Стукає пальцем у вікно. Діти лягають спати.

Уночі (IV кл.)

Погасла лампа. Дві мої ляльки притулилися до спинки стільця, дрімають. Спить ведмедик під столом. Сплять олов'яні солдатики. Усе спить. А на вулиці зима. За промерзлим віконцем сиплется з дерева іній. Вітер розгойдує ліхтар на стовпі. Тихо повзе тьма по снігу.

Коли починається осінь (IV кл.)

Я знаю, коли настане осінь: коли пахнуть яблука. Улітку вони не пахнуть, а восени пахнуть. Сонечко не пече, а ласкаво гріє. У саду тихо-тихо. На колгоспному подвір'ї — купи пшениці. Поле зоране, зеленіють сходи. Із саду привозять корзини духмяних яблук. На городі збирають червоні помідори.

Ранньої осені ночі стають прохолодними. Уранці ставок покритий цілою туману. Тихими осінніми днями ми любимо ходити в поле. Якось ми поїхали на автомашині на баштан. Кожному дали великий кавун. Я привезла кавун додому. Мама розрізала його. Він червоний, як сонечко, і пахне далеким степом.

Лелеки (V кл.)

Давно-давно, коли я тільки пародилася, у нас на сараї звилі гніздо лелеки. Мама потім говорила: це тобі на щастя. Щороку прилітають з вирію два білі птахи. Клопочуться, поправляють гніздо, виводять пташенят. Увечері, як тільки сонечко спуститься за гору, вони стануть біля гнізда і дивляться кудись удалину. Дивляться на далекі луки, на поле. Наче милуються вечірньою зорею. Мла оповиває землю, і лелеки здаються намальованими сірою фарбою на попелястому небі.

Ніч на сіножаті (VI кл.)

Улітку ми жили на сіножаті. Удень допомагали сушити сно, пасли телят, збирали в лісі дрова для кухні. А увечері — як гарно! — під зоряним небом горить маленьке вогнище. Дідусь Григорій Пилипович розповідає про далеке минуле нашого села, про дивовижні рослини і тварини, про свою службу на флоті.

Потім залазимо на коницю сіна, лягаємо спати. Але спати не хочеться. Розповідаємо одне одному про далекі зоряні світи. Забуваємо, що навколо нас — луки, ліс, степи. Ми — зоряні мандрівники. Ось маленька, ледь помітна зірочка — це таке саме сонце, як наше яскраве, гаряче світло. І ми летимо до далекої зірки. Навколо нас комети, метеори, сузір'я. Через вісім років наближаємося до зірки. Вона вже не маленька іскорка в безмежному космосі, а величезна розжарена куля.

Ми наближаємося до невідомої планети. Вона в блакитному серпанку. Наш зореліт спускається серед зелених пагорбів. Оброблені поля, світлі будинки — яка радість, тут живуть наші брати по розуму...

Та ось заіржав кінь, загавкав собака. Наш чудовий політ закінчується. Зійшов місяць, освітив поле і ліс, широке озеро і нашу сіножать. Над озером біла смуга туману. Можливо, на далеких планетах і є чудова краса, але немає ніде такої краси, як у нас на Землі.

Коли наші перші космонавти сядуть на Марсі... (VII кл.)

І ось настав довгожданий день: я разом з двома моїми друзями летю на Марс. Близьчить на сонці сріблястий корабель. Ми піднімаємося в кабіну. Задвигтіла земля — це увімкнулися потужні атомні двигуни. Нас притискує до крісел. Потім стає легко: ми ширяємо в кабінах, дивимося в ілюмінатори. Бачимо величезну голубу кулю на чорному фоні — це наша рідна планета Земля.

З кожним днем Марс усе ближче. Ось уже він займає третину небесного простору, який видно в ілюмінатор. Вмикаємо двигуни гальмування і плавно спускаємося на планету. Наш корабель серед величезної рівнини. Грунт блакитний, небо темно-фіолетове, сонце ледь гріє.

Виходимо з корабля. Уся поверхня планети вкрита маленькими блакитними чагарниками, на них — чорні квіти. Де-не-де в заглибних блищать кристали криги.

Тиша. На горизонті бачимо руїни. Йдемо до них серед чорних квітів. Бачимо руїни будинків, повивчені машини. Це мертве місто. Будинки вкриті попелом, на вулицях — спалені автомашини, вертольоти, біля будинків — тонкий шар пилу. Входимо в будинок. Просторі кімнати, гарні вікна, на стінах — барельєфи, чудові картини. Здрягаємося, побачивши мертвих людей. Вони померли наче всі одночасно. Кожного застала смерть за якоюсь роботою...

Це мертва планета. Марсіани загинули від атомного проміння. Вони вели смертоносну війну. Загинули не тільки живі істоти,

а и рослини. Вижили лише голубі кушавки з чорними квітами, вони вкрили всю планету траурним ґилимом...

Ми повертаємося на Землю приголомшені. Люди, нехай вам буде уроком загибель марсіан. Знищайте ядерні бомби! Якщо вибухне війна, ми також загинемо. Страшна звістка приголомшила всіх людей на Землі. Народи примусили своїх правителів знищити ядерну зброю. Настав вічний мир.

Весняний дзвін (VIII кл.)

Прокинулася земля від тривалого зимового сну. Заблищала травичка, розлилася хвиля зеленого туману по луках. У ці дні я вечорами слухаю музику природи. Небо ніжно блакитне, вечори теплі і тихі, вечірня зоря як перша квітка пурпурної троянди. Прислухаюся до вечірньої тиші і чую: дзвенять луки. Десь недалеко, наче біля верб, що схилилися над ставом, лунає ледь чутний дзвін, він пливе над землею, зеленими луками, ярами; тремтять гілки лозняка. Що це дзвенить? Можливо, це крапля солодкого соку впала з березової гілки на дзеркальну поверхню ставка і задзвенів ставок, як величезний дзвін? Або, може, журавлі, повертаючись з вирію, співають свою радісну пісню?

Пам'ятний день мого дитинства (IX кл.)

Я ніколи не забуду цей день. Мені, мабуть, було тоді чотири, а може, три роки. Батько їхав по сіно на придніпровські луки, я умовив узяти мене. Ми приїхали на луки перед заходом сонця. Батько випріг коней, вони почали пастися на соковитій траві біля озера. Сонечко опустилося за лісом. Пролетіла зграя перелітних птахів. Щось зашарудило в очереті.

Батько паклав сина, запряг коня. Стемніло, з лісу линула пісня вічного птаха.

Ми поїхали. На небі засяяли зірки. Мені захотілося спати. Я ліг на сіно, і зірки наче наблизилися до мене. Ось я вже не на возі із сіном, а на кораблі, що пливе серед синіх хвиль. Хвилі легенько погойдують корабель, зірки мерехтять. Раптом одна зірочка затремтіла, розсипалася — на небі засяяли іскорки.

А хвилі ще більше заколюсують мене. Сіно пахне, я заплющую очі. Бачу заліті сонцем луки. Гудуть бджоли, цвіте коваюшина. І одна квітка схожа на зірочку, яка щойно впала з неба.

Прокидаюся. Довго не можу згадати, де я. Зірки мерехтять, чути з поля пісню коника. Віз стоїть. Підводжусь, дивлюся на поле. Бачу на горизонті велике озеро.

— Це пожежа? — питаю в батька.

— Ні, це місяць... — відповідає батько.

Знову ми їдемо, знову поле перетворилося на сині хвилі безкрайого моря.

Потім я прокинувся дома. Мама тримає мене на руках — певже я такий маленький? Батько стеле на сіні постіль. Я не пам'ятаю, коли заснув.

Прокинувся від холоду. Небо стало світлим, кілька зірочок ледь мерехтіло за гілками яблуні. Десь далеко замекали вівці.

Знов я заснув, і приснилася річка, сонячний день, хвилі алюпо-
чуть, так добре купатися.

І ще раз прокинувся: сонце піднялося високо над яблунею
і пекло в обличчя. Вітер шумів у гілках. На голубому небі плівла
біла хмарка.

Який це був довгий-довгий день! Я його завжди пам'ятатиму!

РОЗУМОВЕ ВИХОВАННЯ І ПИТАННЯ МЕТОДИКИ НАВЧАННЯ

Багаторічний досвід приводить до висновку, що всі
загальнодидактичні методи навчання можна поділити
на дві групи.

Перша — методи, що забезпечують першине сприй-
няття знань і вмінь учнями: розповідь, пояснення, лекція,
опис; тлумачення понять, інструктаж, бесіда; самостійне
читання книжки для первинного сприйняття знань;
демонстрація та ілюстрація (кіно, схеми, картини, теле-
бачення, діаграми, макети, таблиці, муляжі, моделі);
показ трудового процесу, вміння; самостійне спостере-
ження, екскурсія, практична і лабораторна робота в про-
цесі самостійного оволодіння знаннями; показ фізичних
вправ.

Друга — методи усвідомлення, розвитку і поглиблення
знань: вправи (усні, письмові, технічні); пояснення фак-
тів і явищ природи, праці, суспільного життя; дискусії,
творчі письмові роботи (твори, реферати, анотації, скла-
дання задач, програмування); виготовлення навчальних
посібників і приладів, графічні роботи, лабораторні ро-
боти, експеримент (на навчально-дослідній ділянці, на
колгоспному полі, в лабораторії, у кабінеті); керування
машинами, механізмами, апаратами для поглиблення,
розвитку, застосування знань і вмінь; тривала трудова
діяльність, що поєднує мету практичної діяльності і мету
вдосконалення вмінь та поглиблення знань (у майстерні,
на навчально-дослідній ділянці, на колгоспному полі,
на фермі).

Залежно від специфіки предмета і змісту матеріалу
кожний метод має свої особливості. Лекція на уроці
літератури має одні особливості, на уроці математики —
інші. Показ трудового процесу чи вміння залежить від
специфіки зв'язку праці і теоретичних знань. Спостере-
ження, пов'язане з вивченням природознавства, відрізн-
няється від спостереження під час вивчення фізичного
процесу не тільки способами сприймання знань, а й харак-

тером розумової праці. Успіх розумового виховання залежить від творчого застосування методів навчання, від різноманітності тих деталей, які зумовлюються конкретною обстановкою і не можуть бути передбачені заздалегідь теорією навчання. Практика — невичерпне джерело теорії саме тому, що в практиці розкривається вся багатогранність теорії.

Дуже важливою умовою повноцінного розумового виховання є відповідність методів навчання, структури уроку і взагалі всіх організаційних та педагогічних елементів навчальній і виховній меті матеріалу, завданням всебічного розвитку учнів. Знання набувають для того, щоб у певній формі застосовувати в житті, щоб переконаннями, які сформувалися в процесі навчання, людина керувалася в моральних, трудових, суспільних, естетичних відношеннях з людьми. Саме в цьому, у характері застосування знань, — суть єдності морального і розумового розвитку. Готуючись до уроку, досвідчений педагог завжди продумує, як відбиватимуться повідомлювані ним знання в розумі його учнів. Залежно від цього вчитель вибирає й методи навчання.

На уроках історії в V класі вивчаються греко-персидські війни. Знання конкретних фактів відіграє в даному разі велику роль у формуванні поглядів і переконань. Але дальший розумовий і моральний розвиток учнів, їх моральне обличчя залежать не від того, як міцно вони запам'ятають, завчать деталі історичної події. Застосовність знань тут опосередкована: застосовується не знання кожного конкретного факту окремо, а ідейна, моральна оцінка історичних подій, що виявляється в суб'єктивному ставленні учня до навколишнього світу, в характері його активної діяльності.

Досвідчений учитель прагне до того, щоб у свідомості і почуттях дитини на все життя збереглося захоплення патріотичною боротьбою греків з іноземними загарбниками. Аналіз фактів, на яких розкривається ідейний зміст матеріалу, вчитель підпорядковує виховній меті: щоб у дітей утвердилося почуття любові до Батьківщини, щоб історичні факти не тільки пізнавалися в світлі ідей сучасності, а й поглиблювали ці ідеї. Враховуючи це, вчитель наводить у викладі матеріалу яскраві факти, яких діти не знайдуть у підручнику. У матеріалі, який повідомляється, він не виділяє подій, що їх учні повинні

запам'ятати, не застосовує на уроці прийомів, які сприяли б запам'ятовуванню цих фактів (як це треба іноді робити), — тут вступають у дію закономірності мимовільного запам'ятовування, і, чим більше використав учитель додаткового матеріалу — яскравих фактів, тим глибше осмислюється і запам'ятовується головне, основне. Для того щоб створити яскраве уявлення про героїзм греків — захисників батьківщини, учитель використовує додатковий матеріал про мужність і самопожертву спартанських воїнів у битві за Фермопіли.

Історична розповідь завдяки має бути насичена яскравими фактами, що розкривають політичні і моральні ідеї. На відміну, наприклад, від математичної розповіді, в історичній розповіді немає потреби під час первинного сприйняття матеріалу проводити спеціальну роботу, яка сприяла б довільному запам'ятовуванню. Це знизило б, послабило б ідейний вплив матеріалу на свідомість і почуття. Чим більше використовує вчитель у розповіді (чи лекції) на уроці історії, літератури додаткові факти, тим глибше учні усвідомлюють політичні, моральні, естетичні ідеї, тим глибше вони переживають їх, а де є емоційне сприймання ідей, там вступає в дію могутній союзник учителя — мимовільне запам'ятовування.

Ідея захисту Батьківщини близька і дорога дітям, їм хочеться висловити свої думки і почуття. Чим яскравіше історичні події освітлюються моральними і політичними ідеями, тим більше можливостей для поєднання розповіді з бесідою. Взагалі метод бесіди досвідчений історик, словесник ставить у тісню залежність від виховної мети матеріалу. Діти висловлюють свої думки і почуття про героїзм, відвагу, мужність захисників Батьківщини; важливі політичні ідеї утверджуються в їхній свідомості як особисті переконання. Діти — не пасивні «споживачі» знань, вони глибоко зацікавлені в долі захисників своєї Батьківщини. На уроках історії, літератури бесіда відіграє особливу роль: вона сприяє формуванню моральних переконань.

На таких уроках історії немає потреби пропонувати учням самостійно читати підручник для заучування. (Це робиться, якщо вимагає навчально-виховна мета). Немає потреби тут складати таблиці, креслення, схеми — все це знизило б ідейну спрямованість уроку. (Цю роботу

доцільно перенести на період повторення і систематизації знань). Так само немає потреби на уроках літератури, насичених аналізом ідейно-естетичної сторони творів, повторювати попутно інші розділи програми.

Зовсім іншими умовами визначаються методи навчання на уроках граматики. Якщо знань з даного розділу історії учні набувають здебільшого в процесі первинного сприймання на даному уроці, а далі йде розвиток, поглиблення знань, то первипше сприймання знань з конкретного розділу граматики — це наче програма для багатьох уроків, на яких суть знань увесь час повторюється, відбувається ніби постійне повернення до первинного сприймання. Процес навчання, а отже, і запам'ятовування тут полягає в поступовому осмислюванні багатьох одпорідних фактів, що розкривають одне й те саме узагальнення — правило. І це усвідомлення має на меті насамперед запам'ятовування — запам'ятовування на все життя, міцне до такої міри, що саме формулювання узагальнення (правила) може й забутися, але численні факти, що пройшли через свідомість, осмислилися, допоможуть зберегти суть узагальнення. У зв'язку з цим у вивченні граматики велике значення має домашня практична робота: читання, періодичне виконання вправ на одне й те саме правило. Засвоєння граматики — тривалий процес застосування набутих знань.

На уроках мови в початкових і середніх класах у нас переважають методи роботи, що враховують тривалий характер, поступовість усвідомлення граматичних правил. Усвідомлення правил поєднується із вправами, самостійним поясненням фактів живої мови. Ось чому в системі методів ми особливо виділяємо такий метод, як пояснення фактів і явищ. У цьому методі поглиблення знань тісно пов'язується з їх застосуванням, завдяки чому посилюється мимовільне запам'ятовування. Чим глибше треба зберегти в пам'яті матеріал, тим на більший відрізок часу розподіляється його вивчення. Якщо правило, формулу чи інше узагальнення, що застосовується в житті для пояснення або аналізу багатьох фактів, учитель прагне «пройти» на одному або кількох уроках, відразу добитися, щоб учні міцно його засвоїли, неминучі не лише поверхові знання, а й притуплення розумових здібностей, сковування творчих сил розуму. Невміння користуватися граматичним правилом («учень правило

знає, але пише з помилками») саме і є наслідок такого форсованого проходження матеріалу.

Основним методом роботи на уроках граматики в нас є пояснення фактів і явищ живої мови в процесі самостійного виконання вправ. Пояснюючи факти і явища, учні поступово усвідомлюють суть узагальнення (правила). Учитель добирає до кожного правила систему вправ, розрахованих на тривале виконання, а також на додаткову індивідуальну роботу з тими, хто може усвідомити правило, лише продумавши більше фактів. Цим учням даються картки з текстом, насиченим відповідними орфограмами.

Викладачі мови, математики, фізики, хімії — тих предметів, в яких вивчені раніше правила, закони, формули застосовують для оволодіння новими правилами, законами, формулами, — особливо дбають, щоб найважливішим методом повторення було їх практичне застосування.

Відповідність методів навчання завданням розумового розвитку визначає і структуру уроків, взаємозалежність їх різних етапів. Наш педагогічний колектив виробив структуру уроку для початкових, середніх і старших класів. У побудові уроку ми виходимо з принципів:

1. Поєднання, об'єднання, злиття практичної роботи, що її виконують учні, з первинним сприйняттям знань, з їх поглибленням, розвитком, застосуванням. У зв'язку з цим закріплення знань не є етапом уроку. Закріплення знань — це тривалий процес, що охоплює не тільки спеціальні вправи, лабораторні роботи та інші види самостійної роботи, а й оволодіння новими знаннями.

2. Застосування знань (у різноманітних формах) як найважливіший, головний шлях не тільки поглиблення, розвитку знань, а й їх виявлення, перевірки, обліку. Застосуванням знань ми прагнемо забезпечити постійний зворотний зв'язок: одержання вчителем інформації про те, як учні думають, яких результатів досягає кожний учень. Своєчасне одержання вчителем інформації про розумову працю кожного учня залежить від того, наскільки правильно дібрано завдання для застосування знань, наскільки враховано індивідуальні сили й здібності і особливо самостійність, індивідуальний характер розумової праці.

3. Тривалість і поступовість процесу оволодіння знаннями. Якщо на вивчення того чи іншого розділу програмою передбачено три години, то це зовсім не означає, що після цих трьох годин учні повністю оволоділи знаннями. Знання розвиваються, поглиблюються поступово і протягом тривалого часу. Розвиток, поглиблення знань — тривалий процес, що відбувається і на уроці, і під час виконання домашніх завдань, і в ході самоосвіти (читання літератури, підготовка доповідей і рефератів тощо). Практична робота, потрібна для закріплення, розвитку, поглиблення знань, розподіляється на тривалий час.

Уроки, що ґрунтуються на цих принципах, дуже різноманітні за структурою. На переважній більшості уроків граматики й арифметики в I—IV класах робота починається з практичного застосування знань, здобутих раніше; у процесі цієї роботи поглиблюється розуміння правил, закономірностей, визначень та інших узагальнень. Якщо, наприклад, на уроках граматики вивчають правопис ненаголошених голосних, то вчитель вибирає один з методичних прийомів, які сприяють обмірковуванню учнями суті правила: учні або записують ряд речень, пояснюючи в них слова з ненаголошеними голосними, або вибирають речення із словами цього типу з книжки для читання, або ґрунують слова з ненаголошеними голосними за ознаками, особливостями, або, нарешті, самостійно складають речення із словами з ненаголошеними голосними.

Який прийом не вибрали б, практична робота посприяє поглибленню знань з їх перевіркою. За відповіді на окремі запитання оцінки не ставлять. Такі оцінки, як показує досвід, створюють атмосферу випадковості, лотереї. У молодших і середніх класах оцінку ставлять лише за певний період спостереження вчителя над всією роботою учня — класною, домашньою, творчою. Одним учням оцінку ставлять за тиждень їхньої роботи, іншим — за два тижні (це залежить від багатьох індивідуальних особливостей). Досвід переконує, що, чим яскравіше виступає в роботі учнів застосування, практичне використання знань у процесі їх розвитку і поглиблення, тим більше можливостей для перевірки знань і тим менша потреба в їх спеціальній перевірці. Учитель I—IV класів склав систему задач, у процесі розв'язування яких

практично застосовуються всі знання мір довжини, ваги, об'єму, площі, що їх діти повинні міцно засвоїти в початковій школі. Якщо, розв'язуючи ці задачі, дитина щось забула, вона тут же сама шукає те, чого не знає.

Це дуже важливий методичний прийом, який у нас використовують і в молодших, і в середніх, і в старших класах: те, що треба назавжди засвоїти, запам'ятати, зберегти в пам'яті, пригадується, повторюється не у відриві від конкретних практичних знань, а з певною метою, при виконанні певної справи (розв'язування задач, складання творчої письмової роботи, вимірювання на місцевості тощо). Учитель математики склав систему задач з тригонометрії, розв'язуючи які учні без заучування запам'ятовують тригонометричні функції.

Структура уроку в початкових класах визначається особливістю знань, якими діти повинні оволодіти на цьому ступені навчання. Ці знання органічно поєднуються з уміннями. Головне завдання початкового етапу навчання і полягає в тому, щоб діти вміли читати, писати, думати, спостерігати, висловлювати свою думку. Тому до всіх структурних етапів уроків граматики, арифметики, розвитку мови включають активну працю: діти обов'язково щось роблять — пишуть, читають, складають і розв'язують задачі, вимірюють, спостерігають явища природи чи трудовий процес, складають твори. Для того щоб успішно навчатися далі, письмо дитини повинне стати напівавтоматичним: її розумові сили мають бути звернені в основному на розуміння змісту того, про що вона пише, на обмірковування, а не на процес письма. Багаторічний досвід переконав нас: щоб навчитися досить швидко, чітко і грамотно писати, щоб письмо стало засобом, інструментом навчальної праці, а не її кінцевою метою, учень повинен написати в початкових класах не менше 1400—1500 сторінок у зошиті. Для цього потрібні спеціальні вправи, щоб виробити техніку і темп письма.

На кожному уроці, де поглиблюються, розвиваються застосовуються знання, учні працюють творчо. Письменним учень стає лише тоді, коли він навчився користуватися словом — складати твори. Розв'язувати задачі учень навчиться найкраще тоді, коли він сам умітиме складати їх (особливо важлива творчість при складанні рівнянь). Наші вчителі початкових класів проводять

спеціальні екскурсії в поле, в ліс, головна мета яких формулюється словами «зумій підмітити задачу». Ми переконалися, що, коли навіть найбільш слабка, важка і неблагополучна з арифметики дитина почала складати задачі, значить справа з арифметикою в неї піде успішно.

Важливе місце на уроках у початкових класах займають ті види робіт, для яких характерна єдність, по-перше, слова вчителя, по-друге, наочного образу (предмет, картина та ін.), що його бачать діти, і, по-третє, практичної діяльності дітей. Початковий етап навчання відкриває дітям перше вікно у світ; їм усе треба пояснювати, показувати, тлумачити, вчити робити. Ми надаємо дуже великого значення поясненню (роз'ясненню) з метою створення в дітей уявлення, а також опису, тлумаченню поняття, показу дії (читання, письмо, трудовий процес). Під час екскурсій у природу збагачується словниковий запас дітей — вони оволодівають словами, що передають найтонші відтінки явищ і ознак (наприклад, відтінки кольорів, запахів). Учитель пояснює зміст абстрактних понять, у кожного вчителя початкових класів склався словник цих понять (наприклад, таких, як природа, організм, речовина тощо), і він поступово роз'яснює їх дітям на все нових і нових фактах.

У початкових класах ми надаємо дуже великого значення техніці читання, добиваючись, щоб розумові сили під час читання зосерджувалися не на процесі читання, а на змісті прочитаного. На кожному уроці діти слухають зразкове, емоційно насичене, виразне читання вчителя. Потім вони читають самі, причому не тільки задане за підручником, а й книжку, яка їм сподобалася. Багаторічний досвід привів наш педагогічний колектив до висновку: щоб дитина навчилася виразно, швидко, свідомо читати, щоб, читаючи, вона думала не про сам процес читання, а про зміст прочитаного, їй треба в роки навчання в початкових класах затратити на читання вголос не менше 200 годин (у класі і дома) і на читання мовчки, очима, не менше 2000 годин. Учителі розподіляють цю роботу в часі.

У середніх класах ще більше зростає роль осмислювання, розвитку, поглиблення знань у процесі оволодіння новими знаннями. У розповідь, опис, пояснення дедалі більшою мірою вводяться елементи інструктажу — як працювати самостійно, і водночас інструктаж дедалі

більше починає посідати особливе місце як самостійний метод. Середній ланці навчання ми надаємо виняткового значення в підготовці як до дальшої освіти (особливо самоосвіти), так і до праці. Розповідь у середніх класах відрізняється від розповіді в молодших класах прагненням учителя збудити в підлітків інтерес до читання літератури. Уже в VI—VII класах практикується самостійне читання як первинне сприймання знань: дітям даються окремі розділи (середньої складності) для самостійного вивчення; при цьому читання поєднується з іншими методами самостійної праці (досліди в лабораторії і на навчально-дослідній ділянці, спостереження, перегляд додаткових джерел — діаграм, макетів, таблиць тощо).

На уроках граматики, арифметики, алгебри, геометрії, фізики, біології найважливішим шляхом поглибленого усвідомлення матеріалу є застосування знань. Особливо важливо це в тих випадках, коли сама суть знань, що їх набувають, полягає у виробленні вмінь, які ґрунтуються на розумінні теоретичного матеріалу. У системі роботи кожного вчителя середніх і старших класів виробилися шляхи, форми, прийоми поєднання вивчення нового матеріалу із застосуванням знань та вмінь. Викладачі граматики роздають учням на уроці індивідуальні картки із спеціально дібраним фактичним матеріалом, аналіз якого, поглиблюючи знання раніше вивченого і водночас виявляючи знання, підводить до вивчення нового матеріалу. Вчителі ботаніки починають вивчення нового класу чи родини рослин з розгляду живих об'єктів (стебел, квіток, коренів тощо). Учитель фізики пропонує задуматися над суттю того чи іншого явища, яке учні спостерігали; при цьому аналіз нового, незрозумілого виливається в застосування знань. Учитель історії починає урок з постановки проблеми, в якій є значна частка незрозумілого, але водночас для розуміння її суті можна застосовувати набуті знання.

Особливе місце в середніх і старших класах відводять (звичайно на початку уроку, коли учні починають оволодівати новими знаннями) використанню матеріалу попередніх спостережень за явищами природи і процесами праці. Цьому методу ми надаємо виняткового значення. Наприклад, перед вивченням коренів рослин діти протягом порівняно тривалого часу спостерігають, як розви-

ваються корені в різних рослин. Перед вивченням видів механічних рухів (фізика) вони спостерігають роботу машин і механізмів на ремонтно-технічній станції, у бригаді шляхового будівництва, на будівництві житлового будинку, на тваринницькій фермі. Учителі дають завдання для попередніх спостережень з таким розрахунком, щоб учні задумалися над причинно-наслідковими зв'язками явищ. Використання таких спостережень на уроці і є розкриття цих зв'язків. Чим більше помічено відомого і невідомого, тим активіша розумова праця на уроці.

У середніх класах ще більшого значення, ніж на початковому етапі, набуває робота, мета якої — заучування і збереження в пам'яті. Ми добиваємося того, щоб формули, позначення, одиниці вимірювання, особливості і властивості речовин та інші узагальнення повторювалися в процесі практичної роботи, пов'язаної як з поглибленням, розвитком, застосуванням знань, так і з працею. Прагнучи виробити певний автоматизм умінь і навичок, учителі алгебри дають, наприклад, систему задач і прикладів, розв'язуючи які учень протягом трьох-чотирьох годин повторює всі формули скороченого множення. Викладачі граматики дають учням систему творчих і зорових диктантів, виконуючи які учні за роки навчання в V—VIII класах кілька разів повторюють найважливіші орфографічні правила. При цьому час на повторення формулювання самих правил не виділяється. Підготовка до цих уроків вимагає перспективності, уміня бачити працю учнів протягом року, розподіляти її, по-перше, в часі, по-друге, між класною і домашньою роботою.

На початку навчального року словесники визначають, скільки разів учні V—VIII класів щороку виконуватимуть вправи для пригадування правил, для вироблення автоматизму письма. Викладачі математики і фізики кожного навчального року дають учням практичні завдання на місцевості, у майстерні, на ділянці, у лабораторії, виконуючи які учні повторюють одиниці вимірювання, формули, властивості та інші узагальнення. Ці завдання пов'язані з фізичною працею. Так, закладка парників, приготування траншей та ям для плодкових дерев, розбивання плодкових і декоративних розсадинок — усе це, крім виробничо-трудової мети, має також мету закріпити знання і вміння виміряти об'єми, площі.

На шкільній фабриці добрив учні, приготівляючи добрива, самостійно обчислюють процентне співвідношення різних речовин, що входять до їх складу. Учні, які тут працюють, добре знають не тільки біологію і хімію, а й математику. Їм на кожному кроці доводиться усно обчислювати кількість і процент речовин. Ми переконалися, що найкраще процяяти знає той, кого змушує обчислювати їх повсякденна праця.

У середніх класах ми надаємо великого значення методам показу трудових і технологічних процесів, керування машинами і механізмами, виготовлення навчальних посібників і приладів. Учителі математики, фізики, хімії, біології, астрономії показують, як користуватися приладами і посібниками, при цьому кожному учневі дають час для самостійного налагодження (іноді для розм'ятування і змонтування) приладів. Особливе місце займає показ у майстернях і на навчально-дослідній ділянці. Оволодіння трудовим процесом починається з показу, коли учні бачать зразок майстерності, досконалої праці. На уроках праці учні VIII класу проходять спеціальний практикум з керування двигуном внутрішнього згоряння, електромотором, з використання вимірювальних приладів. Кожному учневі на час його навчання в I—VIII класах визначається мінімум наочних посібників і приладів, які він повинен виготовити в робочій кімнаті, у майстерні, у домашньому робочому куточку.

Великого значення в середніх класах ми надаємо таким формам творчої розумової праці, як складання анотацій на прочитані книжки, елементарні розрахунки конструкторського характеру, складання рефератів (у VII—VIII класах).

Завдання старшого концентра середньої школи — дати учням широку політехнічну освіту, високу культуру розумової і фізичної праці, тверді практичні вміння і навички, виховати любов до праці і знань, підготувати до свідомого вибору спеціальності. Цій меті відповідають специфіка методів навчання, структура і система уроків, питома вага самостійної роботи на уроках і самоосвіти, характер практичного застосування знань. Спільною особливістю усіх методів навчання в старших класах є самостійніше й свідоміше порівняно з початковим і середнім ступенями навчання здобуття нових і застосування вже набутих знань, різноманітність методів і прийомів

самостійної розумової праці і — це характерне лише для старших школярів — передавання знань та вмінь як своїм одноліткам, так і молодшим товаришам. Коло теоретичних знань і практичних вмінь та навичок у старших класах настільки широке, що якби засвоєння знань на кожному кроці не поєднувалося з їх застосуванням і передаванням, самостійними пошуками, добуванням, старшокласники не могли б успішно навчатися.

На першому місці в старших класах у нас стоять методи навчання, в яких яскраво виявлені такі риси розумової праці: 1) застосування раніше пабутих знань і вмінь для «добування» нових знань; самостійний аналіз фактів, предметів, явищ з цією метою; 2) самостійне вироблення вміння застосовувати знання, набуті на уроці; формування, розвиток, поглиблення потрібних для цього вмінь і навичок; виконання з цією метою практичних завдань — вправ, розрахунків, задач; монтування діючих моделей машин і механізмів тощо; 3) дослідження явищ, процесів як у природних умовах, так і в лабораторіях.

У старших класах яскравіше виступає залежність специфіки методів навчання від специфіки змісту матеріалу і застосованості знань. На початку 50-х років у старших класах нашої школи склалася лекційно-лабораторна система уроків*. Головна особливість цієї системи — різноманітне поєднання методів викладання (добування, узагальнення) теоретичних знань і методів практичної роботи, мета яких — поглиблення, розвиток, виявлення знань. Це поєднання визначають, планують учителі, готуючись до системи уроків. Ніякої стандартної структури уроку тут не може бути, неможливо знайти щось універсальне для всіх предметів чи всіх розділів даного предмета. Для одного розділу (теми) з літератури, історії, математики чи фізики потрібний, наприклад, вступний урок, тобто урок, на якому учні готуються до вивчення всього матеріалу, що входить до розділу (теми), в іншому випадку потреба у вступному уроці відпадає.

При лекційно-лабораторній системі уроків велику роль відіграє метод лекції — історичної, літературної,

* Загальні риси цієї системи описано в книжці: Сухомлиновський В. О. Система роботи директора школи. К., «Радянська школа», 1959.³⁰

географічної, природничо-наукової. Залежно від змісту теми і питомої ваги практичної роботи, потрібної для осмислення, розвитку, поглиблення знань, на лекцію відводять один, два чи кілька уроків; решту часу (в межах теми, розділу) відводять на самостійну практичну роботу, мета якої — це я вважаю за потрібне підкреслити — не тільки поглиблення, розвиток знань, вироблення вмій і навичок, а й добування нових знань, підготовка до вивчення нового матеріалу. В одних випадках лекція охоплює всі найважливіші теоретичні питання теми, в інших береться лише частина матеріалу — мета лекції — дати учням тільки зразок аналізу, навчити самостійно вивчати теоретичні питання. Лекція першого типу більш характерна для природничонаукових предметів (особливо для фізики, хімії), лекція другого типу — для гуманітарних предметів (особливо для літератури).

Предметом особливої уваги всього нашого педагогічного колективу є правильний взаємозв'язок між лекцією і дальшою самостійною практичною роботою. Лекція дає напрям для самостійної роботи, розкриває не тільки зміст теоретичних питань, а й методику дослідження, експерименту, читання літератури. Особливо велике значення це має для основ наук природничонаукового циклу. У досвідченого викладача фізики, хімії складовою частиною лекції є практичний показ методів самостійної роботи.

Особливі риси, властиві тільки цьому предмету, має лекція з математики. На уроках математики в нас лекцій у чистому вигляді, строго кажучи, майже не буває. Слухаючи виклад теоретичного матеріалу, учні в досвідченого математика думають над записами (як правило, в чернетці), що є завданнями (побудова, залежність) для усвідомлення закономірностей, про які йде мова в лекції. Працюючи над цими завданнями, учні застосовують знання і вміння, здобуті раніше. Усвідомлення лекції виявляється, таким чином, у самостійній роботі, в ході якої поглиблюються, розвиваються знання.

Особливістю лекцій з гуманітарних предметів, зокрема з історії, є узагальнюючий характер викладу матеріалу. Досвідчені вчителі історії вибирають для лекції найбільш важливі, корінні питання теми, від розуміння яких залежить формування наукового світогляду. При цьому перед учнями ставлять проблеми, які їм треба

дослідити, з'ясувати в процесі самостійної роботи. Наприклад, повторюючи тему «Німеччина в ХІХ ст.», учні самостійно працюють над проблемою «Процес ліквідації феодалських відносин у Німеччині». В оглядовій лекції з цієї теми учитель розповідає, як самостійно працювати над проблемою, яку літературу використовувати.

Особливість лекції з географії — широке використання додаткового матеріалу, що характеризує економічні й політичні умови розвитку країни чи групи країн.

У лекціях на уроках літератури великого значення ми надаємо художньому, емоційно-естетичному елементу. Учителі літератури в центрі своїх лекцій ставлять аналіз художнього образу, прагнучи максимально передати зображальні засоби письменника. В їхніх лекціях часто є безпосереднє звернення до думок і почуттів юнаків та дівчат; учитель пробуджує в них прагнення замислитися над окремими суспільними явищами, духовно-психологічними відносинами між людьми. У лекцію з літератури часто включається також художнє читання.

При лекційно-лабораторній системі уроків вивчати нову тему можна почати не з лекції, а з практичної роботи, яку виконують паралельно в класі і дома; у такому разі лекцією вчителя (або рефератом кращого учня) закінчується вивчення теми. Цей шлях доцільний, зокрема під час вивчення гуманітарних предметів, особливо літератури. Вивчення художнього твору в ряді випадків починається з роботи над текстом-першоджерелом; при цьому учні не тільки перечитують найбільш значні частини твору, що вивчається, а й висловлюють свої думки, погляди, судження із суспільно-політичних, моральних, естетичних проблем, порушених у творі. Нерідко вивчати тему з літератури починають з диспу (дискусії). Викладачі біології, фізики, хімії в окремих випадках починають вивчення нового матеріалу з реферату одного з кращих учнів. У цьому рефераті узагальнюються поняття, теореми, висновки, правила закономірності, що підводять до вивчення нового матеріалу.

Практичну роботу, що йде за лекцією (рефератом одного з кращих учнів) або передус їй, виконують найрізноманітнішими методами і прийомами — залежно від змісту матеріалу, характеру знань і форм їх застосування. На уроках математики — це розв'язування задач і прикладів, складання задач, графіків, розрахунків;

практичні вимірювальні роботи на місцевості (чи в майстерні, у кабінеті, лабораторії); аналіз різних варіантів доведення теорем; програмування (для моделей з програмним керуванням); складання характеристик роботи машин і механізмів (наприклад, на основі даних швидкостей обертання робочого вала, редуктора, робочих органів тощо); аналіз статистичних та інших цифрових даних для визначення закономірностей, висновків; виготовлення моделей, що ілюструють доведення теореми; заняття старшокласників з юними математиками — найбільш здібними учнями молодших і середніх класів.

Учителі математики добиваються того, щоб, розв'язуючи задачі, кожний учень працював самостійно, усвідомлював теоретичні узагальнення, викладені в лекції вчителя чи в рефераті товариша. Для самостійної роботи добирають кілька варіантів задач, як правило, чотири. Перші три варіанти різної складності відповідають вимогам програми. Четвертий варіант включає щось таке, що виходить за межі програми; він розрахований на сильних, талановитих учнів, з якими проводять індивідуальну роботу в гуртках, а також на виховання нових талантів. Диференціація завдань викликає в школярів великий інтерес, розкриває їх здібності, спонукає до змагання, допомагає вчителю вивчати й оцінювати знання в процесі роботи. Учні прагнуть вибрати складніший варіант і розв'язати задачу оригінальним способом. Часто, виконавши легший варіант, учень береться за складніший, долає труднощі і виконує роботу. Завдяки роботі над завданнями в кількох варіантах в учнів розвивається почуття змагання. Найбільш вдалі, оригінальні розв'язання задач вміщують потім у шкільному математичному журналі.

Під час практичних занять, у міру розвитку, поглиблення знань окремих учнів з даної теми, учитель дає на уроці двом-трьом учням (іноді чотирьом-п'яти) кілька варіантів завдань з позначкою «залікові». Учень вибирає для себе посильний варіант і розв'язує задачу. В окремих випадках, крім розв'язування задачі, в залікове завдання включають складання нової задачі (креслення, схеми, розрахунку, діаграми). Для всього класу продовжується навчання, а для окремих учнів проводиться облік знань. До кінця вивчення великого розділу (теми) оцінюють, як правило, знання всіх учнів. Тому, хто вже має оцінку,

вчитель дає складніші завдання з попередніх розділів (тем) або ж пропонує самостійно переходити до вивчення іншого розділу.

Під час вивчення окремих тем з математики, фізики, хімії, біології як заключний етап роботи проводять урок практичного застосування знань. Мета такого уроку — навчити учнів самостійно використовувати знання в практичній праці, в оволодінні машинною технікою, в оволодінні новими знаннями, у теоретичному дослідженні, експерименті, лабораторній роботі. До уроку практичного застосування знань учитель готує учнів заздалегідь (іноді ця підготовка входить у практичну роботу на заняттях, присвячених поглибленню знань). Групам учнів і окремим учням дають завдання, пов'язані з вимірюванням, складанням розрахунків, характеристикою технологічних процесів. Так, у процесі вивчення теми «Циліндр і конус» із стереометрії учням було дано такі завдання:

1. Виміряти об'єм водонапірної башти; обчислити кількість води, яку можна накачати в башту.
2. Виміряти об'єм земляних робіт, що їх виконують, копаючи криницю (циліндричної форми).
3. Обчислити об'єм залізобетонних стовпів — опор для електрифікації залізниці, що мають форму зрізаного конуса. Обчислити кількість цементу і металу, потрібну для виготовлення тисячі кубічних метрів цих стовпів.
4. Виміряти об'єм і вагу вафти в цистерні циліндричної форми. Визначити втрати нафти, що після виливання з цистерни лишається на її стінках.
5. Обчислити відходи металу при виготовленні шестерень із заготовок, що мають форму зрізаного конуса.
6. Обчислити об'єм і вагу металу, що йде в стружку під час чистової обробки деталі циліндричної форми.
7. Дослідити найбільш ефективні конструкції водонапірного бака (щодо теплової ізоляції в зимовий час); обчислити, скільки треба різних матеріалів для утеплення бака.

Виконавши одно чи кілька цих завдань (на вибір), учень пише звіт. Кращі розв'язання вміщуються в математичному журналі.

Великого значення ми надаємо урокам практичного застосування знань у сільськогосподарському виробництві. Так, під час вивчення розділу «Азот і фосфор» учням даються завдання, пов'язані з вибором комплексу добрив

для даного ґрунту, з дослідженням життєдіяльності бактерій, що збирають у ґрунті азот повітря.

У старших класах важливе місце посідає експеримент. Викладачі біології, хімії, фізики вже на початку навчального року визначають розділи програми, за якими учням даватимуть завдання експериментального характеру.

Наприклад, у процесі вивчення основ загальної біології учні X класу ставлять експеримент на такі теми: 1. Вплив хімічних елементів і алкалоїдів на хромосоми цукрових буряків. 2. Хімічні засоби впливу на пасіння зернових культур з метою підвищення енергії проростання. 3. Роль вітамінів, фітонцидів і антибіотиків в активізації життєвих процесів в організмі тварин. 4. Залежність жирності молока корів від співвідношення білків і вуглеводів у кормовому раціоні. 5. Перетворення штучної сечовини в протеїн.

Особливе місце в лекційно-лабораторній системі займають уроки, на яких учні цілком самостійно вивчають новий матеріал. Тут на перше місце виходить самостійна робота над кількома джерелами; читання повднується з дослідженням явища в процесі виконання практичних робіт.

Лекційно-лабораторна система сприяє тому, що учні самі беруть активну участь у добуванні знань. За цієї системи учень, його внутрішній духовний світ — це не тільки об'єкт методики навчання, а й головна сила методики.

НАУКОВО-АТЕЇСТИЧНЕ ВИХОВАННЯ

Одним з важливих завдань радянської школи в період комуністичного будівництва є науково-атеїстичне виховання молодого покоління. В. І. Ленін учив, що боротьба з релігією — «це азбука *всього* матеріалізму і, отже, марксизму»*. Виховуючи молодь в атеїстичному дусі, треба брати до уваги, що релігійний світогляд, як результат роздвоєння світу в людській свідомості на реальний і фантастичний, існував століттями, тісно переплітався з усім складом духовного життя суспільства, проник у життя сім'ї, у морально-естетичні, духовно-психологічні відносини між людьми. Не можна забувати

* В. І. Л е н і н. Повне зібр. тв. Т. 17, стор. 392.

і про те, що переважна більшість віруючих — чесні громадяни-патріоти нашої соціалістичної Батьківщини. Крім того, атеїстичне виховання дітей — це своєрідна боротьба проти релігійних переконань певної частини батьків і цю боротьбу треба вести паралельно з вихованням почуття глибокої поваги дітей до батьків, поважання батька і матері, слухняності.

Усе це вимагає величезної чуйності, такту, витримки. Те, що жило в свідомості людей тисячоліттями, неможливо «вибити» одним махом. Програма КПРС вчить спиратися в атеїстичному вихованні на досягнення сучасної науки*. У науково-атеїстичному вихованні більше ніж у будь-якій іншій сфері виховного процесу неприпустимі формалізм, галаслива фраза. К. Маркс, редагуючи «Рейнську газету», категорично забороняв публікувати порожні й галасливі атеїстичні статті. Авторам цих статей Маркс радив замість дзвінких фраз краще займатися пропагандою наукової філософії серед народу.³¹ Це застереження не можна забувати вихователям молодого покоління. Атеїстичні переконання треба формувати на міцній основі наукових знань.

У дитини, яка вступає до школи, ще немає системи поглядів, уявлень і понять про навколишній світ. Її перший життєвий досвід, її почуття, переживання мають соціалістичну спрямованість і є сприятливою основою для формування атеїстичних переконань, але водночас її свідомість дуже сприйнятлива до помилок, до неправильного витлумачення явищ. Не завжди дитина дістає від старших правильні відповіді на запитання про навколишній світ. Тим часом будь-яка неясність у поясненні явищ природи і суспільного життя створює сприятливий ґрунт для впливу релігійного світогляду і релігійної моралі. Багато явищ і закономірностей ще недоступні розумінню дитини. Але на будь-яке дитяче запитання, що відіграє певну роль у формуванні наукового світогляду, треба давати зрозумілу відповідь, яка впливає з безперечних істин науки.

Якось 10-річний хлопчик запитав учителя: «Це правда, що кожна людина має на небі свою зірку, — якщо людина вмирає, то й зірка гасне?» Розповідати дитині про фізичні

* Див.: Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., Держполітвидав УРСР, 1961, стор. 106.

закономірності існування небесних тіл не мало сенсу — це було б недоступно для її свідомості. Учитель розповів лише про один факт: учені винайшли прилади, за допомогою яких вимірюють температуру далеких зірок; вони дізналися, що зірки такі ж гарячі, як і наше Сонце, але знаходяться дуже далеко від Землі. Хлопчик слухав розповідь учителя з великою увагою. Багато що було йому не зовсім ясно, але він добре зрозумів, що казки бабусі про «душі», які нібито живуть у сяйві зірок, — це неправда. Хлопчик захопився читанням науково-популярної літератури для дітей, у нього дедалі більше розвивалася допитливість.

Кільком поколінням учнів протягом 5—6 років їх отроцтва і ранньої юності ми розповідаємо про досягнення і відкриття науки, пов'язані з вивченням мікросвіту і макросвіту. Від уявлень про атом як елементарну неподільну частинку речовини до експериментальних даних, що приводять до гіпотези про антитривію, — ці етапи наукового пізнання світу розкриваються перед учнями як доказ влади людини над силами природи. Ознайомившись у 13—14-річному віці з першими елементарними даними науки про магнітне поле, діти пережили почуття захоплення перед силами розуму, науки, знань. Вони захопилися дослідом з магнетизму та електромагнетизму. У роки ранньої юності їм стали відомі найновіші наукові знання про магнітне поле. Досліди, які підтверджують, що ріднини і гази в магнітному полі поведуться зовсім інакше, ніж при відсутності поля, справили на них велике враження. «Чи немає залежності між магнітним полем і виникненням життя на Землі?» — з хвилюванням запитували учні. Вони робили сміливі припущення про те, до яких великих відкриттів може привести дальше заглиблення в таємниці магнітного поля.

Таку саму роль у духовному розвитку цих вихованців відіграло і поступове розкриття наукових істин про всесвітнє тяжіння. Кілька бесід було присвячено гіпотезам про закон, яким підвладні взаємодіючі галактики. В учнів великий інтерес викликало припущення вчених про те, що поряд із законом всесвітнього тяжіння діє, можливо, закон, відповідно до якого галактики взаємно відштовхуються. Вони прагнули проаналізувати факти, що свідчать про це, читали наукові журнали. Кожна усвідомлена учнями закономірність хвилювала їх, пробу-

джувала в них інтелектуальне почуття подиву перед глибиною людської думки. У них виникли численні запитання, що зачіпали світоглядні проблеми. Характерним для їхньої розумової праці був дослідницький підхід до явищ, які вивчалися; до теоретичних узагальнень і закономірностей вони підходили ніби з недовір'ям, прагнули перевірити правильність почутого чи прочитаного експериментом або спостереженням. У тих випадках, коли в роки юності учням доводилося вступати в суперечку з віруючими людьми, вони даними науки обґрунтовували правоту матеріалістичних поглядів.

Найважливіша умова науково-атеїстичного виховання — це вже в початковій школі наукове тлумачення явищ навколишнього світу — ґрунтується на такому спілкуванні дітей з природою, при якому переконання, погляди народжуються безпосередньо із спостережень, з активної діяльності. Якщо факти і явища, з якими учні стикаються в процесі активного пізнання світу, витлумачуються у світлі пайважливіших наукових ідей, то поступово ці ідеї стають їхніми особистими переконаннями.

Серед таких ідей на першому місці стоять ідеї матеріальності світу, взаємного зв'язку і зумовленості явищ природи. З перших кроків свого свідомого життя дитина пікавиться причинно-наслідковим зв'язком явищ. «Чому маленьке мишенятко рис нірку, а великий собака перис нірки? Чому маленька ластівка літає, а велика курка не літає? Чому гас горить, а вода не горить? Чому на руці подряпина заживає, а на черевіку ні? Чому сонце гріє, а місяць не гріє? Чому буває літо і зима? Чому великі гарбузи ростуть на маленьких стеблинах, а маленькі груші — на великих гілках? Чому шматок дерева плаває, а шматок металу тоне?» — ці запитання ми записали з вуст дітей 5—7-річного віку, вони відображають певний етап пізнання світу. Від того, які відповіді дістає дитина, залежить побудова певного фундаменту для системи наукових знань, що визначають атеїстичні переконання.

На цьому етапі пізнання дитиною світу важливо переконати її, що кожне явище має свої природні причини і наслідки, коріння яких — у взаємозв'язку між явищами природи. «Ластівка літає тому, що без швидкого, стрімкого пересування вона не могла б жити; літати для неї те саме, що для людини ходити по землі. А курка не

літас, бо її життя зв'язане із землею, з людиною; крила в неї не пристосовані до літання...» — такі відповіді спрямовують увагу дитини на усвідомлення істотних взаємозв'язків між явищами, учать думати, спостерігати.

У 7—10-річному віці запитання дітей стосуються вже складніших явищ природи: чому людина старіє і вмирає? Звідки взялося те, що нас оточує, — гори, річки, ліси? Звідки береться стільки води під час дощу? Куди йде вода з річки? Куди дівається гас із лампи, що горить? Як з маленької насінини виростає велике дерево? Звідки воно береться — адже кількість землі під ним не зменшується? Чому пуголовки не схожі на дорослих жаб? І т. д. Щоб переконати дітей у тому, що видима поява і зникнення тих чи інших предметів або речовин, ознак чи властивостей є рухом, зміною матерії, ми не тільки пояснюємо їм суть явищ, а й спонукаємо до спостережень, експериментів, дослідження. Так, уже в III і IV класах діти спостерігають за розвитком і життям жаб, птахів, комах. Ці спостереження поступово приводять до переконання про матеріальну суть усіх причинно-наслідкових зв'язків. Одному 11-річному хлопчнкові, який був захоплений спостереженнями за метаморфозою комах, бабуся сказала, що гусінь, яка завдає шкоди садам і городам, — це кара божа. Хлопчик запитав: «А де ж цей бог? Де він тримає яєчка?», «Які яєчка?» — здивувалася бабуся. «Адже черви розвиваються з яєчок, це я бачив своїми очима», — відповів хлопчик. Щоб довести свою правоту, він пішов у сад, знайшов гілочку з «кільцем» яєчок непарного шовкопряда і, показавши бабусі, сказав: «Ось з цих яєчок повилазить гусінь». Хлопчик поклав гілочку в теплий куточок за грубою і через кілька тижнів показав бабусі гусінь. У нього не було наміру розвіювати марновірство бабусі. Він просто був глибоко переконаний в матеріальній суті тих явищ, які відбувалися на його очах.

Ми вважаємо, що не можна штовхати дитину на боротьбу проти забобонів, якщо вона ще не підготовлена до цієї боротьби, якщо в неї немає матеріалістичних переконань, що ґрунтуються на союзі наукових знань з живим спостереженням, досвідом. Неприпустимо, щоб дитина вимовляла дзвінкі фрази на зразок: «Релігія — джерело забобонів і невігластва» тощо, неприпустимо начиняти свідомість дитини такими фразами. Нехай істина утвер-

джується посильним, доступним для дитячого розуміння спостереженням, досвідом.

Велике значення в атеїстичному вихованні має глибоке розкриття наукових знань про Всесвіт, про матеріальну єдність і безконечність світу, про походження і розвиток космічних тіл. Поряд з фактичними науковими знаннями учні дістають доступне їхньому віку уявлення про історичний характер знань про Всесвіт. Цикли уроків і бесіди присвячуються уявленням людини на різних ступенях її історичного розвитку: про Землю, про материки й океани, про небесні тіла. Уявлення, що відображають дитинство людства, звичайно викликають у дітей поблажливі посмішки. Вже дошкільняки знають про надзвуків швидкості реактивних літаків, про штучні супутники Землі, і тому уявлення давніх людей про кристале-вий небозвід, про отвори в ньому, через які до Землі доходить світло зірок, тільки допомагає зрозуміти безсилля людини перед природою на зорі розвитку її культури. Чим глибше почуття гордості викликає в учнів усвідомлення шляху, пройденого людством, тим більше вірять вони в можливість дальшого проникнення науки в глибини Всесвіту, в тасмниці матерії. Цю віру ще більше посилює та активна діяльність, якою зайняті учні і яка на практиці переконує їх у силі науки.

На дітей велике враження справляють розповіді про те, якою дорогою ціною дісталися людству істини, що стали тепер безперечними. Ідея непримиренності поглядів науки і релігії, що проймас ці розповіді, формує нетерпимість до перекручення істини, відступу від природи. Образи непримирених борців за торжество розуму стають для дітей, підлітків, молоді прикладом духовної стійкості й мужності в боротьбі за істину. Усвідомлення сили науки в проникненні у Всесвіт, грандіозна картина єдності й різноманітності матеріального світу поза Землею, думка про можливість розумного життя на інших планетах — усе це сприяє формуванню світлого, оптимістичного світосприймання, посилює творчу активність, ентузіазм, зміцнює стійкість у боротьбі із забобонами.

В окремих сім'ях дітям прищеплюють думки про страшний суд, про кінець світу. З цими ідейними впливами боротися не так легко, як здається на перший погляд. Наші багаторічні спостереження показують, що в таких випадках негативний вплив на уявлення мають

не тільки релігійне вчення, а й деякі матеріалістичні істини, якщо в житті учнівського колективу немає оптимістичної, життєрадісної цілеспрямованості.

Те, що людина правильно зрозуміє наукову істину, ще не визначає повною мірою формування її науково-атеїстичних переконань. Атеїзм, який лише заперечує релігію, Ф. Енгельс називав релігією навиворіт³². Справжній науковий атеїзм — це не тільки утвердження істинності матеріалістичного тлумачення природи, а й утвердження людини в її оптимістичному, життєрадісному світосприйманні, в усвідомленні нею мети і сенсу життя. У зв'язку з цим винятково важлива роль належить моральній атмосфері, в якій відбувається процес навчання. Особливо велике значення має моральний фон життя колективу й особи в процесі пізнання наукових істин, що стосуються самої людини — її життя і смерті, почуттів і переживань. Було б наївно вважати, що, переконалиши наших учнів, підлітків, юнаків і дівчат у тому, що людський організм складається з тих самих хімічних елементів, що й увесь навколишній світ, і, отже, ніякої «безсмертної душі» немає, ми виробили в них імунітет проти релігійного вчення. Усе це, повторюю, не так просто.

Складність, таємничість життєвих процесів, неможливість на досліді перевірити питання про походження життя, безсилля людини перед вищим проявом життя — психічними явищами — протягом багатьох віків були могутнім арсеналом, за допомогою якого церковники зміцнювали в свідомості людей віру в надириндні сили.

Велике значення в атеїстичному вихованні має розуміння учнями того, що людина є частинкою природи, що вона підлягає тим самим закономірностям, що й інші вищі істоти, але водночас якісно відрізняється від інших істот мисленням — особливою властивістю матерії. Та чим глибше все це усвідомлюють учні, тим більше переживають вони почуття здивування, невдоволення: невже людина — це ті самі хімічні елементи, які зустрічаються на кожному кроці в неорганічній і органічній природі? Це почуття читається, так би мовити, між рядками запитань про суть життя, що їх ставлять підлітки, юнаки і дівчата: чому людина старіє? Де в нашому організмі нежива речовина перетворюється в живу клітину? Якщо все так просто, чому не можна створити живу клітину

штучно? Чому тепер не зароджується жива матерія з неживої? Чи, може, зароджується?

Дати правильні відповіді на всі ці запитання — це лише початок науково атеїстичного виховання. Досягнення кінцевої мети залежить від того, як відбиваються наукові знання в душовному світі особистості. Знання наукових істин утверджує людину в її оптимістичному світосприйманні, у благородстві життєвої мети тільки тоді, коли це знання поєднується з атеїстичною спрямованістю морального виховання.

Науково-атеїстичний зміст знань з гуманітарного циклу основ наук, зокрема з історії, розкривається не тільки в тому, що вчитель правильно пояснює залежність історичних явищ від матеріальних умов життя суспільства, правильно висвітлює взаємозв'язок матеріального і духовного. Переконаючи учнів у тому, що життя суспільства розвивається за об'єктивними законами, які не залежать від волі людини, досвідчений учитель через усі уроки історії червоною ниткою проводить думку: людина — активний творець історії, а не сліпе знаряддя об'єктивних закономірностей.

У науково-атеїстичному вихованні ми надаємо великого значення вечорам природничонаукових знань, що їх готують і проводять старшокласники. На ці вечори приходять не тільки школярі, а й колгоспники та робітники. Учні виступають з доповідями і повідомленнями, розповідають про досягнення й відкриття науки, про життя і творчість видатних учених. Ці вечори мають яскраво виявлену атеїстичну спрямованість, хоч у доповідях дуже рідко йде мова про релігію і бога. Якби учні виголошували галасливі промови, що голосливо заперечують релігію, на наші вечори віруючі люди не пішли б. Ми несемо народу наукові знання, і віруючі самі замислюються над тим, на чим боці правда — на боці науки чи на боці релігійного вчення.

Складовою частиною науково-атеїстичного світогляду є атеїстична спрямованість морального виховання.

Добро, справедливість служителі релігійних культів у нашій країні ставлять у залежність не від соціальних умов соціалістичного суспільства, що сприяють розквіту особистості, а від якихось незміernih принципів — вічного розуму, божественної волі. Це дуже тонка, добре завуальована спроба відірвати моральність від діяльності

людини, перетворити її моральний ідеал у зрію, відірвану від дійсності. Закликаючи бути добрим, справедливим, високоморальним взагалі і обіцяючи відплату в світі, не пов'язаному із земними радощами, релігія виховує в людини байдужість до найбільш земних, найбільш животренетних проблем. Ця обставина змушує замислитися над тим, наскільки важлива єдність морального виховання і моральної поведінки. Принципи комуністичної моралі повинні глибоко проймати все життя колективу, взаємини між учнями і старшими.

У чому полягає атеїстична спрямованість морального виховання?

Перше — повнота духовного життя особистості, особисте щастя людини.

Оптимізм, життєрадісне сприймання і атеїзм нероздільні. Переживання радості творення, творчості, радості людської дружби, любові не допускає проникнення в дитячу свідомість релігійних переконань, бо в порівнянні з тією благородною, земною, реальною ідеєю, яка надихає дитину, кличе її до діяльності, думка про терпіння, про покірливе підкорення долі вона вважає приниженням людської гідності. Чим більше дорожить людина щастям, яке створює вона сама, тим менше вірить вона вигадці про примарне щастя, яке може прийти як «дар божий».

За 33 роки роботи в школі на наших очах сформувалося моральне обличчя 70 юнаків і дівчат, яким у роки дитинства й отроцтва в сім'ї прищеплювали думку про «страх божий», про неминучість долі, про гріховність заглядати в майбутнє. Батьки прагнули, щоб їхні діти жили за принципом «що бог дасть, те й буде». Школа виховала з цих дітей стійких, переконаних атеїстів завдяки тому, що атмосфері пасивності й християнського терпіння, яка панувала в сім'ї, вона протиставила атмосферу праці, що створює щастя.

Комуністична моральність заперечує самозречення, принесення в жертву особистих інтересів в ім'я потойбічного щастя. Комуністичний ідеал був би лицемірством, якби ми сьогодні вимагали від людини долати труднощі, переживати всілякі знегоди, а благо, щастя обіцяли в далекому майбутньому. Науковий світогляд тому й пермагає в боротьбі з релігією, що особисте щастя є для людини часткою загального блага. Найважливіша ж умова осо-

бистого щастя для молодої людини наших днів — це усвідомлення, почування, переживання своєї повноцінності, свого місця в суспільстві, своїх творчих сил, здібностей, своїх успіхів у творчій праці. Для того, кому доступне це щастя, безглуздо здається будь-яка проповідь немнучості долі, приреченості, безснля людини. Атеїстичну спрямованість морального виховання ми вбачаємо в тому, щоб роки отрочтва і юності назавжди лишилися в пам'яті як незабутні радощі розквіту обдаровань, таланту, як хвилюючі відкриття внащого джерела насолод — культурних багатств.

Основою повноти особистого щастя тих 70 вихованців, які в дитинстві й отрочтві були під великим впливом релігійного вчення і релігійної моралі, стало те, що вони вже в юні роки досягли високого ступеня духовного розвитку, відчули «гру» своїх розумових сил в улюбленій справі. Завдяки цьому вони вже в роки отрочтва і юності пабули впевненості в своїх силах, жили, дивлячись у майбуттє. Характерна особливість цих людей, вихованих школою, — живий інтерес до всього земного, творчого, нетерпимість до песимізму, занепадництва, відходу від життя, замкненості. Ці люди не тільки самі не лишилися під впливом церковників і святош, а й своїм моральним обличчям, особливо поглядом на майбуттє, зміцнювали силу духу інших, слабовільних і нестійких.

Кожний з цих 70 вихованців знайшов своє покликання в різносторонній творчій праці. І чим більших успіхів в улюбленій творчій праці вони досягали, тим щасливішими себе відчували, тим ясніше бачили себе в майбутньому. Це оберігало їх від будь-якої невпевненості, нерішучості, нестійкості — явищ, які є особливо сприятливим ґрунтом для чужих ідейних впливів.

У батьків Михайла Д. на життєвому шляху було багато тяжких переживань. Батько не мав спеціальності, працю вважав важким тягарем, що його поклав на людину бог. Жвавого, з активною натурою хлопчика пригнічувала атмосфера безцільності, порожнечі життя, що панувала в сім'ї. Мати і батько шукали втіхи в релігії: у сім'ї часто можна було чути, що ось такому-то, таким-то «бог послав щастя, а нас забуває». «Мені ставало моторошно, коли думав про цього недоброго, безжалісного бога, який завдає горя, — розповідав після закінчення школи Михайло. — І я поспішав швидше піти в школу».

Ми прагнули якомога глибше захопити хлопчика працею, що дає радість, повноту духовного життя. Уже в молодших класах Михайло з інтересом брав участь у роботі технічних гуртків. У майстерні він подружив з добрим майстром. Після закінчення VIII класу Михайло змонтував вітроелектростанцію оригінальної конструкції, через рік змонтував генератор. Радість творчості стала для нього джерелом оптимістичного світосприймання. «Михайло випромінює радість життя», — говорили про нього вчителі.

Атмосфера безперспективності й песимізму, що панувала в сім'ї, зовсім не позначилася на духовному світі Михайла. Навпаки, вже в роки навчання в VII—VIII класах син прагнув вплинути на думки батьків. Він, наприклад, говорив батькові, що людині треба самій працювати, що від неї самої, а не від якихось надприродних сил залежить її щастя. Поступово життєрадісність сина, його щастя, оптимістична впевненість у майбутньому стали світлим променем у житті сім'ї. Коли після закінчення школи Михайло став на роботу, його успіхи мали великий вплив на матір і батька: вони почали впевненіше дивитися в майбутнє, надіятися більше на свої сили, ніж на долю. Припинилися розмови про божественне провидіння.

Особливо уважними треба бути до внутрішнього, духовного світу тих дітей підлітків, юнаків і дівчат, яким важко вчитися, в яких не розкриваються яскраво виражені здібності до творчої праці. Якщо виявити до них байдужість, вони починають почувати себе самотніми, їх пригнічує свідомість неповноцінності, а це найсприятливіший ґрунт для релігійних повчань і поглядів. Наш педагогічний колектив вбачає дуже важливе виховне завдання в тому, щоб наповнити життя цих дітей радіщами творчості. Ми прагнемо відкрити в кожній дитині «живинку», іскорку творчого натхнення. Підліток не вдумас пороку, не зробить того, що може зробити інженер або вчений, але він може пережити радість творчості в найпростішій, на перший погляд, справі, наприклад, у рослинництві, садівництві, тваринництві. І ми прагнемо дати йому цю радість, добиваємося того, щоб він відчув гордість творця.

Друге — віра в свої творчі сили, розум, волю, наполегливість людини.

Чим більше усвідомлює і відчуває людина, яка вступає в життя, що її воля, розум є творчою силою, тим яскравіше виявляється її критичне ставлення до релігійних догм, що прирікають на пасивну покірність і смиренність. Відчуття своєї могутності — це, образно кажучи, крила вільнодумства людини. Ми добиваємося того, щоб у роки отрочтва і ранньої юності кожний пережив почуття гордості за результати своєї праці, яка кидає виклик силам природи. Виросити два розкішних колоски там, де природа давала можливість вирощувати лише один чахлий колосок, відродити до життя дерево, яке засихає, одержати плоди на рік, на два раніше, ніж звичайно одержують люди; у цій праці якраз і полягає атеїстична спрямованість морального виховання. Особливо велику роль відіграв ця праця в житті тих боязких, нершучих дітей, які перебувають наче на перехресті ідейних впливів, постійно чують у сім'ї релігійні повчання.

Досвід переконує, що завдяки такій праці віра в творчі сили людини перемагає пасивність, байдужість. Більше того, діти-атеїсти мають великий вплив на своїх віруючих батьків, і не якоюсь спеціально підготовленою агітацією (наштовхувати дітей на «атеїстичну обробку» матері, бабусі, батька ми вважасмо зовсім неприпустимим), а своєю вірою в розум, волю, наполегливість людини.

Третє — духовна єдність особи і колективу.

Свідомість того, що її думки і переконання поділяє колектив, надає людині великої духовної стійкості, впевненості, вольової непохитності. Чим багатше, різносторонніше духовне життя колективу, тим більшу притягальну силу має він для тих учнів, чий розум і воля зазнають чужих ідеологічних впливів.

Вплив духовного життя колективу на таких учнів визначається тими думками, які хвилюють колектив, в яких він черпає натхнення для інтелектуального розвитку, переконаннями, що формуються в процесі праці та інтелектуального спілкування. Чим яскравіше відбиваються в духовному житті колективу питання світогляду і моралі, тим міцніша духовна єдність його членів і тим значиміший той вплив, який має колектив на духовний світ окремої особи. Якщо в колективі люблять читати, сперечатися на світоглядні й моральні теми, якщо на запитання, які хвилюють підлітка, юнака, дівчину, даються

відповіді, що підтверджуються практикою колективу, не може бути вихованця, який прагнув би піти від свого колективу, шукав би задоволення своїх духовних запитів та інтересів десь в іншому місці.

Виходячи з цих положень, ми вже в молодшому віці прагнемо розвивати і зміцнювати в дітей, які прийшли до школи, допитливість думки, інтерес до навколишньої дійсності, до духовного світу людини, до її культури. При цьому велику увагу приділяємо тому, щоб критерієм істини для дітей була практика, діяльність колективу, яка хвилює розум, утверджує переконання. Для цього ми проводимо з дітьми бесіди про природу і суспільство, читаємо їм цікаві книжки про моральність. Уже в VII—VIII класах у колективі починають виникати суперечки з таких світоглядних і моральних питань, як пізнаваність світу, свобода людської особистості та її обов'язок перед суспільством, стійкість і мужність людини в боротьбі за комуністичні ідеї. У процесі бесід на ці теми звичайно йде мова про працю й поведінку людини в колективі.

Одна з учениць VIII класу, Ольга К., перебувала під великим впливом релігійних батьків. Вони прищеплювали дівчині думку, що всіма своїми успіхами людина зобов'язана богові. Проте життя і праця колективу переконали дівчину в іншому: своїми силами, наполегливістю в праці людина підкоряє природу. Ольга з великим інтересом брала участь у тому, що робили її однокласники, в усіх роботах, в основі яких лежав творчий задум. Батькам не вдалося утвердити в свідомості дочки жодного правила, що впливає з релігійної ідеології і моралі. Уже в 10—11-річному віці дівчинка відмовилася брати участь у релігійних обрядах, до яких її раніше залучали мати і бабуся. Духовні інтереси колективу ставали для Ольги дедалі ближчими, важливішими, ніж інтереси її сім'ї. Дівчина уникала розмов з матір'ю і бабусею про релігію; водночас весь уклад її духовного життя, її інтереси, захоплення, бесіди з товаришами, які не могли лишитися поза увагою батьків,— усе це вносило атеїстичний струмінь у життя сім'ї. Поступово мати Ольги перестала бути переконаною віруючою, хоч за звичкою виконувала релігійні обряди.

Боротьба людства за торжество розуму розкривається на уроках у процесі вивчення закономірностей історич-

ного розвитку, але самих уроків для цього не досить. Потрібний спеціальний цикл виховних бесід, присвячених історії релігії та атеїзму, боротьбі науки проти невігластва, забобонів, мракобісся. Ці бесіди, що являють собою розповіді, побудовані на яскравих фактах, у нас починаються з IV класу. Ми послідовно аналізуємо пізнавальні й соціальні корені релігії, показуємо причини виникнення релігійних вірувань і обрядів. Велику роль у цих розповідях відіграють факти, на основі яких у свідомості учнів поступово створюється картина страшних злочинів проти людяності, вчинених з благословіння церкви та її служителів у різні історичні епохи в різних країнах світу. Ці факти формують переконання в тому, що релігія за своєю природою антигуманна, а релігійна мораль брехлива і лицемірна.

Особливо на свідомість учнів впливають факти, що показують, як церковники придушували найменшу спробу правильно пояснити закономірності розвитку природи і суспільства. В ім'я бога церковна інквізиція живим спалила на вогнищі великого вченого Джордано Бруно, у в'язниці згноїла Галілео Галілея, вирвала язик в ученого-матеріаліста Толезію, відрубала руки і ноги Томасу Мору, піддала нелюдським тортурам і катуванням Томмазо Кампанеллу. З ім'ям бога на вустах колонізатори поневолювали народи, вогнем і мечем знищували міста і села, спалювали найвизначніші культурні цінності, а сучасні палії війни проголошують маячні плани знищення всього живого на землі. Чим яскравіше розкривається суть цих фактів, тим більше учні переконуються в тому, що релігія захищає злочини проти людяності, зловісну ідеологію рабства, насильства, вбивств.

Почуття обурення викликають в учнів факти, які свідчать про те, що релігія благословляє імперіалістів на руйнування міст, варварські бомбардування мирного населення.

Велике враження розповіді про релігійне мракобісся справляють на тих учнів, у душі яких під впливом сім'ї релігійна мораль уже пустила коріння. Звичайно цим учням ми тільки у виняткових випадках говоримо, що їхні батьки помиляються, насилують волю сина або дочки, спонукаючи їх виконувати релігійні обряди, а пасамперед ми розкриваємо їм об'єктивну картину антигуманної суті й аморальності релігії. На цих фактах учні самі

переконаються, що релігійна мораль просякнута гряззю, аморальністю. В таких випадках у сім'ї іноді виникають конфлікти, долаючи які учень духовно і морально мужніє, звільняється від релігійних передсудів.

Виховні бесіди атеїстичного циклу вимагають від педагога великої вдумливості і педагогічного такту. Тут особливо важливо, щоб узагальнюючий висновок, ідея не подавалися в готовій формі, а формувалися в свідомості учня в процесі розмірковування, роздумів, зіставлень, щоб учень (це однаковою мірою стосується й дорослих) самостійно усвідомив факти, що повідомляються, і сам зробив висновки.

РОЗДІЛ VI

ТРУДОВЕ ВИХОВАННЯ

*

ПРИНЦИПИ ТРУДОВОГО ВИХОВАННЯ

Трудове виховання є практичною підготовкою молодого покоління до участі в суспільному виробництві і водночас найважливішим елементом морального, інтелектуального та естетичного виховання. Наш педагогічний колектив працює над створенням такої системи трудового виховання, в якій праця формує моральні й інтелектуальні риси особистості. Своє виховне значення ми вбачаємо в тому, щоб праця увійшла в духовне життя людини, яку ми виховуємо, у життя колективу, щоб захоплення працею ще в роки отрочтва і ранньої юності стало одним з найважливіших його інтересів.

Наша робота з трудового виховання ґрунтується на таких принципах:

1. *Єдність трудового виховання і загального розвитку — морального, інтелектуального, естетичного, фізичного.*

Праця лише тоді стає виховуючою силою, коли вона збагачує інтелектуальне життя, наповнює багатограним змістом розумові, творчі інтереси, одухотворює моральну цілісність і звеличує естетичну красу особистості і колективу.

Гармонійного всебічного розвитку, освіченості, духовного багатства, моральної чистоти — усього цього людина досягає лише за умови, коли поряд з інтелектуальною, моральною, естетичною і фізичною культурою вона досягає високого ступеня культури праці, трудової творчості. До поняття «трудова культура» ми включаємо не тільки доскопалість практичних умінь і навичок, майстерність, досягнуту внаслідок виучки, вмілого керівництва працею з боку старших. Це лише один бік праці. Суть трудової культури — роль, місце трудової діяльності в духовному житті людини, інтелектуальна насиченість

і повнота, моральне багатство, громадянська цілеспрямованість трудової творчості. Трудова культура — це такий ступінь духовного розвитку, коли людина не може жити без праці в ім'я загального блага, коли праця наповнює її життя високим моральним патлениччям, духовно збагачує життя колективу.

2. Розкриття, виявлення, розвиток індивідуальності в праці.

Праця може стати джерелом радості лише тоді, коли людина бачить у ній щось значніше, ніж добування коштів для задоволення матеріальних потреб, — духовну творчість, розкриття своїх здібностей, таланту. Наш ідеал трудового виховання полягає в тому, щоб кожна людина вже в роки отрочтва і ранньої юності знайшла ту працю, в якій найповніше і найяскравіше розкривалися б її природні задатки, яка давала б їй щастя духовної творчості. Аналізуючи готовність учня до трудового життя, ми думаємо про те, що він уміє робити для суспільства і що дає йому праця для його особистого духовного життя, якою мірою в трудових успіхах розкриваються його сили, здібності.

3. Висока моральність праці, її суспільно корисна спрямованість.

Ми добивасмося того, щоб дитину надихало на працю бажання принести користь суспільству. Тому ми залучаємо дітей насамперед до роботи, яка створює всепародні багатства (підвищення родючості ґрунту; закладання полезахисних лісосмуг, виноградників, садів; участь у будівництві господарських і культурно-побутових споруд та доріг). Така праця для суспільства, для майбутнього стає для дітей школою морального загартування. У того, хто в дитинстві й отрочтві близько бере до серця суспільні інтереси, виховується почуття обов'язку, честі. Свіість не дозволяє йому бути байдужим, коли мова йде про суспільні цінності.

Ми не поспішасмо рано залучати дитину до оплачуваної праці — це може прищепити користолюбство, дух корисливості. До того як одержати першу оплату за свою працю, учень повинен набути значного морального досвіду безоплатної праці, яка створює матеріальні цінності для суспільства. Гроші, якими оплачується колективна праця учнів, ідуть, за бажанням самого колективу, для задоволення матеріальних і духовних потреб членів

колективу. У роки дитинства, отрочтва, ранньої юності ми розкриваємо перед людиною найвищу красу життя — служіння суспільству своєю працею. Сотні фактів — життєвих доль — переконали нас у тому, що, чим більше доклала людина в дитинстві, отрочтві і юності своїх зусиль у безоплатній праці для суспільства, тим глибше вона бере до серця те, що, здавалося б, безпосередньо не стосується її особисто.

Високій моральний зміст праці ми вбачаємо також у тому, що людина втілює в матеріальні результати праці свій розум, майстерність, безкорисливу закоханість у справу, готовність передати свій досвід товаришам. Ми добивасмося, щоб у своїй праці дитина переживала, відчувала свою честь, гідність, пишалася своїми успіхами.

4. Раннє залучення до продуктивної праці.

Перш ніж зрозуміти суспільне значення праці, дитина повинна відчутти, що без праці не можна жити, що праця дає радість, повноту духовного життя. Ми прагнемо до того, щоб праця увійшла в духовне життя ще в молодшому віці. Аналізуючи трудові процеси нашого виробничого оточення, ми знаходимо в ньому те, що яскраво, наочно, зрозуміло для дітей розкриває суспільне і творче значення праці, переконує їх у тому, що вони беруть участь у створенні матеріальних цінностей для суспільства. Дитина переживає почуття гордості, честі, гідності; праця входить в її духовне життя.

Переважає більшість видів праці в сільськогосподарському виробництві може відбитися в суто дитячій трудовій діяльності. Вже 7—8-річні діти виконують у нас цікаву, захоплюючу роботу, що має велике суспільне значення. За традицією, що склалася, окремі види праці виконують тільки діти. Так, майбутні першокласники за два місяці до початку навчального року збирають насіння дерев. Навесні вони вигонують свою першу роботу великого суспільного значення: сіють насіння дерев на схилах ярів і балок. Потім вони доглядають за деревцями, створюючи таким чином пожезахисні лісові смуги, які захищають ґрунт від ерозії. Працею найменших школярів на полях місцевого колгоспу створено кілька могутніх пожезахисних лісових смуг, завдяки яким протягом 10 років припинилася ерозія ґрунту на площі 160 гектарів. Суспільні багатства, збережені внаслідок цього і

примножені працею тих самих учнів у середньому і старшому віці, важко переоцінити: кожний з цих гектарів родючого ґрунту, повернутий у господарський оборот, багато років даватиме врожай.

Семирічні діти закладають розсадник і вирощують саджанці плодкових дерев. За плодовими деревами вони доглядають протягом усіх років отроцтва і ранньої юності. Маленькі діти з великим інтересом виконують роботу, від якої певною мірою залежать результати діяльності їхніх старших товаришів. Їм виділяють невелику, на кілька десятків квадратних метрів, ділянку неродючого, запущеного ґрунту, і вони за кілька років перетворюють його в ґрунт високої родючості. Під час збирання врожаю 7—8 річні діти відбирають найкращі колоски пшениці і потім зберігають їх до весни. Ця праця особливо запалює малюків: адже від якості зібраного ними насіння — це насіння навесні висівають їм старші товариші — залежить урожай на дослідних ділянках.

У 8—9 річному віці наші школярі вирощують гібридне насіння пшениці, сояшнику, цукрових буряків, кукурудзи або об'єднуються в групи і ланки для догляду за молодняком, заготовляють корм для худоби. І те, що ця найпростіша праця пов'язана з дослідництвом, експериментом, творчістю, має величезне виховне значення.

Особливо корисно в ранньому віці залучати дітей до обробки матеріалів (дерева, металу тощо) за допомогою машин і механізмів. Це ціла галузь трудового виховання.

5. Різноманітність видів праці.

Природі дитини властиве прагнення до змін, чергування, поєднання двох, трьох видів трудової діяльності, що мають свої характерні риси, специфіку операцій, умінь. Та сама дитина, яка із захопленням вирощує рослини на ділянці або в теплиці, доглядає за тваринами, з не меншим задоволенням працює в гуртку юних техніків або займається художньою творчістю. У різноманітності діяльності, у новизні справи дитина знаходить задоволення.

Займаючись одночасно двома чи трьома видами праці, кожний учень набуває різних умінь і навичок. Так, з 260 учнів, які закінчили нашу школу за останні чотири роки, 102 всі роки навчання в школі працювали в двох гуртках, 89 — у трьох, 44 — в чотирьох, 24 — в п'яти. Багато з них з однаковим захопленням вирощу-

вали пшеницю, плодові дерева, виноград і водночас конструювали радіоприймачі, виготовляли діючі моделі машин і приладів, училися керувати двигуном внутрішнього згоряння, працювали на металообробних верстатах. При цьому багато учнів, захоплюючись новими видами праці, переходили з одного гуртка в інший.

Інтерес до різноманітної праці зберігається і в старшому віці. Так, учень, який вивчає трактор у гуртку юних механізаторів, одночасно з інтересом опановує електроніку і біохімію в науковопредметних гуртках. Різноманітність праці старшокласників — дуже важлива умова їх підготовки до свідомого вибору спеціальності.

Яке б-то не було «прикріплення» дитини до того чи іншого гуртка, ланки — зовсім неприпустиме, як неприпустима й одноманітність праці. Чим різноманітнішою була праця дітей у роки отрочтва і ранньої юності, тим свідоміше юнак, дівчина вибирають спеціальність, тим яскравіше розкриваються їхні індивідуальні нахили.

6. Постійність, безперервність праці.

Ми не допускаємо, щоб виконання трудового завдання відкладалося на якийсь час року, місяця чи тижня. Тільки повсякденна, постійна праця збагачує духовне життя. Творчий характер трудової діяльності розкривається перед дитиною лише тоді, коли вона зайнята тривалою працею, яка потребує щоденної думки, піклування.

Наші юні садівники протягом двох-трьох років вирощують саджанці плодових дерев. В основі цієї праці лежать цікаві задуми: на дослідах учні впевнюються, які способи щеплення культурного сорту до дички в нашій місцевості найефективніші, коли найкраще закладати насіння плодових дерев, які добрива дають найкращі результати тощо. Ця робота в повному розумінні повсякденна: учні працюють не лише влітку і навесні, а й восени та взимку (наприклад, випробовують різні способи стратифікації насіння).

Такою самою постійною є праця в гуртках юних селекціонерів. Тут діти протягом ряду років займаються відбором найбільш витривалих рослин, випробовують їх у різних умовах.

7. Наявність рис продуктивної праці дорослих у дитячій праці.

Праця дітей повинна мати якомога більше спільного з продуктивною працею дорослих і щодо суспільного

значення, і щодо технології трудових процесів. Чим більше схожа праця дітей на працю дорослих, тим більший її виховний вплив.

Якось ми дали одному колективу 7-річних дітей цікаву іграшку, дія якої ґрунтувалася на використанні електричної енергії, а другому колективу — мініатюрний свердлильний верстат, який приводився в рух також електрикою, але не іграшковий, а, за словами дітей, «справжній»; на ньому можна було свердлити отвори в металевих пластинках для моделей. І що ж виявилось? Хоч іграшка була цікавіша, ніж верстат, діти швидко збайдужіли до неї. Інакше було з верстатом: навчившись свердлити, діти прагнули працювати на ньому якомога довше. Ця праця, з нашого, дорослих, погляду, була також іграшковою, але для дітей вона була справжньою, корисною, потрібною, цікавою. Дітей особливо радувало, що їхній верстат такий самий, як і в механічному цеху заводу, де вони були на екскурсії.

Ми переконалися, що не можна затримувати розвиток дітей; вони повинні якомога раніше використовувати такі самі знаряддя праці, як і дорослі. Звичайно, машини, механізми, інструменти для дітей повинні відповідати віковим особливостям, правилам шкільної гігієни і техніки безпеки.

Найбільше наближає працю дітей до праці дорослих, робить її справжньою, серйозною, з погляду дітей, керування двигунами внутрішнього згоряння і електромоторами. У нашій школі є кілька невеликих двигунів, якими користуються тільки молодші школярі. Спеціальні пристрої виключають можливість нещасних випадків. Під керівництвом старших школярів молодші з великим інтересом вчать керувати цими двигунами, складають і розбирають машини, опановують догляд за ними. Є також генератори, що дають струм низької напруги, і різні електроприлади, які використовуються у праці і в самообслуговуванні (наприклад, насоси для поливання квітів).

Досвід переконує, що створення для дітей спеціальних машин та інструментів, в яких якомога повніше втілювалася б справжня техніка і які можна було б використовувати для справжньої праці, — одне з дуже важливих виховних завдань.

8. *Творчий характер праці, поєднання зусиль розуму і рук.*

Однією з найсильніших спонук до фізичної праці є важливість задуму цієї праці, поєднання зусиль розуму і рук. Чим важливіший задум, тим з більшим інтересом виконується найпростіша робота. Оволодіння майстерністю, дослідження, експериментування, використання даних науки в праці — усе це дитина усвідомлює і переживає як моральну гідність.

Особливо важливо забезпечити єдність фізичних зусиль та інтелекту в сільськогосподарській праці, де багато одноманітних трудових процесів. Ми прагнемо до того, щоб будь-яка справа, пов'язана з рослинництвом, тваринництвом, мала в своїй основі творчий задум, здійснення якого стимулювало б інтелектуальні сили дитини: змушувало її думати, спостерігати, вивчати явища природи. Наприклад, у вирощуванні цукрових буряків багато дуже одноманітних, нецікавих трудових процесів. Але й ця праця стає творчою, якщо ставити дослідницьку мету (наші діти досліджують шляхи збільшення вмісту цукру в коренях буряків).

9. Наступність змісту трудової діяльності, умінь і навичок.

Усе, що роблять діти в молодшому і середньому віці, ми прагнемо розвивати, поглиблювати, застосовувати на ширшій основі, коли вони стають старшими.

Дуже важливо, щоб праця в роки отрочства полегшувала опанування повних умінь і навичок у роки юності. Ми не допускаємо, щоб 15—16-річні підлітки вчилися, наприклад, свердлити метал, готувати ґрунт під пшеницю, окулірувати плодове дерево — цими вміннями і навичками вони повинні оволодіти на п'ять років раніше, і чим краще вони справляються з цим, тим глибшим буває їх всебічний розвиток на момент вступу в роки юності.

Раннє включення в трудову діяльність дає змогу добитися того, що в 10—12-річному віці дитина в нас уміє обробляти ґрунт, готувати його під зернові й технічні культури, вирощувати і збирати врожай цих культур, вирощувати плодіві дерева, заготовляти добрива і вносити їх у ґрунт, перетворювати неродючий ґрунт у ґрунт високої родючості, керувати двигуном внутрішнього згоряння, працювати на токариному і свердлильному верстатах. У 14—15-річному віці всі наші хлопчики і дівчатка вміють керувати трактором і автомашиною. Цього не можна було б досягти, якби вже в 10—12-річному віці

вони не навчилися керувати двигуном внутрішнього згоряння. У 16—17-річному віці наші юнаки і дівчата вже не тільки вміють керувати трактором, а й працюють на ньому — орють, сіють, вносять добрива. Це вміння не професіоналізація, не рання спеціалізація, а азбука праці, — керувати трактором у нашій країні повинен уміти кожний. Отже, завдяки наступності змісту праці, вмінь і навичок наші вихованці на час вступу в ранню юність вже мають широке коло різноманітних умінь і навичок.

10. *Загальний характер продуктивної праці.*

До яких би видів інтелектуальної або художньої діяльності не виявляв учень здібності й нахили, його участь у продуктивній праці в роки отрочтва і ранньої юності обов'язкова. Фізична праця особливо та, що пов'язана з непривабливими і неприсмними операціями, має в нас загальний характер — у ній беруть участь усі учні. Усі колективно збирають і вносять у ґрунт місцеві добрива, знищують шкідників рослин, заготовляють корм для худоби, закладають полезахисні лісосмуги, будують ферми. Кожний учень I—IV класів заготовляє протягом року 100—300 кілограмів місцевих добрив, учень V—VII класів — від 300 до 600 кілограмів, учень VIII—X класів — від 600 до 1200 кілограмів. Завдяки колективному характеру цю просту працю виконують з великим піднесенням.

11. *Посильність трудової діяльності.*

У будь-якій праці ми допускаємо здорову втому, але зовсім не виснаження фізичних сил і нервової системи. Посильність дитячої праці визначається не тільки відповідністю фізичного навантаження силам дитини, а й правильним чергуванням розумової і фізичної праці, а також різноманітністю видів трудової діяльності.

Особливо великого значення ми надаємо чергуванню сільськогосподарської праці (рослиництво, тваринництво) і технічної творчості (копювання, моделювання, обробка металів). Завдяки цьому чергуванню дітям стає посильним те, що при одноманітній праці було непосильним і стомливим.

Досвід переконує також, що сили і можливості дітей набагато зростають, коли їхня праця — не розрізнені операції, а тривала діяльність, що ґрунтується на цікавому задумі. Для доказу наведемо таке спостереження.

Одного разу, коли ми готували виноградник до зими, група 11-річних дітей (28 чоловік) за півтори години справилася з порівняно нелегкою для цього віку роботою: підгорнула 40 кущів виноградних ліз. Ця праця принесла дітям здорову втому, але водночас і моральне задоволення, бо вони три роки доглядали ці кущі. Іншу картину спостерігали в другій групі, якій було доручено підгорнути стільки ж «чужих» кущів: за півтори години діти зробили тільки половину роботи і так стомилися, що працювати далі не могли.

Будь-яку фізичну працю дитини треба розглядати в тісному зв'язку з усім її духовним життям.

12. Єдність праці і багатогранного духовного життя.

Людина живе не самою працею. Радощі праці відкриваються перед нею лише тоді, коли їй доступні також інші радощі, культурні цінності та духовні блага — художня література, музика, живопис, спорт, подорожі по рідному краю. Підносячи людину, розвиваючи в неї благородство душі, ці блага і цінності допомагають їй глибше осмислити і пережити радість творчості, творення. Чим більше джерел людської культури відкрито перед розумом і серцем у роки отрочтва і ранньої юності, тим більшою мірою праця облагороджує людину. Тому ми добивасмося того, щоб у колективі ніколи не припинялося багатогранне духовне життя. Зокрема, влітку, коли наші учні кілька тижнів зайняті напруженою працею на полях, у школі організовуємо літературні й музичні вечори, вечори науки і техніки, колективні читання.

Успіх трудового виховання залежить від належно підготовленої матеріальної бази, від правильного визначення видів трудової діяльності, що пропонується дітям, а також від педагогічно доцільних форм і методів виховної роботи.

МАТЕРІАЛЬНА БАЗА ТРУДОВОГО ВИХОВАННЯ (ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ)

Створення матеріальної бази, яка забезпечує раннє залучення дітей до праці, різнобічність трудової діяльності, її зв'язок з промисловим і сільськогосподарським виробництвом, — це дуже серйозна педагогічна проблема.

Ми вище докладно охарактеризували нашу матеріальну базу трудового виховання — розповіли про робочі кімнати, майстерні, кабінети, лабораторії, теплиці. Тепер

коротко спинимось на педагогічному, виховному аспекті цього питання.

Уся ця матеріальна база розрахована на те, щоб уже маленькі діти могли оволодівати порівняно складними інструментами, установками, механізмами. Перед тим як одержати технічні засоби праці, учень виконує певне завдання ручними інструментами. Так, доступ до електролобзика й електропилки (дискової, зробленої спеціально для малих дітей) учень дістає лише після того, як навчиться користуватися ручним лобзиком, добре оволодіє ним, виконає залікову роботу, яка дає право користуватися першим дитячим механізмом. Хлопчики і дівчатка прагнуть якомога краще опанувати вміння і навички ручної праці, потрібні як сходи́нка для переходу до керування машиною. Механічною дисковою пилкою можна розпилити дерево на бруски, дошки, планки — матеріал для дальшої обробки. Вузли цього механізму зроблено так, що дитина може самостійно встановлювати робочі органи залежно від мети обробки матеріалу. Поряд з електролобзиком і дисковими пилами стоять дитячі стругальні верстати по дереву, також обладнані пристроями, що виключають можливість нещасних випадків.

Така сама послідовність і такі самі стимули в праці, пов'язаній з обробкою металів, з конструюванням і моделюванням. Робочі місця для молодших школярів забезпечені спеціальними дитячими інструментами (для 7—10-річних). Тут і токарні та свердлильні верстати по металу, виготовлені старшими школярами та вчителями і призначені спеціально для 8—10-річних дітей. Створення цих верстатів — розв'язання важливої педагогічної проблеми. Дітей захоплює у верстатах саме те, що це зменшена і трохи спрощена копія справжніх заводських верстатів. І щоб заслужити право працювати на таких верстатах, діти терпляче оволодівають ручними інструментами. Надалі ж той, хто досяг успіхів у роботі на токарному верстаті, дістає право працювати на дитячому фрезерному верстаті, а також на токарному верстаті заводського виготовлення.

Учень середнього і старшого віку дістає право виконувати складні операції на токарних, свердлильних, фрезерних верстатах заводського виготовлення лише після того, як він зробить кілька порівняно складних деталей і вузлів для маленьких дитячих верстатів. Поряд мси-

тажні столи юних конструкторів. Робочі місця на одному столі забезпечені складнішими інструментами, другий стіл призначений для менш складних видів роботи. Початкуючий юний техник працює поруч з досвідченим старшим товаришем, вчиться в нього, прагнучи здобути право працювати складнішими інструментами, керувати механізмами.

Аналогічна залежність між матеріальною базою і трудовою творчістю в електромонтажній справі та в радіотехніці. До складних інструментів, механізмів, приладів, до дитячої електростанції дістає доступ той, хто своїми руками зробив три діючі моделі генератора (кожна наступна модель складніша від попередньої) і з'єднав їх з маленькими діючими моделями таких механізмів, як віялка, молотарка тощо. Право монтувати радіоприймач на напівпровідниках дістає той, хто змонтував ламповий приймач.

На дитячій електростанції під керівництвом старших школярів працюють 10—12-річні діти: заводять і зупиняють двигун, вмикають генератор, з'єднують його з споживачами струму (невеликою пилкою, мініатюрним металорізальним верстатом, механічним лобзиком). Усе це дуже цікаво, усе приваблює дітей, але кожний, хто працює на дитячій електростанції, мріє про те, щоб здобути право перейти на навчальну електростанцію (для середнього і старшого віку) — тут кілька двигунів внутрішнього згоряння і генератори різної потужності (постійного і змінного струму) — 16; 4,5; 2; 0,5 кіловат, перетворювач струму, установка для заряджання акумуляторів. До роботи на навчальній (справжній, як називають її учні) електростанції допускають лише того, хто оволодів елементарними вміннями з догляду за двигуном і генератором на дитячій електростанції.

Діти терпляче опановують уміння — це дає їм право вчитися керувати мікроавтомобілем (ним керують 8—9-річні учні). Навчившись керувати мікроавтомобілем, учень мріє про керування мотоциклом, потім — справжньою автомашиною. Логіка праці, логіка створення і використання матеріальної бази веде до того, що в нас усі учні, які закінчують VII—VIII класи, уміють керувати двигуном внутрішнього згоряння (стаціонарним), мікроавтомобілем, мотоциклом. Приблизно 75 процентів учнів, які закінчують VIII клас, керують автомашиною

і трактором. Усі учні IX—X класів не тільки керують трактором, а й працюють на цій машині. І все це, повторюю, не спеціалізація, а азбука праці, азбука технічної культури. У наші дні вміння керувати трактором і автомашиною повинно бути для кожного такою самою звичною справою, як уміння користуватися електроплиткою.

Матеріальна база може по-справжньому збагачуватися лише тоді, коли для праці характерне своєрідне відтворення. Урожай на павчально-дослідній ділянці, в саду і на винограднику, вирощування саджанців плодових дерев — усе це значні матеріальні цінності. Частину з них ми безплатно передаємо колгоспу і батькам, а частину продасмо, використовуючи ці гроші для культурних потреб дітей (екскурсії, купівля музичних інструментів, художньої літератури), а також для дальшого розширення матеріальної бази; на виручені гроші школа купує електромотори, матеріали для радіотехнічних гуртків, двигуни внутрішнього згоряння. Учні працюють не тільки для того, щоб навчитися працювати, а й для того, щоб створити матеріальні умови для складнішої, інтелектуально насиченої праці. На ці кошти при школі створено також колективний фонд матеріальної допомоги для тих, хто її потребує; цим фондом розпоряджається комітет комсомолу і рада піонерської дружини школи.

ВИДИ ТРУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ І ПЕДАГОГІЧНІ ВИМОГИ ДО ЇЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Щоб правильно організувати трудове виховання і повною мірою використати виховну силу праці, ми здійснюємо такий педагогічний аналіз видів праці.

1. *Суспільне значення.* В одних видах праці яскраво виявлена суспільна спрямованість, в інших цей бік мало зрозумілий дитині. Закладаючи полезахисну лісосмугу або діброву і доглядаючи її кілька років або щодня підмітаючи підлогу в класі і витираючи пил з парт, учні в обох випадках виконують суспільно необхідну працю, яка має велике виховне значення. Але якщо в першому випадку учень бере безпосередню участь у створенні матеріально-технічної бази суспільства, то в другому випадку праця не виходить за межі самообслуговування; така праця не може утвердити тих самих почуттів і пере-

конає, що й у першому випадку. Водночас самообслуговування має і свої переваги: виховує акуратність, повагу до простої праці і людей скромних, непомітних професій.

Ми добивасмося, щоб у житті учнів була праця різного суспільного значення; щоб ті види праці, в яких найяскравіше розкривається участь у створенні матеріально-технічної бази суспільства, поступово входили в життя дитини ще в молодшому віці. Це має велике значення для виховання почуття честі, гордості трудівника. Але разом з тим ми надаємо великого значення будь-якій праці, якою б нецікавою і важкою вона не була. Ми добивасмося того, щоб з раннього дитинства кожна дитина відчула, що, коли вона не збере добрих і не внесе їх у грунт, коли не попрацює напружено в жаркий літній і в морозний зимовий день, вона не створить ніяких матеріальних, а отже, і духовних благ, у неї не буде радощів життя.

2. *Співвідношення навчальних і виховних цілей* (тут у поняття «виховні цілі» вкладається вузький зміст — моральне виховання). Одні види праці виконуються насамперед для того, щоб опанувати знання, вміння, навички; інші мають суто виховну мету — сформувати моральні поняття, переконання, звички, збагатити моральний досвід. Хоч оволодіння науковими знаннями і трудовими вміннями передбачає формування світоглядних переконань і, отже, учень, навчаючись, виховується, проте найважливіша мета самого процесу цієї праці — навчитися, знати, вміти.

Праця в процесі навчання завжди має яскраво виявлений пізнавальний характер. Вважають, що мети праці досягнуто, якщо учень добре знає. Крім праці за партою, за книжкою, пізнавальний характер мають і досліди на шкільній ділянці, лабораторні роботи з фізики і хімії, вимірювальні роботи на місцевості, збирання гербаріїв, колекцій тощо. Дуже важливо, щоб кінцевою метою всіх цих видів праці було не лише пізнання світу. Дослідницька праця наших учнів має подвійну мету: дізнатися і створити, пізнати закономірності природи і зробити хоча б маленький куточок землі багатшим, красивішим. Ми добивасмося того, щоб, навчаючись, опановуючи знання, школярі створювали матеріальні цінності (механізми та інструменти — у майстерні, насіння і плоди — на ділянці).

Поряд з працею, безпосередньо пов'язаною з навчанням, велике значення має праця, основна мета якої — виховати моральні якості людини, дати кожному учневі радість, щастя суспільної праці, почуття гордості громадянина. Цієї виховної мети досягають тим, що учні створюють матеріальні цінності великого суспільного значення. Наприклад, вступивши в піонери, наші школярі закладають діброву і потім кілька років доглядають за посадженими деревами. До дня закінчення школи вони вже бачать значні результати своєї праці: діброва надійно захищає схили яру від ерозії. Таким способом ми добивасмося того, щоб праця учнів якомога більше виходила за межі школи і шкільних інтересів, щоб кожний учень відчував себе учасником суспільного життя.

3. *Роль і місце в здійсненні розумового, морального, фізичного, естетичного виховання, політехнічної освіти.* Дітям молодшого віку найбільш доступні естетичні й суспільно корисні цілі праці. У красі трудового процесу і його матеріальному результаті дитина утверджує свою моральну гідність, переживає почуття гордості — естетичні почуття в цьому віці є одним з найбагатших джерел почуттів моральних. Ось чому переважна більшість видів праці дітей молодшого віку має в нас яскраво виявлений естетичний характер: діти створюють красу. Звідси й відповідні види праці: вирощування квітів і догляд за ними, виготовлення речей, практична цінність яких визначається переважно їх красою і роллю в задоволенні естетичних потреб. Маленькі діти прагнуть виконати чітко й красиво і таку роботу, в якій на першому місці стоїть уже не естетична, а дослідницька чи суспільно корисна спрямованість. Прагнення дітей до красивого ми використовуємо для ідейного й інтелектуального збагачення праці. Усе, що роблять маленькі діти, повинно бути красивим.

Є види трудової діяльності й тривалі трудові процеси, які за своїм змістом відіграють важливу роль: одні — в здійсненні розумового, другі — морального, треті — фізичного виховання, четверті — в політехнічній освіті. Всебічний розвиток особистості залежить від того, наскільки глибоко відбиваються в праці всі найважливіші складові частини комуністичного виховання.

4. *Співвідношення розумових і фізичних зусиль.* Одно з найважливіших правил трудового виховання — поєд-

нання розумової праці з фізичною. Ми не допускаємо, щоб одні учні створювали і здійснювали творчі задуми (наприклад, конструювали діючі моделі), а інші виконували одноманітну фізичну роботу. У всякому задумі є фізична — одноманітна, часто неприємна праця, і виконувати її повинен той, хто здійснює творчий задум. Чим простіша, одноманітніша фізична праця, тим важливіше, щоб вона була не кінцевою метою, а засобом досягнення кінцевої мети — творчого задуму. Одну з основних передумов психологічної підготовки молодого покоління до праці ми бачимо в тому, щоб просту працю на полі або на фермі молодь не сприймала тільки як застосування фізичних зусиль. Ми добивасмося такого співвідношення роботи рук і думки, щоб фізична праця приваблювала юнаків і дівчат як сфера духовного зростання, вдосконалення. Створюючи матеріальні цінності, учні водночас досліджують, експериментують, вивчають закономірності природи, техніки і технології, удосконалюють технологічні процеси. Там, де найбільш важка, одноманітна праця, — на тваринницькій фермі, — там проводять і найцікавішу дослідницьку роботу старшокласники — вивчають вплив антибіотиків на життєві процеси в організмі тварин.

5. *Характер знарядь праці.* Чим складніші технічні засоби і технологічні процеси, покладені в основу праці, тим більше можливостей для розкриття задатків і здібностей особистості, для виховання її в душі високої культури праці. Щоб підготувати мотодь до керування складними технічними засобами (машинами, механізмами, установками), ми даємо учням уже в молодшому і особливо в середньому віці порівняно складні знаряддя виробництва, навчаємо трудової майстерності, розрахованої на високі темпи науково-технічного прогресу.

Уже в молодшому віці учні в нас користуються поряд з ручними знаряддями праці також механічними знаряддями, особливо тими, які приводяться в дію електрикою (наприклад, електролобзик). Це ставить до дитини нові вимоги, вводить її в світ техніки. Чим старша дитина, тим глибші в неї знання основ наук, тим важливіше включати в процес праці дедалі складніші технічні засоби. Цим ми добивасмося того, що дитина з малих років привчається дивитися на фізичну працю з погляду можливостей машинної техніки. Якщо, наприклад, піонерам пропонують

перенести з одного місця на інше кілька центнерів пшениці, у них має виникнути запитання: а чи не можна замінити цю ручну працю механічними знаряддями? І якщо підлітки мають досвід використання порівняно складних технічних засобів праці, то в цьому разі вони придумують, як установити транспортер.

Чим складніші технічні засоби праці, тим тоншими, досконалішими повинні бути вміння і навички, пов'язані безпосередньо з роботою рук, тим вищою стає культура ручної праці. Високу культуру ручної праці в дітей ми виховуємо з молодшого віку. Конструювання, монтування, припасовування деталей і вузлів, налагодження, регулювання взаємодії деталей і вузлів — уся ця багатогранна творча праця, яку виконують протягом усіх років навчання в школі, не тільки вдосконалює культуру ручної праці, а й розвиває думку. Від майстерності ручних умінь і навичок великою мірою залежить майстерність керування складними знаряддями праці.

6. *Результати трудової діяльності.* В одних випадках матеріальні результати створюються вже в процесі самої праці, вони очевидні для учнів (наприклад, вироби гуртка юних техніків). В других випадках праця є підготовкою для одержання матеріальних результатів у порівняно недалекому майбутньому (наприклад, збирання достиглої пшениці і підготовка її до висівання). У третіх випадках праця є тільки умовою одержання матеріальних результатів у порівняно далекому майбутньому (наприклад, агролісомеліоративні роботи для підвищення родючості ґрунту). У четвертих випадках взагалі немає очевидних матеріальних результатів, праця збагачує життя лише духовними цінностями (наприклад, допомога старшому або хворому).

Чим значніший матеріальний результат праці, тим більше можливостей для формування переконань, тим глибші почуття, які супроводять процес праці. Ми плануємо трудову діяльність так, щоб учні протягом тривалого часу боролися за одержання матеріального результату в майбутньому, щоб у цій боротьбі переборювалися труднощі, щоб час цієї боротьби став певним етапом у духовному житті. Поряд з короткочасними трудовими завданнями в житті колективу завжди є робота, розрахована на кілька років (вирощування лісу, догляд за виноградником, садом).

В одних випадках матеріальні результати розподіляються між людьми, в інших вони за своїм характером взагалі не можуть бути предметом споживання. І та, і та праця має однаково важливе виховне значення. Учні створюють і цінності, які є предметом індивідуального споживання (хліб, овочі, м'ясо, молоко), і цінності, що належать усьому суспільству (родючий ґрунт, ліс).

7. *Оплата.* У трудовій діяльності підрастаючого покоління два види праці — безплатна і оплачувана. Плануючи співвідношення цих двох видів праці, ми орієнтуємося на глибокі зміни, що відбуваються в нашому суспільстві. Трудящі дістають дедалі більше життєвих благ із суспільних фондів споживання і незалежно від їх особистої праці. Питома вага таких благ у житті дітей незрівнянно більша, ніж у житті дорослих, і це покладає на нас, вихователів, велику відповідальність. Учні повинні розуміти трудову цінність благ, що їх вони дістають від суспільства безплатно.

Але велике виховне значення має й індивідуальна оплата, особистий заробіток. Улітку учні середніх і старших класів, працюючи в колгоспі, одержують індивідуальну оплату. Вони вносять її до сімейного бюджету. Це дуже важлива умова виховання почуття обов'язку перед батьками. Усіма засобами, які є в розпорядженні школи (бесіди, лекції), ми добиваємося того, щоб і після школи, вступивши на шлях самостійного трудового життя, молода людина віддавала частину свого заробітку матері і батькові.

ТРУДОВЕ НАВЧАННЯ

У роки отрочтва і ранньої юності людині треба дати вміння і навички, які допомогли б їй свідомо вибрати професію, розкрити в праці свої задатки, здібності, нахили.

Умінь і навичок, потрібних для свідомого вибору професії, учні набувають у нас двома шляхами:

1. На обов'язкових заняттях, передбачених програмою. У початкових класах — це ручна праця; у V—VII — праця на навчально-дослідній ділянці і в майстернях; у VIII—X — праця, пов'язана з вивченням основ промислового і сільськогосподарського виробництва. Праця на обов'язкових заняттях включає обробку матеріалів

(папір, картон, пластилін, глина, дерево, тьапина, метали, пластичні маси), обробіток ґрунту і догляд за рослинами, конструювання й моделювання, керування машинами та механізмами.

Загальноосвітня школа не ставить за мету дати учням професійну підготовку. Учень, який закінчив середню школу, повинен лише орієнтуватися в головних галузях виробництва і мати вміння та навички, які полегшують свідомий вибір спеціальності.

Елементарні види ручної обробки матеріалів у початкових класах — перший, але дуже важливий етап трудового навчання. Уміння та навички, яких набувають на уроках ручної праці, є умовою формування й розвитку інших, складніших умінь і навичок, якими оволодівають у середньому й старшому віці. Уміння виплювати лобзиком або вирізати з паперу — це підготовка до роботи на лещатах, до обробки металу напилком і на токарному верстаті, до конструювання радіоприймачів тощо. У I і II класах наші діти вирізають металевими різцями паперове мереживо, дерев'яні моделі машин і механізмів, фігурки людей і тварин. Ця праця розвиває окомір, ретельність, виховує почуття краси. Із соломи діти плетуть маленькі сумочки, гаманці, стільці (усе це — іграшки), з глини і пластиліну ліплять фігурки людей, звірів.

Поряд з найпростішими видами обробки матеріалів діти навчаються в початкових класах конструювати і моделювати, монтувати і демонтувати моделі споруд, машин і механізмів (іграшкові). Працюючись з елементами гри. Конструювати і моделювати починають з використання м'якого металевого дроту і пластмасових пластинок. Діти виготовляють дротяні фігурки тварин, звірів, потім переходять до моделей трактора, автомашини, літака, підйомного крана, екскаватора, транспортера. З дерев'яних, металевих, глиняних і пластмасових деталей, пластинок, блоків роблять моделі будинків і господарських будівель. У міру ознайомлення з обробкою дерева дедалі більше деталей виготовляють, застосовуючи клей. На окремих уроках діти вчать виготовляти фігурки людей і тварин з пап'є-маше.

У початкових класах діти починають оволодівати інструментами. Дитячим інструментам для ручної праці ми надаємо дуже великого значення. Учні середніх класів на уроках праці в слюсарній майстерні виготовляють

для молодших ножі і різці для різьблення по дереву, для вирізування з паперу і картону. Зроблено спеціальний верстат, за допомогою якого малюки виготовляють маленькі глиняні плиточки-цеглинки для іграшкових будиноків. Маленькі стамески і долота, сокири й молотки — усе це застосовується в дитячій праці. Навчаючись обробляти матеріали, дитина поступово переходить до виготовлення предметів, речей, в яких досконалість цілого залежить від досконалості частин, від їх взаємодії. Точний розрахунок, тонкість обробки і монтування, чітка взаємодія деталей, частин цілого — ці риси культури праці в початковій школі дуже важливі для дальшого трудового навчання. Так, учні IV класу з пружини і ножиць монтують інструменти для обрізування гілок на маленьких деревах.

У житті окремі вміння і навички перетворюються з професійних в універсальні (наприклад, вміння працювати на нескладному токарному верстаті), стають азбукою праці. Тому ми доповнюємо програму початкових класів обробкою дерева і металу на токарному верстаті. На мініатюрних верстатах діти виточують валики, болти з дерева і м'яких сплавів.

Працюючи на навчально-дослідній ділянці, молодші школярі набувають умінь і навичок творчої сільськогосподарської праці. Вони виконують не допоміжні, другорядні види роботи, а починають і закінчують порівняно складні для свого віку трудові завдання, добиваються матеріальних результатів. З I класу діти починають кілька циклів сільськогосподарської праці (на маленьких ділянках) з обробітку ґрунту і підвищення його родючості, догляду за деревами, вирощування зернових і технічних культур. Один цикл розрахований на рік, другий — на чотири роки, третій — на сім-вісім років. За роки перебування в початковій школі кожна дитина вирощує високий урожай: одержує два колоски там, де люди досі вирощують один колосок, усвідомлює залежність дарів природи від розуму, волі, творчості людини. У формуванні цього переконання велике значення має індивідуальний трудовий досвід. Кожній дитині в II класі відводиться квадратний метр землі, на якому вона вирощує 500 грамів пшениці, що в переведенні на гектар становить 50 центнерів. У III—IV класах вирощують ще вищий урожай — по 600 і 700 грамів з одного квадрат-

ного метра (60, 70 центнерів з гектара). Діти старанно доглядають за кожною рослиною, бережуть кожен зернинку.

До закінчення початкової школи кожний учень вирощує 3—4-річні саджанці (цю роботу починають у першу осінь або весну шкільного життя). Крім того, учень у першу осінь навчання в школі садить плодове деревце, яке до закінчення ним початкової школи вже починає плодоносити.

Мета праці в майстернях і на навчально-дослідній ділянці в V—VIII класах — дальший розвиток умінь і навичок, підсилення суспільно корисного і продуктивного аспекту праці, диференціації інтересів на основі розвитку задатків, нахилів і здібностей. Учні набувають умінь і навичок слюсарної, токарної, електромонтажної справи, догляду за рослинами і тваринами. Досвід переконує, що у VIII класі доцільно переходити до вивчення основ виробництва (наші учні вивчають у VIII класі двигуни внутрішнього згоряння, принципи дії найпоширеніших робочих машин, електромонтажну справу).

У середньому віці навчальний елемент праці ще більше поєднується з продуктивним. Не тільки навчитися, а й зробити щось корисне, потрібне — це одне з основних правил трудового виховання. Учні V—VIII класів виготовляють у майстернях і робочих кімнатах навчальні прилади і посібники, діючі моделі, інструменти, механічні знаряддя праці, установки для технологічних процесів. Щороку кожний класний колектив чи група школярів виготовляє в майстерні порівняно складне механічне знаряддя праці — токарний, свердлильний або фрезерний верстат, знаряддя обробітку ґрунту чи догляду за посівами тощо.

Уся ця праця має політехпічну спрямованість і спряє всебічному розвитку особистості. Учні вже в підлітковому віці ознайомлюються із загальними принципами виробництва, набувають умінь і навичок, спільних для ряду конкретних галузей праці.

Особливо велику увагу ми приділяємо виготовленню наочних посібників з математики, фізики, хімії, а також простих примітивних знарядь для роботи на навчально-дослідній ділянці і в майстерні та нескладних приладів і наочних посібників з механіки, електротехніки. Як би не розвивалася техніка, якого б високого рівня не досягла

технічна думка, шлях до вершин наукової думки і культури праці йтиме через опанування азбуки техніки — через вивчення двигуна внутрішнього згорання, турбіни, стрічкової і циркульної пилки тощо. Як без знання азбуки неможливо наблизитися до переднього краю науки, так без знання нескладних знарядь, приладів, механізмів неможливо опанувати складну техніку і високу культуру праці.

На навчально-дослідній ділянці кожний учень виконує в роки навчання у V—VIII класах такі індивідуальні завдання: вирощує зернові й технічні культури (від трьох до десяти культур), прищеплює культурні сорти плодкових дерев до 25 дичок, вирощує саджанці плодкових дерев, закладає розсадник, підвищує родючість ґрунту. Кожне завдання має дослідницьку спрямованість. Окремі учні, наприклад, досліджують якість насіння і добрив. Праця на ділянці поєднується при цьому з працею в кабінеті живої природи. Діти і підлітки, які цікавляться сільськогосподарським виробництвом, беруть порівняно великі ділянки — 20—100 квадратних метрів і, застосовуючи на них досягнення науки, особливо хімії, вирощують у два, три, чотири рази вищий урожай, ніж на колгоспних полях.

Дівчатка, як і хлопчики, набувають умінь, потрібних для праці в умовах високорозвинутої техніки, але при цьому для дівчаток добираються трудові завдання, які вимагають меншого фізичного напруження, але більшої точності, конструкторської творчості, майстерності. Якщо хлопчики, наприклад, виготовляють масивний токарний верстат по металу, то дівчатка зайняті виготовленням автоматичного пристрою або моделі, дія яких ґрунтується на принципах автоматики.

Трудове навчання у VIII—X класах складається з теоретичних занять і праці, у процесі якої учні оволодівають уміньми і навичками. До теоретичного курсу входять такі теми, як загальна характеристика галузей виробництва в нашій країні, основні риси головних галузей промислового і сільськогосподарського виробництва, характеристика джерел енергії, загальні принципи будови і дії двигунів та робочих машин, будова і застосування двигуна внутрішнього згорання та електродвигуна в робочих машинах, хімічна технологія в найбільш поширених галузях праці.

На практичних заняттях учні набувають умінь і навичок, що мають політехнічний характер, тобто таких, що застосовуються в багатьох галузях виробництва. У VIII класі учні вивчають стаціонарний двигун внутрішнього згоряння і робочі машини та механізми, а також електромонтажну справу і генератор. У IX—X класах вивчають трактор, автомобіль, комбайн, продовжують вивчати електротехніку, вивчають радіотехніку з елементами електроніки й автоматики, опановують роботу на токарному, свердлильному і фрезерному верстатах. Оволодіння вміннями тісно пов'язується з конструюванням і моделюванням, з ремонтом і поновленням машин та механізмів, виготовленням слюсарних і вимірювальних інструментів. У VIII—X класах усі учні вивчають теоретичний курс рослинництва і тваринництва, а в спеціально відведений час улітку виконують практикум, пов'язаний з цим курсом. Практикум з рослинництва і тваринництва виконують, як правило, одночасно з роботою на тракторі. У X класі вивчають теоретичний курс агрохімії (18 годин) і виконують практичну роботу з цього курсу.

Отже, трудове навчання в старших класах побудоване на широкій політехнічній основі; теорія тісно пов'язується з практикою; між теоретичним курсом основ виробництва і математикою, фізикою, хімією, біологією глибокий внутрішній зв'язок. Завдяки цьому зв'язку на трудове навчання в старших класах досить трьох годин на тиждень. Так, теоретичний курс агрохімії вкладається у 18 годин тільки завдяки тому, що викладання тут ґрунтується на активному застосуванні знань, набутих при вивченні неорганічної і органічної хімії.

На перший погляд здається, що вивчення основ виробництва в старших класах дуже перевантажує учнів: тут вивчають і двигуни, і генератор, і трактор, і автомашину, і електротехніку, і радіотехніку, і рослинництво, і тваринництво. Це було б справді перевантаження, якби наші діти вже в молодших і особливо в середніх класах не вивчали в гуртках машин, механізмів, не опановували роботу на металообробних верстатах, не захоплювалися дослідництвом. Електротехніку й радіотехніку не можна було б вивчати в стислі строки (по 36 годин), якби в V—VIII класах кожний учень у технічному гуртку не виготовив своїми руками генератор, радіоприймач. Раніше

зачлуження до продуктивної праці полегшує політехнічну освіту, дає можливість оволодіти в старшому віці широким колом політехнічних умінь і навичок.

Завдяки політехнічному характеру набутих знань і вмінь кожний старшокласник має змогу вибрати ту спеціальність, в якій він може найяскравіше виявити свої здібності і нахили. При цьому треба мати на увазі, що поряд з обов'язковими заняттями з трудового навчання, поряд з обов'язковим колом знань і вмінь є й необов'язкові заняття: гурткова робота в позаурочний час, науково предметні гуртки, де кожний захоплюється улюбленою справою — тут і читання літератури, і праця. Якби не було цієї сфери розумового і трудового життя, не могло б бути й мови про успішну політехнічну освіту і трудове навчання старшокласників.

Ми дбаємо про те, щоб трудове навчання в старших класах не перетворювалося в ремісництво. Провідну роль відіграє теорія — теоретичні знання, які усвідомлюються в процесі праці, спостережень над працею, досвідом. Теоретичні узагальнення будуються на тих деталях праці, з якими учні мають справу на практиці. Наприклад, характеризуючи роль енергетики, ми використовуємо практичний досвід учнів, якого вони набувають, керуючи двигунами внутрішнього згоряння, електромоторами. Екскурсії проводимо з таким розрахунком, щоб учні побачили техніку і процеси праці, найхарактерніші для основних галузей виробництва. Характеризуючи те, що спостерігали під час екскурсій, учні аналізують основні, типові риси машин і механізмів, трудових і технологічних процесів.

Учні розв'язують політехнічні задачі, зміст яких полягає в умінні знайти на практиці явище, процес, що розкривають той чи інший принцип виробництва, ту чи іншу особливість, рису машинної техніки.

Наприклад: 1) назвати виробничі процеси, в яких вузли машини чи механізму діють на речовину для її подрібнення; пояснити, як особливості речовини і кінцевого продукту визначають особливості будови зварядь, що впливають на речовину; 2) які пристрої треба виготовити, щоб можна було використати трактор для навантаження і розвантаження цукрових буряків?

Розв'язування політехнічних задач поглиблює інтерес до науки і техніки, виховує культуру праці.

Улітку протягом трьох-чотирьох тижнів учні, які закінчили VIII і IX класи, виконують практикум — у шкільних майстернях, у робочих кімнатах і лабораторіях, на навчально-дослідній ділянці, у цехах ремонтно-технічної ставці, у тракторній бригаді колгоспу. Учні, які закінчили IX клас і склали залік з тракторної справи, працюють у цей час змішаними трактористами. До кожного механізатора колгоспу прикріплюється учень — змінний тракторист, який працює по шість годин на день. До змінного тракториста прикріплюється помічник — учень, який закінчив вісім класів і навчився керувати трактором у гуртку. Учні орють, культивують, виконують міжрядний обробіток, збирають урожай зернових і технічних культур, заготовляють силосну масу, очищають насіння, сіють, вносять у ґрунт добрива.

Практикум з електротехніки передбачає монтування електропроводки, під'єднання до неї електромоторів і нагрівальних приладів, виготовлення генераторів змінного і постійного струму невеликої потужності й напруги. Виконання цієї роботи вимагає значної точності, розрахунку і є добрим засобом поглиблення знань та вмінь. Кожний учень, закінчуючи VIII клас, здає в шкільний фізичний кабінет як залік діючу модель електрогенератора. Закінчуючи X клас, учень виготовляє генератор, який використовується в діючій моделі. Учні ремонтують електрообладнання трактора, автомобіля, самохідного комбайна, зерноочисних агрегатів, електродоїльних установок та інших машин. Кілька днів кожний учень старших класів працює в складі бригад, які виконують монтаж насосів, системи водопостачання на фермах.

Кожний учень за роки навчання у VIII—X класах виготовляє спрощену модель електровимірювальних приладів, а також механічне зв'язка праці, яке приводиться в рух електрикою (насос, точильну установку тощо). Усе це також не спеціалізація, а азбука праці. Без електричної, за висловом В. І. Леніна, освіти не побудувати комунізму.³³

Кожний учень за роки навчання у VIII—X класах монтує один ламповий і один транзисторний радіоприймач. Це обов'язково. А ті юнаки і дівчата, для яких радіотехніка й електроніка стають захопленням і нахилом, самостійно опановують ширше коло знань і вмінь. Періодично з ними проводяться заняття. Вони виго-

товляють прилади, що ґрунтуються на принципах автоматики.

Оволодіння уміннями і навичками, захоплення тим чи іншим видом праці в роки ранньої юності — усе це відіграв певну роль у вихованні покликання, але не визначає остаточного вибору спеціальності. Широке коло політехнічних знань і вмінь, трудова культура, набута в роки ранньої юності, — це духовне багатство пробуджує не тільки жадобу знань, а й допитливість, цікавість. Саме завдяки цьому духовному багатству випускники прагнуть вибрати такий життєвий шлях, на якому яскраво розкриваються їхні здібності, талант. Одні йдуть учитися у вузи, інші здобувають спеціальність і працюють у промисловому чи сільськогосподарському виробництві. Про те, яка доля наших випускників, свідчать такі цифри.

З 1949 по 1966 рік нашу школу закінчили 712 чоловік. З них здобули вищу освіту (в інститутах і університетах) 278 чоловік, закінчивши факультети: інженерні — 94 чоловіка, медичні — 45, сільськогосподарські — 49, педагогічні — 53, інші — 37 чоловік. Навчаються у вузах 183 чоловіка, у тому числі на інженерних факультетах 60 чоловік, на медичних — 22, на педагогічних — 38, на сільськогосподарських — 36, на інших факультетах — 27 чоловік. Працюють у промисловому і сільськогосподарському виробництві з середньою освітою: механізаторами широкого профілю — 73 чоловіка, техніками, механіками, робітниками вищої кваліфікації — 116 чоловік, агротехніками, тваринниками — 62 чоловіки. З них 68 чоловік працюють у нашому колгоспі механізаторами, механіками, агротехніками, тваринниками.

Учням старших класів (починаючи із VII—VIII) надаємо можливість опановувати і такі вміння та навички, які не входять до програми, наприклад: окремі учні за своїм бажанням оволодівають електрозварювальною справою; той, хто бажає, вивчає бджільництво на шкільній навчально-дослідній пасіці; навесні і влітку окремі юнаки вчаться монтувати залізобетонні конструкції; дівчата за своїм бажанням вивчають електрошвейну машину і вчаться працювати на ній.

Старшокласники виготовили 32 верстати з програмним керуванням (токарні, фрезерні, стругальні). Протягом останніх трьох років (1965—1967) у гуртках автоматики і радіоелектроніки, а також на уроках електротех-

ніки і радіотехніки старшокласники сконструювали 45 електроннолічильних пристроїв, які застосовуються на уроках математики, фізики, хімії, граматики. Старшокласники разом з учнями V—VIII класів зробили для учнів молодших класів два мікроавтомобілі, змонтували дві дитячі електростанції, виготовили понад сорок комплектів дитячого інструменту. Крім того, для малюків виготовлено механізми для обробки ґрунту, сівби, збирання врожаю — луцильники, сіялки, молотарку, зерноочисну машину, косарку. Усі ці механізми приводяться в дію електромоторами.

Після закінчення загальноосвітньої середньої школи 42 чоловіка здобули середню спеціальну освіту (заочно і на стаціонарі): технічну й сільськогосподарську — 26 чоловік, медичну — 6, педагогічну — 5, з інших спеціальностей — 5 чоловік.

Педагогічний колектив пишається тим, що на багатьох ділянках виробництва і культури в селі працюють наші колишні учні. Головний агроном колгоспу Віктор Щербина — наш вихованець, головний інженер районного виробничого колгоспного управління Анатолій Макаренко — також наш вихованець; у лікарні — три лікарі — наші колишні учні; у бригаді колгоспних механізаторів — більше 10 випускників школи.

2. Другий, не менш важливий шлях підготовки учня до трудової діяльності — праця за його бажанням і вибором, відповідно до його задатків, інтересів, нахилів. Обов'язкова програма не може врахувати всієї різноманітності індивідуальних особливостей. Уже в молодшому віці дитина часто хоче робити не тільки те, що робить увесь клас на уроках ручної праці, а й щось своє. Для неї буває недостатньо того ступеня досконалості вмінь і навичок, якого досяг клас; вона прагне опанувати тонкощі справи; з віком ці бажання розвиваються. Життя вимагає *позакласного* трудового навчання.

У нашій школі таке навчання здійснюється в гуртковій роботі. Щороку працює 40—45 гуртків (кількість гуртків у різні роки змінюється залежно від індивідуальних нахилів та інтересів дітей). В одних гуртках працюють діти лише молодшого віку; у других — і молодшого, і середнього, у третіх — лише старшокласники; у четвертих — і старшокласники, і діти середнього віку. Це залежить від складності вмінь і навичок, від ступеня

наближення праці дітей до праці дорослих, від теоретичної насиченості трудових процесів.

Пересгупивши поріг нашої школи, дитина потрапляє, таким чином, в атмосферу різноманітної творчої праці. У нас немає жодного учня, який не працював би в якомусь технічному чи сільськогосподарському гуртку. Переважна більшість дітей захоплюється двома, трьома видами праці, пов'язаною і з технікою, і з рослинництвом. Важливе виховне значення має те, що діти молодшого віку працюють у гуртках разом з відлітками, а іноді й разом з юнаками та дівчатами.

Через деякі технічні й сільськогосподарські гуртки проходять усі або майже всі діти у перші два-три роки навчання. Це ніби сходинок, переступивши через яку, дитина переходить до складніших видів праці. Так, усі хлопчики і дівчатка віком сім-вісім років з великим інтересом працюють у гуртках юних столярів (випилюють лобзиком), у гуртках юних квітників. Одночасно ці діти беруть участь і в роботі інших гуртків: юних слюсарів — конструкторів, юних радіотехніків. Надалі випилювання лобзиком і вирощування квітів лишається улюбленою працею лише частини учнів, а переважна більшість дітей переходить в інші гуртки, відповідно до інтересів і нахилів, які в них розвиваються.

У 1967 р. всі учні I—VIII класів у нас працювали в таких гуртках: у двох гуртках юних слюсарів-конструкторів I—VI класів, у трьох гуртках слюсарів-конструкторів III—IV класів, у трьох гуртках юних слюсарів-конструкторів IV—VI класів, у двох гуртках юних будівельників I—III класів, у гуртку юних будівельників III—VIII класів, у чотирьох гуртках юних столярів I—II класів, у трьох гуртках юних столярів III—IV класів, у двох гуртках юних токарів III—VIII класів, у гуртку юних механізаторів I—VI класів, у гуртку юних механізаторів V—VI класів, у гуртку юних механізаторів VI—VII класів, у двох гуртках юних механізаторів VII—VIII класів, у двох гуртках юних електротехніків III—V класів, у двох гуртках юних електротехніків V—VIII класів, у гуртку юних столярів V—VI класів, у гуртку юних столярів VII—VIII класів, у гуртку юних радіотехніків I—V класів, у гуртку юних радіотехніків IV—VI класів, у двох гуртках юних радіотехніків V—VIII класів, у двох гуртках автоматики і радіоелектроніки

IV—X класів, у гуртку юних садівників і лісівників I—IV класів, у гуртку юних садівників і лісівників V—VIII класів, у гуртку юних тваринників I—IV класів, у гуртку юних тваринників V—VIII класів, у гуртку юних селекціонерів I—V класів, у гуртку юних селекціонерів IV—V класів, у гуртку юних селекціонерів V—VI класів, у двох гуртках юних селекціонерів VI—VIII класів, у трьох гуртках юних квітників I—II класів, у двох гуртках юних квітників II—IV класів, у гуртку юних квітників V—VI класів, у гуртку юних квітників VI—VIII класів, у гуртку юних бджолярів I—IV класів, у гуртку юних бджолярів V—VIII класів, у гуртку юних ґрунтознавців III—V класів, у гуртку юних ґрунтознавців V—VIII класів, у гуртку юних мисливців за рослинами I—IV класів, у гуртку юних мисливців за рослинами III—V класів, у гуртку юних мисливців за рослинами V—VIII класів, у гуртку юних авіамоделістів I—X класів.

Серед технічних гуртків дітей найбільше захоплюють гуртки слюсарів-конструкторів, токарів, електротехніків, механізаторів, радіотехніків. Чим старші учні, тим більше їх захоплює праця, яка вимагає точності, тонкості обробки, припасовування, регулювання. У гуртках юних слюсарів-конструкторів, юних електротехніків діти виготовляють моделі машин і механізмів. Особливо приваблює учнів I—IV класів робота на мініатюрному токарному верстаті. На уроках працювати на цьому верстаті вчать всі діти, а в гуртку вдосконалюють свої уміння ті, в кого пробуджується з малих років нахил до технічної творчості.

У гуртках юних механізаторів учні починають з найпростішого — з керування, розмонтування і монтування маленьких двигунів внутрішнього згоряння (спочатку компресорних, потім карбюраторних), після цього переходять до вивчення стаціонарного двигуна, потім — мотоцикла, трактора. У школі є понад 50 двигунів внутрішнього згоряння для гурткової роботи.

У гуртках юних столярів діти випилюють спочатку ручним, потім електричним лобзиком, стружуть, свердлять, довбають спочатку ручними інструментами, потім — на верстатах (стругальних, універсальних, фрезерних). Юні столяри виготовляють лінійки, циркулі, транспортири, косинці та інші навчальні посібники, а та-

кож дерев'яні моделі (будинків, мостів та інших споруд).

У гуртках юних радіотехніків роботу починають з виготовлення детекторних радіоприймачів, потім роблять лампові і, нарешті, напівпровідникові.

Юні тваринники спочатку доглядають за кролями, поступово вони переходять до догляду за телятами, вівцями, коровами.

У гуртках юних селекціонерів діти вирощують зернові й технічні культури, саджанці дерев. Кожний гурток юних селекціонерів забезпечує уроки біології яквм-небудь видом роздавального матеріалу.

Юні квітникарі вирощують квіти для школи, розсаду квітів для батьків.

У гуртку юних ґрунтознавців діти вивчають життя ґрунту, досліджують якість добрив.

Юні мисливці за рослинами влітку ходять у походи, мета яких — збирати насіння цікавих сортів дерев, зернових і технічних культур.

Керують роботою гуртків найздібніші учні VIII—X класів. Окремими гуртками, наприклад, гуртками автоматики і радіоелектроніки, керують і старшокласники, і вчителі. Із старшокласниками — керівниками дитячих гуртків — учтелі проводять бесіди й інструктаж: рекомендують певну послідовність практичної роботи, пояснюють, як провести заняття гуртка, як поєднувати працю з читанням.

Перед дитячими технічними гуртками ставиться мета: поступово вводити дітей у світ технічної творчості, пов'язаної з механікою, електротехнікою, радіотехнікою, автоматикою, електронікою. Великого значення у вихованні молодших школярів ми надаємо механіці. Для дітей механіка — серцевина творчої думки. Юні слюсарі-конструктори не тільки відтворюють у діючих моделях справжні машини і механізми, а й придумують нове поєднання машини-двигуна і робочої машини, нові поєднання вузлів у діючих моделях. Наприклад, юні конструктори зробили діючу модель зерноочисної машини, приднавши до неї кілька оригінально змонтованих транспортерів, які подають неочищене і транспортують очищене зерно на спеціальний склад (у моделі — ящик), де воно розфасовується в мішки (маленькі пакетики), — усе це роблять за допомогою дотенно придуманих механізмів.

В іншому гуртку діти сконструювали маленьку сім'я сарку, яку приводить у рух двигун внутрішнього згоряння. Члени гуртка юних слюсарів-конструкторів IV—VIII класів виготовили напівавтоматичну лінію, на якій дерев'яні бруски розпилюються на тонкі пластинки, потрібні для виготовлення різних моделей.

У гуртках юних механізаторів найменші (7—10-річні) діти вивчають компресорний двигун, потім переходять до вивчення маленького карбюраторного двигуна; 10—12-річні діти вчать керувати мікродітражною автомашиною, потім — мотоциклом. В одній із секцій цього гуртка найздібніші учні середнього віку вчать керувати трактором.

У гуртках юних селекціонерів ставляться цікаві дослідження, які захоплюють дітей. Так, вивчення протягом кількох років природи озимої пшениці дало можливість дітям виростити зёрна цієї культури в три рази більші від звичайних. Юні селекціонери вирощують також соняшник, у зернах якого міститься підвищена кількість олії, цукрові буряки, у коренях яких міститься більше, ніж звичайно, цукру. Понад 15 років у гуртках юних селекціонерів ставлять дуже цікаві дослідження на вирощування ярої пшениці, зёрна якої відзначаються підвищеним вмістом білка. Юні селекціонери щороку відбирають насіння озимої пшениці, стійкої проти морозів.

І в технічних, і в сільськогосподарських гуртках набуття вмінь і навичок пов'язане з цікавими задумками, з творчістю. Наприклад, у гуртках юних радіотехніків діти кожен чверть конструюють прилад, яким керують по радіо на відстані.

Створення механізму, особливо зняряддя виробництва, яке потім використовуватиметься для створення нових матеріальних цінностей, — це вищий, дуже цінний з виховного боку ступінь дитячої праці. Ось чому ми надаємо такого великого значення виготовленню металообробних верстатів. Така робота — екзамен на майстерність. Хто витримав цей екзамен, той переживає почуття радості й гордості.

Творча праця звеличує дитину в її власних очах, облагороджує її моральне обличчя. Уже в молодшому віці дитина бачить перші значні результати своєї роботи, передає їх колективу, суспільству: саджанці дерев, полезахисні лісосмуги, невеликі ділянки родючого ґрунту,

створеного на безплідному пустирі. Юні рослинники і плодоовочівники передають колгоспникам насіння кукурудзк, картоплі, капусти, помідорів, вирощене на навчально-дослідній ділянці.

Уміння і навички, набуті в одному гуртку, готують перехід дитини в інший гурток, від легшої праці до важчої, від простих інструментів і механізмів до порівняно складних машин. Оскільки ж, не пройшовши попередньої сходинки, не можна стати на нову, яка захоплює дитину, вона докладає всіх зусиль, щоб спанувати вміння і навички, які дають право на цей перехід. Наприклад, учня допускають до вивчення карбюраторного двигуна тільки за умови, якщо він кілька разів змонтував і розмонтував компресорний двигунчик, перечистив його.

Завдяки різносторонній праці в гуртках кожний наш учень на момент переходу у VIII клас уже має широке коло вмінь і навичок і знаходить собі справу до душі. Учні, які закінчили VIII клас, уміють обробляти метал слюсарними інструментами і на металообробних верстатах, обробляти дерево на токарному верстаті, виготовляти з дерева нескладні речі (рамки, табуретки, лів йки, циркулі), монтувати з готових вузлів моделі машин і механізмів, обробляти металеві деталі для цих моделей, виготовляти інструменти для обробки дерева і металу, а також монтувати металообробні верстати, електропроводку, електроприлади, агрегати з електродвигуна і робочої машини, монтувати радіоприймачі, обробляти ґрунт, сіяти, доглядати за посівами, збирати врожай, доглядати за худобою, керувати автомашиною і трактором, прищеплювати плодові дерева, вирощувати виноград і плодові дерева. Опанування цього кола вмінь — важлива умова того, що в старших класах учні при незначній затраті часу оволодівають порівняно складними вміннями та навичками.

Гурткова робота в старших класах глибше відбиває прагнення учнів до інтелектуальної насиченості праці, до єдності роботи думки і рук. У старших класах трудові й розумові інтереси інтенсивніше диференціюються, кожний учень заглиблюється в певну галузь знань. Тут дуже важливо, щоб вибірний інтерес до науки поєднувався з високою культурою праці.

Старшокласники в нас об'єднуються в науково-предметні гуртки. Ми не боїмося, що в слові «науковий»

у цьому разі є деяке перебільшення. Нашій країні потрібні сотні тисяч учених, і шлях у науку має починатися з праці в роки ранньої юності. «Починайте свою наукову діяльність якомога раніше,— радить академік С. Л. Соколов.— Не біда, якщо в 15—16 років немає достатніх знань, досвіду, не можна ще усвідомити свої бажання і прагнення. Адрже наукове життя може розпочинатися і не із самостійної творчості, а з вивчення того, що створено людством. Важливо з цих років виховувати в собі жадабу до наукових знань, допитливість, закоханість у науку»*.

У науково-технічних гуртках працюють старшокласники, які виявили нахил до фізики і технічної творчості. Їх приваблюють і теоретичні, і практичні проблемні. Наші гуртківці вивчають широке коло теоретичних питань: світ елементарних частинок, термоядерні реакції, безпосереднє перетворення теплоти в електрику, квантовомеханічні генератори, застосування напівпровідників і ультразвуку в техніці, електрогідралічний ефект тощо. При цьому учні не тільки прагнуть зрозуміти, осмислити досягнення науки, їм хочеться й активно діяти. Так, наші гуртківці спроектували і виготовили діючу модель водопроводу, в якій насос вмикається і вимикається автоматично. За цією моделлю потім було змонтовано водопровід у школі. Вони виготовили три токарних верстати з програмним керуванням, на цих верстатах тепер обробляють деталі для дитячих заводних іграшок. Сконструювали прилад, який калібрує насіння зернових культур (розподіляє їх на сорти за величиною і вагою зернини), а також молотарку, зерноочисну машину, косарку, ковальське горно. Допомогли механізаторам колгоспу виготовити свердлильний і токарний верстати для їхньої ремонтної майстерні.

Учні, які працюють у гуртку автоматики й електроніки, сконструювали автоматичний дозатор для сипких речовин, п'ять електроннолічильних механізмів, автомат для продажу олівців, електроплавильну піч для виготовлення капронових деталей, для уроків математики змонтували сім навчаючих і екзаменуючих пристроїв, обладнали фонетичний кабінет.

* С. Л. Соколов. Молодість и наука.— «Техника — молодежи», 1961, № 9, стор. 10.

Для формування в наших учнів культури праці ми прагнемо використати досягнення хімії, біології і особливо біохімії; ми пояснюємо їм біохімічні процеси, які відбуваються в ґрунті, мету застосування антибіотиків і ростових речовин у годуванні тварин, навчаємо, як можна за допомогою мікроба *Clostridium Pasteurianum*, здатного за рахунок азоту повітря і вуглецю кормової маси синтезувати білок, перетворювати непоживні корми в поживні, пояснюємо основи і техніку хімічної боротьби з бур'янами. Практична реалізація досягнень науки дуже зацікавлює старшокласників; вони розуміють, що тут праця й наука стикаються найближче. Робота в науково-хімічному, науково-біологічному, науково-біохімічному гуртках — важливий засіб психологічної підготовки до сільськогосподарської праці високої культури.

У науково-хімічному гуртку наші учні вивчають способи хімічної і біохімічної обробки стебел зернових культур (соломи). Вони тепер не тільки знають, що малобілкові речовини, які є в соломі, можна збагачувати білками, перетворюючи, таким чином, малопоживні речовини в цінний корм для худоби, а й засвоюють техніку цієї справи.

У науково-біохімічному гуртку учні вивчають життя ґрунту. На шкільній фабриці добрив вони вивчають мікрофлору ґрунту, ставлять досліди на створення середовища, яке сприяє життєдіяльності корисних бактерій. Перед ними відкривається захоплююча картина: у ґрунті живуть десятки видів грибків — одні стимулюють ріст, другі прискорюють дозрівання плодів, треті збільшують стійкість проти вимерзання. Створюючи поживне середовище для корисних грибків, учні збільшують урожайність на дослідних грядках у три, п'ять, іноді десять раз. Деякі види грибків з роду *Penicillium* (*P. notatum*, *P. chrysogenum*, *P. crustosum*) прискорюють перетворення глинястого ґрунту в чорнозем. Гуртківці розробили технологію лабораторного приготування поживного середовища для цього грибка і тепер переносять досліди з маленьких грядок на великі ділянки.

Крім того, використовуючи праці радянського вченого В. Г. Александрова*, учні розводять бактерії, які

* Див.: В. Г. Александров. *Анатомия растений*. М. «Высшая школа» 1966.

живляться силікатами. Руйнуючи силікати, ці бактерії беруть з них зольні елементи і, сполучаючи їх з азотом повітря, створюють білок — живильне середовище для рослин.

У природі є багато речовин і мікроорганізмів, у присутності яких бурхливо посилюється життєдіяльність силікатних бактерій. Посидання хімічних і мікробіологічних добрив збагачує ґрунт поживними речовинами. На фабриці добрив гуртківці випробовують вплив різноманітних хімічних сполук і органічних речовин на життєдіяльність бактерій. І школярів не лякає потрібна тут нелегка фізична праця; адже вона — не кінцева мета, а засіб здійснення задумів.

У науково-біологічному гуртку старшокласники вивчають життєві процеси в рослинному світі. Темати дослідів є прискорення вегетації рослин, збільшення вмісту вітамінів у фруктах і овочах, білка в пшениці, цукру в буряках. Праця в гуртку привела учнів до висновку, що одне з найважливіших джерел життєдіяльності рослинного організму — висока якість насіння. Відбір на насіння сильних зерен, які мають велику енергію проростання, правильне їх зберігання, стимулювання енергії проростання і захисних сил рослини проти хвороб та несприятливих зовнішніх умов — такі теми дослідів гуртківців.

У науково-предметних гуртках, крім старшокласників, у нас працюють також молоді робітники і колгоспники, колишні наші учні. Це одна з дуже важливих можливостей зближення школи з місцевим колгоспом і зміцнення її авторитету серед колгоспників.

ОРІЄНТАЦІЯ ПРАЦІ УЧНІВ НА НАУКОВО-ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЕС

Ми прагнемо до того, щоб праця наших школярів була пройнята творчістю, що є впровадженням досягнень науки і техніки у виробництво. Виховання творчих здібностей молодих винахідників, раціоналізаторів виробництва залежить від розвитку їх технічної культури, уміння проникнути в суть будь-якої роботи. Якщо учень уже в молодшому віці керує двигуном внутрішнього згорання, обробляє на верстаті металеві деталі, то розвиток його прискорюється на кілька років: у 17—18 років він дося-

гас такого рівня технічної культури, який типовий для досвідченого робітника.

Ми добиваємося того, щоб у дитини думка завжди була не тільки в голові, а й, образно кажучи, на кінчикках пальців. Найефективнішим шляхом виховання технічної культури є винахідництво — найвищий ступінь дитячої творчості. Виготовити діючу модель, яка є копією справжньої машини, — це лише перший ступінь творчості. Дуже важливо, щоб дитина придумувала, винаходила нові комбінації з діючих моделей, складала нові агрегати, знаходила нове застосування механізмам. Наші школярі, наприклад, зробили модель парової турбіни. Вона приводить у дію генератор невеликої потужності, а цей генератор дає енергію для діючих моделей. Діти з інтересом приєднують до генератора модель віялки, механічної пилки, сепаратора тощо. Це вже творчість. Але дитині хочеться ще більшого. Її вже не задовольняє просто рух; вона мріє, щоб машина щось обробляла. І ось народжується задум: змінити конструкцію механічної пилки, пристосувати її для шліфування. Під час перебудови моделі виникає ще один задум: поєднати в одному механізмі пилку і токарний верстат по дереву. Розпочинається творче змагання кількох маленьких колективів, кожний з яких прагне зробити свою модель якомога кращою.

У міру набування вмінь, пов'язаних з керуванням машинами, з обробкою металів, з конструюванням і монтуванням, розширюється сфера фізичної праці, в якій ці вміння не тільки застосовуються, а й розвиваються, поглиблюються. 14—15-річні школярі оволодівають певним комплексом умінь, пов'язаних з керуванням машиною, з конструюванням і моделюванням. І колектив підлітків захоплюється працею, насиченою винахідництвом, творчим застосуванням знань. Так, учні, що закінчили VII—VIII клас, збудували маленький будиночок зеленої лабораторії — центр дослідницької роботи. Їхня продуктивна праця була одночасно і творчим завданням: механізувати ряд трудомістких процесів, замінити дерево залізобетонними блоками. Під керівництвом учителя фізики учні змонтували механізм для приготування цементного розчину, спорудили підйомний кран, який подавав розчин, цеглу, блоки, зробили транспортер, змонтували шилораму. Усі ці механізми були значно менші від

звичайних будівельних механізмів, але діяли за тими самими принципами, що й звичайна техніка.

У цій праці ми бачимо продуктивну мету і творчість, удосконалення самого процесу праці. Учні не тільки споруджували будинок, а й створювали нову для них працю. На практиці вони переконалися, що з кількох десятків кілограмів заліза і кількох метрів троса, використовуючи електромотор і блок, можна побудувати підйомний кран. За допомогою цього крана можна не тільки піднімати тягарі на будівництві, а й навантажувати автомашину, пересувати камені, колоди. З кількох металевих пластинок можна створити бетономішалку. На кожному кроці вони впевнювалися, що монтування, припасовування, вміння використовувати електроенергію — в цьому суть технічної культури праці.

Ми добиваємося того, щоб учні знаходили дедалі нові можливості застосування машинної техніки, електроенергії, хімії в простій сільськогосподарській праці. Досвід переконав, що виховати любов до сільськогосподарської праці можна лише за тієї умови, коли в роки отрочтва і ранньої юності людина власними зусиллями замінювала ручий трудовий процес машиною або механізмом, дістала від землі додаткові центнери хліба не ціною фізичного напруження, а завдяки застосуванню наукових знань. Це і є психологічна підготовка до трудового життя. Дуже важливо, щоб навчально-дослідна ділянка, теплиця, плодовий сад, кабінет живої природи, пасіка, зелена лабораторія — усе це було школою технічної культури.

Рослини в теплиці й на ділянці поливали вручну. Навчившись розглядати кожний трудовий процес з погляду застосування машин, механізмів, учні задумалися: чи не можна механізувати подавання води і поливання? Від колодязя до ділянки й теплиці проклали труби, установили насос. Ця робота була досить важкою, але вона полегшувала працю в майбутньому і тому була цікавою і надихаючою. Тепер у догляді за рослинами головне не застосування фізичних сил, а думання. Звільняючи наших учнів від нелегкої і одноманітної фізичної праці, ми прагнемо до того, щоб їх увага і руки були зайняті тоншою роботою. Так, у вирощуванні розсади овочів і квітів, саджанців винограду при ручному поливанні основне місце в догляді за рослинами займала фізична праця.

Коли поливання відійшло на другий план, діти почали думати над тим, як поліпшити склад ґрунту, щоб прискорити розвиток окремих органів і всієї рослини, як забезпечити сталу вологість повітря, якими способами проводити позакореневе підживлення тощо. У них народився новий задум: поливання кожної окремої рослини можна замінити штучним дощем. У теплиці вгорі протягли ряди трубочок з багатьма отворами; регулюючи рух води в цих трубочках, діти створили «дощ.» Старші школярі почали іонізувати воду. Іонізована вода наближала умови теплиці до природних умов літнього грозового дня (у теплиці навіть відчувається запах озону). Завдяки цьому посилювався розвиток рослин, прискорювався обмін речовин, бурхливо розвивалися корисні мікроорганізми в ґрунті.

Учителі й учні створили механічний пристрій для розпушування поверхневого шару ґрунту. У цьому пристрої поєднано маленький двигун внутрішнього згоряння і фрезу, що зрізає поверхневий шар ґрунту, переміщує його, а якщо треба розпушує ґрунт на потрібну глибину. Залежно від того, куди і як спрямувати цей механізм (учні назвали його механічною сапкою), він може прокладати канавки або обгортати. Цей маленький винахід збудив творчу думку, навчив знаходити нові можливості для тієї малої механізації, яку повинні створювати не тільки інженери, конструктори, а й кожний робітник. Учнів захопила нова ідея — застосувати електроенергію для обрізування сучків на плодкових деревах, для приготування розчищу, яким їхні товариші підживлюють рослини. Здійснення всіх цих творчих задумів почалося в технічних гуртках, коли учні задумалися над тим, як перетворити ручні знаряддя праці в механічні.

Досвід переконує, що для виховання високої технічної культури, технічного мислення треба поєднувати продуктивну мету, матеріальний результат праці з експериментом (в умовах школи це насамперед конструювання нових механізмів і агрегатів). Особливо важливо це у виховній роботі із старшокласниками.

Десятикласники очищали зерно на колгоспному току. Тік вважався механізованим: дві зерноочисні машини приводились у дію електрикою. Але, щоб обслужити ці механізми, 20 юнакам і дівчатам треба було носити зерно відрами. Учні задумалися над тим, як механізувати цю

ручну працю. Вони встановили два транспортери, які почали подавати неочищене зерно і транспортувати очищене в зерносховище. Характер праці різко змінився. Якщо до механізації треба було напружувати фізичні зусилля, щоб забезпечити безперебійну роботу машини, то тепер треба було лише стежити за роботою агрегатів і окремих вузлів. Найуспішніше з цієї по суті новою роботою справилися ті, хто добре знав електротехніку і механіку, умів конструювати, приєднувати універсальне джерело енергії — електродвигун до різних агрегатів і механізмів. Юнаки і дівчата ще раз упевнилися, що в сільськогосподарському виробництві є десятки трудових процесів, в яких можна своїми силами створити малу механізацію, приєднуючи машину до електродвигуна або до двигуна внутрішнього згоряння.

Юнаки і дівчата, які працювали на тваринницькій фермі, звернули увагу на те, як багато сил потрібно для вивезення гною. Придивляючись до навколишньої обстановки, яка давно стала звичною для колгоспників, вони задумалися: чи обов'язково солом'яна підстилка, яку прибирають разом з екскрементами тварин, повинна являти собою ось такі нетранспортабельні мокрі жмутки? Чи не можна надати підстильці такого вигляду, щоб до її прибирання — роботи, дуже непривабливої і трудомісткої, — пристосувати машину? Виникла здогадка: для підстилки треба брати не звичайну соломку, а подрібнену, тоді її можна прибирати транспортером. Так і зробили. При цьому виявилось, що в такому вигляді солома значно рівномірніше вбирає вологу, а вивезена на поле швидше перетворюється в перегній.

Ми добивасмося, щоб молодь була здатна впроваджувати машинну техніку в різні галузі роботи дедалі глибше, тобто не лише розширювати сферу застосування вже наявних механізмів, а й створювати на їх основі нові агрегати, пристрої. Готовність молодого покоління до творчого застосування техніки, до масового винахідництва — одна з найважливіших передумов технічного прогресу. З розвитком, удосконаленням техніки рух виробництва вперед дедалі більше залежить не тільки від творців машин, а й від тих, хто на них працює.

У сучасному селі вже немає того орача і сіяча, уявлення про якого складалося століттями. Майстер рослинництва, майстер тваринництва — це насамперед добрий

механізатор. І якщо в багатьох місцях, внаслідок традиції і відсталості, на фермах ще ніяк не можуть розлучитися з лопатою і вилами, то готувати молоде покоління до праці в сільському господарстві — це зовсім не означає прищеплювати йому любов до лопати і вил. Любов до праці в сільському господарстві неможлива без бажання і вміння замінити лопату і вила технікою. Усі колгоспники повинні стати механізаторами. Це головний шлях стирання відмінностей між містом і селом. На 1000 гектарів орної землі в колгоспі має бути не більше десяти працівників-механізаторів. Лише за цісі умови можна досягти високої продуктивності праці. У селі ще чимало багатств природи не використовують. Від ґрунту прагнуть взяти якомога більше, а ґрунтові дають ще дуже мало. У кожному колгоспі можна виробляти тисячі тонн високоякісних, швидко засвоюваних рослинами органічних добрив, що підвищать урожайність принаймні в два рази. Кожен гектар орної землі цілком може прогодувати одну корову. І якщо ми цього доб'ємося, країна матиме ріки молока. Але всього цього можна досягти лише тоді, коли кожна людина з 7—8-річного віку житиме в світі техніки, коли впровадження досягнень науки в практику стане найважливішою рисою інтелектуального розвитку.

Ефективне використання машин залежить вирішальною мірою від технічної грамотності механізаторів. Особливо важливо це для високої продуктивності таких машин, як бурякозбиральний і картоплезбиральний комбайни. Різноманітна форма коренів, різна щільність ґрунту, рельєф поля — у процесі налагодження комбайна все це треба ретельно враховувати. Щоб керувати такими машинами, механізатор повинен володіти конструкторським мисленням. От ми й прагнемо розвинути це мислення вже в школярів: навчасно наших вихованців не тільки брати від машини все, що вклав у неї конструктор, а й вносити додаткові, на перший погляд, ніби й непомітні вдосконалення, зміни і пристосування, які допомагають забезпечити постійну успішну роботу машини. Пояснимо це на прикладах.

Коли нашим учням довелося обслуговувати бурякову сівалку, а успішна робота цієї машини великою мірою залежить і від рельєфу, і від особливостей ґрунту, і від якості насіння, вони, придивившись до того, як діє меха-

нізм, помітили, що точне висівання певної кількості насіння в кожне гніздо великою мірою залежить від вологості ґрунту. Варто тільки не врахувати сьогоднішньої вологості ґрунту на ділянці, яка засівається, і не відрегулювати відповідно до цього висівний механізм, як він уже через годину починає працювати неточно. І це не дефект виробництва. Регулювати взаємодію висівного механізму з іншими вузлами сівалки треба щоразу залежно і від вологості насіння, і від складу та вологості ґрунту. Наші учні вчать керувати сівалкою на різних ґрунтах і в різних умовах. І вони завжди добиваються того, що висівний механізм працює з ідеальною точністю — так, як передбачив конструктор.

Творчий підхід потрібний і у використанні навіть такого нескладного механізму, як культиватор. Спостереження привели наших учнів до висновку, що різальне знаряддя (лапи культиватора) треба добирати не тільки залежно від ґрунту і характеру його обробітку, а й від швидкості руху трактора. І вони навчилися так добирати різальне знаряддя, що навіть під час роботи на підвищених швидкостях не тільки знищувалися бур'яни, а й підгорталися культурні рослини і кірка, що утворювалася на поверхні землі, руйнувалася не тільки в міжряддях, а й навколо рослини.

Вже п'ять років наш агротехнічний гурток має свої дослідні ділянки розміром 0,1—0,5 гектара безпосередньо на полях сівозміни колгоспу. Тут перевіряються окремі прийоми обробітку ґрунту і догляду за рослинами, що добре зарекомендували себе на шкільній навчально-дослідній ділянці. Сюди ж переносяться розпочаті в теплиці й зеленій лабораторії і також перевірені на шкільній навчально-дослідній ділянці дослідні застосування хімічних прискорювачів росту і досягання рослин, хімічних стимуляторів розвитку окремих органів рослин, стимуляторів обміну речовин. Основна мета всіх цих дослідів і розробок — дістати з одиниці площі в кілька разів вищий урожай, ніж звичайно. Завдяки внесенню хімічних і мікробіологічних добрив, правильному обробітку ґрунту, добору високоякісного насіння дослідні ділянки дають у переведенні на гектар: пшениці по 60—70 центнерів, соняшнику по 30—35 центнерів, цукрових буряків по 650—700 центнерів.

Цікаві досліди ставлять наші учні для глибокого вивчення природи зернових культур і впливу на неї досягнень хімічної науки. Так, наприклад, у науково-агротехнічному гуртку протягом кількох років яру пшеницю вирощують просапним методом. Насіння висаджують у канавки, забезпечуючи кожному рядку велику площу живлення, міжряддя розпушують, ґрунт підживлюють хімічними добривами і стимуляторами росту. Виростають великі, небачені колоски — кожна зернинка в півтора-два рази більша, ніж при звичайному висіванні. Ми глибоко переконані, що велике зерно — природна властивість пшениці, але цю її властивість цілком ще не розкрито. Просапний метод дає врожай, приблизно в 5—6 раз вищий від звичайного. Ці досліди найближчим часом будуть перенесені безпосередньо на виробництво. Для міжрядного обробітку неважко пристосувати механізми, як і вже є в колгоспному виробництві.

У нашому науково-агротехнічному гуртку — підкреслюю це ще раз — працюють разом учні і молоді колгоспники-механізатори, агрономи. Досвід переконує, що таке спілкування учнів і виробничих працівників у поєднанні з проходженням нашими учнями сільськогосподарського практикуму в колгоспних бригадах — найкраща організаційна форма зв'язку школи з виробництвом. Учні повинні працювати там, де працює виробничий колектив.

ВИХОВАННЯ І РОЗВИТОК ЗДІВНОСТЕЙ, НАХИЛІВ І ПОКЛИКАННЯ

Дати людині щастя улюбленої праці — це означає допомогти їй знайти серед безлічі життєвих шляхів той, на якому найяскравіше розкриються індивідуальні творчі сили і здібності її особистості. Із стін школи не повинні виходити невдахи — люди, які не знайшли свого покликання. Комунізм означає насамперед розквіт задатків, талантів, обдаровань. І суть комуністичного виховання полягає в тому, щоб знайти, відкрити в кожній людині ту золоту жилку, ту живинку, розквіт якої принесе їй радість творчості. Від того, наскільки вдало і правильно стане кожний учень на своє місце в колективі, виконуватиме свій обов'язок перед суспільством, залежить моральна й інтелектуальна повнота його життя.

Сфера розкриття творчих сил особистості багатогранна. Обдарованість, талановитість можуть розкритися не

тільки в тому, що людина стала вченим, інженером, взагалі працівником інтелектуальної праці. У суспільстві, в якому на перше місце поставлено людину, будь-яка праця може піднятися до рівня творчості. Для кожної дитини — ми твердимо це з усією категоричністю, бо це одне з наших основних педагогічних переконань, — праця, в якій вона виявляє себе справжнім творцем, поетом, художником, гордим за себе і за результати своєї роботи й колективу, може стати духовною творчістю. Тому в нас немає жодної дитини, байдужої до праці. Виховати в кожній дитині живий інтерес до праці, розкрити нахли, покликання, утвердити особисте захоплення справою — це і є суть індивідуальної виховної роботи, в якій виявляється справжня педагогічна майстерність. Кожний учень знаходить своє покликання, стає на свою стежку в житті. Обивательська думка, що людина і покликання існують незалежно одне від одного, що життєва доля особистості цілком залежить від удачі, у корені неправильна: покликання формується. І успіх його виховання величезною мірою залежить від того, наскільки глибоко в духовне життя людини увійшла праця, наскільки тісно злилися в ній праця і думка.

Ми ставимо за мету добитися того, щоб у нашій школі не було жодного безликого учня, який нічим не цікавиться. Круглий відмінник, якого ніщо не хвилює і не захоплює, який однаково байдуже вивчає математичні формули і ліричні вірші, саджає дерево і точить на верстаті, — такий учень викликає в нас тривогу. Те, що в нього все йде ніби гладко, це здається нам своєрідною небезпекою, і ми вважаємо за потрібне збудити в цього благополучного учня інтерес, викликати захоплення якою-небудь справою, щоб із стін школи він вийшов сповнений любові до своєї справи, гордий за свою майстерність.

Перше, що впадає в очі дитині, яка поступила до 1-ої школи в I клас, — це цікаві справи, якими тут зайняті всі без винятку. У кожного учня є куточок для улюбленої праці, своя улюблена справа, є старший товариш, праця якого є для нього зразком. Переважна більшість учнів не тільки чогось навчається, чимось оволодіває, а й передає свої вміння і навички, свої знання товаришам. Людина тільки тоді виховується по-справжньому, коли передає свої знання, досвід, майстерність іншій

людині. Вона лише тоді починає відчувати свої творчі сили, здібності, коли вступає в моральні відносини з іншою, відкривається про збільшення її духовного багатства. Так народжується покликання і так відбувається самовиховання. У процесі праці моральні відносини між особистостями виникають з того моменту, коли одна людина починає бачити в іншій людині свої власні достоїнства, коли інша людина стає для неї вібидзеркалом. На цих моральних відносинах у колективі і будується самовиховання покликання.

У кожній дитині дремають задатки якихось здібностей. Ці задатки як порох: щоб їх запалити, потрібна іскра. Такою іскрою є натхнення, захоплення майстерністю старшого товариша або ровесника. Праця в колективі — це не тільки вплив людини на природу, на навколишній світ, а й взаємодія сердець, почуттів, думок, переживань, інтересів, захоплення.

Для пробудження й розвитку нахилу до конструювання і монтування в нас є особливі робочі місця (для молодшого і середнього віку) — тут учні складають діючі моделі з розмонтованих вузлів і деталей. Ті, хто тут працює, розв'язують задачі різної складності. Молодші учні зайняті, наприклад, монтуванням нескладного підйомного крана, підлітки монтують свердлильний або токарний верстат, а старшокласники тут же поруч складають демонстраційний токарний верстат з програмним керуванням. І ось сюди приходить учень, якого приваблює технічна творчість. Він ще нічого не вмє робити. Йому доручають спочатку нескладну роботу, потім складнішу. І він дуже швидко оволодіває порівняно складними для свого віку знаннями і вміннями. Образно кажучи, порох у його душі зустрівся з іскрою — дитина зустрілася з товаришами, одухотвореними працею. І це одухотворення — найкращий вихователь індивідуальних нахилів, здібностей, покликання. Інструменти, механізми, наочні посібники — усе це лишається мертвим, якщо немає атмосфери творчого натхнення праці, немає моральних відносин.

Ми прагнемо створити в кожному колективі атмосферу натхненної творчої праці. З кожного десятка хлопчиків і дівчаток троє-четверо вже в 10—11-річному віці вмють розмонтувати і змонтувати невеликий двигун внутрішнього згорання, керувати ним. Це майбутні талановиті

механізатори. З кожної сотні хлопчиків і дівчаток сім-вісім у 10—11-річному віці знають двигун внутрішнього згоряння незрівнянно краще, ніж десятикласник, в якого техніка не зачіпає найглибших куточків душі і який «видумує порох» у чомусь іншому. З цих юних самородків у майбутньому вийдуть талановиті конструктори, винахідники, інженери. У школі ж ми добиваємося, щоб ці самородки — підлітки, юнаки і дівчата були в гуртках юних механізаторів тією іскрою, від якої загораються серця товаришів і подруг, які працюють з ними поруч. Без них була б неможлива ніяка гурткова робота, без них не було б ніякої самодіяльності. З цієї іскри, з цієї закоханості в працю, власне, і розпочинаються моральні відносини, які народжуються в колективній праці. Одним з найважливіших завдань виховання ми вважасмо те, щоб, образно кажучи, в жодному дитячому серці порох не залишився незапаленим, щоб усі задатки і здібності повністю розкрилися, щоб найбільш талановиті, обдаровані учні були вихователями, — тільки за цієї умови вони виховуються самі.

Чим тонша праця, чим яскравіша в ній інтелектуальна основа, тим більшої важливості набуває самовиховання, передавання своїх духовних багатств товаришам по трудовому колективу, співдружність старших і молодших. У кожному гуртку юних електротехніків, юних радіотехніків є хтось один, двох, хто вже досяг у цій справі досконалості, майстерності, чия праця є зразком. Такі талановиті діти, підлітки, юнаки і дівчата завжди є в учнівському колективі, якщо тільки в ньому горить вогник творчого натхнення працею. Багаторічний досвід переконав нас у тому, що в кожному класі серед 30—35 чоловік завжди знайдеться 5—6 учнів, для яких електротехніка, радіотехніка стали улюбленою справою, захопленням. Із сотні учнів завжди є 10—12 таких, які досягли значних успіхів в автоматичній й радіоелектроніці. У цій найтоншій технічній творчості особливо важлива співдружність старших і молодших. Тому зовсім не випадково в гуртку автоматики і радіоелектроніки в нас працюють учні і молодшого, і середнього, і старшого віку.

Старшокласники, які досягли значних успіхів і майстерності в радіотехніці й електроніці, керують гуртками колгоспної молоді, які збираються в будинках колгосп-

ників. У цих гуртках юнаки і дівчата монтують радіоприймачі, вивчають телевізор.

Велику увагу наш колектив приділяє розвиткові в дітей здібностей до художньої творчості, особливо в галузі прикладного мистецтва. У школі є маленька керамічна майстерня, де учні виготовляють з глини посуд, фігурки звірів і людей. Для малюків тут є спеціальний робочий куточок, в якому вони ліплять, що їм заманеться, а також виготовляють ляльки для шкільного лялькового театру. У гуртку художнього випалювання і випилювання діти втілюють свою фантазію в малюнки і фігурки з фанери. У гуртку живопису об'єднуються учні від першого до випускного класу, які мають нахил до малювання і живопису. Музичні здібності учнів розвиваються в хорових гуртках, у дитячому оркестрі народних інструментів, у гуртку баяністів. Серед наших дітей є, без сумніву, майбутні артисти, музиканти, композитори. Для цих окремих учнів мистецтво, можливо, стане основним заняттям, спеціальністю. Але незалежно від цього, незалежно від майбутньої спеціальності наших вихованців, ми вважаємо, що мистецтво повинно бути постійним джерелом духовного багатства кожного.

В учнівському колективі завжди є діти, підлітки, юнаки і дівчата, для яких улюбленою справою стала праця на землі, вирощування зернових і технічних культур, догляд за тваринами. Ці учні — перші помічники вчителів біології. На навчально-дослідній ділянці, в саду, у теплицях, у зеленій лабораторії, на колгоспних фермах, у шкільному навчально-дослідному кролятнику — скрізь є куточки улюбленої праці юних селекціонерів, ґрунтознавців, тваринників, мисливців за рослинами. І в кожному такому куточку не тільки цікава праця, не тільки відкриття тасмниць і закономірностей природи, а й вогник захоплення працею, яскравий талант, який пробуджує допитливість, цікавість у тих, хто переступає поріг школи.

Обдаровані, здібні діти, підлітки, юнаки і дівчата стають керівниками гуртків. Окремими гуртками керують у нас вчителі. Але вчитель стає керівником лише тоді, коли в нього золоті руки. Чим яскравіше розкривається перед учнями майстерність учителя, тим більшою мірою він стає другом, товаришем дітей, тим вищий його педагогічний авторитет.

Ми дбаємо про те, щоб вже в молодшому віці талановиті, обдаровані учні передавали своє дузовне багатство товаришам. Той, хто в 10—11-річному віці працює на маленькому токарному верстаті, монтує діючу модель генератора або радіоприймача, прищеплює до однієї дички два-три сорти плодкових дерев, стає в роки отроцтва і ранньої юності керівником дитячих об'єднань, осередків виховання здібностей, нацилів, покликання. Але керівництво тут особливе — це насамперед живий приклад майстерності, вміння запалити працюю. Навколо кожного талановитого, обдарованого школяра згромаджується кілька закоханих у ту саму справу малюків, хлопчиків і дівчаток, — часто цих малюків просто цікавить те, що роблять старші. Талановитий, обдарований учень найчастіше й не думає бути керівником, він заглиблений у свою справу, він спочатку не помічає тих, хто працює поруч. Усвідомлене керівництво з'являється пізніше. Спочатку діти, підлітки, які мають різний рівень підготовки до праці, умінь і навичок, об'єднуються ніби стихійно: разом з восьмикласником працює другокласник, п'ятикласник вчиться в десятикласника. Але пізніше ця позірна стихійність саме й стає справжньою самодіяльністю: дітей об'єднує захопленість працюю.

Ось, наприклад, в одній з робочих кімнат у години улюбленої праці збирається група школярів — 11 чоловік. Це юні слюсарі-конструктори. Їх захоплення — монтування діючих моделей, які приводяться в дію електрикою. Найздібніший з них — дев'ятикласник Сергій В. Він і троє його друзів (семикласник, восьмикласник, учениця X класу) монтують модель електричної залізниці з автоматичною сигналізацією, кількома стрілками, тупиками, запасними коліями. Поруч з ними працює двоє семикласників (хлопчик і дівчинка), один восьмикласник і один п'ятикласник — вони монтують модель підйомного електрокрана, але час від часу переключаються на модель залізниці, а Сергій допомагає їм монтувати підйомний кран. Тут в одному об'єднанні ніби два маленькі колективи: один зайнятий складнішою роботою, другий — простішою. Дітям з другого колективу хочеться працювати разом з досвідченими товаришами, а досвідченішим хочеться весь час бути попереду, вони побоюються, що хтось із менш досвідчених може незабаром випередити їх. Уміння, майстерність тут завжди в розвитку.

Є в цьому об'єднанні ще три учні — два другокласники і один учень IV класу (з двох другокласників — одна дівчинка). Їм хочеться щось робити, і старші товариші дали їм роботу: діти шліфують металеві пластинки для вагончиків і стрілок, розбирають і чистять деталі старого, заржавілого електродвигунчика. Малюки дуже задоволені. Поступово вони починають виконувати і складнішу роботу. Олег Р., учень IV класу, через місяць уже допомагає Сергієві свердлити отвори в металевих пластинках. Старші бачать, що Олегові невдовзі можна буде доручити і токарний верстат — у нього тверда рука, розвинений окомір, є чуття інструмента (хлопчик півтора роки випилював електроробзиком, виточував дерев'яні й пластмасові деталі).

Минає три місяці, моделі залізниці і підйомного крана готові. Сергій приносить у робочу кімнату креслення нової моделі — блюмінга; у ній вже є елементи автоматичної й електроніки (програмує керування, контроль за якістю оброблюваних деталей). Два колективи, які виконували роботу різної складності, зливаються в один. Але незабаром виявляється, що для декого з тих, хто робив модель підйомного крана, далеко не все у виготовленні блюмінга поспільне. Їм не хочеться виконувати другорядні доручення, вони також прагнуть показати в чомусь свою майстерність. І ось вони починають робити модель електродвигуна. До них присьднуються і другокласники, а Олег бере участь і у виготовленні моделі блюмінга, і водночас він найактивніший учасник роботи над електродвигуном. Тим часом в об'єднання включаються ще двоє учнів — одна дівчинка з III класу і хлопчик з IV класу.

Так трудяться всі діти. Праця, яка ґрунтується на єдності інтересів, захоплені, сприяє тому, що кожен прагне виконати роботу якомога краще. Завдяки тому, що майже кожний передає свій досвід товаришеві, всі прагнуть досягти досконалості — у цьому прагненні і полягає те напруження духовних сил, яке розвиває нахили і покликання. Ми уважно стежимо за тим, щоб дитина якомога раніше почала, образно кажучи, випромінювати промені натхнення, завдяки яким праця стає провідним вогником для когось іншого.

Чим глибше переживає дитина те, чого вона навчає інших, тим більше їй хочеться вчитися самій. С учні V

і VI класів, які керують маленькими колективами — гуртками юних селекціонерів. Сестри Валя і Люда П. в роки навчання у V—VI класах із захопленням працювали з учнями II—IV класів. Вони вирощували високі врожаї овочів і картоплі: з одного квадратного метра збирали понад 10 кілограмів картоплі. Натхнення і знання для такої праці і для керівництва малюками дівчаткам давало те, що поряд з ними працював науково-агротехнічний гурток, в роботі якого вони також брали участь. Дівчаткам хотілося зрозуміти суть явищ, які відбуваються в ґрунті, а таке бажання саме і є стимулом, що спонукає досягти нового ступеня інтелектуального розвитку і майстерності. Цей складний духовний процес, в якому переплітаються емоційні, інтелектуальні, моральні і вольові зусилля, якраз і є процесом розкриття задатків, становлення здібностей, покликання.

Різноманітні види праці, що оточують дитину з перших днів її приходу в нашу школу, — це, образно кажучи, магніти різної сили, які притягують чутливу стрілку компаса, що вказує дитині її шлях. Чим сильніший магніт, чим цікавіша праця, до якої залучається дитина, тим яскравіше розвиваються її здібності, нахили і покликання саме до цієї праці.

На тваринницькій фермі колгоспу вчителька хімії створила лабораторію, в якій учні досліджують роль антибіотиків у розвитку організму тварин. Якби не приклад учительки, не її захопленість працею, у підлітків, що стали тваринниками, праця на фермі не викликала б ніякого інтересу. Педагогічне керівництво трудовою самодіяльністю полягає в тому, що дитина відчуває поряд із собою натхнення, захопленість працею. Якщо праця вчителя є зразком для учня, викликає в нього захоплення, то вчитель стає його любимою людиною. Досвід переконув, що немає в світі такої байдужості до справи, яка могла б устояти перед творчим натхненням учителя або старшого школяра, закоханого в працю. Якщо ми бачимо, що дитина до всього байдужа, що її ніщо не цікавить, ми починаємо роздумувати, з ким із учителів чи старшокласників треба зблизити цю важку дитину. З цього починається індивідуальний підхід до дитини. У кожного вчителя, у директора, у завуча є свої вихованці — двоєтроє важких дітей, яким доводиться жити в несприятливій родинній обстановці, які не знають любові і ласки

батьків. Ми знаходимо шлях до сердець цих дітей насамперед тому, що ми їхні друзі в праці, нас і їх хвилюють ті самі задуми, цілі, плани.

Ми добивасмося, щоб кожний учень досяг у своїй улюбленій справі значних успіхів. Шлях до успіху йде звичайно через тривалі пошуки, учень пробує свої сили в різних справах, оволодіває багатьма вміннями, але якщо його успіхи в чомусь одному не вийшли далеко за межі того, що в його віці є звичайним, таким, яке часто зустрічається, це означає, що він досі ще не знайшов свого шляху. Значний успіх — це не просто задовільне, добре або відмінне виконання того, що доступне кожному. Кожний може прекрасно робити лівійку чи змонтувати модель генератора — одному треба для цього більше вправ, іншому — менше. Але для того щоб праця стала улюбленою справою, захопленням, потрібний успіх, який перевищує найвищі вимоги, посильні для всіх учнів певного віку. Ось такий успіх ми й називаємо значним. Усі учні VI—VII класів у нас уміють добре прищеплювати бруньку культурного сорту плодового дерева до дички, і добре виконання цієї роботи в нас зовсім не вважається значним успіхом. Але якщо в цій справі досяг майстерності учень III—IV, а тим більше II класу, то це вже значний успіх. Певчасно у VI—VII класах, цей учень ставитиме в гуртку досліди із селекції і гібридизації, доступні як звичайне завдання лише найбільш підготовленим випускникам; у рік закінчення школи він ставитиме досліди з мікробіології, вивчатиме життя ґрунту, вплив хімічних речовин на розвиток різних органів рослин, а все це виходить за межі програми. Значний успіх пов'язаний з тим, що учень переганяє своїх однолітків. Зрозуміло, це не означає, що один або два члени колективу йдуть попереду, а всі інші плетуться позаду. У кожного з них також є своя улюблена праця, в якій він досяг, якщо не значних, то принаймні серйозних успіхів.

Багато учнів досягають значного успіху в праці вже в початкових класах. Першокласник виплює лобзиком краще, ніж учень IV класу; другокласник зробив дерев'яний будиночок, такий гарний, що ним милується вся школа; в учня IV класу прищеплені до дички бруньки культурних сортів плодового дерева дають такі сильні, могутні гілки, що й викладач ботаніки задумується: як

він цього добився? Другокласник, допомагаючи юним мотористам протирати, промивати деталі, навчився складати і розбирати маленький двигун. Проте ці успіхи не означають, що розкрилися всі задатки дитини, визначилися остаточно її здібності і вона вже може планувати своє майбутнє. Через деякий час в іншій справі дитина може досягти більшого успіху. Розвиток здібностей — це живий, рухомий процес. Людина здебільшого стає не тим, ким вона мріяла стати в отрочстві. Проте саме досягнення значного успіху є тією маленькою вершиною, піднятися на яку дитина може, лише доклавши особливих зусиль, а піднявшись — відчуває, як багато і водночас як мало вона зробила, — адже з маленької вершини ще краще видно вищі, поки що недоступні вершини.

Я знав більше 20 підлітків і кількох учнів старшого віку, які протягом тривалого часу не могли досягти успіху в жодній справі. Серед них були явні ледарі. Але як би далеко не була людина від бажання працювати, ми завжди починали з досягнення успіху — спочатку маленького, потім значного. Ледаря, неробу, в якого душа ні до чого не лежить, на перших порах ми просто змушуємо працювати там, де, на наш погляд, з нього може що-небудь вийти.

Найкращий спосіб змусити працювати — сільна праця вчителя й учня. Кілька років ми виховували ледачого, байдужого до всього Ігоря Д. Спочатку він не хотів навіть навчитися керувати мотоциклом, — рідко ж хто з учнів лишається байдужим до цієї справи. Доводилося буквально брати хлопчика за руку, змушувати його робити те, що робив, скажімо, я, — прищеплювати яблуню дички, пересаджувати деревця. І це доводилося повторювати десятки разів. Але праця сама по собі має чудодійну силу: варто людині виконати певний обсяг роботи, побачити свої результати, і робота захоплює її. Ігоря захопило садівництво.

Як тільки учень досяг значного успіху, ми спрямуємо його сили на складнішу, важчу роботу. Це дуже важливо для розкриття задатків і розвитку здібностей: без подолання труднощів обдаровання згасне; талант, майстерність, досконалість — це насамперед наполеглива праця, долання труднощів.

Кілька років тому в одному з гуртків юних тваринників разом із старшими учнями працював Вітя К., учень

IV класу. Він любив доглядати маленьких телят. Хлопчик бачив, як старші дбають про збереження в сіні поживних речовин. Йому доручили приготувати кілька десятків кілограмів вітамінного сіна для телят. Хлопчик зумів так висушити сіно, що воно виявилось цінним лікарським кормом. Для 12-річного хлопчика це був великий успіх. Вітя захопився приготуванням кормів для молодняка, потім — вирощуванням кормів, у VII класі він навчився збагачувати білками грубі корми, і в корови, яку він доглядав, підвищився надій молока. Здавалося, що з підлітка вийде досвідчений тваринник. Але хлопчик просто захопився сировою, він не міг ще мріяти про майбутнє. У старших класах Віктор захопився антибіотиками. Разом з учителем він шукав нові методи створення середовища для життєдіяльності антибіотиків, ставив досліди. Закінчивши школу, Віктор вступив до університету, закінчив його, став науковим працівником.

Особливу увагу ми приділяємо вихованню здібностей, нахилів, покликання в тих учнів, в яких немає яскраво виявлених задатків, непомітно іскри творчого натхнення працею. Такі непомітні, безликі учні є не тільки серед тих, хто посередньо вчиться, а й серед відмінників. Глибоко вірячи в те, що кожна людина може стати поетом, художником в якій небудь справі, ми прагнемо до того, щоб ці учні, образно кажучи, зосередили всі свої сили в одній точці — заглибилися в деталі, тонкощі якоїсь однієї справи. Першого разу не вдалося досягти успіху — ми допомагаємо розпочати справу заново; вдруге невдача — допомагаємо підійти до справи з іншого боку.

Підліток зацікавився вирощуванням саджанців винограду в теплиці. Ця праця потребує великої майстерності: треба вміло підібрати ґрунтову суміш, правильно розмістити в ній чубук, вибрати добре освітлене місце, забезпечити відповідну вологість повітря, подбати про розвиток у ґрунті корисних мікроорганізмів. З першого разу в підлітка звичайно нічого не виходить, він уже готовий кинути цю справу, почати щось нове. Але ми, знаючи, що вирощування винограду — це якраз і є точка, в яку йому треба бити, показуємо, як краще підготувати ґрунт, добрива для підживлення тощо. Підліток розпочинає роботу заново, бачить у ній щось нове, і це підтримує його старанність. Але результат знову поганий: бруньки розпукуються чомусь повільно, паростки кволі. Ми знову

пукаємо в трудовому процесі щось таке, на що підліток першого і другого разу не звернув уваги. Знову повторюється та сама робота, але вже внаслідок того, що окремі вміння вдосконалено, результат виходить трохи кращий. Тепер уже сам цей факт стає стимулом, який спонукає до нового повторення роботи: оскільки справу зроблено краще, ніж раніше, значить її можна зробити ще краще. Підліток знову й знову повторює роботу, дедалі більше вмінь і навичок доводиться до ступеня досконалості, розумові сили вивільняються для глибшого проникнення в суть явищ. Він починає вдумуватися в те, що робить, у залежність результатів праці від зусиль, пошуків. І ось настав час, коли рослини розвиваються значно краще, ніж в інших. Це вже успіх. Тепер підліткові хочеться ще й ще займатися справою, яка стає улюбленою саме тому, що вона принесла успіх. У цьому випадку успіх на 99 процентів залежить від праці. Завдяки трудовій наполегливості непомітні, безликі учні переживають захоплення, здібності їх розвиваються.

У розвитку здібностей ми надаємо дуже великого значення поєднанню фізичної і розумової праці. Здібним, талановитим токарем, механізатором, рослинником, тваринником людина може стати лише тоді, коли все, що вона робить, попередньо продумус. Ми добиваємося, щоб у роки дитинства, отрочтва, ранньої юності в тих, хто виявляє інтерес до природи, до землі, до тварин, найпростіші, іноді неприємні трудові процеси були пройняті дослідницькою думкою. На шкільній фабриці добрив доводиться багато працювати лопатою, вилами, але ця праця — початок цікавого дослідження. Готуються добрива з мікроелементами, що мають задані властивості: наприклад, одні добрива прискорюють досягання пшениці на 5—7 днів, інші — на 10—12.

Хто хоч раз пройшов увесь цикл цієї праці — від приготування добрива до збирання врожаю, який достиг на тиждень або на два раніше, ніж на основних масивах, того вже важко відірвати від землі, від добрив, рослин. У нас є підлітки, юнаки і дівчата, які мають по чотири-п'ять років стажу творчої праці на фабриці добрив. Завдяки тому, що проста фізична праця є водночас працею мислителя, у дітей поступово розкривається талант землероба високої культури. Вони «відчувають» життя ґрунту, вони закохані в рослини. Фізична праця в них

поєднується з дослідженням у лабораторії, наприклад, коли досліджується вплив хімічних речовин на інтенсивність обміну речовини у рослинному організмі. Від лопати івил — до мікроскопа, від хімічних реактивів — до траншеї з перегноєм — такий шлях виховання землероба-дослідника, мислителя, який уміє працювати і головою і руками. Тепер ми створюємо станцію юних дослідників ґрунту. Це буде ще один куточок улюбленої праці — учні вивчатимуть тут ґрунти району, області.

Примусити працювати розумово дуже важко, примусити працювати фізично значно легше. Посидання фізичної і розумової праці — це вирішальний засіб виховання працьовитості в найбільш запущених зледащилих дітей, яких батьки ніколи не примушували працювати. Таких учнів ми спочатку примушуємо виконувати певний обсяг фізичної праці, поступово добиваючись, щоб у цій праці вони бачили шлях до якогось — нехай спочатку незначного — пізнання, підкорення сил природи. Якщо людина почала ставитися до фізичної праці як до засобу досягнення суспільної й інтелектуальної мети, значить лінощі в неї вже подолані, шлях до виховання працьовитості відкритий.

Виховуючи індивідуальні нахили, здібності, покликання, ми тим самим створюємо поділ суспільної праці. К. Маркс писав, що *«необхідність розподілу суспільної праці в певних пропорціях аж ніяк не може бути знищена певною формою суспільного виробництва, — змінилася може лише форма її прояву»**. Поділ праці, що ґрунтується на високій науково-технічній базі виробництва, сприятиме тому, що кожна людина вільно вибере собі працю, в якій на всю повноту розкриваються її здібності. Будуть садівники і будівельники, металурги і геологи, селекціонери і ґрунтознавці, у багатьох спеціальностях поєднуються творець матеріальних благ і мислитель, який створює духовні цінності й виявляє в праці свій інтелект. Найпростіша справа стане тоді, за словами Маркса, *«диявольськи серйозною справою»³⁴*.

Завдання вихователя — побачити в колективі і майбутнього талаповитого механізатора, і селекціонера, і конструктора, і математика-теоретика, і дослідника земних надр, і будівельника, і металурга, пробудити задатки,

* К. Маркс і Ф. Енгельс. Творн. Т. 32, стор. 437.

запалити в кожній людині іскру творчості. Наш план на найближчий час такий.

Глибше залучення школяра до улюбленої справи не тільки в сфері практичної діяльності, а й в оволодінні теоретичними знаннями. Наприклад, учні, які виявили нахил до праці в рослинництві, вивчатимуть більш поглиблений курс ботаніки, для них уже тепер добирають літературу в шкільній бібліотеці. На уроках перед ними ставитимуть серйозніші завдання і вищі вимоги. Для тих, у кого яскраво виявлена здатність до праці в галузі механізації, електротехніки, конструювання і моделювання, шкільний курс фізики ми вже доповнили рядом розділів, які не входять до програми, а розділи звичайної програми поглиблюватимемо вивченням додаткового матеріалу. За межі програми будемо виходити і на уроці (де це можна без шкоди для знань інших учнів), і особливо в процесі самостійної позакласної роботи. Уже тепер ми добивасмося, щоб додатковий теоретичний матеріал вивчався в тісному поєднанні з улюбленою працею.

Початки алгебри найобдарованішим математикам будемо викладати не в VI класі, а в III і IV класах (з ними працюватимуть старші школярі-математики в години, спеціально відведені розкладом для цієї мети). У IX—X класах ці учні оволодіватимуть диференціальним і інтегральним численням. Це так само досяжне, як і те, що деякі діти в 9—10-річному віці монтують радіоприймачі. Уже тепер ми створюємо обладнання й ілюстраційні посібники для кабінету юного математика. Програму ж для обдарованих математиків, до якої входять елементи вищої математики, вже тепер перевіряємо практично: окремі учні IX—X класів успішно оволодівають аналізом нескінченно малих, диференціальним та інтегральним численням.

У всіх класах, починаючи, очевидно, з III, до розкладу буде введено годину улюбленого предмета (можливо, ми назвемо її годиною творчості). На цьому занятті (раз на тиждень, а згодом, очевидно, внаслідок удосконалення навчального процесу можна буде виділити дві години в середніх і три години в старших класах) кожний учень вивчатиме, досліджуватиме питання, які його цікавлять. На годині улюбленого предмета будуть зливатися в одне ціле зусилля думки і фізична праця. Місце занять кожного учня визначатиметься характером його захоплень,

змістом улюбленої праці: одні сидітимуть над книжкою, інші дивитимуться в окуляр мікроскопа, треті працюватимуть лопатою на ділянці, четверті стануть за токарний верстат або сядуть за монтажний стіл у кабінеті електротехніки чи в робочій кімнаті. Десятикласник працюватиме разом з п'ятикласником, організатори трудових колективів, про які ми говорили вище, підуть до своїх молодших товаришів.

Ще багатшими, різноманітнішими будуть години улюбленої праці в другій половині дня. Вже тепер створюються нові куточки улюбленої праці; цікавою має бути кімната важких справ, де у вигляді творчих завдань наочно подані порівняно складні (для дітей) конструкторські й монтажні задуми, над здійсненням яких треба добре подумати. Праця тут буде пов'язана з напруженням волі, з невдачами і розчаруваннями, але це й необхідно: саме так виховуються справжні мислителі, дослідники. Вже створено кабінет малої механізації, в якому старшокласники розмірковують над створенням нових механізмів і агрегатів, що полегшують працю людини.

РОЛЬ РУЧНОЇ ПРАЦІ У ВСЕБІЧНОМУ РОЗВИТКУ

Якими б складними не були машина техніка і технологічні процеси, ручна праця ніколи не перестане бути найважливішим елементом виробництва. Поняття «ручна праця» не синонім поняття «фізична праця». У ручній праці високої культури яскраво виявляється творча думка. Чим складніша техніка і технологія праці, тим більше елементарних умінь і навичок ручної праці передус оволодінню технікою. В умовах автоматизації виробництва зростає роль умінь і навичок, потрібних для регулювання, налагодження, настроювання, монтування, технічного огляду, модернізації обладнання. Завдяки майстерності ручної праці стають тоншими, вивченішими вміння, пов'язані з керуванням складними машинами і механізмами. Люди, які пройшли тривалу школу ручної праці, уміють так керувати машиною, що вузли і деталі взаємодіють плавно, без ривків. Справді, можна сказати, талант умільця на кіпчикгах пальців.

Коли ми починаємо знайомити учнів молодшого і середнього віку з машинною технікою, ми надаємо

великого значення ручній праці особливого роду: перед тим як учитися керувати машиною, учень складає і розбирає її діючу модель, осмислює взаємодію між деталями і вузлами. Потім він переходить до складання і розбирання справжньої машини. Спостереження показують, що, коли керуванню машиною передуватиме такий етап ручної праці, людина стає справжнім господарем машини — вона не тільки впевнено керує нею, а й уміє усувати недоліки, несправності і поломки.

Виховна роль ручної праці залежить від того, що і як робить людина своїми руками, як процес праці пов'язаний з ходом думки працюючого. У ручній праці ми надаємо великого значення вмінню, розрахунку, поєднанню точності руху з фізичним зусиллям впливу на матеріал у процесі його обробки, перетворення для створення чогось нового. Ось чому ми таке велике місце відводимо конструюванню і моделюванню, обробітку ґрунту, окуліровці, садженню і пересадженню дерев — у всіх цих трудових процесах людині доводиться діяти на предмет праці або безпосередньо руками, або інструментами. При цьому ми дбаємо, щоб людина вміла працювати не тільки правою, а й лівою рукою, щоб обидві руки в процесі праці взаємодіяли. Це надзвичайно важливе питання трудового виховання, на якому, на жаль, я не можу спинитися докладно.

Ручна праця відіграє велику роль також у розвитку абстрактного мислення. Від характеру ручної праці залежить формування таких узагальнюючих понять, як машина, механізм, технологічний процес, продуктивність праці. Спостереження за роботою 12—13-річних учнів, які розбирають і складають діючі моделі механізмів, показують, що ця робота дуже допомагає їм яскравіше уявити залежність дії вузлів і деталей, які виконують робочі операції, від дії вузлів і деталей, які виконують інші функції, а це розуміння, в свою чергу, сприятливо впливає на трудову діяльність. Так, коли діти вивчали будову і принципи дії компресорного двигунчика, вони багато разів складали і розбирали його, щоб зрозуміти, яка з двох можливих причин зумовлює в цьому разі затримку запалювання суміші: конструктивні дефекти і несправності деталей чи неправильне виготовлення пальної суміші. Наочне порівняння, зіставлення поступово поступилися місцем аналізу в думці: діти робили

висновки не тільки з безпосередніх спостережень, а й з допомогою логічного умовиводу. Активність цього процесу мислення, як показують наші спостереження, залежить від того, наскільки тісним стає зв'язок між безпосереднім сприйняттям і логікою пізнання в процесі праці. Уміння міркувати про працю, аналізувати в думці трудові процеси учень набуває лише після того, як він протягом тривалого часу вчився думати, працюючи, дючи на предмет руками, конструюючи і моделюючи.

Від глибини мисленого проникнення в суть виконуваної роботи залежать і такі сторони мислення, як розумовий експеримент (логічна перевірка правильності тієї чи іншої думки на основі даних практики), а також спільна діяльність уяви і мислення. Учень, в якого здатність до мисленого аналізу це розвивалася в тісному зв'язку з практикою, прагне відтворити практичну дію навіть тоді, коли в цьому немає ніякої потреби, тобто в таких випадках, коли все можна продумати, уявити. Особливо велике значення має здатність до розумового експерименту при розв'язуванні конструкторських задач, а також під час ремонту і відновлення машини. Тут треба чітко уявляти собі взаємодію частин, залежність між ними в тій чи іншій ситуації, у тому чи іншому положенні. Яскравість цього уявлення безпосередньо пов'язана з тим, наскільки тісно поєднуються в праці зусилля думки і рук. Є підлітки, які за звуком роботи тракторного двигуна визначають характер його несправності, уміють завдяки цьому заздалегідь відчутти небезпеку поломки і запобігти їй.

Якщо здатність аналізувати і синтезувати виробилася в практиці, у праці, то до трудових завдань людина підходить як до розв'язування задачі — висуває гіпотези і потім у думці й на практиці перевіряє їх. Цінною рисою таких людей є вміння бачити в даних конкретних обставинах питання, задачу, що особливо важливо тоді, коли предметом роздуму стає протиставлення волі людини стихійним силам природи.

Робота рук, у процесі якої здійснюється і розвивається задум, сприяє розвитку таких якостей розуму, як критичність, гнучкість, широта й активність думки, здатність перевіряти критично припущення і висновки. Для людей, в яких руки з малих років працюють у тісному зв'язку з думкою, характерне вміння перевіряти істин-

ність припущення працею. На власному досвіді й досвіді тих, хто її оточує, дитина з малих років переконується, що в кожній роботі є різні ступені майстерності. Ідеал — це висока майстерність, творчість. З дитинства людина стає суворою і вимогливою до своєї праці, лишається завжди незадоволеною досягнутим. І якщо дитина прагне повторно виконати роботу, ми бачимо в цьому серйозний успіх виховної роботи.

Критичність оцінки творчого аспекту праці особливо важлива тоді, коли людина день у день виконує ту саму роботу. Кращі трудівники сільськогосподарського виробництва, готуючись до нового циклу робіт, обов'язково аналізують закінчений цикл — як оброблявся ґрунт, як при цьому враховувалися умови розвитку рослин, як готувалося насіння до сівби тощо. Такого підходу до праці треба добиватися вже в стінах школи. В одиоманітній роботі, яка повторюється з року в рік, діти завжди повинні бачити щось нове. Так, наприклад, вирощуючи протягом кількох років ту саму культуру, учні одночасно здійснюють селекцію — відбирають насіння, в якого з'явилися ті чи інші цінні ознаки, і потім сіють його на спеціальних грядках.

Тому ми завжди прагнули, щоб під час трудової діяльності наших учнів змінювалися умови, обстановка — це доповнює задум новими деталями, показує кілька способів досягнення мети. Якомога більше простору для свідомої зміни обстановки, для створення нових умов — цими педагогічними вимогами великою мірою визначається виховна цінність праці. Творчість починається тоді, коли в процесі праці народжуються нові ідеї, розвиваються задуми. У кімнаті важких справ, яка створюється тепер у нас, ми саме й хочемо висунути на перший план труднощі творчості — вміння перебудуватися під час виконання роботи відповідно до нових вимог щодо її результатів, до нових технологічних умов, наприклад нового режиму роботи діючої моделі.

У сільськогосподарському виробництві в певні періоди створюється становище, коли від людини нібито нічого не вимагається: можна спокійно чекати врожаю. Але люди творчого розуму і в такі періоди знаходять можливості для активної діяльності. Ми прагнемо до того, щоб у наших учнів у процесі праці творча думка завжди працювала активно. Нанприклад, коли починають досягати

плоди помідорів, дітям пропонується подумати про те, як підвищити плодоносіння

Особливо важливо виховувати спільну діяльність розуму і рук для вироблення вміння охопити в думці складний процес праці, зрозуміти взаємозалежність ряду обставин і явищ.

Широта думки залежить насамперед від того, наскільки тісно в одній особі поєднуються творець задуму і виконавець роботи. конструктор і майстер, який втілює конструкторську в житті. Тому ми не допускаємо, щоб менш здібним і не досить активним учням у технічних гуртках відводилася роль простих виконавців того, що придумують активніші й здібніші учні. Здібності формуються лише за тієї умови, коли людина сама здійснює свій задум

Дуже важливо, щоб у кожного учня на певному етапі його трудової діяльності виник задум більш або менш складного трудового процесу (виростити високий урожай, зробити діючу модель машини тощо). Спочатку цей задум має загальний характер, його деталі ще не мають чітких контурів. Потім у процесі праці він набуває дедалі чіткіших обрисів, деталізується. Так, у задумі зробити діючу модель за зразком справжньої машини спочатку немає конкретного уявлення про деталі конструкції, є лише уявлення про головні принципи будови і дії. Уміння перенести конструктивні особливості справжньої машини в модель залежить від широти думки, від звички до мисленого охоплення взаємозв'язку багатьох явищ. Тому ми добивасмося, щоб учень, який задумав сконструювати діючу модель, добре працював ручними інструментами: такі вміння допомагають глибше розуміти принципи будови і роботи деталей, вузлів, в які перетворено знаряддя ручної праці. Чим краще він володіє ручними інструментами і знаряддями праці, тим легше йому зрозуміти це перетворення майстерності людської руки в робочі органи машини.

Для цього в наших робочих кімнатах і майстернях широко представлені різні ручні знаряддя праці. Користуючись цими знаряддями, учні осмислюють ті елементи, які, визначаючи конструктивні особливості знаряддя або інструменту, водночас позначаються і на людській праці. Наприклад, усі різальні інструменти характеризуються такими елементами, як величини кутів різання, форма

й розміри зубів, розмір пазух, довжина і товщина полота. Розуміння цих елементів, уміле врахування їх у ручній праці відіграють велику роль у розвитку думки, в розширенні кругозору.

САМООБСЛУГОВУВАННЯ

Самообслуговування — найпростіший вид побутової праці, з нього звичайно розпочинається трудове виховання, і надалі воно стає обов'язком і звичкою кожної людини незалежно від того, якою продуктивною працею вона зайнята. Самообслуговування — важливий засіб дисциплінування людини, виховання в ній почуття обов'язку перед іншими людьми. Обслуговування з малих років своїми силами ряду особистих потреб виховує в людини повагу до батьків, братів, товаришів. Самообслуговування перетворює працю в однаковий обов'язок усіх, робить її загальною.

Свідоме ставлення до праці — самообслуговування — можливе лише тоді, коли для людини вже з дитячих років стала звичкою органічна нетерпимість до бруду, неохайності, коли ця звичка перетворилася в емоційно-естетичну чутливість до навколишньої обстановки.

На кожному етапі розвитку дитини ми встановлюємо коло її обов'язків із самообслуговування, навчаємо її виконувати ці обов'язки, добиваючись регулярності праці, а також того, щоб самообслуговування стало обов'язком усіх без винятку. Тут не потрібні багатослівні пояснення, важливе одне: нехай дитина відчуває, що праця із самообслуговування робить життя кращим, приємнішим, радіснішим. Немає цього почуття — не може бути ні переконань, ні свідомості.

Предметом самообслуговування є насамперед піклування про чистоту і красу робочої обстановки — класної кімнати, лабораторії, майстерні.

Особливо важливо включати в самообслуговування те, що прикрашає життя. Ряд обов'язків із самообслуговування ми підпорядковуємо естетичним запитам колективу — створенню в школі естетичної обстановки (догляд за квітами, розбивання клумб тощо).

У самообслуговуванні важчу працю звичайно виконують хлопчики. Це важлива умова виховання поваги до жінки.

**ЗВ'ЯЗОК МЕТОДІВ ТРУДОВОГО
ВИХОВАННЯ З МЕТОДАМИ РОЗУМОВОГО,
МОРАЛЬНОГО, ФІЗИЧНОГО
І ЕСТЕТИЧНОГО ВИХОВАННЯ**

Методи трудового виховання тісно пов'язані з методами розумового, морального, фізичного й естетичного виховання. Цей зв'язок визначається метою праці. Якщо мета праці в майстерні або на шкільній ділянці — дати або поглибити вміння і навички, метод трудового виховання наближається до методів навчання. Якщо в праці на перше місце ставлять моральний елемент — формування поглядів і переконань, то метод трудового виховання набуває рис, властивих методам впливу на моральні почуття. Щоб виховати моральну готовність працювати на благо суспільства, мало міцних умінь і навичок, мало звички працювати. Тут на перше місце висувається ідея — в ім'я чого людина працює. У таких випадках вирішальне значення мають почуття і переживання, пов'язані з тим, як людина розуміє роль своєї праці в суспільному житті.

У самих формах організації трудової діяльності учнів, у відносинах, що складаються між ними, закладені великі виховні можливості. У праці, мета якої — розвивати духовні сили, вміння і навички повинні бути не кінцевою метою, а засобом досягнення суспільних і творчих цілей. У трудовому вихованні ми ставимо на перше місце ідейні цілі. Це не означає, що з учнями без кінця треба говорити про суспільно-господарську мету праці. Ідея проймас сам процес праці. Ми добиваємося того, щоб свою моральну гідність, честь, гордість учень бачив у трудовій майстерності, у творчості для блага людей. Зробити працю потребою людини — це означає зробити її духовною потребою. Ми прагнемо, щоб у дитини з малих років виховувалася емоційно-естетична чутливість до того, що і як вона зробила, що думають і говорять про її працю інші, як оцінює її працю колектив. Праця входить у духовне життя дитини лише тоді, коли вона відчуває красу того, що створила для людей, — лише в цьому разі вона відчуває відмінність між добрим і поганим. У кожній дитини на шкільній садибі, в саду, на присадибній ділянці батьків є куточок, де вона створює щось красиве, де її праця прикрашає землю. Учень, який закінчує III клас, милується красою квітучого дерева,

посадженого ним у перший рік його шкільного життя. Кожний клас має бузковий або периковий гай, за яким учні цього класу доглядають рік у рік.

ПРИКЛАД ЯК МЕТОД ТРУДОВОГО ВИХОВАННЯ

Ураховуючи схильність дітей наслідувати все, що подобається, ми прагнемо до того, щоб перед їхніми очима в школі завжди був приклад цікавої, захоплюючої праці. Нехай уже в молодшому віці кожну дитину хвилює, зачепить майстерність, уміла праця вчителя і старшого учня, нехай праця і духовне життя старшого стануть для молодшого ідеалом, мрією. Спільність трудових захоплень і духовних інтересів учнів і вчителів, молодших і старших школярів, їх співдружність, взаємний обмін духовними багатствами — усе це залишає в юному серці глибокий слід на все життя.

Духовне обличчя дитини насамперед залежить від того, який учитель веде її по першій стежці життєвого шляху.

З вуст учителя дитина часто чує моральні повчання і настанови. Усе це пабуває авторитету в очах дитини лише остільки, оскільки вона, дитина, бачить у своєму вчителені людину, одухотворену своєю працею, закохану в свою працю. Приклад праці вчителя — це не тільки те, що вчитель уміє робити своїми руками (хоч і це має велике значення), це весь уклад духовного життя вчителя, це, підкреслимо ще раз, його одухотвореність усім, що він робить разом з дітьми, усім, що приносить дітям радість.

Надзвичайно, винятково впливає на дітей те, що яке-небудь праця однаковою мірою захоплює і їх, дітей, і вчителя. У такій праці відкриваються дитячі серця, дитина стає другом, товаришем учителя. Наші вчителі початкових класів у першу осінь шкільного життя закладають з дітьми маленькі розсадники для вирощування квітів. Навесні ми разом з дітьми пересаджуємо ці квіти, доглядаємо їх, саджаємо дерева, милуємося їх красою. На маленьку дитину велике враження справляє те, що вчитель уміє прищепити плодове дерево до дички, пересадити дерево, зробити гарию квіткову клумбу. Трудове навчання на цьому етапі є спільною працею вчителя

і дитини. Ми разом з дітьми працюємо не тільки на ділянці, а й у майстернях і робочих кімнатах, конструємо моделі машин і механізмів. Спільна робота з дітьми — це найрадісніші години нашої педагогічної праці.

У середньому і старшому віці великий виховний вплив на учнів має та сторона культури праці вчителя, яка тісно пов'язана з його предметом. Історію люблять учні в тій школі, де викладач з любов'ю вивчає минуле рідного краю, займається краєзнавством; математика захоплює учнів там, де вчитель захоплюється розв'язуванням задач, знаходить застосування теоретичних знань на практиці, біологія стає улюбленим предметом для тих, кого навчає людина, закочана в природу. Праця вчителя — це наперед його знання і вміння.

Діти не стільки розуміють, скільки відчують широту кругозору, глибину і різносторонність знань свого вчителя. Винятково дійовим засобом впливу на учнів є те, що в педагога є якесь особисте захоплення, яке й пов'язане з предметом, і водночас піби веде дітей у світ, що далеко виходить за межі шкільної програми. Наприклад, у вчителя словесності особисте захоплення — літературна творчість: він пише вірші й оповідання-мініатюри — не для опублікування, а для себе. Діти збираються в нього на квартирі, разом з ним ідуть до лісу, на берег річки, в поле. Учитель читає дітям свої вірші й оповідання. Слово доходить до серця дітей, бо воно одухотворене творчим натхненням. На дітей справляє надзвичайне враження не тільки слово вчителя, а й уся його особистість, їм хочеться наслідувати вчителя, вони самі пробують писати вірші й оповідання.

Дуже впливає на дітей приклад трудової захопленості старшого товариша — учня чи того, хто вже закінчив школу. Учень, одухотворений працею, захоплений творчим задумом, — це животноє джерело самовиховання в учнівському колективі. Суть педагогічного керівництва працею учнів ми вбачаємо насамперед у тому, щоб жодне одухотворення працею, жодне творче натхнення не залишалося самотнім вогником. Передають дітям свою майстерність, свою любов до праці не тільки учні, а й кращі трудівники виробництва — наші колишні учні, люди, духовний світ яких ми добре знаємо і яким можна доручити виховання дітей.

У кожній вправі, характер якої визначається метою праці, є навчальний і виховний елементи.

Навчальний елемент полягає в тому, що внаслідок багаторазового повторення трудового процесу або операції виробляються міцні вміння і навички. Виховний елемент ми бачимо тут у піднесенні моральної гідності, пробудженні в учня почуття гордості, коли йому вдається застосувати набуті вміння і навички в суспільно корисній творчій діяльності.

Якщо набуття учнем умінь і навичок дає змогу вважати, що навчальної мети, яка ставиться перед даним видом праці, досягнуто, то виховний процес на цьому не закінчується. Наші учні, наприклад, порівняно швидко оволодівають технікою щеплення плодових дерев. Навчити їх цього неважко. Але з виховною метою ми змушуємо їх займатися таким щепленням кілька років, бо лише повторення має виховний смисл.

По-перше, виховний зміст вправ полягає у виробленні звички виконувати ті самі трудові операції, процеси для досягнення суспільних, творчих, естетичних цілей праці. Є багато видів праці, в яких день у день, протягом багатьох тижнів і місяців повторюється те саме, причому ця повторюваність не тільки необхідність, якої не можна уникнути, а й важлива умова творчості та всебічного розвитку людини в праці. Щоб пізнати якусь важливу закономірність природи і праці, іноді треба тисячі разів виконати той самий трудовий процес, часто одноманітний і стомливий. У дітей ми виховуємо звичку робити те саме багато разів в ім'я досягнення значних суспільних цілей. Так, діти руками відбирають найкраще насіння пшениці, щоб при повторному висіванні такого насіння добитися високого вмісту білка в зерні.

По-друге, до практичних умінь і навичок, якими оволодівають учні, ми підходимо не тільки з шкільного, навчального, а й з широкого, життєвого погляду. Якщо в школі відмінна оцінка — вершина досконалості, то в житті меж досконалості немає. Досягнувши майстерності з погляду програмних вимог, учень переступає «шкільну межу», орієнтується на вимоги життя. У таких учнів ми виховуємо прагнення досягати дедалі нових

і нових успіхів в удосконаленні своїх умінь і навичок. Ідеалом для дітей стають люди із золотими руками — прекрасні майстри, яких народ називає художниками своєї справи. І ми добиваємося того, щоб кожний учень удосконалював ті вміння і навички, які найбільшою мірою можуть сприяти розкриттю його індивідуальності.

По-третє, чим більше праця ввійшла в звичку, тим більше створюється можливостей для оволодіння новими вміннями і навичками в процесі повторення добре відомих операцій, процесів. Добре відоме учень повторює для того, щоб оволодіти новим. Особливо велике значення має ця закономірність у старшому віці, коли людина свідомо прагне визначити свій життєвий шлях.

Навчитися відбирати насіння для висівання неважко. Якщо в середньому і старшому віці робота учня обмежується вдосконаленням цього нескладного вміння, вона може стати нецікавою, пабридливою. Інша справа, коли добре засвоєне вміння стає засобом оволодіння новими вміннями. Так, наприклад, буває тоді, коли учні відбирають насіння (руками чи машиною) у дослідях на підсилення в ньому енергії проростання, або тоді, коли вони поставили собі за мету підвищити стійкість рослини проти засухи або проти холоду тощо.

По-четверте, повторне виконання тієї самої роботи може мати й естетичну спрямованість. Вирощування розсади квітів, догляд за ними — це праця хоч і одноманітна, але приємна, вона дає естетичне задоволення. Важливо, щоб учень прагнув до естетичного вдосконалення у виконанні тих видів роботи, де є великий простір для вдосконалення умінь і навичок (наприклад, у конструюванні й моделюванні).

ВИКОНАННЯ КОЛЕКТИВНИХ ТРУДОВИХ ЗАВДАНЬ

У молодшому віці найбільш цінні з виховного боку короткочасні трудові завдання. Цю колективну працю ми розпочинаємо з роботи, в результаті якої яскраво виступає міра зусиль кожного учня, наприклад з обробки ділянки під квіти, із садіння дерев тощо. У процесі такої праці діти без будь-якого спонукання до змагання починають змагатися, кожний прагне зробити в колективну справу якомога більший внесок. Тому ми добираємо для них такі види праці, щоб змагання народжувалося само

собою. Надицаючи дітей суспільною, творчою, естетичною метою праці, ми добиваємося того, що виконання індивідуальної норми стає для кожної дитини лише однією, і при цьому зовсім не істотною, стороною справи. Виконують норму всі, в цьому ніхто не вбачає ніякої заслуги. Особистий внесок у колективну справу діти починають відчувати в тому, щоб виконати свою роботу краще, ніж інші. Якщо ж завдяки трудовому досвіду це почуття розвивається, поглиблюється в кожній дитині, то в процесі колективної праці самі діти ставлять перед собою нову мету: їм хочеться зробити колективну справу краще, ніж вони думали раніше. Наприклад, діти виготовляють діючу модель, в якій теплова енергія перетворюється в механічну. Творче змагання, прагнення чимось збагатити свою працю пробуджують новий задум: механічна енергія перетворюється в електричну, від електричного двигуна енергія йде на кілька об'єктів — рухається діюча модель, світиться електролампочка.

У моральному вихованні підлітків, юнаків і дівчат велику роль відіграє виконання трудових завдань, які, потребуючи багато сил і часу, виходять за рамки інтересів даного колективу, навіть свого села, району. Створюються цінності, які мають певне значення в зміцненні матеріально-технічної бази суспільства, в поліпшенні життя людей. Кілька шкіл взяли на себе зобов'язання створити лісову захисну смугу в районі спорудженої на Дніпрі Кременчуцької гідроелектростанції. Ця праця мала велике значення в ідейному вихованні старшокласників. Вони не тільки розуміли, а й переживали суспільну, всенародну спрямованість праці: тут не могло бути й мови про те, щоб хтось залишався байдужим до завершення такої важливої справи.

ЗМАГАННЯ ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ ТВОРЧИХ ЗДІВНОСТЕЙ

Учні, які виявляють добрі здібності до одного й того самого виду трудової діяльності, змагаються за краще виконання трудового завдання. Предметом змагання є творчість, майстерність, естетична досконалість праці. Наприклад, у гуртку автоматики і радіоелектроніки кожен учень виготовляє один і той самий прилад — автоматичний лічильник, дія якого ґрунтується на принципах

електроніки. Принцип здійснення задуму в усіх учнів той самий, але з самого початку робота набуває характеру змагання. Кожний прагне знайти свій, особливий шлях перетворення задуму в конструкцію. Учні думають над тим, як ускладнити конструкцію, розширити сферу застосування автоматичного приладу, зробити складнішою взаємодію деталей і вузлів. Досягнення цього є для кожного справою особистої честі. Творча думка забарвлюється моральними почуттями. Це стає стимулом, який спонукає до читання наукової літератури. Колектив живе багатим інтелектуальним життям. Кожний думає не тільки про свою роботу, а й про те, що думають інші, прагне використати, запозичити досвід товаришів.

Після закінчення роботи організовується загальношкільна виставка: автоматичні лічильники виставляються перед колективом. Найдосконаліший прилад стає ніби орієнтиром у дальшому змаганні. Перед гуртківцями ставиться мета — перевершити зразок, досягти вищих результатів. Розпочинається новий етап творчої праці. У змагання вступають і ті, хто щойно закінчив роботу, і нові учні. Народжуються нові задуми, починаються нові конструкторські пошуки, виявляється новий переможець, але ця перемога знову-таки не завершення, а лише черговий етап змагання.

Так само розвивається змагання в гуртках юних радіотехніків, де діти змагаються у виготовленні діючих моделей, і в гуртках юних селекціонерів — щороку восени в нас у школі влаштовується огляд кращих саджанців плодкових дерев — одне із свят праці.

Ціліність цього методу трудового виховання полягає в тому, що для кожного учня відкривається перспектива досягти значного успіху, добитися першості, стати переможцем у тій галузі творчої праці, яка найбільшою мірою відповідає його індивідуальним задаткам, силам, здібностям.

РЕЖИМ ПРАЦІ

Режим праці — це педагогічно доцільна послідовність різних видів трудової діяльності, яка забезпечує умови для всебічного розвитку учнів. Умови правильного трудового режиму: поєднання і чергування розумової та фізичної праці; вільний вибір учнем тих видів праці, які найбільшою мірою відповідають індивідуальним

задаткам та інтересам наявність вільного часу як обов'язкова умова цього вибору

Ураховуючи індивідуальні задатки та інтереси, ми виховуємо в кожного учня потяг і звичку до певного виду фізичної праці, яким він займався б повсякденно. У молодшому віці — це догляд за квітами і взагалі за рослинами, підгодовування птахів, вищипування і різьблення, у середньому і старшому віці — догляд за деревами і виноградними лозами, технічне моделювання і конструювання, бджільництво, догляд за тваринами, заготовлення і внесення в ґрунт місцевих добрив для перетворення неродючого ґрунту в ґрунт високої родючості. Наша мета — добитися того, щоб у роки дитинства, отрочества і ранньої юності праця, якою займаються мільйони робітників і селян, стала для кожного нашого учня звичкою.

Р О З Д І Л VII

ЕСТЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ

*

ПІЗНАННЯ КРАСИ І ВИХОВАННЯ ПОЧУТТІВ

Краса — могутнє джерело моральної чистоти, духовного багатства, фізичної досконалості. Найважливіше завдання естетичного виховання — навчити дитину бачити в красі навколишнього світу духовне благородство, доброту, сердечність і на основі цього утверджувати прекрасне в собі.

Однією з важливих умов багатства естетичних потреб, почуттів, переживань є глибокий інтелектуальний розвиток людини. Тому мета естетичного виховання — широко ознайомлювати дитину з досягненнями світової культури, з культурними цінностями людства.

Ми з перших днів шкільного виховання навчаємо дітей розуміти красу навколишнього світу, природи, суспільних відносин. Сприймання, осмислювання краси — це основа, стрижень естетичного виховання, серцевина тієї естетичної культури, без якої почуття залишаються глухими до всього прекрасного. Ми прагнемо до того, щоб через усі сфери духовного життя дитини через її розумову і фізичну працю, через її творчість, громадську діяльність, морально естетичні відносини, дружбу, любов — проходила червоною ниткою думка: красу треба цінувати і берегти.

Ми вчимо дітей людина виділилася із світу тварин і стала обдарованою істотою не тільки тому, що зробила своїми руками перше знаряддя праці, а й тому, що побачила глибину синього неба, мерехтіння зірок, рожевий розлив вечірньої заграви і ранкової зорі, багряний захід перед вітряним днем, безкрайню далечинь степів, журавлиний ключ у небесній блакиті, відблиск сонця в прозорих краплях вранішньої роси, сірі нитки дощу в похмурий осічний день, ніжне стебельце і голубий дзвіночок

проліска, — побачила і здивувалася й почала створювати нову красу. Спинись і ти у подиві перед красою, у твоєму серці також розквітне краса.

Людина стала людиною, коли почула шелест листя і пісню коника, дзюрчання весняного струмка і дзвін срібних дзвіночків жайворонка в бездонному літньому небі, шелест сніжинок і завивання завірюхи за вікном, ласкавий плескіт хвилі й урочисту тишу ночі — почула і, затамувавши подих, слухає сотні і тисячі років чудову музику життя. Умій і ти слухати цю музику, умій милуватися красою.

Красу діти не можуть пізнати без яскравого емоційного слова вчителя про красу навколишнього світу. Але слово про красу естетично впливає на дитину, якщо вона побачить красу своїми очима.

Споглядання і слухання, переживання побаченого і почутого — це ніби перше віконце в світ краси. І ми вбачаємо дуже важливе завдання в тому, щоб навчити дитину бачити і відчувати прекрасне, а коли в ній будуть пробуджені ці здібності, навчити її на все життя зберегти душевне захоплення і доброту.

Важливу роль у нашій системі естетичного виховання відіграють подорожі в світ краси — екскурсії і походи, спостереження, аналіз явищ природи. Ми йдемо з дітьми в поле, на луки, на берег ставка і річки, у тінисту діброву або в балку, у плодовий сад — краса є скрізь, її треба лише відкрити перед дитиною. Ідемо в різні пори року — восени, узимку, навесні, улітку. Показуємо, як народжується і розквітає краса. Діти бачать гру барв і слухають музику природи. З початку осені і до настання зими ми кілька разів водимо дітей у те саме місце в ліс. Щоразу вони помічають нові відтінки в забарвленні листя. До того ж ці відтінки змінюються залежно від того, коли ми прийшли в ліс — уранці, в середині дня чи увечері; залежно від погоди, від того, як світить сонечко, який вітер тощо. Тому кожна подорож у світ краси приносить дивні відкриття: ось діти побачили, що найбагатша гама відтінків осіннього листя на клеах і дубах, які ростуть на просторі і не стиснуті сусідством інших дерев. Цю особливість їм треба пояснити, розказати, як її створює природа. «Сонечко освітлює ці дерева з усіх боків і забарвлює листя, — кажемо ми дітям. — Але й серед дерев окремі дуби до самої зими не скидають листя, і на них

переливається веселкою шише вбрання». Діти довго стоять, вражені, зачаровані цією красою, але ось учитель пояснив їй, і вона дійшла до їхніх сердець.

У тихі сонячні дні «бабиного літа» ми звертаємо увагу учнів на дивну прозорість повітря, глибину неба, особливу чистоту води в річці. Тихо пливають сріблясті нитки павутини, у вечірньому небі курликають журавлині табуни, які відлітають у теплі краї, у холодні ранки з'являються перші кристалики інею — на все це треба звернути увагу дітей. Ми показуємо їм кілька відтінків зелених сходів озими: зелень жита не така, як зелень пшениці. Із задоволенням діти милуються достиглими плодами в саду і на винограднику, поєднанням смарагдового листя і янтарних грон, грою сонячних променів на плодах яблунь, груш, слив. В осінньому лісі ми вслухаємося в голоси птахів, у тихий шелест падаючого листя, підстерігаємо на дзеркальній гладіні ставку соїни сшески риби. І на все це дитина зверне увагу, до всього придивлятиметься і прислуховуватиметься тоді, коли вчитель своїм словом відкрис перед нею красу навколишнього світу.

Матеріалістична естетика виходить з об'єктивної природи прекрасного. Джерелом краси є світ, який існує незалежно від нашої свідомості. Але цей світ треба пізнавати — розумом і почуттями. Діяльність, яка пізнає й утверджує красу, — це багатогранне духовне життя: сприймання — інтелектуальне й емоційне — картин і явищ природи, праця, моральні стосунки. Виховати почуття також не можна без діяльності, в якій знову-таки на першому місці стоїть активне інтелектуальне й емоційне сприймання краси навколишнього світу.

В першу осінь свого шкільного життя діти в нас проводять один день — з ранку до ночі — у лісі, у полі, на луках. Вибираємо теплий, сонячний день. До світанку вирушаємо на околицю села. Стоїмо, зачаровані красою вранішньої зорі. Діти ніби й не знали, що небо може бути таким гарним, так переливатися чудовими відтінками. Одна за одною гаснуть зорі, народжується день, сходить сонце. Слухаємо пробудження птахів, мекання овець на нольовому стані, гуркіт тракторів на далекому полі. Йдемо до лісу, збираємо опале листя; кожний прагне знайти листя якомога яскравіших відтінків. Смикаємося на галявині: запалюємо багаття — хлопчики

біжать по ьоду, збирають сухий хмиз, а дівчатка варять куліш. Відпочинок...

Після заходу сонця спостерігаємо вечірню зорю. дивимося, як спалахують зорі, як змінюється забарвлення полів, горбів, лук, далеких курганів на горизонті. Вслухаємося в нічну тишу — до нашого слуху долітають голоси нічних пталів, напрочуд дзвінка трель коників. Цей день залишається в пам'яті на все життя; сподади про цей день підсилюють емоційне забарвлення нових сиріймань краси природи.

Уже перша осінь шкільного життя дітей переконує нас у тому, що краса — мати доброти і сердечності. Захоплення куцем шишшини, на якому горять червоні ягоди, стрункою яблунькою, на якій лишилося кілька пожовклих листків, куцем помідорів, обпалених диханням першого нічного заморозку, — все це пробуджує в дитини ласкаве, турботливе ставлення до всього живого. Рослина для неї — жива істота, якій буде незатишно і холодно під холодними вітрами і лютими морозами. Дитині хочеться захистити рослину від холоду.

Неповторна й краса зими. Діти милуються дібровою, засипаною лапатим снігом, захоплюються пушкінським сійвом рожевих снігів, імлюю січневих вечорів, лютовими завірюхами, вслуховуються в щебетання зимових пташок. Не один раз ми виходимо на світанку на околицю села зустрічати зимове сонце, милуємося переливами кольорів на снігових заметах, вслухаємося в дзвінке капання, вдивляємося у розцвічені сонцем алмазні бурюльки, які звисають з дахів.

Навесні діти бачать пробудження життя. Перші весняні квіти, перші розпуклі бруньки дерев, перші ніжні стрілочки трави, перший метелик, перше кумгання жаби, перша ластівка, перший грім — усе це входить у духовне життя дитини як краса вічного життя. Кілька днів підряд, коли починається рух соків у деревах, ми виходимо з дітьми на горб, з якого відкривається вигляд на долину, що заросла верболозом, і дивимося, як сірі гілки майже на наших очах вкриваються зеленою пеленою, забарвлення якої змінюється з кожним днем. Ми милуємося голубим серпанком над горизонтом, синіми курганами в степу.

Справжнє свято для дітей — цвітіння садів. Рановранці ми приходимо на шкільну ділянку, йдемо в сад, захоплюємося білим, рожевим, орапжевим убранням

дерев, слухасмо дзижчання бджіл. «Не можна довго спати в ці дні.— вчимо ми дітей.— Можна проспати красу». І діти піднімаються до сходу сонця, щоб не пропустити тієї миті, коли перший потік сонячних променів освітлює квіти, вкриті крапельками роси. Затамувавши подих, милується дитина. На цю красу вона сама не зверне уваги, якщо їй цього не показати, не розповісти про це.

Улітку діти захоплюються красою хвильного моря пшениці. Ми показуємо дітям, як наливається і досягає пшениця, як цвіте соняшник, починають червоніти помідори і жовтіти дині.

Із сприймання і пізнання краси починається виховання естетичної культури, виховання почуттів.

Усе прекрасне, що існує в павколишньому світі і створене людиною для інших людей, повинно доторкнутися до серця дитини і облагородити її. Ми читаємо і перечитуємо дітям по три-чотири рази такі художні твори, як «Вечори на хуторі поблизу Диканьки» Гоголя, «Записки мисливця» Тургенєва, «Сліпий музикант» Короленка, «Степ» Чехова, оповідання Пришвіна, вірші Пушкіна, Лермонтова, Некрасова, Шевченка, Лесі Українки, Генріха Гейне, Адама Міцкевича. Читанню художніх творів, в яких оспівується краса природи, ми надаємо дуже великого значення. Ми вибираємо для читання обстановку, яка нагадує описані художником картини природи. Слово допомагає глибше відчувати найтонші відтінки краси природи, а краса природи ніби закріплює в свідомості дітей, підлітків, юнаків та дівчат емоційне забарвлення слова, доносить до свідомості й серця його музику, аромат. Для кожного року навчання в нас відібрано твори (або уривки з великих творів), які ми читаємо на лоні природи. Це читання виховує чутливість до емоційного забарвлення слова, допомагає слову глибше проникнути в духовний світ дитини, зробитися знаряддям її мислення.

**ЕСТЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ І ВСЕБІЧНИЙ
РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ В РОКИ
ОТРОЦТВА І ЮНОСТІ**

Естетичне виховання, яке надає певної спрямованості пізнавальній і творчій діяльності учня, розвитку і задоволенню його духовних запитів у процесі багатогранної

діяльності, охоплює всі сфери духовного життя особистості, що формується. Естетичне виховання нерозривно пов'язане з формуванням ідейного обличчя особистості, естетичного і морального ідеалу дитини, підлітка, юнака і дівчини.

Краса — джерело морального багатства людини. Джеймс Олдрідж в одному із своїх виступів перед читачами сказав, що не можна бути циніком і одночасно любити Діккенса³⁵ — це несумісне. Завдання школи полягає в тому, щоб краса стала могутнім засобом морального виховання, джерелом справжньої людяності саме вже в дитинстві, у період дитинства нервової системи, коли душа дитини дуже чутлива до емоційного забарвлення думок, образів — усього, що дитина бачить, сприймає, про що вона думає.

У період дитинства нервової системи, до 7—8 років, і пізніше, в роки отрочства, від 7—8 до 10—11 років, коли продовжується становлення розуму, почуттів і волі, дуже важливо, щоб дитина відчувала красу, захоплювалася нею, вражалася прекрасними творіннями людських рук і нерукотворною красою природи. Подив, зачудування, благоговіння перед красою в дитячі й отрочі роки — це той елемент людських відносин, без яких немислиме справжнє виховання, справжнє становлення людської культури. Людська культура — пайтонше виявляється в культурі почуттів. Справді, багато з того, що вивчають у школі, з часом неминуче забудеться, але всі культурні цінності, до яких доторкнулася людська думка, залишають слід у нашій душі і насамперед у почуттях і переживаннях.

Уявлення про прекрасну суспільну людину, про піднесене і величне в її думках, почуттях, переживаннях ми формуємо в дитини з перших днів її перебування в школі. Це уявлення ми наповнюємо плоттю і кров'ю — живими прикладами високоморальної поведінки, героїчних вчинків.

В уявленні про людську красу ми на перше місце ставимо духовну красу — вірність переконанням, людяність, непримиренність до зла. Час від часу ми яскраво переоформлюємо стенд «Людська краса». На цьому стенді вміщуємо оповідання і нариси про вчинки, життя і долі; у цих оповіданнях яскраво, зрозуміло для дітей, підлітків, юнаків і дівчат показано єдність морального й есте-

тичного ідеалу. Ми добиваємося того, щоб діти не тільки читали, а й мріяли про прекрасних людей, щоб предметом їхніх дружніх бесід були міркування про життєвий шлях.

Серед достоїнств, які ми підкреслюємо в людині як її внутрішню духовну красу, на перше місце ставимо ідейність життя — вчинки і поведінку, життя в ім'я переконань. Вчинки в ім'я загального блага ми розкриваємо не як жертвовність, а як джерело справжнього щастя, справжньої повноти духовного життя.

Усі моральні багатства, створені людством, і ті, що створюються в наші дні, повинні увійти в серця дітей, підлітків, юнаків і дівчат.

На одиому із стендів «Людська краса» було вміщено фотографію сім'ї узбецького коваля Шаахмеда Шамахмудова, який усиновив у роки Великої Вітчизняної війни 14 сиріт із сімей 12 національностей. Діти з подивом читали про цю незвичайну людяність, любов до людей. На тому самому стенді було вміщено портрети героїв, які повторили подвиг Олександра Матросова...

Людська краса, входячи в духовне життя дітей, змушує їх задумуватися над власними вчинками. Внаслідок цього думки, почуття, відносини в колективі одухотворяються моральною красою.

Ми весь час дбаємо про те, щоб ідеал духовної краси людини — її вчинків, праці на благо суспільства — був для вихованців середнього і старшого віку дорогим і священним. Особливо важливо, щоб духовно красиві люди хвилювали юнацьку думку, змушували молодь задумуватися над власною долею.

Уже в ранимому отроцтві кожний учень повинен бути закоханий у людину, в якій втілена краса душі.

Кожному підліткові ми даємо читати книжки про таких людей, такі долі й такі життя. Підлітки, юнаки і дівчата закохуються не тільки у видатних людей, відомих усьому людству, а й у духовну красу простих людей. В юних серцях формується переконання: моральної доблесті й краси людини може досягти не тільки за героїчних обставин, а й у повсякденному трудовому житті.

Зв'язок естетичного виховання з моральним здійснюється також в естетичному ставленні до праці. Багатовіковий гніт експлуатації спотворив уявлення людей

про створені ними цінності: своїм людина вважала лише те, що було її власністю, те, чим вона володіла. Почуття власності, володіння — одна з найтяжчих спадщин минулого в моральному обличчі сучасної людини. Подолання цього пережитку — важлива умова єдності морального й естетичного ідеалу.

Ми прагнемо поставити трудове і моральне виховання так, щоб кожний наш вихованець у створюванні цінності вкладав усі свої кращі духовні якості, «опредметшовав» себе в праці, щоб він любив сам процес праці, відчував красу творчості. Ось чому в трудовому вихованні ми надаємо такого великого значення індивідуальному трудовому захопленню, добиваємося, щоб кожний підліток, юнак, дівчина створили куток улюбленої праці, щоб улюблена праця оволоділа їхнім серцем і душею.

Естетичне виховання тісно пов'язане з вихованням допитливості, цікавості. Прагнення до дослідницької праці є водночас задоволенням естетичної потреби в красивій, інтелектуально насиченій праці. Якщо розумова праця супроводиться інтелектуальною одухотвореністю, якщо людина, думаючи, відчуває себе володарем природи, вона долає будь-які труднощі, її не розчаровують невдачі. Думка найбільше одухотворяється почуттями тоді, коли в праці беруть участь одночасно розум і руки. Ось чому так важливо, щоб учнів зацілювала фізична праця, в якій досліджуються і використовуються закономірності природи.

Естетична спрямованість викладання природничих предметів відіграє велику роль в утвердженні матеріалістичних переконань. У викладанні гуманітарних предметів велике значення мають почуття високого, героїчного, драматичного. Ці почуття переживаються тоді, коли учень пізнає красу служіння Батьківщині, красу подвигу в ім'я щастя народного. Викладачі гуманітарних предметів прагнуть розкрити ту чи іншу подію історії, явище суспільного життя насамперед як боротьбу передових соціальних сил за краще майбутнє народу, і в цій боротьбі учні відчувають красу. Так, розповідаючи про самопожертву захисників Фермопіл, про подвиг Івана Сусаніна, про героїчну смерть Миколи Гастелло, про самовіддану працю мільйонів жінок і підлітків у роки Великої Вітчизняної війни, ми розкриваємо ті риси духовного світу людей, в яких виявлена відданість переконан-

ням, дійова любов до Батьківщини. Естетична спрямованість інтелектуального виховання полягає в тому, щоб, висвітлюючи історичний досвід людства, утверджувати сучасне і пробуджувати мрію про майбутнє. Важлива не тільки розумова, інтелектуальна, а й емоційна оцінка минулого. Від емоційно-естетичної оцінки історичного досвіду величезною мірою залежить, яких «духів минулого», за висловленням Маркса³⁶, викликають собі на допомогу, що з минулого ми хочемо розвивати і вдосконалювати, а чого вважаємо за потрібне позбутися.

Естетичне виховання тісно пов'язане з фізичним вихованням. Ми прагнемо утвердити уявлення про гармонійно розвинуте тіло, про красу в праці, в русі, в подоланні труднощів. Під час запровадженого в нашій школі весняного Свята краси проводяться спортивні змагання з краси рухів. Переможцям змагання учнів молодших класів дарують квіти.

Завдання школи полягає в тому, щоб почуття прекрасного, краса, створені за багатовікову історію, стали надбанням кожного людського серця, перетворилися в естетичну культуру особистості і моральних відносин між людьми.

ЕСТЕТИЧНЕ СПРИЙМАННЯ І ЕСТЕТИЧНА ТВОРЧІСТЬ

У вихованні естетичної культури дуже велике значення має взаємозв'язок естетичного сприймання і естетичної творчості. У дитинстві, отрочстві та ранній юності кожний учень повинен захоплюватися красою в усіх її проявах; тільки за цієї умови в нього утверджується бережливе, дбайливе ставлення до краси, прагнення знову і знову звертатися до того предмета, джерела краси, який вже збудив захоплення, залишав у його душі слід.

В естетичному сприйманні, як пізнавальному й емоційному процесі, тісно пов'язані поняття, уявлення, судження — взагалі мислення, з одного боку, і переживання, емоції — з другого. Успіхи естетичного виховання залежать від того, наскільки глибоко розкривається перед учнем природа прекрасного. Але вплив на його духовний світ краси природи, творів мистецтва, навколишньої обстановки залежить не тільки від краси, що існує об'єктивно, а й від характеру діяльності учня, від того, як ця краса включається в його відносини з навке-

лишніми. Естетичні почуття пробуджують та краса, яка входить у життя людини як елемент її духовного світу.

Кожна людина освоює і красу природи, і музичну мелодію, і слово. І це освоєння залежить від її активної діяльності, під якою ми розуміємо працю і творення, думку і почуття, які сприймають, створюють і оцінюють красу. Чим більше в природі предметів, олюднених емоційним сприйманням, пережитих як краса навколишнього світу, тим більше краси бачить людина навколо себе, тим більше хвилює, зворушує її краса — і створена іншими людьми, і первозданна, нерукотворна. Тих дієй і підлітків, для яких постійне спілкування з природою стало важливим елементом їхнього духовного життя, глибоко хвилюють, зворушують описи природи в художніх творах, зображення картин природи в творах живопису.

Ми добиваємося, щоб кожний наш вихованець з малих років сердечно, дбайливо ставився до деревця, до куща троянд, до квітів, до птахів — до всього живого й красивого. Дуже важливо, щоб це шкільництво стало звичкою. Тому в нас кожна дитина доглядає за рослиною в куточку краси свого класу. У кожної дитини є своя шпаківня або своя дуплянка для синичок, кожний оберігає гніздо ластівки. Ця сфера естетичної творчості має глибоко особистий, індивідуальний характер. Без індивідуальних особистих почуттів немає естетичної культури.

Велике значення має й естетична творчість, пов'язана із сприйманням художніх цінностей — літератури, мистецтва

Естетичне сприймання творів літератури, музики, образотворчого мистецтва також потребує активної діяльності. Ця діяльність полягає в естетичній оцінці, в глибокому переживанні тих якостей, що їх має предмет сприймання сам по собі. Ми добиваємося того, щоб з малих років дитина переживала красу слова в художньому творі, щоб її хвилювали і опис природи, і зображення духовного світу героїв. Учень, який у дитинстві багато разів переживав красу слова, прагне передати словами свої заповітні думки. Багаторічний досвід переконує нас, що літературними спробами — складанням віршів, оповідань, парсів — у роки отрочества і ранньої юності захоплюються ті, на кого в дитинстві великий вплив справила краса, передана словом у творах видатних письменників.

Слухання художніх творів і виразному читанню діти віддають свій вільний час. У молодших класах на читання улюбленого твору відводяться особливі уроки; на цих уроках кожний читає те, що йому найбільше подобається, що його хвилює — вірші, уривки з оповідань, повістей. Учитель також читає свій улюблений твір. Звичайно, уроку не вистачає, проводиться ранок улюблених творів. Потім ранок присвячується одному великому твору.

У середніх і старших класах читають уривки з творів класичної і сучасної літератури — як вітчизняної, так і зарубіжної.

Досвід переконує, що сприймання краси творів живопису (як за оригіналами, так і за копіями) збуджує в дітей прагнення передати у фарбах, лініях, поєднаннях відтінків свої думки і почуття, своє ставлення до навколишнього світу. Це прагнення ми розвиваємо і підтримуємо. У дітей є альбоми для малювання, і багато дітей не тільки малюють у них окремі предмети або їх поєднання, а й відображають у малюнках свої почуття.

Час від часу в школі влаштовуються виставки дитячого малюнка. Так, у 1965/66 навчальному році одна з таких виставок малюнків учнів I—IV класів була присвячена темі «Спогади про літні канікули», друга — темі «Наш плодовий сад і виноградник», третя — «Настала золота осінь», четверта — «Зима», п'ята — «Мрії про польоти в космос».

На наших юнаків і дівчат величезне враження справило оповідання М. Шолохова «Доля людини». Вони й до читання цього оповідання знали про невідомого героя, який здійснив героїчний подвиг у нашому селі в дні фашистської окупації.

Після однієї з каральних експедицій фашисти зібрали жителів села й урочисто оголосили, що всі партизани, наразі, знищені — останній з них, узятий у полон живим, зараз це підтвердить. Справді, знайшовся зрадник, який сказав те, що так хотілося ворогам. Сотні селян стояли, пригнічені цією звісткою. І ось у цю хвилину з натовпу вийшов юнак, підійшов до групи фашистських офіцерів і попросив дозволу сказати кілька слів селянам. Фашисти дозволили. Юнак сказав: «Не вірте фашистам. Я — партизан. Нас тисячі, ми боремося і будемо боротися. Я йшов сюди на вірну смерть, але ця смерть

необхідна: ви повинні вірити, що, поки живий народ, живі й борці за його справу — партизани».

Приголомшені фашисти не відразу отямилися. Юнака слонили й тут же розстріляли. Але його слова вдихнули в них, до кого вони були звернені, нові сили.

Змальована Шолоховим картина по-новому розкрила нашим юнакам і дівчатам героїчний вчинок невідомого юнака, здійснений в їхньому рідному селі чверть віку тому.

Маленькі діти, учні III класу, часто плачуть, коли вчителька читає їм оповідання польського письменника Г. Сенкевича «Янко музикант». Вони стають ніби безпосередніми учасниками подій, про які розповідає письменник; горе, про яке він говорить, стає їхнім власним горем; вони пригадують, що раніше часто не звертали уваги на ці маленькі події свого повсякденного життя. У думці ставлять себе на місце хлопчика, намагаються вирішити, щоби вони самі зробили на його місці. Радянські діти, звичайно, не можуть уявити собі умов життя суспільства, яке давно вже не існує, вони в думці переносять у той страшний світ свої моральні й естетичні критерії. Діти з обуренням говорять про поміщика експлуататора; кожний твердить, що він разом із своїми товаришами обов'язково покарав би жорстокого поміщика...

Особливо збагачує бачення світу лірична поезія. Читання вірша Пушкіна «Чи серед вулиць і смінливих»³⁷ завжди створює в уявленні юнаків і дівчат картину неминущого, безсмертного життя, навіває думки про наступність поколінь. Учнів охоплює сумний настрій при думці, що людина смертна, що молоде стає старим, але цей сум ще більше відтіняє красу життя, її радощі: юнаки і дівчата переживають прагнення якомога повніше, глибше пізнати в житті все те, що пов'язане із створенням, із безсмертним життям природи і вічністю людських поривань до щастя. Поетичне слово пробуджує благородні поривання душі. Одного разу після читання цього вірша хтось із юнаків сказав: «Посадимо дубок, який житиме тисячу років...» Посадили жолудь, виріс дубок, тепер йому вже десять років. Він ледь досяг людського зросту, але всі в нас називають його тисячорічним. Так з покоління в покоління учнівський колектив передає естафету мрії про безсмертне неминуще життя.

Ми падаємо великого значення розгляду творів живопису. У початкових класах ми робимо це на уроках

читання, у середніх і старших класах — на уроках літератури. Іноді ту саму репродукцію розглядаємо кілька разів — у молодшому, середньому і старшому віці. Перший розгляд звичайно не супроводиться широкими поясненнями, які стосуються деталей картини. Учні розглядають репродукцію звичайно на закінчення бесіди, в ході якої в них створюється певне ставлення до того чи іншого явища природи, суспільного життя, або ж після безпосереднього спілкування з природою.

Наприклад, під час прогулянки з дітьми ми відпочиваємо на освітленій сонцем галявині в березовому гаї. Діти не можуть не відчутити тут краси білих стовбурів на фоні яскравої зелені, гри світла і тіней. Струнки дерева, голубе небо, яскраве сонце, річка, яка блищить вдалині, зелений лужок, дзижчання бджіл — усе це входить в їхній духовний світ як олюднені предмети. Після повернення ми показуємо дітям репродукцію картини Левітана «Березовий гай», і вона справляє на них дуже велике враження, хоч цей розгляд і не супроводиться поясненнями. У геніальному творі художника діти знаходять ніби самих себе: твір пробуджує в них думки і почуття, щойно пережиті при безпосередньому спілкуванні з природою, але тепер ці почуття виникають як згадка про минуле, як бажання ще й ще раз спілкуватися з природою, відчувати, переживати красу.

Для учнів середніх і старших класів у нас проводяться вечори й ранки, присвячені окремим творам живопису. Коротко спинившись на життєвому і творчому шляху художника, ми основну увагу приділяємо образам твору, прагнемо в яскравих, барвистих словах передати зміст твору, охарактеризувати властиву художникові манеру письма.

Щоб розкрити красу творів живопису перед учнями, самі вчителі повинні мати відповідну підготовку в галузі естетичної культури, постійно поглиблювати свої знання. У нас кожний учитель безперервно поповнює свій особистий альбом репродукціями картин видатних художників. У педагогічному колективі проводяться заняття, присвячені образотворчому мистецтву. Протягом ряду років склалася і програма бесід про твори живопису. Відповідно до цієї програми кожна бесіда присвячується одному (іноді двом-трьом) творам видатних художників — російських, радянських, зарубіжних. Окремі бесіди присвячуються також архітектурі й скульптурі.

Могутнім засобом естетичного виховання є музика. Музика — це мова почуттів, переживань, найтонших відтінків настрою. Чутливість сприймання мови музики, розуміння її залежать від того, як у дитинстві й отрочетві сприймалися твори, складені народом і композиторами. Не менш як половину часу, який відводиться на спів й музику, ми використовуємо на слухання музичних творів. Ми вчимо дітей розуміти музичну мелодію, потім переходимо до слухання простих п'єс. Кожному твору передус бесіда, завдяки якій у дітей створюються уявлення про картину або переживання, передані специфічними засобами музики.

Тут, як і при сприйманні творів живопису, ми маємо дуже великого значення природі: вчимо дітей слухати музику природи. Наприклад, тихого літнього вечора діти збираються в саду чи на березі ставка. Заходить сонце, в кожну хвилину змінюється забарвлення дерев, горба, який видніється вдалині, неозорих полів з високими скіфськими курганами. Діти вдвляються в навколишній світ, вслухаються в звуки. Виявляється, що найтихіший літній вечір наповнений безліччю звуків. Безпосередньо після слухання музики природи дітям пропущється прослухати записану на пластинку відповідну народну пісню або твір композитора. У дітей виникає бажання ще й ще слухати музичні мелодії, які передають красу літнього вечора. Під час повторного слухання музичного твору розвивається емоційна пам'ять, поглиблюються чутливість і сприйнятливність до краси мелодії. Поступово дитина починає відчувати в мелодії музичний вияв почуттів, вражень, настроїв, переживань. Так, ще до ознайомлення з музичною термінологією учні оволодівають мовою образів, що має дуже велике значення не лише для музичного виховання, а й взагалі для формування та розвитку почуттів. Чим зрозуміліша, доступніша ця мова дитині вже в молодшому віці, тим більшу роль відіграє слухання музики в середньому і старшому віці.

Уміння слухати і розуміти музику — одна з елементарних ознак естетичної культури, без цього не можна уявити повноцінного виховання. Сфера дії музики почнається там, де закінчується мова; те, що неможливо сказати людині словом, можна сказати музичною мелодією, бо музика передає безпосередньо настрої, пережив-

вання. У зв'язку з цим треба зазначити, що музика є незамінним засобом впливу на юну душу. Ми прагнемо побудувати систему музичної освіти так, щоб з року в рік перед учнями поступово відкривався світ великих ідей, відображених у музиці: ідеї братерства і дружби людей (Дев'ята симфонія Бетховена), ідеї боротьби людини проти безжалісної долі (Шоста симфонія Чайковського), боротьби сил прогресу і розуму проти темних сил фашизму (Сьома симфонія Шостаковича). До розуміння цих ідей ми підводимо дітей поступово: спочатку, як зазначалося, вони слухають нескладні музичні твори, в яких виражене почуття захоплення красою, добром, людяністю, потім переходять до складніших творів.

На музичних вечорах, які проводимо для учнів молодшого, середнього і старшого віку, основне місце займає слухання музики. Програма музичної освіти передбачає прослуховування вокальних, інструментальних та симфонічних творів і уривків (увертюр, арій) з опер найвидатніших російських, радянських і зарубіжних композиторів.

Кожний музичний вечір є черговою сходинкою в музичній освіті. Щоб навчити розуміти музику, треба розповісти про музичні засоби вираження думок і почуттів. Ми починаємо з елементарного пояснення музичних асоціацій і аналогій, показуємо, як композитори запозичують їх з навколишнього світу звуків. Поступово переходимо до аналізу ідеї музичного твору.

Переживання почуття насолоди від прекрасного — перше спонукання до творчості. Це особливо помітне на літературних спробах учнів. Чим глибше пережив учень красу, відбиту в поетичному творі, тим більша в нього потреба передати в слові власну думку, почуття. Сприймання і творчість тут не тільки взаємозалежні, а й зливаються часто в єдиний процес естетичної оцінки: творчість починається, по суті, вже під час читання поетичного твору. Характерною особливістю літературних, особливо віршованих, спроб є те, що думка передається за допомогою конкретно-чуттєвих образів, з якими вона асоціювалася під час сприймання поетичного або музичного твору.

Я прочитав протягом останніх 10 років понад 100 учнівських віршів, в яких виливається почуття суму в зв'язку з майбутнім розставанням із школою, товаришами. Свої почуття юнаки і дівчата передають у таких

образах, як далекий курган у прозорій димці, який усе віддаляється, стає ледь помітним; зів'яле дерево (або, навпаки, розквітле) на березі ставка (чи річки), освітлене яскравим промінням сонця; хмара в безкрай синяві неба; схід (або захід) сонця; вечірня (або вранішня) зоря; далекий димок паровоза (або пароплава). Той чи інший образ асоціювався в емоційній пам'яті авторів з почуттям суму, навіяного думками про розлуку.

Чим глибше, тонше естетичне сприймання, тим більше зростає інтерес учня до власного духовного світу. Багато учнів ведуть щоденники. Записи в щоденниках — яскраве свідчення потреби в творчості. Цю потребу необхідно розвивати. Уміння творити словом, втілювати в художній образ свої думки, почуття, переживання потрібне не тільки письменникові, а й кожній культурній людині. Чим більше розвине це вміння, тим вища естетична і загальна культура людини, тоїші її почуття, глибші переживання, яскравіше естетичне сприймання нових художніх цінностей. Ось чому ми надаємо великого значення творчим письмовим роботам — творам.

Робота над творами — це не тільки розвиток мови, а й самовиховання почуттів. Ця робота розпочинається із спілкування дитини з природою. Під час наших подорожей у світ краси ми відкриваємо перед дитиною багатства почуттів, переживань, думок, які вклав народ у кожне слово і бережливо передає з покоління в покоління. Діти захоплюються красою вранішньої зорі — ми розкриваємо перед ними емоційне забарвлення слова «зоря»; милуються мерехтливими зорями — розкриваємо красу слова «мерехтіння». Тихими літніми вечорами проводимо на лоні природи бесіди, присвячені словам *захід*, *присмерк*, *тиша*, *шепіт трав*, *місячне сяйво*. Тут же, на лоні природи, читаємо безсмертні рядки російської і світової поезії — вірші й поетичну прозу, — які присвячені природі й відбивають внутрішній світ людини.

Від естетичного сприймання залежить і спонукання до творчості в галузі образотворчого мистецтва та музики. Розвиваючи почуття краси природи, ми спонукаємо дітей передавати свої почуття у фарбах і лініях. Творчість починається там, де, зображаючи ліс, гори, степ, річку, дитина виражає свої почуття. Така творчість збагачує духовне життя. В екскурсії й туристичні походи наші учні беруть альбоми й олівці. У ті хвилини, коли краса

природі переживається особливо яскраво, вони роблять зарисовки. Окремі уроки малювання в початкових і середніх класах присвячуються малюванню на теми, обрані учнями: діти малюють те, що залишило в їхній душі глибокі враження.

Ознакою естетичної і загальної культури людини є вміння знаходити в музиці засіб вираження своїх почуттів, переживань. Створювати нові музичні твори можуть лише окремі люди, але розуміти мову музики, користуватися скарбами музики в духовному спідкуванні під силу всім. Ми добиваємося, щоб музичний інструмент став необхідний кожному, щоб кожний умів грати на тому чи іншому музичному інструменті. Найбільше в наших умовах поширена гра на баяні. Багато наших учнів мають потну бібліотечку, віддають грі на баяні години свого дозвілля. У вільний час учень іде в музичну кімнату, слухає улюблений твір у записі на плівці.

Чим вищий рівень естетичного розвитку всіх без винятку учнів, тим більше можливостей для розвитку тих, хто має задатки творчої діяльності в галузі мистецтва.

РОЛЬ НАВКОЛИШНЬОЇ ОБСТАНОВКИ І ПРАЦІ В ЕСТЕТИЧНОМУ ВИХОВАННІ

Ми дбаємо про нагромадження в дітей естетичних вражень — з цього починається шкільного циклування про естетичну обстановку. Усе, що бачить дитина, переступивши поріг нашої школи, усе, з чим вона тут стикається, красиве. Красивий загальний вигляд школи, яка потонає в зелені; красиві зелені кущі винограду з янтарними гронами; красиві троянди, які в'ються вздовж доріжки від одного шкільного корпусу до інших. Гарні в усі пори року крони дерев у шкільному саду. Красиво обрамлений диким виноградом ганок головного входу до школи...

Естетична цінність речей, які оточують нас, не збігається з їх ціною, вираженою у вартості. Ми добиваємося того, щоб усе, що оточує дітей, було для них з естетичного боку неоціненним, тобто щоб у все було вкладено велику працю, піклування, хвилюючі почуття.

Естетичне сприймання навколишньої обстановки — справа глибоко суб'єктивна, яка залежить від активної діяльності, спрямованої на естетичне освоєння дійсності. Для дитини незрівнянно дорога непоказна квітка, вирощена нею з маленького живця в глиняному горщику.

Фарфорова ваза, куплена в магазині, тьмяніє перед вагою глиняною, зробленою власними руками. Це не треба розуміти як недооцінку художніх цінностей, створених майстрами творцями — роль цих цінностей у вихованні величезна. Ми звертаємося до наведених вище прикладів лише для того, щоб підкреслити цінність праці в естетичному вихованні учнів.

Естетичність обстановки досягається такою гармонією нерукотворного і створеного людиною, яка збуджує почуття радості. Ми прагнемо до того, щоб на шкільному дворі дитина скрізь бачила красу природи, яка стає ще красивішою від того, що про неї піклувалася вона, дитина.

Гармонія речей, які оточують дитину, створює загальний естетичний дух обстановки за тієї умови, коли окремі речі не кричать про себе, коли їх ніби не помічаєш. Якщо, наприклад, на широке, світле вікно, з якого відкривається вигляд на плодовий сад, поставити кілька великих рослин, гармонія порушиться, рослини приглушать естетичні якості інших речей — того ж плодового саду. Якщо ж на вікні буде тільки одна гілочка, яка гармоніє за своєю формою з деревами плодового саду, з порою року (гармонія може бути і в контрасті), то зовсім по-іншому сприймаються і ця гілочка, і плодовий сад, і простори далеких полів.

Краса облагороджує людину лише тоді, коли вона працює, створюючи красу. Ми добиваємося, щоб людині хотілося працювати не лише для хліба насущного, а й для радості. Створюй, роби красу, вчимо ми дітей. Нехай поряд з пшеничним колосом цвіте хризантема, поряд із соняшником — троянда, поряд з кущем картоплі — кущ бузку. Кожен клас у першу осінь свого шкільного життя саджає свій кущ троянди і доглядає за ним. У кожного колективу малюків є свої хризантеми; з настанням холодів діти пересаджують квіти в теплицю або в куток живої природи. У куточку краси, що його створює кожний клас на шкільній садибі, — троянди, бузок, виноград, персики. Піклування про красу переживається як піклування про ніжну, тендітну, беззахисну істоту, що загинула б, якби про неї не піклувалася людина.

Праця дітей є і створенням потрібних речей, і водночас естетичною творчістю. У цій єдності — джерело облагороджуючої сили праці, особливо безкорисливості; у цій єдності запобігання огидному пережитку минулого — по-

чуттю володіння речами. Чим яскравіший елемент естетичної творчості в суспільно корисній праці, тим глибше поєднується естетична оцінка речей — результатів праці з моральною спільною людиною, яка створила ці речі.

Багато видів дитячої праці є, по суті, творчістю, спорідненою з прикладним мистецтвом (наприклад, вишивання, випалювання, ліплення, вишивання тощо). Чим довше зберігаються в житті людини ці види праці, тим яскравіше виявляється естетичний елемент у всій її трудовій діяльності.

Естетична оцінка праці — це джерело моральної гідності трудівника. Поряд з вимогами технології в процесі роботи на навчально-дослідній ділянці, у теплиці, у майстернях і робочих кімнатах, у полі перед учнями ставляться вимоги краси. Будь-яке трудове завдання, яке ставиться перед учнем, має не тільки матеріально-виробничий, а й естетичний зміст, пов'язаний з формуванням почуття прекрасного.

Естетичній обстановці властиве відчуття повітря, світла, простору, перспективи. Усе, що висить на стінах наших класних кімнат, ніби розсуває стіни, наповнює кімнату просторами полів, лісів, лук. Учні, наприклад, бачать картину, на якій зображено золоту осінь у плодовому саду. Вона нагадує про те, що за стіною справжній плодовий сад.

З шкільною садибою пов'язані дитинство, отрочество і рання юність наших вихованців. Усе тут розвиває естетичне сприймання природи і праці. Зелений лужок, який відкривається на подвір'ї, переходить у пасіку, що нагадує про постійну, копітку працю. У якому б місці подвір'я не був учень, перед ним плодові дерева — яблуні, груші, черешні, сливи, абрикоси. Вони прекрасні і в пору цвітіння, і влітку, і пізньої осені — спочатку з плодами, потім з різнобарвним убранням, яке ніби палає на фоні осіннього неба. Неповторна краса їх гілок узимку — вкритих снігом, інеєм. Плодовий сад — найяскравіше поєднання первісної краси з красою, створеною руками людини.

У центрі шкільного подвір'я, поряд із спортивним майданчиком, — виноградник. Його зовнішній вигляд приваблює і природною красою могутніх кущів — пагонів, що в'ються по дротині, і грон плодів (учні їх бачать протягом трьох місяців), і особливо красою праці. Діти створюють цю красу, живуть нею. Уже в першу осінь

свого перебування в школі вони саджають чубуки, потім доглядають за ними. Виноградними лозами обплетені стіни кролятника, зеленої лабораторії, вбиралень.

Біля пасіки — медоносні рослини. З ранньої весни до пізньої осені тут звучить бджолина музика, як діти називають дзижчання бджіл. Сюди вони приходять разом з учителем у тихі ранкові й вечірні години слухати музику природи, тут вони вчаться розуміти музичну мелодію.

На шкільному подвір'ї — кілька зелених альтанок з виткого дикого винограду. Густе листя утворює живу покрівлю, схожу на зонтик. Протягом весни, літа й осені природа п'ять раз змінює забарвлення цього листя. Ця гра барв захоплює учнів, є предметом спостережень. Таку саму гру барв спостерігають учні і на виноградних лозах, які вкривають стіни зеленої лабораторії.

Естетичний характер має й обстановка на навчально-дослідній ділянці, у теплицях, у кабінеті живої природи. Кожний молодший і середній клас має свою ділянку, на якій вирощує зернові й технічні культури. Їх добирають так, що ділянки кожного класу зеленіють до глибокої осені. До морозів цвітуть осінні квіти. Буває, що вони виглядають з-під першого снігу. У теплиці квіти цвітуть цілу зиму: хризантеми, проліски, конвалії. На навчально-дослідній ділянці — кілька шкілок, де вирощують саджанці плодкових дерев. Тут народжується та краса, яка ніби струмками розтікається по всьому селу.

Велику увагу ми приділяємо створенню естетичної обстановки в класних і в робочих кімнатах, у майстернях. Кожний класний колектив добивається того, щоб його кімната була чимось своєрідною. Неповторність естетичної обстановки створюється рослиною, розміщеною поряд з класною дошкою. В одному класі — це лимонне дерево, у другому — троянда, у третьому — маленька сосонка. Ця рослина визначає стиль естетичної обстановки всієї кімнати. На одному з вікон — маленька квіточка або зелена гілочка, яка нагадує про красу шкільної садиби. Тут важлива не яскравість зелені (вікна — для світла), а своєрідність стебла і листків, що виділяються на фоні неба.

У кожному класі — репродукція картини. Вона змінюється залежно від різних обставин (пори року, змісту виховних бесід тощо). В окремих класах є свої картинні галереї — серії репродукцій, за якими викладач літератури проводить бесіди про мистецтво.

На столі вчителя — глиняна вазочка, в яку черговий щодня ставить живу квітку або гілочку декоративної рослини (навесні і восени — з навчально-дослідної ділянки, узимку — з теплиці). Ця квітка не тільки відновідає порі року, а й виражає настрої колективу, характер його духовних інтересів у даний період.

У теплиці, у зеленій лабораторії, в кабінеті живої природи не тільки вирощують квіти для класних кімнат, а й добирають їх естетично яскраве, виразне поєднання. Взагалі квітам ми відводимо велике місце у вихованні естетичної культури.

Значну роль в естетичному вихованні відіграє одяг і взагалі зовнішній вигляд учнів і вчителів. Тут найважливіше — простота і елегантність. Ми проти єдиної учнівської форми (теперішня форма, особливо для дівчаток, нікуди не годиться, вона погана, і не випадково піонери недавно висловили в «Пионерской правде» своє прохання до Міністерства освіти: дайте новий одяг)³⁸. Ми прагнемо до того, щоб одяг підсилював, підкреслював естетичні риси індивідуальності дитини. Додержуємо обов'язкових вимог до одягу, які розвивають естетичні почуття. Це насамперед відповідність кольору тканини і крою плаття індивідуальним рисам учня. Одяг має бути простим, елегантним, не кидатися в очі, не виставляти на показ тіло, але нагадувати про його красу (і в необхідних випадках згладжувати окремі недоліки фізичного розвитку). Неприпустима криклива строкатість тканин. Кольори одягу ми рекомендуємо м'які, найкраще, коли переважають півтони. Основні вимоги до одягу — плавність, м'якість ліній, відсутність незграбності й різкості, обтягнутості.

Відповідні естетичні вимоги ставимо і до зачіски. Не можна вимагати, щоб хлопчики стриглися під машинку. Вимоги до зачіски: скромність, простота, вишуканість, відповідність індивідуальним рисам. Класні керівники і вчителі в бесідах з юнаками і дівчатами пояснюють, як додержувати цих вимог, у чому полягає справжня елегантність. Особлива увага приділяється тому, що вінцем краси є відповідність зовнішньої елегантності внутрішньому благородству, зовнішньої скромності — внутрішній гідності.

Виховна робота, яка проводиться у цьому напрямі, дає значні результати. У наших учнів, зокрема у дівчаток,

високо розвипенний естетичний смак. Кожна дівчина шис собі плаття сама. Серед платтів значне місце займає український національний костюм, який вдало поєднується з елементами сучасного плаття.

* * *

На цьому закінчується розповідь про те, як ми вчимо і виховуємо молодь, що прийшла в стіни нашої школи. Наш досвід виховної роботи не є чимось застиглим, нерушним, таким, що повторюється з року в рік без зміни; ми безперервно збагачуємо її новим творчим досвідом, ретельно, крихта за крихтою відбираючи все найцінніше, що дала за минулий рік чия-небудь ініціатива. Нині, виконуючи важливу вказівку XXIII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу про необхідність значно поліпшити роботу середньої школи, наш колектив з новою енергією уточнює, відшліфовує всі ланки навчально-виховної роботи нашої сільської середньої школи. Наша мета, наш ідеал виховання — щоб духовне обличчя юнаків і дівчат, яким ми даємо путівку в життя, повністю відповідало таким вимогам нашої партії й уряду: «Школа повинна давати кожному, хто вступає в життя, новочінну загальну освіту, яка б відповідала сучасним вимогам суспільного і науково-технічного прогресу, формувати у молодого покоління комуністичний світогляд, виховувати учнів в дусі колективізму, любові до своєї Батьківщини і соціалістичного інтернаціоналізму, готувати молодь до праці на благо суспільства, виробляти у неї вміння рішуче протистояти будь-яким проявам буржуазної ідеології»*.

Ми сподіваємося, що педагогічні колективи, які запозичують наш досвід, не будуть механічно копіювати його деталі. Творче впровадження досвіду — це розвиток педагогічних ідей, а також формування власних педагогічних переконань. Саме цей шлях допоможе нам підняти роботу нашої середньої школи на рівень вимог, які ставлять життя.

* Привітання Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР Всесоюзному з'їзду вчителів. Див.: Матеріали Всесоюзного с'їзду учителів. М., Політиздат, 1968, стор. 4.

**РОЗМОВА
З МОЛОДИМ
ДИРЕКТОРОМ
ШКОЛИ**

Запропоновані в книжці бесіди з молодим директором школи були опубліковані в 1965—1966 рр. у журналі «Народное образование». Вони викликали інтерес у керівників шкіл. Готуючи бесіди для книжки, автор доповнив журнальний текст розділом про моральне виховання в школі. Решту розділів дещо розширено, доповнено новим матеріалом. Коло питань охоплює такі сторони керівництва навчально-виховним процесом, як творча праця педагогічного колективу й індивідуальна творчість учителя, навчально-виховний процес на уроках, педагогічна культура вчителя, керівництво процесом навчання, аналіз уроку, підбирання підсумків навчального року, взаємовідносини вчителя із своїми вихованцями, виховання важких дітей. Вибір цих питань як найбільш важливих визначається насамперед тим, що книжка присвячена проблемам навчального процесу в школі та керівництва ним. У зв'язку з цим розкриваються й особливості творчої праці вчителя.

Питання, які становлять предмет бесід з молодим директором, не вичерпують усієї складності проблем керівництва школою. Ці поради і рекомендації з окремих проблем навчального процесу і керівництва ним ґрунтуються як на багаторічному власному досвіді, так і на даних сучасної науки та узагальненні досвіду кращих керівників шкіл країни. Узагальнення власного досвіду і передавання його молодим керівникам шкіл у вигляді порад і рекомендацій — справа дуже відповідальна. Вона вимагає вдумливого наукового аналізу того, що досягнуто іншими керівниками шкіл. Висновки можуть стати керівництвом лише за умови, коли творчість педагогів будуватиметься на міцній науковій основі.

ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ТВОРЧОЇ
ПРАЦІ ПЕДАГОГА

В історію радянської школи і педагогічної науки назавжди увійде Всесоюзний з'їзд учителів. У доповідях, промовах та інших документах з'їзду червоною ниткою проходить думка: ми, педагоги, творимо найскладніше, пайцінніше з усіх цінностей нашого суспільства — людину. Чим більше вдумаємося ми в матеріали вчительського з'їзду, тим виразніше постають перед нами проблеми: яким повинен бути творець-майстер, що створює людину? Якою повинна бути школа, що формує безмірно складне і невичерпно прекрасне — гармонійно розвинену людську особистість?

Учителів до глибини душі схилювали слова Л. І. Брежнєва на Всесоюзному з'їзді вчителів: «Ваша професія, дорогі товариші, одна з тих чудових професій, де майстер рік у рік продовжує себе у своїх учнях. Якщо вчитель слабкий, якщо його власні знання відстають від розвитку науки, то його слабості перейдуть в майбутнє через його учнів. Нічого гіршого за це бути не може. Водночас хороший учитель також продовжує себе, свої знання, свої добрі якості в серцях і умах своїх вихованців. І немає нічого благороднішого від цієї місії».*

Вдумаймося в ці слова. Продовжуючи себе в своїх вихованцях, ми творимо не тільки людину. Ми творимо самий час. Дух часу, взаємовідносини між людьми — все це залежить від того, які ми з вами, від того, яка школа, що їй народ віряє своє майбутнє, від того, яке керівництво школою.

Учительський з'їзд відкрив нові грані педагогічного керівництва навчально-виховним процесом. Уміння ке-

* Всесоюзный съезд учителей. Стенографический отчет. М., «Просвещение», 1969, стор. 149.¹

рувати колективом залежить від того, наскільки глибоко розуміє керівник найгоміші дегалі педагогічного процесу, його глибини джерела — духовний світ школяра, особливості його розумової праці, процес опанування знань, формування переконань. Директор школи повинен бути знаючим, досвідченим педагогом і психологом. Але досвідченим директор стає не відразу. Виняткової важливості зараз набуває проблема: як можна скоротити період набуття досвіду новопризначеним директором школи?

У початкуючих керівників шкіл багато турбот і запитань: як керувати навчанням і вихованням? Як організувати, спланувати, розподілити свою роботу, щоб доходили руки до всіх деталей того складного механізму, яким є шкільне життя? Як навчати батьків виховувати дітей? Як уникнути формалізму й адміністрування в керівництві? Чи обов'язково треба директорові знати всі предмети навчального плану? Як безпосередньо і опосередковано брати участь у житті й праці дітей?

Духовний рівень учителя і культура педагогічної творчості підвищуються, і перед директором школи виникає небезпека відстати від переднього краю педагогічної науки, якщо він буде головним чином господарником, адміністратором. Як запобігти цій небезпеці? У чому взаємозв'язок між освіченістю і вихованістю? Як аналізувати урок? Які є інші форми вивчення й узагальнення досвіду роботи вчителя, крім аналізу уроку?

Для переважної більшості молодих керівників шкіл серйозну трудність становить передавання свого задуму вчителю, збудження творчої ініціативи. Ось що розповів молодий керівник однієї восьмирічної школи:

«Я працюю директором другий рік. Хочеться працювати творчо, але саме тут я наптовхнувся на «підводне каміння». З чого починати? Немає творчої жилки в роботі нашого колективу. Почавши роботу в школі, я перебрав усю шкільну бібліотеку. Усе потрібне вчителям розмістив на видному місці, рекомендував. Підібрав літературу до диспуту «Учитель і учень». Готувався сам. Узяв у найважчому, восьмому класі класне керівництво, вів два гуртки — історичний і фотгурток. Провів два заняття методичних об'єднань. Але все це пройшло якось мляво, не зацікавило вчителів. Чому це так? Ось я тепер і думаю: де ж та ниточка, вхопившись за яку

можна розплутати весь клубочок? Як подолати інертність, якусь байдужість, навіть індивідуалізм окремих учителів?»

Що ж таке творча праця педагогічного колективу? Яким повинно бути керівництво школою, щоб колектив працював творчо? Цими питаннями, як правило, завершується кожна бесіда з дошкільними, шукаючими молодими директорами — керівниками шкіл з різних куточків нашої країни. Я радий був поділитися з ними досвідом керівництва навчально-виховною роботою.

Приїзд директорів і завучів у Павлиську школу став однією з традицій навчально-виховного процесу. Двічі на місяць два-три дні відводяться на бесіди, відвідання уроків, перегляд учнівських робіт, зустрічі з учителями. Так виникла школа *педагогічної культури*. На наш погляд, це дуже цінна форма поширення досвіду керівництва школою. Заняття часто виливаються в цікаві зустрічі. Головне в школі педагогічної культури — це живе, безпосереднє спостереження явищ навчально-виховної роботи, роздуми про ці явища, про взаємозв'язок і залежність між ними. Справжнє керівництво школою починається, за загальним переконанням учасників цих зустрічей, там, де нескінчений потік явищ постає перед директором як взаємозв'язок проблем. У процесі обговорення явищ практичної роботи, що їх спостерігали учасники нашої школи педагогічної культури, ми звернули увагу на такі проблеми:

1. Поблиання адміністративно-господарської роботи з педагогічною, методичною, навчально-виховною. Як досягти того, щоб директор день-у-день збагачував свої педагогічні знання, удосконалював майстерність викладача і вихователя?

2. Залежність якості уроку від численних факторів: знань, кругозору, ерудиції вчителя, інтелектуального життя сім'ї і шкільного колективу, позакласної роботи, особливо позакласного читання, методичної підготовленості вчителя.

3. Гармонійний розвиток розумових здібностей учня в процесі навчання. Це одна з найважливіших і, за загальним переконанням, невідкладних проблем практичної виховної роботи. Якщо вчитель бачить своє завдання тільки в тому, щоб дати певний обсяг знань, і не працює спеціально над розвитком розумових здібностей дітей,

якщо ця сфера педагогічної праці не є предметом пильної уваги директора школи, неминучі неуспішність, відставання учнів.

4. Інтелектуальне життя шкільного колективу і сім'ї як одна з найважливіших умов успішного навчання. Аналізуючи уроки, відповіді учнів, причини і передумови успіхів і невдач у навчанні, учасники нашої школи педагогічної культури прийшли до висновку, що розумові інтереси учнів повинні виходити за межі програми — лише за цієї умови можливе успішне навчання.

5. Виховання бажання вчитися, інтересу до знань, прагнення оволодівати духовними багатствами, жити повноцінним інтелектуальним життям. Ця проблема тисячами ниток пов'язана з усіма сторонами навчально-виховного процесу.

6. Гармонійна єдність освіти і виховання, освіченості і вихованості, перетворення знань в особисті переконання, єдність навчання і морального виховання. Вчителі і керівник школи мають особливо дбати, щоб комуністичні ідеї стали особистим духовним багатством кожного вихованця.

7. Багатство і різносторонність джерел морального розвитку школярів. Як добитися єдності моральних переконань і моральної поведінки? Жодний окремо взятий метод не може забезпечити успіху виховання. Тільки єдність багатьох умов, передумов, методів створює обстановку, яка сприяє формуванню моральної повноцінності.

8. Єдність педагогічних переконань учителів і батьків. Багаторічний аналіз процесу виховання в багатьох школах нашої країни, узагальнений на заняттях школи педагогічної культури, привів нас до висновку, що педагогічні переконання, погляди батьків — це результат цілеспрямованої роботи педагогічного колективу й активу батьків.

Ось такі проблеми, що вимагають умілого розв'язання від керівника школи.

Головне — в керівництві творчою працею колективу.

Навчально-виховний процес має, з мого погляду, три джерела — науку, майстерність і мистецтво. Добре керувати навчально-виховним процесом — це означає досконало володіти наукою, майстерністю і мистецтвом

навчання і виховання. Виховання в широкому розумінні — це багатогранний процес постійного духовного збагачення й оновлення і тих, кого виховують, і тих, хто виховує. Причому для цього процесу характерна глибока індивідуальність явищ: та чи інша педагогічна істина, вірна в одному випадку, стає нейтральною в другому і абсурдною в третьому. Така природа нашої педагогічної справи: керувати нею — це означає пасамперед самому постійно збагачуватися і оповлюватися, бути сьогодні духовно багатшим, ніж учора. Керівник школи буде хорошим, ерудованим, авторитетним учителем учителів лише доти, поки він з кожним днем удосконалює свою майстерність — майстерність учителя, вихователя, поки для нього на першому місці стоїть сама суть шкільної справи — навчання і виховання, вивчення і знання дитини.

Якщо ви хочете бути хорошим директором, прагніть передусім бути хорошим педагогом — хорошим учителем-дидактом і хорошим вихователем не лише щодо тих дітей, яких ви навчаєте на своїх уроках, але й щодо всіх вихованців школи, довіреної вам суспільством, народом, батьками. Якщо ж ви, зайнявши посаду директора, вважаєте, що успіх залежить від якихось особливих адміністративних талантів, прощайтеся з думкою стати хорошим директором.

Учителем учителів — а тільки вчитель учителів і є справжнім керівником, якому вірять і якого поважають, — можна стати лише тоді, коли з кожним днем усе більше заглиблюєшся в деталі, в тонкощі педагогічного процесу, коли перед тобою відкриваються все нові й нові грані того, що можна назвати мистецтвом впливу на душу людини. Перебираю в пам'яті роки своєї роботи директором школи — і що згадується найяскравіше? Насамперед, тонкощі, деталі, дрібниці чорнової, буденної праці, наповненої тривожними, хвилюючими, часом болісними пошуками і роздумами, відкриттями і невдачами. У цій роботі, як яскраві самоцвіти, горять вогники тих щасливих відкриттів, які надихали і тебе, і — що особливо важливо для керівника — товаришів по роботі, вчителів. Немає сумніву, що ці відкриття, ці злети творчого натхнення саме і є тим вогником, який розсіює і виганяє байдужість, інертність, пробуджує в педагогічному колективі іскру творчості. Один із секретів педагогічної

творчості і полягає в тому, щоб пробудити в учителів інтерес до пошуку, до аналізу власної роботи. Хто намагається розібратися в хорошому і поганому на своїх уроках, у своїх взаємовідносинах з вихованцями, той уже досяг половини успіху.

Згадуються перші роки керівництва школою. Я, напевно, більше відчував, ніж розумів (в усякому разі, не задумувався тоді над цим), що пробудити прагнення до творчої роботи в учителів можна не загальними закликами, а чимось іншим. Відвідуючи й узагальнюючи уроки, задумувався над тим, чому учнівські відповіді в багатьох випадках такі убогі, безбарвні, невиразні, тому у відповідях дуже часто немає живої, власної думки дитини. Почав записувати відповіді, аналізувати словниковий запас, логічні й стилістичні елементи мови. Побачив, що багато слів і словосполучень, які вживають учні, не пов'язані в їхній свідомості з яскравими уявленнями, з предметами і явищами навколишнього світу. Аналізував те, що доводилось спостерігати на уроках у своїх товаришів, усе більше задумувався над питаннями: як слово входить у свідомість дитини, як воно стає інструментом мислення, як дитина вчиться думати за допомогою слова, як мислення, в свою чергу, розвиває мову, які є недоліки в педагогічному керівництві найскладнішим, найтоншим у духовному житті школи — мисленням дитини. Почав аналізувати передусім свою роботу, уроки, відповіді своїх учнів. Ось дитина розповідає про подорож краплини води — мова повинна йти і про перший весняний струмок, і про весняний дощик, і про райдугу, і про тихі сплески заснулого озера. Про це повинна говорити дитина як про світ, що її оточує, про світ, в якому вона сама — частинка живої природи. А що вона говорить? Вимучені, незграбні, завчені фрази, словосполучення, зміст яких сама дитина уявляє туманно. Чому така бідна думка дитини? Вслухаюся, вдумуюсь у мову дітей, і в мене поступово змінюється переконання, що ми, вчителі, не вчимо дитину мислити, вже з перших кроків шкільного життя закриваємо перед її очима двері в чарівний світ навколишньої природи, — і вона вже не вслухається у дзюрчання струмочка, у дзвеніння весняних крапель, у пісню жайворонка, вона заучує лише сухі, безбарвні фрази про всі ці чудові речі.

Ділюсь своїми думками з учителями, розповідаю їм про свої спостереження, намагаюсь пробудити інтерес до творчого осмислення власної праці. Вдумаймося в це поняття: *педагогічна праця*. Не випадкові удачі повинні визначати наш успіх, не щасливі знахідки, а копіткий пошук, аналіз залежності того, що виходить, від того, що робиш. Вдумаймося хоч би в таке питання: як відбивається багатство нашої мови на становленні мови, лексики наших вихованців?

Минає кілька тижнів, ми збираємось на методичну нараду, кожен розповідає про свої перші спостереження. Ось це, можна сказати, передавання інтересу до визначеної проблеми навчально-виховної роботи і є, за моїм твердим переконанням, найголовніше в керівництві школою. Разом з директором школи в бесіді з учителями бере участь завуч. Чекати від заступника директора розв'язання всіх проблем навчання, чекати народження ініціативи без творчої ініціативи самого директора — це означає чекати щасливих знахідок і випадкових удач. Керівництво без конкретного прикладу, без вашого власного джерела творчості неможливе.

Веду дітей у сад, вибравши якраз такий момент, коли половина неба закрита низкою дощовою хмарою, сонечко засвітило райдугу, яблуні стоять у цвіту — молочно-білі, рожеві, червоні, тихо дзижчать бджоли... Що ви бачите діти, скажіть про те, що вас хвилює, захоплює, дивує, тривожить? Бачу, як радісно загорілись оченята, але дітям важко висловити думку, важко знайти відповідне слово. І тут мені стає боляче за дітей: дорогоцінні дні шкільного навчання проходять без цього чудового джерела думки. Слово входило у свідомість без яскравого образу, тому воно із запашної квітки перетворилося в сухий, стиснутий між сторінками книжки листок, який лише зовнішнім виглядом нагадує про живе життя...

Ні, так не може продовжуватися! Забуваючи про найважливіше джерело знань — навколишній світ, природу, ми змушуємо дітей зубрити і тим самим отупляємо їхню думку. Те, чого вчили учителів Коменський, Песталоцці, Ушинський, Дістервег, іноді забувається. Урок за уроком я почав водити дітей до невичерпного і вічно нового джерела знань — у природу: в сад, у ліс, на берег річки, в поле. Разом з дітьми ми почали вчитися передавати словом найтонші відгінки предметів і явищ.

Ось у голубому небі співає жайворонік, до самого горизонту вітер хвилює безмежне пшеничне поле... У синьому мареві далеко-далеко височіють таємничі скіфські кургани. Ось серед столітніх дубів у лісовій хащі дзюрчить прозорий струмочок, а над ним співає свою пісню іволга... Про все це потрібно сказати точно і красиво. На моєму столі з'являються все нові й нові книжки: педагогічні твори про предметні уроки, словники, книжки з ботаніки, орнітології, астрономії, квітництва. У тихий весняний ранок я став часто приходити на берег річки, в ліс і в сад, вдивлявся у навколишній світ, прагнув передати його форми, фарби, звуки, рухи якомога точніше. З'явився зошит з творами-мініатюрами: про кущ троянди, про жайворонка, про багряне небо, про райдугу...

Уроки серед природи я почав називати подорожами до джерел живої думки. Вони ставали все багатшими за цілеспрямованістю і формами розумової праці дітей. Це були насамперед уроки мислення. Ось на одному з уроків учні міркують *про явище, причину і наслідок*. У навколишньому світі вони шукають причинно-наслідкові залежності, описують їх. Я бачу, як думка моїх дітей стає яскравішою, багатшою, виразнішою, як слово набуває емоційного забарвлення, починає грати, трепетати.

Може здатися, що все це не стосується керівництва школою. Ні, все це має безпосереднє відношення до роботи директора. Це джерела, початки, найтонші корені керівництва. Переді мною відкрилась надзвичайно багата, невичерпна за красою грань педагогічної майстерності — уміння вчити дітей думати. Це відкриття надихнуло мене, я переживав надзвичайне щастя творчого натхнення. Поступово я знайомив товаришів із своїм відкриттям, вони стали приходити до мене на уроки серед природи. Почав читати їм свої твори-мініатюри, а одного разу ранньої осені ми з учителями пішли в діброву милуватися відтінками убрання дерев. Ми не тільки милувалися красою, але й намагалися якомога яскравіше, виразніше розповісти про цю красу.

Про складні теоретичні істини, які стосуються думки і мислення, прекрасно сказано в наукових працях наших радянських педагогів і психологів, особливо в працях О. М. Леонтьєва, Л. В. Занкова, Г. С. Костюка². Глибоко поважаючи науку і вчених, я завжди вважав себе

тільки практиком, народним учителем. Але мені завжди здавалось, і так здається багатьом учителям, що перетворення наукових істин у живий досвід творчої праці — це найскладніша сфера дотикання науки до практики. Зроблене вченим відкриття, коли воно оживає в людських взаємовідносинах, у живому пориві думок і емоцій, постає перед учителем як складне завдання, розв'язати яке можна багатьма способами, і у виборі способу, у втіленні теоретичних істин у живі людські думки й емоції саме і полягає творча праця вчителя.

Директор, заступник директора, організатор позакласної роботи поклякані бути посередниками між педагогічною наукою і практикою. Від них залежать не тільки пропаганда, впровадження наукових знань у практичну роботу, але й така організація педагогічного колективу, при якій об'єднуючим началом є творчий задум, ідея.

Розповідаючи товаришам про роботу над словом, про розвиток мови дітей, я передав їм, певне, іскорку натхнення. Вони зацікавилися подорожами до джерела живої думки, самі почали водити дітей у подорожі й походи. Робота над словом у початкових класах стала зливатися із спостереженнями й активною діяльністю дітей.

Людина, яку ми виховуємо, повинна бути переконана: вона може перетворити все навколо себе в пустелю і знищити саму себе, якщо не навчиться бути мудрим, обачливим, дбайливим сином природи, а потім її володарем і господарем. Усе це починається з дитинства — з дитячого мислення, з дитячого бачення світу.

Поступово свідомістю нашого педагогічного колективу оволоділа ідея єдності слова і думки. Ми стали збиратися для того, щоб поговорити про цю захоплюючу справу. Наші бесіди мали дружній, товариський характер. Ми багато сперечалися, і в цій суперечці поступово народжувалися істини. Звичайно, вони давно відомі в педагогіці, але для нас вони були справжнім відкриттям, **и а ш и м в і д к р и т т я м**. Слово — це найважливіший педагогічний інструмент, його нічим не замінили. Кожний учитель початкових класів насамперед словесник. Природа — невичерпне джерело думки, школа розвитку розумових здібностей. Не пасивне милування, а діяльне, активне пізнання як творчість — ось та найтонша сфера діяльності, де знаходиться невичерпне джерело розумового збагачення і розвитку.

Ці істини поступово ставали педагогічним переконанням колективу — ось що важливо. У всіх учителів початкових класів з'явилися зошити з творами-мініатюрами. Ми почали аналізувати словникове багатство, яким діти можуть оволодіти під час подорожей до джерела живої думки в різні пори року — в осінній, весняний, літній і зимовий плодовий сад. Записували іменники, прикметники, прислівники, дієслова, які можна вводити в активний словниковий запас дітей у процесі спостережень. Про свій цікавий досвід учителі розповідали колективу. Ці розповіді хвилювали, всі ми проймалися тими ж думками, тими ж пошуками. Вчителька біології звернула увагу на недолік учнівських відповідей — не завжди в них є логічна послідовність. Вона почала вчити дітей мислити: водила їх у природу, показувала, як відбувається чергування явищ. «Вчити логічно мислити треба серед природи, — говорила вчителька в доповіді про свої спостереження над цією цікавою стороною розумової праці. — Іноді ми забуваємо, що живемо серед природи. Тепер я спланувала екскурсії в природу на три дні. Показуватиму учням причинно-наслідкову, часову, функціональну залежність і обумовленість на природних явищах і цим самим учитиму мислити. Учні писатимуть звіти про тривалі спостереження над явищами природи».

Проникнення у таємниці дитячого мислення — так можна назвати наші пошуки і відкриття — духовно об'єднувало нас. Стала можливою колективна робота, яка перетворювала теорію в практику. Я показав учителям початкових класів, викладачам біології, фізики, хімії, географії опис ряду уроків — подорожей до джерела живої думки. Кожну подорож присвячували якому-небудь явищу природи або порі року: «Живе і неживе в природі», «Усе в природі змінюється», «Сонце — джерело життя», «Природа пробуджується від зимового сну», «Птахи в лісі зимою» та ін. Описи читали, обговорювали. Учителі стали складати свої описи уроків — подорожей до джерела живої думки (цікаво, що ці подорожі виявилися дуже потрібними і для фізика, і для математика, і для хіміка). Ось уже понад п'ятнадцять років триває ця цікава колективна робота. Ми склали книгу «Триста сторінок книги природи» — це опис трьохсот уроків. Але робота далеко не закінчена.

Багато молодих директорів часто запитують, як спланувати роботу педагогічної ради, як добитися того, щоб педагогічна рада була колективним органом керівництва школою? Найкращий план, який можна було б порекомендувати, залишиться мертвим аркушем паперу, якщо колектив не зацікавлений якимось пошуком, якоюсь ідеєю. Починайте з найпростішого. Нехай усі вчителі — і початкових, і середніх, і старших класів — подумають над питанням: яка залежність мислення, думки школярів від уміння читати? Нехай думають про це всі вчителі, спостерігаючи за розумовою працею школярів. Нехай усі заглиблюються думкою в цю цікаву залежність.

Запевняю вас, якщо ви поставите це питання на обговорення педагогічної ради, обговорення буде дуже цікавим, народяться творчі задуми. Інертиість, яка тією чи іншою мірою живе ще в багатьох колективах, поступиться місцем інтересу до своєї праці.

Або ось ще одна проблема: від чого залежить інтерес до навчання, до книжки, до розумової праці? Якщо увага всього колективу буде спрямована до цих багатогранних залежностей, якщо кожен навчиться шукати джерела інтересу, школа стане лабораторією творчої думки. Відвідуючи й аналізуючи уроки, ми з заступником директора завжди звертали увагу на те, як учитель досліджує проблему, що об'єднує зусилля всього колективу.

Коли я чую слова *творча праця педагога*, мені завжди згадується перша ідея, що оволоділа нашим колективом, надихнула на пошуки, які продовжуються й зараз: дітей треба вчити мислити — це найважливіший бік педагогічного процесу не тільки на уроці, але й скрізь, де відбувається духовне спілкування педагога і дитини. Зараз наші вчителі захоплені новими пошуками: ми досліджуємо емоційне забарвлення слова, що народжується в процесі спостереження над природою. Нас хвилює проблема: думка і почуття. Усе глибше проникаємо ми в дидактичні деталі уроку — досліджуємо прийоми мислення на різних етапах навчання.

Неможливо уявити собі цю роботу без колективного запалу, за умов, коли педагогічні ідеї не оволоділи свідомістю всіх учителів. У зв'язку з цим виникають думки про поширення педагогічного досвіду. Досвід не можна

*педагогічні переконання
колективу та індивідуальна
творчість учителя.*

Докорінне поліпшення роботи школи, підвищення якості знаць, удосконалення морального виховання — все це можливе лише за умови, коли на практиці розв'язуватимуться найважливіші проблеми навчання і виховання. Багаторічний досвід переконує, що самою сутністю педагогічної творчості є думка, задум, ідея, пов'язана з тисячами повсякденних явищ.

Педагогічна ідея — це, образно кажучи, повітря, в якому парять крила педагогічної майстерності. Творча праця в нашій складній, багатогранній справі починається там, де загоряється іскра живої, трепетної думки, що шукає відповідь на питання, яке висувається життям. Без питання, без бажання знайти причинні залежності між явищами ця іскра ніколи не загориться. Питання, що запалює іскру творчості, виникає тоді, коли ти хочеш бачити свою справу, свою працю, результати своєї праці кращими, ніж вони є зараз, коли тобі не дає спокою думка: чому твої зусилля не приводять до того, до чого вони, здавалося б, повинні привести? Ви директор школи, ви повинні, образно кажучи, повернути до колективу невідшліфований дорогоцінний камінь педагогічної праці саме тією гранню, яка відкрила б перед усіма вчителями цю думку, щоб вона схвилювала, стривожила всіх. От коли ви цього досягнете, колектив побачить у своїй роботі педагогічну проблему, ідею.

— Ось результати роботи за рік у I—IV класах і в V—VII класах, — так почалася моя розмова з учителями 20 років тому, розмова після багатьох тривожних роздумів про вічну проблему якості знаць. — Про що говорять ці результати? Ви самі бачите: незадовільних оцінок у V—VII класах у сім разів більше, ніж у початкових класах, а відмінників у п'ять разів менше. Чому це так? Невже учні стали гіршими чи вчителі V—VII класів працюють гірше? Чи може в початковій школі ми просто займаємося оковамилюванням? Ось контрольні роботи, проведені в початкових класах за текстами райвно, — усе добре, прекрасні оцінки. Чому ж так різко змінюється становище у V—VII класах?

Я такий самий учитель, як і ви. Прекрасно розумію, що вимоги підвищити успішність у V—VII класах без глибокого аналізу причин тривожного явища можуть привести тільки до окомилування. Ось уже півроку день у день я роблю одне й те саме: щодня відвідую два уроки, один у початкових класах, другий — у V—VII класах. Півроку не дає спокою думка: чим же відрізняється розумова праця в середніх класах від праці молодших школярів? Можливо, я помиляюся, але мені здається, що вдалося спіймати кінець ниточки, яка приведе до клубочка. Відвідуючи уроки, слухаючи, що говорять діти, вдивляючись у те, що вони роблять, я задумався над питанням: що ж таке *знання*? Ми часто говоримо: треба боротися за глибокі, міцні знання. Але ж поняття *знання* дуже широке, і якщо придивитися до того, що роблять, думають, про що говорять, міркують діти, то приходиш до висновку, що це поняття в такому широкому розумінні, яке ми вкладаємо в нього, охоплює різні речі.

С знання про закономірності навколишнього світу і с знання й уміння, необхідні дитині для того, щоб учитися. Якщо уважно придивитися до того, що роблять учні в початкових класах, то можна без перебільшення сказати: головне завдання початкової школи — навчити дітей користуватися інструментом, за допомогою якого людина все життя оволодіває знаннями. Звичайно, це завдання не знімається й далі, але в початковій школі воно стоїть на першому місці. Ніхто не буде заперечувати, що в початкових класах дитина робить величезні кроки в своєму загальному розвитку, вона пізнає безліч закономірностей навколишнього світу. Але все-таки *головне завдання* початкових класів — це *навчити дитину вчитися*. Навчити її користуватися тим інструментом, без якого їй з кожным роком усе важче і важче оволодівати знаннями, без якого вона стає невідстигаючою, нездібною. Ось тут і виникає розрив між початковими класами і дальшими ступенями навчання. У початкових класах ми дуже боязко, несміливо даємо в руки дитині інструмент, без досконалого оволодіння яким неможливо уявити її інтелектуальне життя, її всебічний розвиток. А потім, у середніх класах, учителі вимагають, щоб інструмент цей у руках дитини діяв швидко і безвідмовно. Вчитель навіть не цікавиться, в якому стані цей інструмент,

забуває, що його постійно треба налагоджувати і відточувати, це бачить, що часто індивідуальний інструмент у руках дитини зламався і лише через це дитина не може далі вчитися. А вчитель тим часом усе кладе на робочий верстат новий і новий матеріал: обробляй, не лови гав, поспішай. Що ж це за інструмент? У ньому п'ять умінь: спостерігати явища навколишнього світу, думати, висловлювати думку про те, що я бачу, роблю, думаю, спостерігаю, читати, писати.

Звичайно, такий поділ умовний. Уміння думати тісно пов'язане з умінням спостерігати, уміння висловлювати думку починається з уміння спостерігати й уміння думати. Але все-таки це окремі уміння, які відбивають специфічні риси розумової діяльності. Я півроку придивлявся до розумової праці учнів V—VII класів, задумувався над причинами слабких знань і безрезультатних зусиль багатьох з них і прийшов до висновку, що головною причиною — це невміння користуватися «різцями» цього інструменту, найголовнішими уміннями, з яких складається велике уміння вчитися. І насамперед певміння активно спостерігати і потім — читати.

Активно спостереження — це, по суті, перша діяльність дитини, в процесі якої вона взаємодіє з навколишнім світом, передусім з природою. Завдяки спостереженню пізнання, навчання стає працею, виробляється така якість розуму, така риса розумового розвитку, як спостережливість. У поєднанні з вдумливим читанням спостережливість є міцною основою постійного розвитку розумових здібностей дитини.

Ці перші висновки зацікавили вчителів. Я сподівався, що ми всім колективом глянули на ту грань педагогічної роботи, яка досі була ніби захована від нас. Ми домовилися вивчати, і в початкових, і в середніх, і в старших класах, як уміють діти вчитися, з яким запасом умінь переходять з класу в клас, як ці уміння розвиваються далі.

І тут перед вчителем відкрилася картина, яка викликала подив і змусила задуматися над ефективністю всієї педагогічної роботи. Вчителі V—VII класів — географії, історії, природознавства, фізики, хімії, математики, перевіряючи вміння вчитися, побачили, що багато учнів не володіють технікою читання в такій мірі, щоб свідомо засвоювати навчальний матеріал.

Виявилось, що окремі діти не вміють розв'язати арифметичну задачу якраз через те, що не вміють вільно, свідомо прочитати її.

Велике лихо було в тому, що читання не стало для багатьох учнів напівавтоматичним процесом. Ми побачили, що під час читання того чи іншого тексту всі розумові сили багатьох дітей ідуть на сам процес читання — дитина вся напружується, вона спотіла, вона боїться, що слово буде прочитане неправильно, вона спотикається на багатоскладових словах, вона не вміє сприймати їх і групи слів як єдине ціле. У неї не залишається сил на те, щоб зрозуміти зміст прочитаного. Якщо розглядати процес читання, техніку читання, то на перший погляд вони здаються задовільними, ось це уявне благополуччя і вводить в оману вчителів початкових класів.

Ми зібралися всім колективом поговорити про читання учнів. Обговорення викликало гарячі суперечки. «Як же він встигатиме в мене з фізики, якщо він не вміє читати і не розуміє змісту прочитаного? — питав учитель фізики. — Треба довести техніку читання до того, щоб учень, читаючи, думав про зміст того, що він читав. Ось тоді інструмент, про який ми говоримо, заграс у нього в руках». Вирішили всім колективом допомогти вчителям початкових класів учити дітей такого читання, яке потрібне для успішного навчання. Пішли на уроки в початкові класи не тільки директор і завуч, а й словесник, математик, фізик, історик, географ. А вчителі початкових класів пішли в середні й старші класи — подивитися, як же учні володіють інструментом, без якого неможливо успішно вчитися.

І тут колектив побачив у роботі початкових класів серйозний недолік: на уроках читання мало читання і багато розмов про читання, про те, що читали і будуть читати. Читання часто підмінювалося всілякими виховними бесідами, виховним моментом. Учителі початкових класів усунули цей недолік. Вони почали вивчати і вести облік, скільки дитина читає в класі і дома і скільки їй треба читати, щоб досконало оволодіти цим умінням. А вчителі старших класів — викладачі всіх предметів — почали уважно придивлятися, що ж робиться на їхніх уроках для того, щоб інструмент читання не притупився, а вдосконалювався.

Весь колектив усе більше переконувався в тому, вміння оволодівати знаннями під керівництвом учителя і цілком самостійно — це найважливіший бік інтелектуального розвитку дитини і в цьому великому вмінні на першому місці стоїть вміння читати. Це стало педагогічним переконанням колективу, це важлива умова того патлнення, без якого не може бути й мови про творчу працю, про майстерність. Багаторічний досвід переіонує, що творча праця починається там, де вчитель розглядає свою індивідуальну роботу з погляду колективного переконання.

Ось уже близько двох десятиріч працює наш педагогічний колектив над тим, щоб у початкових класах учні досконало оволоділи читанням і щоб у подальшому це вміння розвивалося і поглиблювалося. Багаторічні спостереження дають підставу зробити висновок: щоб навчитися виразно, вільно, свідомо читати, щоб, читаючи, учень думав про зміст того, що він читає, а не про те, як правильно прочитати, йому потрібно в початкових класах читати вголос не менш як двісті годин у класі й дома і читати тихо, про себе не менш як дві тисячі годин. Учитель розподіляє цю роботу за часом, а директорові і завучу треба перевіряти, як учитель вивчає індивідуально читання кожного учня.

Швидке, вільне читання, про яке йдеться, — це не якесь прискорене читання, доступне тільки найбільш здібним учням. Це нормальне читання, яким обов'язково повинен оволодіти кожний учень. Розраховане воно на учня середніх здібностей. Швидке читання — це читання від 150 до 300 слів на хвилину.

З кожного педагогічного переконання, до якого приходять колектив, повинні робитися практичні висновки, кожне переконання вимагає тривалої, копіткої роботи, необхідної для того, щоб ідея перетворилася в практичні справи. Педагогічний колектив прийшов до переконання про велику роль вміння читати. А як навчити вільно читати, скільки практичних вправ має виконати кожний учень — це вже сфера дослідження і практичної роботи двох керівників школи — директора і його заступника.

Аналізуючи вміння читати, ми дійшли висновку: цим умінням не досить досконало володіють і окремі вчителі. Ми побачили, що деякі вчителі не звертають уваги на невправне читання, бо в самих немає відчуття

слова — здатності вловлювати найтонші відтінки усвідомленості й емоційності читання. Усе це змусило організувати семінар з питань читання для вчителів початкових класів. На заняттях семінару вчителі відшліфовували уміння вільно, свідомо, виразно, емоційно читати.

Важливі педагогічні переконання утвердилися в колективі й про інші вміння, необхідні для успішного навчання. Аналізуючи роботу учнів середніх і старших класів, ми побачили, що багато дітей не оволоділи технікою, темпом письма в такій мірі, щоб письмо також стало напівавтоматичним процесом, щоб, записуючи щось, дитина не думала над кожною буквою — як її правильно написати. Ми дійшли висновку, що розумові сили багатьох учнів V—VII класів (та й у старших класах ця хвороба дуже дається знаки) ідуть на процес письма; діти не вміють думати про те, що вони пишуть.

Як же зробити письмо напівавтоматичним процесом, як добитися того, щоб під час писання розумові сили дитини йшли в основному на розуміння змісту того, що пишеться, і на обдумування того, що треба писати? Колективне педагогічне переконання збудило творчі пошуки вчителів, стало джерелом індивідуальної творчості. Вивчаючи процес письма, вчителі початкових класів дійшли висновку, що вже у II класі малі м'язи руки у дитини повинні бути настільки натренованими, щоб рука не тремтіла, щоб не потрібно було спеціального волевого напруження для правильного написання букв. А для цього, переконалися вчителі, необхідний певний обсяг вправ.

Щоб навчитися досить швидко, чітко і грамотно писати, щоб письмо було засобом, інструментом навчання, а не його кінцевою метою, в початкових класах учень повинен написати не менш як 1400—1500 сторінок у зошиті. Ми побачили, що самого виконання завдань з граматики й арифметики для цього мало. Вчителі стали давати спеціальні завдання для вироблення техніки і темпу письма. Вже у IV класі дітей почали вчити сприймати на слух суть того, що розповідається, і при цьому записувати.

Усі ці висновки дуже прості, але скільки потрібно було праці й пошуків для того, щоб утвердитися в них. Учителі час від часу виступали з повідомленнями про результати своєї роботи на засіданнях педагогічної

ради. Відвідуючи й аналізуючи уроки, директор і завуч вивчали зміст і обсяг роботи кожного учня. Індивідуальна творчість педагогів з кожним роком збагачувалась. Учителі середніх і старших класів дійшли до висновку, що на цих етапах навчання великого значення набуває ще одне вміння — самоконтроль, самоперевірка. Разом з учителями мови, математики, фізики, географії, історії ми аналізували систему уроків, щоб визначити шляхи виховання навичок самоконтролю.

Так почала розвиватись педагогічна творчість учителів початкових класів. У школі поступово, протягом кількох років було створено систему творчих письмових робіт. Учителі почали вчити дітей складати твори за матеріалами спостережень над явищами природи. Діти писали твори на такі, наприклад, теми: «Осіннє вбрання дерев», «Перші заморозки», «Весняні квіти», «Бджоли в саду», «Літній дощ», «Сонячний день узимку» та ін. У цій цікавій, творчій роботі школярів ми вбачали засіб навчити мислити, навчити вчитися. Протягом ряду років система творчих робіт, що склалася в школі, стала ніби ниткою, яка зв'язує всі класи в єдиний етап виховання думки. Розпочинаючи заняття з I класом, учитель визначає теми, на які діти напишуть твори протягом трьох років. Закінчуючи початкову школу, діти в таких учителів уміють добре розповідати про те, що вони бачать, спостерігають, про що думають.

Тематика творів за матеріалами спостережень — одне з питань, що обговорюються на засіданні педагогічної ради. Педагогічний колектив нашої школи переконаний, що це не вузькометодичне питання, а дуже важлива проблема, пов'язана з розумовим вихованням, з підготовкою учнів до навчання в старших класах. Директор і завуч, аналізуючи уроки в початкових класах, радяться з учителями про те, що з окремих педагогічних удач і знахідок доцільно включати в систему розумового виховання. Відбір і перевірка знахідок і удач — одна з найважливіших справ повсякденної роботи завуча. Я б радив і директорові-початківцеві, і завучу завести книгу педагогічних знахідок, удач, маленьких відкриттів. По зернині збираючи все, що заслуговує на увагу, керівник школи і його заступник щодня ніби зазирають уперед, думають над перспективами вдосконалення навчально-виховного процесу.

Отже, творчість учителів початкових класів можлива за тієї умови, коли в колективі склалось педагогічне переконання: для того щоб діти успішно вчилися, їх треба навчити вчитися. Досвід переконує, що, коли предмет турботи всього педагогічного колективу і керівника школи є початкові класи як ланка, де діти оволодівають інструментом навчання, початкову освіту успішно можна дати за три роки. Мистецтво керівництва загальноосвітньою школою в тому й полягає, щоб учителів початкових класів і вчителів середніх і старших класів об'єднували єдині педагогічні переконання, щоб індивідуальна творчість, — а без неї немислимий творчий колектив, — образно кажучи, текла певичерними струмками в єдиний потік колективної майстерності, колективного досвіду, колективного шклування про знання учнів.

*Ще одне педагогічне
переконання: повноцінна
розумова праця —
це осмислення,
а не заучування.*

Головна діяльність, яка визначає характер усієї атмосфери, всього укладу шкільного життя, — це свідомо розумова праця учнів, результатом якої є глибокі, міцні знання. Керувати педагогічним колективом, бути вчителем учителів — це означає керувати розумовою працею школярів, робити на неї певний вплив. Часто доводиться чути запитання: як керувати школою і одночасно займатися науково дослідною роботою? Але повсякденно аналізувати розумову працю школярів, проникати в саму сутність процесу пізнання навколишнього світу, вивчати численні факти, робити висновки й узагальнення, думати над тим, як зробити розумову працю ефективнішою, — це і є найбільш жива, найбільш вдячна наукова робота. Я не перебільшу, якщо скажу, що найбільш напружені години моєї науково-дослідної роботи — це уроки: і свої уроки, і уроки товаришів. Тут — початки педагогічних ідей, тут — перші струмки творчості, перші паростки педагогічних переконань. Щодня я відвідую не менш як два уроки не лише тому, що цього вимагає дисципліна праці, а насамперед тому, що мені потрібне джерело, яке живить мою думку, і цим

джерелом є урок. Коли ж переді мною відкривається якась непомітна раніше грань педагогічної справи коли я вдивляюсь, вдумуюсь у цю грань і ніяк не можу зрозуміти її суті, я відвідую по п'ять, по сім уроків підряд, прагнучи знайти відповідь на питання, яке хвилює, тривожить, не дає спокою.

Треба відвідати і проаналізувати велику кількість уроків, щоб зробити правильний висновок не тільки про педагогічну і методичну лабораторію вчителя, а й про його духовне багатство, кругозір, інтереси. Тільки численні факти, проаналізовані в їх взаємозв'язку, дають право говорити про педагогічне явище. Про урок як єдине ціле з учителем треба говорити вже після першого відвіданого в нього уроку, але лише аналіз системи уроків дає змогу перейти до узагальнень про взаємозалежність педагогічних явищ. Завдання молодого керівника школи полягає в тому, щоб, осмислюючи, аналізуючи факти, поступово переходити до характеристики педагогічних явищ. Цей перехід залежить не тільки від уміння директора школи спостерігати, а й від уміння слухати вчителя. Повноцінний лише той аналіз уроку, який складається з роздумів директора і вчителя про урок. Розмова про урок, роздуми, взаємне проникнення в думки і погляди одне одного — це дуже важлива умова повноцінного педагогічного керівництва.

Це було 19 років тому. Я вивчав систему уроків граматики в III класі. На одному з уроків учителька пояснювала правило. Діти начебто зрозуміли його, наводили приклади, заучували правило. На другому уроці вчителька виявляє засвоєння правила — знають лише кілька найбільш здібних. Решта забула. Чому? Адже вчора всі добре відповідали. У чому ж річ? Знову заучують, знову наводять приклади. На наступному уроці знову та сама картина — знають правило ті самі, найздібніші діти. Вчительці тепер вже ніколи повертатися до вивченого, вона пояснює новий матеріал, а про правило говорить: вивчіть дома, я перевірю...

Відвідавши ще кілька уроків, я задумався, чому ж дітям так важко запам'ятовувати матеріал, який вивчається. З кожним новим уроком ставало все ясніше, що заучування не досить осмисленого правила призводить до поверхових знань, а поверхові знання не зберігаються в пам'яті. З уроку в урок, як величезна снігова брила.

росте пізнання. Після кожного відвіданого уроку ми з учителькою думали, як же повинна відбуватися розумова праця, щоб знання зберігалися в пам'яті, щоб запам'ятовування було твердим, щоб, напружуючи волюві зусилля, дитина без особливих труднощів пригадувала правило. Ми вдумувалися в психологічні закономірності запам'ятовування і збереження вивченого в пам'яті, висували різні припущення, які могли б пояснити причини ефективності розумової праці. Ми читали й перечитували праці радянських педагогів і психологів. Як проходить процес осмислення, запам'ятовування, збереження в пам'яті, застосування знань на практиці? Наукові праці давали нам, практикам, відповіді на багато запитань, але кожному теоретичну істину потрібно було втілити в конкретні методи і прийоми навчання. У нас виникала величезна кількість усе нових запитань: чому так важко запам'ятовується граматичне правило, адже воно зрозуміле? Чи не тому, що абстрактні істини взагалі дітям молодшого віку запам'ятовувати важко, а зберігати їх у пам'яті ще важче?

Молодому керівникові школи хотілося б порадити: виробляйте в собі (а потім і в учителях) уміння освітлювати повсякденні явища навчально-виховного процесу світлом педагогічної теорії. Це, мабуть, один з найважливіших моментів керівництва школою.

Продовжуючи відвідувати й аналізувати уроки вчительки, я одночасно вивчав уроки в інших учителів — в окремі дні відвідував по п'ять і більше уроків. Це було необхідне для того, щоб якомога більше заглиблюватися думками у факти, явища, узагальнювати їх, порівнювати. Це був період напруженої розумової праці і для мене, і для вчителів як початкових, так і середніх та старших класів. Усі наші думки спрямувалися, можна сказати, в одну точку: треба пояснити, від чого залежить міцність запам'ятовування і збереження в пам'яті абстрактних істин. Під кутом зору цієї думки розглядалося кожне явище на уроці.

І ось завдяки нагромадженню численних фактів перед нами відкрилась цікава закономірність розумової праці, якою, як ключем, треба вміти користуватися для пояснення нових фактів і явищ: чим більше коло фактів ця істина узагальнює, тим більше залежить запам'ятовування і збереження в пам'яті цієї істини від того, яке

коло фактів школяр проаналізував і осмислив самостійно. Абстрактна істина добре запам'ятовується і міцно зберігається в пам'яті за умови, коли її сутність учень розкрив і усвідомив у процесі осмислення фактів, коли, думаючи над фактами, учень мислено застосовував істину для пояснення фактів, не ставлячи при цьому мету запам'ятати абстрактну істину.

На уроках досвідчених учителів ми побачили явища, які привели нас до відкриття цієї закономірності розумової праці. Ось учителька математики пояснює в V класі правило. Вона не ставить перед дітьми мету запам'ятати правило, а добивається насамперед, щоб вони глибоко зрозуміли його суть. Потім, коли діти добре зрозуміли правило, вона дає їм ряд прикладів — для осмислення, для обдумування. Діти мислено застосовують для пояснення прикладів правило, яке вони добре зрозуміли, хоч ще не запам'ятали його. Чим глибше восереджується думка дитини на фактах для з'ясування суті щойно поясненого правила, чим менше ставиться при цьому мета запам'ятати, чим більше коло фактів пройшло через свідомість учня, тим міцніше запам'ятовується і зберігається в пам'яті правило.

Відразу ж після того, як нам відкрилась ця дуже важлива закономірність, учителі стали керувати розумовою працею дітей по-іншому. Перед уроком граматики ми визначали коло фактів і явищ живої мови, мислено заглиблюючись в які діти будуть пояснювати суть граматичного правила. Правило, яке учні добре зрозуміли, тепер не заучувалось, а багато разів застосовувалось для пояснення фактів. Дитина в думці багато разів поверталася до правила, воно ставало для неї ніби ключем, яким вона вчилася користуватись.

І хоч при цьому не ставилась мета — запам'ятати правило, після багаторазового застосування на практиці воно запам'ятовувалось. Запам'ятовувалося і майже ніким не забувалося. Запам'ятовувалося без спеціального заучування. І особливо важливо те, що, запам'ятавши правило саме таким шляхом, діти вміли напружувати зусилля для пригадування правила, коли що-небудь у ньому забувалося. Очевидно, дитина при цьому пригадувала численні факти живої мови, які пройшли через її свідомість, і завдяки сліду, що відклався у пам'яті від цих фактів, пригадувала й правило.

Я відвідав ще кілька уроків. Одна за одною відкрилися нові закономірності педагогічного процесу. Ми переконалися, що коли шлях до знань іде через самостійне осмислення фактів, то на уроках з'являється багато часу для практичної роботи, для тренування, для вироблення того вміння вчитися, про яке говорилося вище. Вивчення нового матеріалу стало зливатися з розвитком, поглибленням, закріпленням знань. Різко скорочувався на наступному уроці час, потрібний для перевірки знань.

Запам'ятовування без спеціальної роботи, заучування на основі мисленого заглиблення у факти, явища — ця ідея поступово стала нашим педагогічним переконанням. Це переконання треба було зробити колективним. На засіданні педагогічної ради ми розповіли про свої пошуки і «відкриття». Наша розповідь викликала інтерес у всіх учителів: адже проблема запам'ятовування і збереження в пам'яті — одна з найболючіших, найтривожніших. Нескінченне заучування, по суті, перетворюється в зубріння, не дає можливості дитині мислено зосередитись на самій суті матеріалу. Чим більше учень заучус, тим менша тривкість збереження в пам'яті. Але цілком зрозуміле і те, що без збереження знань у пам'яті, без уміння швидко знаходити в пам'яті те, що необхідне для пояснення фактів і явищ навколишнього світу, неможлива розумова праця. Слово *відкриття* я беру в лапки, бо це не наше відкриття. Істини, які допомогли нам зрозуміти важливі, з нашого погляду, закономірності розумової праці, ми знайшли у працях учених — педагогів і психологів. Практика допомогла нам помітити, побачити, зрозуміти нові зв'язки між цими науковими істинами.

Ідея запам'ятовування без заучування схвилювала вчителів. Кожен почав перевіряти її в своїй роботі. Численні струмки індивідуальної педагогічної майстерності поступово вливалися в колективний потік творчості. Найбільш яскравими й результативними були творчі пошуки і знахідки в учителів початкових класів, а також у вчителів мови, математики, фізики і хімії. Вчителі початкових класів почали здійснювати вдумливий індивідуальний підхід до учня. Розуміння закономірностей запам'ятовування і збереження матеріалу в пам'яті допомогло вчителям краще зрозуміти, чому одним дітям

вчитися легше, іншим — важче. Для осмислення суті того чи іншого правила, осмислення наспітьки чіткого і яскравого, щоб це правило зберігалося в пам'яті, одному учневі погрібно продумати більше фактів, іншому — менше. Якщо ж учень не осмислив достатньої кількості фактів, він заучує правило без розуміння — звідси й погані, поверхові знання. Вчителі початкових класів стали індивідуалізувати розумову працю: одним учням пропонували більше прикладів для аналізу, іншим — менше. Вчителі дедалі більше переконувалися, що мимовільне запам'ятовування, про яке так добре розповідає в своїх працях П. І. Зінченко,³ запам'ятовування без спеціального заучування, запам'ятовування, яке ґрунтується на мисленому аналізі фактів, на використанні й застосуванні правила, формули, висновку для аналізу фактів, — це найміцніше запам'ятовування. Розумову працю на уроках граматики й арифметики вчителі початкових класів почали будувати за таким принципом: мислений аналіз, обдумування фактів продовжується до тих пір, поки правило не осмислене настільки ясно і чітко, що воно запам'ятовується без заучування.

Учителі математики почали по-новому будувати повторення вивченого раніше матеріалу. Якщо раніше для повторення правил, формул, теорем та інших математичних узагальнень спеціально виділявся час, то тепер вони узагальнюються в процесі застосування знань.

Над тим, як запобігти заучуванню (а нерідко і зубрінню) матеріалу підручника, задумалися й учителі гуманітарних предметів, особливо історії. Перевіряючи домашнє завдання, вони почали формулювати запитання так, щоб учні пояснювали причинно-наслідкові зв'язки явищ, а не викладали цілі розділи підручника.

***Що відбувається
в голові дитини,
коли вчитель викладає
новий матеріал.***

Найважливіша місія директора і завуча — відкрити перед учителем один дуже важливий і водночас важковловимий бік педагогічної діяльності: вчитель повинен думати про теоретичний матеріал, який він викладає, і одночасно спостерігати за розумовою працею школярів, бачити, спостерігати, аналізувати їх увагу, інтерес,

вольові зусилля, ставлення до інтелектуальної праці і до вчителя. Гармонійне злиття цих двох функцій педагогічної праці, вміння думати про різні речі й аналізувати складний процес навчання з різних боків — це одна з тих найтонших сфер педагогічної майстерності, проникнення в які, за моїм глибоким переконанням, дає нам щастя творчості. Немає нічого більш живого і безконечно мінливого, рухливого, ніж розумова праця вчителя і школярів. Якщо вчитель уміє одночасно думати і про матеріал уроку, і про дітей, якщо він щомиті готовий змінити намічений план уроку і ця зміна єдино раціональна, клас у нього в руках.

Педагогічне керівництво школою насамперед у тому й полягає, щоб бачити, як у праці кожного вчителя зливаються ці дві функції, допомагати вчителеві стати мудрим творцем тієї гармонії, ім'я якій — зосереджена розумова праця школярів.

Перший погляд на урок новопризначеного вчителя або студента практиканта, перше враження про його педагогічну культуру у вдумливого керівника школи створюється якраз на основі аналізу цієї мудрості. Багаторічна практика переконала мене в тому, що в цій сфері педагогічної праці є певна закономірність. Уміє одночасно думати і про зміст уроку, і про дітей, уміє бачити кожну дитину той, у кого елементарні знання, які даються школярам на уроці, становлять лише дуже маленьку, зовсім незначну частку його інтелектуального багатства. Якщо вчитель знає лише те, що він дає школярам, він не може бачити класу, настрою дітей, інтересів, стежити за розумовою працею школярів та їх увагою.

Для чого потрібно говорити про це з молодим керівником школи? Є в нашій шкільній справі речі, які можна назвати наріжними каменями. Не закладено цих каменів — нічого не вийде з усієї будови, вона розсиплеться. Одним з таких наріжних каменів є знання вчителів. Щоб спостерігати за розумовою працею школярів, треба знати в багато разів більше, ніж ти даєш своїм вихованцям. І керівництво школою, по суті, починається з цього: треба будувати міцну інтелектуальну основу для педагогічної майстерності. Без цієї основи нема ні творчості, ні педагогічних переконань.

Звичайно, справа не тільки в обсязі знань учителя, який перевищує в багато разів обсяг знань учнів.

Учитель, крім того, повинен знати закономірності пізнавальної діяльності.

У педагогічному колективі утвердилося переконання: повноцінна розумова праця — це осмислення, запам'ятовування на основі глибокого осмислення. Кожного року ми проводимо теоретичний семінар, присвячений розумовій праці школярів. До цього семінару готується кожний учитель. Директор робить доповідь, в якій аналізуються уроки, учнівські відповіді, виклад матеріалу, закріплення знань. Учителі повідомляють про свої творчі пошуки і знахідки.

Чим більше ми заглиблюємося в цю проблему, тим більше виникає питань, тим більше відкриваються все нові й нові грані складного процесу пізнання світу дітьми. Вже кілька років наш колектив хвилюють питання: як сприймають учні матеріал, що його викладає вчитель? Що відбувається в голові дитини під час сприймання нових знань?

Учителеві важливо знати, з якими відомими вже поняттями, закономірностями пов'язується в свідомості учнів те нове, що є предметом вивчення на даному уроці. Дуже важливе завдання директора школи полягає в тому, щоб навчити вчителя розглядати, аналізувати свій власний урок з погляду активної розумової праці школярів. Взагалі відвідування й аналіз уроків директором стануть ефективними лише тоді, коли вчитель не тільки виконує рекомендації й поради директора, а й сам аналізує свою роботу.

Перед тим як іти на урок, я кажу вчителеві: в самому змісті вашої розповіді (пояснення, лекції, бесіди) я хочу побачити, що ви робите, щоб викликати активні розумові зусилля, ви самі також повинні думати про це, повинні прагнути до того, щоб учень був активним учасником процесу оволодіння знаннями. На перших порах досвід цілеспрямованого керівництва розумовою працею школярів доводилось збирати буквально по зернині: вся увага, усі зусилля, думки вчителів під час викладу нового матеріалу зосереджувалися головним чином на його змісті, дидактичний бік уроку якимось вислизав, випадав з поля зору. Але якщо досвід був незначним, то тим важливіше було розкрити його суть перед усім колективом, щоб запозичення досвіду виявлялось не в механічному перенесенні на свої уроки окремих прийомів, а в творчому роз-

вितку педагогічної ідеї. Зерна досвіду, зібрані на багатьох уроках, я узагальнював у доповідях, з якими виступав на засіданнях педагогічної ради.

Ось одна важлива риса цілеспрямованого педагогічного керівництва розумовою працею: досвідчені вчителі на практиці здійснюють класичне правило Арістотеля — мислення починається із здивування.⁴ Починаючи виклад нового матеріалу, деякі викладачі математики відкривали перед учнями суть фактів і явищ так, що в їх свідомості виникали запитання з яскравим емоційним забарвленням. Це емоційне забарвлення запитання і пробуджує почуття здивування: чому це так відбувається? Почуття здивування — могутнє джерело бажання знати. Наприклад, на уроці ботаніки вчитель розкривав перед учнями факти, які показують, що з неорганічних речовин при наявності тепла, вологи і сонячного проміння жива клітина рослинного організму будує, створює, нагромаджує органічну речовину. Ця істина постає перед свідомістю учнів як велика таємниця природи. Прагнення проникнути в цю таємницю є могутнім поштовхом, емоційно-вольовим джерелом думки.

Я прагну до того, щоб кожний учитель шукав творчі шляхи здійснення ідеї, продумував специфіку свого предмета, враховував особливості мислення своїх учнів. Окремі уроки, які я відвідую й аналізую, ми готуємо разом з учителем. Це не означає, що ми разом пишемо поурочний план або конспект, справа зовсім не в цьому. Ми разом продумуємо, як використати зміст матеріалу, щоб виховати в учнів бажання знати, як у процесі вивчення матеріалу робити перлі висновки про сприйняття, про розуміння. Таке відвідування уроків дуже цінне: ми разом з учителем піби стоїмо біля джерел майстерності, вчитель завдяки такій допомозі з боку директора вчиться аналізувати власну роботу. А для мене таке відвідування, такий аналіз уроків — це одне з джерел узагальнення педагогічних явищ.

Разом з учителькою математики ми продумуємо наступний урок геометрії в VI класі: якими прийомами забезпечити активну розумову працю? Вивчається поняття «проекції похилої лінії на пряму». Аналізуючи зміст матеріалу, ми приходимо до висновку: найбільш активною розумова праця на цьому уроці може стати тоді, коли учні виражатимуть думку вчителя в кресленні,

у схемі, в малюнку. Це змусить їх дуже уважно вдумуватися в кожне слово педагога. І ось на уроці вчителька розповідає про побудову перпендикуляра, про похилу тощо, а учні, слухаючи пояснення, будують перпендикуляр, проводять похилу лінію, проводять від точок похилої штрихом перпендикулярні лінії до прямої. Це своєрідний математичний диктант: учні сприймають думку вчительки і відтворюють її в лініях, схематичних побудовах. Усе це робиться в зошитах для чорнових записів. Взагалі чорновим робочим записам ми надаємо дуже великого значення: уже під час пояснення вчителька бачить, як сприймають матеріал окремі учні, які труднощі вони зустрічають.

Після уроку аналізуємо творчі знахідки й недоліки. Готуємося до наступного уроку, знову йдемо на урок. Це не просто допомога вчителю з боку директора. Це спостереження, вивчення розумової праці школярів, яке проводиться передусім учителем. Місію керівника школи я бачу в тому, щоб зробити кожного вчителя вдумливим, допитливим дослідником. Справжній педагогічній творчості властиві риси дослідження, творчого узагальнення своєї праці.

Протягом багатьох років я спостерігав на уроках за розумовою працею одних і тих самих школярів, починаючи з I класу до закінчення школи. Ці спостереження мали на меті визначити умови, найбільш сприятливі для розвитку розумових сил і здібностей дитини, пояснити залежність процесу розумового розвитку від оволодіння конкретними знаннями, від методів роботи вчителя, від чергування видів і прийомів розумової праці дитини. Я йшов на уроки з запитаннями: що означає здібність дитини до успішного оволодіння знаннями? Чим пояснюється здібність висока, знижена і зовсім недостатня. Чому один учень швидко усвідомлює, запам'ятовує, буквально схоплює матеріал, а іншому все це непосильне? Що робити для того, щоб розвивалися здібності всіх дітей, щоб розвивалася, удосконалювалася та риса розуму, яку прийнято називати кмітливістю, — адже по суті кмітливість і є конкретним виявом здібностей до оволодіння знаннями?

Спостереження, які проводилися роками, поступово переконали нас, що розум здатний до успішного оволодіння знаннями, кмітливість — це властивість, не раз

і назавжди дана природою, а така, що змінюється, залежить від середовища, в якому перебуває дитина, від характеру навчання, від процесу розумової праці. Ця властивість полягає в здатності швидко переключатися з одного об'єкту пізнання на інший, зберігаючи інформацію, встановлюючи зв'язки між різними об'єктами думки. З дитиною, яка володіє цією властивістю, легко працювати. Вона швидко вловлює думку вчителя, міркує, запам'ятовує, вміє користуватися своєю пам'яттю...

Але в класі є й дитина із зовсім іншими властивостями. Вона важко запам'ятовує умову... А коли вже вона перейшла до операцій над числами, умова розсипалася, все в голівці переплуталося. Доводиться починати з початку. Дитина може на все життя залишитися нещасною, якщо школа не виконає своєї гуманної місії. Завдання полягає насамперед у тому, щоб розвивати розум дитини.

Як же це робити? Потрібні спеціальні розумові вправи. Потрібна багаторічна конітка робота, яка вимагає великого терпіння і витримки від учителя. Про таких учнів ми спеціально говоримо на заняттях нашого психолого-педагогічного семінару. Багаторічний досвід переконав, що з цими дітьми треба працювати наполегливо, але обережно. Взагалі цілеспрямований вплив на розум з метою розвитку кмітливості й пам'яті потребує великої обережності.

Уміле виховання розумових сил полягає в тому, щоб для кожної дитини знайти режим роботи. У дитини треба розвивати безпосередні, чуттєві форми пізнання — відчуття, сприймання, уяву, фантазію. Це найнеобхідніша умова мислення. Багаторічний досвід переконав мене в тому, що таку дитину треба вести в природу — в сад, у ліс, в поле, до квітучої ниви соняшника або коношини, на берег річки. Ми ведемо в природу чудуватися, дивуватися — в цьому ми вбачаємо один з важливих стимулів розумового розвитку.

Особливо важливо, щоб учитель не приголомшував цього учня незадовільними оцінками. Протягом деякого часу окремих учням взагалі не слід ставити оцінок.

Можливо, кому-небудь з читачів — молодих директорів шкіл здаватиметься, що тут мало говориться про адмі-

ністративно-організаційний бік роботи директора: про засідання, наради, плани і т. ін. Але цей бік, якщо ви хочете, щоб праця колективу була творчою, і не повинен виступати на перше місце. Віп цілком підпорядковується педагогічному процесу. Керівництво школою — це насамперед педагогічне керівництво і лише поряд з цим — адміністративне.

Тепер можна відповісти на одне із запитань директорів шкіл: чи обов'язково директоріві школи знати всі предмети навчального плану середньої школи? Так, обов'язково, і не тільки програму, а й значно більше. Директор повинен бачити передній край наук, основи яких викладаються в школі. А про програму й говорити нічого — це ази, без знання яких керівництво перетворюється в пуста балаканину.

Ви призначені директором середньої школи. Першими посібниками, які вам треба придбати, щоб успішно керувати школою, є підручники для всіх класів — від букваря до логарифмічної таблиці. Ось вони перед вами на полиці — тисячі сторінок, які учневі потрібно не просто прочитати, а осмислити, засвоїти. Із самої тільки історії обсяг підручників становить понад дві тисячі сторінок... Вже побіжний погляд на підручники викликає почуття поваги до учня: як багато, як наполегливо йому треба працювати. Розподіліть матеріал, який учневі потрібно вивчити, за роками навчання, і ви побачите, як з кожним роком обсяг розумової праці зростає, як змінюється її характер. Ви задумаетесь над тим, яку велику роботу треба проводити вчителіві, виховуючи розумові сили і здібності, — без цього неможливо оволодіти цією глибою знань.

Далі ви аналізуєте працю учня з погляду застосування знань. Це дуже цікавий аналіз. Він показує, наскільки складний і різноманітний процес оволодіння знаннями, наскільки складною повинна бути праця, яку ми називасмо навчанням. У мене цілий рік пішов на те, щоб проаналізувати поняття, які учневі доводиться осмислювати протягом десяти років навчання в школі. Переді мною відкрилась надзвичайна картина: тисячі понять, цілком нових, невідомих раніше, розкриваються перед учнем за десять років навчання в школі. Виходить, що учневі щодня треба осмислити десять нових понять. А потім потрібен час для того, щоб кожне з цих

понять застосувати для пояснення нових фактів, явищ, процесів. І поряд з цим треба розв'язати сотні задач, засвоїти написання сотень орфограм, виконати велику кількість практичних робіт. Якщо при цьому читання підручника набуває характеру зубріння, навчання стає важким тягарем, якого учень намагається позбутися.

Все це директорові потрібно знати і для того, щоб аналізувати працю вчителя, і для того, щоб утвердити в педагогічному колективі важливе переконання: навчання — дуже складна розумова праця, щоб керувати нею, треба розуміти, бачити її в усіх деталях.

**ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІСТЬ
ПЕДАГОГІЧНИХ ЯВИЩ**

Деякто наївно вірять в якийсь єдиний, всесильний, рятувальний засіб, за допомогою якого легко зробити цілий переворот у навчально-виховному процесі.

Один завуч середньої школи, повернувшись із двотижневого семінару, говорив учителям із запалом: «Вік живи — вік учись... Як прикро: скільки років витрачено марно, скільки педагогічного браку випущено. Озираєшся на минуле, і гірко стас: як це я не помічав, навіть думка не приходила в голову, що комбінований урок нікуди не годиться. Ось тільки на цьому семінарі відкрили очі. Найкращий урок — це урок за лекційно-практичним методом. Спочатку лекції і практичні заняття, а потім — заліки... Відразу видно результати роботи».

Побачивши, що товариші не поділяють його захоплення і райдужних надій, завуч сказав: «Я впевнений, що за цим методом кожний, навіть дуже посередній учитель працюватиме добре. Сам по собі метод примушує... Невже ви не вірите, що, працюючи за лекційно-практичним методом, усі даватимуть добрі знання?»

Товариші йому відповіли: «Хороший учитель дасть добрі знання, працюючи за будь-яким методом, що передбачас активну розумову діяльність дитини. Якщо вбачати в лекційно-практичній системі уроків щось на зразок рятувального засобу від усіх лих, то вона ніяк не краща від методу проектів або комплексного методу... У цих методах також було раціональне зерно».

Вчителям коштувало великих зусиль розвіяти у свого завуча віру в якийсь рятувальний, всесильний засіб, за допомогою якого можна зробити переворот у навчально-виховній роботі. Бесіда вилилась у роздуми про взаємозалежність педагогічних явищ.

Школа — це надзвичайно складний організм, в якому кожний з багатьох живих, трепетних органів чутливо і бурхливо реагує на те, в якому стані перебуває кожний з багатьох його побратимів — таких самих, як він, чутливих, насторожених, легкозбудливих органів. Переконуючи свого завуча в тому, що хороший педагог даватиме глибокі знання, працюючи за будь-яким методом, учителі нітрохи не перебільшували і не мали наміру применшити роль методики, дидактики. Теорія навчання — складна і потрібна теорія, без оволодіння якою неможливо працювати в школі.

В одній середній школі працює вчитель фізики, який марно намагається здійснити на своїх уроках один з принципів програмованого навчання — принцип зворотного зв'язку. Він начитався статей про кібернетику і біоніку, але в нього нічого не виходить, бо, крім шкільного підручника, нічого більше з фізики він не знає. Метод лише тоді стає в руках учителя могутнім засобом, коли цей метод, грубо кажучи, можна до чогось пришити; якщо ж тканина розповзається, пришивати ні до чого...

Є, на жаль, викладачі літературн. у яких учні не вміють писати твори. Прагнучи примусити працювати над творами, ці вчителі переходять від однієї крайності до іншої — то дають учням готові зразки творів, переписані з методичних посібників, то вимагають, щоб написане дитиною було створене цілком самостійно. З цього нічого не виходить з тієї причини, що такий словесник сам не пробував написати твір про весняну грозу і про січневу заметіль, учні ніколи не чули від нього жодного його власного слова. У таких випадках хоч сім років навчай найдосконалішим методом, — нічого не вийде.

Взаємозв'язок між різноманітними сторонами і явищами навчально-виховного процесу — це предмет тієї сфери внутрішкільного керівництва, в якій об'єднуються зусилля директора, завуча, організатора позакласної роботи, старшого піонервожатаго, партійної, комсомольської і піонерської організацій. Раджу вам частіше збиратися разом із своїми заступниками і помічниками, збиратися просто для того, щоб подумати і порадитися: чому та чи інша справа в школі йде погано, від чого залежать погані результати, чим вони зумовлені. Вас тривають, наприклад, що учні мало читають художньої літератури, до їх розуму і серця не доходять прекрасні

поетичні твори. Зберіться зі своїми заступниками і помічниками, запросіть кращого словесника, подумайте разом: у чому справа? Нема сумніву, що на цій раді відкриваються цікаві залежності між уроком і позакласною роботою, між ідейним вихованням у піонерській і комсомольській організаціях і формуванням переконань у процесі вивчення історії, літератури, суспільствознавства. Розуміння цих зв'язків і взаємозалежностей допоможе намітити конкретні справи й усунути педоломіки. Логіка нашої педагогічної праці така, що жодний успіх не досягається якимось одним засобом чи методом.

Перед вами стоїть шістнадцятирічний юнак з палаючими гнівом очима і говорить: дорослий, старший товариш, якому я вірив, виявився не тим, за кого я приймав його. Він говорить одне, а робить інше, де ж правда? — І тільки нам вирішувати, що ж відповісти юнакові, як зберегти в його серці віру в добро, в істину, у справедливість...

Уміти розбиратися в складності й багатогранності педагогічних явищ, уміти визначати, що від чого залежить, — це, мабуть, одне з головних умінь керівника школи. На уроках відбувається тільки частина того складного процесу, який усі ми вважаємо конкретним виявом єдності навчання і виховання. Багато явищ, з яких складаються життя й праця вчителів і учнів, їх інтелектуальний, моральний, естетичний, фізичний розвиток і вдосконалення, відбувається поза уроками — і в школі, і дома, і тоді, коли дитина йде додому. У чому ж суть цих явищ, які зв'язки між ними, що тут можна виділити як найголовніше — вивчати, аналізувати, втілювати в конкретні справи нашої повсякденної праці?

На мій погляд, одне з найголовніших педагогічних явищ школи —

*взаємозв'язок
і взаємозалежність
навчання і праці.*

Наша система виховної роботи полягає в тому, що дитина живе у світі громадянських думок і справ, у цих справах і думках про них — головне джерело її радощів і прикрас. Важко виховати громадянина, якщо дитина росте споживачем, якщо з дитинства бачить тільки одні

грані нашого буття: суспільство піклується про неї, старші покоління створюють усі умови для того, щоб молоде покоління жило безбідно. Громадянськість пробуджується в юній душі лише тоді, коли людина вже в дитинстві і особливо в роки отрочтва робить світ кращим, ніж він був.

Семирічні діти стали учнями. Ми показуємо, пояснюємо, витдумачуємо їм світ. Ось виноградник: геться гілля від важких гроп. Ось тучна нива, на якій зеленіє озима пшениця. Пшениця дозрівас, діти бачать важкі колоски, спостерігають, як комбайнер збирає врожай, як на колгоспному дворі виростає ворох зерна. А ось у двохстах кроках від родючої ниви, бачите, діти — безплідна глиниста ділянка. Навіть бур'ян тут не росте. Що це таке? Звідки серед родючих полів мертва земля?

Це мертве поле. Кілька десятиліть тому воно було таким самим родючим, як і нива, на якій зеленіє пшениця. Грунт тут неправильно орали, дощі по краплині змивали чорнозем, і поле вмерло, залишилася глина

Ми вбачаємо єдність навчання і виховання в тому, щоб бачення світу почалося для маленької людини з тривоги і стурбованості, щоб першим громадянським бажанням, яке схвилювало дитину, була думка: **т а к н е п о в и н н о б у т и!** Щоб ця думка пробудила почуття непримиренності до зла — неробства, безгосподарності, маршотратства, примусила маленьку людину засукати рукава і взятися за діло.

Ми не боїмося того, що дітей вразить думка: адже так може статися з усіма полями! Навпаки, ми прагнемо утвердити в свідомості дітей цю думку: всі поля можуть умерти, якщо про них не турбуватися. Поки діти ще маленькі, їм важко до кінця осягнути думку, що природні ресурси перестали бути в наш час невичерпною коморою, — ця думка поступово складається в голові вихованців в отрочтві й ранній юності. Зараз же, у дитинстві, нехай вразить, схвилює їх: ось поле жило і — вмерло, це несе людині горе: так не повинно бути!

Ми прагнемо до того, щоб бачення світу почалося для дітей з тривоги і стурбованості. Нехай навіть перед сном, у ліжку, дитина з болем і гіркотою думає про те, що ось поле жило і — вмерло. Не бійтеся зашмарити дитинство гіркими думками — адже головне те, про що

ці гіркі думки, гривоги, турботи, хвилювання. Ми піднімаємо дитину на першу сходинку громадянської переконаності саме тим, що гірке почуття пробуджується в дитячій душі не через особистий інтерес, а в зв'язку з інтересом громадським; турботи суспільства стають турботами особистими. Як це важливо, щоб у дитячі роки дитина не могла спокійно заснути від думки про те, що коли вона, маленька людина, буде бездіяльною, то рідна земля стане біднішою! Іншого шляху проникнути в дитяче серце нема — тільки громадянська тривога, громадянські почуття, пробуджені тим, що ви ввели дитину в зрозумілий, доступний їй розумінню і серцю світ.

Поряд з неродючою, глинистою ділянкою ми посіяли мак. Квітуче макове поле — і поряд мертвий ґрунт... Нехай дитина бачить їх одночасно якраз для того, щоб бачення світу почалося з тривоги і стурбованості, щоб у маленького громадянина з'явилось бажання працювати.

Це дуже складна, тонка і ніжна річ — дитяче бажання працювати. Воно виникає тоді, коли в дитячій душі міцно засіла думка: так не повинно бути! Громадянське виховання одухотворюється тим, що маленький людині хочеться побачити світ кращим. Щоб не було мертвого поля. Щоб там, де жовтіє безплідна глина, також жило, грало, трепетало красою макове поле. Але бажання бачити світ кращим не може виникнути, якщо нема тривоги, стурбованості, гіркоти. Осягнути, пізнати радість взагалі маленька людина може лише в тому випадку, якщо вона знайшла, здобула її своєю працею. Це одна з надзвичайно важливих закономірностей виховання. Громадянська гордість, радість праці невідомі взагалі тому, хто, пізнаючи й освоюючи світ розумом і руками, не пізнав тривоги, стурбованості, неспокою.

Поряд з маковим полем починається багаторічна праця. Виховний смисл її саме в тому й полягає, що вона багаторічна і починається тоді, коли дитина ще тільки пізнає світ, коли разом з першими істинами в її свідомість приходять переконання, як повинно і як не повинно бути. Маленькій людині не дає спокою думка: повинно бути макове поле і не повинно бути помертого поля. Мертве поле повинно ожити — ця думка одухотворює інтереси, прагнення. Багаторічна праця дітей полягає в тому, що вони створюють родючий ґрунт. У класі

тридцять чоловік, кожний бере десять квадратних метрів мертвого поля. Триста квадратних метрів, три сотих гектара. Можливо, нам, дорозлим, здається все це іграшковим, але для дітей — це велика праця. Її цінність насамперед у тому, що думки зливаються з ділами — тільки за цієї умови і з'являється те, що називають духовним життям. Прирости душею до чогось нелегкого людина не може, якщо це нелегке не стало серцевиною її духовного життя.

Праця в ім'я загального блага повинна увійти в духовне життя — ось у чому суть громадянського виховання в роки дитинства, отрочтва, ранньої юності. Виховний смисл перетворення мертвого поля у макове в тому й полягає, що праця стає для дитини любимою, бо світ стає кращим. Якщо нелегка, важка справа стає бажаною, це якраз і означає, що людина приростає душею до праці.

Створення родючого ґрунту справді ціла справа. На вмреле поле діти носять мул, пісок, перегній. Відро, лопата, кошичок, граблі, сапка — найпростіші інструменти одвічної селянської праці, з них починаються стосунки маленької людини з землею. Доторкається вона до неї не тільки руками, а й душею, серцем. Її хвилюють і радують успіхи, засмучують невдачі. Бувають і веселі, радісні дні, бувають і сльози. Першої весни на оживаючому полі бліді паростки маків. Життя в ґрунті тільки пробуджується, мак в'яне, не встигаючи розцвісти, але якщо в дитячій свідомості твердо засіло: так не повинно бути! — у духовному житті з'являється та тонка і водночас могутня гілка, яка називається вірою. Образно кажучи, тільки на цій гілці розцвітають квіти працьовитості — тим більше це важливо, коли мова йде про дітей; без віри у здійсненність задуму, в досягнення мети, у свою власну терплячість і наполегливість не може бути й мови про те, щоб праця увійшла в духовне життя, щоб людина на все життя приросла душею до праці. Без віри неможливо досягнути того, щоб людина чимось дорожила, а якщо ми хочемо, щоб вона дорожила землею і любила її, треба провести дитину через працю, одухотворену вірою в здійсненність того, як повинно бути.

З кожним роком праця приносить усе відчутніші плоди. За шість, іноді за п'ять років три сотні гектара

мертвого поля оживають, перетворюються на родючу ниву. Справжнім святом для дітей стає та весна, коли на мертвому, безживному пустирі розцвітає, як райдуга, мак. Макове поле — дитяча мрія, в її здійсненні — перша радість трудівника. Через рік на маковому полі досягають колоски пшениці.

Макове поле — це своєрідний символ. Наша мета в тому, щоб кожна дитина, образно кажучи, створила своє макове поле. Якщо до 12—13-річного віку юний громадянин побачить, як колоситься пшениця на ґрунті, що його він створив своїми руками, земля стає для нього багатством, рівного якому в природі, по суті, нема, бо втрата цього багатства непоправна і необоротна. Ми вважаємо надзвичайно важливим виховним завданням, щоб це велике моральне багатство здобувалося саме в роки дитинства і раннього отроцтва. Упущеного ніякими зусиллями не наверстаєш. Справа не тільки в тому, що клас за кілька років створить кілька сотих гектара родючого ґрунту. А в тому, що завдяки створенню цих цінностей людина з малих років живе у світі комуністичних відносин, комуністичних поглядів на головне — народне надбання, працю, людську гідність. Три сотих, на яких працюють маленькі діти, пізнаючи, в ім'я чого в житті є цін, втома, мозолі, — на цьому маленькому полі твориться людина. Земля, на якій людина зробила свої перші кроки, стає для неї рідною, бо людина вклала в неї частку своєї душі, з нею зв'язані її тривоги, турботи, хвилювання. Завдяки власній праці вона побачила світ таким, яким він повинен бути. У цьому, за моїм глибоким переконанням, найголовніша умова подолання утриманства, споживацького ставлення до матеріальних і духовних благ. Якщо ви хочете, щоб кожна людина, яку спільними зусиллями виховують школа і сім'я, виростає неспокойним, дбайливим громадянином, щоб головним особистим інтересом для неї став громадський інтерес, нехай вона вже у дитинстві й отроцтві створить своїми руками те, що повинно бути. Підлітковий вік — це вік підбивання перших підсумків служіння суспільству, коли людина вже повинна з гордістю озирнутися назад і пережити почуття гордості від думки: це створено моїми руками. Якщо ж у цьому віці тільки починається пізнання суті праці для суспільства, виростають 17-річні немовлята, люди безвольні

і морально нестійкі. Лінощі, недбайливість, байдуже ставлення якоїсь частини нашої молоді до свого громадського обов'язку — це результат дитинства й отроцтва без турбот, без клопотів, без труднощів. Корінь, яким людина приростає до улюбленої справи, закладати треба в дитинстві.

Громадянська одухотвореність, незламність, непримиренність — ось якими моральними ідеями пройнята діяльність. Без неї ми взагалі не уявляємо виховання підлітків та юнацтва. Виховний смисл цієї праці полягає насамперед у тому, що людині важко, і це в а ж к о — в ім'я величної, громадянської мети. У глибині душі підлітка, юнака закладено прагнення бути борцем — це одна з істин, ігнорування якої породжує таке соціальне лихо, як моральна нестійкість деяких молодих людей, небажання працювати, нахил до дешевих утіх. Молоду людину захоплює романтика боротьби, подолання труднощів. Ми прагнемо до того, щоб юність була осяяна благородною громадянською мужністю. Роки юності наповнені непримиренністю до мариотратства, безгосподарності, байдужості.

Зв'язок освіти з працею багатогранний. Знання здобуваються для праці й відіграють дуже важливу роль в усьому житті людини. Але вирішальне значення має зв'язок моральний. В усіх сферах своєї активної діяльності людина повинна бути трудівником. Справжнім трудівником у навчанні учень стане лише тоді, коли він громадянин у трудових взаємовідносинах.

Необхідною основою шкільного життя, основою, в якій виявляється взаємозалежність і взаємообумовленість педагогічних процесів є

*педагогічний колектив —
сдина виховуюча сила.*

Виховання — це постійне духовне збагачення дитини. Учні виховуються не тільки на уроках. Наш педагогічний колектив переконаний, що одним з визначень виховання може бути таке: виховання — це єдність духовного життя вихователя і вихованців, єдність їх ідеалів, прагнень, інтересів, думок, переживань. Передати людині моральну культуру, ідейні переконання, погляди, навчити жити в суспільстві, утвердити морально-естетичні принципи — усе це вимагає того ступеня

духовної єдності, на якому вихованість і вихованець почують себе одиначами

Можна досягти цього ступеня духовної єдності тільки на уроці? Ні. Єдності духовного життя, що являє собою саму сутність виховання, можна досягти лише тоді, коли коаний педагог не тільки виатадач, а н член колективу вихованців. Він захоплений діяльністю цього колективу, має із своїми вихованцями спільні інтереси. У нас у школі 32 педагоги, і коаний з них є керівником, вихователем одного, двох, іноді трьох колективів. Керівник, вихователь він з погляду педагогів, а для учнів він товариш, одинач, захоплений так само, як і вони, цікавою діяльністю. Духовне життя учнів проходить у кількох колективах. Кожен учень бере участь у житті двох, трьох колективів, і в одному з цих колективів — його наставник, старший товариш — учитель.

За змістом і характером діяльності ці колективи дуже різноманітні. У старшокласників це науково-предметні гуртки — математичний, фізичний, хімічний, біологічний, історичний, етнографічний, астрономічний, географічний, гуртки юних механізаторів, радіотехніків, гуртки автоматики і радіоелектроніки, юних дослідників природних багатств рідного краю. В учнів середніх класів — технічні й сільськогосподарські гуртки, в яких розвиваються задатки й нахили до різноманітних видів творчої діяльності: гуртки юних конструкторів, слюсарів-моделістів, електротехніків і радіотехніків, токарів, столярів, будівельників, тваринників, рослинників, механізаторів, садівників і лісівників, бджолярів, юних селекціонерів, юних мисливців за рослинами. У молодших школярів — також різноманітні об'єднання творчої праці: юних садівників, захисників природи, квітників, бджолярів, гуртки художнього різьблення по дереву і художньої вишивки, гуртки юних техніків, юних мотористів, юних мандрівників по рідному краю, юних дослідників природних багатств.

В учнів старших, середніх і молодших класів є колективи, в яких задовольняються й розвиваються естетичні запити і потреби. Це гуртки художнього слова, літературно-творчі, драматичні, музичні. У молодших дітей є шкільний театр казки; любителі читати і слухати казки збираються вечорами в кімнаті казки.

У старшокласників є колективи, якими керує комсомольська організація, — це гуртки з природничонаукових знань. У кожній класній комсомольській організації група з шести-семи чоловік проводить щомісячно в будинках колгоспників вечори природничонаукових знань. С у нас і такий колектив, як гурток любителів наукової фантастики...

В єдності духовного життя учителів і учнів особливо велику роль відіграють піонерські й комсомольські колективи. У кожному піонерському загоні й у комсомольській організації класу є колектив, основна діяльність якого втілює яскраво виражену патріотичну ідею. Це і юні слідопити, що вивчають героїчні подвиги захисників Батьківщини в роки Великої Вітчизняної війни, і друзі — захисники природи рідного краю, і тимурівці, в духовному житті яких на першому плані стоїть піклування про старих, хворих, самотніх людей. Єдність духовного життя учителів і школярів була б немислима, якби кожний педагог був тільки активним учасником, а не душею учнівського колективу, життя якого одухотворюється ідеєю — щось зробити для Батьківщини, для суспільства.

Ці колективи створюються роками, в міру того як кожний педагог несе дітям іскру свого особистого нахнення, об'єднує навколо себе групу школярів, захоплюється разом з ними творчою діяльністю, стає їхнім другом, товаришем, зближується з ними. Це і є та сильність духовного життя, яка становить саму сутність виховання. Сила, що притягає дітей до вихователя, — це його переконаність, майстерність, його вміння, його творча праця, яка стає взірцем для школярів.

Може виникнути питання: чи не буде перевантажений учитель, якщо, крім уроків, йому потрібно ще й гуртком керувати (а буває й таке, що вчитель за власним бажанням керує двома гуртками)? Ні, це не додаткове навантаження, а необхідність. Без постійної духовної спільності з вихованцями — спільності, яка обов'язково виходить за межі уроку, виконання домашніх завдань, оцінок, неможлива і справжня творча робота викладача. До того ж і діяльність колективу, завданням якого є створення духовної спільності вихователя і вихованців, не завжди вимагає спеціальних занять, зборів. Є в нас кілька гуртків любителів наукової книги. Гуртківці збираються

дуже рідко, може, раз за чверть. Головна діяльність гуртка — індивідуальне читання, бесіди учителя із своїми вихованцями про книгу, про наукову проблему.

Потрібні були роки на те, щоб кожний педагог знайшов спільність духовного життя з одним, двома, трьома, чотирма колективами дітей, підлітків, юнаків і дівчат. Я уважно придивлявся до кожного педагога, відкриваючи задатки, нахили, захоплення, створюючи матеріальні умови для духовної спільності, в якій я бачив справжнє виховання. Ось я відкрив у вчительки початкових класів талант майстра художньої вишивки і різьблення по дереву. Продумую, як зблизити вчительку з дітьми, які інструменти й матеріали потрібно придбати. Майстерність, як магніт, притягує дітей, і ось вона вже керує гуртком художньої вишивки і різьблення по дереву. З погляду своїх колег-педагогів вона керівник гуртків, а для дітей — сердечний друг, який передає їм свою майстерність. Кілька місяців у гуртку художньої вишивки діти з захопленням працювали над цікавою композицією — відтворювали сцену з народної казки. Це ціла поема, створена з різноколірних ниток, і діти, створюючи її, почували себе поетами. Духовна спільність вчительки і дітей не обмежувалася в ці місяці вишиванням. Вчителька знає багато народних казок, володіє чудовим умінням переказувати зміст книжок. У години занять гуртка діти жили в світі книг, у них виловувалася любов до рідного слова, формувалися моральні переконання.

Інша вчителька початкових класів також любить художню вишивку, але, крім цього, у неї є ще й інші захоплення. Будучи хорошим організатором драматичного і літературно-творчого гуртків, вона створила театр казки — один з багатьох творчих дитячих колективів, у яких здійснюється виховання красою. Ми надаємо винятково великого значення єдності естетичного, емоційного і морального в духовному житті дітей. У театр казки, як і в інші творчі колективи, дітей притягує краса; тут моральні переконання формуються на основі естетичних переживань. Літературно-творчий гурток, яким керує вчителька, — також одне з вогнищ багатого, емоційно насиченого духовного життя, тут діти виховуються красою слова. У теплі весняні і жаркі літні дні вчителька веде дітей у ліс, в діброву, на берег річки, на луг, у поле. Вона вчить їх бачити красу природи і ви-

словлювати те, що вражає людину своєю красою в павколишньому світі. Діти складають тут, на лоні природи, твори-мініатюри, творять вірші. Краса слова, його зображувальна сила, найбагатші емоційні відтінки — усе це незамінні засоби, за допомогою яких ми доторкаємося до найзаповітніших куточків дитячих сердець. Ось чому всі учителі початкових класів, усі викладачі мови й літератури, директор школи — всі ми є керівниками літературно-творчих гуртків. У кожного з нас у цих гуртках по 7—12 учнів. Досвід переконав нас у тому, що немає дитячого серця, яке не відгукнулося б на красу слова, не покорилося красі. У мене в літературно-творчому гуртку було 12 учнів IV—VII класів, серед них кілька найважчих, найбільш невинуваних дітей. Важко знайти іншу силу, здатну так глибоко проникати в дитячі серця, як проникає краса слова, викликаючи душевне піднесення, що охоплює дитину в незабутні хвилини творчості.

У багатьох учителів глибоко розвинене почуття краси природи і творчої праці. Вони запалили дітей працею, яка створює красу, і ця праця також виявилася великою виховною силою, яка об'єднав в міцні, духовно багаті колективи. Одні з них так уміють організувати працю дітей, що сіяння, догляд за рослинами, збирання врожаю стають для дітей святом праці. Інші вчителі вміють розкрити перед дітьми життя рослин і ґрунту як світ дивовижних явищ, керування якими дає людині радість творчості. Вони керують колективами юних дослідників природи. Діти захоплені цікавою працею. Центром цієї праці є наша зелена лабораторія — будиночок у саду, де підбиваються результати досліджень. Найцінніше в цій роботі — єдність донитливої думки, теоретичного дослідження, експерименту і простої фізичної праці.

Треті закохані в техніку. Ці вихованці — не просто самородки з золотими руками, а й теоретики: вони читають наукову літературу з електротехніки, радіотехніки, електроніки, механіки. До пізньої ночі засиджуються вони в робочих кімнатах і лабораторіях.

У викладачів хімії, математики, біології по одній групі вихованців-старшокласників, вони об'єднуються в наукові гуртки: фізичний, математичний, хімічний, біологічний. Духовна спільність, якою живуть у цих

гуртках учинені і учні, — де захоханість у книгу, теоретичне мислення. Члени цих гуртків проводять у нас вечори природничонаукових знань для населення: виступають з доповідями, демонструють науково популярні фільми.

Трудові, політехнічні, науково-предметні гуртки — важлива складова частина життя школи. У цих гуртках діти, підлітки, юнаки і дівчата проходять своєрідну школу одухотворення трудовою культурою, книгою, думкою.

Тільки завдяки тому, що кожний учитель постійно духовно спілкується з дітьми, має з ними спільні інтереси і захоплення, завдяки тому, що в школі немає учнів, які перебували б поза впливом педагога-вихователя, — педагогічний колектив стає єдиною виховною силою.

Якщо ви хочете, щоб у школі панувала атмосфера багатого, багатогранного духовного життя, щоб кожний учитель був вихователем, знаходьте, відкривайте в учителів їхні захоплення, нахили: інтелектуальні, трудові, естетичні, творчі інтереси, створюйте матеріальні умови для діяльності багатьох колективів.

Ось отут і відкривається неоглядне поле творчої праці організатора позакласної роботи. Ми приділяємо головну увагу тому, щоб усі без винятку учні були вихованцями духовно багатих, морально авторитетних, розумних педагогів-наставників, щоб кожний перебував у сфері морального, інтелектуального впливу свого наставника, щоб кожний глибоко вірив у ті ідеали, які є святими для його вихователя. Учень бере участь у роботі, скажімо, гуртка юних механізаторів не тільки для того, щоб навчитися управляти автомобілем. Виховна цінність будь-якої позакласної роботи визначається насамперед тим, які людські риси передає вихованцеві керівник гуртка.

Ви директор школи, в якій навчаються діти різного віку. Це й ускладнює, і водночас полегшує виховну роботу. Різновіковий колектив примушує керівника школи постійно турбуватися про багатогранність інтелектуальних, моральних, естетичних, творчих відносин між старшими і молодшими. Мова йде про дуже важливу й нелегку проблему керівництва школою —

Мається на увазі не самовиховання особистості, а одна з найбільш тонких сфер духовного життя колективу — взаємний вплив вихованців, передавання моральних багатств і цінностей. Колектив не є чимось абстрактним і безликим; він складається з особистостей, і життєдіяльність колективу, по суті, виявляється в тому, що одна людина виявляє вплив на іншу, цей вплив оцінюється іншими людьми, які роблять для себе висновки про те, як поводитися в суспільстві. Особистості в колективі перебувають на різному рівні морального і розумового розвитку; вплив однієї особистості на іншу виявляється в тому, що в ній є щось неповторне, несхоже на інших людей. Ця неповторність виявляється в задатках, нахилах, здібностях, захопленнях, інтересах.

Самовиховання як внутрішнє життя колективу починається з того, що людська неповторність притягає, приваблює, пробуджує бажання наслідувати. Нашою великою турботою є турбота про те, щоб у колективі розвивалися яскраві особистості (за словами А. В. Луначарського)⁵, здатні впливати на інших, щоб цей вплив виявлявся в діяльності, яка постає перед колективом як зразок. Будь-який первинний і загальношкільний колектив багатий на людей, що мають яскраві індивідуальні задатки, здібності, інтелект, обдарування. Майстерність виховання полягає в тому, щоб ці індивідуальні риси виявлялися у вольовій спрямованості особистості, в глибоко розвиненому людському достоїнстві, у палкому захопленні, у здоровому самолюбстві.

Якщо глибоко виикнути у творчу лабораторію умілих вихователів, то можна помітити, що їхні зусилля, спрямовані на створення колективу, починаються, по суті, з відкриття і шліфування яскраво виявлених особистостей. Вони є ніби кістяком, опорою колективу. Сильний, нездоланий як виховне середовище колектив народжується завдяки тому, що яскраво виявлені особистості з'являються в процесі впливу на інших людей. Багаторічний досвід переконав мене в тому, що вплив однієї людини на іншу — вплив, у якому розкриваються кращі людські риси, — є найсприятливішою обстановкою для виховання людської гідності, запобігає байдужості до самого себе.

Досвід перекопсує також у тому, що яскраво виявлена особистість не пригноблює слабших вихованців, не позбавляє їх активності й самостійності, а, навпаки, підтягує слабого до рівня сильного. Самовиховання як внутрішнє життя колективу народжує людей сильної волі.

На жаль, виховання волі в духовному житті колективу мало досліджується. Людина ж по-справжньому проходить вольове загартування тоді, коли вона виховує іншу людину. Почуття власної гідності, честі, гордості пробуджується за умови, коли особистість вкладає частину своїх духовних сил в іншу особу, прагне зробити її кращою, бачить у ній, як у дзеркалі, саму себе — свої моральні риси, творчі здібності, майстерність. Своє найважливіше, першочергове завдання головного вихователя школи (так назвав директора К. Д. Ушинський)⁶ я бачу в тому, щоб кожен комсомолец був якоюсь мірою вихователем піонерів і жовтенят, щоб кожен піонер турбувався про малюків-першокласників. Якщо мені потрібно добре пізнати глибинні сили, властивості, можливості людини, я намагаюся створити такі взаємовідносини в колективі, щоб ця людина, яка зацікавила мене, відчувала більшу відповідальність за іншу людину, за інших людей. Тільки у відповідальності, в обов'язку виявляється те, на що здатна людина. Найголовніше, щоб у цих взаємовідносинах ніхто не відчував себе слабким, беззахисним, таким, кого вічно опікають.

Можливості для цього дуже широкі, здібності й нахили дітей багатогранні — треба тільки знати дітей, уміти бачити в них хороше. Комсомолец любить живопис — навколо нього об'єднується група малюків, у яких виявляється інтерес до мистецтва. Діти ідуть у ліс, у сад, на берег річки, малюють те, що бачать, вони колекціонують репродукції картин видатних художників. Інший комсомолец добре грає на баяні, і ось з'являється ще один маленький колектив юних музикантів. Третій захоплюється радіотехнікою — в радіолабораторії він працює вже не сам, а з групою учнів початкових класів. Троє восьмикласників керують гуртками вивчення французької мови, у цих гуртках — учні II і III класів. Створюються групи юних мандрівників по рідному краю, юних мисливців за рослинами. Малюки-першокласники запрошують на новорічну ялинку дошкільників — 3—

4-річних дітей, показують їм свою самодіяльність, створюється дитячий ляльковий театр першокласників — найменші учні вже турбуються про те, щоб принести радість дошкільнятам.

Кожний з цих фактів, можливо, здасться незначним, але десятки, сотні таких фактів є великою кількістю ниток, що зв'язують дітей, підлітків, юнаків і дівчат у єдиний загальношкільний колектив. Аналіз усіх цих фактів, їх узагальнення — одна з найтонших справ, якими зайнятий організатор позакласної роботи. Теоретичні уявлення про учнівський колектив потрібно втілити в живі людські взаємовідносини. Школярів різного віку можна захопити спільною діяльністю, об'єднати в єдиний колектив, але для цього треба, щоб старші турбувалися про молодших, молодші вірили старшим і шукали в них допомоги. Без загальношкільного колективу нема школи, нема і педагогічного колективу як єдиної виховуючої сили, нема і директора як головного вихователя. Загальношкільний колектив можливий лише тоді, коли старших ріднить, об'єднує з молодшими багато тонких людських уз — уз турботи, сердечності, співчуття. Лише тоді, коли всі вихованці зв'язані десятками, сотнями ниток сердечної, глибоко особистої, індивідуальної спільності, починається живе трепетання душі шкільного колективу, десятки і сотні дітей стають дружною сім'єю.

Але для того, щоб затрепетала ця жива душа, потрібно

знати дитину,

знати її силу і слабості, розуміти її думки, переживання, бережно доторкатися до її серця. Знати дитину — це та найголовніша точка, де стикаються теорія і практика педагогіки, де сходяться всі нитки педагогічного керівництва шкільним колективом. Єдність педагогічного колективу в керівництві навчально-виховним процесом, педагогічні переконання, які об'єднують учителів у єдине ціле, — усе це стає досяжним, коли зусилля всіх, хто виховус, спрямовані на те, щоб знати дитину.

Про що говорять найбільше на засіданнях педагогічної ради, на семінарах, методичних об'єднаннях? Про методи і прийоми навчання, про системи уроків, про досвід учителів і його впровадження. А про дитину мова йде дуже рідко. Про інтелектуальний розвиток дитини,

про її розумові здібності вчитель нерідко судить тільки на основі оцінок: добрі оцінки — хороший учень. Оцінкам, які дістає учень, надається моральний смисл; про моральне обличчя дитини вчитель часто робить висновок на основі оцінок.

Людська особистість — це найскладніший силав фізичних і духовних сил, думок, почуттів, волі, характеру, настроїв. Без знання всього цього неможливо ні вчити, ні виховувати. Якщо ви хочете, щоб керівництво школою було педагогічним керівництвом (тільки так і повинно бути, нема педагогічного керівництва — нема і директора школи), якщо ви прагнете до того, щоб педагогічний колектив був єдиною виховною силою, щоб кожний вихованець був вашим помічником і однодумцем у виховному процесі, щоб виховання зливалося із самовихованням, добивайтеся того, щоб дитина була в центрі уваги педагогічного колективу, в центрі вашої уваги.

Протягом багатьох років я вивчаю, що являють собою невстигаючі учні, намагаюся розібратися в складному переплетенні причин неспішності і другорічництва. Роки через чотири після початку цього вивчення відкрилася цікава закономірність: серед ряду причин неспішності в кожній дитині є одна дуже серйозна причина: якщо вдасться усунути її, то послаблюється і вплив інших причин.

Виявилось, що в багатьох дітей одною з важливих причин відставання, незнання, поганої роботи на уроках і дома, другорічництва є поганий стан здоров'я, яке-небудь захворювання, найчастіше непомітне і таке, що піддається лікуванню тільки в результаті спільних зусиль батьків, лікарів і вчителя. Перед нами відкрилися непомітні, приховані, замасковані дитячою жвавістю, рухливістю захворювання серцево-судинної системи, дихальних шляхів, шлунково-кишкові.

Ми почали уважно вивчати здоров'я дітей, і з кожним роком усе яскравіше вимальовувалася дивна картина залежності духовного життя дитини — її інтелектуального розвитку, її мислення, уваги, пам'яті, її старанності — від фізичних сил. Ми побачили, що так зване сповільнене мислення — це в багатьох випадках наслідок загального нездужання організму, нездужання, що його не відчуває й сама дитина. Спостереження переконали нас, що, крім захворювань серця, легенів та інших орга-

пів, захворювань, які піддаються діагностиці, профілактиці й лікуванню, є просто слабкість цих органів, їх хвороблива реакція на навколишню обстановку.

Перед нами відкрилися також дивні аномалії в обміні речовин — аномалії, яким тільки досвідчені терапевти могли знайти вичерпне пояснення. Був у нас в IV класі худенький, слабенький хлопчик Миколка С. Ні на що він не скаржився, але й мати, і вчителі бачили, що з дитиною щось негаразд: тіло хворобливо-блїде, з жовтуватим відтінком, найменша спроба поліпшити харчування викликає реакцію: на тілі виступають якісь прищипки. Ретельні аналізи ні про що не говорили: все благополучно. Лікар прийшов до висновку, що ми маємо справу з тим порушенням обміну речовин, яке виликає в результаті тривалого сидіння в приміщенні. Річ начебто безневинна, але призводить вона до тяжких наслідків: дитина втрачає здатність до зосередженої розумової роботи. Так було і з Миколкою. На початку уроку він сумлінно працює: слухає розповідь учителя, розв'язує задачу, але через 10—15 хвилин згасають очі, погляд спрямовується кудись у простір, дитина не може нічого збагнути (а його іноді звинувачували в лінощах і небажанні працювати, доки не розібралися, в чому справа). Єдиним радикальним лікуванням, яке порекомендував лікар, була зміна всього режиму праці й відпочинку дитини. Хлопець став бувати на свіжому повітрі не менше 10 годин на добу, спав при відчиненій кватирці, рано лягав спати й рано вставав — і вже через півроку став здатним до тривалої розумової праці на уроках, зникла загроза відставання, а всі ж вже були впевнені, що Миколка залишиться на другий рік.

Були й інші аналогічні факти. Деякі діти на вигляд здавалися здоровими, квітучими, а при уважному вивченні їхнього здоров'я відкривалася яка-небудь прихована недуга. І ось що цікаво: приховані хвороби і недуги були особливо помітними тоді, коли вчитель намагався наповнити кожен хвилину уроку напруженою розумовою працею.

Виявилось, що цей прискорений темп непосильний і шкідливий також для здорових дітей: надмірне розумове напруження (на уроці арифметики вчитель дає одну за одною кілька складних задач) призводить до того, що окремі діти надриваються: тьмяніють очі,

затуманюється погляд, руки стають в'ялими... І ось дитина вже ні на що не здатна... їй би тільки на свіже повітря, а вчитель тримає її в упряжці і підганяє: давай, давай...

Коли ми переконалися, що все духовне життя і особливо розумова праця дитини залежать від її здоров'я, фізичного розвитку, коли ми побачили, яке багатогранне саме поняття *здоров'я*, наш колектив вирішив починати вивчення дитини саме з вивчення її здоров'я. Про стан здоров'я дітей доповідав на засіданні педагогічної ради лікар. За дітьми, у яких виявлено захворювання або слабкість серцево-судинної системи, легенів, порушення обміну речовин, ми встановлювали постійне педагогічне спостереження. Ми робимо все передусім для того, щоб запобігти хворобі, відвернути її, щоб зміцнити захисні сили організму: разом із сім'єю встановлюємо індивідуальний режим праці і відпочинку, турбуємося про поліпшення харчування і про те, щоб дитина більше була на повітрі.

Ми добилися того, що діти, у яких сповільненість розумових процесів є результатом загальної слабкості організму, в літній час спали під відкритим небом, харчувалися продуктами, багатими на вітаміни і фітонциди (мед, молоко, масло, фрукти). Усе це справляло чудодійний вплив на здоров'я в цілому і на розумовий розвиток.

На самому початку роботи, спрямованої на вивчення дитини, ми переконалися, що без сім'ї, без допомоги батьків нам не обійтися не тільки у вивченні дитини, а й у всіх інших справах. Повсякденні бесіди з батьками привели наш колектив до висновку, що батькам і матерям потрібна система педагогічних знань. Ми створили батьківську школу. У ній кілька груп: 1) молодожонки, у яких ще немає дітей; 2) батьки дошкільників — дітей, яким іти в школу через 1, 2, 3 роки; 3) батьки учнів I—II класів; 4) батьки учнів III—IV класів; 5) батьки учнів V—VII класів; 6) батьки учнів VIII—X класів; 7) батьки учнів, що мають вади в розумовому і фізичному розвитку. Десять років дитина навчається в школі, а батьки вчаться у батьківській школі. Відвідують заняття і батько, і мати.

Заняття у батьківській школі проводяться два рази на місяць у кожній групі. Лекції читають директор, завуч, організатор позакласної роботи, вчителі, лікарі. Цю роботу колектив вважає найпотрібнішою, найваж-

ливішою серед усіх інших справ. Ми взагалі б нічого не добилися, якби не працювали з батьками. На заняттях батьківської школи ми розповідаємо, як правильно виховувати дітей. Вчимо батьків і матерів, як зміцнювати і берегти здоров'я дитини, як розвивати її розумові здібності й мову, як запобігати нервовим захворюванням, як виховувати любов до праці і до навчання. Турбота про здоров'я і моральний розвиток стали предметом нашої сімейної педагогіки.

З кожним роком ми все більше переконувалися, що запобігання хворобам, зміцнення організму — це одна з дуже важливих умов підвищення ефективності розумової праці.

Ось які питання розглядалися в лекціях для батьків учнів I—II класів (1969/70 навчальний рік): фізичний і психічний розвиток дитини. Поняття про тип нервової системи і дитячий темперамент. Режим праці, харчування, відпочинку. Здоров'я і розумовий розвиток дитини. Духовне життя сім'ї і виховання дитини. Сім'я і громадське виховання. Рідна мова, її роль у перші роки шкільного навчання. Поведінка дитини 7—9 років і виховання громадянського обов'язку. Запобігання нервовим захворюванням у процесі навчання. Роль природи в розвитку мислення і в моральному вихованні. Краса і її роль у розвитку мислення й мови дитини. Книга в сім'ї і духовний розвиток дитини. Засвоєння етичних норм. Патріотичне виховання в сім'ї і в школі. Трудове виховання в сім'ї. Виховання духовних інтересів і потреб. Виховання дисциплінованості і почуття обов'язку. Взаємини матері і батька та виховання дитини. Вимогливість і повага до дитини. Атеїстичне виховання дитини. Виховання культури поведінки. Відповідальність батьків за виховання дітей. Перші кроки самовиховання. Алкоголізм і діти.

Ми починали з малого. Спочатку заняття батьківської школи у кожній групі проводилися не частіше одного разу на місяць. Поступово нагромаджувався теоретичний матеріал для читання лекцій. Стала можливою участь у батьківській школі майже всіх педагогів.

Ми вважаємо великим своїм успіхом створення в батьківській школі групи батьків і матерів тих учнів, що мають вади в розумовому розвитку. Для цієї групи

чилися лекції за такою тематикою (1969/70 навчальний рік). Це те, які стоять на грані аномального і нормального розумового розвитку. Інтелектуальна культура сім'ї і розумовий розвиток дитини. Стимули, які спонукають дитину до розумової праці. Мислення дитини. Роль казки в розумовому розвитку малоздібної дитини. Алкоголізм і розумовий розвиток дітей. Емоційне виховання і розумовий розвиток. Художнє мислення. Як розвивати пам'ять. Природа в розумовому розвитку дітей, які стоять на грані аномалій. Краса в розумовому розвитку дітей. Розумові вправи дітей, які стоять на грані аномалій. Як проводити ці вправи в сім'ї. Методичне керівництво до розумових вправ. Інтелектуальний і емоційний зміст казок і оповідань, спеціально призначених для аномальних дітей. Розумові захоплення дітей. Як спонукати до розумових захоплень Інтелектуальні нахили дітей, які повільно думають. Як формувати інтелектуальні нахили. Успіх у розумовій праці. Інтелектуальні почуття та їх пробудження. Що можна і чого не можна вимагати від дітей, які стоять на грані розумових аномалій. Творча праця дітей. Творчість словом (складання казок, оповідань) як засіб розвитку розумових здібностей дітей. Режим праці, відпочинку, харчування. Лікувальний режим навесні, влітку, восени, взимку; лікувальне харчування. Розвиток розумових здібностей (а не оволодіння певним колом знань у першу чергу) — головне завдання шкільного і сімейного виховання дітей, які мають відхилення в розумовому розвитку.

Ми паласмо винятково великого значення роботі цієї групи батьківської школи. Від того, як навчаються діти, що стоять на грані розумових аномалій, від того, чи зуміємо ми, педагоги, дати їм щастя дитинства, залежить загальна моральна атмосфера школи, дух поваги до людини. Там, де ці вихованці полишені на стихію, де маленька дитина почуває себе скривдженою, не може бути ні міцного учнівського колективу, ні нормальних взаємовідносин між вихователем і вихованцями.

На заняттях батьківської школи ми унікаємо говорити про нелади і конфлікти в окремих сім'ях. Якби ми розглядали ці приклади, ми б відштовхнули батьків від школи. Про все важке, про помилки і невдачі в конкретних сім'ях ми говоримо лише в індивідуальних бесідах з батьками.

Заняття батьківської школи — одна з найважливіших ділянок роботи керівників школи. Вони планують черговість занять у кожній групі влічають рівень педагогічних знань окремих батьків. На кожне заняття підбирається література для пересувної бібліотеки.

Психологічний семінар, заняття якого проводяться приблизно раз у півтора місяця, присвячується дитині. Один з класних керівників робить ґрунтовну доповідь на тему «Педагогічна характеристика такого-то учня». Спробуйте доручити вчителю таку доповідь, і ви побачите, яка велика педагогічна культура вимагається від нього, щоб розповісти про дитину все, що треба обов'язково знати про неї... На перших порах нам було дуже важко готувати педагогічну характеристику дитини.

У педагогічній характеристиці на першому місці стоїть здоров'я, фізичний розвиток дитини, характеристика умов її всебічного розвитку. Вчитель розповідає про свої спостереження, а також про результати періодичного медичного обстеження та про спостереження лікаря. Предметом великої уваги є характеристика індивідуальних особливостей розумового розвитку: як дитина сприймає предмети і явища навколишнього світу, як у неї відбувається формування понять, які особливості її мови, як вона запам'ятовує, як розвинуто в неї образне й абстрактне мислення, яке емоційне забарвлення її мови, взагалі який ступінь її емоційної культури. Аналізуючи ці особливості живої, конкретної дитини, ми добиваємося до джерел її розумової праці. Тут, у процесі колективного обговорення, у палких суперечках про дитину, часто відкриваються дивні речі.

Проникнення в духовний світ дитини змусило наш колектив задуматися над тим, як використати в навчально-виховному процесі образне мислення дітей і як саме на основі образного мислення поступово розвивати абстрактне. Ми «відкрили» дивне, незрозуміле на перший погляд поєднання: дитині властиві незвичайна спостережливість, цікавість, допитливість, вона багато знає про предмети і явища навколишнього світу, вражас гострота її умовиводів, і водночас вона не може осилити елементарне правило граматики, пише неграмотно. Дуже корисна справа — суперечки про причини аналогічних явищ. У суперечці ми знаходимо істину. Палкі суперечки про дитину, психологічний семінар, який ми присвячуємо

дитині. — це і с, за нашим перекопанням, сама сутність вивчення дитини, творча лабораторія педагогічного колективу

У педагогічній характеристиці вчитель розповідає про середовище, обставини, в яких формується інтелект дитини: спиняється на позитивних і негативних факторах, від яких залежить багатство її сприймання, уявлень, мови, кругозору. При цьому велика увага приділяється аналізу інтелектуального життя сім'ї. Учитель розповідає про те, на якому фоні формувалися перші уявлення дитини про навколишній світ, як усі ці уявлення відбивалися в її мові; чим взагалі характерна мова батька, матері та інших близьких до дитини людей у роки формування мови (від народження до 5—6 років); які казки, пісні чула дитина в ранньому дитинстві, які книжки читали їй і взагалі яке місце займає книжка в духовному житті сім'ї, яку першу книжку прочитала дитина, навчившись читати, що вона читає зараз, які в сім'ї передплачуються газети і журнали

Характеризується обстановка, що формує моральне обличчя дитини, при цьому головна увага приділяється моральним відносинам, у яких перебуває дитина в сім'ї та в шкільному колективі, єдності моральних переконань і моральної поведінки. Обговорюючи педагогічні характеристики дітей протягом ряду років, наш педагогічний колектив переконався: у формуванні морального обличчя дитини вирішальну роль відіграє елементарна моральна культура, яку дає в роки раннього дитинства сім'я, маються на увазі моральні вчинки, що стали звичками і виражають ставлення людини до людини.

І на інтелект, і на моральний розвиток величезний вплив справляє естетична культура сім'ї, вчителів і старших учнів. Тому в педагогічній характеристиці дається аналіз фактів, у яких розкривається вплив краси на духовний світ дитини.

Особливе місце в педагогічній характеристиці займає аналіз емоційної культури дитини. Вчитель аналізує обстановку, яка сприяє вихованню моральних, естетичних та інтелектуальних почуттів. Для педагогічного колективу дуже важливо також знати, наскільки розвинута в дитини емоційна самооцінка — оцінка власних вчинків, поведінки, особливо ставлення до інших людей.

Дуже важлива сторона педагогічної характеристики — це її перспективність. Ми прагнемо не тільки аналізувати те, що є, а й висловлюємо свої міркування, наміри, плани активного виховного впливу на особистість дитини, розповідаємо про те, як уже зараз здійснюється цей вплив, які труднощі зустрічаються у виховній роботі. Ми не тільки бачимо людину такою, яка вона є, але й проєтуємо розвиток її інтелекту, моральності, естетичної й емоційної культури. З цього погляду, колективне обговорення характеристики, роздуми, суперечки — усе це відіграє надзвичайно важливу роль. Ми намічаємо, що треба зробити практично, щоб увести дитину в активну творчу діяльність кількох колективів, про які йшла мова вище. Ми приходимо до висновку про те, що потрібно робити для розумового, морального, естетичного розвитку дитини, з тим щоб завтра вона не була такою, як сьогодні, щоб у ній народжувалося й розвивалося нове.

Як лікар досліджує величезну кількість факторів, від яких залежить здоров'я людини, так і педагог повинен досліджувати духовний світ дитини. Людська індивідуальність дитини неповторна; дитина перебуває в стані бурхливого розвитку фізичних і духовних сил. Наше спілкування з нею лише тоді є вихованням, коли в наших руках наукові знання про її особистість, коли ми базуємося не на випадкових удачах, а на науковому аналізі. Семінар, присвячений дитині. — спільна робота директора, завуча, вчителів. Вивчаючи розумову працю і всебічний розвиток дітей, ми визначаємо, які педагогічні характеристики будуть найбільш повчальними для колективу.

Наукове дослідження особистості дитини — одна з головних умов наукового керівництва школою, педагогічним колективом.

Робота кожного вчителя, директора, завуча над педагогічною характеристикою дитини — це ази педагогічної культури. Тут ми підходимо до одного з найважливіших питань наукової організації керівництва навчально-виховним процесом. На мій погляд, це одне з тих питань, розв'язання яких є важливою умовою переходу до загальної середньої освіти. Без знання дитини нема школи, нема виховання, нема справжнього педагога і педагогічного колективу, а знати дитину можна лише тоді, коли постійно розвивається, збагачується

Тут потрібно говорити про елементарні речі, про те, що давно відомо... Однак іноді в житті школи, як це не дивно, найелементарніші, тривіальні істини виявляються забутими.

З чого складається педагогічна культура? Це насамперед глибоке знання вчителем свого предмета. Ми вважаємо дуже важливим, щоб учитель орієнтувався в найскладніших питаннях науки, основн якої він викладає в школі, у питаннях, що являють собою передній край наукової думки. Якщо ви викладаєте фізику, то повинні знати про елементарні частинки, розбиратися в теоріях поля, уявляти собі хоч би в загальних рисах перспективи розвитку енергетики в майбутньому. Біологові треба знати генетику в історичному аспекті і в її сучасному розвитку, треба добре розбиратися в теоріях походження життя, у біохімічних процесах, які відбуваються в клітині. З цього починається і на цьому будується педагогічна культура. Можна заперечити: для чого вчителеві знати те, що не вивчається на уроках і не стикається безпосередньо з матеріалом, який вивчається в середній школі? Для того, щоб знання шкільної програми було для вчителя азами, азбукою його кругозору. Коли його кругозір незмірно ширший від шкільної програми, лише тоді він справжній майстер, художник, поет педагогічного процесу.

Я знаю десятки таких майстрів. Їхня педагогічна культура виявляється вже при підготовці до уроку. Вони готуються до уроку за програмою, а не за підручником. Вони продумують програму, після цього прочитують відповідний розділ підручника, щоб мислено поставити себе на місце учня, поглянути на матеріал з його точки зору. Справжній майстер педагогічного процесу, який знає незмірно більше, ніж вивчається в школі, не дає в поурочному плані викладу нового матеріалу. Він продумує зміст розповіді, готує наочні посібники, приклади і задачі. Усе це немає потреби записувати в поурочний план. Його поурочний план — це не зміст розповіді (лекції, пояснення), а замітки про деталі педагогічного процесу на уроці, необхідні для керівництва розумовою працею учнів. Майстер педагогічної справи настільки

добре знає азбуку своєї науки, що на уроці, в ході вивчення матеріалу, в центрі його уваги не сам зміст того, що вивчається, а учні, їхня розумова праця, їхнє мислення, труднощі їхньої розумової праці.

Придивіться уважно до роботи вчителя, який знає тільки те, що потрібно дати учням, який сумлінно підготував виклад за підручником, навіть запам'ятав зміст і логічну послідовність викладу. Ви побачите, що наочні посібники, які треба було використати при викладі нового матеріалу, ілюстративний матеріал (наприклад, образи з художньої літератури на уроках історії, географії, ботаніки) якимось штучно притягнуті до змісту уроку, усе це ковзає по поверхні думок учнів (а часом учитель навіть забуває використати те, що він підібрав і підготував). Чому це так виходить? Тому, що в центрі уваги вчителя — зміст матеріалу, а не деталі педагогічного процесу: він напружує зусилля, щоб пригадати хід викладу, уся його увага спрямована на власні думки і зміст матеріалу. Такий виклад учням важко сприймати, мимовільне запам'ятовування на таких уроках відсутнє, тому що у викладі, в словах учителя нема емоційності. Якщо вчитель змушений напружувати всі свої зусилля, щоб пригадати зміст матеріалу, нема емоційності викладу, у дітей нема інтересу, а де нема інтересу, нема і мимовільного запам'ятовування. Це дуже тонка, дуже важлива риса педагогічної культури вчителя: чим вільніше він володіє матеріалом, тим яскравіша емоційність викладу і тим менше доведеться сидіти учневі над підручником. У справнього майстра педагогічної справи — щира емоційність. А в того, хто поверхово знає матеріал, буває фальшивий пафос, штучна красномовність, якою він намагається посилити вплив на свідомість учнів, але результат від цього плачевний — фальшивий пафос штовхає до пустомолотства, порожнього красномовства, усе це розбещує душу, спустошує серце вихованця.

Коли мова йде про формування переконань, можна почути такі твердження: знання матеріалу — це ще не переконання, знати — це ще не означає бути переконаним. Це протиставлення нічим не виправдане. По-справжньому знати — це означає глибоко осмислити, багато разів переосмислити знання, а якщо знання осмислені й переосмислені, якщо вони стали частиною суб'єктивного

світу учня, його поглядами, його точкою зору — значить, вони є переконаннями. Але за якої умови знання зачіпають особистий духовний світ, стають тим інтелектуальним і моральним багатством, яким людина дорожить? За тієї умови, коли, образно кажучи, в живому тілі знань затріпотить кров емоційності. Якщо у викладі вчителя нема істинної, справжньої емоційності, якщо він не володіє матеріалом настільки, щоб переживати те, що він знає, серце учня залишиться глухим до знань, а де в духовному житті не бере участі серце, там нема переконань. Звідси той самий висновок: глибоке знання матеріалу вчителем — це одна з основ педагогічної культури.

Перша ознака цієї найважливішої риси педагогічної культури — безпосереднє звернення вчителя до розуму і серця вихованця. В учителя, який володіє цим справжнім багатством, виклад матеріалу виливається ніби в розмірковування, спрямоване до співрозмовника — учня. Вчитель не виголошує істини, а розмовляє з підлітками, юнаками і дівчатами: ставить питання, запрошує задуматися над цими питаннями. Аналізуючи такий урок, ви відчуваєте, що між учителем і учнем встановився тісний контакт, потік думки вчителя захоплює і вас, директора, і ви вже забуваєте, що прийшли на урок перевірити роботу вчителя, ви відчуваєте себе учнем, ви разом з п'ятнадцятирічними підлітками радієте, відкриваючи істину — в думці даючи відповідь на питання, поставлене вчителем. В одній із шкіл нашої області був цікавий випадок: молодий директор, будучи присутнім на уроці геометрії в досвідченого вчителя, до того захопився «ланцюжком думки», що коли вчитель запитав у підлітків: «Ну, хто з вас зміг би відповісти на це запитання?», він, піднявши руку, сказав: «Я». Ось це справжня майстерність. Це та безпосередність звернення до розуму і серця учня, яка може бути тільки результатом глибоких знань педагога, настільки глибоких знань, що в центрі уваги вчителя не зміст матеріалу, а розумова праця дітей.

А що ви відчуваєте на уроці тоді, коли між учителем і учнями немає контакту, коли вчитель уткнувся в поурочний план, а діти розглядають стелю або хмаринку, що пливе на небі? Вам незручно перед учнями, незручно і за вчителя, і за себе, і за педагогіку. Ви не раді, що

прийти на урок. Після уроку вам не хочеться починати бесіду з учителем, ви думаєте: чи не відкласти її на завтра, чи не піти на урок до нього ще раз?

Отже, без глибокого знання науки, основи якої викладає вчитель, нема педагогічної культури. Але як же добитися того, щоб кожний учитель знав не тільки ази навчання, а й глибокі джерела предмета?

Читання, читання і ще раз читання — ось від чого залежить ця риса педагогічної культури учителя. Читання як найперша духовна потреба, як їжа для голодного. Смак до читання, бажання покопатися в книгах, уміння посидіти над книгою, поміркувати.

Як добитися, щоб читання стало потребою кожного вчителя? Якісь спеціальні прийоми важко визначити. Потреба в читанні виховується всім духовним життям педагогічного колективу.

Але є і деякі дуже конкретні, гранично відчутні, такі, що піддаються вимірюванню, умови і передумови перетворення читання в духовну потребу. Це передусім час — вільний час учителя. Чим менше в учителя вільного часу, чим більше завантажений він всілякими планами, звітами тощо, тим швидше настане час, коли йому нічого буде віддавати вихованцям. Наш педагогічний колектив дотримується правила: вчитель не лише ніяких звітів та інформацій. Крім плану виховної роботи і поурочних планів, він не складає ніяких інших планів. Поурочний план — це обов'язковий документ, який відбиває індивідуальну творчу лабораторію вчителя. Нема якогось стандарту поурочного плану. Є певні вимоги, які ставляться до нього. Це насамперед дидактична обробка теоретичного матеріалу, який учням належить засвоїти. Поурочний план учителя, який працює творчо, — це максимальне передбачення того, що повинно бути, і того, що може виникнути на уроці.

Педагогічна творчість — дуже складна праця, яка вимагає величезної затрати сил, і, якщо ці сили не будуть відновлюватися, учитель видихнеться й не зможе працювати. Можливість повного відпочинку вчителя в дні канікул досягається завдяки тому, що в діяльності учнівського колективу панує самовиховання. У літні дні, наприклад, протягом двох місяців на навчально-дослідній ділянці школи кинить напружена робота, але вчитель приходить до школи раз на тиждень. Під керів-

ництвом двох десятикласників, відповідальних за навчально-дослідну ділянку в даний день, учні середніх і молодших класів виконують дослідницьку роботу, збирають урожай. Ця робота не перевантажує і школярів: кожному доводиться працювати на ділянці від одного до трьох днів протягом літніх канікул.

У кожного вчителя є своя творча лабораторія, вона рік у рік збагачується — це дуже важливий бік педагогічної культури. Мова йде про технологію педагогічної праці. У викладачів математики, наприклад, з року в рік накопичується дидактичний матеріал — задачі кількох ступенів (варіантів) складності, наочні посібники, виготовлені вчителем і учнями. З кожним роком у вчителя все більше матеріалу на кожний урок, і йому нема потреби складати поурочний план. У викладача географії з кожним роком збагачуються альбоми наочних посібників на теми: «Країни і народи світу», «Народи Радянського Союзу», «Природа нашої Батьківщини». Словесники поступово створюють збірники індивідуальних карток з граматики на кожний розділ програми, складають і уточнюють мінімум орфограм, що їх учні повинні твердо запам'ятати.

Дуже важливим елементом педагогічної культури вчителя є багатство методів вивчення дитини. Недагогічна культура великою мірою визначається тим, як учитель вміє спостерігати дитину в процесі її розумової і фізичної праці, під час ігор, екскурсій, на дозвіллі і т. д. і як результати спостережень трансформуються, перетворюються в методи та прийоми індивідуального впливу на дитину. Пізнання дитини складається передусім із спостережень. І тут треба ще раз сказати: вчитель мусить знати стан здоров'я дитини, індивідуальні особливості її фізичного і розумового розвитку, анатоμο-фізіологічні фактори, які впливають на розвиток її розумових здібностей. Посібники з анатомії і фізіології, психології й дефектології стають настільними книгами вдумливого вчителя, який працює творчо. У школі — це твердження ґрунтується на досвіді багатьох учителів, — по суті, починається справжнє вивчення психології, вчитель звертається до посібників із психології для того, щоб глибоше вдуматися, осмислити те чи інше явище, ту чи іншу рису в поведінці дитини, в її розумовій праці, у взаємовідносинах з товаришами.

Без твердого психологічного ґрунту нема педагогічної культури. Декому з учителів психологія здається нудною наукою, яка не має свого практичного застосування в школі. Ми дбаємо про те, щоб психологія була справжнім компасом у практичній роботі колективу. Про дослідження вчених-психологів розповідаємо на засіданнях педагогічної ради, книжки з психології виставляємо на стенді «Книжкові новинки» в учительській — читайте, думайте, вивчайте. Звичайно, ця пропаганда книжок залишилася б благим побажанням, якби не постійна, вдумлива робота кожного вчителя — директора і завуча — над педагогічною характеристикою дитини з її складним духовним світом, з її радощами і прикростями, а в основі педагогічної характеристики лежать психологічний аналіз, спостереження, вивчення.

Відвідуючи й аналізуючи уроки, ми з завучем випикуємо на окрему сторінку питання, що потребують психолого-педагогічного аналізу (наприклад, такі: як впливає інтенсивна розумова праця на збереження в пам'яті матеріалу, вивченого раніше; як враховувати типи нервової системи учнів при визначенні методів розумової праці на уроках; якими спеціальними прийомами пробуджувати інтерес до предмета, що вивчається, і до конкретного матеріалу та ін.). І директор, і завуч, і організатор позакласної роботи — всі ми на кожному кроці стикаємося з психолого-педагогічними проблемами виховної роботи. Тут, у цій сфері шкільного життя, зустрічається дуже багато питань, які без знання психології взагалі не вирішити (наприклад, які вчинки учня повинен обговорювати класний колектив і які сторони його поведінки не можна виносити на обговорення колективу; у чому полягає педагогічний такт у процесі оцінки знань). Щотижня ми збираємося втрюх, переглядаємо свої психолого-педагогічні записи і обговорюємо, яким способом розв'язувати важкі й складні питання. Окремі проблеми виносимо на обговорення педагогічної ради, з деякими питаннями звертаємося в науково-дослідні центри.

Практичне застосування психології тісно переплітається з дефектологією. Дефектологія — це наука не тільки про розумово відсталих дітей. Знання дефектології допомагає розібратися в труднощах, з якими стикаються деякі діти в процесі розумової праці. З учителів, що мають найбільш ґрунтовну теоретичну підготовку

з психологів та дефектологів, у нас утворено методичну комісію, до завдань якої входить узгодження рекомендацій щодо навчання малоздібних дітей. Аналізуючи дані об'єктивного медичного дослідження, ця комісія намагається встановити причини, з яких дитині важко вчитися. При цьому особливо велика увага приділяється аналізу особливостей сприйняття довжиною предметів і явищ навколишнього світу, особливостей мислення мови, пам'яті, уваги. У нас ця комісія називається психологічною. Окремі діти протягом кількох років перебувають під її постійним контролем, без рекомендацій психологічної комісії не вирішується нічого, що могло б вплинути на дальшу долю дитини.

Психологічна комісія складається з учителів, що мають найбільш глибокі знання і досвід практичної роботи.OBOв'язковою умовою роботи в психологічній комісії є вміння учителя розуміти духовний світ дитини.

Психологічна комісія (до її складу входить сім-вісім чоловік, у тому числі шкільний лікар) готує заняття психологічного семінару; в ньому беруть участь усі вчителі. Крім психологічних характеристик, на заняттях психологічного семінару обговорюються важливі проблеми розумового, морального, емоційного розвитку. Протягом двох останніх років заняття психологічного семінару були присвячені вивченню таких питань: засоби педагогічного впливу на учня молодшого, середнього і старшого віку. Слово як засіб впливу на розум, почуття і волю дитини. Паралельний вплив на розум і почуття. Психологічна природа моральних переконань. Про недопустимість «сильних», «вольових» засобів впливу на дитину. Що можна і чого не можна обговорювати в дитячому колективі. Характер і різноманітність взаємовідносин між школярами. Взаємовідносини між педагогом і дітьми. Як навчити дітей і підлітків керувати своїми бажаннями. Як пробудити бажання стати хорошим. Характеристика духовних інтересів учнів.

Психологічний семінар є для нас, учителів, підготовкою до занять батьківської школи. Особливо важлива ця підготовка з питань, що стосуються відхилень у розумовому розвитку дитини, які в багатьох випадках залежать від батьків, від їхньої фізичної і духовної культури.

Кілька років тому в нас закінчив вісім класів Валентин В. Тільки завдяки турботливому, вдумливому під-

ходу психологів удалося довести цього підлітка до VIII класу. Уже в I класі вчитель звернув увагу на розумову діяльність дитини: у неї нічого не затримувалося в пам'яті, все, що запам'ятовувалося з великими труднощами, забувалося. Те, що раніше дитина, здавалося б, знала, доводилось пояснювати їй як цілком нове. Спостерегаючи за дитиною згідно з методикою, яку запропонувала психологічна комісія, вчителька звернула увагу ще на одну особливість — уповільненість сприйняття, повільність і якусь млявість розумових процесів. Ось хлопчик зосереджено, уважно вслухалась в запитання вчительки, з виразу його очей видно, що він намагається зрозуміти зміст запитання, але ніяк не може викинути в нього: на лобі в нього зморшки, як у старого, в очах — болісне напруження. Нарешті, з великими труднощами запитання доходить до свідомості, хлопчик хвилину-дві мовчить, потім відповідає. І при цьому може відповісти на будь-яке запитання, посильне для нормальної дитини його віку. Якщо ж не дати можливості зосередитися, не дати часу на те, щоб запитання дійшло до свідомості, а потім і на обдумування відповіді, дитина мовчатиме, нічого від неї не доб'єшся.

З одного боку, дитина нормально сприймає і пізнає світ, з іншого боку, як їй учитися, якщо процес сприймання проходить у неї так повільно, з такими великими труднощами? У тому темпі, в якому працювали всі діти, хлопчик не міг працювати — він просто нічого не робив. І водночас не могло бути й мови про те, щоб направити дитину в допоміжну школу — жодний дефектолог не знайде в хлопчика прямих ознак розумової неповноцінності. Що ж робити?

Психологічна комісія вирішила вести роботу в двох напрямках: 1) давати Валентині індивідуальні завдання, розраховані на ті можливості, які вже є в дитини в даний час; 2) продовжуючи спостереження за дитиною, розвивати її розумові здібності, вчити думати, тренувати думку.

За порадою психологічної комісії вчителька підбрала для дитини ряд розумових задач-картинок: розглядаючи картки, Валентин пояснював причинні, функціональні, наслідкові зв'язки і залежності між предметами та явищами. Смісл цих завдань полягає в тому, що дитині потрібно було порівняно швидко переключати увагу, при цьому змінювався характер сприйняття,

дитина мала справу щоразу з новими поняттями й узагальненнями — це було своєрідне тренування мислення. Треба було пробудити нервові клітини, заставити їх чутливіше відгукуватися на сигнали з навколишнього світу. Завдання-картинки учневі пропонувалися щодня. Одночасно з цією роботою ретельно вивчалася домашня обстановка дитини — фактори, що впливали в минулому і впливають зараз на її інтелектуальний розвиток.

Перед нами відкрилася тяжка картина: хлопчик жив відірвано від інших дітей, мати дуже рідко говорила з ним, а батько піколи не говорив, світ природи залишався закритим від дитини високим плотом.

Про все це, про роботу Валентина над завданнями-картинками розповідала вчителька членам психологічної комісії. Комісія дала нові рекомендації: потрібні яскравіші, явчавіші, різноманітніші сприйняття, потрібний також здоровий режим, який сприяв би зміцненню організму. Не припиняючи занять із завданнями-картинками (це дало перші результати: у Валентина прокинувся інтерес до навколишнього світу, він став помічати те, на що раніше не звертав уваги, почав зникати вираз тупої байдужості в очах), вчителька стала виховувати в хлопчика інтерес до природи — найважливішого джерела думки і слова. Вона звертала його увагу на те, що не впадає в око з першого погляду, прагнучи пробудити емоційне ставлення до сприйняття — почуття здивування, подиву. Такою була рекомендація психологічної комісії, таке педагогічне переконання нашого колективу: емоційне ставлення до предмета пізнання пробуджує мозок до активної діяльності, стимулює фізіологічні процеси, від яких залежить живлення клітин. Правильність цього переконання не раз підтверджувалася спостереженнями. Дітей, які потребують розвитку інтелектуальних емоцій, загострення емоційної чутливості, ми ведемо в природу, розкриваємо перед ними ті сторони причинно-наслідкових зв'язків між предметами і явищами навколишнього світу, в яких при уважному, вдумливому розгляді людина бачить щось таке, що дивує її, вражає, примушує зосередити розумові сили.

І ось до групи дітей, у яких ми в той час активізували розумову діяльність, включили й Валентина, причому на дитину слід було звертати особливо велику увагу.

Ми йдемо з дітьми в поле. Перед нами квітуча конюшина. Дзижчать бджоли. Придивіться уважно, діти, що роблять бджоли. Ось бджола повільно опускається над квіткою, ніби розглядає щось, доторкається до квітки, потім — ви бачите, як вона швидко піднімається, кружляє над квіткою, потім... І ось уже увага дітей прикута до цього дуже цікавого явища природи. Вони бачать, як бджола знову опускається на квітку, але тепер уже довго сидить на ній, засунувши свій лоботок у маленьку квіткову чашечку. Діти вражені, здивовані. Вони тихо, щоб не потривожити бджіл, переходять від однієї квітки до іншої, дивляться, розглядають, їм хочеться зрозуміти незрозуміле. У дитячих очах запалюється вогник допитливості. Ви бачите, як спалахнув цей вогник, у дитячій голівці в цю мить напружено працює думка.

Напружені пошуки відповіді на питання *чому?* — це і є тренування мислення, подолання млявості, скутості клітин мозку. Чому бджола ніби боїться відразу сісти на квітку конюшини? Чому соняшник повертає свою квітку до сонця? Чому голуби ніколи не сідають на дерево? Чому кажани літають тільки вночі? Чому деякі дерева цвітуть восени вдруге? Ці питання ми почули від Валентина В. уже в перший місяць наших мандрівок.

З кожним місяцем усе більше розвивалася спостережливість хлопчика. Процеси мислення поступово жвавішали, дитина стала більше виявляти інтересу до навколишнього світу, зміцнювалася пам'ять. Усе це відбувалося дуже повільно. Протягом перших трьох років шкільного навчання Валентин виконував тільки індивідуальні завдання, бо не міг справлятися з розумовими задачами одночасно з класом. У IV класі він уже працював, як і інші діти. Психологічна комісія щороку давала рекомендації щодо позакласного читання хлопчика, щодо індивідуальних завдань творчого характеру, які розвивають мислення.

Якщо ви хочете, щоб керівництво школою було побудоване на науковій основі, щоб практична робота збагачувала теоретичні знання кожного вчителя, щоб у міру набуття практичного досвіду підвищувався рівень його педагогічної культури, починайте із психології та дефектології. Створіть психологічну комісію, самі займіться вивченням дитини, досліджуйте, спостерігайте, пробувайте колективну думку.

Немає в світі гуманніших професій, ніж професія лікаря і педагога. До останньої хвилини бореться лікар за життя людини, ніколи він не дасть відчувати хворому, що його стан поганий або навіть безнадійний. Це азбучна істина лікарської етики. Ми, вчителі, повинні розвивати, підтримувати в своїх інтересах нашу педагогічну етику, утверджувати гуманне начало у вихованні як найважливішу рису педагогічної культури кожного вчителя. Це ціла ділянка педагогічної праці, ділянка малодосліджена.

Я знаю роботу багатьох шкіл, багатьох учителів, і це дає мені право стверджувати, що слова про чуйність іноді проголошуються лише як красива фраза, як лозунг, який, не реалізуючись на практиці, перетворюється в марнослів'я. Що можна говорити про чуйність, коли цілком нормальна, здорова дитина через неуспішність з одного предмета залишається на другий рік? Або зворотний бік того самого явища — що можна говорити про чуйність, коли, махнувши на все рукою, цій дитині вчитель виставляє «трійку», аби вона не залишилася на другий рік? І в тому і в іншому випадку — байдужість до долі дитини. І причина байдужості не в тому, що серце в учителя черстве, що він з роками втрачає гостроту емоційно-моральної оцінки педагогічного процесу. Ні, серце в учителя добре. Справа в незнанні дитини, у відсутності міцного психологічного фундаменту роботи педагогічного колективу. Для багатьох учителів невстигаюча, відстаюча дитина — це таємниця за сімома початками. Без знання душі дитини, особливостей її мислення, сприймання навколишнього світу слова про чуйність залишаються звуком пустим; без знання душі дитини немає педагогічної культури, немає наукового керівництва школою.

Багаторічні спостереження над життям і розумовою працею учнів дають змогу зробити ще один дуже тривожний висновок. Багато батьків переконані, що слабка успішність — це вина дітей. Зароджується це переконання під впливом скарг учителя: ваш син погано встигає, отже, погано працює, мало сидить над книжкою, заставляйте його більше працювати. Але слабка успішність дитини не завжди наслідок недостатньої старанності. Ми вбачаємо свою величезну педагогічну відповідальність у тому, щоб батьки правильно розуміли, чому їхня

дитина не може успішно вчитися. Проблемі інтересу, бажання вчитися присвячуються як засідання психологічної комісії, так і заняття батьківської школи.

Ця проблема — бажання вчитися — одна з найтонших і найкрихіткіших ділянок керівництва навчально-виховною роботою. Протягом багатьох років найбільш досвідчені педагоги нашої школи багато годин присвятили роздумам: чому дитина втрачає інтерес до занять? Чому в багатьох випадках навчання стає для неї важким, обтяжливим заняттям? Але за природою своєю дитина допитлива, жадібна до знань. Коли вона вступає до школи, в її очах горить жадоба знання.

Ми прийшли ось до яких висновків. Навчання — це не механічне передавання знань. Це дуже складні людські взаємовідносини. Учень насамперед людина, трудивник. Будь яка тривала праця (а навчання — настільки тривала праця, що дитина кінця їй не бачить) може успішно виконуватися лише тоді, коли в результатах роботи людина бачить живе втілення своїх духовних сил. Іншими словами, джерелом бажання вчитися є успіх, досягнутий у навчанні. Безрезультатне навчання вбиває інтерес до занять. А як буває з учнем, якого кінець кінцем зараховують до розряду тих, що втратили інтерес до навчання? З дня в день, з місяця в місяць він чує про свою роботу одне й те саме: погано, погано, погано. Характеристика його роботи поступово сприймається ним як характеристика його самого, його особистості: дитина поступово переконається, що вона сама погана. Навіть у дорослої людини безрезультативність її розумових зусиль викликає розчарування; ми ж маємо справу з дитиною. У дитячій душі є потаємний куточок — людське самолюбство. У ньому ніжна, тонка, крихка, чутлива тканина, її легко можна уразити і ще легше огрубити.

Одне з найважливіх і найтонших завдань педагога — берегти й розвивати в дитині почуття людської гідності. Не повинно бути «холостої», безрезультативної дитячої праці — ось девіз кращих педагогів. Максимальне напруження внутрішніх духовних сил дитини можливе лише за умови, коли розумова праця дає їй якийсь успіх. Є успіх — є й бажання вчитися. Особливо важливо це на першому етапі навчання — в початковій школі, де дитина не вмів долати труднощі, де невдача приносить справжнє горе; якщо одна невдача йде за другою, дитина якийсь

час глибоко страждає, а потім ніжна тканина потаємного куточка її душі грубішає, дерев'яніє — і їй усе байдуже. Найбільше бійтеся цього одерев'яніння душі — байдужості. Якщо, відвідуючи її аналізуючи уроки, ви бачите дитину зі згаслими очима, якщо поставлена учителем «двійка» не викликає в неї ніяких почуттів, значить, у класі становище погане, навчання перестало бути тонкими людськими взаємовідносинами.

Справжня педагогічна мудрість полягає в тому, щоб постійно одухотворюючи дитину бажанням бути хорошою, ніколи не ставити їй «двійки». Досвідчені вчителі так і роблять: якщо учень ще не зміг впоратися з роботою, не ставлять йому ніякої оцінки. Перед дитиною ніколи не закривається шлях до успіху.

Є ще один бік педагогічної культури, про який не можна говорити без тривоги, — це мовна культура вчителя. Років двадцять тому, спостерігаючи, як сприймають діти виклад нового матеріалу на уроці в одного вчителя, я звернув увагу на те, що, слухаючи виклад матеріалу, діти дуже втомлюються, з уроку йдуть просто виснажені. Я почав уважніше вслухатися в слова вчителя (він викладав біологію) і жахнувся. Його мова була настільки хаотична, логічно непослідовна, смисл того, що викладалося, настільки неясний, що дитині, яка вперше сприймала те чи інше поняття, треба було напружувати зусилля, щоб зрозуміти хоч що небудь. Ось чому втомлювалися діти.

Чому ж мені, директорові школи, це не впало в око відразу? Тому, що я слухав добре відомий мені матеріал; мені досить було натяків — я по суті заповнював прогалини у викладі вчителя своїми думками. На кількох уроках я дослівно записав виклад, прочитав на засіданні педагогічної ради, попросив товаришів: подумаймо, що може зрозуміти людина, яка не має уявлення про предмет викладу. Уявіть собі, що ви нічого не знаєте ні про хлорофіл, ні про вуглекислоту, ні про фотосинтез. Що ви можете зрозуміти з того, що я прочитав?

Боляче, важко було відповісти на це питання, але відповідь була одна: нічого не можна зрозуміти. І якщо на наступному уроці виявляється, що учні все-таки щось знають, а відмінники знають матеріал відмінно, то це тільки завдяки працьовитості дітей, їх старанності, але ж якою ціною здобуваються ці знання? Ціною здо-

ров'я дітей: адже знання вони дістають, по суті, не на уроці від учителя, а самостійно, працюючи над підручником.

Колектив подивився правді в очі, і ця правда виявилася гіркою. Ми з завучем записали ще кілька уроків, ще раз прочитали дослівний запис викладу матеріалу на інших уроках — історії, фізики, хімії. Картина не скрізь була такою загрозливою, як на уроках біології, але майже на всіх уроках виклад не відповідав багатьом елементарним вимогам мовної культури. І найгостріше, на що звернули увагу всі вчителі, що викликало в усіх тривогу, — це неясність тлумачення псвять, розпливчастість, якась лаотичність того уявлення, яке вчитель намагається створити за допомогою слова і без якого неможливий перехід від простого до складного, від близького до далекого, від конкретного до загального. Ми, на жаль, з болем змушені були зізнатися самі собі: так, ми не вміємо словом створювати яскравий образ, який би став вихідною точкою, першим струмочком у потоці дитячої думки.

Чи не тому й засоби наочності, які ми в міру своїх сил і можливостей прагнемо використати на уроках, не дають того ефекту, на який ми розраховуємо? Адже засіб наочності повинен бути лише допоміжним. Вся увага дітей на такому уроці виявляється прикутою до наочного посібника як до цікавої речі, а до чого ця реч, для чого вчитель приніс її на урок, діти не в змозі осмислити.

Проблема мовної культури поряд з іншими такими ж важливими проблемами стала з того часу предметом великої турботи колективу. Ми працюємо над цією проблемою двадцять п'ять років.

Перше завдання, яке поставив перед собою колектив, це аналіз уявлень і понять, які потрібно розкривати перед учнями. Почали ми із системи уявлень і понять про неживу і живу природу — це треба знати всім учителям початкових класів, усім викладачам як природничого, так і гуманітарного циклу.

Ми проаналізували програми й підручники, колективно продумали, як знайти яскраву, точну й економну словесну оболонку для того, щоб створити в дітей уявлення про такі, наприклад, предмети і явища, як небозвід, поле, степ, куші, пустиня, вулкан, заморозки, родючі ґрунти, врожайність та ін. Усе це начебто прості речі,

але коли ми намагалися створити яскравий словесний образ кожної з цих речей, образ, доступний розумінню дитини, виявилось, що це не так просто.

— Як пояснити поняття *небозвід?* — дивується вчитель — Та ось він, небозвід... — показує рукою. Але хіба учень весь час думатиме образами, які можна бачити? У тому й єдотик нашої мови, що, не вмючи створити словом яскравий образ, ми утруднюємо перехід від образного мислення до абстрактного — абстрактне ж мислення ґрунтується на поняттях, а поняття формуються на основі уявлень, створених словом.

Ми почали вчитися описувати словом те, що можна бачити, спостерігати, і поступово перейшли до понять, пов'язаних з предметами і явищами, які безпосередньо не сприймаються органами чуття. Потім перейшли до побіженого аналізу тексту підручника: визначали логічну послідовність, причинно-наслідкові, якісні, часові зв'язки. Виявилось, що підготовка до викладу, дидактична обробка матеріалу — це передусім єдність логічного мислення і мовної культури вчителя.

Учителі почали уважно продумувати форму викладу, з'явилася цікава риса творчої праці на уроках — самоконтроль. З кожним днем ставало ясніше, що культура мови вчителя вирішальною мірою визначає ефективність розумової праці учнів на уроці. Ми переконалися, що культура мови — важлива умова раціонального використання часу. Скільки часу витрачається на незліченні повторення, потреба в яких виникає тоді, коли предмет, явище, поняття не знаходять у мові вчителя яскравої, доступної розумінню дитини словесної оболонки!

Педагогічна культура вчителя і всього колективу — один з головних моментів керівництва навчально-виховною роботою. Керівництво в цій сфері не може вкласти в певну систему адміністративних вказівок, розпоряджень. Тут потрібен глибокий науковий аналіз того, що робиться, і перспектив удосконалення педагогічного процесу. Піклування керівника школи про педагогічну культуру вчителів — один із стимулів розвитку колективної думки, колективної творчості.

ДУХОВНЕ ЖИТТЯ
ШКІЛЬНОГО КОЛЕКТИВУ

*Вільний час учителя
і зростання його
загальної культури.*

Учителька літератури, що має тридцятирічний стаж, давала відкритий урок у X класі. Тема уроку була трохи незвичною, начебто позапрограмною: «Моральний і естетичний ідеал молодій людині нашого часу». Це було безпосереднє звернення розумного педагога, що знає життя, до розуму і серця вихованців. Звернення не нав'язливе, точне, задушевне. Кожне слово вчительки ніби радило подивитися на самого себе, задуматись над своєю долею, над майбутнім.

— Ось це справжнє людинознавство, — сказав директор однієї із сусідніх шкіл під час обговорення відкритого уроку. — Я думаю, до таких уроків погрібно готуватися кілька годин... Скільки ви готувалися до цього уроку?

— Готувалась усе життя, — відповіла вчителька, — а пад матеріалом і планом цього уроку думала недовго — хвиля двадцять...

Учитель готується до хорошого уроку все життя... Така духовна і філософська основа нашої професії і технології нашої праці: щоб відкрити перед учнями іскорку знань, учителеві треба увібрати море світла, ні па хвилину не відходячи від променів вічно сяючого сонця знань, людської мудрості. Є дуже цікава закономірність педагогічної праці: знання не передаються прямолінійно — ось про це вчитель сьогодні дізнався, і ось це він передає своїм вихованцям. Убоге й обмежене життя школярів, учитель яких сподівається тільки на те, що напередодні уроку піде до джерела знань і візьме те, що треба віддати, передати. Знаючий, думаючий, досвідчений педагог не засиджується довго, готуючись до завтрашнього уроку. На безпосередню підготовку до уроків

у нього йде дуже мало часу. Він не пише довгих поурочних планів, і не може бути й мови про те, щоб він записував у план зміст фактичного матеріалу даного уроку. Він, справді, готувався до хорошого уроку все життя. Його духовне життя — це постійне збагачення інтелекту. Він ніколи не скаже: я вже нагромадив досить знань, їх вистачить мені на все життя. Знання — річ жива, вони вічно оновлюються. Знання старіють і вмирають, як старіє і вмирає людина.

Щоб бути для учнів джерелом знань, учитель завжди перебуває в атмосфері багатого, цікавого, багатогранного духовного життя.

Часто, надто вже часто можна почути: вчитель повинен... Повинен добре готуватися до уроків, повинен за порогом класу лишати всі свої особисті й домашні прикраси й незгоди, повинен приходити до дітей з радісною усмішкою, повинен уміти знаходити стежку до кожного серця. І часто випускається з уваги, що ми, керівники школи, партійна організація, громадськість — повинні дати вчителю: створити обстановку багатого духовного життя, умови для того, щоб сили і дорогоцінний час учителя не витрачалися марно на непотрібні, дріб'язкові справи, що вбивають творчі сили.

Тут питання впирається насамперед у вільний час учителя. Як повітря для здоров'я, він потрібен для постійного духовного збагачення вчителя. Брак вільного часу в педагога — справжнє лихо школи.

Чому нема вільного часу? Причин багато. Найголовніша, на мій погляд, полягає в тому, що через низьку педагогічну культуру і безвідповідальність батьків учитель часто вимушений робити те, що є обов'язком батька і матері. Ми приділяємо таку велику увагу роботі з батьками з тим, щоб вони були першими наставниками і педагогами, щоб під їхнім невсипним наглядом і контролем ніколи не зародилися в дітях лінощі та недбайливість. Постійна турбота про педагогічну культуру батьків, про хорошу дружню сім'ю дає свої плоди. Ми не ходимо в сім'ю просити батьків: ідть у школу. Вони самі йдуть до нас. Сім'я — наш могутній помічник. Турботи сім'ї про виховання своїх дітей створюють вільний час учителя. Крім того, вчителю доводиться добру половину часу витрачати на подолання відставання, надолужування унущеного. Це, очевидно, вершина всіх лих шкіль-

ного життя. Джерело вільного часу вчителя полягає в тому, щоб учень своєчасно зробив те, що він повинен зробити, своєчасно і міцно засвоїв ті знання і особливо ті практичні вміння, без яких немислиме уміння вчитися.

На певних етапах навчання треба полегшувати працю дитини настільки, щоб навчання було посильним і цікавим для неї, щоб розумові зусилля не виявились непосильним тягарем. Але вчитель завжди повинен побачити межу цього полегшення. За полегшенням іде необхідність відкрити перед дитиною посильні труднощі. Завдання полягає в тому, щоб учень навчився долати труднощі своїми силами, без опіки вчителя. Іншими словами, уже в роки дитинства і раннього отрочства учень повинен відчувати моральну відповідальність за те, що він чогось не зробив. Один з найбільш небезпечних пороків шкільного життя — моральне утриманство. Виявляється воно в тому, що в свідомості учня утвердилась думка: за те, що я погано вчуся, відповідає вчитель. Моральне утриманство — дитя неробства, лінощів, недбайливості, але саме воно, у свою чергу, породжує ще більші лінощі й недбайливість.

Атмосфера загальної праці, особливо у початкових і середніх класах, атмосфера нетерпимості й непримиренності до лінощів і неробства — ось що є вирішальною передумовою моральної відповідальності дитини і підлітка за свої успіхи у навчанні, передумовою міцних знань, а звідси і вільного часу вчителя. Роль керівників школи полягає в тому, щоб праця, постійна, натхненна, була щастям кожної дитини, щоб у праці пізнавалося незрівнянне щастя.

У поняття *праця* тут включаються і розумові, і фізичні зусилля. В учителя тим більше вільного часу, чим більше зайняті його вихованці в молодшому і середньому віці читанням. Вдумливе читання, одухотворене захопленням і бажанням більше знати, — найважливіший засіб, що запобігає тяжінню до неробства, пустого проведення часу.

Багаторічний досвід керівництва школою переконує в тому, що вчителя потрібно звільняти і оберігати від усякої писанини. Для статистичного звіту школи є класні журнали, для текстового звіту школи (він потрібен) — повсякденні спостереження директора і завуча. План роботи школи складається директором, а не компілюється

з розділів, написаних учителями. Вчителі допомагають директорові думати, але не пишуть за нього. Вчитель складає лише два плани на навчальний рік: 1) календарний план уроків (це творча, дидактична перспектива: уроки розвитку мислення і мови, самої гни вивчення матеріалу учнями, позакласне читання, індивідуальна робота з окремими учнями, тобто те, чого нема в програмі, оскільки програма не може передбачити особливостей конкретного класу, конкретних учнів); 2) перспективний план виховної роботи. Обидва ці плани — цікава творчість, вони не самоціль, а необхідний інструмент творчої праці.

Наш педагогічний колектив узяв за правило: учитель протягом тижня може бути зайнятий після уроків не більш як два дні (методична робота, педагогічна рада, позакласна робота). Якомога більше часу для самостійного читання, для духовного спілкування з найважливішим джерелом культури — книжкою. Це основа основ духовного життя колективу.

Інтерес до книжки, атмосфера любові й поваги до книжки не народжуються стихійно або ж внаслідок керівних вказівок Адміністративним шляхом тут нічого не доб'ється. Джерелом культури книжки є колективна думка, колективні дискусії, бесіди, живі суперечки, захоплення. Прочитавши одну цікаву книжку про підлітків, я порадив прочитати її класним керівникам восьмих класів. Книжка викликала багато суперечок. «Не все так просто і прямолінійно, як зображає автор, — говорила одна досвідчена вчителька. — Усе ставиться в залежність від шкільного колективу... Все це так, але — сім'я. Треба починати із сім'ї. Потрібно не тільки починати педагогічну освіту батьків, а й вести якусь глибшу виховну роботу з батьком і матір'ю. А з цим не може впоратися сама школа. Висувається проблема: суспільство — школа — сім'я...»

Книжка зацікавила й інших, її прочитало багато вчителів. І всі зійшлися на тому, що проблема суспільство — школа — сім'я повинна розв'язуватися якимись більш серйозними, радикальними шляхами, ніж вона розв'язується тепер. Виникла розмова про важливі питання суспільного виховання, про формування морального обличчя підлітків, про стосунки в сім'ї і шкільному колективі. У колективі зародились цікаві думки про

громадянське виховання підлітків, юнаків і дівчат, гро громадянську спрямованість духовного життя колективу учнів середнього і старшого віку Цими питаннями займалася партійна організація школи Запросили на засідання педагогічної ради комсомольській актив школи, секретаря райкому комсомолу. Ми радилися, що треба зробити для того, щоб старші піонери і комсомольці почували себе справжніми громадянами, переживали громадянську відповідальність за те, що вони роблять. Народжувалися все нові й нові думки про аспекти трудового виховання підлітків та юнацтва. Аналізуючи те, що робиться в нашій та інших школах, колеги прийшов до висновку: для правильної постановки громадянського виховання необхідні спеціальні трудові завдання, необхідна громадянська насиченість трудового життя колективу.

Такі думки пробудила одна цікава книжка На стенді в учительській почали з'являтися книжечки із соціальних, культурних, педагогічних, моральних проблем. Звичайно, далеко не кожна книжка може зацікавити всіх учителів, та це і не потрібно. У колективі виникали групи педагогів, у яких викликала інтерес та чи інша книжка. Книжка обговорювалась не на якихось спеціальних засіданнях чи зборах, а в дружніх бесідах.

Стало ясно, що настав час більш цілеспрямованої пропаганди книги. Час від часу ми почали збиратися, щоб послухати доповідь або повідомлення про важливу соціально політичну, моральну, педагогічну, естетичну, природничонаукову проблему, яка хвилює наше суспільство і все людство. Це своєрідні подорожі в світ книжок. Вони стали в нас одним з джерел збагачення духовного життя колективу. Доповіді й повідомлення, з якими виступали вчителі, не с якимось обов'язковим заходом. Послухати приходить той, хто бажає. І приходять майже всі вчителі. Запрошуємо й учнів старших класів У 1967—1970 рр. було прочитано доповіді й повідомлення на такі теми: матеріалістична й ідеалістична філософія в нашій дні. Релігія як ідеологія. Соціальні проблеми, які хвилюють народи світу в нашу епоху. Наука про походження життя. Моральний ідеал молодого людин нашого суспільства. Загальнолюдські моральні цінності і моральний кодекс будівника комунізму. Моральні цінності нашого народу і виховання молодого

покоління. Праця і моральність. Краса і моральне виховання. Особисте і громадське в духовному житті людини. Сім'я і школа. Патріотичне виховання підростаючого покоління.

Про те, що ці доповіді й повідомлення залишили помітний слід у душі вчителів, свідчать запитання, поставлені в процесі обговорення. Завжди виникала жвава, гаряча суперечка, відбувався обмін думками. Логіка наших подорожей у світ книжок веде до того, що в усіх нас виникають думки про те, як краще виховати молоде покоління, як долати численні труднощі в нашій роботі.

Почерпнуті з книжок думки насичують наше життя роздумами про те, що ми повсякденно бачимо і на що часом перестаємо звертати увагу. Цікаві роздуми викликала доповідь «Моральні цінності нашого народу і виховання молодого покоління». Книжки про героїв громадянської і Великої Вітчизняної воєни, про героїв праці допомогли нам краще зрозуміти багатюще джерело морального виховання. Ми переконалися, що далеко не повною мірою використовуємо це джерело у повсякденній практичній роботі. Педагогічний колектив задумався над тим, що читають наші вихованці, які люди стають для них ідеалом, зразком. Ми дійшли висновку про необхідність такого керівництва позакласним читанням, яке б формувало моральний ідеал кожного учня.

Але найбагатшою книгою, в якій втілені моральні цінності нашого ладу, нашого суспільства, с життя, сучасність, праця радянських людей, велич і краса ідеалів, в ім'я яких наші люди живуть, працюють. Як добитися того, щоб кожний учень протягом усіх років свого перебування в школі вивчав цю книгу, щоб наша яскрава, прекрасна сучасність була могутнім вихователем морального обличчя молодої людини нашого часу? Це питання стало предметом обговорення нашого педагогічного колективу. Вчителі були одностайні: треба розкрити красу душі радянської людини, одухотвореної високими ідеалами. Як розкривати цю красу — це вже питання педагогічної майстерності. Ми прийшли до цікавих висновків про те, як розповідати підліткам, юнакам і дівчатам про героя нашого часу, як одухотворювати їх прикладами боротьби за високі ідеали.

Елементи дослідницької роботи у творчості колективу педагогів.

Книжка входить у творче життя учительського колективу лише за умови, якщо педагог не тільки передає свої знання дітям, а й досліджує духовний світ дитини, закономірності складного процесу розумової праці, становлення особистості людини. У попередніх бесідах уже говорилося про те, як завдяки колективним педагогічним переконанням народжується дослідницький елемент повсякденної праці. За самою своєю логікою, за філософською основою, за творчим характером педагогічна праця неможлива без елемента дослідження і насамперед тому, що кожна людська індивідуальність, з якою ми маємо справу, це певною мірою своєрідний, неповторний світ думок, почуттів, інтересів. Якщо ви хочете, щоб педагогічна робота приносила вчителю радість, щоб повсякденне проведення уроків не перетворилося в нудну, одноманітну повинність, ведіть кожного вчителя на щасливу стежинку дослідження. Тут безмежне поле індивідуальної роботи директора з кожним учителем, тут знахідки, відкриття, радощі і прикраси. Стає майстром педагогічної праці звичайно той, хто відчув себе дослідником.

Треба зробити застереження: мова йде не про науково-дослідницьку роботу в точному значенні цього слова. Можна працювати творчо, але не займатися дослідженнями в тому розумінні, що вивчення фактів веде до наукових узагальнень. Ми маємо на увазі дослідження проблем, які розв'язані педагогічною наукою, але щоразу відкриваються по-новому перед учителем, що працює творчо, як тільки він стає посередником між теорією і практикою.

Мова йде про творче дослідження, конче потрібне в нашій роботі через саму її природу. Таке дослідження збагачує духовне життя колективу. Вже понад десять років кожний учитель у нас в школі досліджує одну з проблем навчально-виховного процесу. Ось які проблеми досліджували окремі педагоги протягом навчального року: поезія та її роль у духовному житті сучасної молоді людини. Формування морального ідеалу юнаків і дівчат. Патріотичні почуття і патріотичні переконання.

Формування морально цінних потреб у школярів середнього віку. Активізація мислительних процесів під час вивчення нового матеріалу. Формування морально цінних потреб в старшому віці. Естетичне і розумове виховання. Виховання почуття особистої честі й достоїнства у школярів середнього віку. Моральні відносини в колективі школярів середнього віку. Довільна і мимовільна увага. Взаємовідносини особистості і колективу. Передавання молодому поколінню моральних цінностей нашого суспільства. Формування понять про справедливість і несправедливість у першокласників. Моральні відносини в колективі школярів молодшого віку. Діти з уповільненими процесами мислення. Природа в естетичному вихованні молодших школярів. Естетика праці в молодшому віці. Виховання нахилів у підлітків. Індивідуальні особливості мислення дітей молодшого віку.

У читача може виникнути запитання: чи посильне це кожному педагогічному колективові? Як бути молодому, початкуючому директорові — чи можна ставити перед учителями мету — займатися дослідницькою роботою в процесі навчання і виховання? Сильним, досвідченим стає педагог, який уміє аналізувати свою роботу. Яким би молодосвідченим не був директор школи, треба з чогось починати, піднімаючись на першу сходинку педагогічної мудрості. І цією першою сходинкою якраз є аналіз педагогічних явищ у власній роботі.

Дослідницька робота не є для вчителя чимось таємничим і незбагненим. Не бійтеся досліджень. У самій своїй основі педагогічна праця — справжня творча праця — стоїть близько до наукового дослідження. Ця близькість, спорідненість полягає передусім в аналізі фактів і необхідності передбачення. Вчитель, який уміє проникати думкою в суть фактів, у причинно-наслідкові зв'язки між ними, запобігає багатьом труднощам і невдачам, уникає дуже серйозного недоліку, характерного для процесу виховання, — гірких несподіванок. Скільки цих несподіванок буває в школах, як вони порушують нормальний хід навчально-виховної роботи! Учень вважався цілком благополучним, і раптом — хуліганський вчинок. До IV класу дитина вчилася добре, і раптом вона переходить у розряд невстигаючих. Таких несподіванок буває значно менше, якщо на основі аналізу фактів учитель знає, яким буде його учень завтра, через рік і через

три роки. А без уміння передбачати педагогічна праця перетворюється для вчителя в муку.

Відкрили перед учителем можливості для творчого дослідження в процесі повсякденної роботи — одне з завдань керівництва школою. Це завдання посилює кожному директорові, який думає над фактами, аналізує їх. Прилучення вчителя до творчого дослідження я б радив починати з показу методик спостереження, вивчення, аналізу фактів. Факти — це реальний вираз, вияв об'єктивних закономірностей педагогічного процесу. Щоб побачити взаємозалежність, по-перше, того, що дає саме життя (дитина прийшла до школи з об'єктивно існуючими рисами, особливостями), по-друге, того, що робить учитель, і, по-третє, того, що буде досягнуто, треба вміти розбиратися в суті фактів.

Педагогічне явище — це логічна спільність, єдність зазначених вище трьох факторів. Педагогічна праця лише тоді стає творчим процесом, а вчитель лише тоді стає активною силою, яка впливає на особистість вихованця, коли він, учитель, не фіксує все, що відбувається, а сам активно впливає на педагогічне явище, створює його. Якраз у тому, що вчитель, спостерігаючи, вивчаючи, аналізуючи факти, творить педагогічне явище, і полягає найважливіший елемент творчого дослідження — передбачення. Без вивчення фактів нема передбачення, нема творчості, нема багатого, повноцінного духовного життя, нема інтересу до педагогічної роботи. Без вивчення фактів, без їх нагромадження й аналізу народжується той недолік, про який з такою тривогою говорять окремі директори шкіл, — байдужість, інертність. Тільки вивчення й аналіз фактів дають змогу вчителю бачити в звичайному, звичному нове. Бачення нових сторін, нових рис, нових деталей у звичайному, звичному, набридлому — це важлива умова творчого ставлення до роботи. Це водночас і джерело інтересу, натхнення. Якщо вчитель не навчився аналізувати факти і створювати педагогічні явища, то справи, що повторюються рік у рік, здаються йому нудними, одноманітними, він втрачає інтерес до власної роботи. А якщо нема інтересу в учителя, то й для дітей навчання стає пудним. Суть педагогічного досвіду в тому й полягає, що перед учителем кожного року відкривається щось нове, і в прагненні досягнути нове розкриваються його творчі сили,

Учителька початкових класів М. М. Верховиніна займається творчою дослідницькою роботою вже понад десять років. На засіданнях педагогічної ради, на районних і обласних семінарах вона прочитала кілька доповідей, які потім були опубліковані в наукових журналах (публікація ніколи не була головною метою). До початку творчої дослідницької роботи вона не виділялась серед інших педагогів якоюсь спеціальною підготовленістю. Її хвилювала одна з важливих проблем практичної роботи — дошкільна підготовка дітей, розумове і моральне виховання в сім'ї. Багато прикростей завдавало те, що деякі діти приходять до школи з обмеженим кругозором, з убогою мовою. Але в чому причини цих фактів — дати відповідь на це запитання було нелегко. Я порадив Марії Миколаївні: вивчайте факти, аналізуйте коло понять, уявлень, з якими діти приходять до школи, вивчайте особливості їх мислення й одночасно придивляйтеся до духовного життя сім'ї, до інтелектуальної, моральної, естетичної атмосфери, в якій дитина робить перші кроки свого свідомого життя.

Кілька місяців тривало перше вивчення, спостереження, зіставлення фактів. Учителька порівнювала інтелектуальний розвиток кожної дитини з інтересами, культурою, кругозором батьків. Уже в кінці першого року своїх спостережень вчителька дійшла висновку про залежність розумового розвитку дитини від культури сім'ї. Ці висновки свідчили про те, що треба завчасно турбуватися про підготовку до шкільного навчання. Вчителька провела бесіду з батьками, діти яких вчитимуться в наступному році. Це була розмова про те, як, збагачуючи духовне життя сім'ї, розширити коло уявлень, понять, інтересів дитини. Батьки дотримувалися порад учительки про сімейні бібліотеки, про читання дитячих книжок дошкільникам. Протягом кількох місяців, які передували початку навчання, вчителька час від часу збирала в школі своїх майбутніх учнів, водила їх у поле, до річки. Це була цікава, творча робота, смисл якої полягав у розширенні кругозору дітей, у збагаченні їх активного словника, в розвитку мислення. Результати свого наукового дослідження Марія Миколаївна узагальнила в статті, опублікованій в республіканському журналі.

Тепер учителька вивчає дітей з уповільненими процесами мислення. Вона навчилась спостерігати, вивчати,

аналізувати факти, відокремлювати суттєве від другорядного. У навчальній праці школяра вона бачить педагогічне явище, джерела якого криються не тільки в тому, що дає життя школі, а й в активній роботі вихователя. Факти, вивчені й проаналізовані, дають багатий матеріал для роздумів, висновків і узагальнень. Це справжнє творче дослідження, доступне кожному мислячому педагогові. Для прикладу наведу хоч би перші висновки про залежність між сприйманням і мисленням. Аналіз фактів показав, що індивідуальні особливості мислення великою мірою залежать від індивідуальних особливостей сприймання навколишнього світу, а саме це часто не враховується, не помічається. Вчити дитину мислити — це насамперед враховувати індивідуальні риси вихованця.

Ось ви, молодий, початкуючий директор, вважаєте, що у вашому колективі нема сильних, досвідчених учителів. Вам важко пробудити творчу ініціативу. Якщо хочете виховати сильних і досвідчених педагогів, починайте разом з ними вивчення проблеми: як діти сприймають явища природи, навколишній світ. Перед вами відкривається цікава картина залежності думки і мови дитини від того, як вона бачить квітуче дерево і наближення грози, що вона помічає, що її хвилює. Дещо вам стане зрозумілим, але разом з тим у вас виникне багато запитань.

Чим більше запитань з'явиться у вас, тим допитливішими й уважнішими спостерігачами будете ви надалі.

Значення творчого дослідження полягає не тільки в тому, що вчитель побачив, вивчив якусь грань педагогічного процесу, на яку досі ніхто не звертав уваги. Творче дослідження докорінно змінює погляд учителя на власну роботу. У педагогічній справі вчитель бачить не щоденне повторення того самого, не нудну одноманітність цілком однакового викладу, закріплення і т. д., що повторюються в різних класах, а завжди нову, неповторну творчість. Інертність, пасивність, байдужість — всі ці лиха шкільного життя бурхливо розцвітають якраз там, де вчитель не бачить педагогічного явища в усій його трепетній життєвості, не відчуває себе творцем педагогічного явища.

Джерелом багатства духовного життя колективу є насамперед наша прекрасна, творча, вічно нова і неповторна

педагогічна праця і зрозуміти, відчути красу творчості вічну новизну і неповторність цієї праці допоможе дух творчого пошуку, творчого дослідження. Почуття творця педагогічного явища — це невичерпне джерело жадоби знань, щобові те книжки, потреби в постійному оновленні і збагаченні знань. «З того часу, як я задумалась над суттю фактів своєї повсякденної роботи. — говорить учителька М. М. Верховиніна. — книжка стала для мене такою ж необхідністю, як природа, квіти, відпочинок».

Дух творчого пошуку, дослідження — це дуже ніжна і примхлива річ, яка вимагає великої культури від керівника школи. Цей дух не терпить грубого дотикну, адміністрування. Якщо ви хочете залучити педагога до творчого дослідження і цим збагатити духовне життя колективу, утвердити і піднести гідність кожного вчителя як мислителя, творчої особистості, ніколи не забувайте, що педагогічна творчість безмежна. Відвідуючи, аналізуючи урок, даючи поради вчителю, ніколи не прагніть до безапеляційності. Розкладаючи по полицях усе, що ви побачили на уроці (це потрібно робити), не вдавайтесь до категоричного поділу речей на чорне і біле, а розмірковуйте разом з учителем, діліться з ним своїми роздумами і сумнівами. Не може бути, щоб на уроці, який ви побачили, все було вам ясно... Умійте побачити неясне, незрозуміле, разом з учителем задумайтесь над незрозумілим — це якраз і буде першим поштовхом до наукового пошуку, наукового дослідження.

І ще одна дуже важлива обставина. Якщо ви хочете духом творчого пошуку збагатити життя колективу, будьте самі шукачем і дослідником. Не буде вогника у вас — вам ніколи не запалити його в інших. Для вас, головного вчителя, головного вихователя, учителя вчителів, у школі справді безмежне поле для творчого пошуку. Як і інші вчителі, ви також учитель — це одно. Але ви стоїте ніби на командному пункті, перед вами ширше поле педагогічних явищ, ніж перед учителем. У вас велика перевага — постійна можливість порівнювати, зіставляти факти і педагогічні явища. На ваших очах відбувається духовне спілкування вчителя й учнів. Це педагогічне явище особливе: втілення педагогічних ідей, поглядів, переконань у людські стосунки, вчинки, поведінку, передавання інтелектуальних, моральних, естетичних багатств людства від особистості вчителя до

особистості учня. Предметом вашого творчого дослідження і пошуку якраз і може стати ця вічна проблема педагогічної творчості — вчитель вихователю у всій складності й багатогранності того глибоко особистого, індивідуального, що в кінцевому підсумку й визначає секрети виховання як єдності науки, майстерності і мистецтва. У науково педагогічних дослідженнях мене цікавигь багато питань, але головна проблема, яка ніколи не відійде на другий план, — це особистість учителя. Людяність, чуйність, душевність, вимогливість, як основа взаємовідносин учителя й учня — це моральна і педагогічна ідея, але ця ідея в десяти талановитих майстрів педагогічної праці знаходить десять цілком різних виявів. Вивчаючи глибоко особисте, індивідуальне, я задумуюсь над тим, як моральні й педагогічні ідеї відбиваються в духовному світі людини, як учитель стає майстром педагогічного процесу.

Нехай у вас ще нема ніякого досвіду і тим більше уміння узагальнювати педагогічні явища, нехай ви вчора тільки переступили поріг школи як директор, вже сьогодні ви повинні почати спостереження із цієї нестаріючої проблеми — як особистість педагога творить особистість вихованця. Починайте своє дослідження, виходячи з тієї основоположної істини, що духовно багата, морально яскрава, інтелектуально самотня особистість здатна й у вихованцях своїх поважати і виховувати особистість; а безликість знеособлює і вихованців, сіє навколо себе убогство. Придивляйтеся до взаємовідносин вихованців і вчителя, задумуйтеся над тим, чому до одного педагога дітей притягує як до магніту, а до іншого ж вони зовсім байдужі. Якщо ваші думки й спостереження будуть спрямовані в одну точку, якщо клаптики фактів з'єднуюватимуться завдяки вашому аналізу в широке поле педагогічного явища, ви помітите цікаві закономірності.

Духовне багатство педагогічного колективу — це постійний взаємообмін цінностями. Життя буває в колективі лише тоді, коли кожний щось віддає товаришам. Без цієї духовної віддачі життя перетворюється у виконання повинності.

У педагогічній літературі багато говориться про дружний, згуртований учительський колектив. З чого починається педагогічна співдружність? Де та сила, завдяки якій колектив стає єдиним виховуючим началом?

Ця сила — в моральній одухотвореності нашої праці, в інтелектуальному багатстві, в розумових інтересах. Ніякими адміністративними вказівками чи розпорядженнями не примусиш одного вчителя передавати свій досвід, свою майстерність іншому вчителю. Це передавання можливе лише за умови, якщо одна людина приваблює до себе іншу своїм натхненням, розумом, ерудицією, багатством інтелектуального життя.

Я твердо переконаний у тому, що справжній педагогічний колектив можливий лише за умови, якщо в школі є творче ядро педагогів, одухотворених великою гуманною ідеєю: в наших руках найбільша з усіх цінностей світу — Людина. Ми творимо Людину, як скульптор творить свою статую з безформного шматка мармуру: десь у глибині цієї мертвої брили лежать прекрасні риси, які потрібно добути, очистити від усього зайвого. Завдання керівника школи полягає в тому, щоб творче ядро, одухотворене цією ідеєю, надихало всіх учителів. Тільки той, хто вірить у Людину, може стати справжнім майстром.

Духовне життя колективу не обмежується педагогічними інтересами. Є й інші інтереси, серед них у нас на першому місці стоять художня література і музика. Читацькі інтереси наших учителів різноманітні. Ми читаємо все найбільш цікаве, що публікується російською та українською мовами. Враження, переживання, почуття, що народжуються під впливом прочитаних книжок, — це ті найтонші нитки, які зв'язують колектив у дружню сім'ю. Цікава книжка переходить з рук у руки, викликає суперечки, мрії, вводить нас у світ художніх цінностей і соціальних, естетичних, моральних проблем. У художній літературі нас цікавить найбільше сучасність, хоч і класична література також читається з інтересом. На дозвіллі, під час відпочинку, на перерві, перед уроками ми любимо поговорити про прочитані книжки. Це духовна потреба, задоволення якої приносить радість. Ми уважно стежимо за новинками, багато речей викликають у нас великий інтерес. Ми з нетерпінням чекаємо нових творів радянських письменників. З великим інтересом читаємо твори прогресивних зарубіжних майстрів.

Інтерес учителя до художньої літератури — це якраз та сфера духовного життя, в якій стикається вихователь і виховапець. Ми вважаємо дуже важливим, щоб класний

керівник, який би предмет він не викладав, умів зацікавити своїх вихованців розумною, цікавою бесідою про художній твір, про ідеал молодого людини нашого часу, відображений у мистецтві.

У сільській місцевості нелегко прилучатися до музичної культури. Але ми прагнемо не обминати і це джерело духовного багатства. Улітку багато вчителів буває у Москві, Ленінграді, Києві. Кожна поїздка використовується для того, щоб побувати в опері, філармонії. Але головним вікном у світ музичної культури є для нас голубий екран. Телевізор є майже в усіх педагогів. Три телевізори є в школі. Вільний час увечері потрібен нам часамперед для того, щоб слухати музику. У шкільній фонотеці зберігаються записи кращих музичних творів. За своїм бажанням учитель може послухати те, що в цей момент його цікавить.

Духовне життя збагачують також найрізноманітніші особисті захоплення. Один учитель захоплюється садівництвом, інший — бджільництвом, у третього улюбленим заняттям стало квітникарство, четвертий любить подорожувати по луках і лісах рідного краю.

Творча праця немислима, якщо вчитель до кінця навчального року втопився від розумового перенапруження. Відпочинок, можливість почитати, попоратися в саду, піти в ліс — обов'язкова умова повноти духовного життя. Я сплячу на цьому питанні так докладно тому, що це дуже важлива умова повноцінного духовного життя педагога. Ні в якому разі не можна допустити, щоб людина, яка попрацювала 25—30 років у школі і почала пізнавати педагогічну мудрість, почувала себе внаслідок втоми і знесиленою. Якщо хочете, це одне з найгостріших питань великої проблеми педагогічної творчості, проблеми педагогічного колективу як єдиної виховуючої сили. Учитель, що має 25—30-річний стаж педагогічної роботи, повинен бути бадьорим, невтомним, для нього повинно бути не тягарем, а задоволенням піти з дітьми в похід, заночувати під стогом пахучого сіна... Обмін духовними цінностями, про який я вже говорив, можливий лише тоді, коли люди, навчені роками педагогічної праці, не почесні «весільні генерали», не дряхлі старяки, яких з поваги до їхньої сивини обирають до президії і яким урочисто підносять квіти, а діяльні, повні енергії творці нових духовних цінностей.

Перевірка зошитів — одно з джерел втомити вчителя. У нас складалась своя система перевірки зошитів. У молодших класах багато робіт перевіряють самі діти — шляхом взаємоперевірки. Вчителі перевіряють не всі зошити, а вибірково — такий порядок в усіх класах. Ми рішуче відмовились від багатосторінкових творів старшокласників — це не потрібне. Тема твору формулюється так, що більше як дві-три сторінки учень не напише, і пише він лише те, що думає. Широко застосовується взаємоперевірка в старших класах на уроках математики.

Найбільш тривожне, по суті безмежне джерело маркотратства часу — це нескінченне «підтягування» відстаючих. Учитель змушений весь час повертатися до того, що вже вивчалось, без кінця давати додаткові вправи. Щоб звільнити вчителя від цієї безплідної праці, треба, як показує багаторічний досвід, дати учням міцні знання й уміння в початковій школі. Треба також прагнути до того, щоб оволодіння знаннями було водночас застосуванням знань, щоб якомога менше здобутих раніше знань перебувало в запасі, без використання і застосування.

Кімната думки.

Багато років тому мені не давала спокою думка: чому підлітки, юнаки і дівчата з небажанням читають хорошу книжку, і художню, і особливо наукову? Адже книга — головний, вічний, неминущий світоч, джерело багатого духовного життя шкільного колективу. Читання книжок — стежка, по якій умілий, розумний, думаючий вихователь знаходить шлях до серця дитини. Якщо книжка не стала для учня джерелом духовного багатства, радості, насолоди, його душі недоступні багато інших духовних потреб, його світ убогий, похмурий. Нема читання — нема й духовної єдності вихователя і вихованця, вихователь не знає особистості свого вихованця. Коли я все більше придивлявся до того, що і як читають підлітки, юнаки й дівчата, я переконався: багато хто не знав, що таке справжнє читання — вдумливе проникнення в зміст книжки. Багато хто знав лише одне читання — читання підручника.

Я дедалі більше переконувався, що відсутність справжнього читання, яке захоплює розум і серце, пробуджує роздуми про життя, змушує думати над власним майбутнім, — велике лихо. Треба було добитися того,

щоб хороша книжка стала другом підлітка, щоб він прагнув щодня побути хоч би годину наодинці з цим другом. Стало ясно, що підлітків треба вчити читати.

У школі ми створили *кімнату думки*. Тут було зібрано понад тьриста найкращих книжок. Це, по суті, був невеликий читальний зал.

Вже назва кімнати викликала у підлітків великий інтерес. Відкриваючи *кімнату думки*, я розповів підліткам, юнакам і дівчатам зміст однієї цікавої книжки про Ломоносова. Показав свій читацький щоденник, що його вів понад двадцять років. Намалював картину найвищого щастя культурної людини — щастя духовного спілкування з книжкою, щастя того перебування на самоті, що дає велику інтелектуальну й естетичну насолоду.

Спочатку *кімната думки* приваблювала небагатьох. Читання в кімнаті думки тільки тихе, ніхто не має права порушити тишу жодним словом, та й кімната розташована в тихому куточку шкільного саду.

Я придивлявся до учнів, що схилилися над книжкою. Радів, побачивши, як загоряються юпацькі очі внутрішнім вогником.

Книжки відкривали перед юнаками не тільки навколишній світ, але й ту істину, що вони не збагнули ще й першої сторінки великої книги пізнання. Читаючи, людина пізнає саму себе — в цьому якраз і полягає те багатство духовного життя, яке приносить людині книжка. Це багатство — в радості пізнання. Юнак, для якого розумна книжка стала другом, чим більше читає, тим більше перекопується, як мало ще знає, але це перекопання не породжує в нього почуття відчаю. Перед ним відкривається безмежний світ пізнання. Книжки відкривають перед ним світ.

Ми поставили в кімнаті думки шафу, в якій були зібрані особливі книжки: про життя видатних людей, про борців за свободу і щастя народу. Тут було кілька десятків книжок про мужність і непохитність людей, які воліли вмерти або бідувати, аніж відмовитись від істини, — Джордано Бруно і Олександра Ульянова, Юліуса Фучика і Камо, Мусі Джалілія і генерала Карбишева. Книжки про мужніх людей — це енциклопедія виховання юнацтва. Доти, поки перед підлітком не запалало яскраве світло, зашановане людиною, чье ім'я стало для

багатьох поколінь дороговказом, він не побачить посправжньому сам себе.

Ідеал — це духовна серцевина особистості. Прагнення до ідеалу і віра в ідеал є серцевинною духовного життя людини в юнацькі роки. Ми прагнули, щоб до шафи з цими книжками знали дорогу всі підлітки, юнаки і дівчата, щоб у кожного була улюблена книжка, яка читається й перечитується.

Прагнення до ідеалу — це перший поштовх, стимул до самовиховання, а без самовиховання не можна уявити цю цінного духовного життя. Навчити підлітків, юнаків і дівчат виховувати саму себе — це, по-моєму, одна з вершин майстерності і мистецтва в педагогіці. Духовне життя шкільного колективу — а в колективі цьому першу скрипку грають учителі й старшокласники — визначається тим, якою мірою вимірюють ваші вихованці самих себе, з ким і з чим вони в думках порівнюють свої вчинки, своє моральне обличчя.

Нас радувало, що *квітната думки* поступово стає вогнищем багатого духовного життя. Юнаки й дівчата почали перечитувати одну й ту саму книжку. Потяглися руки до записних книжок, виписувалися вогненні слова Олександра Ульянова, Фелікса Дзержинського, Георгія Дмитрова, Ериста Тельмана. Ми бачили, що людина, перед якою відкривається дорога в життя, дивиться на себе очима мужнього борця, пробують виміряти себе міркою героїчного. Розмова із самим собою, сповідь перед власною совістю — це найвища сходинка духовного життя, і цієї сходинки досягне лише той, хто в моральному багатстві людства знайшов для себе зразок.

Якщо ви хочете, щоб духовне життя шкільного колективу було багатим і багатограним, щоб серце й розум вашого вихованця були чуйні до вашого слова, одухотворіть юнацтво пориванням до ідеального. Добивайтеся того, щоб у роки отрочства і ранньої юності людина зрозуміла, відчула, пережила найвищу людську красу — вірність переконанням, відданість ідеалам трудового народу, мужність, непохитність перед труднощами, щоб ця краса схвилювала, запалила юне серце, принесла безсонні ночі, роздуми про власне майбутнє. Найстрашніше, що спустошує духовне життя колективу, — це байдужість.

Підраховано, що найбільш старанний читач за все своє життя може прочитати не більше двох тисяч

книжок. З якою ж вимогливістю і суворістю треба відбирати ці книжки, з яким умінням треба показувати юнацтву шлях до зелених острівців життя! Ми прагнемо до того, щоб у кімнаті думки людина не розминулась з жодним з цих острівців. Найголовніше, щоб кожний юнак, кожна дівчина знайшли книжку, яка б вразила, схвилювала, залишила в душі слід на все життя. Читання цієї книжки стає етапом, поворотним пунктом у духовному житті.

У кімнаті думки у нас є шафа з природничонауковою літературою. Фізика, математика, хімія, астрономія, електроніка, біологія, географія... Вивчаючи інтереси, нахили, здібності кожного учня, вчителі радять кожному прочитати ту чи іншу книжку. Читання наукової книжки поступово стає духовною потребою, одним з джерел радості пізнання. Ми вважаємо, що не знайшли стежки до серця підлітка, якщо він не захопився науковою книжкою, якщо в шафі у нього нема улюбленої полиці.

Книга і творчість.

Але як же зробити читання наукової книжки духовною потребою? Це нелегке питання виховання. Книжка входить у духовний світ учня за умови, якщо його оточує атмосфера допитливості, жадоби до знань, багатих інтелектуальних інтересів. Від того, наскільки багате інтелектуальне життя вчителів, залежить і виховна сила книжки. Розум учителя зв'язаний тисячами питок з розумом школярів. Якщо вчитель на уроках не обмежується підручником, якщо він поступово, крок за кроком підводить учнів до переднього краю науки, в юному серці пробуджується інтерес до книжки. У нас проводяться вечори науки і техніки, кожний з них присвячується одній проблемі. Активними й рівноправними учасниками цих вечорів є і вчителі, і старшокласники. Це великий стимул, що збагачує інтелектуальну атмосферу шкільного життя.

Деякі школи страждають на дивну, з першого погляду парадоксальну, хворобу: в школі нема книжки. Книжок у бібліотечних шафах може бути багато, але вони, як сплячий велетень, не ввійшли в духовне життя учнів. Треба розбудити велетня — відчинити двері книжці. Не бійтеся присвячувати години шкільних занять подорожам по безкрайньому книжковому морю.

Не бігесь відкрити кітєва урочїв з колного предмета найдивовижнїшому, найпрекраснїшому людському заняттю — зустрічі з книжкою. Нехай ці зустрічі пацовнять юні серця радісним хвилюванням. Нехай книжка захоплює юнацтво так само, як звуки улюбленої музичної мелодії. Якщо книжка стане для ваших вихованців завжди повим, завжди незабгненним дивом, якщо молода людина прагнетьє до самотності для спілкування з книжкою, якщо серед юнацтва буде багато «диваків», закоханих у книжку, диваків, що віддають перевагу книжці перед усім іншим, зникне багато проблем шкільного життя і насамперед байдужість, байдуже ставлення до знань.

Якщо ви хочете, щоб юнацтво відчувало невгамовну жадобу до знань, дбайте про найголовніші, найважливіші вогнища духовної культури — бібліотеки. Мова йде не тільки про шкільну бібліотеку. Ваш вихованець закінчує школу. Скільки у нього книжок в особистій бібліотеці? Якщо на його полиці тільки шкільні підручники, які він передає молодшим товаришам, погано ви виховали його. Особиста бібліотека — це дзеркало й джерело духовної культури. У людини, що закінчує школу, повинна бути хоча б невелика особиста бібліотека. Переконайте батьків дитини, яка вступила до вас у школу, що особиста бібліотека їх сина або дочки — це найбільше багатство. Нехай батьки дарують дитині книжку щоразу в день народження — це повинно стати доброю традицією. Нехай у вас у школі найбільш радісним святом стане свято книги. У це свято наш колгосп дарує дітям книжки. Нехай в особистій бібліотеці кожного юнака, кожної дівчини найпочесніше місце займуть безсмертні твори вітчизняної й зарубіжної літератури. Виховуйте потребу не тільки в читанні, але й у повторному перечитуванні книжки. Нехай повторне читання хорошої книжки стане для юнацтва такою самою духовною потребою, як слухання хорошої музики. Але як цього досягти? Головне, звичайно, — це хороше викладання літератури. Перечитування хорошої книжки стане духовною потребою тоді, коли з дитинства учень відчує красу, аромат, найтонші відтінки слова, коли в слові відкривється перед ним не тільки багатство думки, а й краса. У початковому, середніх і старших класах ми присвячуємо окремі уроки художньому читанню улюбленого твору: учень читає то,

що схвилювало його, полюбилося. На окремих уроках кілька учнів (а часом і всі) читають той самий твір (наприклад, «Чи серед вулиць гомінливих...» О. С. Пушкіна)⁷. Це своєрідне змагання читців, таке саме, як змагання музикантів, які виконують одну і ту саму річ.

У школі є кілька літературно-творчих гуртків, якими керують учителі початкових класів і словесники. На заняттях цих гуртків учні читають твори видатних письменників і свої вірші, оповідання, нариси. У літературній творчості школярів ми бачимо одне з вогнищ духовної культури. Ким би не став у майбутньому наш вихованець — хліборобом чи інженером, тваринником чи математиком, почуття прекрасного необхідне для нього так само, як і елементарна грамотність. Любов до слова, художнє мислення, вміння виразити словом свої почуття, думки, переживання — все це ми розглядаємо як важливу рису людської культури. Окремі заняття літературно-творчих гуртків у молодших, середніх і старших класах присвячуються подорожам до джерела *художнього слова* — в природу, у світ краси.

Цвіте яблуна, освітлена яскравим весняним сонцем, гудуть бджоли, в синьому небі співає жайворонок. Подивіться, діти, на цю красу і розкажіть про неї красиво, знайдіть у рідній мові слова, які передавали б найтонші відтінки фарб, звуків. Діти створюють поетичні мініатюри, розвивається їхнє художнє мислення. Почуття краси довколишнього світу пробуджує благородство душі, піжність, чуйність, нетерпимість до підлості. Поетичні мініатюри записуються у шкільний літературний журнал «Наша творчість».

Ось кілька мініатюр, створених учнями IV—V класів:

«На червоній пелюстці троянди — крапля роси. Я зрізую квітку, крапля тремтить, виграс, переливається, але це падає на землю».

«Уранці тривожно затремтіло листя на старому дубі біля нашої хати. Піднялися в небо лелєки, покружляли над хатою, сіли над гніздом, нахилили голови, дивляться кудись удалечинь. Наближається осінь».

«Схилилась верба над ставом. Падають у воду жовті листочки. Кружляють ласівки, гріє тепле осіпне сонечко, у прозорому повітрі пливуть павутинки».

А ось сюжетні оповідання і казки, складені учнями I—IV класів:

«У зеленому просі живе Коник. Удень він ховається від спеки. А як тільки зайде Сонечко, вилізас на високу стеблину проса.

Вітрає, сяде на зетених п'єстолі. Наступою своєю сирині у Квітку —
он і музика ж! У нього сів а сирині на Доторкється до Е
Квіток смичком Дзвенить чарівна музика Слухають чутливі де
рєва і квіти Слухають занежили і дїсьвята Слухає весь степ.

«Пішли дівчатка в полі Ідуць по зетених травичці Раптом
бачать цвіте червоний мак Здивувачис дівчатка питають
«Червоний маце, чому ти виріс у полі, серед зетеної травичці? Від
пов дає червоний мак «Тут під час війни пролилася кров героїв
На цьому місці я виріс» Дівчатка віддали піонерський сажок.
Низько вклонилися квітки Вона така ж червона, як кров героя,
як прапор революції «Можуть загинув ми дідусь?» — тихо
промовила дівчинка із синіми очима»

«У садку росла яблуня На ній посіли яблуків Одно яблуків
буто рожеве, як небо на світанку Бачить здачеку маленький хлоп
чик яблуків, хочеться йому подивитися на нього зблизька, але не
може сад оточений високим парканом, а на ворогах — Замок.
Піднішов хлопчик до паркана, доторкнувся до Замка — заліз
ни він, міцний»

Соромно стало Замку. Якби він міг сказати, що він думав
у цю мить, він сказав би «Вибач мені, хлопчику. Мені хочеться,
щоб ти увійшов у садок, але що ж я зроблю? Адже я залізний За
мок». Але залізний Замок не міг говорити Він лише обурювався,
готовий був від сорому провалитися крізь землю. А хлопчик
дивився і дивився на рожеве яблуків З його очей упали на землю
дві сльози Цього залізний Замок не міг перенести Він згорів від
сорому, і хлопчик «аншов у садок»

«Була зима. На дворі стояв лютий мороз і сяло сонце Хлоп
чик прийшов у теплицю Там цвіли квіти Білі, рожеві, сині,
голубі, фіолетові.. Хлопчик зірвав голубу Квіточку. Заховав
у кишеню. Йому було соромно за свій вчинок. Але в нього була
хвора мама, і хлопчиків хотілося принести їй Квіточку.

По дорозі голуба Квіточка почала задихатися. Просить вона
хлопчика. «Хлопчику, вибач мене з кишені Я задихаюся» Зди
вувався хлопчик. «На дворі мороз, — говорить він, — ти відразу
загинеш». — «Все одно вибач» — Хлопчик виняв Квітку Квітка
знову просить: «Опусти мене на землю»

Поклав хлопчик Квіточку на сніг. Вона випрямилась, роз
правила пелюстки, зітхнула і усміхнувшись Сонечку, сказала
«А все таки я ще раз побачила Сонечко».

Для нас кожна з цих мініатюр дорожка від багатьох
довгих творів. Дорожка, бо це — вираз яскравого лу
дожного мислення, тонких почуттів.

Можливо, у кого небудь з читачів виникне думка: це
доступне тільки сильному педагогічному колективу, такі
твори можуть написати діти лише у талановитих педа
гогів. Але й книжка ця написана для того, щоб допомогти
слабкому колективі стати сильним. А талант — це пра
цьовитість, помножена на віру в дитину. Якщо ви хочете,
щоб і ваші діти писали такі твори, виходайте любов до
книжки і слова передусім у педагогів. Ніщо не дається легко.

За всім хорошим багато праці. Дуже важливо бачити нашу живу педагогічну сирару в перспективі. сьогодні з купи шку добуто одну золоту щипинку, значить, через тисячу днів буде добуто тисячу щипинок

Тут ми підійшли до найтоншого і найважчого, що є на мій погляд (принаймні повинно бути!), в школі — це життя слова. Слово повинно жити в дитячій творчості, у стосунках між дітьми, підлітками, юнацтвом Життя слова — це, за моїм глибоким переконанням, сама суть культури шкільного життя. Урок життя слова, — напевно, так можна назвати те, про що я розповім вам

Я веду малюків у поле Тихий сонячний ранок вересня. У полі так тихо, що пам'ятки, як високо в небі курлячуть відлітаючи журавлі Кажу дітям:

— Подивіться на небо Влітку воно було гаряче, паляло іскрами синього вогню. А зараз яке небо? Думайте, вибирайте в нашій мові потрібні слова

Діти замовкають. Дивляться на небо, думають. Через хвилину чую слова, знайдені дітьми

— Небо синє, як стомлена вода в ставку...

— Чому ж вона стомлена? — питаю в дитини

— Тому, що влітку вода грала, грала хвплями, до осені втопилася і стоїть синя, втомлена...

Знову діти мовчать, шукають слово.

— Небо вмилося дощем...

— Небо чисте, не видно жодної п'ринки ..

— Небо голубе, як у казці про Івасика-Телесика.

Ось зараз прилетять гуси .

— Небо осіннє... Улітку небо літнє, а восени — осіннє.

Знову мовчать діти Осторононь сіогль маленька дівчинка Валя.

— А ти чому мовчиш, Валю?

— Я хочу сказати с в о є слово.

— Яке ж ти знайшла слово про небо?

— Небо ласкаве, — тихо сказала Валя й усміхнулася.

Знову тиша. Потім кожному захотілося сказати ще і ще раз с в о с слово

— Небо сумне. З півночі вже пливуть сірі хмари

— Небо спокійне. Коли грози гриміли, воно було ой яке неспокійне!

— Небо задумливе. Воно згадує, як снівав жайво ронок...

— Небо пригорнулося до землі. Улітку воно було вище, там ластівки літали. А тепер чистюнок нема. І небо пристувається: чи не в кущах вони поховалися.

— Небо гріється-вигрівається на сонечку. Скоро сонце закриють хмари. Ой як холодно тоді стане небу.

Життя слова — це царство думки. Найщасливішими хвилинами своєї праці я вважаю ті насичені думкою і творчістю хвилини, коли слово і думка зливаються в дитячій душі у стрімкий погляд. У такі хвилини думка проситься в слово, шукає і знаходить яскраві, ароматні слова, народжується поетичний образ, створення якого пробуджує в дітей почуття гордості.

Дуже велике значення в духовному житті шкільного колективу має *музика*. Наш педагогічний колектив переконаний, що музична культура є однією з найважливіших умов виховання моральної культури. Музичний образ — могутня сила, яка впливає на серце, облагороджує почуття. Музичне виховання — це не виховання музиканта, а виховання гармонійної людини.

З молодшого віку ми поступово вводимо учнів у світ музичної культури — вчимо слухати, розуміти, відчувати, переживати музику. У нас склалася програма слухання музики в молодших, середніх і старших класах. Ми виховуємо в дітей потребу в повторному слуханні видатних музичних творів.

Духовний світ людини в роки дитинства, отрочтва і ранньої юності збагачує знання Батьківщини. Звичайно, дуже добре, якщо людині, яка закінчує середню школу, пощастило побувати в Москві, Ленінграді, Києві. Але не з цього починається знання Батьківщини. Ми прагнемо до того, щоб у роки отрочтва і ранньої юності кожний учень побачив по-справжньому поля, ліси, річки, побував у тих безіменних, глухих куточках, неповторя чарівність яких створює красу Вітчизни. Подорожі по рідному краю з палицею в руці, рюкзаком за плечима так само необхідні, як і читання хорошої книжки. Хто пройшов у роки отрочтва і ранньої юності сотні кілометрів по рідній землі, тому доступне велике почуття — почуття краси Батьківщини, почуття відданості їй. Наші учні подорожують по берегах Дніпра і Кременчуцького моря. Щороку вони відкривають надзвичайно красиві місця.

Багаторічний досвід переконав педагогічний колектив, що книжка, музика, мистецтво входять у духовне життя

школярів, коли комсомольська і піонерська організації беруть активну участь у позакласній роботі. Наш комсомольський комітет і рада піонерської дружини планують і проводять свята книги. Ці свята присвячуються таким подіям, як початок і закінчення навчального року, ювілеї видатних письменників, художників, композиторів. В організації й проведенні свят книги беруть участь батьки. На заняттях батьківської школи ми їм розповідаємо про значення книги в духовному житті сім'ї. Нам удалося добитися того, що в кожній сім'ї створено бібліотеку художньої літератури.

Багате духовне життя колективу і особистості немислимо без праці. Працю в духовному житті ми уявляємо собі як особисте захоплення, творчість кожного учня. Ми добиваємося того, щоб кожний підліток, юнак, дівчина переживали щастя трудової творчості, щоб праця була не тільки обов'язком, а й улюбленою справою. Людина як особистість розкривається в тому, що вона створює, в чому виражає себе, втілює свій розум, майстерність. Єдність праці і духовного життя досягається тим, що кожний вихованець бачить, відчуває в матеріальних результатах праці свою власну честь, гідність. Утвердження особистості в праці, матеріалізація духовних рис і якостей у тому, що творять руки й розум, — це і є, образно кажучи, нитка, що зв'язує працю і духовне життя.

Праця для суспільства стає улюбленою справою — це девіз нашого педагогічного колективу. Процес трудового виховання ми розглядаємо як тривалий процес пошуку самого себе, пошуку тієї улюбленої праці, в якій розцвітають здібності, талант, покликання людини. Для цього пошуку необхідні перш матеріальні умови і — злову ж! — атмосфера натхнення, захоплення творчою справою, що панує в школі. У кожного школяра є свій куточок улюбленої праці: в майстерні або робочій кімнаті, в радіолабораторії чи лімічному кабінеті, в зеленій лабораторії — центрі дослідницької роботи, на ділянці чи в теплиці, в плодovому саду чи на шкільній пасіці, в бригаді механізаторів чи в живому куточку. Це стає можливим лише завдяки тому, що праця шкільного колективу являє собою постійний обмін духовними багатствами й цінностями, який ніколи не припиняється. Тільки тоді, коли є цей обмін, праця входить у духовне життя колективу і особистості.

Якщо ви хочете щоб у школі панувала атмосфера цікавої, надихаючої праці, щоб праця стала не тільки великим вихователем, а й великим духовним багатством особистості і колективу, дбайте про передачу найважливіших людських цінностей — майстерності, таланту — від старших і більш досвідчених школярів молодшим.

Тут також широче поле для спостережень, дослідження, творчості директора школи. З першого ж дня роботи життя поставить перед вами запитання: чи є в школі колектив? Що об'єднує учнів? Чим живуть школярі? Що віддає кожна людина колективу і що бере в колективі для свого всебічного розвитку, для повноти й багатства духовного життя? Нехай ці запитання будуть тією точкою зору, з якої ви спостерігаєте, досліджуєте духовне життя шкільного колективу.

Головне, про що йшла мова в цій бесіді, — це турботи директора і педагогів про повнокровне, ідейно насичене життя колективу.

ВАЖКІ ДІТИ

В одній із шкіл сталася подія, яка змусила вчителів задуматися над проблемою взаємовідносин з учнями. У І клас прийшов Юра М. Вже з перших днів занять учительці завдавали багато клопоту його жвависть, рухливисть.

— На уроках він надто неспокійний, — скаржилась учителька матері. — Ні хвилини не посидить тихо.

Поступово ці скарги ставали все наполегливішими:

— Юра розмовляє без дозволу... Ні з того ні з сього сьогодні розсміявся на уроці... Сусідові по парті сказав щось, і той сміявся цілий урок...

— Що ж з ним робити? — питала засмучена мати.

— Давайте поки що зробимо так, — запропонувала вчителька. — Зведемо щоденник, я щодня ставитиму оцінку з поведінки. І взагалі писатиму про всі його витівки. А ви вживайте заходів.

Мати зраділа, але її тривожили слова вчительки: вживайте заходів. «Яких заходів?» — думала вона.

І ось у щоденнику почали з'являтися записи: Юра пустив паперового літака... підказував товаришеві... Ваш син стає неможливим...

Мати щоразу питала:

— Що ж ти робиш, Юрко? Чому не слухаєшся? Чому не поводишся, як інші діти?

Хлопчик мовчав, дивився кудись удалину своїми ясними голубими очима. Матері здавалося, що її питання дивують Юру, і це її почало злити, виводити з себе.

— Що ти робиш, мамо? — крикнув Юра, коли мати вдарила його.

Хлопчик від жаху заціпенів, очі його широко розкрилися. Він ще ніколи не відчував цього болю і цього

приниження, бо дитинство його проходило в такій обстановці, коли він не знав, що людина може бити людину.

Дітяче серце легко поранити. У навчанні, взагалі в усьому шкільному житті при неухайному або байдужому ставленні до дитини з'являється багато гострих кутів і підводних каменів, що створюють умови для потрясінь, з якими дитина не може справитися. Таких потрясінь не повинно бути. Нам, керівникам, треба вдумливо розібратися в цьому.

Найвірнішим і найбільш надійним засобом є висока педагогічна культура вчителя і батьків, усвідомлення всіма, причетними до виховання дітей, громадянської відповідальності за їхні долі.

Дитина дуже чутлива до добра і зла, до правди і неправди. Якщо дорослий може зрозуміти несправедливість як помилку, то для дитини розуміння всіх складностей життя ще недоступне. На жаль, не всі дорослі мають уявлення про душевні переживання дитини. Душевний стан — це глибоко особиста емоційна оцінка людських вчинків, які зачіпають твою чи іншою мірою дитячу особистість. Дитині властива дуже чутлива реакція, передусім емоційна, на ці вчинки. Вона дуже чутка до несправедливості. Ії вона відчуває і в грубому окрику, і в насмішці, і в мимохідь, здавалося б, кинутому зауваженні, в якому навіть не кожний дорослий відчує байдужість, і — це дуже серйозна справа — в поблажливості дорослого до дитини, і в байдужості.

Несправедливість ображає, уражає самолюбство, обурює дитину, породжує в її душі найрізноманітніші форми активного і пасивного протесту. Те, що в дорослого викликає легке хвилювання, у дитини може стати джерелом великого горя. Був у нас в школі такий випадок. Проходячи повз п'ятикласника Вітю С., я мимохіть глянув йому в обличчя і зупинився. вражений відчаєм, великим, недитячим горем, яке застигло у нього в очах. Привід, з погляду дорослого, міг здатися дрібним: хлопчик на день пізніше приніс учителеві біології гербарій, який мав здати кожен учень, і вчитель сказав: не приніс своєчасно, тепер не треба. Коли хлопчик почав розповідати про інші свої біди і прикрості, мені стало не по собі: як багато страждань випало на долю хлопчика в сім'ї! Образи і прикрості нагромаджувались одна за одною, і суворість біолога виявилась краплиною, що переповнила чашу

Ця подія павісла мене помічати душевний стан навколишніх людей, особливо дітей.

Дитину, яка має тонку, чутливу натуру, гнітить, вражає байдужість. Ось яка подія відбулася одного разу на моїх очах. У Катрусі, маленької синьоокої третьокласниці з товстою білою косою, сьогодні велика радість. Більше року хворів її батько. У лікарні лежав, три операції переніс. Мама й Катруся горювали. Не раз, бувало, прокинеться дівчинка вночі і чує: мама тихо плаче.

А сьогодні багько вже на роботі. Здоровий і бадьорий. Радісно сяють Катрусині очі. Прийшовши до школи, дівчинка зустріла двох однокласників, Петю і Гриця. Зустріла і поділилася радістю:

— Наш тато видужав.

Петя і Гриць подивилися на Катрусю, з подивом знизали плечима і, нічого не сказавши, побігли ганяти м'яча.

Катруся підійшла до дівчаток, які грали в класі.

— Наш тато видужав, — сказала вона, і радість сяяла в її очах.

Одна з дівчаток, Ніна, з подивом запитала:

— Ну і що ж?

Катруся відчула, як до горла підкотився важкий кубок, і дихати їй стало важко. Вона відійшла до одинокої тополі на краю шкільного двору і заплакала.

— Чого ти плачеш, Катрусю? — почувла вона голос Костя, мовчазного хлопчика, який сидів за останньою партою.

Катруся підвела голову і, схлипуючи, відповіла:

— Наш тато видужав...

— Як це добре! — зрадів Кость. — Бля нашої хати в бору зацвіли конвалії. Зайдемо після уроків, наберемо найкращих і понесемо вашому татові.

Радість сяяла і в Катрусиних очах.

Буває, досить одного слова, щоб зцілити людину, прикугу до лямка. Взаємовідносини дітей у колективі — одна з найтонших сфер шкільного життя. Для того щоб одна дитина не поранила душу іншої, дітей треба вчити відчувати. Це нелегка справа, все одно що збирати сонячні промені або берегти людську радість. І те й те можна збирати і берегти тільки пам'яттю і силами душі. Перша турбота вихователя — щоб душа дитини була

чутливою і сприйнятливою до того, що відбувається в чужому серці.

С діти, які відзначаються особливо великою чутливістю, їх збуджує шкільна суєта — біганина, шум, крик, особливо дратує крик учителя, навіть коли вчитель кричить не на неї, боязку дитину, а на кого-небудь у класі. Від крику учень буквально цепеніє, дерев'яніє. Страх настільки сковує дитину, що вона не чує навіть власного імені; мова вчителя втрачає для неї смисл, вона не може зрозуміти, про що той говорить. Буває, що 15—20 хвилин уроку випадають із свідомості учня. Він продовжує механічно робити те, що робив до того часу, коли страх оглушив, приголомшив його свідомість. Учитель вражений зупиняється перед дитиною: клас уже давно виводить кружечки, а Вітя все ще ставить палички. Вчитель не розуміє, в чому справа. І ось Вітя поступово дістає репутацію неухажного, некмітливого. Час від часу крик учителя адресується безпосередньо йому. Якби вчитель знав, що в ті хвилини, коли він наближається до парті, у хлопчика тремтять ноги! Важко знайти щонебудь неприпустиміше в школі, де кожне слово повинно бути пройняте духом високої гуманності й чуйності, де відносини між людьми не повинні затьмарюватися боязню. Школа і страх — поняття такі ж несумісні, як краса і цваторність.

Страх небезпечний не тільки сам по собі. У переважній більшості випадків дитина нарешті позбувається страху. Але під впливом страху вона протягом тривалого часу не може нормально розвиватися. Найкращий час для повноцінного розумового розвитку втрачається.

Людину можна привчити до страху і залякування, але ця мерзенна звичка морально розкладає, породжуючи підлість, лицемірство, підлабузництво. Покора зі страху, з боязні перетворює людину в жорстоку, безсердечну істоту. Одною з найважливіших умов морального здоров'я є добра воля людини, що ґрунтується на усвідомленні обов'язку перед людьми, колективом.

Тільки добрі можуть бути мужніми, безстрашними, незламними

Вражена несправедливістю або грубістю, нетактовністю або байдужістю, дитина, переживши велике збудження, намагається зробити вигляд, що нема ніякого горя. Вона вдається до зовсім несподіваної форми актив-

ного протесту — до кривляння, блазнювання. Їй легше взяти на себе роль нетямки, безтурботного пустуна, навіть блазня, ніж звикнути до думки, що в неї горе. Буває, що й учитель, і діти врешті-решт звикають до того, що Петрик кривляється і блазнює. Йому багато прощають, учитель ставиться до нього поблажливо... Часом доходить навіть до того, що Петрика захочують до вчинків, які викликають сміх. Це дуже небезпечний стає — пригуплення почуття честі, гордості. Не можна допускати, щоб дитина перестала поважати сама себе, дорожити власною честю, перестала прагнути бути кращою, ніж вона є. Одна з найважливіших закономірностей виховання — моральне удосконалення, постійне набуття людиною нових моральних цінностей. Одна з багатьох граней складного процесу виховання уявляється мені так: вихователю — це проводир, який добре знає всі вигини і повороти важкої, кам'янистої стежинки, він показує дорогу юному подорожньому, що вперше зібрався в путь. Він тільки показує шлях, осилити ж його повинен сам подорожній. І проводир, і юний подорожній ділять усі радощі й незгоди важкого підйому по кам'янистій стежинці. Їх зближує спільна праця, їх хвилює спільне почуття гордості. Так повинно бути і у вихованні. Мудрого проводиря і недосвідченого юного подорожнього повинно об'єднувати почуття спільної мети і спільної праці. Ще раз підкреслюю: виховання — це нелегка праця, і воно лише тоді вносить у душу виховуваного моральні цінності, коли той, кого виховують, відчуває радість своєї, особистої праці. Гордість і честь, які нам треба утвердити в душі юного подорожнього, сягають своїм корінням у спільну працю проводиря і юного подорожнього, і лише там, де є ця спільна праця, є і виховання.

Мудрість виховання полягає в тому, щоб оберігати людину від поблажливості. Вона не повинна відчувати себе безсильною пилинкою, якою грає доля. Ніколи не прагніть до того, щоб придушити в маленькій людині волю. Воля — це, образно кажучи, глибина, на якій тримається човен людської гідності. У тисячу разів кращі нервовистість і неслухняність, ніж покірливість і бездумне підкорення.

Багато хто з учителів ображається, коли говориш: ми мало знаємо дитину. Не можна миритися з тим, що

духовне життя дитини — це дтя багатьох книга за сімома печатками. Питання про психічний стан дитини — про її радощі і прикраси, про потрясіння і захворювання — не повинно сходити з порядку денного педагогічної ради, семінарів з проблем теорії і практики комуністичного виховання. Такі семінари проводяться майже в усіх школах. Але часом тут вивчаються теоретичні істини у відриві від духовного життя живої дитини: що таке суспільне виховання, що таке всебічний розвиток людини, що таке освіта... Уявімо собі, що агрономи на своєму семінарі без кінця з року в рік вивчали б питання: що таке врожай. Яка користь була б з агрономії? А ми ж, педагоги, на своїх семінарах нерідко займаємося якраз цим: без кінця вивчаємо, що таке наш педагогічний урожай.

Педагогічна теорія має бути чутливим компасом, який показує, куди і як вести дитину, світлом, що освітлює практику. Великий російський педагог К. Д. Ушинський з почуттям гіркоти порівнював педагогічну практику без теорії із знахарством у медицині.⁸ Справа нітрохи не виграє від того, що знахарству надається видимість наукоподібності... І страшно тут те, що знахарство охоплює найбільш тонку сферу шкільного життя — взаємини між людьми: між учителем і дітьми, між старшими і молодшими школярами, між ровесниками.

Навчання — це насамперед взаємовідносини між людьми, обмін духовними цінностями, взаємна віддача сердечної доброти, співчутливості. Усе шкільне життя повинно бути пройняте духом гуманності.

Що ж тут найголовніше?

Щоб бути гуманним, потрібно знати душу дитини. Гуманність не створюється якимись спеціальними прийомами. Справжній гуманності невластива поблажливість. Сюсюкання і підробка під дитячий лепет породжують лінощі, недбайливість, капризи. Стурбований цим, учитель вирішує покінчити одним махом з лібералізмом батьків, вважаючи, що сюсюканню можна протипоставити лише суворість. У всіх цих «крутих поворотах» і доторканнях до особистості, мета яких — щось рішуче змінити, вчитель завжди має справу з волею дитини. А воля — це дуже складна і примхлива річ, до того ж ідеться про дитячу волю.

Справжня гуманність означає передусім справедливість як поєднання поваги з вимогливістю. У шкільному

житті нема і бути не може якоїсь абстрактної справедливості. Справедливість у вихованні означає, що в педагога є досить духовних сил для того, щоб приділити увагу кожній дитині. Трафарет, шаблон — це найгірший вияв байдужості, несправедливості. Відчуваючи, що її не бачать, не хочуть знати про її особисту маленьку біду, забувають про неї, полишають на саму себе, дитина переживає це як гірку образу і велику несправедливість. Часом моральна підтримка полягає уже в тому, щоб під час самостійної роботи вчитель підійшов до дитини і про щось запитав її, щось порадив.

Вимогливість, за моїм твердим переконанням, починається з глибокої поваги до сил і можливостей дитини. По-справжньому вимагати — це означає вмти зрозуміти і відчутти серцем, що учневі під силу. а що ні. До тієї межі, до якої дитина може піднятися при максимальному напруженні своїх сил, їй потрібно допомогти піднятися. Переконати людину, що поставлена мета досяжна, — це й означає по-справжньому вимагати і водночас по-справжньому поважати.

Гуманне ставлення до дитини означає розуміння вчителем тієї простої і мудрої істини, що без внутрішніх духовних зусиль дитини, без її бажання бути хорошою немислима школа, немислиме виховання. Справжній майстер виховання і спонукає, і примушує, але все це робить так, що в дитячому серці ніколи не згасає цей дорогоцінний вогник — бажання бути хорошою. Справжня гуманність вихователя означає майстерність, мистецтво, вміння пробудити в дитини думку про те, що вона ще не стала такою, якою може і повинна стати. І те хороше, що є для дитини ідеалом, манить, приваблює, надихає її. Справжній майстер, навіть дорікаючи, висловлюючи незадоволення дитиною, виливаючи свій гнів, — учитель також може бути гнівним, як і будь-яка емоційно культурна, вихована людина, — навіть у гніві ніколи не забуває про те, що не можна в дитини погасити цю думку — думку про недосягнуту мету, про бажаність досягнення мети.

Помилково вбачати гуманність у тому, що вчитель завжди говорить рівним, стриманим тоном. Доброта — це не тон і не спеціально підібрані слова. Справжній вихователь — завжди людина емоційна. Він глибоко переживає і радість, і прикрість, і тривогу. Якщо діти

відчувають у цих людських пристрастях свого наставника правдивість — вони вірять йому.

Ви зачитаєте: «А чи може вчитель взагалі підвищити голос, прикрикнути?» — «Виходить, учителеві вже й прикрикнути не можна, що ж йому тоді залишасться?» — журився один учитель. Питання про тон, про підвищення голосу взагалі не можна ставити і не можна розглядати у відриві від питання про емоційну культуру і вихованість педагога. Почуття емоційно вихованої людини доходять до дитячих сердець і без крику. Вчитель з високорозвиненою чутливістю до духовного світу дитини ніколи не кричить. Тривогу, засмучення, вагання, подив, обурення — усі ці почуття і десятки відтінків цих почуттів діти вловлюють у звичайних словах свого наставника, і, щоб ці почуття були сприйняті дітьми, справжньому педагогу-гуманісту не потрібно займатися якимись риторичними вправами: якщо почуття живуть у душі, діти зрозуміють їх без слів.

Для справжнього майстра виховання характерна велика емоційна культура, вихованість почуттів. Я знаю вчителя, який 36 років працює в школі, у нього понад сто своїх вихованців-педагогів, також майстрів високої культури. Він буває і гнівним, і обуреним, але ніколи не кричить. І не тому, що докладає зусиль, щоб стримати себе. Діти уміють чутати в його голосі десятки відтінків почуття: прикrostі, тривоги, образи. Так, справжній вихователь переживає глибоке почуття образи, коли діти роблять щось не так. Коли він чимось обурений, він говорить пошепки, і клас прислухасться до кожного його слова, затамувавши подих. Це не якась спеціальна постановка, вироблення голосу, ні, це йде від душі, від великої внутрішньої культури і вихованості почуттів. Діти повсякденно відчувають на собі найтоншу реакцію багатой почуттями душі свого наставника на свої вчинки, на свою поведінку. Ця реакція і є той могутній засіб виховання в душі гуманності, без якого немислима школа. Якраз у цій реакції, у цих порухах багатой душі наставника вихованці й відчувають його правдивість.

Непримиренність до лінощів, неробства, недбайливості, пустого проведення часу, марнотратства і байдужості — одна з чудових рис педагогічної майстерності вчителя, який уміє виховувати своїх учнів власною

високою емоційною культурою. Ця непримиренність — органічна сутність доброти, доброзичливості.

Тут я повертаюся до думки про те, що справжній вихователь пробуджує і розвиває в свого вихованця прагнення бути хорошим. Правдиве, щире почуття педагога, джерелом якого є моральне право повчати, — це і є та животворна сила, яка пробуджує прагнення бути хорошим. Справжній вихователь рідко говорить своїм вихованцям: будьте хорошими. Доброту його душі вихованці відчувають у його глибокій правдивості й щирості. Справжня доброга — це правдивість. Вона далеко не завжди буває приємною. Дуже часто правда буває гіркою, тривожною, в ній тверда воля і вимога. Але найгірша правда утверджує в душі дитини прагнення бути хорошою, бо доброта за самою своєю природою ніколи не принижує людської гідності.

Ще раз потрібно уточнити відтінки цього надзвичайно складного поняття — *доброта*. Доброта педагога — це передусім велике почуття відповідальності за нинішні і майбутні дитини. Право на добрість, право бути наставником має насамперед той, хто чулим серцем уловлює найтонші порухи душі свого вихованця. Одним з найголовніших визначальних відтінків доброти є твердість волі вихователя, непримиренність до найменшої ознаки духовної пустоти, фальші.

Атмосфера правдивості й відвертості, яка створюється в колективі завдяки високій емоційній культурі і вихованості педагога, формує у вихованців переконання в тому, що вони і їхній наставник — товариші у спільній праці, однодумці. Виховання лише тоді є справжнім передаванням моральних цінностей від старшого покоління до молодшого, коли вихователь і його вихованці відчувають радість трудової співдружності.

Завдяки переживанню почуття товариськості вихователь і вихованці постають один перед одним такими, які вони є. При цьому надзвичайно важливо, що кращі людські риси не приховуються під випадковим, напускним, другорядним. В атмосфері трудової товариськості серце дитини стає чулим, дуже чуйним до всього хорошого, доброго. Дитина прагне наслідувати хороше. Воля вихователя сприймається дитиною як порада доброго друга, товариша, однодумця. Захоплений спільною то-вариською працею, вихованець розкриває при цьому

свої вольові якості. Його влада на волю не придушиться, навпаки, він напружує свою волю, щоб досягти мети. Практично ця важлива закономірність справляного виховання виявляється в тому, що вихователь дуже рідко забороняє і дуже часто, майже завжди, спонукає, захоплює вихованців своїм прикладом. У цьому один із секретів майстерності виховання: від хорошого вчителя діти рідко чують заборону і дуже часто чують заохочення, підбадьорливе слово.

Саме в тому, що дитина розкриває свої вольові сили, і полягає її прагнення бути хорошою. У цьому логіка справляного виховання: його суть у тому, що першим помічником учителя у вихованні є сам учень; самовиховання у прямому розумінні цього слова є серцевиною, ядром виховання.

Неможливо просто поставити вимогу: якомога менше забороняти. Необхідність вдаватися до заборони рідко виникає там, де і вихователь, і вихованці одухотворені спільною ідеєю колективної праці, почувають себе одиодумцями і товаришами в боротьбі за досягнення мети. І глибоке розуміння того, що таке *можна* і *не можна*, властиве тим вихованцям, які захоплені тією самою благородною громадською діяльністю, якою одухотворений і вихователь.

Прагнення бути хорошим — це та призма, крізь яку вихованець сприймає все, що містить у собі ставлення до нього вихователя. Завдяки цьому прагненню, навіть засмучення, гнів учителя не сприймаються як несправедливість. Навпаки, засмучення, гнів пробуджують ще глибше прагнення стати кращим, тому що учень відчуває справедливість учителя. У цього пробуджуються докори сумління за свої вчинки, він бачить в учителеві насамперед живу людину, з її радощами і прикростями.

Це надзвичайно важливий бік взаємин педагога і вихованців, у якому розкривається гуманність шкільного життя. Не можна закривати очі на те, що в деяких школах діти не розуміють і не відчувають людської індивідуальності в учителі, їм чуже співчуття до труднощів у його роботі. Стомленому, нерідко знесиленому до кінця уроків учителеві діти досаждають своїми пустощами, витівками: вчитель нервує, кричить...

Крик — вірна ознака відсутності культури людських стосунків. Крик учителя приголомшує, оглушує дитину.

У крикові виражається найбільш примітивна, найгрубіша реакція на вчинки, поведінку дітей, на їх ставлення до занять. У цій реакції помітний інстинктивний елемент. У крикові втрачаються справжні людські емоції. Напевно, вам доводилося помічати, що в учителя, який розкричався на дітей, зовсім не той голос, що в спокійній обстановці. Він і сам не впізнає свого голосу. Це грізна ознака: своїм криком учитель не тільки дає волю інстинктивному началу в самому собі, а й руйнує тонкі людські почуття в дитячих душах. Діти, на яких часто кричать, втрачають здатність сприймати найтонші відтінки почуттів інших людей і — це особливо тривожить — втрачають чутливість до правди, справедливості. Крик заглушає, притуляє голос дитячого сумління. Буває так: після крику батько, мати або вчитель заспокоїлись трохи, отямилась, починають спокійно повчати, умовляти. В їхньому звертанні до дітей можуть бути прекрасні, справедливі слова, але дитина втратила здатність сприймати їх. Вона — під враженням крику.

У крикові діти відчують розгубленість і безсилля того, хто кричить. Вони сприймають крик як одне з двох — або напад на них, учнів, або ж захист від них, боязнь, страх. І те й те викликає реакцію активного протесту.

Ви входите в школу під час уроків, у класах тихе, рівне гудіння, як у вуликах на пасіці. Але ось звідкілься здалеку доноситься крик. Це кричить учитель, про якого у вас давно склалася думка: щось у нього не так у взаєминах з учнями. Ви в тяжкому роздумі: що ж робити? Як вигнати зі школи крик?

Ніякі адміністративні заходи тут не дадуть результатів. Учитель не перестане кричати, якщо, крім крику, у нього нічого нема. Потрібна велика розмова про емоційну культуру і вихованість, про гуманне начало в роботі школи. Педагогічному колективу треба глянути самому на себе, проаналізувати свої відносини з дітьми. Почати я б радив з докладного аналізу того, як крик травмує душу дитини, як у крикові втрачаються, руйнуються кращі людські почуття, як криком учителі виховують дорослих крикунів, байдужих до людей, безсердечних. Я б радив на прикладі конкретних взаємовідносин учителя і дітей показати, як своїм криком учитель

споруджує між собою і дитини стіну нерозуміння або, ще гірше, ненависті. Показує на яскравому прикладі всю безглуздість крику. Ось, наприклад, учитель розкричався на одного учня. Він вважав, що, коли в присутності класу «добре пробрати» Ваню, громадська думка стане його помічником. Вані буде соромно перед товаришами, він переживатиме докорі сумління. Але все це — даремні надії. Учень, на якого обрушилась лавина крику, викликає в товаришів лише співчуття. Вони на його боці. Нема нічого дивного в тому, що нерідко вони вдаються навіть до обману, аби виправдати товариша.

Якщо ж крик адресується всьому класному колективу, це вже ні на що не схоже. Цього ніколи і ні за яких умов не повинно бути. У такому випадку крик не тільки оглушує, пригнічує, притоломшує, а й ображає. Якщо образу, гіркоту у вас викликав колектив, будьте дуже обережні. Дайте собі заспокоїтися, устоятися почуттям. Не починайте розмови про подію, що образила, засмутила вас, того ж самого дня. Не нападайте на учнів, не поспішайте звинувачувати, а роздумуйте. Діліться роздумами із своїми вихованцями. Подайте справу так, що ви просите дітей допомогти розібратися в події.

У дитини бувають свої — маленькі і великі — тривоги, прикrostі, турботи, нещастя. Учитель, який володіє високою емоційною культурою, відразу бачить, якщо в дитини щось негаразд. Це видно насамперед по її очах — з погляду, з того відображення думок, почуттів, переживань, що його випромінюють очі дитини. Помітивши, що в дитини не все гаразд, чуйний учитель не почне відразу ж розпитувати. Проте він знайде спосіб якось дати зрозуміти, відчуги дитині, що він, учитель, здогадується про її сердечну тривогу, горе, турботу, нещастя. А на одинці можна й розпитати, але, якщо вже педагог переконався, що дитина потребує допомоги, залишитися осторонь або забути про дитину — це означає заподіяти їй нову травму.

Буває, що в дитини, з погляду дорослого, якась дріб'язкова образа, наприклад, хтось заховав її іграшку... Не можна забувати, що в дітей свої масштаби вимірювання радощів і прикrostей, добра і зла. Досвідчений, чуйний педагог ніколи не забуває, що він сам був дитиною. Треба увійти в становище дитини, розділити з нею її горе і допомогти їй. Нерідко буває, що найбільш ба-

жана і дорога для дитини допомога — це співчуття, жалість, сердечна турбота. Байдушність, нечуливість, незворушність вражає дитину, приводить її нервову систему в стан того збудження, яке дає початок важкому психічному стану.

Це було в II класі. Вчителька помітила, що Сашко неуважний, пише погано.

— Сашко, думай, що пишеш, — сердито сказала вчителька. — Ти не на вулиці, а в класі...

Сашко ще нижче схитився над зошитом, а через хвилину вчителька побачила у нього грубі помилки.

— Ну, ти думаш про що-небудь? — ще різкіше сказала вчителька.

— У нього бабуся померла, — сказала дівчинка, сусідка Сашка по парті. — Учора похорон був.

— Бабуся? — повторила вчителька запитальним тоном і більше нічого не сказала. Вона через хвилину забула про те, чого Сашко не зможе забути ніколи.

Сашко не сказав ні слова, з його очей капали сльози. Бабуся була для нього дорогою людиною, її смерть принесла йому горе. Вчителька ж більше не звертала на хлопчика уваги.

Сашко не міг зосередитися, не міг думати ні про задачу, ні про граматичні вправи. Коли на уроці вчителька підходила до Сашка, у нього тремтіли руки й ноги. Дитяче горе потребує доброзичливості й співчуття. Байдуже ставлення до дитячого горя ображає. Вчителька, забувши про те, що в Сашка горе, лише вимагала й вимагала: пиши краще, не роби жодної помилки.

А скільки буває таких випадків, коли дитина і сама не знає, в чому причина її важкого самопочуття! Дитина нездужає, але вона навіть не знає про це. Учитель повинен побачити, відчутти це. Він побачить і відчує, якщо емоційна культура в нього поєднується з великим тактом, з умінням читати в людській душі.

Багато бід і прикростей, які переживають діти, сягають своїм корінням у домашнє життя, сімейний побут. Школа не може пасивно спостерігати і вбачати свою роль тільки в тому, щоб правильно пояснити джерело бід. Школа — громадська, виховна установа, покликана активно впливати на середовище, створювати сприятливу для виховання атмосферу. Наш педагогічний

колектив переконаний у тому, що промандою педагогічних знань можна запобігти багатьом бідам, конфліктам, нещастям. На заняттях батьківської школи ми розповідаємо батькам про те, якої шкоди завдають «сильні», «вольові» заходи впливу на дітей. Ми переконуємо батьків, що слухняність і покора не повинні ґрунтуватися на страху, який породжує обман, лицемірство, підлабузництво.

Щоб запобігти бідам і помилкам сімейного виховання, потрібно вже у стінах школи готувати юнаків і дівчат бути чоловіком і дружиною, матір'ю і батьком своїх дітей. Вступаючи у шлюб, юнак і дівчина у багатьох випадках не мають поняття про ту складну, тонку культуру взаємовідносин, якої вимагає життя в шлюбі. Їм треба глибоко осмислити, відчутти, що жити в шлюбі, жити день у день разом, в одній кімнаті, не в щасливі години побачень, а все життя — це не тільки радість, щастя, а й величезна праця — духовна праця, напруження і разом з тим розквіт духовних сил. Для цього потрібна велика школа життєвої мудрості.

Життя вимагає, щоб для юнаків і дівчат у старших класах середньої школи було запроваджено курс «Культура взаємовідносин у сім'ї». Якщо ми по-справжньому відкриватимемо перед ними мудрість і складність життя, вони бачитимуть у шлюбі насамперед виховання дітей. Якби мені доручили скласти програму цього важливою в старших класах предмета, я б на перше місце поставив питання про культуру людських бажань. Адже що лежить в основі правильного виховання дітей? Передусім уміння володіти своїми бажаннями, уміння поступатися частиною своїх бажань в ім'я блага сім'ї, дітей, батьків. Розлучатися поспішають насамперед егоїсти — ті молоді люди, для яких особисті бажання над усе в світі. І був би в цій програмі розділ: «Гармонія бажань у сім'ї». Розкриваючи зміст цього розділу, я докладно проаналізував би те, що відбувається в благополучних і неблагополучних сім'ях, на повчальних прикладах показав би, як виникають бажання, які з них можна задовольняти і в яких саме умовах, а які треба вміти стримувати, як підпорядковувати свої бажання загальним інтересам сім'ї і — це найважливіше — як виховувати бажання в дітей.

Розкрию маленьку таємницю: в нашій школі курс

«Культура взаємовідносин у сім'ї» 6. Ми вчимо юнаків і дівчат, як готуватися до шлюбу і жити сімейним життям, у чому полягає висока культура взаємин у сім'ї, як виховувати дітей. Безумовно, викладати цей дуже важливий предмет в умовах, коли в навчальному плані на подібні теми не виділяється жодної години, нелегко. Але якими б не були труднощі, ми долаємо їх, бо знаємо, що предмет цей не менш важливий, ніж математика, фізика, хімія... Якщо не найважливіший. Не всі будуть фізиками і математиками, а чоловіком і дружиною, батьками бути всім.

Цього дуже важливого питання я торкнувся ніби мимохідь, хоч воно прямо стосується будь-якого питання навчально-виховної роботи. Моральна готовність до батьківства і материнства — одна з найважливіших умов духовної зрілості людини. Ми прагнемо до того, щоб про батьківство і материнство наші вихованці думали красиво і піднесено. Облагороджування почуття любові вимагає великої роботи, спрямованої на те, щоб людина вже в роки отрочтва глибоко розуміла, що любити — це означає брати на себе моральну відповідальність за інших людей.

Є категорія дітей, у вихованні яких справжня гуманність — справедливість, чуйність, висока моральна й емоційна культура учителя — відіграє вирішальну роль. Це діти з уновільненим розумовим розвитком — не розумово відсталі, а нормальні діти, у вихованні яких в дошкільні роки було допущено помилки. Виховання цих дітей в школі — це справжній екзамен на гуманність. Без спеціальної, глибоко продуманої роботи з цими дітьми не можна уявити собі школу.

Кожна крупинка нових наукових знань про дитину, про навчання і виховання змушує педагогів і керівника школи по-новому подивитися на свою роботу, приглядітися до явищ, які стали звичайними, звичними. Новий погляд завжди пов'язаний з переоцінкою, переглядом істин, переконань, що склалися раніше. І ось у процесі цієї переоцінки, перегляду можливі деякі перебільшення. Хочеться застерегти від поспішних суджень і висновків, особливо про важких дітей, — адже від вас якоюсь мірою залежить доля дитини. Не можна бачити в кожному шкільному конфлікті, у кожному загостренні взаємовідносин ознаку, симптом неврозів. Але разом

з тим кожний конфлікт, кожне загострення повинні турбувати і насторожувати керівника школи.

Там, де педагоги знають душу дитини, де волевільно об'єднані одними педагогічними переконаннями, найважливішим з яких є переконання, що школяр не пасивний об'єкт виховання, а активна, творча сила, активний учасник виховного процесу, там, де не одне десятиріччя виховуються не тільки діти, а й батьки, педагогічних неврозів взагалі нема. Цьому сприяє взаємне довір'я між дитиною і вчителем, сином і батьком, яке ґрунтується на почутті справедливості. Там же, де довір'я втрачене і розгублене, де батько чи педагог бачать у дитині зловмисника, а дитина в батькові чи педагогові — чужу, ворожу їй силу, де в багатьох сім'ях панує атмосфера взаємної недовіри, де замість рівного, спокійного, ділового тону панує крик, з'являються важкі діти. Єдиний могутній засіб боротьби проти цього зла, який створює здорове духовне життя сім'ї, життя учня і вчителя, — висока культура педагогічного процесу і в сім'ї, і в школі.

Низький рівень педагогічної культури в школі — це палка на два кінці: вона б'є не тільки по дитині, а й по вчителю. Учитель також не залізний, у нього є душа, нерви, почуття власної гідності, самолюбство. І якщо педагогічний процес будується на примітивних стосунках і почуттях, що огрубляють душу дитини, то педагог також наражається на небезпеку захворювання. Це надзвичайно важливе питання. У багатогранній проблемі культури педагогічної праці велике місце займає питання про психічний стан учителя.

Дуже небезпечним джерелом низької педагогічної культури є думка вчителя про те, що кожний негожий або просто небажаний з погляду вчителя вчинок дитини продиктований їй злим наміром чи є навмисним, тобто заздальгідь продуманим. Підозрювати в кожному дитячому вчинку умисність — це означає забувати ту важливу обставину, що виховання, по суті, є пануванням мудрої волі над безвіллям, недосвідченістю, імпульсивними спонуканнями. Учитель повинен мати батьківську і материнську вибачливість до дитячого невміння керувати своєю волею. Розуміння сутності дитячих вчинків — важлива умова того, щоб учитель не ставив себе на одну дошку із своїм вихованцем.

Я понад двадцять років вивчав шкільні неврози, перш ніж наважився сказати перше слово про це винятково важливе питання. Раджу і вам ніколи не поспішати з висновками. Але й не баріться там, де справа цілком зрозуміла. Не можна ні на один день відкладати конкретних заходів запобігання крику, нервозності в школі.

Знайомство з багатьма школами дає змогу зробити висновок: чим менший шкільний колектив, тим глибше об'єднані в ньому діти стосунками, властивими дружній сім'ї; чим яскравіший, багатший і багатогранніший обмін духовними багатствами між особистостями, тим менше нервозності. І, навпаки, у школах, де нема дружних первинних колективів, де панують штовханина, суєта, поспішність, з'являється сприятливий ґрунт для цього явища. Але великі школи є й будуть. Треба думати над тим, як запобігати небажаним явищам і у великих колективах. У школах, де налічується тисяча і більше дітей, треба продумати заходи, що створюють умови для затишної сімейної атмосфери в кожному колективі паралельних класів, запобігають шуму, біганніні. Це елементарна передумова педагогічної культури.

Не можна також вважати нормальним те, що в багатьох школах режим груп продовженого дня, по суті, нічим не відрізняється від уроків. Із дзвінком діти заходять у клас, виконання домашніх завдань перетворюється на другий урок, дзвінком починається і кінчається перерва. Та сама напруженість, та сама необхідність стримувати себе, сидіти тихо. В окремих школах буває, на жаль, так, що група продовженого дня не тільки стомлює дитину, а й відучує її від самостійної роботи над книжкою. Виховання волі дитини полягає не в тому, щоб буквально на кожному кроці регламентувати її повсідінку, а в тому, щоб дати максимум можливостей для вияву вольових зусиль у самостійній діяльності. Погані вчинки дітей, які іноді здаються непоясненими, є наслідком того, що вчитель, образно кажучи, весь час тримає дитину в щорах. Великі духовні сили стримуються, дитина не підкоряє їх своєму розуму, намірам. Великого педагогічного мистецтва вимагає вміння вчителя дати волю дитячим силам, не зв'язувати і не стримувати їх, не допускати того, щоб маленька людина постійно відчувала дух заборони.

Але с труднощі педагогічного процесу, черета яких не в педагогічній культурі вчителя, а в чомусь іншому. С важкі діти...

Хто ж вони — важкі діти?

Скільки тяжких дум, тривог, прикростей завдають вони і вчителям, і батькам...

Одного разу, повертаючись з Кіровограда додому, я познайомився в автобусі з молодим залізничником, батьком учня III класу. Він повертався додому, — на віддалений полустанок, місце своєї постійної роботи. На полустанку нема школи, і батьки віддають дітей учитися у восьмирічну школу великого села, розташованого поодаль. Батько третьокласника іздив на батьківські збори. Мене вразили очі молодого робітника: я побачив у них тяжкий біль, розгубленість. З такими очима людина думає: чи варто жити? У житті мені доводилося дуже рідко бачити таке глибоке горе, безнадію, відчай у людських очах.

Коли ми в автобусі залишилися удвох, я сказав йому: — Поділіться зі мною своїм горем. Може, я чим-небудь допоможу.

Ось що розповів мені робітник.

— Був я на батьківських зборах. Син вчиться у III класі. Щоразу, коли доводиться бувати в школі, все одно що частинку серця відрізаю. Кожного разу чую те саме: усі діти в класі як діти, вчать добре або задовільно, є й відмінники, а мій — тупий. Звичайно, вчитель говорить про це іншими словами, але я так розумію і вчитель хоче, щоб я саме так зрозумів. Якщо вже він засвоїв щось на «трійку» — це, мовляв, для нього дуже добре. Інші діти розв'язують за урок по три задачі, а мій і з однією не впорається. «Поки дочитає умову задачі до кінця, забуває початок», — говорить учитель. Бачу, що жаліє мене вчитель, не все говорить відверто. Я питаю наодинці: що ж далі буде із сином? Може, направити його в якусь спеціальну школу? «Ні, не треба направляти, — каже вчитель. — Не приймуть його туди, бо він не розумово відсталий, нормальна дитина». Так чому ж не вчиться він успішно, хоч би на «трійки», якщо нормальний? У чому ж справа? Повірте, я б половину життя віддав за те, щоб син став людиною. А без знань тепер не можна уявити людину...

Вдумаймося в ці слова. Моральний і інтелектуальний розвиток членів нашого суспільства піднявся нині на такий високий щабель, що батьків хвилює думка: в дитині своїй ми повторюємо самих себе, і нам хочеться повторити себе краще, красивіше, пізніше ми самі. Кожна відстаюча, нестигаюча дитина — це велика людська трагедія.

Хто ж вони, важкі діти? До недавнього часу дуже модним було твердження: нема поганих учнів, є погані вчителі, а оскільки це так, то нема і важких дітей, їх придумали горе-педагоги для того, щоб якось пояснити своє невміння виховувати. Для перестраховки слово *важкі* завжди брали в лапки — так безпечніше. Нема важких дітей — є «важкі» діти, а це далеко не те саме.

Нам, педагогам, боляче чути все це. Нам боляче чути про те, що погані, нестигаючі учні — це результат нашої поганої роботи. На сторінках газет і журналів уже багато разів то спалахне, то згасне дискусія про процентоманію. Дискусія про процентоманію буде доти безплідною і марною, поки не будуть поставлені крапки над «і», поки не буде сказано ясно і зрозуміло: у загальноосвітній школі вчать і повинні вчитися діти, яким оволодівати програмою незрівнянно важче, ніж основній масі учнів. Але постає питання: якщо цим дітям оволодівати знаннями важче, ніж основній масі учнів, то якими ж критеріями вимірювати знання важких дітей?

Важкі діти є, від них нікуди не дінешся. Учителі прекрасно знають, що це таке. Важка дитина — це маленька людина, у якої з різних причин є ненормальності, якісь відхилення в розумовому розвитку. Звичайні методи і прийоми виховання, які дають добрі результати в роботі з основною масою дітей, до важких дітей застосовувати марно, треба шукати якісь інші, особливі методи і прийоми виховання.

Важкі діти — поняття складне. У кожного з них є щось своє, особливе, індивідуальне, не схоже на інших важких дітей: своя причина, свої особливості, відхилення від норми, свої шляхи виховання.

Вислухавши молодого залізничника, я розповів йому про одну важку дитину, доля якої не давала мені спокою кілька років.

Напевно, кожного з вас і тепер турбує таке явище: усі діти в класі уважно слухають учителя — він

пояснює множення простих чисел. усім зрозуміло: стухає пояснення і Петрик, він, можливо, більш уважний і зосереджений, ніж інші діти, в усяькому разі йому хочеться зрозуміти те, про що йде мова... Але інші добре зрозуміли, виконують приклади, Петрикові ж нічого не зрозуміло.. Учитель дає для самостійного розв'язання задачу. Всі читають умову, один за одним беруться за розв'язання, ось уже майже всі в класі розв'язали, тільки Петрик сидить над задачником похмурий і розчарований, він ніяк не зрозуміє умови задачі. Кілька разів він пробує комбінувати числа — додає, віднімає... але нічого з цього не виходить. Вірніше, він і сам не усвідомлює, виходить у нього щось чи не виходить, бо він не розуміє, що таке арифметична задача, що хоче від нього вчитель. Є діти, які розуміють зміст окремих слів і речень з пояснень, запитань, завдань учителя, але не розуміють взаємозв'язку між реченнями.

Напевно, в кожній великій школі є дитина, схожа на Петрика, але в кожному окремому випадку причина неуспішності, відставання, зрештою другорічництва не одна і та сама. Добре, якщо вчитель з труднощами «доводить» Петрика до V класу, а нерідко буває і так, що дитина не піднімається вище III класу. При цьому здається дивною і незрозумілою одна обставина: Петрик порівняно легко навчився читати, на перших порах він начебто йде в ногу з іншими дітьми, але в міру того, як одночасно з оволодінням уміннями треба оволодівати і знаннями, він дедалі більше відстає. При цьому в багатьох випадках директор звинувачує вчителя: не зумів навчити. А вчитель звинувачує саму дитину: неуважний, не досить старанний, мало сидить над домашніми завданнями, ледачий — списує в товариша. Часто здається, що всі ці припущення вчителя цілком справедливі: нетямущість і некмітливість у дитини часто поєднуються з неуважністю, невміння думати, зосередитися переходить у недбайливість.

Прагнучи подолати всі ці пороки, учитель подає дитині індивідуальну допомогу, і на уроці, і після уроку. І якщо важкий учень з горем пополам якось просувається з класу до класу, то все це головним чином за рахунок додаткових пояснень і за рахунок менш важких завдань. Розуміючи, що ніякими зусиллями від важкого учня не доб'ється таких самих знань, як від інших дітей, учитель

звикає вимірювати його успіхи особливими мірками: для кожної важкої дитини — своя мірка. Дитина прагне з усіх сил зробити те, чого від неї вимагає вчитель. Вона вірить в учителя, поважає його. Вона дорожить кожним своїм маленьким успіхом. Похвала вчителя для неї — живодайне джерело нових внутрішніх сил, необхідних для успішної праці. Учитель ніколи не дорікає Петрикові за недбайливість чи нетямущість, але й не втрачає віри в його сили. Він морально підтримує дитину. Дитина, якщо ви хочете знати, — справжнє джерело його незбагненної працьовитості, живе єдиною вірою в учителя. Це воістину велика мудрість, людська терплячість вихователя: протягом багатьох тижнів бачити, як у дитини нічого не виходить, як маленькі, дуже скромні досягнення даються їй нелегкою працею, і водночас бути переконаним у тому, що в дитини зрештою вийде те, до чого вона прагне. Я б порівняв цю віру, ці надії педагога з вірою і надіями лікаря біля ліжка тяжкохворого.

І ця віра, ця надія вчителя зрештою винагороджуються: на якомусь етапі розумової праці дитини настає незрозуміле на перший погляд осяяння. Раптом дитина, прочитавши задачу, про розв'язання якої раніше не могло бути й мови, відразу ж розв'язує її. Вона переживає хвилююче почуття радості, вона торжествує, переживає незабутні хвилини відкриття: те, що раніше було незрозумілим, незбагненим, раптом відкрилося перед нею, стало ясним. Це не випадковість, а закономірність розумової праці людини, яка ніколи не втрачає віри в свої сили. Так, уся справа у вірі в свої сили, в емоційному стимулі.

Неможливо досягти якісної зміни в розумовій діяльності важкої дитини якимись надзвичайними заходами, якимись засобами впливу на волю дитини. Не можна примусити бути розумнішим. Той, хто намагається діяти на дитину сильними, «вольовими» засобами, робить важкопоправну помилку. Важкопоправна або взагалі непоправна ця помилка тому, що нієля застосування «вольових» засобів стають безсилимими ті засоби, які необхідно застосовувати і які є єдиним виходом. Найважливіше, що вимагається від учителя і що здається на перший погляд справою дуже простою, а насправді є сферою найтоншої педагогічної майстерності, — це зміцнювати у дитини віру в свої сили і терпляче чекати того моменту,

коти відбудеться хоча б маленьке зрушення в її розумовій праці. Це зрушення, це осяяння не означають, що в навчанні дитини все піде дуже легко, що вона стане цілком іншою і т. д. Це далеко не так просто. Зрушення це, по суті, дуже маленьке, на перший погляд воно може видатися просто випадковою удачею. Але цю удачу дитина переживає як радісний успіх — у цьому успіху вона черпає нову енергію. Бережіть цей оптимістичний настрій важкого школяра. У ньому ґрунт педагогічної майстерності. Від успіху до успіху — в цьому й полягає розумове виховання важкої дитини. Якщо їй щось не вдалося сьогодні, — не оглушуйте її «двійкою». Не спішайте застосувати до неї інструкцію про оцінку успішності з усією суворістю. Слабка, квола рослина потребує спеціального догляду. На мій погляд, виховне завдання не можна вирішувати одним махом — якимись всесильними, універсальними засобами.

Оптимізм, життєрадісне світосприймання, почуття впевненості у своїх силах — це, образно кажучи, світлий вогник, який осяває шлях важкій дитині. Погасне цей вогник — і дитина опиниться в мороці, у самотині, її охопить безвихідна туга і безнадія.

Подивимося тепер, що ж виходить, коли дитина втрачає віру в свої сили.

Вважаючи неуспішність результатом неуважності, недостатньої старанності, недбайливості, учитель часто прагне максимально завантажити дитину роботою на уроках і після уроків, залишає її на додаткові заняття. Але ніяких позитивних результатів нема, бо навчання стало для Петрика обтяжливою, обридлою працею. Він уже знає: скільки не сиди над книжкою і зошитами, все одно буде «двійка». Йому здається, що вчитель тільки для того й залишає його на додаткове заняття, щоб поставити ще одну «двійку». Він уже навчився обманювати й учителя, і батьків, навчився списувати. Навіть там, де він міг би самостійно щось зробити, він уже не робить — списати легше, та й однокласники, співчуваючи Петрикові, завжди допомагають йому — дають списувати, знаючи, що позбавляють його від багатьох неприсмностей і в школі, і дома...

Ви задумувалися, чому ніякі заборони, жодні погрози щодо цього не допомагають — учні дають списувати домашні завдання своїм товаришам? Це прагнення подати

допомогу має своїм джерелом співчуття товаришеві, який не може справитися із задачами, не вмис. Але поступово привчаються списувати й ледарі — за інерцією ледарям також не відмовляють у допомозі, та й не можуть діти зрозуміти, де лінощі, а де певміння.

Лінощі — це, як правило, дитя недбайливості, але породжує це дитя часто і незнання. Поступово Петрик стає ледачою, а часом і зіпсованою істотою — вона радіє, коли в учителя неприємності. Нема нічого дивного в тому, що «тупий», «нетямущий» учень завдає вчителеві багато неприємностей. Чимало можна чути розмов про взаємозв'язок і єдність розумового і морального виховання. Говорять про все: і про те, як, вивчаючи на уроках історії повстання рабів під проводом Спартака, учень проникається почуттям ненависті до гнобителів, і про те, як розуміння нескінченності Всесвіту виховує матеріалістичні переконання. Усе це справді дуже важливо, але тільки за однієї умови: якщо в процесі оволодіння знаннями у людини утверджується почуття власної гідності, якби вона дорожить своєю честю, своїм іменем. А там, де це почуття притупляється, де учень відчуває, що він ні на що не здатний, усі побудови, розраховані на єдність розумового і морального виховання, розсіпаються на порох. Здерев'яніле серце учня стає байдужим до того, що відбувається навколо.

Боляче дивитися на дитину, у якій почуття самолюбства до того притуплене, що їй приємно бути предметом глузувань.

Якісь, можливо, незначні відхилення в розумовому розвитку поступово виливаються у явище морального порядку. Скільки таких важких дітей сидить за партою (найчастіше за останньою), скільки лиха завдають вони і батькам, і вчителям! Поставимо себе на місце цього Петрика. Уявімо собі, що кожного дня, день у день, з місяця в місяць, з року в рік ми будемо відчувати: я відстаю від своїх товаришів, мені непосильне те, що посильне іншим. Який у нас буде настрій, як ми будемо ставитися до вчителя, що залишиться в нас у душі від хороших розповідей про Спартака і про нескінченність Всесвіту?

Озлоблені, жорстокі, зухвалі, норовисті, неслухняні, сидять вопи, Петрики-невдахи, за партою, чекають не дочекаються дзвінка, пускають по класу паперових

журавликів (у кращому разі). ріжуть ножем парту, ви кручуют лампочки, а іноді, як спіг на голову, приголомшує вчителів несподівана новина: Петрик пішов з дому... Спостереження показують, що в окремих класах на таких дітей, і особливо підлітків, педагог витрачає багато зусиль, і в нього часто не залишається сил для того, щоб нормально працювати з основною масою вихованців. До того ж не можна забувати про те, що, коли в класі є двос-трос цілком байдужих до всього, таких, що втратили віру в свої сили, по суті, послаблюється виховний вплив педагога на колектив.

Чому діти стають важкими?

Учителів і директорів шкіл не можна звинувачувати в тому, що в школі є важкі діти. Але наша велика вина в тому, що ми, на жаль, не прагнемо дійти до джерела причин, внаслідок яких дитина стала важкою. Це свята справа педагога. Так само як лікар ретельно досліджує організм хворого, шукає і знаходить джерела хвороби, щоб розпочати лікування, так і педагог повинен вдумливо, уважно, терпляче досліджувати, вивчати розумовий, емоційний, моральний розвиток дитини, шукати і знаходити причину, через яку дитина стала важкою, застосовувати такі заходи виховного впливу, які б враховували труднощі, особливості індивідуального світу людини. І ще один засіб є в руках педагога — він може запобігати причинам, що породжують важких дітей, звичайно, не самими своїми силами, а з допомогою громадськості.

Хіба можна уявити справжнього лікаря-гуманіста — а кожний лікар — це насамперед гуманіст, — який сказав би хворому: ваша недуга невиліковна, ваша справа безнадійна... Такому лікареві жодного дня не можна залишатися в лікарні! А скільки є серед нас, педагогів, людей, які кожного дня дають відчуті дитині, що вона безнадійна, а часом і прямо говорять про це? Молодий залізничник, про якого я говорив на початку нашої бесіди, був у відчаї саме через те, що вчитель його сина дав відчуті: усе зроблено, нічого більше добитися не можна. Це неприпустимо. Ми повинні свято берегти нашу професійну честь, високо нести прапор гуманізму. Довгі роки лікар лікує хворого. У нього, можливо, більше

підстав для песимістичного висновку, ніж у нас, педагогів, але він вірить у могутню силу науки, у духовні сили самого хворого. Гуманізм педагогіки полягає в тому, щоб людина, якій непосильне те, що посильне переважній більшості людей, не почувала себе неповноцінною, відчувала високу людську радість — радість пізнання, радість інтелектуальної праці, радість творчості. Найвищим ступенем гуманізму в нашій роботі є необхідність, спираючись на глибоке знання сил природи, долати навіть те, що, здавалося б, обумовлено самою природою. Щоб бути справжнім вихователем, треба глибоко вивчати, досліджувати природний, анатоμο-фізіологічний бік психічних явищ, духовного світу людини, залежність процесів, що відбуваються в голові дитини, від найрізноманітніших факторів навколишнього середовища.

Багаторічна практика виховної роботи, дослідження розумової праці і духовного життя дітей — усе це приводить до переконання, що причини, внаслідок яких дитина стає важкою, невстигаючою, відстаючою, здебільшого криються у вихованні, в умовах, в яких дитина росте в роки раннього дитинства. Батьки і вихователі дошкільника і молодшого школяра мають справу з найтоншим, найчутливішим, найніжнішим, що є в природі, — з дитячим мозком. І якщо дитина стала важкою, якщо все, що посильне іншим людям, їй непосильне, то це означає, що в дитинстві вона не дістала для свого розвитку від людей, які її оточують, того, що повинна була дістати. Важкою дитина стає саме в цьому віці — від року до семи-восьми років. І якщо вихователю не побачив, не зрозумів цього, не усвідомив причин, джерел відхилення від нормального розумового розвитку, труднощі дальшого розумового розвитку дитини дедалі більше посилюються. Якщо ж ці причини, джерела зрозумілі, вивчені, досліджені, в дію вступає могутня сила — виховання, побудоване на таких самих наукових основах, як лікування хворого.

Нам, педагогам, потрібно пам'ятати, що важку дитину, якою б запусненою вона не була, ми повинні поставити на шлях громадянського, трудового, духовного життя. Наша висока місія полягає в тому, щоб кожний наш вихованець обрав той життєвий шлях, ту спеціальність, яка давала б йому не тільки хліб насущний, а й радість буття, почуття власної гідності.

Розумове виховання з кожним роком відіграє дедалі більшу роль у формуванні духовного, морального, громадянського обличчя людини. Не можна допустити, щоб у школі була група дітей, які відчували б себе недоучками, ні на що не здатними. Це не тільки моральна травма, а й пряма причина того, що в окремих місцях певна кількість підлітків відривається від шкільних, а пізніше і від виробничих колективів, створює те сприятливе середовище для вулиці, яке так турбує громадськість. Одною з причин правопорушень серед неповнолітніх і серед молоді взагалі є якраз те, що деякі підлітки переживають гіркоту власної інтелектуальної неповноцінності. Якщо до цього додається ще неблагополучна обстановка в сім'ї, то небезпека зривів у моральній поведінці важких вихованців ще більше зростає. Я хочу особливо підкреслити: необхідно, щоб важкі учні були для нас, педагогів, насамперед вихованцями, щоб навчання для них стало сферою утвердження високої людської гідності.

Ми повинні усвідомити, що важкий наш вихованець Петрик, незалежно від того, ким стане — вченим, інженером, філософом-мислителем, робітником, селянином, стає передусім громадянином комуністичного суспільства, він має право на людське щастя, а щастя це немислиме без творчої праці, без думки, без знань. Шлях від незнання до знання — дуже складний, і проходить його кожна дитина по своєму. Для одного цей шлях не становить труднощів, іншому ж треба допомагати і допомагати — інакше труднощі виявляться нездоланними. Якою б важкою не була дитина, вона повинна навчитися думати. Книга для неї повинна стати джерелом радості. Слово повинно увійти в її духовний світ, стати її особистим багатством.

Нетямущість, тупість важких дітей виявляється найчастіше в тому, що їм бракує допитливості, цікавості. Скільки разів доводиться бачити, як учитель дивується з цієї дивовижної нетямущості. ось же вона, істина, дивися ж, зв'язи ланцюжком думки дві речі, і ти відразу все зрозумієш, але ученя нічого не бачить. У цій особливості розумового розвитку важких дітей, у пригупленні допитливості, у згасанні бачення довколишнього світу саме й полягає та ниточка, котра допомагає досвідченому педагогові добратися до клубочка — знайти засоби розумового розвитку важких дітей.

Людське формуються в людині після народження завдяки людським, громадським відносинам — цю важливу істину треба пам'ятати кожному вчителю, кожному батькові. Чому, дочитуючи умову задачі до кінця, Петрик забуває про початок умови, чому він не може зв'язати у своїй свідомості такі, скажімо, три речі, як яблука, кошики і дерева? Можливо, природа обділила Петрика, може, мозок у нього не такий, як в інших дітей? Чому Петрикові важко вчитися?

Тому що оточення, в якому він перебував у дитячі роки, не дало йому всього того, що повинна дістати дитина в цей період. Людське мислення починається із запитання: чому? Дитина бачить численні явища навколишнього світу, їй півтора-два роки, але вона вже не просто сприймає явища, а бачить людськими очима — дивується: до квітучої яблуні летить бджола, сідає на білі пелюстки квіток, потім знову відлітає. Куди, чому? Одна пташка в'є гніздечко на дереві, а інша лишиться під дахом будинку. Чому? Увечері степ був сірий, а вранці покритий білим пухнастим килимом. Чому? Сонечко зайшло за гору, на небі сяють зорі. Що це таке? На рукавичку впала сніжинка, вона гарна, ніби майстер вирізав зі срібла мініатюрний узор. Звідки ця краса? Взимку гілля дерев голе, мертве, навесні бруньки пробуджуються, з'являються зелені листочки. Як це відбувається? Улітку літають і в'ють гнізда ластівки, узимку їх не видно. Куди вони поділися? У сні я бачив дивовишного, небаченого птаха, прокинувся, а його нема. Що це таке, бачив я птаха чи не бачив?

Невикоринна людська цікавість, допитливість, бажання знати, здивування, подив перед таємницями природи, або, зауважте, це важливо, перед красою навколишнього світу, — усе це не закладається природою, а набувається від людини, це і є той найважливіший елемент людських, громадських відносин, який конче потрібен для нормального розвитку людини. Якщо дитина, побачивши, як оса полізла у дірочку в стіні, дивується, питає: чому, куди вона полізла, — вона дивується не тому, що допитлива від природи, а тому, що батько, мати, дорослі, які її оточують, вже навчили її дивуватися, навчили питати. Допитливість у дитини пробуджується непомітно для тих, хто її оточує. Її джерела в тому, що ми, дорослі, відкрили перед дитиною речі, предмети,

явища. І чим більше речей, предметів, явищ відкриваємо ми перед дитиною, тим більше все нових і пових загітань виникає в неї, тим більше вона дивується, радіє. У свідомості дитини і в її підсвідомості відкладається також людське здивування, захоплення красою, захоплення мудрістю людини, майстерністю її рук. Усе це і є та призма людського мислення, через яку надходить інформація з навколишнього світу. Дізнаючись, пізнаючи, роблячи відкриття, дитина не «сама по собі» розвивається, ні, її розвиває тисячолітній досвід людської думки.

Тридцять шість років роботи в школі привели мене до переконання, що навчати дітей у початковій школі — це передусім вчити їх бачити, вчити відкривати світ. Спостерігайте і вивчайте навчально-виховну роботу в I—IV класах: що бачать, що відкривають своїми самостійними зусиллями діти?

Розвиток мислення у маленької дитини — це насамперед розвиток уміння бачити, спостерігати, збагачення думки через зорове сприйняття навколишнього світу. Але уміння бачити — йдеться про людське уміння — це не дар природи, а з самого початку свідомого буття продукт людських взаємовідносин. Уміння бачити світ по-людському залежить від того, які люди виховують дитину в ранньому дитинстві, що бачать у навколишньому світі вони, як учать бачити свого вихованця. Завдання вихователя полягає в тому, щоб дитина помічала найтонші відтінки і зміни в речах, явищах, задумувалася над причинно-наслідковими зв'язками. Розумні, кмітливі діти приходять до школи з тих сімей, де батьки навчили їх бачити найтонші фарби і відтінки, рухи і зміни, залежності і відношення між речами і явищами навколишнього світу.

Найбільш інтенсивне, найбільш напружене учіння відбувається тоді, коли дитина, побачивши щось нове, незрозуміле, переживає почуття подиву.

Про те, що чим далі від народження починається виховання розуму, тим важче виховувати людину, — про це, на превеликий жаль, забувають деякі вчителі, а багато батьків взагалі не знають цього. Серед батьків досі поширена помилкова думка: нехай до вступу в школу свідомість дитини залишається як чиста дошка, не треба їй знати жодної букви, не треба вчитися читати — краще вчитиметься в школі. Дуже небезпечним пороком дошкільного виховання, що виявляється в молодшому

шкільному віці, с те, що обстановка, яка оточує дитину, не сприяє розвитку прагнення до пізнання. Якщо цього нема, по суті, нема розумового виховання. Було б непогано, якби кожний учитель початкової школи продумав на наступні роки елементарну програму розумового виховання: що саме, які причинно-наслідкові зв'язки з навколишнього світу повинна побачити, відкрити дитина, які сходинки зростаючого прагнення до пізнання вона повинна пройти. Особливо потрібна така програма в дошкільних виховних закладах. Там, де діти не відкривають щодня причинно-наслідкові зв'язки між явищами навколишнього світу, згасає цікавість і допитливість.

Ще гірше становище в тих випадках, коли дитина не має нормального людського оточення.

Якраз це і сталося з Петриком. Розповідаючи про його долю молодому залізничникові, я думав: чи не в таких умовах жив і ваш первісток? Виходило так, що в дитячі роки Петрик був покинутий на самого себе. Батько і мати на роботі, дитину вони доручили бабусі. Матеріальні умови сім'ї були прекрасні, до того ж сина можна було віддати в дитячий садок, але батьки боялися, що там не буде належного догляду... Бабуся була доброю, чуйною, турботливою людиною, але турботи її обмежувалися задоволенням матеріальних потреб дитини: своєчасно нагодувати, покласти спати, викупати. Бабуся дуже ногоно чула, потім вона зовсім оглухла.

Петрик був міцною, жвавою дитиною. Коли йому виповнилося два роки і настало літо, батько відгородив частину мор'яка від вулиці і від садка. Петрик скільки завгодно міг ходити по мор'ячку, але цим і обмежувався його світ. Через ці обставини Петрик був позбавлений товариства старших дітей, а коли підріс, і ровесників. Поблизу не було дітей, від яких він міг би хоч чогонебудь навчитися, що-небудь узнати. Дитячі очі бачили багато цікавого і гарного: по стовбуру товстого дерева стрибас дятел, у небі співає жайворонок, з вулика вилетів рій і сів на яблуню... Тисячі картин пропливали перед очима, але вони нічого не залишали в свідомості. Хлопчиків було два з половиною роки, а він не знав назв багатьох речей, які оточували його. Іноді в дитячих очах спалахував вогник цікавості, Петрик кликав бабусю, але вона не чула. Коли ж і помічала, що дитина кличе, при-

ходила, хлопчик показував пальцем на п'яточку чи на бджолу, щось цікавило, хвилювало його, але, переконались, що з дитиною не сталося нічого поганого, бабуся йшла в долодок подрімати.

Приходила осінь, наступала зима, і світ Петрика ставав ще вужчим: велику кімнату застиляли килими, скільки хочеш ходи, бігай, повзай, не нашттовхнешся ні на що тверде, не вдаришся. З ранку до вечора невтомний нігляд бабусі, щедра харчування, іграшки, які дитина чомусь відразу ж ламала... Усе було начебто добре. На думку сусідів, за Петриком був ідеальний догляд і нагляд: батькам хлопчика заздрили ті молоді батьки і матері, у яких не було бабусі, і вони віддавали малюків у дитячий садок, а дитячий садок у селі десять років тому не відзначався добрими матеріальними умовами і хорошим вихованням. Заздрили батькам Петрика і матері, і батьки, чії 4—5-річні малюки з ранку до ночі перебували на вулиці, нерідко приходили увечері додому з гулями на лобі...

А в Петрика з року в рік те саме: зелений моріжок або застелена килимами кімната, глуха бабуся із згаваючою думкою і пам'яттю. Щорічно батько з матір'ю виїздили на місяць до родичів, тоді Петрик був оточений особливою турботою бабусі, але якраз у ці дні його зм'якала нестерпна нудьга.

На шостому році Петрика почали випускати із загороженого моріжка до дітей на сусідню вулицю, хоч і ненадовго. Спочатку це давало хлопчикові велику радість. Він рвався до дітей. Але скоро дитяче товариство почало завдавати прикростей і Петрикові, і його батькам. Відбувалися дивні, на перший погляд, явища. П'ятирічна дитина не розуміла, що таке гра. Три- і чотирирічні діти розуміли, а вона не розуміла. За грою належало тікати, ховатися, по черзі шукати тих, що сховалися. Не знайшовши нікого з дітей, які сховалися, Петрик падав на траву і плакав. Якщо ж знаходив когось під кущем або за горбочком, хапав за волосся, бив кулачками — бив з тупою жорстокістю. Діти перестали приймати Петрика в гру, він не дуже засмучувався, сідав де-небудь під кущиком, виламував палицю, бив нею по землі. Цим він міг займатися цілу годину... Або знаходив якийсь інше заняття — обривав листя, складав його в поділ сорочки. Одного разу він уїймав пташеня, що випало з гніздеч-

ка, і безжалісно вищипав у нього пір'я... Коли скаржилися Петриковій мамі на недитячу безсердечність, жорстокість хлопчика, мати бездумно ставала на захист сина, звинувачуючи всіх в упередженості. З подивом помітили діти, що Петрик — вже майже шестирічна дитина — не вмів радувати до п'яти. І ще одна дивна риса була помітна в хлопчикові у дошкільні роки (впала вона в очі особливо тоді, коли Петрик прийшов до школи): він не мав почуття гумору. Це завдавало йому в колективі багато неприсмностей. Важко пояснити причину цього явища, але воно залишається фактом: у дітей, які не мали в дошкільні роки справжнього людського оточення, або взагалі немає почуття гумору, або ж воно мало розвинене. Це дуже утруднює виховну роботу педагога з усім колективом: дитина без почуття гумору часто потрапляє в обставини, що викликають в однокласників сміх, це віддаляє її від колективу.

Ось що трапилось з Петриком, ось чому йому так важко було вчитися. Люди, які оточували дитину, хороші, турботливі, але в цій турботі не було головного — людської мудрості, людських відносин, людської допитливості, жадоби до знань. Батьки Петрика і не підозрювали, що вони погасили в хлопчикові інтерес до навколишнього світу. Було упущено найбільш сприятливий момент для розумового розвитку дитини.

Ось що я розповів молодому залізничникові, пригніченому своїм нещастям. Ми під'їжджали до села, поряд з ним полустанок, де минули роки дитинства хлопчика, доля якого завдала стільки важких переживань батькові. «Тепер мені зрозуміло, чому хлопчик став таким, — сказав залізничник. — У дитинстві навколо нього також не було людей. Глуха бабуся... А коли бабусі не стало, ми відводили його рано-вранці у сім'ю лісника — за кілометр від нас. А сім'я яка? Дідусь і маленька дівчинка, ровесниця нашого Толі. Лісник з дружиною також цілий день на роботі. Якби знав, які будуть наслідки...»

Так, якби батько і мати знали... Мене вже не один рік тривожить ця думка: не повинно бути жодної дитини, позбавленої в роки дитинства людського оточення, яке пробудило б цікавість, допитливість, навчило мислити. Якщо дитина не в дитячому садку, вона повинна бути у сфері виховного впливу школи; батьки її повинні вчитися, як виховувати. Вже кілька років проводиться

в нашому колективі робота з дуже важливої проблеми — підвищення педагогічної культури сім'ї. Ця робота є важливим елементом усієї системи навчально-виховного процесу. На заняттях дошкільної групи батьківської школи ми розповідаємо про людські стосунки, необхідні для дитини від народження до вступу в школу. Ці стосунки далеко не завжди створюються в дитячих установах. Спілкуючись між собою, діти одного віку проходять тільки маленький курс людської практики. В усій повноті практика людських взаємин розкривається лише тоді, коли дитина спілкується з матір'ю і батьком, із старшими братами і сестрами. Ми розповідаємо батькам, про що говорити з дітьми молодшого віку, як вводити їх у світ природи, краси, мистецтва, як добиватися того, щоб у дитини вишикало безліч запитань *чому?* Досвід переконує в тому, що найбільш сприятливі умови для півноцінних людських взаємин складаються там, де дитина спілкується з людьми двох поколінь — батьками і бабусею, дідусем. Велике значення в розумовому вихованні має те, що люди старших поколінь передають дітям багатотіковий життєвий досвід, народну мудрість, втілену в казках, піснях, легендах.

Важко переоцінити роль казки, пісні в розумовому вихованні дітей дошкільного віку. Я б порадив директорів і організаторів позакласної роботи: вчіть матерів і бабусь розповідати малюкам народні казки. Так, особливо народні, бо в них не тільки мудра думка, а й найтонше емоційне забарвлення слова. Я багато разів переконувався, що емоційна схвильованість, радість або смуток, захоплення чи подив, викликані яскравим, повнокровним образом народної казки, — ті найтонші душевні порухи, які ми пробуджуємо в дитині, — це і є серце того організму, який ми називаємо переконанням. Сприйняття емоційної серцевини художнього твору чи життєвої історії, про яку ви розповідаєте, починається із сприйняття казки.

Яка доля важкої дитини, що потрапила до вчителя, котрий не знає причин її розумового відставання, не розбирається в самій суті становлення людської психіки? На жаль, буває, що це завдає горя сім'ї і великих неприємностей суспільству: дитина назавжди позбавлена того, що доступне переважній більшості членів нашого суспільства, — багатства науки, благ духовної культури,

радощів інтелектуальної праці і творчості. Розумово відсталою її вважати не можна — вона нормальна, відмілення в її розумовому розвитку можна зрозуміти лише тоді, коли знаєш, що відбувається в дитячій голові, як народжується думка, як розвивається і зміцнюється пам'ять. У багатьох випадках такі діти, на жаль, залишаються недоучками. Це було б ще півбіди, якби відхилення в розумовому розвитку, часто, по суті, незначне, не наклало відбитка на моральне обличчя людини. Велике лихо в тому, що ці діти відчують свою духовну неповноцінність. Врешті-решт вони нещасливі люди. А хіба можна говорити про гармонійний розвиток суспільства, про загальне благо, якщо в нас у суспільстві будуть люди, нещасливі з цієї причини? Суспільне щастя невіддільне від щастя кожної особистості. Турбуючись про кожну людину, ми прагнемо до того, щоб було щасливим наше суспільство.

Розумовий розвиток дитини я розглядаю насамперед з погляду її майбутнього щастя. Не можна розглядати щастя як щось «моє». Особисте щастя в нашому гармонійному, справедливому суспільстві, де найвища мета — людина, — це найважливіше суспільне благо і надбання, багатство і цінність. Та кожен громадянин нашого суспільства повинен бути щасливим і в своєму глибоко недоторканому, інтимному світі. Якщо не буде цього щастя, немислиме і гармонійне, щасливе суспільство.

*Важливо, щоб Петрик
потрапив до досвідченого
педагога, який знає світ
дитячої психіки.*

Відсутність справді людського оточення в дитячі роки — головна причина того, що окремі діти стають важкими. Є й інші причини, наприклад, перенесені в дитячому віці інфекційні хвороби, алкоголізм батьків.

Роки перебування в початкових класах у розумного, досвідченого педагога стануть для дитини школою мислення. Педагог час від часу йде з цими дітьми в природу — у поле, в ліс, на берег річки. Йде у цех фабрики, заводу, в лабораторію, в майстерню, де на кожному кроці у допитливої, жадібної до знання людини виникають

запигання: що? як? чому? Учитель ніби відкривас перед дітьми джерела явищ природи, причинно-наслідкові зв'язки, пробуджує дремаючий мозок. Це тривала, копітка робота. Без терпіння й поблажливості, без віри в майбутнє взагалі за цю справу братися не можна. Ця виховна робота з важкими дітьми полягає в тому, щоб речі, предмети, явища навколишнього світу, проходячи через призму мислення й емоцій, стали імпульсом, який оживляє дремаючі сили дитячого мозку. Ідучи в природу або в світ праці з групою важких дітей, я прагну до того, щоб сприйняття дитиною речей, предметів, явищ навколишнього світу забарвлювалось яскравими емоціями. Почуття здивування, подиву — ось що прагну я розбудити в голові дитини під час цих уроків мислення.

Ці уроки, як повітря, потрібні дітям із затриманим розумовим розвитком. Паралельно з основними уроками, де вчать всі діти, ці спеціальні заняття з важкими дітьми треба проводити протягом двох-трьох років залежно від ступеня відставання розумового розвитку і від досягнутих результатів. Ще раз треба застерегти: результати у цій справі приходять не відразу. Сто уроків мислення можуть здаватися безрезультатними, і лише на сто першому ви побачите в очах дитини перший волик допитливості.

Результатом, який можна побачити, в певному розумінні виміряти, є в цьому разі не запас знань, якими оволодіває дитина, а передусім цікавість, допитливість, здатність бачити незрозуміле, шукати відповідь на питання, що схвилювало, наростаюче прагнення до пізнання.

Глибоко помиляються вчителі і керівники шкіл, які вважають, що «підтягнути» важку дитину можна, примусивши її вивчити певний матеріал. Часом причина біди якраз полягає в тому, що вчитель іде цим помилковим шляхом. Не примушувати сидіти якомога більше над книжкою, а виховувати розум, розвивати мозок, навчати бачити світ, розвивати розумові здібності дитини — про це ніколи не можна забувати ні вчителю, ні директору школи.

Ще раз хочеться спинитися на тому, що важка дитина потребує виняткової уваги і терпіння на уроці, де вона працює поруч з більш здібними дітьми. Жодним словом, жодним жестом не можна дати відчуття цій дитині, що

вчитель перестав вірити в її майбутнє. На кожному уроці валька дитина повинна робити якийсь, нехай дуже незначний, крок на шляху пізнання, досягати якогось успіху. Не бійтеся того, що протягом кількох тижнів, можливо, і кількох місяців важка дитина виконує завдання не тієї складності, що основна маса учнів. Нехай виконус спеціально підібрані для неї завдання — оцінюйте їх результат. Будьте послідовні, наполегливі і водночас терплячі (і терпимі до нетямущості важкої дитини) — і настане те, що можна назвати осяянням. Це стане могутнім емоційним поштовхом. Душевна чуйність, знання психіки дитини, терпіння і наполегливість — усе це сприяє тому, що розумовий розвиток важкої дитини поступово вирівнюється, вона перестає бути важкою.

А якщо це осяяння не настає? Буває і так. У таких випадках тим валькніше, щоб навчання важкої дитини було насамперед розумовим вихованням, щоб майбутній громадянин не відчув у дитинстві гіркого почуття власної неповноцінності, щоб він повною мірою розкрив свої здібності. У таких випадках на перший план висувається трудове виховання: не повинно бути жодної людини, яка в чомусь не розкрила себе, в чомусь не виявила б своїх здібностей. Яким би важким у навчанні не був учень, як би важко не давались йому знання, роки перебування в школі ні в якому разі не повинні залишити гіркий слід у його душі. Щодо таких учнів особливого значення набуває виховне завдання: вкласти в людську душу на все життя велику повагу до книги, інтерес до інтелектуального життя. Не може бути в нашому суспільстві жодної людини, життя якої зводилося б тільки до турбот про хліб насущний.

Розмова про важких дітей велика і целегка. По суті, це одна з найскладніших проблем виховання, проблема, за байдуже ставлення до якої доводиться розплачуватися дорогою ціною. У цій бесіді йшлося про труднощі розумового виховання. Є ще й інші труднощі — труднощі морального характеру: перенесені дітьми травми і потрясіння, які залишають глибокий слід в їхніх серцях.

ПРО ДЕЯКІ ПИТАННЯ
МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ

Якось мені довелося зайти в зал засідань народного суду. Слухалася справа про злочин п'ятнадцятирічного підлітка.

Суддя запитав у підсудного:

— Невже ви не відчуваєте ганебності свого проступку? Невже вам не соромно перед людьми?

Підліток похмуро відповів:

— Мені нічого не соромно. Я хуліган...

Ці слова ще не означають, що підліткові справді не соромно. За ними приховуються великий душевний біль, сором, страх, каяття, але разом з тим і озлоблення. В ході судового засідання розкрилося найстрашніше явище, з яким можна зустрітися у вихованні, — душевна порожнеча. Вирок суду був справедливим — він захищав суспільство від злочинця... Але чи може бути впевненим суспільство у тому, що покарання наповнить юну душу благородними почуттями і переживаннями?

Чому розмову про деякі питання морального виховання я почав з розповіді про неповнолітнього злочинця? Тому що правопорушення і злочинність — найбільш яскраві показники слабкості виховання. Те, що серед правопорушників і злочинців є діти, підлітки, юнаки і дівчата, не може залишити ні на хвилину спокійним педагога — людину, смислом праці якої є гармонія інтересів особи і суспільства. У чому недоліки і помилки шкільного й сімейного виховання? У п'ятнадцятирічного підлітка, про якого я розповідаю, начебто цілком благополучна сім'я... Учився він у школі, закінчив VIII клас, та й злочин цей учинено в день одержання свідцтва про закінчення восьмирічки...

Мова йде про найбільш важке і тонке, про найгостріше і часто болюче. що є причиною тривог і безсонних ночей вдумливого педагога і батьків, для яких не байдуже, ким стануть їхні діти. Адже підліткові, який з удаваною байдужістю назвав себе хуліганом, через чверть століття буде всього 40 років — якраз розквіт творчих сил! Якими громадянами комуністичного суспільства будуть сьогоднішні наші вихованці? Над цим треба думати і думати. Утвердити комунізм у свідомості, у взаємовідносинах між людьми так само важко, як побудувати десятки гігантських гідроелектростанцій і міст у тайзі. Творення нової людини має свої, властиві тільки цій дуже тонкій справі труднощі. Те, що робить вихователь, у багатьох випадках дає свої результати через десятиріччя. Як ніколи, особливого значення набуває нині перспективність виховної роботи, спрямованість її в майбутнє.

*Як добитися, щоб у душі
кожної людини утвердилося
святе й непорушне?*

Не будемо боятися цих слів — *святе і непорушне*. Релігія сторіччя тримала людину в страхові перед богом. Ми розвінчали богів, сказали людині: ти вільна. Ми відкрили перед нею величні, прекрасні ідеали — комуністичне суспільство, в якому вона, людина, і великий володар, і велика мета. Коли мова йде про моральне обличчя нової людини, то в слова *святе й непорушне* вкладається конкретний зміст: це те, чим людина дорожить, як власною честю і гідністю, те, чим вона не може поступитися ні за яких обставин. У людини, яку ми виховуємо, повинні бути святі істини і святі імена, святі принципи і святі, незаперечні, непорушні правила поведінки.

Добиватися, щоб у нашому суспільстві не було жодної моральної нестійкої, непорядної людини, — це означає насамперед розвивати чутливість до прекрасного, привабливого, з одного боку, і до мерзенного, неприпустимого, нетерпимого — з другого. Кожен повинен відчувати, що порушити принципи комуністичної моралі означає переступити межу, за якою починається мерзенне.

Серцевиною моральності є обов'язок. Обов'язок людини перед людиною, перед суспільством, перед Батьківщиною. Обов'язок батька і матері перед дітьми, обов'язок

дітей перед батьками. Обов'язок особи перед колеکتивом, обов'язок перед вищими моральними принципами. Червоною ниткою через весь процес виховання проходить ідея морального обов'язку. Почуття обов'язку — це не пута, що зв'язують людину. Це справжня людська свобода. Вірність обов'язкові підносить людину. Завдання вихователя полягає в тому, щоб почуття обов'язку було серцевиною тієї дуже важливої якості, без якої немислима школа, — свідомої дисципліни.

Я певний, що вам доводилось бачити, переживати таку (або аналогічну) подію: біжить маленький шибеник-першокласник (або навіть п'ятикласник), сповнений енергії й радості, біжить і кричить, сміється, верещить. Зустрічається в нього на шляху маленьке деревце, яке він, школяр, недавно посадив разом зі своїми товаришами. Хапас малюк дерево за верхівку, ламає, кидас... біжить далі, і ось він уже зовсім забув і про дерево, і про свій необачний (чи тільки необачний?) вчинок... Через дець після цієї події він уже не пам'ятає про неї і буде щиро дивуватися, коли ви запитаете: для чого ти зробив це?

Малюки-першокласники. Чорні, сині, голубі, сірі допитливі очі; чубаті хлопчики і дівчатка з тоненькими кісками. З нетерпінням чекали вони цього дня — початку свого шкільного життя. У них сотні запитань *чому?*, все у них викликає інтерес, усе їм хочеться знати. Але є в них одна риса, що викликає тривогу...

У жаркий день ми повертаємося з лісу. Чим ближче школа, тим більше хочеться пити. Ось уже діти бачать колодязь, там завжди стоїть відро холодної джерельної води. До колодязя підійшла літня жінка, зняла хустку, зараз вона буде пити воду. Видно, що жінка йде здалеку, вона зітхнула з полегшенням, зупинившись у цьому тинистому куточку. Вчитель бачить в її очах втому і радість: людина знає, що зараз вона сяде на лавочці й відпочине під квітучою ліною. Руки вже потяглися до відра, але раптом жінка здригнулася й відступила вбік, приголомшена криком і тупотінням нестримної дитячої орави. Не відступи вона вбік від колодязя, її відштовхнули б. Жінка дивиться на дітей з подивом і хитас головою. А вони не те що не думають — вони не бачать людини. Вчителеві стає моторошно. З якого ж предмета починати з вами навчання. діти? Що ж найважливіше

дати вашому розумові й серцю? Де ви росли, чому ви такі?

Тому що в багатьох сім'ях не вчили вас великої людської гідності — вміння відчувати людину. Ви зупинилися в своєму розвитку на тому етапі, коли всі вчинки людини диктуються лише її потребами, і тільки. Батьки милувалися вами, раділи з вашого щастя — щастя задоволення потреб. І ось у людині до 7-річного віку відбулося на перший погляд дивне: здичавіли бажання. Замість того, щоб стати вінцем людської краси — сяяти благородством, бажання перетворилися в диких звірят, які знають один закон — що хочу, те й роблю. З уміння відчувати поруч із собою іншу людину, розуміти її інтереси, прагнення, узгоджувати свої вчинки з її людською гідністю — з цього починається обов'язок.

У чому ж справа? Ніхто не вчить маленьку людину: будь байдужою до людей, ламай дерева, тончи красу, вище за все став своє особисте. Уся справа в одній дуже важливій закономірності морального виховання. Якщо людину вчать добра — вчать уміло, розумно, наполегливо, вимогливо, в результаті буде добро. Вчать зла (дуже рідко, але буває й так), в результаті буде зло. Не вчать ні добра, ні зла — все одно буде зло, бо людина народжується істотою, здатною стати людиною, але не готовою людиною. Людиною її треба зробити. Відносно образу людського, писав А. В. Луначарський, — всі ми «є тільки матеріалом, тільки болванками, які треба оформити, але болванками живими, що несуть свій ідеал у собі самих»*. Наше завдання полягає в тому, щоб з цих людських заготовок, які постачає природа, виходили тільки справжні люди. Людина — дитя природи. Їй властиві людські пристрасті, і саме в тому й полягає краса людська, що людина свідомо облагороджує себе, прагне до своєї величі і моральної удосконаленості. З того часу, як дитина свідомо подивилася на навколишній світ, щось побачила, про щось подумала, до чогось виявила своє активне ставлення, вона вже не може уподібнюватися пасивній болванці. Вона — активна сила, яка несе в собі почуття обов'язку, почуття відповідальності. Завдання вихователя полягає в тому, щоб

* А. В. Луначарський о народном образовании. М., Изд во АПН РСФСР, 1958, стор. 71⁹.

розбудити і одухотворити в кожному цю велику людську силу — здагність, змінюючи обставини, змінювати і самих себе. І якщо маленька грудочка життя, що її тисячоліття праці перетворили в обдарованого володаря світу і власної долі, все-таки виростає не людиною в повному розумінні цього слова, то винне в цьому суспільство, причому основна частина провини припадає на того, для кого виховання, творення людини є професією, спеціальністю, — на вчителів. Вина наша полягає не в тому, що ми не зуміли міцно тримати за руку вихованця. Ми в таких випадках винні в тому, що не зуміли, давши виховуваній нами людині волю, одухотворити її благородними прагненнями, вдихнути моральну незламність і непримирненість до зла.

Людину треба виховувати. Для цього потрібно знати, що і як виховувати. Тут ми підходимо до дуже гострого і злободенного питання, питання не тільки теоретичного, а й суто практичного.

Чи потрібна програма виховної роботи?

Програма морального виховання — це, образно висловлюючись, креслення, за яким ми, педагоги, повинні відточувати, шліфувати істоту, здатну стати Людиною. Це ясний і цілком конкретний перелік усього, що потрібно утвердити в кожній людині, зробити її духовним надбанням. Це програма творення добра в людському серці. Важко вкласти в кілька десятків рядків те, що повинно бути змістом програми виховної роботи. Але є один важливий принцип, з якого, по-моєму, слід виходити укладачам програми. У програмі повинно бути чітко визначено, що наш вихованець любитиме і що ненавидітиме, що утверджуватиме всім своїм життям, діяльністю, боротьбою і що відкидатиме, зневажатиме, проти чого боротиметься. Програма виховання повинна визначити, що для вихованців стане святою, непорушною, єдиною у світі правдою. Комуністичний ідеал — у чому він полягає і як вести виховання, як піднімати до цього ідеалу — ось у чому суть програми виховання.

Програма виховання має дати педагогу загальне уявлення про те, як досягти єдності свідомості, переконаності, почуття і волі. Переконаність виробляється в активній діяльності, але діяльність одухотворюється дум-

люю, ідеєю, прагненням до ідеалу. Для досягнення виховної мети однаково важливі і те, що ми говоримо учневі, і те, що він робить, в якому середовищі проходить його діяльність, яких ідейних впливів він зазнає.

Говорять, що в програмі виховної роботи нема потреби тому, що вона в самому змісті основ наук, у нашій комуністичній ідеології, в суспільній свідомості, у творах основоположників марксизму-ленінізму, у постановах партії і уряду. Якщо вважати цей доказ слухним, то непотрібними виявляться і програми з навчальних предметів: адже є в нас науки, є багатотомні праці вечних. Але ж ми сперечасмося, доводячи, що слід і що не слід включати до програми, скажімо, з літератури чи фізики. Чому ж ми не виявляємо такої ж наполегливості, визначаючи зміст морального виховання?

Висновок про непотрібність програми виховної роботи — це наслідок того, що в практиці виховання в багатьох школах погано здійснюється важливий принцип морального виховання — *перспективність*. Думка про те, що можна обходитися і без програми виховання, виникла, на мій погляд, через ігнорування специфіки здійснення програми виховання. Її чекали, на неї покладали великі надії, але, одержавши її, почали здійснювати її тими самими методами, що й програму з основ наук. Дехто почав розподіляти матеріал програми виховної роботи за чвертями: у цій чверті «пройду» виховання скромності, в наступній — виховання правдивості й чесності... Подекуди від учителів почали вимагати численних планів, щоденників, звітів. Живу справу, яка можлива лише за умови творчості педагога, захлеснула хвиля паперів...

Та чи інша риса моральності, яку нам треба прищепити своєму вихованцеві, не завершується якимось спеціальним виховним заходом. Моральний ідеал, що являє собою сутність програми виховання, — це гармонійна єдність переконань і життєвої практики.

Людина не складається з окремих гвинтиків, а формується гармонійно. Неможливо виховувати сьогодні одну моральну якість, завтра переходити до іншої. І при складанні програми виховання, і при її здійсненні потрібно думати про те, як відбуватиметься гармонійне становлення всього людського — світогляду і комуністичних переконань, непохитної віри в істинність і правоту

принципів комуністичної моралі, готовності боротися за наші ідеали. Дуже важливий момент у здійсненні виховної програми — єдність того, що вкладається в людську душу, і того, в чому людина себе виражає, утверджує, виявляє. Програма виховної роботи повинна розкривати перед юним розумом і серцем той моральний ідеал, який у скарбниці духовних цінностей нашого суспільства є критерієм моральності, зразком, провідним вогником.

За моїм твердим переконанням, програма виховної роботи доти залишиться мертвим папірцем, поки педагог не зуміє відкрити в живих людських думках, почуттях, спонуках своїх вихованців невичерпне джерело тих вольових сил, завдяки яким людина стає не тільки виховуваною, а й володарем власної долі. Програму виховання можна назвати вогником, за допомогою якого треба запалити внутрішні духовні сили людини. Вона не може бути якимсь невичерпним запасом пального, призначеним для того, щоб весь час забезпечувати напругу, потрібну для активного громадського життя людини. Найважливішою силою, покликаною здійснювати виховання людини, є сама людина. Уся майстерність виховання полягає в тому, щоб, знаючи, якою повинна бути людина, вміти одухотворити її прагненням до свого власного ідеалу.

Вік математики чи вік Людини?

Мені уявляється небезпечним те, що деякі товариші переоцінюють роль технічних досягнень і взагалі природничонаукових знань у визначенні змісту навчально-виховної роботи. Вносилися пропозиції зробити літературу факультативним предметом. Ця дивна за своєю крайністю пропозиція найбільш яскраво виражає думку, що дістала велике поширення: ми живемо у вік математики, фізики, електроніки, вся увага повинна бути приділена їм. Де б не обговорювалося питання про зміст загальної середньої освіти, чуєш тільки одне: щоб учні повинні знати, щоб у зв'язку з цим треба ввести в програму.

Не заперечуючи важливості природничонаукових знань, треба одночасно думати й про інше, так само важливе — про зміст морального виховання. «Вік математики» — хороший крилатий вислів, але він не відображує

всісі суті того, що відбувається в наші дні. Світ вступає у вік Людини. Більше, ніж коли б то не було, ми зобов'язані думати тепер про те, що ми вкладаємо в душу людини. Знання відіграють надзвичайно важливу роль у формуванні морального обличчя. Але треба сказати, що в системі загальної освіти недооцінюються знання, безпосередньо пов'язані з душею людини, з формуванням її переконань. Про багато важливих і необхідних речей дізнаються наші вихованці в школі: про елементарні частинки і гравітацію, про таємниці живої речовини і озброєння спартанських воїнів. Але як мало вони знають про людину, як слабо розкриваються для самопізнання і самовиховання гуманітарні знання з таких предметів, як література, історія! Коли бачили, як ведуть у тюрму шістнадцятирічного підлітка, що звалтував дівчину, як суд засудив до розстрілу двадцятирічного хлопця, що вбив іншу людину, у якої вбивця знайшов у кишені кілька карбованців, ніскільки не стає легше від того, що це лише винятки. Ми не маємо права ставитися до цього байдуже.

Є у Ф. М. Достоєвського слова: зайдемо до залу суду з думкою про те, що й ми винні¹⁰. Нехай стривожить вас усіх, батьки й матері, учителі й учені, це страшне падіння людини. Стривожить насамперед тому, що неповолітні вбивці жили в звичайних, нібито зовсім благополучних сім'ях. Але чому, чому ж людина, якій ще так далеко до зрілості, так низько впала? Куди сягає своїм корінням мерзенне моральне падіння? Я багато думав, перш ніж зробити висновок: корені падіння в моральній невихованості, у крайній примітивності потреб, бажань, прагнень, інтересів. Той, хто грабує або вбиває, прекрасно знає, що це погано, що суспільна мораль і закони зневажають і суворо карають злочинців. Моральна невихованість, примітивність буття полягає в тому, що в людини нема активного прагнення до морально прекрасного і активної нетерпимості, непримиренності, ненависті до всього мерзенного. Падіння людини відбувається тому, що вона і не піднялась до рівня благородних людських почуттів, думок, прагнень. Загляньте в душу людини, що впала морально, і ви переконаєтесь, що її духовний розвиток пішов по лінії переважання інстинктів. Стає не по собі при думці про те, що поряд відбуваються два несумісних, цілком протилежних явища: один

громадянин нашої суспільства, піднявшись на вершину чужості, здійснює благородний вчинок — втрачає ноги, руки, зір, рятуючи іншого, часто зовсім незнайомого йому, інший у той же час залишає рідну матір або дітей...

Байдуже ставлення до духовного світу підлітків та юнаків нетерпиме. Духовна убогість веде до морального спустошення і падіння Ніщо не може замінити найважчої втрати — втрати людини. Щоб ці втрати звести до мінімуму, а потім і до нуля, ми повинні турбуватися передусім про виховання людської душі. Це повинно бути жодного підлітка, якого «виштовхнули» зі школи, щоб позбутися зайвих клопотів, поставили «трійки» — іди, життя виховас. Життя само по собі, стихійно, не може виховати. Там, де є стихія, на кожному кроці нестійкі юні душі підстерігає небезпека. У шкільні роки слід звернути особливу увагу на знання, які виловують душу, свідомість, почуття, переконання.

Взагалі такий вислів, як *життя виховує*, тільки метафора. Кожну окремо взятую людину виховують конкретні люди. І якщо її не виховали в школі, якщо вона увійшла в життя моральним неуком, вона становить небезпеку для суспільства. Ще більше застережень потребує вислів *праця виховує* («Піде на роботу — праця виховас»). Взятая окремо від інших граней суспільного життя, праця сама по собі не виховує. Виховна сила праці виявляється там, де вона олюднена високою метою і благородними людськими відносинами.

Ми не побудуємо комунізму в людській душі, якщо не займемося по-справжньому моральним вихованням. Не можна забувати ні на хвилину слова В. І. Леніна про те, що в радянській школі найважливіше і найголовніше — виховання комуністичної моралі.¹¹

Між освітою і вихованням у деяких школах є розрив: знання, які повинні формувати благородство душі, не зачіпають свідомості, не перетворюються в переконання.

Виховна сила знань про людину величезна. Завдання школи полягає в тому, щоб, оволодіваючи знаннями про витвори людського розуму, про мистецтво, про красу людських діянь, про непримиренність і нетерпимість до зла, людина пізнавала саму себе, одухотворялася прагненням бути прекрасною. Саме життя висуває нині важливу проблему навчально-виховної роботи —

*проблему взаємозв'язку
моральності і знань, духов-
ної культури і освіченості.*

Гадають, що, засвоюючи теоретичні знання, учень виховується морально: у нього формуються переконання, погляди. Але якби проблема єдності навчання і виховання розв'язувалася так просто, якби її розв'язання залежало від змісту і обсягу знань, засвоюваних на уроках, моральність сучасної людини, особливо підростаючого покоління, не відставала б від освіченості, від знань.

Причина цього відставання криється насамперед у поверховості знань, у тому, що в свідомості якоїсь частини учнів залишаються лише фрагментарні відомості про вивчене. У навчально-виховній роботі окремих учителів нема установки на те, щоб знання, певним чином відбиваючись у свідомості, залишали свій глибокий слід на все життя у вигляді людської культури — переконань, почуттів, прагнень, потреб, інтересів. Є речі, які не повинні ніколи забуватися просто тому, що їх не можна забувати. Коли ж людина забула їх, це небезпечно, це означає, що вона живе в убогому, морально спустошеному світі. Не можна забути Пушкіна і Гоголя, Шекспіра і Сервантеса, Чайковського і Рєпіна. Перед нами, вчителями, на першому місці в загальноосвітній середній школі має стояти те, що повинно назавжди увійти в особистий світ людської культури кожного нашого вихованця, перетворитися в почуття і прагнення.

Причина відставання вихованості від освіченості й полягає в ігноруванні тих нових вимог, які висуває перед моральністю інтелектуальний розвиток сучасної людини, що постійно йде попереду. Тут слід мати на увазі одну важливу взаємозалежність між освіченістю і моральністю. Праця, культура, побут, уся життєдіяльність сучасної людини з кожним десятиріччям усе більше і більше залежать від інтелекту, від найтонших духовних сфер думки, творчості, переживань. Розум дає людині настільки велику владу над силами природи, що від одної особи залежить доля тисяч людей — не де-небудь у сфері значних історичних подій, а в повсякденній праці, наприклад, на гідроелектростанції, в шахті, на атомній елек-

тростанці, на диспетчерському пункті затисненого вузла. Від так званого рядового трудівника вимагаються величезна уважність, зосередженість, витримка, холонокровність, і все це залежить від морального почуття — почуття обов'язку, відповідальності перед людьми.

Усе це висуває цілком нові, незвичайно високі вимоги до моральності, до внутрішнього світу людини. Чим більше дізнається і знає сучасна людина про природу і суспільство, тим більше повинна вона знати про людину, про саму себе — ця закономірність впливає із самої суті людської культури комуністичного суспільства. Природно, що той зміст основ наук, з яким ми маємо справу сьогодні, вже не відповідає новим вимогам, поставленим суспільством перед моральністю. Дивно і незрозуміло: школяр вивчає і дізнається багато про зорі і морські глибини, про далекі галактики й елементарні частинки, про державний лад стародавнього Єгипту й Вавілонії, але не вивчає і нічого не знає про те, що відбувається у нього в голові, коли він сприймає і пізнає навколишній світ, яка природа його почуттів, переживань, як виховувати людську культуру в самому собі. Учень знає про побут стародавніх спартанців, але не знає, як поводитися в громадських місцях, як співвідносити свої вчинки, бажання з інтересами інших людей...

Говорять, що зміст основ наук настільки насичений моральними і політичними ідеями, що перетворення цих ідей у переконання, в особисте духовне надбання здатне вирішити завдання морального виховання. Єдність навчання і виховання має одну важливу рису, яка чомусь не береться до уваги. Якби не був насичений матеріал, що вивчається на уроці, політичними і моральними ідеями, учень у процесі опанування знань ставить перед собою на перше місце пізнавальну мету: вивчити, завчити, дізнатися. На це спрямовані і всі зусилля педагога. Чим більше на перше місце висувається ця мета — вивчити, завчити, дізнатися, чим більше захоплює ця мета внутрішні сили учня, тим далі відходить на другий план ідея, тим нижчий коефіцієнт перетворення знань у переконання. І найнижчий цей коефіцієнт там, де учні мало думають, мало аналізують суть фактів, явищ, закономірностей.

На жаль, є вчителі, у яких розумова праця на уроках зводиться до схеми: слухай — запам'ятовуй — відповідай. При такій схемі ідея ніби плаває по поверхні свідомості. Я розмовляв з молодою жінкою, яка після закінчення школи стала ревною віруючою, пішла в монастир, але пізніше, почавши читати природничонаукову літературу, поступово звільнилася від впливу релігійного світогляду.

— Невже знань, якими ви оволоділи в школі, було мало для того, щоб зрозуміти антинаукову суть релігії? — запитав я.

— Але я була якимось автоматом, що заучував і відповідав учителям. Ось у чому біда. Ідеї не зачіпали і не хвилювали мене. Головна мета була — завчити і відповісти. І в цьому я досягла досконалості.

— А книжки? Хіба нічого не говорили вашому серцю книжки?

— У тому ж бо й трагедія, що я вчила, але не читала. Справжнє читання я пізнала тільки тепер — читання з інтересу, з потреби знати.

Над цим потрібно серйозно задуматися. Поклавши, як кажуть, руку на серце, скажемо відверто, скільки у нас є учнів, які вчать, але не читають, у глибину свідомості яких не проникають ідеї. Шкода зубріння величезна не тільки для інтелектуального, а й для морального розвитку. Зубріння нейтралізує ідейний зміст матеріалу. Запобігаючи несвідомому заучуванню, справжній вихователь прагне до того, щоб уже при першому сприйманні, першому ознайомленні з матеріалом учень думкою заглиблювався в ідейний зміст фактів, явищ, відношень, залежностей. Учитель стає вихователем з того моменту, коли, відкриваючи перед своїм вихованцем вікно у світ знань, вступає у контакт з його особистістю, звертається до його думок, почуттів, совісті.

Про методику морального виховання треба писати не одну книжку. В одній бесіді нема можливості навіть коротко спинитися на найголовніших аспектах морального виховання. Грунтуючись на практичному досвіді, я спробую дати обґрунтування суті процесу становлення моральності. Найважливішим висновком, який визначає цю суть, є, на мій погляд, така істина:

*навчання на уроках —
не єдина, але дуже важлива
сфера духовного життя,
в якій вступають у контакт
педагог і учні.*

Коли найбільш яскраво, найбільш інтенсивно, найбільш глибоко відбувається те, що ми виражаємо словами: вчитель виловує своїх вихованців? Тоді, коли почуття вчителя контактують з почуттями вихованця. Багато таких сфер контакту: і задушевна бесіда, і спільна праця, і той незабутній момент, коли ви разом зі своїми вихованцями мовчки спостерігаєте мерехтіння зірок на нічному небозводі, але найчастіше контакт — це урок, це ті хвилини і години, коли ви, передаючи знання, вчите мислити і жити, пізнавати і відчувати. Навчання — це надзвичайно складний, тонкий і безмірно різноманітний процес впливу на всі сфери духовного життя людини — мислення, почуття, волю. Розповідаючи про повстання рабів під керівництвом Спартака, досвідчений педагог турбується не тільки про те, щоб його вихованець знав про Спартака. На першому місці турбота про те, що думає юний громадянин про такі якості людини, як сміливість і мужність, непримиренність у боротьбі. Запитуючи учня на уроці, досвідчений педагог-вихователь дізнається не тільки про те, що відомо учневі. Він вивчає при цьому світ його поглядів, інтересів, прагнень, його переконання і сумніви. Десятикласник, наприклад, розповідає вам про великих попередників наукового комунізму — Томаса Мора і Томмазо Кампанеллу. Для вас його відповідь — це не розповідь про давноминулі події, а передусім розповідь про людей, які вмюють іти на жертву заради ідеї.

Є в нашій справі надзвичайно тонка, важковловима річ, яку можна назвати ставленням до знань. Справжній вихователь не тільки повідомляє своєму вихованцеві істину, а й передає своє ставлення до істини, пробуджує почуття одухотвореності, захоплення добром і непримиренності до зла. Передавати ставлення до знань значно важче, ніж викладати самі знання, ніж добиватися їх запам'ятовування і збереження в пам'яті. Але в тому й полягає один із секретів високоефективної, повноцінної розумової праці, коли в істину вам удалося вкласти

маленьку іскру, яка містить у собі ставлення до істини, ви можете бути впевнені, що знання у свідомості вашого вихованця горітимуть яскравим полум'ям — житимуть і вчитимуть людину жити. Та й вихованцем вашим учень стає лише тоді, коли ви передасте не тільки істину, а й ставлення до істини. Там, де нема яскраво виявленого ставлення до істини (або, точніше кажучи, є ставлення, яке називається байдужістю), учень не стає вихованцем, він залишається школярем у гіршому розумінні цього слова. Знання ніби плавають по поверхні його свідомості, не проникаючи в душу.

Виховувати учня з кожним уроком успішніше ви зможете лише за умови, якщо з ним є багато точок дотикання: і роздуми про передній край науки на занятті гуртка, де можна не турбуватися, запам'ятав чи не запам'ятав учень те, про що йде мова, і спільне з вихованцем почуття захоплення прочитаною книжкою, і захоплення цікавою роботою, і насолода відпочинком після важкого походу.

Ставлення до істини — це, власне, і є те, що ми називаємо ідеями, ідейним змістом матеріалу. А ідеї — це дуже тонка і часом невловима річ. Їх не примусиш завчити... Про наявність ідейної переконаності вихованця не зробиш висновків з його відповідей на запитання. Передавати учням ідеї — це передусім означає бути одноступенем вихованців. Лише за цієї умови вони довірять тобі, у твоїх словах прочитають той підтекст, який у вихованні моральних переконань часом важить незрівнянно більше, ніж текст. Але щоб бути одноступенем, уроків для цього мало. Треба знайти точку дотикання у сфері суспільного, громадянського життя. Тут ми переходимо до наступного висновку про закономірності морального виховання:

*педагог — друг, товариш,
своїх вихованців.*

Одно з лих шкільного виховання полягає в тому, що педагог аж надто багато наказує, повеліває, вимагає. Якщо дитина, особливо у підлітковому віці, чує від вихователя лише накази, це зв'язує її духовні сили, а маленька людина ой як не хоче почувати себе зв'язаною!

Бути другом своїх вихованців — це не означає тільки йти з ними в ліс, сидіти біля вогнища і їсти печену

картоплю. Це найбільш проста точка контакту вихователя із своїми вихованцями, і якщо, крім неї, педагог не зможе знайти, відкрити в самому собі нічого іншого, то на одній картоплі далеко не поїдеш: вихованці, особливо підлітки, швидко відчують штучність ваших намагань стати їхнім другом... У дружби повинна бути міцніша основа. Я маю на увазі насамперед багатство ідейних, інтелектуальних інтересів. У справжнього вихователя є про що говорити з вихованцями, ось чому вони дорожать дружбою з ним.

Я знаю одного викладача літератури, який за віком і станом здоров'я нікуди не ходить із своїми вихованцями — ні в ліс, ні в поле, не буває ні в туристському поході, ні на риболовлі. Місце його зустрічей з дітьми — клас, зрідка — шкільний сад. Але з яким нетерпінням чекають діти цих зустрічей!

Учитель — їхній друг тому, що відкриває перед ними незвичайний світ краси, він надихає, одухотворює їх благородними поривами і спонуками. Їм хочеться щось робити — читати, пізнавати світ, переживати красу. Порада такого вчителя — це провідний вогник.

Звичайно, непогано, коли педагог-вихователь має можливість бути з своїми вихованцями і в колгоспі, і біля вогнища, і в лісі. Усе це поглиблює вплив його інтелекту, його духовних багатств на вихованців. Але все-таки головне — це самі духовні багатства, віддача їх вихованцям.

Бути другом і однодумцем — це означає переживати разом зі своїми вихованцями радість боротьби за досягнення цілей, які облагороджують людину, разом долати труднощі, відчувати одухотвореність ідеєю. У житті — безмежні можливості для такої боротьби. Це передусім боротьба за високу культуру, проти невігластва і відсталості, проти релігійних передсудів. Якщо ви разом зі своїми вихованцями йдете увечері в хату колгоспника, де збирається чоловік двадцять, якщо ваші вихованці розповідають людям про досягнення науки, техніки і мистецтва, в цій праці — одухотвореність боротьбою за людину. Ви почуваете себе справжніми друзями й однодумцями. У ваших словах (на уроці) про велич ідей комунізму юнаки і дівчата відчувають, уловлюють емоційний відгук одухотвореності спільною метою, і вони вірять вам. У будь-якому куточку нашої країни є поле для такої боротьби за культуру. А скільки можли-

востей відкривається для суспільної, моральної боротьби в праці, у підкоренні й використанні сил природи! Я знаю біолога, який завоював серця хлопчиків і дівчаток тим, що одухотворив їх ідеєю: можна виростити зерна пшениці удвічі більші, ніж звичайно вирощують.

Програми в усіх школах одні й ті самі, підручники однакові, але школи різні, бо різні вчителі. Школа — це насамперед учитель. Особистість учителя — наріжний камінь виховання. Усе, що здійснюється у процесі виховної роботи: формування поглядів, переконань, ідеалів, світогляду, інтересів, захоплень — усе, як у фокусі, сходиться в особистості педагога. У ньому заломлюються суспільні, політичні, моральні, естетичні ідеї, істини, переконання. Усе це, тільки пройшовши через його особистий світ, відбивається у вихованці, повторюється в ньому на вищій основі. Найголовніше, що повторює вчитель у своїх вихованцях, — це ідеали. Справжній вихователь комуністичних переконань, творець комуністичного ладу думок нової людини — це педагог, якому найвище задоволення приносить те, що він віддає людям. Благородна і безкорислива радість людини, яка віддає свої духовні сили в ім'я того, щоб інші люди були щасливими, — це можуть світло, що осяває життєвий шлях молодому поколінню. Величезна виховна сила школи народжується там, де в людини, перед якою тільки відкривається життя, є улюблений учитель.

Ви директор школи, ви не тільки вчитель учителів і головний вихователь, а й, образно кажучи, диригент того незвичайного оркестру, який грає на найтонших інструментах — людських душах. Ваше завдання — уміти слухати і чути кожного музиканта — вчителя, вихователя, класного керівника. Бачити і відчувати серцем, що залишає в душах своїх вихованців кожний педагог. Найсумніше явище у виховній роботі — коли зі школи йде учитель, працює кілька років, а потім звільняється. Ніхто не згадує про нього з вдячністю, ніякого сліду в людських серцях він не залишає. Мистецтво виховання педагогічного колективу полягає в тому, щоб кожний педагог став для своїх вихованців світочем моральності, духовного багатства, любові до знань, невтомної жадоби пізнання.

Моральним провідним вогником педагог стає не тоді, коли він на кожному уроці вирікає істини, а тоді, коли

його ставлення до людини — маленького школяра, звичайного громадянина — є зразком, вершиною моральності. Найглибший слід у душі свого вихованця залишає той, хто зміг розбудити почуття людської гідності, той, хто примусив маленьку людину задуматися над тим, для чого вона живе на світі. Юнаки і особливо підлітки довіряють і вірять тому педагогу, який, образно кажучи, вічно в русі, спрямований уперед по шляху інтелектуального і морального зростання, удосконалення: сьогодні він не той, що був учора, завтра він — це вихованці знають і цього чекають — прийде не таким, яким вони бачать його сьогодні.

Ідейну переконаність у свідомості своїх вихованців здатний утвердити той педагог, для якого наші комуністичні переконання є частиною його душі, який любить свій предмет, закоханий у науку, готовий віддати життя в ім'я торжества комуністичних ідей.

Улюбленим учителем підлітка, юнака, дівчини стає той, хто щодня відкривається перед допитливим юним розумом і полум'яним серцем якоюсь новою гранню. Якщо ви хочете бути улюбленим учителем, дбайте про те, щоб вихованцеві вашому було що в вас відкривати. Якщо ж ви кілька років однаковий, якщо минулий день нічого не додав до вашого багатства, ви можете стати обридлим і навіть ненависним. Як вогню бійтеся інтелектуального заокостеніння. Серця й умн юнацтва можна завоювати в наші дні тим сплавом моральної краси та інтелектуального багатства, який відкриває перед юнацтвом усе нові й нові якості людини.

Не можна розглядати дружбу вчителя і учнів як засіб запобігання недисциплінованості... Той, хто веде убоге духовне життя і нав'язує свою дружбу вихованцям, особливо підліткам, швидко виявляє в своїх учнях не друзів, а супротивників, які мучать його своїми пустощами. Іти з пустою душею до своїх вихованців небезпечно; дружба без глибокої інтелектуальної вишості педагога призводить до того, що учні (знову ж особливо підлітки) прагнуть стати з ним на коротку ногу, а це шкідливо для виховання такою ж мірою, як і відокремлення, віддалення від учнів. Духовна убогість педагога призводить до того, що він стає нездатним здійснювати одне з дуже важливих правил морального виховання і взаємовідносин педагога і вихованців:

*якогого більше спонукати
до активної діяльності.*

Треба, не можна, можна — розуміння цих моральних істин і додержання їх у житті свідчить про високу моральну культуру. Але піднімається на цей щабель морального розвитку лише той, хто знає і здійснює педагогічну істину, настільки ж просту, наскільки й мудру: на одну заборону, яку ви даєте своїм вихованцям, має припадати десять спонукань до активної діяльності. Щоб людина зрозуміла, що означає *не можна*, вона повинна переконатися в тому, що таке *треба, необхідно*. Із ставлення до світу речей і живих істот, які оточують дитину, — книжки, зошита, квітки, птаха, собаки — починається людська культура, починається ставлення до людини. Будь-яке правило можна повернути до вихованця таким боком, що зникне заборона і з'явиться заклик до діяльності, яка одухотворює людину, допомагає їй утвердитися на ниві добра. Не слід тримати дітей у шорах заборони: не рвіть квітів, що ростуть у шкільному дворі. Звільніть їх від цих шор, дайте їм повну волю, але одухотворіть працею: нехай у кожного з вас на шкільному подвір'ї росте квітка, вицестувана вашими турботами.

Мистецтво виховання полягає в тому, щоб людина, яку ми виховуємо, олюднювала світ речей, що оточують її, через ставлення до речей вчилася правильно, по-людському ставитися до людей. Дитина повинна «одухотворювати» речі, які входять в її життя, повинна відчувати в них людське — розум, мудрість, любов до людей. Якщо дитина цього не переживає, їй буде чужа справді людська тонкість природи, чутливість сприймання, у ній утвердиться те, що можна назвати моральною товстошкірістю, байдужістю, незворушністю, а по суті це і є моральне невігластво.

Отже, щоб дитина олюднювала світ речей, вчилася через речі по-людському ставитися до людей, більше потрібно спонукати її до активної діяльності. Без напруження духовних сил, властивих дитячій активності, малечийкий громадянин (дитина повинна бути в певному розумінні громадянином — розуміти і відчувати смисл людського, суспільного, колективного) ніколи не зрозуміє, що таке *не можна, неприпустимо, неможливо*. Вередливі діти і підлітки, які не знають упину своїм прим-

хам, виростають там, де з малих роїв дитячі сили не витрачають на працю в ім'я блага і щастя людей. Колективу. Виховання, побудоване на заборонах, робить дитину, по суті, самотньою, знелюднює її ставлення до навколишнього світу.

Але щоб спонукати до активної діяльності, треба бути другом дітей. Це особливо важливо для вчителя початкових класів. Маленькі діти по-справжньому проникаються вірою в вас лише тоді, коли ви що-небудь робите разом з ними. Спонукування до активної діяльності якраз і починається з такого р о б л е н я, яке входить у духовне життя ваше і ваших вихованців. Це роблення полягає у творенні речей, дорогих, милих вашому серцю, бо ці речі в певному розумінні єдині у світі (*творення* — в широкому розумінні; можна нічого не майструвати, не виготовляти, але творити). Під час лісової подорожі ми знайшли жолудь; він пустив корінь, ось-ось уже покажеся й паросток. Ми взяли пророслий жолудь, принесли його в школу. По дорозі з лісу до школи кожному хотілося понести трошки жолудь у своїх долонях, оберігаючи корінь і майбутній паросток. І жолудь став дорогим для нас. Ми посадили його — з ґрунту показався зелений паросток. Це ніжне деревце стало для нас єдиним у світі. Кожен з нас вклав у нього частину своєї душі. Це і є олюднення речей. Я спонукав дітей до активної діяльності: треба поливати деревце, оберігати його, удобрювати ґрунт. Усе це діти робили з великою радістю. Не можна зривати листя на дереві, воно дихає листям. Ця заборона стала непорушною для кожної дитини, бо діти відчували людське у світі речей. Але це людське не могло б стати для дитини збагненним, якби вона не була захоплена, одухотворена творчою працею. Тут я підходжу до висновків, правил виховання, що відіграють дуже важливу роль у становленні педагогічної майстерності. Один із цих висновків полягає ось у чому:

моральні істини (норми, правила, принципи) повинні матеріалізуватися в речах, предметах, відносинах.

Гільф і Петров колись дуже добре сказали: «Не треба боротися за чистоту, треба підмітати»¹². У цих словах велика педагогічна мудрість. На жаль, це просте і мудре

правило у практиці часом порушується: за участю у всіляких місячниках, конкурсах, оглядах тощо криється нерідко повна байдужість до світу навколишніх речей. «Нас гублять заходи, — розповідає один директор школи. — З вересня до квітня 92 заходи (місячники, конкурси і т. ін.) І про кожний треба писати звіт. Через них ніколи виховувати.» Якщо керівник боїться, що без заходів, які він вигадує, учитель перестане добре працювати, — це погане, нікчемне керівництво. Там, де сили поглинаються несподіваними місячниками, втрачається перспектива виховної роботи.

Не боротися за чистоту, а підмітати. Менше говорити і більше робити. Відкривати перед дітьми світ людського — лише за цієї умови моральні істини стануть надбанням кожної особи.

Однією з норм комуністичної моралі є повага до людини, шклування про неї, чуйність, чуливість. Не може бути й мови про повноцінне моральне виховання у тому класному колективі, де одна дитина чи кілька чоловік день у день, з місяця в місяць одержують «двійки», почувують себе неповноцінними людьми.

Дітям властива прекрасна здатність — здатність жити серцем, видавати своє серце речам, істотам, які оточують їх. С в Сент-Екзюпері прекрасна казка для дорослих — «Маленький принц». Я б назвав її казкою для педагогів. Маленький принц приручає Лиса. Принц стає для Лиса єдиним у світі. Лис для принца також єдиний у світі. Вони щасливі «Ми відповіли за тих, кого ми приручили... Людина — це насамперед відповідальність...» — ці слова Сент-Екзюпері облетіли весь світ¹³

Чуйність, чуливість, людяність наших вихованців можуть утвердитися лише тоді, коли кожна дитина щось чи когось «приручить», щось одухотворить, у щось вкладає свою душу. Я переконаний, що дитячий колектив тільки тоді виховує справжню людину, коли кожний бере близько до серця радощі і прикрощі товариша. Не може бути й мови про колектив як могутній інструмент виховання, якщо люди звиклися, змирнилися з думкою про те, що їхній товариш дістає «двійки», не встигає і став байдужим до своїх власних успіхів. Вдумливий педагог пробуджує у своїх вихованців почуття тривоги, стурбованості за успіхи кожного члена колективу. Він вчить пізнавати серцем, привчає переживати чужу біду і чужу радість

як свої особисті. З цього починається виховання людської відповідальності. У вашого товариша ніяк не виходять букви — залиштеся з ним після уроків, допоможіть йому, покажіть, поспівчуйте йому. Діти залишаються, допомагають. Вони раді, коли у невдахи букви виходять краще. І невдаха також радіє. Світ іншої людини входить у серце кожного вихованця. У людині з'являється щось дороге, потрібне їй поза власними інтересами і потребами.

Це і є те, що я називаю матеріалізацією моральних норм у людських стосунках. Винятково важливо у вихованні, щоб людина вже в дитинстві переживала високе, благородне почуття — бажання бачити іншу людину кращою, ніж вона є. У цьому бажанні джерело колективізму і водночас сильний засіб, що запобігає егоїзму.

У дитячому колективі моральні норми матеріалізуються і в речал. Я пам'ятаю одне з поколінь вихованців початкових класів. У II класі вони зробили ляльки, створили свій маленький ляльковий театр. Ляльки із стареньких ганчірок, непоказні на вигляд. Були важкі роки, ми не мали фарб, і очі Червоної Шапочки намалювали хімічним олівцем. Її волосся часто відклеювалося. У III класі діти одержали подарунок — справжні, куплені в московському магазині ляльки. Діти зраділи, але, коли починалася репетиція, вони відкладали у бік новенькі, блискучі ляльки і брали в руки те, що було для них дорожче за все...

Януш Корчак у книжці «Коли я знов стану маленьким» розповідає, як батьки подарували йому рідкісну в роки його дитинства річ — ковзани. А він проміняв їх на пенал з вишневого дерева... «Хіба мандрівник у пустелі не віддасть мішок з перлинами за жбан води?»¹⁴ Закінчує свою розповідь Януш Корчак мудрим запитанням, над яким нам, педагогам, треба задуматися. Людина, яку ми виховуємо, повинна відчувати жаждобу людини, потяг до спілкування із своїм ровесником, палке бажання принести йому радість і в цьому знайти радість для себе.

Кожна дитина має прагнути до свого жбана води, без якого вона не змогла б жити. Спочатку — це прив'язаність до речей, рослин, пізніше — до живих істот, до людей. Це могутній засіб виховання людяності. Ось чому ми добиваємося, щоб у кожної дитини було своє деревце,

свій кущ троянди, своя хризантема, свій маленький пожик, різець у робочій кімнаті, який вона визнає серед десятків інших ножикив, різців. Турбота про живе і живе одухотворює дитину, породжує в неї благородні почуття і поривання. Є в нас на шкільному дворі каштанова алея. Ці дерева діти виростили з каштанів, які зірвали в сонячні осінні дні, цілий рік зберігали у теплих, відлюдних, «секретних» куточках. Кожен привів свій каштан і посадив у землю. Кожен із завмиранням серця чекав появи ніжного паростка. Кожен торжествовав, страждав, засмучувався, обурювався — без цих почуттів неможливе олюднення, «приручення». І коли вони вперше почули: *бережи, поважай працю старших, люди на праці — творець життя*, — зрозуміли, що в цих словах важлива моральна норма нашого життя — велике і святе, здобуте людством у важкій боротьбі. Ці слова збудили гарячий відгук в їхніх серцях. Хлопчик, який вклав свою душу в живу істоту, створив те, що він приручив, прочитавши моральний кодекс будівника комунізму, задумався. До його серця не дійдуть священні істини комунізму, якщо в нього нема нічого і нікого єдиного у світі. Але коли це єдине у світі є, коли воно твориться, створюється, одухотворюється, тоді доходять до його серця спеціальні бесіди про людину, про працю, про обов'язок, про відповідальність.

Усе це спрямоване до найвищої мети — Людини. Для кожного вихованця найвищою цінністю світу повинна бути людина. Одним з найважливіших наших правил виховання є таке: в роки дитинства, отрочтва, ранньої юності якомога більше духовних і фізичних сил вкладати в людину. Не взагалі праця, не праця як *тільки* обов'язок, а праця, що відчиняє віконце у найбільш щасливий, найбільш радісний світ — світ людського спілкування, світ вірності і відданості людини людині. Коли маленька людина по-справжньому любить іншу людину — матір, батька, бабусю, дідуса, брата, сестру? Коли вона щось зробила для них, у щось вклала свою душу. Ти ще маленька дитина, ти вчпсея у I класі, але в тебе має бути незмірно дорога людина, якій ти вже віддаєш усе, що можеш віддати. Посади маленьке деревце — подарунок матері, посади виноградний кущ — подарунок бабусі. Вирости плоди, принеси їх матері і бабусі. Якщо ти знаєш, що таке напруження фізичних сил для щастя

і радості людини, якщо за це щастя ти заплатив потом і мозолями, своє серце буде відкрите для добра.

Слова надихають тоді, коли серце одухотворюється справами, працею, реальними суспільними взаємовідносинами. Вам, напевно, не раз доводилося чути нарікання вихователів: не доходить слово до дітей, що їм не говориш — ніякого відгуку... Чому це так буває? Діти чи підлітки не підготовлені до того, щоб слово стало для них дорогою і святою істиною, щоб їх одухотворювала ідея, виражена словом. Духовна підготовка до впливу найтоншим людським інструментом — словом — це тривалий виховний процес. Найголовніше у цій підготовці — одухотворення справами, творенням, вияв ставлення людини до людини в праці.

Керувати моральним вихованням — це означає створювати той невлесимий на перший погляд тонус шкільного життя, який виявляється в тому, що кожний вихованець про когось турбується, про когось піклується і тривожиться, комусь віддає своє серце. Це, по суті, ще цілина нашого педагогічного поля. Придивіться уважно до своїх вихованців, вдумайтеся: як ставляться вони один до одного, до людей, які оточують їх дома, до всього живого і прекрасного, що повинно підносити людину й утверджувати людське в людині? Тут ми підходимо до іншого правила морального виховання:

*засоби навмисного впливу
ефективні лише остільки,
оскільки створене і постійно
збагачується середовище,
яке виховує людину.*

Забуття цього правила призводить до тих небажаних наслідків, з якими, на жаль, доводиться мати справу дуже часто: до розриву між словом і ділом, поведінкою і свідомістю.

Поняття *середовище* широке і багатопланове. Це і світ речей, що оточують учня, і вчинки старших, і особистий приклад вчителя, і загальний моральний тонус життя шкільного колективу (як матеріалізується ідея піклування про людину). чуйність, сердечність. Особливе місце посідає сім'я. Якщо середовище утверджує в людині зовсім не те, до чого закликають хороші слова, то слово — цей мудрий, сильний засіб впливу вчителя на

учня — перетворюється у свою протилежність: воно виховус лицемірство, невіру в добро. Невідповідність між середовищем і засобами навмисного впливу стала джерелом неправильного висновку, який дістав в останні роки велике поширення, висновку про те, що нібито активна діяльність, особливо праця, — ефективніший засіб виховання, ніж слово. Не можна протиставити ці дві речі. Слово безсиле без середовища (у це поняття включається і діяльність), а потрібне для виховання середовище неможливе без слів. Якщо хочете добитися повної гармонії морального розвитку особистості, створіть гармонію середовища і слова.

Що найголовніше у середовищі, про яке йде мова? Потрібно, щоб повсякденно, на кожному кроці кожна людина щось робила для іншої людини, для колективу, щоб життєдіяльність колективу не мислилась без активної діяльності особи в ім'я інтересів колективу. Середовище не є чимось раз назавжди створеним і незмінним. Середовище повинно повсякденно створюватися і збагачуватися. У кожного нашого класного колективу є свій куточок краси. Це кілька кущів троянд, чи виноградник, чи персиковий гай, чи маленька діброва. Наші моральні повчання — турбуйся про живе і прекрасне, будь добрим і чуйним — були б для вихованців звуком пустим, якби не цей найважливіший елемент середовища.

Це лише мікросередовище. Справжнє почуття повинності, почуття належності до колективу утверджується, коли людина відчуває себе трудівником на широкій ниві служіння народові. Те, що робиться, створюється в маленькому шкільному світі, повинно якимись нитками зв'язуватися з великими суспільними справами.

Але суспільна спрямованість праці не означає безликості. У кожного учня в шкільному середовищі є щось єдине у світі, лише за цієї умови він дорожить світом речей, створеним іншими людьми. Ця істина стала правилом нашої системи виховання. Якщо у вас у школі п'ятсот учнів, виходить, на шкільній садибі повинно бути п'ятсот дерев чи п'ятсот плодово-ягідних рослин, чи п'ятсот кущів троянд, у які кожний уклав свою душу. Знеособлення діяльності, праці — одна з причин того, що середовище, в якому перебуває учень, втрачає свій виховний смисл.

Середовище повинно не тільки споукати до активної діяльності, а й стримувати, гальмувати. Ось на шкільному подвір'ї маленька горіхова алея. Деревя посаджені з таким розрахунком, щоб дитина, яка бігас, охоплена почуттям життєрадісного світосприймання, змушена була дещо зменшити свій запал, примусити себе обережно обійти дерева. А ще краще буде, якщо вона зупиниться, щоб помилуватися красою. Діяльність полягає не тільки в тому, щоб створювати, а й у тому, щоб оберігати. Ми вважаємо дуже важливою умовою повноцінного морального виховання, щоб людина вправлялася в обмеженні своїх бажань: не все, що хочеться, можна робити.

Особливо важливим для виховання елементом середовища є

тонкість, людяність відносин між вихователями і вихованцями, між старшими і молодшими школярами, між ровесниками.

Мова йде про емоційно-естетичну сферу духовного життя. Це одне з найменш вивчених питань морального виховання. У школі має панувати дух поваги до людської гідності, дух взаємного довір'я вихователів і виховуваних, дух віри в людину. Яким би запущеним, безнадійним не був вихованець через обставини, що склалися в сім'ї, скільки б образи не приніс він у своєму серці до вас у школу, у його серці є щось добре, і справжній вихователь завжди звертається до доброго, людяного. Якщо уважно придивитися до того зла, яке, на жаль, оселяється в серці дитини чи підлітка, то корінь його завжди живиться, образно кажучи, ґрунтом неповаги людської гідності. Недовір'я до вихователів, настороженість, озлобленість, жорстокість, мстивість — усе це розцвітає тому, що до чутливого, ніжного серця хтось торкається грубими, нерідко брудними руками, воно грубішає, втрачає чутливість і чуйність, вихователі важко добратися до того хорошого, що є в будь-якій людині, а ми ж маємо справу з дитиною!

Якщо ви хочете стати справжнім майстром-вихователем, відмовтеся від наміру раптово розтопити крижинку, що утворилася в дитячому серці, якимись рішучими, блискавичними, надзвичайними заходами. Вихо-

вання серця неможливе без самовиховання. Дитина протестує проти спроб вторгнутися в її серце і одним махом очистити його від зла. Тому протестує, що коріння зла заглиблюється в її ображену людську гідність, і той, хто намагається одним ударом вирвати зло, спричиняє великий біль. Адже коріння зла глибоко сягає в найчутливіші, найзаповітніші куточки серця, їх не вирвеш відразу, серце почне кровоточити і ще більше озлобиться.

Справжнє виховання полягає в тому, щоб крижинка в дитячому серці розтанула поступово, щоб серце вашого вихованця само випромінювало тепло.

Педагогічна мудрість і майстерність полягають у тому, щоб дбайливо берегти, оберігати в душі дитини потяг до прекрасного, прагнення бути хорошою. А якщо немає цього потягу і прагнення, — створювати їх. Найбільше багатство, про яке я турбуюся в школі, — привабливість прекрасного в людині, у взаєминах між людьми. Дитина повинна бути вражена, зачарована, захоплена цим багатством. Якщо ми говоримо про величезну силу романтичної мрії в роки отрочтва і ранньої юності, то найяскравішим образом цієї мрії повинні бути прекрасні люди, прекрасна людина, піднесені людські відносини. Місію вихователя я бачу передусім у тому, щоб допомогти своєму вихованцеві вразитися, одухотворитися красою моральності й вірити, твердо вірити в те, що прекрасне і правда перемагають і торжествують.

Дитина, і особливо підліток, повинен бачити в житті, в реальних взаєминах конкретних людей красу і правду, а це означає, що маленька людина постійно відчуває моральну опору свого буття. Ідеал, яким треба вразити, зачарувати, захопити дитину, підлітка, юнака, не повинен бути чимось ангелоподібним. Нехай це буде жива людина з яскраво виявленими думками, почуттями, споюками. Дитину, підлітка, юнака в людині найбільше захоплює, вражає та грань краси, за якою стоїть вірність принципам, переконанням, моральна стійкість, незламність і особливо непримиренність, нетерпимість до зла. Одухотворює, вражає, захоплює підлітків і юнаків насамперед пристрасний борець. Це велике щастя для становлення людини, якщо на життєвому шляху в роки дитинства дитина зустрічає незламність, непримиренність, ідейну яскравість, виразність.

Справжній вихователь турбується про те, щоб між його вихованцями були глибокі емоційні відносини. Мова йде про те, щоб людина віддавала тепло свого серця іншій людині, робила добро, створювала радість для іншої людини. До людини, в серці якої оселилася образа, не можна підходити як до нещасної, знедоленої, не можна давати їй відчувати, що її тільки жалюють і, тільки жалюючи, роблять добро. Необережністю педагога часто пояснюється те, що вагкі діти відкидають спроби вихователя поговорити з ними щиро: вони відчують у ласкавих, добрих словах лише жалість, а будь-яка людина, яка поважає себе, не хоче почувати себе жалюгідною. Крижінка, що сьовує юне серце, починає віддавати тоді, коли кожний член колективу віддає комусь тепло свого серця, коли чуйність, повага до людини — не якісь спеціальні засоби, що застосовуються у таких-то і таких випадках, а звичайна, постійна атмосфера, норма відносин.

Дитина, особливо знедолена, з дитинства позбавлена уваги і ласки батьків, потребує жалості. Уміння жалити — необхідна моральна риса вихователя. Але, жалюючи, слід пробуджувати в юному серці внутрішні сили, гідність, власну непримиренність до зла і власну готовність стати борцем.

Дуже тонко, складно і нелегко в моральному вихованні — це добитися того, щоб кожний вихованець робив добро, приносив радість товаришеві, щоб у цій душевній творчості народжувалася потреба в людині — щира, глибока прихильність учнів один до одного. Навчити робити добро людині — в цьому частина педагогічної майстерності. Тонко, тактовно, непомітно розумний вихователь порадить дитині: дай своєму товаришеві почитати книжку, намалюй йому те, що ти намалював собі і чим ти пишаєшся, просто піди разом з ним зі школи, хоч тобі й не зовсім по дорозі. Є тисячі можливостей робити добро, і кожна з них повинен бачити педагог. Чим тонше творення добра для людини, тим більше людяності і благородних емоційних відносин між вихованцями.

Це не якась абстрактна філаитронія. Мова йде про вироблення в юній душі справжньої безкорисливості. Наше завдання полягає в тому, щоб з малих років вчинки спонукались не особистою вигодою, а високими мораль-

ними мотивами, щоб в ім'я торжества добра, краси, правди маленька людина вмала поступитися власними інтересами. Тільки безкорислива людина може бути по-справжньому непримиренною і нетерпимою до зла. Користолобство — зворотна сторона безпринципності, підлабузництва, моральної неохайності.

Атмосфера загальної доброзичливості і взаємного творення добра — це та певловима на перший погляд риса духовного життя колективу, яка визначає характер взаємовідносин, суть вчинків, що показують ставлення одної людини до іншої. Багаторічний досвід переконує в тому, що ця атмосфера залежить від того, які джерела радості, джерела оптимістичного світовідчуття живлять людське серце в дитинстві. Одною з найбільш тонких і ювелірно чистих справ у технології педагогічної творчості є створення в духовному житті кожної дитини і шкільного колективу гармонії радощів. Нехай першою радістю дитини буде віддача своїх душевних сил в ім'я благополуччя, щастя інших людей. Якомога більше одухотвореності, джерелом якої є свідомість того, що люди відчують у мені потребу, що я даю людям щастя і від того я щасливий сам. Це непросте почуття складатиметься з багатьох вчинків, спрямовувати, надихати які — справа кожного вихователя. Керівникові школи потрібно добиватися того, щоб не було в школі жодної людини, яка б не піклувалася про інших людей. Організаторові позакласної роботи слід дбати про те, щоб кожна справа, якою зайнятий той чи інший колектив, мала в своїй основі як рушійний стимул ідею піклування про людину.

Багато добра повинен давати маленькій людині педагог. «Чи вистачить у нього на всіх серця?» — запитайте ви. Так, вистачить, якщо першим його помічником, першим другом у творенні добра буде сам вихованець. Одне з важливих правил морального виховання у тому, щоб розбудити в юному серці

бажання стати кращим.

Яким би замкнутим, озлобленим не був вихованець, зумійте звернутися до того людського, що є в його серці. Він, наприклад, ніколи не виконує домашнього завдання з арифметики, в кращому разі списує. А ви підійдіть до нього, забудьте, що він звик обманювати і вчителів, і матір, і як рівний з рівним ведіть розмову про те, як

самостійно працювати над задачею. Або попросить його залишитися після уроків, поговорить з ним не так, як розмовляє той, що примушує, з тим, хто мусить підкорятися, а як людина з людиною.

Це не проповідь всещирого, як здасться кокому, коли промовляти слова *повага, чуйність, сердечність*. Я за велику людську вимогливість. За ту вимогливість, за ту дисципліну праці, думки, людських стосунків, коли вихователь не може спати спокійно, якщо духовне життя його вихованця пішло не по тій стежинці, яка веде до піднесення людини на вершину моральної краси, розуму, творчості.

Справдане виховання — це злиття віри дитини в саму себе, поваги до самої себе і непримиренності педагога до всього поганого, що може оселитися в її душі, — злиття, що дає могутній потік, ім'я якому — п'якування про Людину. Тільки на хвилях цього потоку може триматися той дуже примхливий човник, який у педагогічному світі називається вимогливістю. Нема цього потоку — човник сів на члину, і ніякими зусиллями його не зрушиш. Вимагати, якщо дитина не вірить у свої сили і якщо ви, педагог, змирилися з тим, що ваш вихованець поганин, — це все одно, що, збираючись плисти по піщаному морю, мудрувати над питанням: а чи нема таких весел, якими можна було б усе-таки гребти в піщаних хвилях? Скільки не шукайте таких весел, не знайдете їх, бо сама думка про плавання на човнику по піску безглузда.

У вихованні, особливо у вимогливості до учня, неможливо передати досвід як щось наочне і відчутне, оскільки не можна показати наочно, як відчувати. До одного вчителя початкових класів прийшли на урок двоє вчителів із сусідньої школи. Те, що вони побачили, вразило їх: дитина, яка не виконала завдання, сама говорить про це вчителю, просить дати їй додаткове завдання для того, щоб зрозуміти матеріал. Учитель ніколи не збирає щоденники: діти самі записують у них свої оцінки і дають щоденники батькам, ніколи не було жодного випадку обману.

— Навчіть, як ви цього досягли? — сказали вчителі, які прийшли запозичувати досвід.

Щоб розбудити в людині бажання стати кращою, треба самому всією душею бажати бачити її кращою. Найблагородніша моральна істина залишиться для учня

звуком пустим, якщо її не одухотворили живе почуття і допитливий розум вихователя.

Усі педагогічні побудови, якими б мудримися вони не були, перетворюються в порох, якщо нема биття гарячого серця, трепету благородних почуттів, мудрої розсудливості живої людини — учителя. Потрібно, щоб маленька людина відчула і зрозуміла, що їй вірять і бажають добра. Тільки віра в людину пробуджує людську гідність. Без цього немислиме самовиховання.

Для чого все це я розповідаю директору школи? Можливо, це безпосередньо не стосується керівництва навчально-виховним процесом? У тому-то й річ, що керівник володіє тонкощами, ювелірними складнощами впливу на душу людини. Лише за цієї умови керівник зможе побачити саму суть того, що роблять учителі, зрозуміти причини окремих помилок. Лише за цієї умови можна зробити те, що взагалі в школі зробити нелегко, це

*подолання небажаного впливу
середовища в окремих сім'ях.*

Є сім'ї, в яких уклад життя, стосунки між батьками, ставлення до громадського обов'язку руйнують, зводять нанівець усе добре, хороше, позитивне, що створюється в школі. Засобами педагогічної пропаганди можна зробити багато, але можливості школи щодо цього не безмежні. Дітей, які живуть в атмосфері зла, неправди, лицемірства, приниження людської гідності, треба вирвати з поганого середовища — у цьому полягає виховна місія школи.

Вирвати з поганого середовища — це не означає передати обов'язково дитину на виховання у школу-інтернат або дитячий будинок. Іноді це необхідно робити, але життя настільки складне, що всі його суперечності і труднощі не вкладеш у готову схему. У багатьох випадках доводиться зважати на реальні обставини. Завдання школи полягає в тому, щоб людина, яка повсякденно зазнає небажаного впливу домашнього середовища, потрапила у школі в атмосферу, здатну подолати цей вплив. Якщо вже з батьками не можна нічого зробити, щоб вони стали кращими, нехай син не наслідує батьків.

Директор — головний вихователь школи — має знати духовне життя дітей, підлітків, юнаків і дівчат, які зазнають небажаного для суспільства впливу середовища.

Дуже важливо зробити так, щоб ці вихованці якомога довше перебували у сфері впливу школи. Зло сімейної обстановки повинно долатися добром, яке утверджується в духовному житті шкільного колективу. Але це означає, що добро, яке ми утверджуємо в юному серці у школі, мусить бути непримирним і нетерпимим до зла. Для того, щоб маленька людина була цілком підвладна не домашньому середовищу, де панує зло, а шкільному середовищу, де панує добро, вона повинна непавидіти мерзенність.

Людина не може жити без людини, ідеї матеріалізуються в людині і людських стосунках, тому важливо, щоб у цих вихованців розвивалася благородна потреба в людині. У своїй практичній роботі ми прагнемо до того, щоб для таких дітей, підлітків, юнаків і дівчат моральні істини, норми, принципи якомога яскравіше розкривалися в живих людських взаєминах, вчинках, які цих вихованців безпосередньо стосуються. Олюднення середовища, здатного подолати негативний вплив домашньої обстановки, — у цьому полягає головна передумова правильного виховання тих, кому сім'я не дає того, що допомогло б школі. Практично це виявляється в тому, що люди, які оточують цих вихованців у школі, дають їм багатство інтелектуального, естетичного, творчого життя. Але тут треба враховувати одну важливу умову, яка також є правилом морального виховання:

*учні, особливо підлітки,
не люблять почувати себе
виховуваними.*

Якщо підліток відчує нарочитість вашої бесіди, зрозуміє, що ви спеціально говорите з ним, щоб виховувати його, ваші слова сприйматимуться з недовір'ям і настороженістю. Одно з лих шкільного виховання — це, користуючись образом з античної міфології, осличі вуха виховного задуму. На жаль, ці вуха нерідко стирчать і відлякують від нас підлітків. Часом їх намагаються заховати під гарною зачіскою виховного заходу, але чим красивіша ця зачіска, тим дурніше стирчать осличі вуха, тим більша небезпека перетворити виховання в пустопорожню балаканину.

Мова йде про те тривожне явище, яке я назвав би грою дітьми. В окремих школах, буває, влаштовують

показові комсомольські диспути: підлітки заздалегідь репетирують свої виступи, потім до них на цей диспут приходять педагоги з інших шкіл, це називається обміном досвідом. Так само іноді проводять піонерські збори. А недавно один директор школи розповідав мені, що в них у школі раз на місяць проводять день народження тих, хто народився в поточному місяці: один відзначає його після свого дня народження, інший передчасно... виголошуються промови... вручаються подарунки...

Хочеться вигукнути: що ви робите, товариші, опам'ятайтеся! Не перетворюйте в розмінну монету те, що святе й дороге. Не грайте дітьми. Діти люблять гру, але не люблять, коли їх перетворюють на іграшку. Вони жорстоко платять вам за це: платять байдужістю до великого і святого, а це вже дещо небезпечніше, ніж невинні недоліки у виховній роботі. Ось факт, який примушує здригатися: під час одного з показових диспутів, який було заздалегідь прорепетирувано, шістнадцятирічний комсомолец невлад проказав свою репліку (саме так називають організатори цих справ слова своїх вихованців) раніше, ніж належало, внаслідок чого слова про піднесене і благородне набули іронічного змісту. До кінця диспуту всі ледь утримувалися від сміху. А людям, які були присутні на цьому спектаклі, і невтямки, що впору плакати, а не сміятися.

Зробіть правилом морального виховання: нехай ваш виховний задум здійснюється активною діяльністю самих учнів. Йдеться зовсім не про те, щоб маскувати виховний задум, робити його таємницею для учнів. Наша мета велична й благородна, і нам разом з нашими вихованцями треба пишатися і нашими ідеалами, і самою суттю комуністичного виховання. Мова йде про те, щоб процес виховання не прив'язувався до духовного життя вихованців як щось чужорідне, а входив органічно в їхнє життя, був самою суттю їхнього життя.

Закінчимо цю бесіду тим, про що йшлося вище, — про специфіку процесу перетворення знань у переконання. Програмний матеріал з гуманітарних предметів глибоко пронизують ідеї марксистсько-ленінського світогляду: любов до Батьківщини, вірність ідеалам комунізму, готовність боротися за комуністичні ідеали, обов'язок перед трудовим народом, який породив, вигоду-

вав і виховав нас, непримиренність до зла, людяність, правдивість, сьромчність. Але, як уже говорилося, навчання має свою логіку, його мета — оволодіти знаннями, зберегти і закріпити їх у пам'яті. У зв'язку з цим виникає потреба розкривати перед свідомістю учнів моральні, громадсько-політичні, естетичні ідеї не тільки в тому, що обов'язково для запам'ятовування, заучування, а й в інших сферах духовного життя.

Ідейне багатство думок, почуттів, переживань —

ось що повинно стати характерною особливістю духовного життя колективу. У ті моменти і періоди, коли на уроках вивчається матеріал, через який червоною ниткою проходять ідеї, що є основою моральних переконань, потрібно бути особливо уважним до духовного світу кожного свого вихованця. Треба добиватися того, щоб учні читали хороші книжки, в яких розкривається багатство ідей, що пронизують матеріал, який вивчається в даний час, щоб саме в цей час їх хвилювали чисті, благородні, високі почуття.

Ідейне багатство думок народжується тоді, коли людина читає книжку не для того, щоб завчити, а для роздумів, для переживання радості пізнання істини. Чим більше роздумів, чим яскравіше розкривається глибоко особисте ставлення до того, що пізнається, тим більше хочеться людині висловити свою думку, поділитися своїми почуттями. Виникає потреба в задушевній розмові з учителем, з товаришами, у суперечці, в диспуті. У цій потребі — корінь тієї невимушеності, ненавмисності виховного впливу, про який ішлося вище.

Якщо у вас виникла думка провести диспут з того чи іншого питання, подумайте насамперед, чи є в учнівському колективі емоційна готовність до диспуту. Чи хвилюють учнів громадсько-політичні, моральні, естетичні ідеї? Якщо цієї схвильованості нема, виховного задуму не буде досягнуто.

Ідейне багатство особи залежить від того, наскільки гармонійно зливаються в духовному житті людини її думки, почуття, переживання і діяльність. Провідним у цій гармонійній єдності є громадянське начало морального виховання. Завдання школи полягає в тому, щоб

духовний світ кожного підлітка, юнака і дівчини не обмежувався вузькоособистими, домашніми інтересами. У майбутній «Методиці виховання» розділ про громадянське виховання морального виховання уявляється мені одним із найцікавіших і найбільш нових за характером висвітлення цієї ідеї — політичної і педагогічної проблеми.

Людина починається в дитинстві, людина немислима без громадянської серцевини, тому піклування про громадянську лінію всього процесу морального виховання є першочерговою турботою директора. Коли до нас у школу приходять малюки-першокласники, ми намічаємо перспективу гармонійної єдності думок, почуттів, переживань і діяльності. У цій перспективі ми визначаємо: як поступово розширюватиметься громадянський горизонт, кругозір людини, як вона з кожним роком усе більше і більше братиме до серця навколишній світ — від сім'ї, школи, колгоспу, села, району, області до горизонтів країни, Батьківщини.

Ми визначаємо перспективу поступового розширення громадянського бачення світу. Думаємо, як громадянське, патріотичне бачення світу зливатиметься з працею для народу, з творенням в ім'я високих ідеалів. Якщо ви збираєтеся планувати, складати плани, займіться перспективою становлення людини-громадянина, і ви відчуєте, що це найцікавіше, найбільш потрібне планування. У цьому плануванні особливо важливо досягти єдності того, що людина бачить, пізнає, думає, і того, що вона робить. Разом з класними керівниками ми передбачаємо, як думки, тривоги, піклування про Батьківщину поступово входять у юну душу як глибоко особиста, сердечна справа, що треба зробити кожному вилованцеві в дитячі, отроцькі та юнацькі роки, щоб утвердити себе на громадянському поприщі, які нитки зв'язуватимуть діяльність і думку, справу і почуття, творення і переживання.

У вихованні людини дуже важливо бачити головне, провідне, вирішальне. Дитина, якій сьогодні сім років, яка несміливо переступає поріг школи і виводить у зошиті кружечки і палички, через десять років на ваших очах стане громадянином. Це перш за все і вище за все. Хлопчисько, перед яким сьогодні відкривається перша сторінка букваря, через десять років візьме в руки зброю

і стане на захист кордонів нашої Батьківщини. Якщо ж виникне необхідність, він стане на смертельний бій з ворогом. Дорочною за все йому повинна бути Вітчизна — її свобода, незалежність, честь і гідність. Наша велика місія в тому, щоб кожною клітиною свого серця і мозку він увібрав у себе велике і святе — інтереси Вітчизни, щоб у його особистому людському світі понад усе було суспільне, громадянське.

Ось саме в тому, щоб громадянське, патріотичне життя почалося для людини з малих років, і полягас майстерність виховання. Що для цього потрібно? Насамперед громадянське, патріотичне бачення і розуміння світу, який оточує дитину. Ми добивасмося, щоб у дитини і підлітка боліло серце за те, що відбувається навколо неї і поряд з нею, щоб вона з дитинства пережила, відчула громадянські радощі і громадянські прикроці

ПРО КЕРІВНИЦТВО РОЗУМОВОЮ
ПРАЦЕЮ ШКОЛЯРІВ

Останнім часом педагогіка дедалі більше цікавиться проблемами наукової організації праці. Ставиться питання про процес навчання як єдине ціле, про необхідність установавання взаємозв'язку між організаційними і методичними елементами шкільного навчання.

Проте в багатьох випадках постановка проблем наукової організації праці зводиться до таких організаційних і методичних сторін та елементів процесу навчання, як виклик учня для опитування на уроках, виконання домашніх завдань, підготовка вчителя до уроку. Усе це дуже важливе, але в основі наукової організації праці в школі повинно бути керівництво розумовою діяльністю учнів, керівництво процесом оволодіння, поглиблення, закріплення, застосування знань, керівництво розумовим розвитком.

Процес виховання і навчання — це творчий процес, і його справжня наукова основа полягає не в тому, щоб не відступити ні на крок від наміченого, а в тому, щоб зуміти в процесі уроку внести необхідні зміни в те, що намічено. Кого саме викликати для опитування, перевірки знань — це настільки визначна деталь процесу навчання, що передбачення її не відіграє істотної ролі. Досвідчені педагоги школи не планують, кого саме викликать на уроці. Доти, поки я не прийшов у клас, це подивився в очі учням, не побачив, який загальний настрій класу, доти я не можу нічого заздалегідь передбачити в цьому питанні — питанні суто конкретно: кого викликати. Інша річ — запитання для перевірки

знань. Над ними я думаю завчасно. Тут педагог стикається з такими топкощами, як індивідуальні особливості мислення, інтереси, захоплення.

Перевірку знань, опитування не можна розглядати у відриві від усєї системи навчально-виховної роботи. Не можна планувати перевірку знань як якусь окрему сторону роботи. Перевірка знань — це частина загального процесу навчання. І від того, якою є культура педагогічного процесу, наскільки керованим є процес навчання в цілому, залежить і посиленість розумової праці школярів. Принципи сітьового планування, тобто планування, яке передбачає явища, події, ситуації між якимись двома кінцевими пунктами певного процесу — технологічного, виробничого, педагогічного, — це, за переконанням багатьох директорів шкіл, та наукова основа керівництва педагогічним процесом, на яку треба поставити шкільну практику, поставити те, що в шкільній справі найбільше відстає, — керівництво процесом навчання, процесом розумової праці, управління роботою учнів і вчителів.

Йдеться про керівництво школою як складним організаціоном, в якому переплітаються сотні, тисячі взаємозалежних факторів, в якому щодня, щогодини виникає непередбачене. Керівництво повинно полягати, на мій погляд, у тому, щоб, відокремивши непередбачене — те, що не можна (і нема потреби) передбачити, спланувати, розрахувати, знайти в навчально-виховному процесі найважливіше, найголовніше, визначити те, що не тільки входить у сферу наукового передбачення, а й немислиме без передбачення.

Сітьове планування не можна механічно переносити в навчально-виховний процес. Треба зробити застереження, що тут слід узяти лише загальні принципи сітьового планування — встановлення певних етапів, відрізків, на яких щось завершується, на яких починається перехід в якусь нову, вищу якість, вищий стан. Але одночасно потрібно зробити застереження і протилежного характеру: в навчальному процесі є речі, які піддаються настільки ж точному, конкретному обліку, аналізу, як і елементи виробничого планування. Якби це було не так, не було б ніякої науки про навчання і вчителі блукали б у пітьмі. Джерело багатьох бід шкільного навчання якраз у тому, що день у день, з місяця в місяць,

з року в рік повторюються одні й ті самі недоліки; про них без кінця говорять, а справа не поліпшується. При цьому і директор школи, і інспектор, і вчитель іноді бачать тільки результат, а корені недоліків упускаються. не аналізуються, не робиться спроби спочатку усунути причину недоліку, а потім вивчити результат.

Скільки вже говорилося про погану грамотність учнів! А боротьба з неграмотністю виявляється в кращому разі у тому, що учневі час від часу дають додаткові вправи, крім того. від нього вимагають ще раз повторити граматичні правила. У програмах з граматики передбачено, які правила учень повинен засвоїти в IV, які в V класі і т. д. Але ось часто-густо спостерігаємо незбагненне на перший погляд явище: учень X класу пише слово *об'ява* без апострофа, пише «извените»... Де ж, на якому етапі процесу навчання він повинен був засвоїти правильне написання цих слів настільки міцно, щоб ніколи не допускати помилок. щоб у нього не було потреби вдаватися до граматичних довідників, щоб не думати про написання цих слів, та знати настільки твердо, щоб забути правила, не думати, як писати, щоб думку спрямовувати на інші об'єкти, а не на цей... Ніхто не може дати відповіді на це питання, ніхто не задумувався над цим. І ніхто не дивується, що десятикласник пише «извените»: прийнято вражати справу навчання настільки складною, незбагненою, непоясненою і непередбачуваною, що аналогічні факти взагалі розглядаються як щось немислиме.

Якби процес навчання будувався на науковому передбаченні, цього не було б. Скільки сил витрачається марно, скільки безсонних ночей іде на перевірку зошитів! А скільки даремно витрачається сил у керівництві школою, особливо в керівництві навчально-виховним процесом на уроці! Незліченну кількість разів повторюються ті самі зауваження: учнів для відповіді краще викликати до столу (або до дошки), учень нехай бере з собою зошит і подає його вчителю, не можна на очитування відводити надто багато часу і т. ін. А тим часом найважливіше в керівництві уроками з боку директора і завуча — це наукове передбачення активної розумової праці учнів. Це піклування про добування знань на уроці.

Ми прагнемо до того, щоб, готуючись до уроку, вчитель продумував матеріал саме з цього погляду — відкрити перед учнями ті непомітні на перший погляд «вузлики», в яких переплітаються причинно-наслідкові, часові, функціональні зв'язки, де народжуються запитання, а запитання — це вже стимул, який пробуджує бажання знати.

Ось перед вами матеріал уроку: фотосинтез. Ви вдумуєтеся в зміст матеріалу: де «вузлики» переплетення смислових зв'язків? Ви відкриваєте перед очима школярів захоплюючу, таємничу картину: рослина бере з ґрунту і повітря неорганічні речовини і перетворює їх у речовини органічні. Що являє собою цей процес будівництва органічної речовини? Що відбувається в рослинному організмі — цій надзвичайно складній лабораторії? Ви розкриваєте матеріал так, щоб підвести учнів до усвідомлення цих питань, щоб кожного здивувало: як же так — мертва речовина мінеральних добрив на сонці перетворюється в соковитий помідор? Чому я не задумувався падцем?

Як підвести учнів до цих думок? Для цього треба знати, що ви на уроці поясните до кінця, а що залишите недоговореним. Недоговорене — це для мислення учнів. Тут нема ніяких рецептів на всі випадки. Усе залежить від змісту матеріалу і від знань, які вже є у школярів.

Але ось у свідомості учнів виникло запитання. Далі ви прагнете до того, щоб з усього запасу знань, якими вже оволоділи діти (і на попередніх уроках біології, і в процесі праці, і з книжок), відокремити саме ті знання, які потрібні для відповіді на запитання. Ось це відокремлення, використання вже наявних знань для пояснення незрозумілого і є добування знань. Можна викликати одного за одним кількох учнів і пропонувати: говоріть, хто що знає, з ваших думок нехай складається відповідь. Думка одного школяра пробуджує думку іншого. Іноді при такому добуванні знань буває, що окремі учні пасивно сприймають — тільки слухають відповіді товаришів, самі ж не напружують розумових зусиль. А треба, щоб добували знання всі. Найбільш пасивних і неуважних вдається залучити до роботи різними способами.

Одним з таких способів є завдання для самостійної роботи — після того як незрозуміле, неясне стало очевидним, можна запропонувати: думайте всі, працюйте зосереджено, запишіть хід своєї думки.

Буває й так, що, підвівши до питання, ви пояснюєте матеріал самі. Для того, щоб і в цьому разі учні активно працювали, вам потрібно добре знати їхні знання. В одного учня вони широкі, в іншого вузькі, один добре пам'ятає вивчене, інший дещо забув. Ось тут вам треба так керувати розумовою працею, щоб кожний, вслухаючись у ваше пояснення, йшов за ниткою вашої думки, знаходячи в своїх запасах знань те, що там зберігається. Як що замість знань пустота, якщо хтось уже відірвався від нитки вашої думки, вам потрібно заповнити цю порожнечу додатковим поясненням, знову підвести до нитки своєї думки того, хто відірвався. Це вимагає великої майстерності. Треба вміти побачити з того, як сприймають учні матеріал, що ось зараз, у цю хвилину, хтось уже не розуміє. Треба вміти згадати, що саме могли забути учні, від чого залежить нерозуміння матеріалу. Буває, для з'ясування цього досить поставити запитання, відповідь на яке вимагає кількох слів, і вам уже стане ясно, в чому утруднення, що виникли для окремих учнів, і як допомогти подолати ці утруднення.

У процесі викладу досвідчений учитель з особливою увагою стежить за розумовою працею учнів у тих місцях, де переплітаються, перемішуються, стикаються «вузлики» думки — смислові зв'язки. У цих контрольних пунктах на шляху осмислювання матеріалу досвідчений учитель тим чи іншим способом перевіряє: чи всі донесли до цього пункту те, що я їм даю? З яких куточків «комори знань» використали вони власні знання, коли я давав їм нові знання? Перевірка на цих контрольних пунктах — дуже важлива умова активного добування знань і умова керівництва розумовою працею. Залежно від змісту матеріалу, який вивчається, цю перевірку можна здійснювати найрізноманітнішими засобами. Це і постановка запитання, яке потребує узагальнюючої відповіді, і невелика практична робота на кілька хвилин.

Якщо досвідчений вчитель виявить незнання, він не повертається до самого початку викладу, а шукає обриви десь на попередніх контрольних пунктах, знаходить їх, знову ставить запитання так, щоб учні самі

вхопили загублену нитку думки, самі згадали те, що стало причиною нерозуміння нового матеріалу.

У керівництві розумовою працею на уроці особливе місце посідає проблема інтересу. Чим цікавіше дитині те, що вивчається, тим більше зосереджує вона увагу, тим глибше засвоюються знання. Інтерес — це особливе емоційне забарвлення думок, що супроводжують процес оволодіння знаннями. Від яскравості цього забарвлення залежить дуже важлива риса розумової праці — вміння учня використовувати те, що зберігається в запасниках пам'яті. Навчання повинно бути цікавим, захоплюючим. Але це не означає, що в будь-якому матеріалі треба шукати щось цікаве. Найбільш нудний і одноманітний матеріал може стати для учня цікавим, якщо він власними зусиллями помітив ті залежності, в яких відкривається незрозуміле.

Ефективність розумової праці на уроках великою мірою залежить від того, як учитель уміє визначити співвідношення нового із засвоєним раніше. Є матеріал, для вивчення якого треба брати небагато, візьмете більше, ніж допустимо, і учні поверхово зрозуміють його й погано засвоять. Це впливає з самої природи розумової праці: нове лише тоді міцно засвоюється, коли воно міцно кріпиться до добре відомого. Учителеві треба вміти бачити ті точки зчеплення нового з відомим, від міцності яких залежить ефективність усього навчання.

Найважливіші уміння і навички, якими треба оволодіти в школі.

Років двадцять тому я поставив за мету визначити, коли, в якому навчальному році, в якій чверті учні повинні досягти певного рівня, етапу, сходинки освіти — оволодіти найважливішими уміннями і навичками, засвоїти найважливіші узагальнення — правила, висновки, формули, закони, засвоїти настільки міцно, щоб вони ніколи не забувалися. Аналізуючи весь комплекс знань, умінь, навичок, який становить те, що прийнято називати середньою освітою, я побачив ніби кістяк, остов, на якому будуються жива плоть і кров освіти, розумового розвитку, перескопань. Цим кістяком є практичні уміння і навички, без яких неможливо собі уявити процес на-

вчання. Це вміння вчитися: спостерігати явища навколишнього світу, думати, висловлювати думку про те, що я бачу, роблю, думаю, спостерігаю, читати, писати. Десять років учень вчиться у школі, і, щоб успішно опанувати знання, він повинен навчитися читати й писати не протягом цих десяти років, а на якомусь етапі, близькому від початку навчання і далекому від закінчення. І чим ближче від початку навчання етап оволодіння цими вміннями (особливо вмінням читати), тим легше учневі вчитися, тим менше перевантаження він відчуває. Від школьного навчання часто в тому, що людина всі десять років навчання у школі вчиться читати і писати, але оскільки їй треба ще займатися і такою справою, як опанування системи наукових знань, вона не може ні навчитися добре читати і писати, ні оволодіти системою наукових знань.

Усі найважливіші вміння, навички, якими учень повинен оволодіти протягом десяти років, я записав у вертикальний стовпчик, вийшло ось що:

1. Уміння спостерігати явища навколишнього світу.
2. Уміння думати — зіставляти, порівнювати, прогиставляти, знаходити незрозуміле; вміння дивуватися.
3. Уміння висловлювати думку про те, що учень бачить, спостерігає, робить, думає.
4. Уміння вільно, виразно, свідомо читати.
5. Уміння вільно, досить швидко і правильно писати.
6. Уміння виділяти логічно закінчені частини в прочитаному, установлювати взаємозв'язок і взаємозалежність між ними.
7. Уміння знаходити книжку з питання, яке цікавить учня.
8. Уміння знаходити в книжці матеріали з питання, яке цікавить.
9. Уміння робити попередній логічний аналіз тексту в процесі читання.
10. Уміння слухати вчителя й одночасно записувати коротко зміст його розповіді.
11. Уміння читати текст і одночасно слухати інструктаж учителя про роботу над текстом, над логічними складовими частинами.
12. Уміння написати твір — розповісти про те, що учень бачить навколо себе, спостерігає і т. д.

Спостерігаючи і вивчаючи роботу учнів у різних класах, я визначив час оволодіння кожним умінням: коли, в якому класі (в окремих випадках — в якому півріччі, в якій чверті) уміння відповідає необхідним вимогам. Вже побільшии погляд на цей графік викликав тривогу. Відразу ж стали ясними джерела окремих труднощів, з якими учні й учителі зустрічаються в процесі роботи. Деякі з цих труднощів стають камнем спотикання.

Так, у графіку є два уміння: уміння вільно, виразно, свідомо читати і уміння виділяти логічно закінчені частини в прочитаному, встановлювати взаємозв'язок і взаємозалежність цих частин.

Фактично умінням вільно, виразно, свідомо читати учні оволодівають лише в VII—VIII класі. Одним із завдань літературного читання, як це не парадоксально, є оволодіння умінням читати... Але вже у III і особливо в IV класі перед учнем ставиться нова мета: уміння виділяти логічно закінчені частини в прочитаному... Дивна річ: дитина ще не вміє читати, а їй уже треба робити логічний аналіз прочитаного. Не вміє вона вільно, виразно, свідомо читати ще й у V класі (вільно, виразно і свідомо — це означає, читаючи, не думати про саме читання, а думати про зміст того, що читається), а логічний аналіз тексту підручників з історії, географії, біології стає для неї одним з основних видів завдань.

Що ж робити? Не давати порівняно важких завдань, поки учень ґрунтовно не оволодів відповідними уміннями? Це означало б не давати домашніх завдань, скажімо, за підручником історії доти, поки учень не навчився читати — читати так, як цього вимагає уміння аналізувати. Але цього робити не можна, це розтягло б навчання у школі років на п'ятнадцять. Отже, найбільш загальними уміннями, від яких залежить оволодіння складними уміннями і в кінцевому підсумку взагалі залежить опанування знань, учень повинен оволодівати значно раніше. Доти, поки дитина не навчилася вільно, виразно, свідомо читати, книжка для неї не може стати джерелом знань.

Стало ясно, що крива на графіку оволодіння уміннями і навичками повинна мати інший вигляд. Про уміння виділяти логічно закінчені частини в прочитаному можна говорити лише тоді, коли учень навчився вільно, виразно,

свідомо читати. Якщо учень не навчився читати, він не може бути встигаючи і, навчання не стане для нього працею цікавою і творчою.

Згодом у розвитку вміння читати учень повинен піднятися ще на один щабель: навчитися читати й одночасно думати не тільки про зміст прочитаного, а й про інші речі, наприклад про інструктаж учителя, про своє ставлення до прочитаного. Це учніна потрібне вже у VII класі, особливо широке застосування знаходить воно у творчій розумовій праці учнів VIII—X класів. Чи може учень читати текст і одночасно слухати інструктаж учителя про роботу над текстом, якщо він не вмів виділяти логічно закінчені частини в прочитаному, тим більше якщо не досить володіє навіть умінням вільно читати? Але ж на практиці це грапляється на кожному кроці: учень ще не вмів робити логічного аналізу, а йому вже треба, читаючи, в думках відволікатися від змісту того, що читається.

Тепер на графіку процесу навчання наш педагогічний колектив побачив парадоксальність цієї певвідповідності, цієї невпорядкованості. Впали в око й інші дивні речі. Ніхто не може сказати точно, коли, на якому році навчання, учень повинен настільки вільно, швидко і правильно писати те, що диктує вчитель, — без пропусків і перекручень, щоб уміти, слухаючи вчителя, записувати зміст його думок, розповіді. На практиці ж виходить, що учень вчиться вільно писати всі десять років навчання у школі. У III і IV класах він ще дуже далекий від оволодіння цим умінням — як же йому уміти написати твір? А саме ж у III і особливо в IV класі від учня вимагається: напиши твір про те, що ти бачиш.

А уміння думати, зіставляти, порівнювати, протиставляти кілька об'єктів, предметів, явищ, уміння знаходити незрозуміле, уміння дивуватися? Без оволодіння цими уміннями взагалі неможливо вчитися. Але хто і де проводить спеціальну роботу, спрямовану на те, щоб дитина вміла думати? Де спеціальні вправи для цієї мети? Чи є в кожного вчителя початкових класів спеціальний зошит, в якому б з року в рік нагромаджувався запас розумових вправ? Нічого цього, по суті, не було. Усе розпливчате, туманне: вчитель, мовляв, учиць думати

на кожному уроці... Чи не тому діти не вмюють розв'язувати задачі, що їх ніхто не вчить думати?

Без уміння спостерігати явища навколишнього світу і вміння висловлювати думку, тісно пов'язаних між собою, іскряє деякий інший процес навчання. Але як це не дивно, прякої системи в оволодінні цими вміннями ми не бачимо. Діти не вчаться спеціально (на спеціальних уроках) спостерігати явища навколишнього світу, жоден учитель не міг сказати: ось я вже завершив роботу з оволодіння цим вмінням, мої учні вмюють помітити головні, істотні ознаки і якості предмета, явища, події.

Життя переконувало, що до жодного з умінь, без яких неможливе успішне навчання, не можна на якомусь етапі процесу навчання поставити крапку і сказати: ось тут завершено роботу по оволодінню цим вмінням. Був час, коли я почував себе ніби в п'їтїмі: педагогічний процес, по суті, відбувався сам по собі, а я відвідую уроки для того, щоб щось робити. Ні, так не може далі продовжуватися. З найбільш досвідченими педагогами ми проаналізували програми, зважили сили і можливості учнів, уточнили обсяг, смисл кожного поняття, що виражає суть того чи іншого вміння (це дуже важливо), подумали над тим, як одне поняття залежить від іншого. В результаті цього було визначено ті точки, в яких завершується оволодіння кожним вмінням. Так, вмінням вільно, виразно, свідомо читати учень повинен оволодіти в кінці першого півріччя третього року навчання. Потім про техніку читання, про вміння читати не повинно бути розмов, інакше порушується все керівництво процесом навчання. З першого півріччя третього року навчання (паралельно з оволодінням вмінням читати) починається оволодіння вмінням виділяти логічно закінчені частини. Перший етап оволодіння цим вмінням завершується в момент закінчення IV класу, другий — у момент закінчення VI класу. Тут же, в період завершення роботи з оволодіння вмінням виділяти в прочитаному логічно закінчені частини, починається оволодіння порівняно складним вмінням у курсі середньої школи: читаючи, учень повинен не тільки осмислювати зміст прочитаного, а й у думках робити попередній логічний аналіз.

Перший етап оволодіння вмінням вільно писати завершується у II класі, другий етап — у IV класі. До моменту закінчення IV класу у кожного учня повинен

бути швичкий, твердий, усталений почерк — уміння писати доводиться до такого ступеня досконалості, що учень в процесі письма не думає про написання окремих букв, його думка спрямовується на смисл, зміст того, що пишеться. У другому півріччі четвертого року навчання починається оволодіння умінням слухати вчителя й одночасно записувати зміст думок. Завершується це уміння в кінці шостого року навчання.

Оволодіння умінням писати твори поділяється на два етапи. Перший етап, підготовчий, починається після завершення першого етапу оволодіння умінням вільно писати, тобто з початку третього року навчання. Другий етап починається в другому півріччі четвертого року навчання і завершується в VI класі.

В оволодінні окремими вміннями треба здійснювати принцип поєднання: у той час коли оволодіння одним умінням завершується, оволодіння іншим умінням починається. Нове, складніше уміння будується на міцній основі менш складного.

З'ясувавши картину послідовності, взаємозалежності й наступності умінь, ми почали здійснювати передбачення на практиці. Система умінь, виражена у графіку, стала, по суті, вимогою, яку вчителі ставлять самі до себе й один до одного. Для керівника школи ця система стала програмою управління педагогічним процесом.

Понад двадцять років ми працюємо за системою умінь і знань, підказаною самою логікою процесу навчання. Кожний учитель, маючи ясне уявлення про суть того чи іншого уміння, знаходить конкретні шляхи оволодіння ним. Досвід переконав нас: щоб, наприклад, у визначені строки оволодіти умінням вільно, свідомо читати, потрібний певний обсяг (кількість) вправ; учень повинен прочитати вголос ось стільки-то сторінок, інакше нічого не вийде. Для одного учня обсяг вправ один, для іншого — інший. Щоб оволодіти умінням думати — зіставляти, порівнювати, протиставляти, потрібний чітко встановлений обсяг розумових задач. Для оволодіння умінням спостерігати явища навколишнього світу в нас склалася система уроків серед природи — учні спостерігають явища природи, розповідають про те, що вони бачать.

Керівництво процесом навчання, побудоване на системі умінь і знань, має певні переваги. Щоб ці пере-

ваги стали яснішими, спинимося на другій частині системи — на системі знань. Аналізуючи програми і розумову працю школярів, ми визначили кістяк, остов освіти і розумової праці — ті елементарні знання, що їх слід обов'язково зберігати в пам'яті, зберігати міцно, вміти, коли потрібно, користуватися пам'яттю — коморою знань. З кожного предмета визначали правила, поняття, формули, закони та інші узагальнення, які треба назавжди запам'ятати і ніколи не повертатися до них, щоб «надолужити улущене», запам'ятати і завжди зберігати в пам'яті насамперед тому, що ці узагальнення постійно застосовуються в розумовій праці, вони, образно кажучи, універсальний підручний інструмент — без них немає доступу в майстерню знань.

З граматики це передусім міцне збереження в пам'яті орфографічного мінімуму. Із словника і підручників граматики ми вибрали 2000 слів-орфограм, які охоплюють усі найважливіші орфографічні правила. Написання 1500 слів учні засвоюють у початкових класах, написання 500 слів — у V—VI класах. Орфографічний мінімум — тверда програма вчителя. Він розподіляє слова у часі, дає відповідні вправи, вивчає індивідуальну роботу школярів. Багаторічний досвід переконує: якщо до моменту закінчення VI класу учень міцно, назавжди запам'ятав 2000 орфограм, що охоплюють найважливіші правила граматики, якщо це запам'ятовування відбувається на фоні свідомого вивчення правил, учень стає грамотним; знання граматики і письмо в нього — інструмент навчання. Запам'ятовування необхідне — це найважливіша умова запобігання перевантаженню в середніх і старших класах. Запам'ятовування і зберігання в пам'яті звільняє розумові сили учня для виконання творчих завдань учіння.

З арифметики — таблиця множення. Це елементарне узагальнення учень назавжди запам'ятовує в четвертій чверті другого року навчання. Назавжди запам'ятовує він і всі можливі комбінації арифметичних дій у межах 100 (учень, наприклад, не задумається, скільки буде 83—69, він знає це, знає назавжди). У III класі учень запам'ятовує всі комбінації арифметичних дій у межах тисячі.

З алгебри — формули скороченого множення. Учень запам'ятовує їх у VI класі — на кінець навчального

року. Далі система координат, ознаки подільності, формули рівнянь, логарифмічна показникова функція, похідна, інтеграл, тригонометрична функція, комплексні числа. З кожного розділу — точне визначення того, що треба запам'ятати на основі глибокого осмислення, і вказівка, коли запам'ятати.

З кожного предмета — чітке визначення: що і коли учень повинен міцно запам'ятати, щоб завжди зберігати в пам'яті.

Засвоєння елементарного мінімуму знань, які необхідно міцно і назавжди запам'ятати й берегти у пам'яті, вимагає від учителя вдумливої підготовки до занять, умілого розподілу в часі вправ. Для того, щоб учні міцно запам'ятали мінімум найважливіших орфограм, учителі російської мови продумують на весь навчальний рік і на кілька років такий вид роботи, як словниковий диктант. На кожному уроці учні записують і повторюють правопис кількох слів. Орфографічний словник, у який записують ці слова, завжди в школяра під рукою. Він повторює записані слова дома. Протягом року кожне слово повторюється кілька разів, при цьому пригадуються граматичні правила.

Якщо міцний кістяк освіти — уміння і знання, які потрібно завжди зберігати в пам'яті, міцна і вся будова школи. До системи знань, відображеної в графіку, ми відносимо лише те, що треба запам'ятати і берегти у пам'яті. Для чого ми так робимо? Щоб провести чітку грань між тим, що треба запам'ятати і пам'ятати, і тим, що треба лише осмислити, але запам'ятовувати не потрібно, якщо ж учень буде прагнути запам'ятати все, у нього нічого не вийде: він не зможе запам'ятати і берегти в пам'яті те, що обов'язково слід пам'ятати. Відсутність кістяка, міцного остова освіти — один з найбільш серйозних педоліків роботи школи. Одною з причин поверховості знань є прагнення запам'ятати все.

Керівництво процесом навчання, побудоване на науковому розподілі найважливіших умінь і знань у часі, дає змогу і вчителю, і керівникові школи запобігати незнанню, неуспішності. При такому керівництві забезпечується умова, без якої немислима школа: учень не тільки засвоює певний обсяг знань, а й розумово розвивається. Виховується його розум. Дитина вчиться учитися.

Керівництво процесом навчання, побудоване на науковому розподілі найважливіших умінь і знань у часі, дає змогу віднести оволодіння уміннями (насамперед уміннями читати і писати) і знаннями, які треба берегти у пам'яті, на ранній період початкового навчання — на той період, коли мозок дитини дуже сприйнятливий до інформації з навколишнього світу. Якщо у початкових класах дитина запам'ятала написання півтори тисячі орфограм, які охоплюють майже всі правила орфографії, вона стане грамотною.

Наукове керівництво процесом навчання дає змогу встановити правильну залежність між двома найважливішими складовими частинами освіти — уміннями і знаннями. Одна з причин того, що учням важко вчитися, це ігнорування ролі умінь. Здебільшого оволодіння знаннями непосильне для учня тому, що він не вміє вчитися. Учень, який не вміє досить швидко, правильно писати, не може написати твір або стисло записати розповідь учителя. Керівництво навчанням, побудоване на науковому розподілі умінь і знань у часі, дає змогу створити міцну основу середньої освіти — уміння вчитися. Придивіться уважно до дітей, що виконують домашні завдання. Дитина не вміє читати, а їй треба осмислити і вивчити закономірності становлення і падіння рабовласницької держави в стародавній Греції... Дитина не вміє писати, а їй задали домашню роботу: напиши твір на тему «Зимовий сонячний день». Перш ніж давати складні завдання, треба дати дитині елементарні уміння.

Наукове керівництво процесом навчання сприяє тому, що й уміння, і знання постійно розвиваються, удосконалюються. Менш складні уміння поступово готують ґрунт для оволодіння складнішими. У процесі виконання вправ, потрібних для вироблення умінь, учні оволодвають знаннями — запам'ятовують найважливіші узагальнення — правила, закони, формули. Знання запам'ятовуються не внаслідок зубріння, а завдяки застосуванню одних знань для оволодіння іншими. Якщо повторення — мати навчання, то застосування знань — мати запам'ятовування.

Завдяки науковому керівництву навчанням директор школи може стати інженером педагогічного процесу. Наукове керівництво процесом навчання сприяє тому, що вчительський колектив стає єдиною, цілеспрямованою

силою, встановлюється справжня наступність між початковою, середньою і старшою ланками школи.

У керівництві навчанням об'єднуються зусилля директора і завуча. Аналіз умінь і знань, розподіл їх у часі, визначення взаємної залежності — усі ці питання керівництва навчанням можна вирішувати, тільки проаналізувавши багато уроків, письмових робіт, зіставивши результати роботи за кілька років. Тут, у керівництві навчанням, не можна провести чіткої межі між обов'язками директора і завуча. Ця робота виконується колективно, але дуже важливо розподілити конкретні справи (спостереження, аналіз конкретних уроків, аналіз програм з окремих предметів для визначення системи умінь).

Говорити про функції директора і завуча в керівництві розумовою працею школярів — це означає говорити передусім про відвідування, спостереження, аналіз уроків.

Керівництво навчанням тісно зв'язане з позакласною роботою. Аналізуючи послідовність оволодіння вміннями і навичками, організатор позакласної роботи намічає систему позакласного читання. Треба сказати, що без продуманої системи позакласного читання художньої і науково-популярної літератури в процесі оволодіння знаннями й вміннями були б нездоланні труднощі. Позакласне читання сприяє ранньому виробленню й розвитку найважливішого уміння — вільно читати. Наукова організація позакласного читання полягає в тому, щоб книжки, журнали, газети, які учень читає не для заучування, а з інтересу, розкривали деталі понять, явищ, закономірностей, що становлять кістяк, остов елементарних знань. Іншими словами: те, що запам'ятовується і зберігається в пам'яті, повинно закріплюватися позакласним читанням.

ПОРАДИ ПРО ВІДВІДУВАННЯ
ТА АНАЛІЗ УРОКІВ

Урок — основна ділянка навчально-виховного процесу, на якій учитель щоденно здійснює освіту, виховання і всебічний розвиток учнів. Від якості уроку залежить не тільки міцність, глибина знань, а й виховання науково матеріалістичного світогляду і комуністичної переконаності, любові до знань і науки, поваги до духовних багатств, створених людством. На уроці розвиваються пізнавальні і творчі сили учнів, формуються уміння наукового мислення, виховується любов до книги. Урок є тією головною сферою інтелектуального життя вихованців, у якій повсякденно відбувається духовне спілкування навченого життям наставника і його вихованців, які вступають на перші щаблі життя. На уроці дуже важливий особистий приклад педагога.

Урок виховус не тільки змістом знань. Той самий зміст знань в одного вчителя виховус, а в іншого не виховус. Виховна сила знань залежить величезною мірою від того, наскільки тісно зливаються знання з особистим духовним світом педагога — з його переконаннями, усією моральною й інтелектуальною спрямованістю його життя, з його поглядом на майбутнє тих, кого він виховує, — на майбутнє молодого покоління. Особистий приклад учителя — це насамперед сила його переконаності, його любов до науки, його моральне начало: служіння розумом, знаннями найвищим ідеалам комуністичного суспільства.

Урок — у центрі уваги і турбот досвідченого директора. Досвід переконує, що відвідування й аналіз уроків — найважливіша робота директора; від її високого наукового рівня залежить дуже багато: інтелектуальне багатство життя педагогічного й учнівського колективів,

методична майстерність педагогів, багатогранність запитів та інтересів вилowanців. Від повсякденного вдосконалення уроку, що відбувається завдяки вдумливому аналізу керівників, залежить культура всього педагогічного процесу в школі. Від уроку йдуть десятки непомітних на перший погляд виточок до позакласної роботи, до самовиховання школярів, до індивідуальної творчої лабораторії вчителя, до обміну досвідом, до роботи педагогічного колективу з батьками. На уроці можна побачити сильні й слабкі сторони і позакласної роботи, і педагогічної освіти батьків, і виховання учнівського колективу.

Мені хотілося б дати молодому директорові школи кілька порад про відвідування та аналіз уроків.

У кого, коли, скільки уроків відвідувати й аналізувати.

Висока якість роботи на цій ділянці навчально-виховного процесу можлива тільки тоді, коли в керівника є досить фактів і спостережень. Директор школи, який часто відвідує й аналізує уроки, знає, що робиться в школі. Якщо ж уроки відвідуються нерегулярно, якщо за нарадами та іншими організаційними турботами директор ніяк не дійде до класів, до вчителів і учнів, усі інші ділянки в роботі втрачають будь-який смисл, гріш цна і нарадам, і всьому іншому.

У школі може бути 15, але може бути і 50 учителів. І в тому, і в тому випадку директорові треба глибоко знати роботу кожного вчителя, а для цього потрібно постійно, за певною системою відвідувати й аналізувати уроки. Багаторічний досвід переконує, що при всій різноманітності діяльності керівника школи відвідування й аналіз уроків повинні бути на першому місці. Я зробив для себе правилом: поки не побував на двох уроках, вважаю, що сьогодні в школі нічого не робив. Якщо сьогодні нарада директорів, то це означає, що два уроки, які треба було відвідати сьогодні, будуть відвідані завтра. Отже, завтра в мене буде напружений день — треба побувати на чотирьох-п'яти уроках. Перед поїздкою на чотири-п'ять днів я протягом двох тижнів відвідую не по два, а по три уроки щодня.

Багаторічні спостереження за роботою керівників шкіл переконують у тому, що поверховість, примітивізм керівництва — це пасамперед наслідок того, що

директор не знає, що робиться на уроках, в якому напрямі розвивається творча майстерність учителів, та й чи є вона взагалі у школі, ця майстерність. На превеликий жаль, є директори, які при 15—20 класах комплектах відвідують за рік 70—80, а то і менше уроків. Такого керівника можна порівняти з людиною, яка приходить на роботу із зав'язаними очима і блукає, як п'яний: щось чує, але нічого не бачить, не знає, не розуміє.

Найбільш педагогічно виправдана форма аналізу роботи вчителів директором школи — періодичне відвідування уроків у всіх учителів — і в того, хто працює 20 чи 30 років, і в молодого педагога, який рік тому прийшов у школу. Поміляються керівники шкіл, які вважають, що в педагога з багаторічним стажем можна відвідувати менше уроків.

Великий стаж не завжди означає багатий досвід. Є, на жаль, учителі з багаторічним стажем, які, образно кажучи, стали схожі на засушену квітку — вони тільки зовнішнім виглядом нагадують квітку, а по суті давно втратили свіжість і аромат, дух життя. Це дуже неприємне явище, з яким іноді доводиться зустрічатися в школі: учитель з великим стажем і обмеженими знаннями, вчитель, що живе знаннями, здобутими в інституті двадцять років тому. Справжнього вчителя можна уявити собі тільки в постійному вдосконаленні. Не випадково установи, покликані допомагати вчителю в його духовному зростанні й збагаченні, названо інститутами удосконалення. Зростання вчителя визначається, на мій погляд, якісною зміною, поглибленням його педагогічних знань. Удосконалення означає передусім, що вчитель сьогодні дивиться на педагогічну істину вже не так, як учора. Постійно зіставляючи теорію з практикою, педагог, який удосконалюється, ніби освітлює свій подальший шлях світлом теорії, в цьому полягає основа його зростання і збагачення.

Директор відвідує й аналізує уроки не тільки для того, щоб учити вчителів, давати їм поради. Педагогічна лабораторія школи — це творча єдність всіх учителів, повсякденне інтелектуальне збагачення, взаємний обмін духовними цінностями. У досвідченого педагога треба відвідувати достатню кількість уроків для того, щоб з його індивідуальної творчої лабораторії

все цінше передавати в колективну педагогічну лабораторію школи

Відвідувати й аналізувати уроки потрібно з перших до останніх днів занять. Не можна витрачати час на «розкачування» на початку чверті, не можна за два-три тижні до кінця року, як іноді буває, припиняти аналіз уроків, вважаючи, що заняття закінчуються, все, по суті, вже визначилося і втручання директора в навчально-виховний процес навряд чи дасть користь. Саме в кінці навчання в останні дні занять аналіз уроків дає дуже багато для цінних узагальнень не тільки про якість знань, а й про те, як учитель уміє визначити шляхи дальшого вдосконалення своєї творчої лабораторії.

Чим частіше відвідує директор уроки, тим більше уявляє він дітей. По можливості, директорові треба знати кожну дитину, знати індивідуальні особливості розумової праці. У цьому нема нічого недосяжного, якщо відвідувати достатню кількість уроків.

Крім періодичного відвідування, значне місце в роботі директора школи займає аналіз системи уроків. Педагогічний процес характеризується великою складністю і різноманітністю явищ. Те, що учні почали робити на сьогоднішньому уроці, продовжується, розвивається, поглиблюється на багатьох уроках. Знання не є чимось застиглим і незмінним. Знання безперервно розвиваються — це найбільш істотна ознака справжніх знань. Досвідчений учитель ніколи не стверджуватиме, що сьогодні, на даному уроці, він уже добився міцних знань. Це неможливо. Знання стають міцними лише тоді, коли вони завдяки умілій роботі педагога постійно розвиваються і збагачуються. Щоб проаналізувати цей бік роботи вчителя, треба ознайомитися із системою уроків, тобто відвідати ряд уроків у межах теми, розділу. Відвідування й аналіз системи уроків дають змогу директорові визначити ефективність, дієвість своїх порад, рекомендацій.

Аналіз системи уроків потрібний для того, щоб побачити й осмислити саму суть педагогічних явищ та їх причинно-наслідкові зв'язки. У процесі відвідування й аналізу системи уроків найкраще розкриваються основні залежності педагогічного процесу — умови міцних, глибоких знань і причини поверховості знань.

Перед початком навчального року ми разом із завучем плануємо, у кого протягом року відвідуватиме й

аналізуватиме систему уроків директор, у кого — заступник. Щороку можна відвідати й проаналізувати систему уроків у 15—18 вчителів (директор школи у 6—8 педагогів, заступник — у 9—10 педагогів). При такому розподілі роботи кожного року є можливість вивчити роботу кожного вчителя (проводячи поряд з аналізом системи уроків періодичне відвідування)

*Для чого відвідувати
й аналізувати уроки.*

Іноді можна почути скарги директора: в учителя Н. відвідую уроки ось уже скільки років (п'ять, десять), а користі ніякої — уроки слабкі... Чому так буває? Тому що звичайно під час відвідування й аналізу уроків ставиться вузька мета: розкрити суть помилок і недоліків на даному уроці, у кращому разі показати, як можна досягти більшої ефективності методів навчання при кращій підготовці до уроку.

Відвідуючи й аналізуючи уроки, треба пам'ятати, що сьогоднішній урок учителя Н. є не тільки результатом тієї підготовки, на яку вчора затрачено стільки-то часу. Урок — це не тільки і не стільки те, що вчитав учитель напередодні своїй зустрічі з учнями з посібників і додаткової літератури.

Урок — це дзеркало загальної і педагогічної культури вчителя, мірило його інтелектуального багатства, показник його кругозору, ерудиції. Говорячи про урок, не можна забувати надзвичайно важливої сфери зіткнення навчання і виховання: викладаючи матеріал, учитель не тільки відкриває учням вікно у світ знань, а й виявляє сам себе.

Я знаю десятки прекрасних майстрів педагогічної праці з різних куточків Радянського Союзу, і найважливішою рисою майстерності яких є самовиявлення, саморозкриття духовного багатства перед учнями. Кілька років дружимо ми з директором Кормянської школи-інтернату Гомельської області Михайлом Панасовичем Дмитрієвим. Він кілька разів бував у гостях в нас у школі, я бував у Кормі. Це прекрасний педагог; секрет його майстерності полягає в тому, що, слухаючи його урок, діти відчувають дивовижне духовне багатство людини. Він полонить дітей багатством думки. Викладаючи історію, він читає напам'ять цілі сторінки історичних

документів. У його розповідях перед очима учнів постають яскраві картини історичних подій. Характерною рисою уроків цього майстра є вміння для вираження ідеї знайти яскраву, виразну форму, що захоплює душу. М. П. Дмитрієв говорить: «Готуючись до уроку, я ніколи не створюю шаблону. відповідно до якого буду діяти. Я продумую тільки коло фактів і особливо уважно думаю над тим, як ці факти використати для вираження ідеї».

Між якістю конкретного уроку, який ви відвідуєте сьогодні, і багатством духовного життя вчителя є тісний взаємозв'язок. Відвідуючи й аналізуючи уроки, головною метою треба ставити таке: дослідити, як виявляється, розкривається на уроці інтелектуальне життя педагога, його кругозір, його духовні інтереси. На уроці я бачу насамперед, чим живе вчитель, що він читає, яке місце в його духовному житті посідає книга, як він стежить за досягненнями науки і здобутками культури.

На уроці літератури вивчається, наприклад, роман «Герой нашого часу» М. Ю. Лермонтова. Слухаючи розповідь учителя, я бачу, що він знає твір, добре передає його зміст, але перші ж спроби пояснити внутрішню трагедію головного героя показують, що вчитель примітивно уявляє духовний світ молодого людини першої половини ХІХ століття, він дуже мало читав про цей час. Чи допоможуть учителеві поради і рекомендації про методіку розповіді, про прийоми аналізу художнього твору? Ні, не допоможуть. Тому тут бесіда з учителем починається з того, що саме треба читати, як розширювати кругозір, як збагачувати своє духовне життя.

На уроці математики вчитель дає перше поняття про тригонометричні функції. Він правильно формулює визначення, наводить приклади, але учням важко осмислити новий матеріал, бо вчитель не показує, як абстрактні залежності й відношення узагальнюють конкретні явища навколишнього життя. Вчитель не навів прикладів, які б показали, що, знаючи тригонометричні функції, можна успішно розв'язувати практичні завдання, наприклад, визначити відстань до недоступної точки на місцевості. Нерозуміння життєвої основи математичних узагальнень призводить до того, що учні прагнуть тільки запам'ятати, а де запам'ятовування без розуміння, там поверхові,

формальні знання і, що особливо погано, певнина застосовувати знання на практиці. Увчт з цього уроку також починається з бесіди про те, що читає вчитель, яка дидактична і загальнопедагогічна література є в його бібліотеці.

Відвідуючи й аналізуючи уроки граматики в одному з початкових класів, я звернув увагу на те, що граматичний матеріал вивчається на фактах живої мови: учителька вчлг дітей думати, вчть розповідати про те, що вони бачать навколо себе в природі, у праці, у стосунках між людьми. Граматичні правила завдяки цьому осмислюються не як абстрактні узагальнення, які треба знати, а як необхідність правильно мислити, передавати словом відтінки якостей, відношень. На перший погляд здавалося, що на заучування граматичних правил учителька не відводить спеціального часу, а тим часом протягом усього уроку, займаючись цікавою роботою, діти вивчають правила, повторюють їх. Ця сторона навчально-виховної роботи заслуговує великої уваги. Узагальнивши досвід учительки, я розповів про нього всім педагогам початкових класів і викладачам мови. Творча словникова робота стала після цього одним з найважливіших прийомів вивчення граматики. Я навів цей приклад для того, щоб показати, як відвідування й аналіз уроків використовуються для вивчення і розвитку досвіду, як досвід одного педагога стає надбанням колективу, збагачує творчу лабораторію школи.

*Як учитель розуміє
мету уроку і як ця мета
досягається.*

Одним з істотних недоліків багатьох уроків, навіть в учителів, які мають багаторічний стаж, є невміння чітко визначити мету уроку, підпорядкувати цій меті всі сторони, складові частини, етапи уроку. Справа не тільки в тому, щоб у поурочному плані було зазначено мету роботи на уроці. Ця формальність може бути дотримана, а справжньої мети вчитель і не бачить. Безцільний урок перетворюється на пусте витрачання часу, втомлює учнів, привчає їх до бездіяльності, прищеплює погану моральну рису — лінощі.

Здавалося б, нема нічого простішого від розуміння мети уроку. «Мета уроку? — повторює вчитель І класу

моє запитання. — Учні будуть читати і переказувати. Це і є мета уроку».

Йдемо на урок. Мене охоплює почуття тривоги: марно витрачається час, діти ідуть з уроку з такими самими вміннями, як і прийшли на урок, нічого не добавиться. Чому це так? Тому що вчитель не ставить головної мети, яку саме тут треба ставити: вчити всіх дітей читати (а не тільки тих, кого буде викликано), розвивати техніку читання. Учитель нагадує дітям, що вони повинні уважно слухати, як читає вголос викликаний учень, запам'ятовувати помилки і потім виправляти їх. Текст для читання в I класі нескладний, слова легко запам'ятовуються, і дітям неважко запам'ятати помилки. Помітивши помилку в читанні товариша, діти більше не слухають, а про те, щоб уважно стежити за книжкою, вони забули, адже вони бояться забути помилку. Пізніше ліс рук, діти виправляють помилки. Багато галасу, але мало користі: діти не вчать читати.

А що означає вчитися читати в I класі (та й взагалі в початкових класах)? Це передусім навчитися сприймати слово (особливо багатоскладове) як єдине ціле, а на шляху до такого сприйняття лежить аналіз слова, тобто читання по складах. Справа не тільки в тому, щоб дитина стежила по книжці, як читає товариш. Справа насамперед у тому, щоб, стежачи по книжці, дитина читала слова по складах, читала про себе (тихо або пошепки). Мета роботи на такому уроці полягає якраз у тому, щоб кожна дитина працювала самостійно. Цієї мети (а саме це і є найважливіша мета уроків читання в молодших класах, особливо в I—IV) досягти не так легко. Тут потрібна максимальна увага до праці кожної дитини. Одна читає швидко, інша — повільно, все це треба враховувати. Нема нічого небезпечного в тому, що хтось із дітей відстав, читає не те, що читає його товариш, викликаний учителем. Нема нічого небезпечного в тому, що діти гудуть, як бджоли. Не всі в I класі вміють читати мовчки — із цим взагалі не можна поспішати. Не страшна й інтонаційна невиразність читання — нехай спочатку діти навчаться читати слово, а потім прийде і його емоційне забарвлення.

Після уроку, аналізуючи роботу вчителя і учнів, я звертаю увагу саме на ці недоліки. Учитель тепер має уявлення про те, що таке мета уроку при даному виді

роботи. Багаторічний досвід переконує, що мету уроку найважче визначити саме в тих випадках, де, здавалося б, робота дуже проста і ніяких труднощів у визначенні мети нема. До таких уроків належать, крім уроків читання в початкових класах, уроки іноземної мови, а також ті уроки арифметики, алгебри, геометрії, тригонометрії, фізики, хімії, де розв'язуються задачі. На уроках іноземної мови один з головних видів роботи — читання тексту. І ось якраз тут часто можна зустрітися з марнотратством часу: нема самотійної, індивідуальної роботи кожного учня над текстом. А головна мета якраз полягає в тому, щоб учні виражали органи артикуляції, читали текст кожний окремо, найкраще — пошепки. Треба відводити спеціально час для мовчазного читання, при цьому вчитель має уважно спостерігати, як працює кожний учень, вчити працювати самотійно.

Як же ставити мету і досягати її під час розв'язування задач? Вам, напевно, доводилося зустрічатися з таким явищем. Учитель прочитав задачу, умову задачі повторили кращі учні — створюється враження, ніби задачу зрозуміли всі. Як часто обманює це враження і вчителя, і директора школи: запитайте слабкого учня, і він не зуміє пояснити умову, він не зрозумів її. Кращий учень іде до дошки, розв'язує задачу; в ході розв'язування вчитель час від часу викликає з місця, головним чином також кращих учнів, вони пояснюють... Учитель вважає, що на даному уроці досягається поставлена мета: учні вчать розв'язувати задачі. Але що ж насправді відбувається на такому уроці? Слабкі й середні учні взагалі розучуються працювати самотійно. Буває так, що за 7—8 років навчання учень не розв'язав самотійно жодної задачі — ні в школі, ні вдома.

Зустрівшись із таким явищем, порадьте вчителеві: не захоплюйтесь колективними формами роботи, не створюйте видимості благополучності. В основу вивчення математики покладіть самотійну, індивідуальну роботу школярів. Дайте класу кілька варіантів роботи, нехай кожний розв'язує самотійно. Нехай сам розбереться в умовах задачі, нехай думає над залежностями між величинами. На перших порах учитель помітить великий різнобій у роботі учнів: один розв'язав задачу за 15 хвилин, і йому треба давати нову задачу, інший не зумів розв'язати задачу і до кінця уроку. Нехай це не

дивує і не розчаровує. На наступному уроці давайте учневі ту саму задачу. Нехай думає, дум.є. Змушуйте працювати самостійно.

Як мускули стають безсильними, кволими без праці і вправ, так і розум не формується без розумового напруження, без думки, без самостійних пошуків. Настане день, коли і найслабший учень зрештою самостійно розв'яже задачу.

І вам, молодому керівникові школи, і завучу хочеться порадити: відвідуйте й аналізуйте уроки математики (як у початкових, так і в середніх та старших класах) із спеціальною метою — аналіз самостійності мислення, розумової праці учнів.

При відвідуванні й аналізі цих уроків особливо важливо побачити, як працює кожна дитина, чи ставить учитель цю мету: самостійна розумова праця всіх без винятку дітей.

Для чого і як перевіряти знання.

Великою вадою багатьох уроків, на яку директор, на жаль, не завжди звертає увагу, є марнотратство часу на першому етапі уроку — під час перевірки домашнього завдання. Якраз тут найбільше ігнорується цілеспрямованість уроку: учитель опитує протягом 15—20 хвилин трьох-чотирьох учнів, ставить їм оцінки, а клас у цей час нічого не робить, у кращому разі сумлінні учні, які чекають виклику, підчитують за підручником відповідь на наступне запитання. З напруженням чекає клас, кого викличе вчитель після того, як попередній учень відповів. Та ось учитель назвав прізвище викликаного, клас полегшено зітхнув, і всі почали займатися своїми справами...

Так поступово, день за днем, учні привчаються до перобства: третину уроку вони нічого не роблять. Потім бездіяльність переходить і на інші етапи уроку.

Однією з головних причин слабких, поверхових знань, причиною лінощів, недбайливості школярів якраз і є марнотратство часу на уроці. Директор школи не повинен миритися з тим, що перевірка й оцінювання знань перетворюються в самоціль, що учня викликають тільки для того, щоб поставити оцінку. Відвідуючи й аналізуючи урок, звертайте увагу на те, що робить клас у ті

хвилин. Кожна відповідь учнів на питання учить їх відповідати (біля дошки чи з місця). Під час перевірки знань всі учні повинні бути зайняті активною, самостійною, індивідуальною розумовою працею, причому в старших класах (VII—X) ця робота повинна мати характер самоперевірки.

Як це досягається на практиці? У кращих учителів стало правилом: кожен учень має зошит для чорнових записів (одні на всі предмети). Під час перевірки знань учень розгортає зошит, слухає запитання, поставлене викликаному учневі, берє олівець і дає в зошиті стисло, коротко, схематичну відповідь. Залежно від змісту запитання відповідь часто має характер малюнка, схеми, креслення, короткого, дуже стислого переліку тощо. Наприклад, викликаному до дошки ставиться запитання про знаходження спільного знаменника в діях з алгебраїчними дробами. Учні не чекають, поки вчитель запропонує їм переписати з дошки або написати свій приклад. Учитель поступово привчив їх працювати самостійно, перевіряти свої знання. Учні в цьому випадку пишуть у зошиті для чорнових записів свій приклад, знаходячи спільний знаменник дробу. Учитель привчає учнів до самостійної роботи. Кожний учень ніби порівнює знання із знаннями того, кого викликано для відповіді.

Особливо велику роль відіграє самоперевірка на тих уроках, де робота в класі за своїм характером може наштовхнути всіх учнів на механічне, одноманітне повторення того, що робиться на дошці. На уроці граматики, наприклад, викликаний до дошки учень записує речення, яке він щойно склав. У багатьох учителів клас у ці хвилини списує з дошки готове, що не стимулює самостійної розумової праці. Забезпечити активну розумову діяльність на такому уроці можна тільки при індивідуалізації праці. Досвідчені словесники вимагають, щоб кожний учень складав своє речення.

Взагалі треба дуже уважно аналізувати, чи правильно використовується класна дошка. На дошці потрібно писати тільки ті тренувальні вправи, що їх учні не можуть виконати самостійно. Дошку доцільно використовувати також тоді, коли пишеться словниковий диктант, але також не в усіх випадках (записують на дошці слова, в яких є важкі орфограми). Вчителі біології, хімії, географії, історії, фізики вміло використовують класну

дошку для малюнкв. Розповідаючи, вчитель схематично зображує на дошці ті предмети, про які йде мова. Методика малюнка, гов'язаного з вилькладом нового матеріалу, треба спеціально навчати учителів. Це вимагає тривалої, копіткої роботи.

Отже, аналізуючи урок, слід робити висновок про те, як відбувається навчання — розвиток, поглиблення знань під час їх перевірки і оцінювання. Шляхи актиризації розумової праці при цьому можуть бути різноманітними, перед думаючим педагогом широче поле для творчості.

Марнотратство часу під час перевірки домашніх завдань виявляється нерідко і в тому, що запитання вчителя повторюють заголовки підручника й орієнтують учнів на зубріння, на переказування завченого. У деяких школах це зло процвітає. На уроках літератури, історії, суспільствознавства учні, буває, по 20—25 хвилин переказують цілі розділи. Постійне, з уроку в урок, заучування притуплює розумові сили і здібності. Завдання директора школи — подолати це зло. Треба дати вчителю конкретні поради: як ставити запитання, щоб вони стимулювали розвиток розумових сил, не наштовхували на заучування, пробуджували думку, виховували інтерес до предмета.

На уроці історії, наприклад, перевіряють знання про реформу 1861 року. Тут треба ставити запитання так, щоб учні пояснювали насамперед причинно-наслідкові зв'язки історичних подій. Ось запитання, поставлені одним досвідченим вилькладачем історії:

Чому царський уряд змушений був звільнити селян від кріпосницької залежності? Якими шляхами пішов би суспільний розвиток Росії, якби царський уряд не звільнив селян? Звільнення без землі не поліпшило становища селян. Чому ж реформа має прогресивне значення в історії нашої Батьківщини? Як класи і суспільні групи Росії були зацікавлені у звільненні селян без землі і чому? Як зрозуміти слова М. О. Некрасова про реформу: «Велький цей розскачався, розскачався — ударив він одним кінцем по панові, одним — до мужику!»¹⁵ Чим відрізняється звільнення селянства в Росії від аналогічних процесів в інших країнах? Чому селянство Росії було звільнено пізніше, ніж в інших країнах Західної Європи?

Ці запитання вимагають вдумливого читання, розуміння, осмислення матеріалу підручника, але не з учування.

Особливими сформувати перевірки знань у початкових класах. Тут нема потреби спеціально виділяти час на перевірку знання правил (граматичних, арифметичних) — усе це можна перевірити в процесі виконання практичної роботи. Роблячи висновок про те, як учитель початкових класів організовує одночасно застосування знань і перевірку їх, ви аналізуєте одне із складних педагогічних явищ на уроці. Застосування знань приносить дитині найбільш значні успіхи. Розмовляючи з учителем після уроку, треба особливу увагу приділяти тому, які знання застосовувалися у вправах, який крок уперед на шляху розвитку знань зробили при цьому учні.

Чи навчаються діти вчитися?

Великої уваги директора потребують ті методи і прийоми, мета яких — навчити дітей вчитися. Інтелектуальний розвиток дітей на уроках має дві сторони, дві складові частини: 1) знання про природу, суспільство і духовне життя людей; 2) уміння опановувати ці знання під керівництвом учителя і самостійно. Від єдності і гармонії цих двох сторін інтелектуального розвитку залежать успішність учнів, їх кругозір, любов до книги і науки.

Дуже велике значення мають уміння оволодівати знаннями в початкових класах. Предметом постійної уваги директора повинно бути питання: в якому взаємозв'язку перебувають такі уміння, як уміння бачити і спостерігати навколишній світ, думати, читати, писати? Відвідуючи й аналізуючи уроки в початкових класах, треба вивчати, підраховувати, скільки часу в учителя йде на те, щоб навчити дітей оволодівати знаннями. Чи достатня кількість часу йде на читання вголос, чи не підміняється читання розмовами, різними вступними бесідами? Чи перевіряє вчитель, що і скільки діти читають уголос дома? Багаторічні спостереження привели нас до висновку: щоб навчитися вільно, виразно, свідомо читати, учневі протягом чотирьох років навчання в початкових класах треба читати вголос не менше 200 годин (10 хвилин щодня в I—II класах і 15 хвилин у III—IV

класах). Усю цю роботу вчитель повинен розподіляти в часі, а директор — перевіряти, як учитель керує індивідуальним читанням кожного учня.

Ми із завучем відвідуємо уроки в початкових класах із спеціальною метою: слухасмо читання. При цьому ставиться завдання: за рік оцінити читання кожного школяра, знати, як він оволодіває умінням вільно читати, які книжки, крім шкільного підручника, читає. Учень, який погано вмiє читати, — це потенціально важка дитина. Якщо не навчити її вільно читати в початкових класах, вона зустрiє пізніше нездоланні труднощі у навчанні. Уміння вільно, свiдомо, виразно читати — це один з надійних засобів запобігання розумовій iнертності й відсталості. Це також стежинка, йдучи якою, людина піднімається до вершин інтелектуальної культури. Навіть тоді, коли учневі буде не під силу опанувати математику, фізику, хімію (в такому обсязі, щоб у цій галузі розвивати свої здібності й нахили), навіть коли він не зміг навчитися розв'язувати задачі так, як розв'язують їх учні, що задовільно встигають, навіть при цьому вміння читати відкриває перед майбутнім трудівником і громадянином віконце у світ багатого духовного життя. Можна жити і бути щасливим, не оволодівши математикою і не вмiючи розв'язувати задачі. Але не можна жити, не можна бути щасливим, не вмiючи читати. Той, кому недоступне мистецтво читання, — невихована людина, моральний невіглас.

Щоб навчитися досить швидко, чітко і грамотно писати, за роки навчання у початкових класах учень повинен виконувати спеціальні вправи для вироблення необхідного темпу письма. Відвідуючи й аналізуючи уроки, треба вивчати не тільки зміст, а й обсяг роботи кожного учня.

Особливо велику роль відіграє вміння думати — зіставляти, порівнювати, узагальнювати, пояснювати причинно-наслідкові, функціональні та інші зв'язки і залежності. Відвідуючи й аналізуючи уроки, директор школи повинен робити висновки про те, які розумові задачі розв'язують учні, наскільки органічно входять ці задачі в процес оволодіння знаннями.

У середніх і старших класах велике значення має ще одне вміння — самоконтроль, самоперевірка. Періодичне відвідування уроків і аналіз системи уроків дають

директорові досить матеріалу, для того, щоб робити висновок насчётки вміло і натеспрямовано форми сться в учнів це вміня.

Навколишня дійсність — перше і найважливіше джерело знань. Від того як використовує вчитель це джерело, залежить розвиток розумових сил і здібностей учнів. Досвідчені вчителі, навчаючи, вичовують перел усю завдяки тому, що найважливіші об'єкти мислення їхніх учнів — предмети і явища природи, праці, суспільного життя. Завдання директора — робити висновки про те, наскільки вміло веде учитель дітей до першоджерела знань, як, спостерігаючи навколишній світ і взаємодіючи з ним у процесі праці, діти навчаються логічних прийомів аналізу й синтезу, абстракції й узагальнення. Відвідуючи й аналізуючи уроки в початкових класах, треба особливу увагу звернути на те, чи проводяться заняття з розвитку мови серед природи.

Якщо цих занять немає, це вже серйозний сигнал про відрив навчання від виховання розумових здібностей. Треба показати вчителю, як проводити уроки серед природи, як учити дітей думати.

Розумова праця учнів у процесі вивчення нового матеріалу.

Тут важливо зробити правильний висновок про ступінь активності розумової праці учнів. Прийти до висновку про це не так легко не тільки директорів, а й учителю, який постійно навчає кожного учня. Особливо нелегко зробити це тоді, коли методом вивчення нового матеріалу є розповідь — пояснення, лекція.

Під час розповіді важко перевірити, як сприймають учні новий матеріал, який ступінь активності їхньої праці. Але саме про це треба мати уявлення й учителю, і директору. Мова йде про одну з найважливіших умов активної діяльності учнів у процесі вивчення нового матеріалу — про забезпечення зворотного зв'язку: ще до закінчення розповіді (пояснення, лекції) учитель повинен знати, як сприймається матеріал, з якими вже відомими учням поняттями, закономірностями пов'язується в їхній свідомості те нове, що вивчається на даному уроці.

Слухаючи виклад матеріалу, я в самому змісті викладу бачу, що робить учитель для активізації думки

учнів, як пов'язується нове з раніше вивченим, як запитання, поставлені вчителем перед учнями, змушують пригадувати, використовувати відоме для пояснення невідомого, які спеціальні логічні прийоми вводяться для зосередженої розумової праці. Досвідчений учитель ніколи не забуває, як уже вказувалось, класичних слів Аристотеля: мислення починається із запитання і здивування¹⁶. Досвідчений педагог, починаючи розповідь з відомого учням, уміє у відомому розкрити перед учнями той бік, який викинув в них запитання, а яскраве, емоційне забарвлення запитання породжує почуття здивування. Ось, наприклад, на уроці ботаніки вчитель розкривав перед учнями факти, які переконують у тому, що з неорганічних речовин в умовах тепла, вологи і сонячного освітлення жива клітина рослинного організму створює, будує органічну речовину. Цю істину вчитель зумів розкрити як велику таємницю природи, в учнів пробуджується прагнення збагнути цю таємницю. Це бажання — могутній поштовх, емоційно-вольове джерело думки. Тут виняткову роль відіграє вміння вчителя керувати хід думки учнів так, щоб вони активно, зосереджено прагнули побачити невидиме, зрозуміти приховане, розгледіти незвичайне у звичайному, звичному, що зустрічається на кожному кроці. Ця робота думки і є тим, що в практиці називають розумовою активністю.

Важливим засобом активізації думки є виконувана учнями самостійна робота, яка органічною складовою частиною входить у вивчення нового матеріалу. Наприклад, на уроці геометрії в VI класі вивчають поняття проєкції похилої на пряму лінії. У досвідченого вчителя весь процес вивчення нового матеріалу пов'язується із самостійною роботою учнів. Учитель дає кілька завдань: побудувати перпендикуляр, провести похилу, провести від точок похилої штрихом перпендикулярні лінії до прямої і т. ін. Усе це своєрідний математичний диктант, завдання виконуються тільки в зошиті, учні сприймають їх на слух. Уже в процесі конспектування вчитель бачить, як сприймають матеріал окремі учні, які труднощі зустрічають. Чим складніша і важча для розуміння та чи інша закономірність, тим важливіше значення має виконання самостійної роботи.

Майстерність викладання полягає не в тому, щоб навчання, оволодіння знаннями було для учнів легким, без

труднощів. Навпаки, розумові сили розвиваються, коли учень зустрічає труднощі і самостійно долає їх. Треба підібрати учневі таку розумову задачу, щоб, напружуючи сили, зосереджуючи увагу для використання наявних знань з метою пізнання невідомого, він досяг успіху і при цьому зрозумів, що без праці немислима радість подолання труднощів.

Стимулом активної розумової діяльності є самостійне вивчення фактів, явищ, яке проводять учні під керівництвом учителя. Відвідуючи й аналізуючи уроки, директор повинен звертати особливу увагу на те, як самостійне вивчення входить органічною складовою частиною в процес оволодіння новими знаннями. Узагальнення, висновки, закономірності, які треба розкрити на уроці, впливають із взаємозв'язків між конкретними предметами, фактами, явищами навколишнього світу. Ці предмети, факти, явища повинні бути об'єктом самостійного вивчення школярів.

Директорові треба знати, як учитель допомагає учням світ видимих речей робити об'єктом їх самостійного вивчення. Педагогічна майстерність тут багатогранна, і завдання директора полягає в тому, щоб всіляко розвивати її, впроваджувати передовий досвід у практику всіх педагогів. Особливо великої уваги вимагає наочність. У справжнього педагога засоби наочності використовуються не тільки для показу, для створення яскравого уявлення про предмет, а й для самостійного вивчення.

Великої ваги у зв'язку з цим набувають ті предмети і явища, вивчення яких приводить учнів до світоглядних науково-матеріалістичних висновків і переконань. Самостійне вивчення цих предметів і явищ повинно відбуватися не тільки на уроці. Так, досвідчені біологи дають систему завдань для самостійного вивчення матеріалу з теми «Проростання насіння». Учні порівнюють життєві процеси в різних умовах, роблять записи. Цінність цієї роботи полягає не тільки в тому, що діти роблять перший крок на шляху пізнання. Тут є своєрідна дидактична мета: в процесі самостійного вивчення в учня виникає багато запитань, його хвилює те, що в звичайному, у тому, що часто зустрічається, багато складних речей, він задумується над суттю явищ. Усе це і є тим емоційно-вольовим стимулом, без якого живі паростки думки засихають.

Об'єктом самостійного вивчення є картички, малюнки, схеми, діаграми, моделі, факти живої мови (речення, слова). Майстерність педагога полягає в тому, щоб подати все це учням не в готовому вигляді, а як завдання для розумової праці.

Особливо важливу роль відіграє самостійне вивчення фактів, явищ навколишнього світу в розвитку школярів, які мають розумові відхилення. Для них необхідні спеціальні завдання. Їм треба давати час для розумового заглиблення в суть фактів і явищ.

Окремі вчителі відразу ж після пояснення матеріалу переходять до так званого закріплення: викликають учнів, які переказують те, що розповів учитель. При цьому, звичайно, викликають кращих учнів.

Не можна поспішати з викликом учнів. Після пояснення треба дати час на осмислення: у класі тиша, учні думають над тим, про що розповів учитель. Залежно від змісту матеріалу осмислення виявляється у різноманітних формах роботи: читанні, складанні плану, виконавчі схеми, малюнок тощо. Так, після пояснення поняття про тригонометричні функції учні в зошитах для чорнових записів виконують ряд малюнків.

Час для осмислення треба виділяти обов'язково. Потрібно дати учням можливість подумати, зосередитися. Не всі однаково швидко сприймають новий матеріал, не всі однаково думають. Нехай кожний самостійно розбереться в тому, що пояснив учитель. Досвідчені вчителі на цьому етапі уроку пропонують учням використати різноманітні засоби наочності: таблиці, картини, малюнки, схеми, моделі і т. ін.

В результаті першого викладу окремі учні — це буває нерідко — щось не зрозуміли, в чомусь не встигли розібратися. При цьому вони часто і самі не усвідомлюють, що зрозуміли, а що ні. Розібратися у своїх думках, перевірити себе — для цього потрібні час і зосередженість. Осмислення матеріалу досвідчені вчителі вважають найважливішим етапом уроку.

Активна розумова діяльність учнів можлива тільки тоді, коли розповідь учителя грамотна в буквальному і в дидактичному розумінні, чітка, послідовна. Неясність думки, нечіткість, розпливчастість — це вже гарантія того, що в головах учнів плутанина і 90 % часу витрачено марно. Періодично я практикую дослівний

зане окремих частин викладу. Цей зане чи разом звучи-
телем аналізуємо, звертаючи увагу на логічну послідов-
ність думки, на те, як сприймається умовний виклад,
що вони зрозуміли, як запам'ятали.

Як розвиваються і поглиблюються знання.

Розвінок, поглиблення знань у процесі навчання —
одна з найважливіших і найбільше розроблених проблем
дидактики і вчовної роботи. Істини, закономірності,
правила, формули, що їх учні знають і осмислюють на
даному уроці, ще не є міцними, ґрунтовними знаннями.
Знання стають міцними, ґрунтовними тоді, коли вони за-
стосовуються у подальшій розумовій діяльності, стають
інструментом, засобом, за допомогою якого засвоюються
нові знання.

У процесі відвідування й аналізу уроків директор
повинен звернути особливу увагу саме на те, як засто-
совуються набуті раніше знання для здобуття нових.
Це найважливіша складова частина того багатогранного
явища, яке у практиці називається закріпленням знань.

Візьмемо для прикладу яке-небудь граматичне явище,
що вивчається у V—VIII класах, наприклад дієприслів-
никовий зворот. Якщо вчитель закріплює знання цього
явища лише на уроках, відведених програмою для вив-
чення даного матеріалу, то учні ніколи не стануть гра-
мотними. Педагогічна майстерність полягає в тому, щоб
тривалий час застосовувалися знання про дієприслів-
никовий зворот. При цьому повторення повинно поєдну-
ватися з вивченням нового матеріалу так, щоб для повто-
рення не потрібно було спеціально виділяти часу. Саме
це вміння, яким досконало володіють досвідчені педагоги,
дає змогу їм повторювати матеріал без завдань для до-
машнього повторення за підручником. Так, наприклад,
досвідчений викладач історії ніколи не задає додому
повторити поняття про державу, класову боротьбу, ек-
сплуатацію, революцію тощо — усі ці поняття багато
разів повторюються, поглиблюються в ході вивчення
історичних подій різних епох.

Дуже важливе значення має вміння вчителя розви-
вати і поглиблювати знання без спеціального виділення
часу для повторення на уроках граматики, математики,
фізики, хімії, тобто там, де знання правил, формул, зако-

нів та інших узагальнень виявляється в умінні виконувати завдання практичного характеру. Аналізуючи уроки, треба робити висновок про те, як учитель добирає практичні завдання для розвитку і поглиблення знань про вивчені раніше закономірності, правила, закони, формули та інші узагальнення, як виконання цих завдань пов'язується з вивченням нового матеріалу. Висновок цей, як і всі інші висновки про урок, робиться, звичайно, не тільки для того, щоб оцінити даний урок, а, в першу чергу, щоб зробити всі уроки кращими.

Розвиток і поглиблення знань потребують особливої уваги вчителів до позакласного читання: що читає учень, які журнали, науково-популярні брошури і книги знаходить він у книжковому морі. Те, що вивчене на уроках, те що стало предметом цілеспрямованого запам'ятовування і збереження в пам'яті, повинно потім не раз осмислюватися на нових фактах і явищах. Розвиток і поглиблення знань — це поглиблене осмислення залежностей і відношень між предметами і явищами.

***Міцні знання всіх учнів —
головний критерій
оцінки уроку.***

Ефективність уроку, результати роботи вчителя — це не кращі відповіді окремих учнів, викликаних після розповіді, пояснення, а добрі знання всіх учнів. Директора не повинно обманювати показне благополуччя, яке періодко створюється на уроках тим, що кращі учні дають добрі відповіді. Треба зробити висновок про те, чи розраховував учитель завдання для самостійної, індивідуальної роботи так, щоб їх виконали всі учні. Результативність самостійної роботи всіх без винятку учнів — це один із стимулів, що спонукає до напруженої розумової роботи. Досвідчений учитель математики, фізики, хімії, мови, даючи завдання, добивається того, щоб кожний учень працював цілком самостійно (для цього добираються завдання в кількох варіантах). Учитель відводить час на думання, осмислення, розраховуючи на те, щоб і найслабші довели роботу до кінця. Він не поспішає з викликом кращих учнів — у цьому взагалі нема ніякого сенсу, якщо вчитель добивається результативності як головного показника активності розумової праці. Для кращих учнів, які швидко справляються із своїми завданнями,

в учителя є в запасі додаткові завдання, настільки важливі, що і найкращому учневі треба добре подумати. А середні й особливо слабкі учні, доводячи роботу до кінця, не розраховують на те, що хтось допоможе. На багатьох уроках математики, фізики, хімії, історії повинно бути більше мовчання, тиші, зосередженої розумової праці кожного учня, ніж пояснень для всього колективу.

Директорові і завучу треба бути добре обізнаними з практичними вміннями і навичками учнів, особливо у початкових класах. Ми із завучем ділимо початкові класи: одні класи бере під свій контроль директор, інші — завуч. Відвідуючи уроки протягом усього навчального року, ми перевіряємо вміння читати і писати — ставимо свої оцінки кожному учневі, аналізуємо загальний стан умінь, разом з учителями намічаємо, що треба зробити для вдосконалення умінь. Двадцятирічне узагальнення матеріалів аналізу вміння читати і писати дало змогу нам зробити деякі висновки, що стосуються процесу навчання.

Це такі висновки:

учень, який відмінио оволодів вмінням вільно читати і вільно писати в початкових класах, ніколи не буває невідстаючим у середніх і старших класах;

чим раніше набуто умінь вільно читати і вільно писати, тим вища якість знань у середніх і старших класах, тим більше в учня вільного часу, який використовується для всебічного розвитку;

чим міцніше вміння вільно писати, здобуте в початкових класах, тим вища грамотність учня в середніх і старших класах;

якщо учень, закінчуючи початкову школу, не оволодів міцним вмінням вільно читати, в його розумовій праці у V—VIII класах переважає зубріння, притуляються його розумові здібності.

Ці висновки переконали нас у тому, що конкретний аналіз практичних умінь і навичок — дуже важливий елемент керівництва навчально-виховним процесом.

Особливої уваги і тут потребують діти з відхиленнями в розумовому розвитку. Відвідуючи й аналізуючи уроки, я вивчаю, що робить учитель для того, щоб у цих дітей поступово розвивалося вміння бачити і спостерігати, помічати, «відкривати» незрозуміле.

Не можна розраховувати на добрі результати, якщо домашні завдання даються в останню хвилину уроку, причому вчитель зазначає тільки сторінки підручника, параграфи, номери вправ і задач. Це показник низької педагогічної культури. Наші багаторічні спостереження показують, що якраз невміння виконувати домашні завдання і взагалі працювати дома породжує велику строкатість у знаннях учнів: одні йдуть попереду, інші відстають. Про домашню роботу, про саму суть домашньої інтелектуальної роботи директорові треба радитися з усім колективом, узагальнювати кращий досвід у цій справі, підвищувати педагогічну культуру керівництва домашньою роботою.

Головне, чого слід добиватися директорові школи, — щоб домашню роботу вчителі не уявляли як кількісний додаток до класної роботи. Домашня робота — це розвиток, поглиблення знань, удосконалення уміння вчитися, підготовка до оволодіння знаннями в класі, спостереження над предметами і явищами природи і праці, розвиток індивідуальних нахилів і запитів, задоволення і розвиток багатогранних інтелектуальних потреб.

Задаючи читати матеріал за підручником, учитель повинен дати учням питання, над якими, читаючи, треба думати. Практичні завдання (вправи, задачі, креслення) повинні бути застосуванням, поглибленням знань; отже, задаючи цю роботу, треба показати учням, як поєднати осмислення теоретичних закономірностей з виконанням завдань практичного характеру. Дуже важливо, щоб аналогічна робота перед цим виконувалася в класі.

Аналіз, дослідження, порівняння — ці форми активної розумової праці повинні пронизувати домашні завдання, які б посидували в собі читання книги із спостереженням і працею.

Особливої уваги потребує індивідуалізація домашніх завдань. Якщо вчитель не дає окремим учням завдань індивідуального характеру, то це означає, що він не вивчає сил, можливостей, здібностей кожного школяра. Вивчаючи особливості розумової праці учнів, учитель бачить, що деякі діти швидко забувають. Забування знань і особливо умінь — предмет уваги досвідченого педагога. У класі завжди знайдуться два-три учні, яким періодично треба давати невеликі завдання спеціально,

щоб запобігти забуванню. Відвідуючи й аналізуючи уроки, треба робити висновок, чи не упустив вчитель цього дуже важливого моменту практичної роботи. Завучу треба час від часу радигися з усіма вільдачачи даного класу спеціально з питанья: які домашні завдання деють вони тому самому учневі, щоб запобігти забуванню, чи не перевантаженій він роботою.

Узагальнення в процесі аналізу уроків.

У ході аналізу уроків перед директором розкриваються важливі закономірності навчально-виховного процесу. Осмислення цих закономірностей виявляється в конкретних методах і прийомах навчання і виховання — в усьому тому, що стає педагогічним переконанням колективу, розвивається в досвіді кращих учителів, збагачує майстерність молодих педагогів. Багаторічний досвід переконує, що в ході аналізу уроків треба узагальнювати фактичний матеріал у вигляді доповідей, присвячених окремим проблемам навчально-виховної роботи. Протягом останніх п'яти років на засіданнях педагогічної ради вчителі заслухали такі доповіді директора: засвоєння математичних і граматичних понять на уроках. Логічна послідовність у викладі нового матеріалу. Вивчення знань учнів на уроці. Розвиток і поглиблення знань. Знання і практичні уміння. Застосування знань як найважливіший шлях їх розвитку і поглиблення. Індивідуальна розумова праця учнів на уроці. Проблема часу на уроці. Розвиток і поглиблення знань у процесі перевірки домашніх завдань. Як вивчати знання учнів у ході викладу нового матеріалу. Уміння оволодівати знаннями. Спостереження над предметами і явищами природи. Як учити дітей думати. Розумова праця дітей з уповільненими процесами мислення. Специфіка домашньої розумової праці. Осмислення і замах'ятовування на уроках. Єдність навчання і виховання.

Велику роль відіграє індивідуальна бесіда з учителем, але, на мій погляд, узагальнення закономірностей педагогічного процесу, зроблене в доповідях, є ще важливішим. Обговорення цих доповідей, живий обмін думками, дискусія — все це формує педагогічні переконання колективу, сприяє розитковій педагогічній майстерності, спонукає до творчих пошуків.

ПІДСУМУВАННЯ НАСЛІДКІВ
НАВЧАЛЬНОГО РОКУ

Тільки через кілька років після початку роботи директором школи, проаналізувавши не менше тисячі уроків, я зрозумів, що добрий урок — це не той урок, на якому від букви до букви робиться все, що запланував учитель. І хороший учитель — це не той учитель, який, склавши план уроку, не відступає від нього ні на крок. Без передбачення і плану в нашій справі працювати неможливо, але контури доброго уроку народжуються в уяві вчителя лише приблизно, у загальних рисах, а добрий урок як справжня творчість учителя створюється вже на уроці. І хороший учитель той, хто, відчуваючи логіку розвитку уроку, придивляючись і прислухаючись до тонкощів розумової праці учнів, уміє правильно відступити від плану. Хороший учитель, — коли говорити так, як воно є, — не знає, як розвиватиметься урок в усіх його тонкощах і деталях, і не знає не тому, що він працює наосліп, а тому, що він добре знає, що таке хороший урок. Але чому ж потрібно було кілька років для того, щоб зрозуміти цю істину? Ось тут ми і підходимо до відповіді на питання:

*для чого потрібно
підсумовувати наслідки
навчального року?*

У педагогічному процесі більше, ніж у будь-якій іншій справі, складних, багатограних зв'язків між явищами. Є одна особливість цих зв'язків, характерна, на мою думку, тільки для педагогічного процесу: від кожного конкретного явища, конкретної речі, яка існує нібито незалежно від інших речей, ідуть десятки і сотні незримих ниток до узагальнюючих висновків. Кожну

річ треба розглядати з різних точок зору, мистецно зв'язуючи її з різними аспектами, елементами, складовими частинами педагогічного процесу.

Я бачу учня VI класу, який вибирає книжку для домашнього читання у шкільній бібліотеці. Ось він пройшов байдуже повз цікаві художні твори, не звернув уваги на нове видання багато ілюстрованих альбомів, присвячених творчості видатних письменників. Зушився біля полиці науково-популярної літератури з фізики. Узав книжку про елементарні частинки. В очах спалахнув вогник допитливості. Беру формуляр підлітка, бачу: читає він тільки науково-популярну літературу, переважно з фізики, вибирає насамперед книжки, присвячені новітнім проблемам науки.

Це явище зв'язане десятками ниток з іншими явищами і узагальнюючими висновками. Очевидно, учитель фізики так уміє побудувати урок, що в самому викладі матеріалу є стимул, поштовх, який спонукає до виходу за межі програми. У мене вже є деякі факти й узагальнюючі думки з цього приводу, але тепер треба уважніше подивитися на його уроки з цієї точки зору. Як він проводить незримі нитки від обов'язкового матеріалу до позакласного читання? Як передати його досвід іншим учителям? Який відбиток на розумову працю учня накладе те, що він читає літературу, яка далеко виходить за межі обов'язкового? Як працює над підручником цей учень? Якою мірою від позакласного читання залежить виховання і самовиховання задатків, нахилів, покликання підлітка? Як позначається захопленість улюбленим предметом на успішності з інших предметів? Як відбувається домашня розумова праця учня, що захоплюється науковою літературою?

У мене вже є деякі перші висновки, які начебто показують, що розумова праця тих, хто читає не тільки підручник, складається з двох елементів: 1) учіння уроків; 2) читання літератури, яку не обов'язково запам'ятовувати, заучувати. С перші дані, які переконують у тому, що чим більше місце займає другий елемент, тим легше учневі вчити уроки, але це лише перші припущення, тепер треба буде зайнятися їх перевіркою. Справжній майстер педагогічного процесу турбується, якщо так можна висловитися, про «тилове забезпечення» уроку — про створення широкого інтелектуального фону, на

якому відбувається навчання. Зерна цієї майстерності я бачив на уроках учителя фізики, але мало задумувався над ними, а тепер треба звернути на ці зерна особливу увагу, подумати над питанням: як справжній майстер створює інтелектуальний фон свого предмета?

Треба також подумати і над питаннями суто бібліотечними: як повинен відобразитися урок у роботі шкільної бібліотеки, зокрема в пропаганді книг? Що повинен знати шкільний бібліотекар про зміст навчально-виховного процесу на уроках? Не може не стривожити та обставина, що підліток, захоплений фізикою, не читає художньої літератури. Чому це так? Чи не містить у собі ця надмірна захопленість небезпеки однобічного розвитку? Очевидно, праця всіх викладачів у класі є в певному розумінні змаганням за інтереси кожного учня. Це дуже цікава проблема, треба над нею подумати. Як досягти гармонії між науковим і художнім розвитком інтелекту?

Ці питання викликав один ніби мимохідь кинутий погляд на підлітка, що вибирав книгу. Нема нічого складнішого за людину, ось чому вам, головному вихователю школи, треба постійно свідомо розвивати в собі здатність бачити зв'язки між явищами, здатність узагальнювати. Заведіть собі спеціальну записну книжку (це повинен бути солідний, гарний зошит, який зберігався б роки, а не затріпаний блокнот для випадкових записів), записуйте в нього те, що ви зуміли побачити.

Це первинний, чорновий матеріал для роздумів, це ті перші крихітки, з яких складається стрункий аналіз педагогічного процесу. Записуйте не тільки те, що впадає в очі з першого погляду. Записуйте насамперед те, чого не побачили, якщо не придивилися. Учність дивитися і помічати. Шукайте залежність між численними фактами і явищами. Ось ви пішли на урок співу і помітили, що окремі учні не відчувають краси мелодії. А чи думали ви над тим, скільки музичних інструментів у батьків учнів цього класу? Зберіть факти, проаналізуйте їх. Ви переконаєтесь, що музичне виховання по-справжньому можна поставити лише тоді, коли дитина з малих років живе у світі музичних образів і творчості.

Переступивши поріг школи як її керівник, з особливою уважністю і чуйністю прислухайтеся і придивляйтеся до всього, що пов'язане з працею, працьовитістю,

а також лінощачи, ветбайти сть. Про працю і праць-
вигість роздумуйте зважди. У своїй записній книжці
відведіть сторінки для записів про працю і працьови-
тість. Умійте прилипитися до настановчих зазначенств
міль трудовим життям своїх вихованців та їхнім став-
ленням до учіння, їхніми знаннями.

Особливо раджу навчитися бачити взаємозалежність
таких явищ, як праця вчителя і знання учнів; урок та
інші різноманітні форми організації навчально-виховного
процесу, культура педагогічного процесу на уроці
і творча лабораторія вчителя; книга і розумова праця
учнів; духовна спільність учителя і дітей та виховний
вплив учителя як людини, як особистості на розум і серце
вихованців. Знайте, що відвідування й аналіз уроку — це
лише маленька смужка того широкого поля, на якому
розгортається ваша діяльність як головного учителя,
головного вихователя школи, учителя вчителів.

У «Комсомольской правде» в одній статті було вислов-
лено думку (і це думка досвідченого вчителя): не люб-
лять учителі в багатьох школах відвідувань уроків ди-
ректором чи завучем. Як тільки прийшов директор на
урок — учитель працює на нього. Від фактів не втечеш:
не жаль, це гірка правда. Але чому це так? Таке становище
створюється там, де в аналізі уроку директор бачить
щось всеохоплююче, де знання учнів ставляться в залеж-
ність тільки від роботи вчителя на уроці. Кожний учи-
тель, який себе поважає, внутрішньо протестує проти
цього прямолінійного висновку, і його «робота на дирек-
тора» (або інспектора) є, по суті, дуже тонким виявом
цього протесту. Якщо вчитель знає (і відчуває це на влас-
ному досвіді), що директор бачить, розуміє складні й бага-
тогранні залежності знань від численних явищ шкіль-
ного життя, від сім'ї, від соціальних умов, якщо через
аналіз роботи вчителя проходить червоною ниткою
розуміння цих залежностей, тоді вчитель розкривається
на уроці таким, яким він є, йому захочеться бути таким,
яким він є насправді, він ніколи не працюватиме на
контролера, та й директор перестане бути в очах учителя
тільки контролером.

Логіка педагогічного керівництва школою така, що
нам неможливо працювати, якщо ми не будемо постійно
аналізувати зв'язки сучасного з минулим і з майбутнім.
Уміння передбачати — це передусім уміння озирнутися

на пройдений шлях, оглянути його, побачити в ньому джерела сьогоднішніх успіхів і недоліків. Як хочеться порадити молодому директоріві: умійте осмислити пройдений шлях. Осмислення того, що вже зроблено, — це велике духовне багатство школи. Ось переді мною лежать плани роботи школи за останні 20 років, ось тижневі плани позакласної роботи за цей період, ось письмові роботи першокласників десятирічної давності. Я зіставляю їх з успішністю нинішніх десятикласників — це їхня праця. Виявляйте бережливність і повагу до матеріального втілення педагогічної творчості — звітів, письмових робіт, планів. Помилуються люди, які вважають це писаниною. На превеликий жаль, в окремих школах не залишається нічого, що могло б нагадати про роботу хоча б п'ять, десять років тому.

Закінчився навчальний рік — приділіть кілька годин своїм записам, зробленим у процесі відвідування й аналізу уроків та щід час роздумів над окремими питаннями навчально-виховної роботи. Вдумайтесь у залежність знань учнів від духовного багатства життя педагогічного колективу. Вдумайтесь в те, як вам, керівників школи, стати натхненником, душею педагогічної творчості.

Великим багатством є письмові роботи дітей, особливо твори. Ось перед нами казки, складені учнями початкових класів за два десятиріччя. Аналізуючи, порівнюючи дитячі роботи, ми бачимо складний, тривалий процес розвитку мислення. Ми робимо висновки про те, як збагачується мислення школярів під впливом різноманітних факторів — занять серед природи, позакласного читання.

Якщо ми будемо постійно оглядати пройдений шлях — аналізувати власну роботу, переставуть лихоманити школу такі дуже сумні явища, як несподіванки. Ви знаєте, що це таке: раптом виявляється, що, скажімо, в VI класі Іванко Н. не вмів розв'язувати задачі. Даєте йому задачу V класу, теж не може розв'язати, IV, III класу — те саме. Та звідкіля ж він узявся, цей Іванко? Де ж ми були? Як прогледіли? І починаєте возитися з Іванком: індивідуальна робота, додаткові заняття. Чому ж це так несподівано виявився Іванко? Невже ніхто не бачив і не знав його слабостей? Знали й бачили, але Іванко не наштовхував на узагальнюючі висновки. Десь у I чи II

в такі треба було побачити, що Іванко не розуміє умови задачі, не може зробити переходу від конкретних числових залежностей до формули... За кожним фактом треба бачити явище, і не буде несподіванок.

Уміння аналізувати, узагальнювати, застосовувати узагальнення як інструмент майстерності, підходу до конкретних явищ — це сама суть педагогічного керівництва. У роботі керівника школи це уміння виявляється повсякденно. Але особливо важливе воно при завершенні періодів, циклів навчально-виховного процесу. Такими періодами є:

- а) навчальний рік;
- б) усі роки роботи вчителя з початковим класом;
- в) період роботи викладача-предметника;
- г) період виховної роботи класного керівника;
- д) період навчання і виховання від I до X класу.

Це дуже цікавий аналіз. Щороку ми порівнюємо нинішніх випускників з випускниками минулих років, робимо висновки: що нового нам удалося зробити, з якими новими рисами інтелектуального, морального, естетичного розвитку ми випускаємо нашу молодь у життя. Ми прийшли до цікавого висновку: чим триваліший період нашої праці, який ми мислено оглядаємо, тим далі колектив бачить уперед, тим ясніше уявляє собі кожний член колективу свої власні завдання, тим більше ми всі розуміємо і відчуваємо, як від твоєї роботи залежить робота твого колеги і всього колективу.

Щоб оглянути мислено десятирічний період, потрібен науковий аналіз того, що робилося. Кожному поколінню дітей, які вступають у I клас, я присвячую педагогічний щоденник. Це зовніт, куди записуються всі засоби педагогічного впливу, які застосовувалися в даному колективі. Якщо порівнювати виховання з доглядом за плодовим деревом, то ці записи ніби реєструють кожне людське доторкання до маленької рослини — з моменту садіння до тієї пори, поки вона дасть плоди.

Наші плоди — це моральне обличчя наших вихованців, їхні ідеали, праця, поведінка.

Підсумування наслідків — широке поняття. Для директорів шкіл — це дуже цікава розмова, і не зайвим буде, якщо одне із засідань педагогічної ради ви присвятите результатам десятирічної праці — поміркуєте над тим, як, за висловом А. С. Макаренка, проектувати лю-

дину.¹⁷ (Зауважу в дужках: ось у цій буденній справі, у копіткому, вдумливому аналізі й полягає, на мій погляд, творче здійснення заповітів нашого видатного вчителя, у цьому, а не в механічному перенесенні окремих зовнішніх прийомів. Якщо уважно вдуматися в нашу роботу, то найголовнішою сферою єднання теорії і практики є проектування людини).

Предметом нашої розмови є підсумування наслідків навчального року. Це один з найважливіших періодів, циклів навчально-виховного процесу. Віп відділяється від інших періодів перервою, точніше, різкою зміною характеру, змісту, форми духовного життя школярів і вчителів. У директора і кожного вчителя є час для роздумів — це також дуже важливо. Активна роль у підсумуванні наслідків відводиться партійній організації школи.

Навчальний рік — це сходинка, на яку підіймається не тільки учень, а й педагог. Наприкінці навчального року, аналізуючи записи відвіданих уроків, я роблю висновки про кожного вчителя: як він піднявся в своєму духовному збагаченні — це найголовніше.

Сутність справи та її технологія.

Ще раз хочеться нагадати про записну книжку, яка повинна зберігатися роки і роки, якщо тільки ви серйозно ставитеся до своєї роботи директора, поважаєте її і самого себе. Це своєрідний педагогічний щоденник і водночас підготовка до узагальнюючого аналізу навчально-виховного процесу за тривалі періоди. Записуйте в записну книжку кожний факт, що привернув вашу увагу, викликав у вас навіть якісь невиразні здогадки. Нагромадження фактів, уміння бачити загальне в конкретному — це інтелектуальна основа, на якій до вас неминуче прийде осяяння — раптом, в якийсь момент перед вами відкривається суть істини, яка довго вислизала від вас.

Років двадцять тому на уроці літературного читання у VII класі я прислухався до читання двох підлітків. Воно було не тільки монотонним, невиразним, а й якимось, за моїм суб'єктивним сприйняттям, напруженим, дуже важким для них. Здавалося, слова для того, хто читав, — складний лабіринт, через який він пробирається в пітьмі, щохвилини патикаючись на тупики. «Чому

вони так читають? — задумався я. — Як то і сприймає ти зміст прочитаного.» Кілька рядків у збірній книжці не давали спокою. Я ще кілька разів ходив на урок літературного читання, і переді мною відкривалися дивні речі.

Виявлялося, що ці два підлітки не вміють сприймати на зір і мислено більш як одне слово. Сприймати мислено кілька слів, тим більше закінчену логічну частину великого речення для них було не під силу. Цілий рік ми разом з викладачем літератури билися над тим, щоб поліпшити техніку читання цих хлопчиків, — нічого не виходило. Але найбільш дивно, незбагненне і, не буде перебільшенням сказати, дивовишне з цього тільки починалося. Вивчаючи мову цих підлітків, я переконався, що закореніле, окостеніле десь в III, IV класах невміння читати позначилося на їхньому мисленні.

Недорікуватість думки — так ми назвали це сумне явище. Воно полягає в хаотичності, безладності, якійсь інфантильності суджень: важко зрозуміти, про що хоче сказати підліток, де починається і де закінчується нитка його думки. Почавши щось говорити, з напруженою зосередженістю, з великими зусиллями зв'язавши кілька слів, підліток наче забуває, про що він говорив, втрачає нитку думки, намагається згадати запитання вчителя і не може. У VI і VII класах знайшлося ще кілька таких самих підлітків, усі вони читали так само: по одному слову, з великим напруженням. Коротенький запис привів до широкого і тривалого вивчення, яке змусило задуматися над складними явищами розумового розвитку дітей і підлітків. Це вивчення привело до несподіваного на перший погляд висновку: невміння читати є не наслідком якоїсь аномалії в розумовому розвитку, а навпаки, невміння читати загальмувало розвиток абстрактного мислення.

Ми спостерігали за розумовою працею понад трьохсот підлітків і людей зрілого віку, в яких у початковій школі не виробилося міцне вміння вільно читати. В жодному випадку не вдалося виробити такого вміння, яке виробляється в нормальних умовах повноцінного навчання в початковій школі.

Уся ця дослідницька робота почалася в результаті спостереження, здавалося б, незначного факту. Педагогічний колектив побачив найтонші залежності розумового розвитку, залежності анатомо-фізіологічних процесів, що відбуваються в мозку, від читання — від того

розумового тренування, яке здійснюється повсякденно. Ми відчути величезну відповідальність за долю людини: від того, як вона вмє читати, залежить її розумовий розвиток. Педагогічні «недоробки» можуть призвести до ваьких наслідків. Особлива увага до читання стала повсякденною турботою всіх учителів. У читанні ми побачили не просто елементарне уміння, а складний розумовий процес. Ми почали добиватися того, щоб у жодної дитини уміння читати не зупинилося на сприйнятті слова. Це грізна небезпека. Той, хто читає по слову, зустрічає нездоланні труднощі в навчанні, по суті, не може нормально вчитися. Тисячі відстаючих, нестигаючих, другорічників у школах нашої країни — це, як правило, підлітки, які не навчилися читати. У багатьох випадках учителі мають рацію, твердячи, що в цих дітей є аномалії в розумовому розвитку, але здебільшого аномалія не причина, а наслідок...

Ми стали ретельно відшліфовувати уміння читати: вчили дітей поступово переходити від читання по складах до осмислення частини або цілого речення. Цей перехід є рубежем, до якого треба підготувати і підвести дитину. Про підготовку до цього переходу і про цей перехід педагогічна психологія пише дуже мало. З цієї проблеми є прекрасні праці О. М. Леонтьєва, Г. С. Костюка, П. І. Зінченка.¹⁸ Грунтуючись на даних науки, ми прагнули добитися того, щоб навчання сприяло розумовому розвитку. Наш педагогічний колектив переконався, що без допомоги батьків це обійтися: розумове тренування повинно відбуватися не тільки в класі, а й дома, у процесі самостійного читання.

Виникла нова проблема — психологічна культура батьків. Це те, чим займається наш педагогічний колектив зараз. Це одна з животрешетних наших проблем. Ми поступово, крок за кроком вводимо батьків і матерів у світ культури людської психіки. Одне із засідань психологічної комісії пройшло разом з батьками учнів шостих класів. Ми розповіли їм про дуже складні явища, що відбуваються в людському мозку під час читання. Дали поради і рекомендації, як допомагати підліткам виконувати домашні завдання, як стежити за тим, щоб читання стало засобом розвитку розумових здібностей.

Такий шлях педагогічного узагальнення — від першого спостереження, від коротенького запису до широ-

кої дослідницької роботи педагогічного колективу, до глибокого проникнення в суть процесів, що відбуваються в мозку, у свідомості учня. Приклад, про який я розповів, типовий для всієї логіки педагогічного узагальнення і педагогічного керівництва в цілому. Від фактів, від їх аналізу, вивчення до узагальнюючих абстрактних висновків — по цьому шляху нам, керівникам школи, треба йти повсякденно.

Робота над записною книжкою — підсумок мого робочого дня. Є в моїй записній книжці розділ, куди я записую тільки загальні висновки, узагальнення. Цих записів не так багато, вони бувають не щодня. А в кінці тижня продумую відвідані за цей період уроки, відходжу від численних фактів, спиняюся на найголовнішому. Ось головне з того, на чому я спинився в кінці одного тижня і що я записав потім у свою записну книжку:

1. Єдність розумової праці учителів і учнів. Майстерність педагогічного процесу полягає в тому, щоб форми роботи учнів відображували процес їхнього мислення, щоб за зовнішніми виявами діяльності учнів педагог мав можливість судити про те, як вони думають, які труднощі зустрічають... Якщо вчитель чекає кінця уроку, щоб дізнатися, що знають і чого не знають учні, він працює наосліп.

2. Не можна захоплюватися наочністю. Не можна «обставляти» засобами наочності те, що давно відоме дітям, — це гальмує розвиток абстрактного мислення. Кіт не стане для дитини більш зрозумілим від того, що вчитель принесе на урок живого kota. Якщо вже мова повинна йти про kota, подумайте, що саме цілком нове ви розкажете про нього.

3. Увага, уважність залежать не від якихось спеціальних прийомів, а насамперед від характеру розумової праці учнів. Цілеспрямованість, зосередженість думки — ось головне джерело уважності. Треба добиватися єдності мислительних і вольових зусиль.

4. У молодших класах, особливо в I, дитина швидко втомлюється від розумової зосередженості. Не можна тримати дітей у стані тривалого напруження розумових зусиль. Це ціла проблема: знаходити такі завдання, щоб дитина відпочивала.

5. Перевтома пам'яті — одна з причин розумового виснаження. Треба дуже обережно поводитися з цією

відною і тонкою річчю. С думки і словосполучення особливо важкі для запам'ятовування. Дитяча пам'ять ніколи не повинна перевтомлюватися. Як тільки ви бачите перші ознаки втоми, переходьте до роботи, яка не потребує довільного запам'ятовування.

Ці записи — чорновий матеріал для узагальнюючих підсумків роботи школи за рік. За таким самим принципом у кінці тижня до записної книжки вносяться узагальнення, які випливають з буденної роботи: перегляду поурочних планів учителя, письмових робіт, класних журналів, спостережень над дуже складною виховною роботою, особливо над духовним спілкуванням між дітьми і педагогом, між членами класних і вікових колективів. Ось запис наприкінці одного тижня:

1. Справжній майстер педагогічної справи не записує в поурочному плані конспект матеріалу. Знання у нього в голові. Поурочний план — це дидактичне опрацювання матеріалу. Цікава деталь: якщо вчитель прив'язаний до конспекту, якщо слово у нього народжується в муках, учні погано розуміють зміст того, що він розповідає. В них у голові плутанина.

2. Чи потрібен тематичний план (план уроків з цілої теми), який тепер так наполегливо впроваджується? Треба добре подумати над цим. Чи може вчитель передбачити, на якому етапі уроку — через 5—10 уроків — у нього буде бесіда, а на якому самостійна робота? Хороший учитель тим і хороший, що в нього урок розвивається за своєю внутрішньою логікою, адже урок — це передусім живі діти. План, що підходить для VI-А, буває, не годиться для VI-Б, бо там інші діти. Хороший учитель не знає наперед буквально всіх деталей розвитку уроку. Але він уміє в ході уроку знайти саме ту деталь, яка потрібна тільки на цьому уроці.

Наводжу записи про виховну роботу, зроблені в кінці кількох тижнів:

1. Вплив колективу на особистість повинен бути дуже тонким... Не можна допускати, щоб учень (особливо підліток) відчував, що його «пробирають» спеціально для того, щоб на його прикладі виховувалися інші. Це, по-моєму, одне з найбільш небажаних явищ, які можуть бути у взаємовідносинах колективу і особи. Підліток відчуває нечуливість, байдужість до своєї долі. Не допускати, щоб учень відчував себе піддослідним кроликом.

2. Піонервожата була на семінарі в одній із шкіл району. Розповідає: проводиться показовий диспут на моральну тему... Семикласники сперечалися, а двадцять вожатих глибокодумно вивчали «виховний процес». Для чого це? Хіба можна відкривати дитячу душу напоказ? Чи не виховус це у підлітків лицемірство?

3. В одній восьмирічній школі чотири групи продовженого дня. Учні (до нас звідти приходять поповнення у IX—X класи) розповідають дивні речі: всі, буквально всі після уроків в обов'язковому порядку залишаються в групах. Додому нікого не пускають; після уроків біля дверей стоїть черговий учитель, випускає тільки без книжок. Діти виявляють винахідливість: через квартиру викидають сумки з книжками, а потім ідуть самі. Надійшов наказ: чергувати педагогу і біля вікон. Я думав, що це жарт, але все виявилось правдою. Треба говорити про це на наступному ж пленумі райкому партії. Про групи продовженого дня, про методику виховної роботи в них треба багато думати.

4. Вже півроку я спостерігаю за Дмитриком К.— маленьким чорнооком п'ятикласником. Важко йому, ой як важко вчитися. Одного разу він одержав за твір «четвірку». Я саме був на уроці в словесника у V класі, сидів поруч з Дмитриком (чому він один за партою?) і допоміг хлопчикові скласти два речення. Твір вийшов хороший. Учителька, перевіривши роботи в учительській, похвалила Дмитрика. Я спеціально пішов на наступний урок: хотілося побачити, як переживатиме свій успіх Дмитрик. Чому ж педагог не похвалив хлопчика перед класом? Але навіть і без цієї похвали Дмитрик спалахнув відрадістю. Як він старався писати! Як уважно слухав пояснення! Через день я був на занятті гуртка юних рослинників. Можливо, мені здалося, але в голову прийшла думка: вогник радості, що зайнявся на уроці російської мови, не згас до цих пір. Дмитрик намагався зробити свою глядку красивою. Я дивився на його роботу і думав: напевно, суть виховання в тому й полягає, щоб людина прагнула в чомусь виявити себе, і виявити з кращого боку. Бачити себе в чомусь хорошому — як важливо вміти підтримувати це благородне людське прагнення. Чи не в цьому той могутній стимул самовиховання, що його вихователь часом так довго і болісно шукає! Треба поставити на психологічному семінарі питання: виявлення

людини. У К. Д. Ушинського є саме такий термін: *виявлення людини*²⁹. Як добитися, щоб людина якомога більше виявляла себе в доброму? Я переконаний, що чим глибше, щирше бажання виявити себе в чомусь доброму, тим вища внутрішня самодисципліна — нетерпимість до поганого в самому собі. Треба подумати над тим, що не тільки в навчанні — в оцінках, у приготуванні уроків — людина виявляє себе. Повинні бути й інші сфери виявлення людини. Дмитрикові важко, ой як важко виявляти себе в навчанні (точніше, тільки в навчанні). Він повинен виявляти себе ще в чомусь. А не тільки ж Дмитрик такий...

5. Учителька пообіцяла дітям: якщо в суботу буде добра погода, підемо в ліс. Прийшла субота, яскраво сяє сонце, а в ліс не пішли. Я бачив сльози на очах у дітей. Дітям не просто хотілося погуляти. Вони були зачеплені, одухотворені думкою про радості, які їх чекають. Вчителька бездушно поставилася до дитячого натхнення... Навіщо завдавати малюкам страждань? Вони втратили віру не тільки у вихователя, а й у правду. Як благодатний вогник, треба оберігати дитячу одухотвореність.

6. У Миколки погані оцінки. Класний керівник вирішив вдатися до «сильного» засобу: в суботу викликав підлітка до дошки і примусив розповісти, чому він погано вчиться. Хлопчик замкнувся. Зблід. стоїть біля дошки, мовчить. Учитель не радий, що почав розмову. Потім з'ясувалося, що в сім'ї Миколки не все гаразд: батьки без кінця сваряться, часом хлопчик цілу ніч не спить... Яким проникливим і чуйним повинен бути вихователь, щоб не торкнутися необережно хворого серця і не спричинити нового болю... Несправедливість пробуджує в дитячому серці озлобленість.

Починаючи з кінця гетьвої чверті я працюю над доповіддю для підсумкового засідання педагогічної ради (це засідання проводиться у нас завжди в серпні, числа 27—28, після районної наради вчителів, коли вже є розклад занять). Багаторічний досвід переконав: якщо ви хочете бути справжнім керівником школи, нікому не доручайте цієї доповіді — ні завучу, ні вчителю. Доручить, відійдуть усі, і ви вже будете «не в курсі справи», а якщо доручатимете з року в рік, поступово станете п'ятим колесом у возі... В окремих школах цю доповідь

готують як монтаж з доповідних записок і звітів, написаних учителями. Де вже тут говорити про культуру керівництва!..

Директора школи, який виступає з такою змитованою, склеєною доповіддю, я порівняв з керівником промислового підприємства, якому зав'язали очі, поводили цілий день по цехах, привели в якийсь зовсім незнайомий йому куточок, зняли з очей пов'язку і запитали: вгадай, де ти... А вже буває, на сором наш, що деякі керівники шкіл читають кимось написані доповіді про підсумки навчально-виховної роботи.

У постановці навчально-виховної роботи велику роль відіграють партійна, профспілкова і комсомольська організації. Сила педагогічного колективу — в колективній думці, в обговоренні, у народженні і втіленні задумів. Складання ж доповідей не повинно забирати часу в педагогів. Школа, виховання, навчання більше, ніж будь-яка інша сфера інтелектуального і громадського життя, потребують розумового узагальнення. А узагальнення повинно будуватися на колективній думці. Готуючись до підсумкової доповіді, я переглядаю записи виступів комуністів на партійних і комсомольських зборах, учителів на засіданнях педагогічної ради, психологічного семінару. Та й усі рядки записів у моєму педагогічному щоденнику — це, по суті, колективна думка. Я не помилюся, якщо скажу, що роль директора як організатора якраз і починається з того, що він чуїно прислухається до колективної думки, уловлює найменший вогник нового, уміє зробити узагальнення на основі, здавалося б, незначних фактів.

Час екзаменів і післяекзаменаційний період — найбільш напружений період роботи над підсумковою доповіддю, у ці дні всі висновки, узагальнення, рекомендації співвідносяться з фактичними результатами, з цифрами, з тими процентами, які вже стільки років зазнають суворої критики. Важко зрозуміти цю критику. Не можна робити висновок — добра чи погана річ цифра, процент безвідносно до того, яка культура педагогічного процесу в школі. Якщо культура педагогічної праці на високому рівні, процент — річ потрібна, цінна. Якщо панує педагогічне безкультур'я, процент стає не тільки засобом окомилування. Він сіє отруйні зерна лицемірства в юних серцях вихованців і в душах учителів.

Ми дуже поважасмо цифру, процент. Вони — одне з найбільш вірогідних узагальнень. Щороку, наприклад, я перевіряю читання кожного учня, кожному учневі ставлю оцінку в кінці першої і в кінці третьої чверті. А найбільш важким учням ставлю ще оцінку і в кінці четвертої чверті — вона остаточна. І якщо я бачу, що 73% оцінок, поставлених учням, становлять «четвірки» і «п'ятірки», ця цифра говорить мені багато. Я також бачу, що коли минулого року на кінець занять не вміли вільно читати 5—6% усіх підлітків (учнів V—VIII класів), то на кінець нинішнього року ця небезпека поки що загрожує 3% підлітків, серед них нема жодного учня VIII класу. Це вже значне досягнення, але небезпека залишається грізною, всім учителям доведеться ще багато попрацювати над тим, щоб підлітки навчилися охочіше логічно закінчені частини речень і цілі речення. Якщо не добитися того, щоб ці 3% учнів читали вільно, то це означатиме, що 6—7 підлітків, навчаючись у VII—VIII класах, зупиняться в своєму розумовому розвитку, не зможуть успішно оволодівати знаннями.

Без статистичного аналізу, без перевірки висновків і узагальнення в цифрах немислима культура педагогічного керівництва. Неповажливе ставлення до цифр — це просто недоумство. Без цифрового виразу не можна уявити тих педагогічних узагальнень, на яких ґрунтується справжнє педагогічне керівництво.

У кожного вчителя початкових класів і у викладача мови в нашій школі є мінімум слів, які учень повинен глибоко запам'ятати і ніколи не помилятися в їх написанні. Засвоєнням орфографічного мінімуму підпорядкована ціла система самостійної роботи учнів. У кінці року в результаті статистичного аналізу контрольних і екзаменаційних робіт ми приходимо до висновку про дальше вдосконалення цієї системи. Статистичний аналіз показує нам, які види вправ і письмових робіт найбільш доцільно проводити з метою міцного збереження в пам'яті орфографічного мінімуму.

Улітку ми готуємо майбутніх першокласників до занять. Ця робота — насамперед вивчення дітей. Разом з учителем ми проводимо з ними подорожі до джерел думки і слова — в природу. Це дуже важливий елемент нашої системи розумового виховання. Паралельно з цим я вивчаю роботи і статистичні дані, що відображують

знання й інтелектуальний розвиток тих учн.в. які тільки роки тому пройшли цю спеціальну домашню підготовку до занять. Це дуже цікавий аналіз, кожна цифра тут наповнена для нас, учителів, глибоким змістом.

Доповідь на підсумковому засіданні педагогічної ради, що безперервно, аж до початку нового навчального року поповнюється новими думками, є водночас річним звітом школи. Обсяг цієї доповіді (звіту) — не більше 40—45 сторінок. В останні роки ніхто від нас текстового звіту не вимагає, але пишуть його не по інерції, а тому, що без звіту хоча б перед самим собою працювати неможливо.

Для доповіді (звіту) характерні перспективність, цілеспрямованість. Теоретичне узагальнення — не красне слівце, а інструмент керівництва і разом з тим конкретний вираз поглядів і переконань колективу. Від узагальнень — тисячі ниток до конкретних справ. Ці нитки будуть міцними лише за умови, якщо кожне теоретичне узагальнення продумане і обгрунтоване, якщо істини сприймаються колективом не як щось привнесене ззовні, а як підсумок власної роботи, пошуків, роздумів.

Конкретність і діловитість керівництва навчально-виховним процесом неможливі, якщо педагогічний колектив не бачить логіки переходу від численних фактів повсякденної праці до узагальнюючих істин і від узагальнюючих істин до конкретних фактів. Участь учителів у колективному керівництві виявляється в тому, щоб глибоко розбиратися в самій суті переходу від конкретного до загального і від загального до конкретного. Я б сказав, що суть колективного керівництва — у глибокому розумінні смислу фактів повсякденної навчально-виховної роботи, в умінні побачити за незначним на перший погляд фактом важливі педагогічні явища.

У центрі уваги — розумова праця.

У кожної школи повинно бути своє обличчя. Це насамперед спільні педагогічні погляди і переконання вчителів, свої шляхи до досягнення спільної мети — міцних знань учнів, свої камені спотикання. Це своє, індивідуальне, особливе якраз і відображається і в підсумковому аналізі педагогічного процесу, і в плані роботи школи на навчальний рік. Ні план, ні звіт, ні аналіз в одній

шкоді не можуть бути як дві краплі води схожими на план, звіт, аналіз іншого колективу. Одним з найбільших лих, що як ірра роз'їдають тонкі механізми педагогічного процесу, є трафарет, стандарт.

Буває так: у досвідченого вчителя непогано виходить робота за тематичним планом, складеним на кілька уроків. І ось директор школи й інспектор райвно вимагають від усіх учителів: крім поурочних планів, треба складати і плани тематичні. До чого веде ця вимога? До трафарету, стандарту. Учителеві доводиться планувати без достатньо обгрунтованих даних для передбачення. Урок — це передусім конкретні діти. Учитель готується, скажімо, на завтрашньому уроці дати п'ятикласникам перше поняття про проценти. Його підготовка до уроку була б абстрактними теоретичними розмірковуваннями, якби він, думаючи про спосіб роз'яснення процентів, не уявляв собі насамперед живе обличчя плану, якби він не бачив перед собою тямущого, кмітливого Михайлика і тутодума, нетямущого Миколку... Якби він не знав, які в нього діти, хто його слухатиме на уроці, він не міг би підготуватися до уроку. Стандартна тематична розробка на ряд уроків дуже часто виявляється мертвою схемою передусім тому, що жива педагогічна справа вимагає на кожному кроці творчих змін, відступів від того, що здавалося правильним і необхідним навіть десять хвилин тому. Звищайно, ця критика мертвої схеми ні в якому разі не означає, що в педагогічній праці не можна передбачити, що робитиметься через п'ять чи через десять уроків. Якби це було так, то втратили б сенс усіякі програми і шкільна справа перетворилася б у стихію. Але передбачити можна лише загальні шляхи досягнення освітніх і виховних цілей, а не деталі, яких на кожному уроці десятки і взаємна залежність яких характеризується надзвичайною складністю і мінливістю.

Цей маленький відступ я зробив для того, щоб підкреслити конкретність педагогічного аналізу. З року в рік наш педагогічний колектив працює над рядом проблем. Як розв'язуються ці проблеми в практичному плані, що вже зроблено і що треба зробити — про це якраз і йдеться в підсумковому аналізі.

У центрі підсумкового аналізу — розумова праця. Розумова праця не тільки учнів, а й педагога. Важлива проблема, над якою працює наш педагогічний колектив

і яка відображається в річному педагогічному аналізі, — це культура мислення. Ось і цього навчального року в моїй записній книжці з'явилися рядки, що узагальнюють численні факти з цієї найтоншої сфери шкільного життя. Аналізуючи ці записи, зіставляючи вдалі і невдалі уроки, я приходжу до висновку про одну дуже важливу рису культури мислення: уже в процесі вивчення нового матеріалу вчитель повинен бачити, мати уявлення про те, як відбувається розумова робота, як сприймають учні його розповідь, пояснення, які труднощі вони зустрічають на шляху пізнання.

Були уроки, на яких учитель, захоплений власними думками, не бачив, як сприймають діти його розповідь. Нібито все йшло добре, слухали, думали, а в кінці уроку виявилось, що лише у найбільш здібних залишилося туманне уявлення про предмет вивчення, а клас в основній своїй масі нічого не знає. Були й інші уроки: учитель ні на хвилину не відпускав з поля зору самого процесу осмислення знань. Він не чекав кінця уроку, щоб потім дізнатися, чи засвоїли учні матеріал. Він бачив розумову роботу учнів. Думаючи про зміст того, що пояснювалося, усвідомлювалось учнями, він водночас думав і над найважливішим питанням своєї педагогічної технології: яка залежність між тим, що робиться, і тим, що виходить?

Справжня культура мислення полягає, отже, в тому, щоб у процесі вивчення матеріалу знайти такі прийоми, форми роботи, які дали б змогу вчителю бачити, як розвивається думка учнів. Я маю тут на увазі так званий принцип зворотного зв'язку — важливий принцип програмованого навчання. Кращі педагоги здійснюють цей принцип на кожному уроці, без використання будь-яких складних машин і пристроїв. Вони знаходять такі види самостійної роботи, в яких процес осмислення, засвоєння відбивається в конкретних речах, що піддаються спостереженню, висновкам, умовиводам (наприклад, осмислюючи поняття про вимірювання площі трикутника, п'ятикласники виконують у своїх робочих зошитах малюнки, вимірювання, практично застосовують щойно пояснену формулу, і все це відбувається на очах учителя, він бачить особливості розумової праці кожного учня, приходять на допомогу дитині не тоді, коли вже є незнання, а тоді, коли ще нема твердого знання, а це зовсім не те саме).

Аналіз здійснення зворотного зв'язку приводить до дуже важливого висновку для практики в майбутньому: процес сприймання, осмислення знань повинен максимально насичуватися активною, самостійною працею школярів. Учень повинен не тільки слухати і думати, а й щось робити.

Думання повинно відображуватися в діянні, лише тоді на уроці думатимуть усі, не буде неуважних, таких, що відволікаються. Ось чому треба надавати великого значення робочому зошити. Він повинен бути не для запису всього готового в чистенькому вигляді. Не треба боятися помарок, закреслень у робочому зошиті. Це має бути саме чорновий зошит — зошит, в якому відображається думка. Ведення робочого зошита — дуже важливий предмет повсякденної уваги заступника директора школи. Аналізуючи урок, у нас і директор, і його заступник велику увагу приділяють тому, як відбивається розумова праця учнів у робочих зошитах.

Аналізуючи педагогічний процес на уроці насамперед як керівництво розумовою роботою учнів, треба підкреслити виняткове значення творчості вчителя. Урок не перенесення задалегідь заготовленої і розміченої викрійки на тканину. Вся суть у тому, що ми маємо справу з дуже ніжною тканиною — з живою плоттю і кров'ю дитини, з її серцем і душею, чуйними і ніжними. І тому справжній майстер тримає викрійку ніби в думці. Справжня педагогічна майстерність і мистецтво полягають в умінні цілком змінити план уроку, як тільки це стає необхідним. І найчастіше саме так і буває, що план змінюється. Хороший педагог якраз тим і хороший, що він, відчуваючи логіку розвитку уроку, підпорядковує його структуру закономірностям мислення. І якби він став дотримуватися якогось єдиного шляху, придатного для всіх випадків, у нього нічого б не вийшло. Точніше, вийшло б незнання. Він уміє відступати від плану, цілком змінювати його не через те, що нехтує план, а з поваги до нього. Творчість ві в якому разі не означає, що педагогічний процес — щось незбагненне, яке піддається тільки інтуїції і непередбаченню. Якраз навпаки. Саме тонке передбачення, вивчення залежностей багатьох фактів і закономірностей педагогічного процесу дають змогу справжньому майстрові вміти змінити план. Якщо, скажімо,

до школи сьогодні не прийшов загодом Микотка, урок уже проходиме те так як уявляв його вчитель, плануємо роботу з цим учнем.

Узагальнюючи факти, підглянуті на десятках уроків, я роблю висновок про те, від чого залежить уміння бачити думку учнів, відчувати, розуміти, як вони сприймають, осмислюють. Є окремі уроки, на яких слово вчителя під час розповіді (пояснення) народжувалося в мукх, учні стежили не за ниткою думки педагога, а за тим, з якими погугами він висловлює свою думку, як йому важко знайти слово. Ефект таких уроків незначний, у пам'яті учнів від такого викладу мало що залишається, і, звичайно, не може тут бути й мови про те, щоб учитель бачив розумову працю учнів. Особливо неприпустимий такий виклад у підліткових класах (це предмет спеціального психологічного аналізу). А там, де вчитель настільки глибоко і *широко* знав предмет, що в процесі викладу не зосереджував головної уваги на власній думці, він розумів, як думають учні. У центрі його уваги були не власні думки, а учні. Я не випадково підкреслив слово *широко*. Чим далі виходять знання вчителя за рамки підручника, тим глибший зміст його слів, тим більше читають учні між рядками його розповіді.

Звідси висновок: розумова праця учнів — це ніби дзеркало розумової праці педагога. Підручник ні в якому разі не може бути єдиним джерелом знань при підготовці вчителя до уроку. Справжній майстер педагогічного процесу читає підручник очима учнів і тільки. І. М. Ульянов писав, що вчитель повинен знати в десять, у двадцять разів більше, ніж він дає учням, а підручник для нього лише трамплін, від якого треба вміло відштовхнутися²⁰. Якщо ви бачите, що вчитель сумлінно переказує підручник, знайте, що до високої культури педагогічної праці вчителеві ще далеко.

Потім я підсумовую наслідки з однієї проблеми розумової праці, над якою педагогічний колектив працює вже багато років. Це проблема засвоєння знань. Кілька років тому наш педагогічний колектив дійшов висновку: литромудрощі педагога, спрямовані на те, щоб у своєму викладі (поясненні) зробити буквально все цілком зрозумілим, неважким, часто звільняють учнів від необхідності думати. На засіданнях педагогічної ради, де підби-
валися підсумки за рік, я не раз наводив приклади, які

свідчити ніби про «роздвосня» уроку: якщо судити з того, як розповідав учитель, урок хороший, якщо ж судити з розумової праці учнів, урок посередній. Засвоєння знань нема, якщо вчитель прагне гранично полегшити розумову працю. Засвоєння знань є там, де знання стають для учня чимось своїм, що зачінає власні думки, почуття, спонукає до пошуків, які породжують потреби. Засвоєння—це активне думання, міркування над фактами, дослідницький підхід до речей, предметів, фактів, явищ. А активне думання починається там, де учень користується поняттями, судженнями, умовиводами, застосовує їх.

Якщо порівняти процес засвоєння знань із спорудженням великого будинку, то вчитель повинен давати учневі лише будівельний матеріал — цеглу, розчин; укласти все це має сам учень. Часто учень стає нетямущим, некмітливим саме внаслідок того, що вчитель звільняє його від цієї чорнової будівельної роботи. Змусьте його взятися за справу, і учень почне засвоювати знання.

Наприклад, учням нелегко даються дієприслівникові звороти. Розуміти суть матеріалу вони ніби розуміють, але не вміють користуватися зворотами. Чому? Саме тому, що учень не пробує застосовувати знання, перевірити самого себе в той час, коли матеріал тільки стає зрозумілим, уперше осмислюється. Те, що матеріал зрозумілий, ще не знання. Досвідчений учитель прагне внести активну роботу в сам процес осмислення. Ось учням стало ясно, що в дієприслівниковому звороті йдеться про другорядну дію того самого предмета. І відразу ж учитель дає практичну роботу: числено доберіть кілька пар дієслів, одне з яких виражає основну дію, друге — другорядну, утворіть від другого дієслова дієприслівник. У класі тиша, учні зосереджені. Відбувається напружена робота думки. Цінують ці хвилини. Нехай частіше буде на уроці тиша. Нехай насторожить вас те, що на уроці весь час говорить учитель, — це погано. Я прийшов до висновку, що на переважній більшості уроків учитель математики і вчитель словесності (це дуже споріднені предмети, і неграмотність багатьох учнів є наслідком того, що вчителі забувають про цю спорідненість) повинні говорити не більше 5—7 хвилин. Те, що досягнуте власними зусиллями, стає своїм, засвоюється.

У зв'язку з цим, аналізуючи наслідки навчального року, я виношу на обговорення педагогічного колективу

попередні висновки про суть закріплення знань. Із сотень уроків зроблено узагальнення, які втратилися в кілька рядків у записнику: не можна вважати закріпленням знань те, що вчитель відразу ж після пояснення, після того, як, на його погляд, матеріал став зрозумілим, викликає для відповіді учнів. Це не закріплення знань. У кращому разі це інформація про те, що залишилося в голові учнів, але ця інформація дуже обманлива: відповідають найздібніші учні.

Справжнє закріплення знань — це самостійне осмислення суті фактів, речей, явищ. Після того як учні начебто зрозуміли матеріал (*начебто*, бо про окремих учнів не можна відразу ж зробити правильний висновок), досвідчений учитель дає 5, 10, а то й 15 хвилин (залежно від складності, трудності матеріалу) для розмірковування, для зосередженого, самостійного обдумування. Дуже важливо, щоб процес обдумування (це і є закріплення знань) виявлявся б у практичній роботі, доступній для спостереження, аналізу. Так, після того як учитель пояснив на дошці матеріал про кути, утворені при перетині прямою лінією двох паралельних прямих, учні розгортають робочі (чорнові) зошити і, пригадуючи те, що вони щойно прослухали і що здавалося зрозумілим, виконують малюнок, позначають кути, записують, як вони називаються. Це заглиблення в суть матеріалу і водночас самоперевірка (з дошки все стерто). Кожний учень ще раз осмислює, що зрозуміле і що незрозуміле. Для вчителя на цьому етапі уроку відкриваються можливості підмітити залежності між тим, як слухає пояснення кожний учень і як він осмислює знання.

На обговорення колективу виноситься ще один висновок: між повідомленням нового матеріалу (викладом) і перевіркою (виявленням) знань повинні бути спеціальні прийоми роботи, які ставлять за мету поглиблене осмислення, усвідомлення. Перевірці знань має передувати самоперевірка.

Це одна проблема розумової праці, яку вивчає педагогічний колектив, — це розвиток абстрактного мислення. Багаторічні спостереження приводять до висновку, що абстрагування необхідне не тільки для того, щоб учень міг успішно справлятися із навчальними завданнями, які ускладнюються. Учителеві часто доводиться зустрічатися з таким сумним явищем: спочатку дитині вчитися

легко, вона успішно оволодіває знаннями, а в роки отроцтва навчання стає для неї нестерпно важким, непосильним. Переглядаючи записник, я узагальнюю факти, які розкривають суть цієї праці. Особливу увагу в підсумковому аналізі цього року я звертаю на роль математичних абстракцій. Кращі вчителі добиваються того, щоб діти якомога раніше розв'язували арифметичні задачі в загальному вигляді, складали формулу.

Дуже актуальною для нашого педагогічного колективу є проблема інтересу і уваги на уроці. Коли, за яких умов стає цікавим те, що вивчається? Узагальнюючи роботу за минулий рік, я зупиняюсь на тому, як знаходити потрібне співвідношення конкретного й абстрактного.

Предметом аналізу в підсумковій доповіді є також зв'язок між уроком і самоосвітою підлітків, юнаків і дівчат. У доповіді узагальнюється, як на уроці пробуджується інтерес до читання наукової літератури, як виховуються захоплення, нахили, покликання.

Аналіз виховної роботи

починається у нас з розумового виховання. У підсумковій доповіді узагальнюються факти, які приводять до висновків про закономірну єдність розумового і трудового виховання, формування науково-матеріалістичного світогляду, процес оволодіння знаннями і громадську практику вихованців. Я прагну пробудити в учителів інтерес саме до тонких взаємозв'язків окремих елементів виховного процесу.

У підсумковій доповіді ґрунтовно аналізуються фактори, які формують єдність допитливого, творчого розуму, працьовитості, органічної потреби в праці, високої трудової культури, непримиренності до лінощів, недбайливості, нехлюйства. Тут не повинно бути таких відписок, як: з морального виховання проведено ось такі заходи, з трудового — такі, з естетичного — такі. Анатомування і розкладання на полничках тут неприпустиме; у живій справі виховного процесу все взаємозв'язане і взаємообумовлене. Трудове виховання не є якимось додатком до інтелектуального і морального життя школи, воно — сутність і джерело світогляду, творчого розуму, моральних переконань.

У підсумковій доповіді аналізується, чим зайняті руки наших вихованців, як розумна праця відбивається на

розвитку розуму і на формуванні душі. Якщо гармонійний розвиток людської особистості порівняти із симфонічним оркестром, в якому десятки інструментів і кожному з них властиве своє особливе звучання, то праця є і композитором, який створює музику для оркестру, і диригентом. У наш час, коли в усій своїй величі постає завдання виховання органічної потреби в праці як найважливішої риси людини майбутнього, всесильна і всеохоплююча роль праці дедалі ширше розкривається.

Підсумковий аналіз узагальнює залежність творчого мислення від розумової праці. Майстерня, робоча кімната, лабораторія, теплиця, шкільна ділянка, пасіка, тваринницька ферма — це не якісь рятівні засоби, покликані запобігти бездіяльності, а джерела думки.

Праця — це також сфера розкриття особистості, самоутвердження, самопізнання і самовиховання. Переживання морального достоїнства у праці — до цього прагне весь колектив, підшукуючи той заповітний ключик до кожної людини, без якого немислиме виховання. Тому предметом підсумкового аналізу є моральна сутність праці: наскільки тонко і мудро виконує праця роль тих ниток, які зв'язують особистість із суспільством, наскільки глибоко переживає людина завдяки праці свою участь у суспільному розвитку, наскільки яскраво бачить вона в результатах праці саму себе, наскільки гармонійно зливаються суспільна велич і краса праці — в цьому злитті полягає найважливіший елемент єдності морального і естетичного начал у людині.

Джерела потреб в праці криються в творенні краси. Це один з принципів трудового, морального і естетичного виховання в молодшому віці. У підсумковій доповіді аналізується, як діти, створюючи своїми руками красу, переживають почуття гордості за самих себе, накреслюється, як далі нам розвивати цю тенденцію трудового виховання.

Предметом аналізу в цьому розділі підсумкової доповіді є виховання словом. Зрештою це найважливіший засіб людського виховання: усе, що робить людина руками і головою, стає в її душі специфічно людським тільки завдяки слову. Я торкаюсь у підсумковій доповіді такої тонкої і ще дуже мало дослідженої проблеми, як слово — знання — світогляд.

Аналізуючи цей бік роботи на уроках кращих учителів, я спiniaюсь на вмінні використати слово не тільки як засіб передавання думок, знаків, але і як засіб проникнення в людську душу, засіб безпосереднього звернення вихователя до вихованця. У цьому вмінні виявляється сама суть єдності навчання і виховання на уроці. Аналізуючи уроки з гуманітарного циклу, я згадую конкретні приклади того, як у розповіді про історичні події або про долі героїв літературних творів — усе це, здавалося б, не має прямого відношення до особистого духовного світу конкретного учня — кращий учитель звертається саме до розуму і почуття живої людини, він прагне запалити якусь іскорку віри в людину, в її готовність стати кращою. Тільки слово є найтоншим інструментом, здатним доторкнутися до активних куточків людського серця.

На десятках уроків, відвіданих протягом року, помічено фанти, які свідчать про те, що виховання наукоматеріалістичного світогляду в процесі вивчення основ наук полягає не тільки в об'єктивному аналізі реальної дійсності, але й у піднесенні людини, у пробудженні в неї почуття гордості за свої творчі — громадянські, інтелектуальні, моральні, естетичні — сили, держання. Скажімо, на уроках біології не так важко переконати підлітків, що розповіді про душу — релігійні байки, ніякої душі нема, людина смертна, вона перетвориться в жменьку порошку, усі фізіологічні процеси в її організмі відбуваються за тими самими законами, що і в організмі тварини. Якщо ж учитель переконує людину тільки в цьому, він зводить людину до рівня тварини. Чи задумувалися ви, чому окремі підлітки, юнаки і дівчата, які прекрасно знають матеріалістичну суть явищ навколишнього світу, все-таки стають віруючими? Та тому, що й учитель, і лектор-атеїст переконують їх: твій організм — це вмістище таких-то речовин... твій мозок — це такі-то біохімічні процеси. Це настільки важливе питання світоглядного виховання, що воно потребує спеціального дослідження. На мій погляд, дуже важливо проаналізувати досвід кращих учителів, які вміють переконати підлітка ще де в чому дуже важливому: людина не пилінка у вихорі часу, вона здатна стати безсмертною; вона залишає глибокий слід на землі своєю громадянською, суспільною, інтелектуальною творчістю.

Щороку в підсумковій доповіді значне місце займає у нас аналіз проблеми патріотичного виховання. Тут знов-таки дуже велике значення має слово, і лише остільки, оскільки є мудре, емоційно насичене, щире слово вихователя, оскільки є єдність слова і діла, думки і вчинку, остільки і виховання є формуванням патріота. Я прагну показати в узагальненому вигляді, як педагогічний колектив виховує в дітей, підлітків, юнаків і дівчат патріотичне бачення світу, як від патріотичного бачення через глибоко індивідуальні почуття ми ведемо людину до виконання обов'язку перед Вітчизною. Що зроблено конкретно для того, щоб кожний клантик рідної землі, кожний пагорбок стали рідними, дорогими для дитини? Як, пізнаючи світ, вона водночас приймає від старших поколінь, як естафету, матеріальні й духовні багатства, здобуті важкою працею, вистраждані, завойовані в боротьбі за незалежність Батьківщини? Що вкладає маленька людина в свою працю, якими патріотичними почуттями одухотворюється її творча діяльність? Усі ці питання розглядаються не тільки в плані підбивання підсумків, але і в плані майбутнього: що треба зробити. Патріотичне бачення світу — це не безпристрасне спостереження, а передусім творення, конкретна участь вихованців у суспільних відносинах.

Предметом спеціального аналізу є питання військово-патріотичного виховання. Разом з організатором позакласної роботи ми аналізуємо, як вивчають юнаки і дівчата героїчну воєнну історію нашої Батьківщини, як оволодівають технічними знаннями і вміннями, необхідними для захисту Батьківщини.

З особливою турботою ми аналізуємо, як беруть участь у житті суспільства юнаки і дівчата — комсомольці. Педагогічне керівництво комсомольською і піонерською організаціями ми бачимо насамперед у тому, щоб одухотворити їхнє життя громадянськими ідеями, поривами. Що зробила і робить для суспільства людина, якій сьогодні 14 років? Що створене власними руками вона вже бачить на невеликому життєвому шляху? Що вона віддає товаришам, взагалі іншим людям? В останні роки у нас удосконалюється така форма участі комсомольців і піонерів у громадському житті, як вогнища культурн. Підлітки, юнаки і дівчата раз на тиждень читають для колгоспників доповіді на природничонау-

кові теми, демонструють діафільми, відповідають на численні запитання. Ці захоплюючі вечори проводяться в будинках колгоспників, у віддалених куточках села. Ми прагнемо до того, щоб кожна людина в роки юності щось робила для людей.

Педагогічний колектив прагне зробити духовним надбанням дітей ті моральні цінності, які створив трудовий народ протягом століть, готовність подати допомогу іншій людині, співчутливість, доброзичливість, безкорисливість, жалість, щедрість. Це одна з тонких сфер виховної роботи. Вона тісно пов'язана з емоційним вихованням. Що робиться для виховання культури почуттів? Як колективістські відносини трансформуються в емоційні відносини? Як ставиться людина до людини в колективі? Відповівши на ці питання, я прагну спонукати педагогічну думку до творчості: як створити умови, відносини, які сприятимуть багатству емоційних відносин? Як поєднати слово з активною діяльністю?

У розділі, що стосується аналізу естетичного виховання, головна увага також приділяється культурі естетичних почуттів. Я даю педагогічному колективові узагальнюючі висновки про те, які естетичні цінності пізнають і створюють діти, підлітки, юнаки і дівчата, як досягається єдність пізнання і творення, яке місце займають естетичні багатства в духовному житті особистості, як учні обмінюються естетичними цінностями. У кінці нинішнього навчального року я маю намір висловити перше припущення про ту школу виховання почуттів, яку потрібно пройти кожній людині в роки дитинства, отрочтва і юності, щоб уміти пізнавати естетичні цінності. Велика увага в моїх припущеннях приділяється вихованню органів сприймання. Це також, по суті, педагогічна цілина.

Окреме місце в підсумковому аналізі займають питання удосконалення методики виховного впливу на людину.

Цього року основна увага в нас приділялася специфіці методів виховання підлітків і юнацтва. На початку цієї бесіди не випадково наведено запис про «показовий» диспут на семінарі піонервожатих. Це вияв великого зла виховної роботи — показної благополучності. Показуха виховує в людині лицемірство. Але є й тонші, завуальовані прояви цього зла — формалізм, відсутність

глибокого емоційного багатства виховного впливу. Це бувас тоді, коли маленька людина відчувас: педагог говорить не тому, що йому цікаво говорити зі мною, а для того, щоб виконати свій обов'язок, виконати те, що від нього вимагають. До цієї ситуації надзвичайно чутливі підлітки. Вони не герплять такого виховання. Підліток відчувас духовну пустоту слів, які проголошуються. Безпристрасні, пусті слова знецінюють навіть той високий, благородний зміст, який вони несуть у собі.

Як проводити виховну бесіду, як створювати духовну спільність вихователя і вихованців, що сприяє невимушеності, дружнім взаєминам, які сфери духовного життя людини можуть бути предметом розгляду колективу і в які колектив не повинен втручатися; у чому полягає мистецтво непрямого (посереднього) впливу на почуття людини; як розкривати емоційний елемент моральних переконань — висновки з цих питань подаються не як привнесені звідкись збоку узагальнення, а як плоди колективної думки, зібрані воєдино.

Так підсумовуються наслідки навчального року. Нема потреби насичувати підсумкову доповідь (і звіт) призвищами, прикладами. Нема також потреби писати й затверджувати довге рішення педагогічної ради. Як узагальнення колективної думки, педагогічної творчості, підсумкова доповідь стає ніби точкою, від якої відштовхується колектив, визначаючи перспективу роботи на наступний навчальний рік. Після суперечок і роздумів (доброю основою для суперечок є висунуті в доповіді припущення) доповідь схвалюється як основна лінія, основний напрям колективної творчості.

ПРИМІТКИ

ПРИМІТКИ

ПАВЛИСЬКА СЕРЕДНЯ ШКОЛА

Монографію В. О. Сухомлинського «Павлиська середня школа» вперше випустило в світ видавництво «Просвещение» в 1969 р. російською мовою. В ній узагальнено досвід навчально-виховної роботи в сільській середній школі, яку автор очолював протягом багатьох років. Перше видання книжки ілюстроване. У цьому томі монографія друкується за текстом вказаного видання. В її зміст внесено деякі уточнення, зроблено скорочення, а також опущено ілюстрації. Скорочення тексту зумовлено потребою усунути дублювання і повторення.

Переклад *Н. М. Зайцевої.*

- ¹ А. В. Луначарський у своїй статті «Володимир Ілліч і народна освіта» писав: «Якщо Наркомосу вдасться здійснити те, що памітив Володимир Ілліч, ідучи по його шляхах, він завжди повинен пам'ятати, що великий вождь комунізму був разом з тим наймогутнішим основоположником радянської педагогіки» (А. В. Луначарский о народном образовании. М., Изд-во АПН РСФСР, 1958, стор. 29).— 8. *
- ² Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Т. 2. К., Політвидав України, 1971, стор. 94 — 8.
- ³ А. Дістервег писав: «Поганий учитель подає істину, хороший вчить її знаходити». (Дістервег Избранные педагогические сочинения. М., Учпедгиз, 1956, стор. 158).—10.
- ⁴ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. Т. 23, К., Держполітвидав УРСР, 1963, стор. 462 — 10.
- ⁵ Ідеться про виховання в вузькому розумінні, коли воно не охоплює процес навчання, але перебуває з ним в органічній єдності. (Див.: Педагогическая энциклопедия. Т. I. М., «Советская энциклопедия», 1964, стор. 384) — 22.
- ⁶ Див.: Станіславський К. С. Робота актора над собою. Частина I та II. Щоденник учня. К., «Мистецтво», 1953, стор. 55, 68, див. також стор. 15 і 65 — 25.

* Тут і далі виділені *курсивом* цифри наприкінці приміток означають відповідні номери сторінок цього тому.— *Ред.*

- 7 Звичайно шкільна програма з математики повинна стати джерелом щастя на того, хто її вивчає, навчально-виховні роботи виринуться з її складу. (Міський, обласний відділ народної освіти. Тетрадь з математики немає посади завуча, є посада заступника директора по навчально-виховній роботі. (Див. Статут середньої загальноосвітньої школи. — У зб.: Основні документи про школу. К., «Радянська школа», 1973, стор. 40). — 50
- 8 Виринуть з її складу призначення, звільнення і переміщення вчителів педагогічна рада середньої загальноосвітньої школи не займається. (Див.: Положення про педагогічну раду загальноосвітньої школи (1970 р.) — У зб.: Основні документи про школу. К., «Радянська школа», 1973, стор. 71—72). — 53.
- 9 Див.: Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. М., «Мысль», 1965, стор. 532—540. — 59.
- 10 Згідно з Положенням про педагогічну раду загальноосвітньої школи (1970 р.) директор постійно очолює педагогічну раду. Обрання заступника голови педагогічної ради не передбачено цим документом, обирається з її складу лише секретар на навчальний рік. (Див.: Основні документи про школу. К., «Радянська школа», 1973, стор. 71—72). — 66.
- 11 У школі цими питаннями, як правило, займається безпосередньо батьківський комітет. (Див.: Положення про батьківський комітет загальноосвітньої школи. — У зб.: Основні документи про школу. К., «Радянська школа», 1973, стор. 73). — 67.
- 12 Зоя Космодем'янська загинула від рук німецьких фашистів 29 листопада 1941 року. — 82.
- 13 Матеріальна база школи розглядається тут в широкому аспекті. Звичайно під матеріальною базою школи розуміють сукупність її приміщень (навчальних і допоміжних), земельних ділянок та відповідного обладнання. — 89.
- 14 З 1962 року введено атестат про середню освіту. — 90.
- 15 Зроблений В. О. Сухомлинським висновок підтвердився даними масових експериментальних досліджень і досвідом роботи шкіл за новими програмами в 1969/70—1971/72 навчальних роках. — 127.
- 16 Відповідні норми тривалості виконання домашніх завдань установлені в Статуті середньої загальноосвітньої школи, схваленому постановою Ради Міністрів СРСР від 8 вересня 1970 року № 749. (Див.: Основні документи про школу. К., «Радянська школа», 1973, стор. 36). — 130.
- 17 Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. Т. 19, К., Політвидав України, 1964, стор. 21. — 168.
- 18 А. В. Луначарський писав: «Тільки різноманітне в своїх окремих людських особистостях суспільство, що складається з яскраво виражених індивідуумів, становить справді культурне, багате суспільство». А. В. Луначарський о народном образовании. М., Изд-во АПН РСФСР, 1958, стор. 445). — 170.

- 19 Див. Луначарський А. В. Собрание сочинений в восьми томах Т. 2 М., «Художественная литература», 1964, стор. 191.— 187—188
- 20 У 1970 році замість п'ятибальної встановлено трибальну систему оцінювання поведінки учнів. (Див.: Статут середньої загальноосвітньої школи та Інструкцію про встановлення оцінки поведінки учням середньої загальноосвітньої школи.— У зб.: Основні документи про школу. К., «Радянська школа», 1973, стор. 36; 144—145.— 196
- 21 К. Маркс у листі Зігфріду Мейєру від 21 січня 1871 року писав: «Ідейний рух, який відбувається тепер в Росії, свідчить про те, що глибоко в низах підіймається заворушення. Уми завжди зв'язані невидимими нитками з тілом народу» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. Т. 33. К., Політвидав України, 1967, стор. 140).— 206.
- 22 Див. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. Т. 3. К., Держполітвидав УРСР, 1959, стор. 34.— 207.
- 23 Див. попередню примітку.— 209.
- 24 Див. Чернышевский Н. Г. Избранные педагогические произведения. М., Изд-во АПН РСФСР, 1953, стор. 239 і 242.— 224.
- 25 Див. Горький М. История русской литературы. (Архив А. М. Горького. Т. 1). М., «Художественная литература», 1939, стор. 1 — 232.
- 26 Мова йде про постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи» від 10 листопада 1966 року. (Див.: Справочник директора школи. Сб. законодательных, руководящих и инструктивных материалов. М., «Просвещение», 1971, стор. 5—12. Випадок цієї Постанови вміщено в кн.: Основні документи про школу. К., «Радянська школа», 1973, стор. 17—21).
У Постанові підкреслено, що в умовах бурхливого науково-технічного і соціального прогресу як ніколи зростає роль школи, яка повинна забезпечувати всебічний розвиток підростаючих поколінь, гідних будівників комуністичного суспільства. У переліку завдань зазначено, що школа повинна дати учням міцні знання основ наук, формувати у них високу комуністичну свідомість, готувати до життя, до свідомого вибору професії, озброювати учнів розумінням законів суспільного розвитку. Дано настанову привести зміст освіти у відповідність з вимогами розвитку науки, техніки і культури. З метою поглиблення знань, розвитку різнобічних інтересів і здібностей учнів надано право проводити, починаючи з VII класу, факультативні заняття за вибором школярів, створювати школи і класи з поглибленим вивченням у IX—X(XI) класах окремих предметів. Вимоги щодо розумового виховання учнів відображені також у постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про завершення переходу до загальної середньої освіти і дальший розвиток загальноосвітньої школи» (1972 р.), постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи дальшого поліпшення умов роботи сільської загальноосвітньої школи» (1973 р.), в Основах законо-

давства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту (1973 р.).— 246

- ²⁷ К. Д. Ушинський писав: «Уміння бачити розумовими очима нашими предмет в центрі всіх його відношень становить виключну ознаку великих розумів. (Див.: Ушинський К. Д. Твори. Т. 4. К., «Радянська школа», 1952, стор. 242).— 246.
- ²⁸ Див.: Некрасов М. О. Кому на Русі жити добре. К., «Молодий більшовик», 1938, стор. 95.— 252.
- ²⁹ В. І. Ленін у листі до І. Ф. Арманд 18 грудня 1916 року писав: «...про людину судять не по тому, що вона про себе говорить або думає, а по тому, що вона робить — пам'ятаєте цю марксистську істину?» (Див.: Ленін В. І. Повне збір. тв. Т. 49, стор. 326).— 266.
- ³⁰ В основу цієї книжки покладено матеріали кандидатської дисертації В. О. Сухомляцького («Директор школи — керівник навчально виховної роботи», 1955 р.), а також лекції, прочитані в Центральному інституті підвищення кваліфікації керівних працівників народної освіти УРСР. У книжці висвітлюються основні принципи керівництва школою, робота над підвищенням кваліфікації вчителів, шляхи забезпечення ефективності уроків, а також питання морального і трудового виховання учнів.— 281.
- ³¹ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. Т. 27. К., Політвидав України, 1965, стор. 354—356.— 287.
- ³² Ф. Енгельс у листі Едуарду Бернштейну (1884 р.) писав: «А те, що атеїзм виражає тільки заперечення,— це ми самі говорили ще 40 років тому, не погоджуючись з філософами, але при цьому додавали, що атеїзм, як *голе* заперечення релігії, що посиляється завжди на релігію, сам по собі без неї нічого не становить і через те сам ще в релігію».— (Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. Т. 36. К., Політвидав України, 1968, стор. 151).— 292.
- ³³ У доповіді про діяльність Ради Народних Комісарів на VIII Всеросійському з'їзді Рад 22 грудня 1920 року В. І. Ленін обгрунтував такі положення: «Комунізм — це в Радянська влада плюс електрифікація всієї країни»; «Нам треба добитися в даний момент, щоб кожна електрична станція, збудована нами, перетворювалась справді в опору освіти, щоб вона займалася, так би мовити, електричною освітою мас»; «Треба добитися того, щоб кожна фабрика, кожна електрична станція перетворилася в огнище освіти, і якщо Росія вкривається густою сіткою електричних станцій і потужних технічних устаткувань, то наше комуністичне господарське будівництво стане зразком для грядущої соціалістичної Європи і Азії». (Ленін В. І. Повне збір. тв. Т. 42, стор. 151, 152, 154).— 324.
- ³⁴ К. Маркс у праці «Економічні рукописи 1857—1859 років» зазначав, що всупереч уявленню Фур'є, праця у комуністичному суспільстві не буде лише забавою, розвагою і підкреслював у цьому зв'язку: «Дійсно вільна праця, наприклад праця ком-

позитора, разом з тим становить диявольські серйозну справу, найінтенсивніше напруження» (Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. Т. 46, ч. II, М., Политиздат, 1969, стор. 110).— 353.

³⁵ В. О. Сухомлинський вільно посилається на Джеймса Олдріджа, який у статті «Письменник і суспільна мораль» писав: «Дехто з сучасних інтелігентів любить говорити, що Англія Діккенса виглядає зараз безглуздо. Але ж лише двадцять п'ять років тому, в тридцятих роках, мільйони англійців жили в умовах, анітрохи не кращих за ті, які знав Діккенс, а в деяких відношеннях і в гірших... Вона стала цинічною та егоїстичною внаслідок гірких розчарувань, викликаних поведінкою лейбористської партії в питаннях політики». (Олдрідж Дж. Поєдинок ідей. М., «Правда», 1964, стор. 7—8).— 374.

³⁶ К. Маркс у творі «Вісімнадцяте Брюмера Луї Бонапарта» писав: «Люди самі роблять свою історію, але вони роблять її не так, як їм спаде на думку, при обставинах, що їх не самі вони вибрали, а що безпосередньо вже є, дані їм і перейшли від минулого. Традиції всіх мертвих поколінь тяжіють, як кошмар, над умами живих. І якраз тоді, коли люди нібито тільки тим і зайняті, що переробляють себе та навколишній світ і створюють щось ще небувале, якраз в такі епохи революційних криз вони боязко вдаються до закличань, викликаючи собі на допомогу духів минулого, запозичають у них імена, бойові лозунги, костюми, щоб у цьому освяченому давниною вбранні, цією запозиченою мовою розігрувати нову сцену всесвітньої історії». (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. Т. 8. К., Держполітвидав УРСР, 1961, стор. 113).— 377.

³⁷ Див.: Пудкін О. С. Твори. К., Державне видавництво художньої літератури, 1949, стор. 74—75.— 380.

³⁸ Теперішня учнівська форма удосконалена.— 389.

РОЗМОВА З МОЛОДИМ ДИРЕКТОРОМ ШКОЛИ

Книжку «Розмова з молодим директором школи» уперше випустило в світ видавництво «Просвещение» 1973 року. В основу її покладено статті-бесіди з молодим директором школи, опубліковані в журналі «Народное образование» (1965, № 9, 1966, № 2, 3, 7, 8). Твір перекладено за виданням 1973 року в повному обсязі з деякими редакційними правками.

Переклад *М. М. Василькової*.

¹ Див. також: Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Т. 2. К., Політвидав України, 1971, стор. 217.—394.

² В. О. Сухомлинський мав, очевидно, на увазі такі праці: Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. М., «Мысль», 1965; Занков Л. В. Наглядность и активизация учащихся в обучении. М., Учпедгиз, 1960; Його ж: — О начальном обучении. М., Изд-во АПН РСФСР, 1963. Дидактика и жизнь. М., «Просвещение», 1968; Костюк Г. С. Про психологію розуміння.— «На-

укові записи Рєва в одній з його історичних статей УРСР Т. 2 К., «Радянська школа», 1958, № 6 — Висхідом виховання мислення — В кн. «Психологічний шлях в СССР» Т. 1. М., Изд-во АПН РСФСР, 1959 — 401.

- ³ Йдеться насамперед про монографію П. І Зінченка про мимовільне запам'ятовування, в якій обгрунтовано наведено В. О Сухомлинським твердження. (Див.: Зінченко П. И. Непроизвольное запоминание. М., Изд-во АПН РСФСР, 1965, стор. 221, 309, 351, 362, 368—371, 319).— 418.
- ⁴ Див., Аристотель. Сочинения в четырех томах. Т. 1. М., «Мысль», 1975, стор. 89—70.— 421.
- ⁵ Луначарский А. В. о народном образовании. М., Изд-во АПН РСФСР, 1958, стор. 445. Див. примітку 3 до праці «Проблеми виховання всебічно розвинутої особистості». Т. 1, стор. 642.— 439.
- ⁶ Див.: Ушинский К. Д. Собрание сочинений. Т. 3. М.—Л., Изд-во АПН РСФСР, 1948, стор. 635, а також — Ушинский К. Д. Твори. Т. 1. К., «Радянська школа», 1949, стор. 110, 111, 121, 122, 124.— 440.
- ⁷ Пушкин О. С. Твори. К., Держ. вид-во художньої літератури, 1949, стор. 74—75.— 485.
- ⁸ Див. статтю К. Д. Ушинського «Про користь педагогічної літератури» (Ушинский К. Д. Выбранные педагогические творения. Т. 1. К., «Радянська школа», 1954, стор. 13).— 496.
- ⁹ А. В. Луначарський підкреслював: «Наш ідеал — образ людський.., відносно якого ми всі є тільки матеріалом, тільки болванками, які треба оформити, але болванками живими, що несуть свій ідеал в собі самих» (А. В. Луначарский о народном образовании. М., Изд-во АПН РСФСР, 1958, стор. 71).— 529.
- ¹⁰ Таким висновок можна зробити з судового процесу над Дмитром Карамазовим, описаного в романі Ф. М. Достоевського «Брати Карамазови» (Достоевский Ф. М. Собрание сочинений. Т. 10. М., «Художественная литература», 1958, стор. 187—805).— 533.
- ¹¹ В. І. Ленін у промові на III Всеросійському з'їзді Російської Комуністичної Силки Молоді «Завдання спілок молоді» підкреслив: «Треба, щоб уся справа виховання, освіти і навчання сучасної молоді була вихованням в ній комуністичної моралі» (Ленин В. И. Полное собр. тв. Т. 41, стор. 294).— 534.
- ¹² Така мораль впливає із змісту фейлетонів І. А. Ільфа та Є. П. Петрова: «Для повноти щастя» (1933 р.), «Денний готель» (1934 р.). (Див.: Ильф И., Петров Е. Собрание сочинений. Т. 3. М., Государственное изд-во художественной литературы, 1961, стор. 267—268, 321—323).— 544
- ¹³ Антуан де Сент-Екзюпері в казці для дорослих «Маленький принц» через свого персонажа Лиса проголосив таку істину: «Ти назавжди береш на себе відповідальність за того, кого приручив» (Антуан де Сент-Экзюперс. Сочинения. М.,

- «Художественная литература», 1964, стор. 488—494), а в творі «Плечета людеи» письменник підкреслив: «Бути людиною — це лярз і означає відповідати за все» (Антуан де Сент-Екзюпері. Твори. К., «Молодь», 1973, стор. 335, 103).— 545.
- ¹⁴ Див.: Януш Корчак. Когда я снова стану маленьким. Повести. М., Детгиз, 1961, стор. 76.— 546.
- ¹⁵ Див.: Некрасов М. О. Кому на Русі жити добре. К., «Молодь більшовик», 1938, стор. 95.— 587.
- ¹⁶ Див. примітку 4. Слід зауважити, що думку Арістотеля використовує К. Маркс в статті «Комунізм і аугсбурзька «Allgemeine Zeitung» в такій редакції: «Здивування с початок філософствування». (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. 1. К., Держполітвидав УРСР, 1958, стор. 111).— 591.
- ¹⁷ А. С. Макаренко в матеріалах до книги «Досвід методики роботи дитячої трудової колонії» зазначав: «Проектування особи як продукту виховання повинно провадитись на основі замовлення суспільства» (Макаренко А. С. Твори. Т. 5. К., «Радянська школа», 1954, стор. 416).— 605.
- ¹⁸ Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. М., «Мысль», 1965; Костюк Г. С. (ред.) Психология, підручник для педагогічних вузів. «Радянська школа», 1968, стор. 329—330; Костюк Г. С. (ред.). Питання психології засвоєння учнями мови. К., «Радянська школа», 1957; Зинченко П. И. Формирование приемов логического запоминания у школьников I класса. Доклады АПН РСФСР, 1959, № 6; див. також: Егоров Т. Г. Психология овладения навыками чтения. М., Учпедгиз, 1953.— 607.
- ¹⁹ Ідеться про вираження людини через її почування. К. Д. Ушинський у другому томі своєї праці «Людина як предмет виховання. Педагогічна антропология» зазначав: «Ніщо — ні слова, ні думки, ні навіть вчинки наші не виражають так ясно і вірно нас самих і наші відношення до світу, як наші почування: в них чути характер не окремої думки, не окремого ршення, а всього змісту душі та її ладу» (Ушинський К. Д. Твори. Т. 5. К., «Радянська школа», 1952, стор. 94; див. також стор. 101, 102, 104, 111).— 611.
- ²⁰ В. О. Сухомлинський має, очевидно, на увазі протокольний запис І. М. Ульянова одного із засідань об'єднаної педагогічної ради Нижнього Новгорода (1865 р.), опис якого знаходимо в романі-хроніці Марієтти Шагінян «Семья Ульяновых». У протоколі йдеться про підручник і його використання вчителями: «Підручник повинен бути лише для відштовхування думки, як трамплін для стрибка... учитель повинен вдсятеро, а двадцять раз більше знати, ніж надруковано в підручнику,— нехай він дає волю широкому виходу із підручника на уроці...» («Марієтта Шагінян. Семья Ульяновых. Роман-хроника в двух частях. М., «Художественная литература», 1969, стор. 307).— 618.

Вступ	7
Розділ I	
Дружний педагогічний колектив — запорука успіху навчально-виховної роботи	31
Роздуми про керівництво школою . .	31
Наші вчителі, вихователі	49
Склад і роль педагогічної ради . . .	65
Як ми розподіляємо роботу між ди- ректором і завучем	69
Допомога вчителю в удосконаленні педагогічної майстерності	72
Колективне дослідження проблеми «Бдність думки і почуття»	74
Наші традиції	79
Розділ II	
Матеріальна база школи і обстановка, що оточує дітей	89
Виховання дбайливого ставлення до природних багатств	89
Обстановка класних занять і позаклас- ної роботи	93
Шкільна ділянка і її виховна роль	108
Виховна роль обстановки в шкільних приміщеннях	116
Розділ III	
Піклування про здоров'я і фізичне ви- ховання	125
Здоров'я і духовне життя школярів	125
Санітарно-гігієнічні вимоги до зовніш- ніх умов життя і до режиму праці та відпочинку школяра	129
Праця як засіб зміцнення здоров'я	137

Фізичне виховання на уроках і спорт	140
Фізичне виховання і проблема вільного часу та відпочинку	142
Розділ IV	
Моральне виховання	145
Громадянське начало — основна ланка морального виховання	145
Шлях від морального поняття до морального переконання	154
Як розвиваються і зміцнюються переконання в період моральної зрілості . .	165
Соціальна орієнтація — один з найважливіших елементів процесу формування переконань	175
Виховання чутливості і чуйності . .	188
Виховання в душі правдивості й чесності	193
Виховання морально-естетичних відносин юнаків і дівчат	199
Розділ V	
Розумове виховання	206
Суть розумового виховання і його завдання	206
Розумове виховання і світогляд . . .	208
Процес формування наукового світогляду. Оволодіння основами наук . .	213
Зміст знань і розумове виховання .	225
Процес оволодіння знаннями і розумовий розвиток	237
Формування розумових здібностей учнів	246
Розумове виховання і питання методики навчання	270
Науково-атеїстичне виховання	286
Розділ VI	
Трудове виховання	301
Принципи трудового виховання . . .	301
Матеріальна база трудового виховання (педагогічний аспект)	309
Види трудової діяльності учнів і педагогічні вимоги до її організації .	312
Трудове навчання	317
Орієнтація праці учнів на науково-технічний прогрес	334
Виховання і розвиток здібностей, нахилів і покликання	341
Роль ручної праці у всебічному розвитку	355
Самообслуговування	360

Зв'язок методів трудового навчання з методами розумового, морального, суспільного і естетичного виховання	361
Прийняття як метод трудового виховання	362
Виховання як метод трудового виховання	364
Виховання колективних трудових завдань	365
Змагання як фактор розвитку творчих здібностей	366
Режим праці	367

Розділ VII

Естетичне виховання

Пізнання краси і виховання почуттів	369
Естетичне виховання і всебічний розвиток особистості в роки отрочества і юності	373
Естетичне сприймання і естетична творчість	377
Роль навколишньої обстановки і праці в естетичному вихованні	385

Від автора	393
----------------------	-----

Бесіда перша

Основні проблеми творчої праці педагога	394
---	-----

Бесіда друга

Власнозалежність педагогічних явищ	426
------------------------------------	-----

Бесіда третя

Духовне життя шкільного колективу	465
-----------------------------------	-----

Бесіда четверта

Важкі діти	491
----------------------	-----

Бесіда п'ята

Про деякі питання морального виховання	526
--	-----

Бесіда шоста

Про керівництво розумовою працею школярів	561
---	-----

Бесіда сьома

Поради про відвідування та аналіз уроків	576
--	-----

Бесіда восьма

Підсумування наслідків навчального року	599
---	-----

ПРИМІТКИ	620
--------------------	-----

РОЗМОВА
З МОЛОДИМ
ДИРЕКТОРОМ

**ВАСИЛИЙ АЛЕКСАНДРОВИЧ
СУХОМЛИНСКИЙ
ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ
В ПЯТИ ТОМАХ
ТОМ 4
(на украинском языке)**

Издательство «Радянська школа»
Государственного комитета Совета
Министров Украинской ССР по
делам издательств, полиграфии
и книжной торговли

Редактор Вакар Г. М.
Літредактор Лашко К. М.
Художній редактор
Марущинець М. І.
Технічний редактор
Головина Ж. А.
Коректори Єсипенко Л. Г.,
Мозговий В. М.
Информ. бланк № 226

Здано до набору 21.III.1977 р.
Підписано до друку 15/VIII 1977 р.
Формат 84 × 108^{1/32}.
Папір друк. № 1.
Умовн. арк. 33,6 + 0,05 вкл.
Обл.-видавн. арк. 35,03 + 0,05 вкл.
Тираж 90 000.

Видавництво «Радянська школа»
Державного комітету Ради Міністрів
Української РСР у справах ви-
давництва, поліграфії і книжкової
торгівлі, Київ, вул. Юрія Коцю-
бинського, 5. Темплан 1977 р Ви-
давн. № 23870 Ціна (в колен-
корі) 1 крб 80 коп., (в шта-
пелі) 2 крб. 20 коп.

Зам. № 7-123 Книжкова фабрика
імені М. В. Фрунзе Республікан-
ського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига» Держкомвидаву
УРСР, Харків, Донець-Захаржев-
ська, 6/8.

Сухомлинський В. О.

С91 **Вибрані твори в 5-ти т. Т. 4.** **К., «Радянська школа», 1976. ©**

640 с.

90 000 пр 1 крб 80 коп. (в коленкорі), 2 крб 20 коп. (в штапелі).

До четвертого тому входять твори «Павлівська середня школа» і «Розмова з молодим директором школи», в яких узагальнено досвід навчально-виховної роботи в середній школі. Зокрема, розповідається про творчу працю педагогічного колективу, організацію навчально-виховного процесу, систему роботи директора школи, взаємини в шкільному колективі та ін.

Держ. респ б-ка
УРСР ім. КПРС

371+371.01